ZAFER TOPRAK

İTTİHAT-TERAKKİ ve CİHAN HARBİ

Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918

KAYNAK YAYINLARI

ZAFER TOPRAK

İTTİHAT-TERAKKİ ve CİHAN HARBİ

Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik

1914-1918

Kefenlik beze ihtiyaç vardır. Verebileceklerin her gün Levazımat-ı Umumiye Dairesi Mübayaat Komisyonu'na müracaatları.

Takvim-i Vakayi, No: 2467, 1 Mart 1332, s.3.

Kaynak Yayınları No: 867

Yayıncı Sertifika No: 14071

ISBN: 978-605-182-037-8

1. Basım: 2003, Homer Kitapevi
2. Basım: Kasım 2016, Kaynak Yayınları

Genel Yayın Yönetmeni
Erdem Ergen

Editör
Musa Sarıkaya

Redaktör
Gökçe Şenoğlu

Sayfa Tasarım
Fatma Özbek

Kapak Tasarım
Bora Gürsoy

Kapak Deseni
Sedat Simavi'nin 1918'de yayımlanan Harp Fakirleri (Les Néo-Pauvres), (Diken mecmuası külliyatından) Matbaa-i Orhaniye, tarihsiz karikatür albümünden alınmış ve Betül Duman tarafından renklendirilmiştir

Baskı ve Cilt
Öz Karacan Matbaacılık ve Ciltçilik San ve Tic. Ltd. Şti.
Evren Mah. Gülbahar Cad. No:62 Güneşli/İSTANBUL
Tel: +90 0212 630 82 38
Sertifika No: 12228

© Bu kitabın yayın hakları Analiz Basım Yayın Tasarım Gıda Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi
Eserin bütün hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ANALİZ BASIM YAYIN TASARIM GIDA TİCARET VE
SANAYİ ANONİM ŞİRKETİ
Meşrutiyet Cad. 6/3 Beyoğlu 34435 İstanbul
www.kaynakyayinlari.com • iletisim@kaynakyayinlari.com
Tel: 0212 252 21 56-99 Faks: 0212 249 28 92

ZAFER TOPRAK, 1946 yılında doğmuştur. Tarihçi, yazar ve akademisyen. Saint Joseph Fransız Lisesi'nden ve Mülkiye'den mezun oldu. Yüksek lisansını Londra Üniversitesi'nde, doktorasını İstanbul İktisat Fakültesi'nde yaptı. Akademik çalışmaları 19. ve 20. yüzyıl Türkiye'si üzerine yoğunlaştı. 20 kitabı ve 250 dolayında başta Türkçe olmak üzere İngilizce, Fransızca, Almanca ve İtalyanca makalesi yayımlandı.

İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, Sümerbank, Akbank, Yapı Kredi Bankası, Milli Reasürans, Anadolu Sigorta, Borusan gibi kuruluşların kurumsal tarih kitaplarını hazırladı. *Toplum ve Bilim* dergisinin ve Yurt Yayınları'nın kurucuları arasında yer aldı. 11 ciltlik *Yurt Ansiklopedisi*'nin ve 8 ciltlik *İstanbul Ansiklopedisi*'nin genel koordinatörlüklerini üstlendi. *Tarih ve Toplum, Toplumsal Tarih* ve *İstanbul Dergisi* gibi süreli yayınlarda ve Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi ve Yurt Yayınları yayın kurullarında görev aldı. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nın kurucusu oldu. Avrupa Bilim Vakfı projelerinde yöneticilik yaptı ve birçok uluslararası sempozyum düzenledi.

Türkiye İş Bankası Finans Müzesi'ni ve Asım Kocabıyık Borusan Müzesi'ni kurdu. Yapı Kredi Bankası, Garanti Bankası ve Türkiye İş Bankası'nın sergilerinde küratörlük yaptı. Lozan Antlaşması'nın 90. yıldönümü nedeniyle hazırladığı Lozan'dan Cumhuriyet'e İsmet İnönü sergisi Türkiye'nin değişik kentlerini dolaştı. En son sergisi Entelektüel Tarihimizde Kırılma Noktası: Nâzım Hikmet'in Açlık Grevi, Boğaziçi Üniversitesi'nde açıldı.

Boğaziçi Üniversitesi Prof. Dr. Aptullah Kuran Üstün Hizmet Ödülü'nü, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi* adlı kitabıyla Osmanlı Bankası-Garanti Bankası Bankacılık ve Finans Tarihi Ödülü'nü, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji* adlı eseriyle Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Sedat Simavi Ödülü'nü kazandı.

1972 yılında Londra Üniversitesi'nde öğretim görevliliğine başladı. 1977'de Boğaziçi Üniversitesi Beşeri Bilimler Bölümü'ne katıldı. Minnesota ve Paris üniversitelerinde konuk öğretim üyesi olarak bulundu. Uzun yıllar St. Olaf Üniversitesi'nin Ortadoğu programı İstanbul direktörlüğünü yürüttü ve bu hizmetinden dolayı kendisine fahri doktora unvanı verildi. 1992-2013 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi'nin doktora programlarının yer aldığı Atatürk Enstitüsü'nün başında bulundu. Halen Koç Üniversitesi öğretim üyesidir. Bilim Akademisi asli üyesidir.

ZAFER TOPRAK

İTTİHAT-TERAKKİ ve CİHAN HARBİ

Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918

İÇİNDEKİLER

TABLOLAR 11
GRAFİKLER 12
KISALTMALAR 12
SUNUŞ 15

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ
SAVAŞ EKONOMİSİ VE İTTİHAT-TERAKKİ 23

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ VE PARA
TASHİH-İ AYAR'DAN TEVHİD-İ MESKÛKÂT'A 39
Tanzimat Ertesi Osmanlı Kambiyoları 40
Tashih-i Sikke ya da Tashih-i Ayâr 45
Meskûkât-ı Osmaniye Kararnamesi 49
Islah-ı Meskûkât Komisyonu 52
Tevhid-i Meskûkât Kanunu 57
Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu 62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SERMAYE VE BİRİKİM
OSMANLI BANKASI'NDAN İTİBAR-I MİLLÎ BANKASI'NA 71
İlk Bankacılık Girişimleri 72
Devlet Bankası: Osmanlı Bankası 77
İttihatçılar ve "Millî" Bankacılık 81
İtibar-ı Millî Bankası ve Basın 87
Tarımsal Kredi ve Ziraat Bankası 93
İstanbul'da "Millî" Bankalar 95
Konya'da "Millî" Kredi Kurumları 97
Anadolu'da "Millî" Bankalar 100

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BABIÂLİ VE KÖYLÜ
ÜRETİMDE MÜKELLEFİYET-İ ZİRAİYE 113
Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu 121
Tarım ve İttihat-Terakki 126

BEŞİNCİ BÖLÜM
FİNANSMAN VE BORÇLANMA
EVRAK-I NAKDİYE'DEN DAHİLÎ İSTİKRAZ'A 137
İktisadî ve Malî Önlemler 139
Savaşın Finansmanı 141
Osmanlı Kağıt Parası: Kaime 143
Evrak-ı Nakdiye 147
Alman Hazine Bonoları 153
Dahilî İstikraz ya da İç Borçlanma 158

ALTINCI BÖLÜM
ARZ VE TALEP
HEYET-İ MAHSUSA-İ TİCARİYE'DEN İAŞE MECLİSİ'NE 171
Havaic-i Zaruriye Komisyonu 172
Heyet-i Mahsusa-i Ticarî 173
Şeker ve Gaz Ticareti 176
İttihat ve Terakki Kongresi ve İaşe 180
Merkez ve Taşra İaşe Heyetleri 187
İaşe Umum Müdürlüğü ve İaşe Meclisi 192

YEDİNCİ BÖLÜM
FİYAT VE SPEKÜLASYON
HARP FAKİRİ-HARP ZENGİNİ 201
Memur Aylıkları ve İşçi Gündelikleri 203
Spekülatif Fiyat Hareketleri 212
Tüketici Geçinme Endeksi 215
Men-i İhtikâr Heyeti 218
Harp Kazançları Vergisi 225

SEKİZİNCİ BÖLÜM
DEVLET VE İKTİSAT
İKTİSADİYAT MECLİSİ'NDEN İAŞE NEZARETİ'NE 233
Umur-u İktisadiye Nezareti 236
İaşe Nezareti 241

DOKUZUNCU BÖLÜM
SONUÇ
"GALA-İ ES'ÂR" YA DA ENFLASYONUN İCADI 257

BELGELER
Islah-ı Meskûkât Komisyonu Raporu 273
Osmanlı İttihat-Terakki Bankası 293
Manisa Bağcılar Bankası 295
Men-i İhtikâr Komisyonu'nun Beyannamesi 297

İzmir'in İktisadî Durumu 301
Adana Vilayeti'nin İktisadî Durumu 305
Bursa Vilayeti'nin İktisadî Durumu 307
İttihat ve Terakki 1916 Kongresi Raporu 309
Kemâl Bey'in İzahnamesi 313
Millî Şirketler Üzerine Komisyon Raporu 331
Hüseyin Cahid ve Heyet-i Mahsusa-i Ticariye 333
Cavid Bey'in 1917 Bütçe Konuşması 337
Cavid Bey'in 1918 Bütçe Konuşması 363
Cavid Bey ve İtibâr-ı Millî Bankası 399
Cavid Bey ve Dahilî İstikraz 405
Cavid Bey, Devlet Sermayesi ve Ferdiyet 411
Talat Paşa ve İhtikâr Sorunu 413
Tal'at Paşa ve İaşe Sorunu 423
İaşe Nezareti Üzerine Encümen Raporu 427
Ticaret ve Ziraat Nâzırı'nın Berliner Tageblatt Gazetesiyle Röportajı 431
İktisadiyat Mecmuası'nın Ticaret ve Ziraat Nazırı ile Mülakatı 435
Refik Halit'e Göre Harp Zengini 447
Raufî Manyas Bey ve İtibar-ı Millî Bankası 451
The Commercial Activities of the C.U.P. 455
Mükellefiyet-i Ziraiye Raporu 459
KAYNAKÇA 503
DİZİN 533

TABLOLAR

Tablo I İzmir yöresinde mal türlerine göre çürük kuruşun mecidiye ve lira üzerinden değeri (1908 ve 1914 yılları) 51
Tablo II Altın liranın değişik tarih ve yerlerde kâğıt para karşılığı değeri 61
Tablo III İstanbul kentinde ortalama kambiyo kurları (Osmanlı lirası karşılığı) 68
Tablo IV Savaş yıllarında temel ihraç ürünlerinin üretim miktarları 115
Tablo V 1913 ve 1915 yıllarında işler durumda olan kuruluş sayısı ve çalışanların toplam miktarı 132
Tablo VI İzmir'de 1913 ve 1915 yılları sınaî kuruluş, işçi ve kuruluş başına ortalama işçi sayıları 133
Tablo VII Cihan Harbi yıllarında Osmanlı altın lirasının kâğıt para ile taban ve tavan değeri 151
Tablo VIII 1915-1920 yıllarında tedavüle çıkarılan kâğıt para (evrak-ı nakdiye) toplam miktarı (milyon olarak) ve kâğıt paranın yüzde olarak altın Osmanlı lirasıyla fiyat farkları 154

Tablo IX	Cihan Harbi yıllarında Türkiye ve Avrupa ülkelerinde geçinme endeksi (1914=100)	204
Tablo X	Cihan Harbi yıllarında memur ve asker aylıkları (kuruş olarak)	206
Tablo XI	1913 yılı Mart, Nisan, Mayıs aylarında Osmanlı topraklarında tarım işçisi gündelikleri (kuruş olarak)	207
Tablo XII	1913-1915 yıllarında sanayi kollarında işçi gündeliklerinin ortalamaları	209
Tablo XIII	Cihan Harbi'nde İstanbul'da karne ve piyasa fiyatları (yıllık ortalama kıyye/kuruş)	213
Tablo XIV	1914 yılında Osmanlı vilayetlerinde 26 kalem besin maddesinden oluşan sepetin fiyatı (kuruş)	215
Tablo XV	Temel tüketim maddeleri fiyatlarının savaşın son iki yılında gelişimi (okka/kuruş)	216
Tablo XVI	İstanbul tüketici geçinme endeksinin Ocak 1917 ertesi gelişimi (Temmuz 1914=100)	217
Tablo XVII	İstanbul'da orta dereceli bir memurun geçimi için gerekli tüketim maddelerinden oluşan sepetin Temmuz 1914 ve Eylül 1918 maliyetleri (kuruş olarak)	219
Tablo XVIII	1914-2001 İstanbul şehri geçinme endeksi/tüketici fiyatları endeksi	268

GRAFİKLER

Grafik I	Cihan Harbi yıllarında Osmanlı altın lirasının kâğıt para ile taban ve tavan değeri	151
Grafik II	1915-1920 yıllarında tedavüle çıkarılan kâğıt para (evrak-ı nakdiye) toplam miktarı (milyon olarak) ve kâğıt paranın yüzde olarak altın Osmanlı lirasıyla fiyat farkları	155
Grafik III	Cihan Harbi yıllarında Türkiye ve Avrupa ülkelerinde geçinme endeksi (1914=100)	204
Grafik IV	İstanbul tüketici geçinme endeksinin Ocak 1917 ertesi gelişimi (Temmuz 1914=100)	217
Grafik V	1914-2001 İstanbul şehri geçinme endeksi/tüketici fiyatları endeksi	

KISALTMALAR

age	adı geçen eser	haz.	hazırlayan
agm	adı geçen makale	no.	numara
bkz.	bakınız	s.	sayfa
çev.	çeviren	ter.	tercüme
der.	derleyen	ty.	baskı tarihi yok
ed.	editör		

Kitapta iki tür yazım kuralıyla karşılaşılmaktadır. Sözcük eğer günümüz Türkçesinde kullanılıyorsa ve bizim yazdığımız metinde yer alıyorsa günümüz "imla kılavuzu"na göre; belgelerde kullanılıyorsa ya da özel isim niteliğindeyse Osmanlıca yazılışına uygun imla yöntemine göre yer almaktadır. Örnek vermek gerekirse ana metindeki "ahali" sözcüğü belgelerde "ahâlî" olarak geçmektedir. Keza "iktisat" sözcüğü belgelerde ve dönemin ifade biçiminde "iktisad" olarak yazılmaktadır.

Bu kitabın yazımı sırasında Erol Şadi Erdinç, Yavuz Selim Karakışla ve Murat Koraltürk kaynak konusunda yardımlarını esirgem ediler. Ayrıca Boğaziçi Üniversitesi Araştırma Fonu 98Z01 kodlu Yirminci Yüzyıl Türkiye Belgesel Tarihi projesinin malî olanaklarından yararlanıldı.

İSTİKRAZ [BORÇ] MARŞI

Biz vatan kullarıyız,
Bizde vatan sevgisi var.
Bunca senedir akar yaşlar
Onun için arkadaşlar.

Her şey onun, onun kan ve canlar
Ona vermekten kimdir kaçanlar
Şimdi vatan açtı defter,
Bizden ödünç para ister.

Bu paralarla yürür asker.
Biz verelim hep beraber
Biz verelim düşmanlar utansın;
Kuvvetimizden yılsın, usansın.

Her bir para kurşun ve gülle
Gibi düşman kalbi derler.
Ödünç vermeyi bilen erler
Her gün yaşar şeref ile.

Biz verirsek bu millet yenilmez.
Veren ellerin şanı eksilmez...

Tanin, 1 Mayıs 1918

SUNUŞ

Yakın dönem Türkiye iktisat tarihi ve bu doğrultuda para, kredi ve bankacılık tarihi, genelinde, siyasal gelişmeler ışığında değerlendirildi. Siyaset, iktisadî sorunlara bakış açısını belirledi. Siyasî gelişmeler ile iktisadî gelişmeler arasında doğrudan nedensellik ilişkileri arandı. Nitekim Osmanlı Devleti'nin altı yüzyıllık bir hükümranlıktan sonra çöküşü ve Cumhuriyet Türkiye'sinin doğuşu iktisadî açıdan da bir çöküş ve doğuş paradigmasını gerekli kıldı. Oysa Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı önemli dönüşümlere sahne oldu. Çağcıl bir devlet modelinin temelleri bu yüzyılda atıldı. İktisadî gelişme açısından da göz ardı edilemeyecek atılımlar yine bu son dönemde izlendi.

Osmanlı'nın son yüzyılı değerlendirilirken sürekli ikilemlere düşüldü. Bir yandan çağdaş Türkiye'nin kökenleri Tanzimat'a hatta Sened-i İttifak'a ya da III. Selim'e götürülürken öte yandan Batı'yla yakın temasın gündeme getirdiği "bağımlılık" ilişkileri ışığında bir çöküş öyküsü ve "hasta adam" görüntüsü sürekli vurgulandı. Düne bakışta toplumsal yapının tarih perspektiflerini de biçimlendirmesi kaçınılmazdı. Fransız Devrimi ya da Sovyet Devrimi'nde görüldüğü gibi Türk Devrimi'nde de tarihe yeni bir bakış açısı getirilmiş, 1919 öncesi bir anlamda "tarih öncesi"ne dönüşmüştü. İktisadî sorunlara da aynı açıdan bakılmış, Cumhuriyet Türkiye'siyle kesintiye uğrayan bir iktisat tarihi günümüze değin sürüp gelmişti. Diğer bir deyişle "süreklilik" yerine "değişim" yakın geçmişe bakışın ana yörüngesini oluşturmuştu. Osmanlı tarihi ile Cumhuriyet Türkiye'si tarihi ayrı kategoriler olarak belleklerde yer etmişti. Tüm devrimler gibi

Türk devriminin de tarihe bakışı tarih yazıcılığı açısından önemli bir atılımı simgelemişti. Tarihe yeni bir açılım, devrimi de pekiştiren bir etmen olarak görülmüştü. Geçmişle hesaplaşılmış, Cumhuriyet meşru temellere oturtulmuştu.

Ancak yeni toplumsal düzenin kazanımları pekiştikten sonra geçmişe daha "hoşgörülü" bir açıdan bakmak ve toplumların gelişiminde "değişim"in yanı sıra "süreklilik"i aramak tarih biliminin temel uğraş alanlarından birini oluşturur. Diğer bir deyişle ilgi alanı "devlet"ten "toplum"a kaydıkça geçmişi anlamada daha gerçekçi çözümlere varılabilir. İşte bu çalışmanın sorunsalı Türkiye'de ulus-devlet oluşumunun siyasal-diplomatik gelişmelerinin ötesinde toplumsal-iktisadî dinamiklerini irdelemektir. Bu nedenle araştırma Batı toplumlarında ulus-devlet oluşumunun temel göstergesi olan üniter para sisteminin kuruluşuna, ekonominin parasallaşmasına ve bu bağlamda para-kredi-bankacılık ilişkileri ışığında yeni bir toplum modelinin doğuşuna hasredildi.

İlk kez İttihatçılarca gündeme getirilen, Tek Parti Dönemi'nde Kadro kesiminin kavramsallaştırdığı ve 1960 sonrası siyasal yelpazenin farklı noktalarındaki tavırların benimsediği genel perspektif Tanzimat ve ertesi Osmanlı ekonomisinin dış ticaret, para ve kredi kurumları aracılığıyla bir bağımlılık sürecine girdiği doğrultusundaydı. Tanzimat bu açıdan yargılandı. "Tanzimat kafası" bilinçsiz bir iktisat politikası izleme anlamına geldi. Osmanlı Bankası, Düyunu Umumiye, Tütün Rejisi vb. kuruluşlar Osmanlı'yı içerden fetheden yabancı çıkar gruplarının uzantıları olarak görüldü. Dış borçlar ve iç parasal sorunlar Osmanlı'yı her geçen gün çözümsüzlüğe sevk eden gelişmeler olarak nitelendirildi. Nitekim siyasal gelişmeler de iktisadî sorunlarla aynı doğrultuda değerlendirildi. Batı'nın yayılmacı özlemleri ve Osmanlı yönetiminin "beceriksizliği" altı yüzyıllık devleti her geçen gün yıkıma sevk etti. Batı'nın "hasta adam" teşhisi Cumhuriyet Türkiye'sinin düşün çevrelerince de paylaşıldı.

Oysa siyasal gelişmelerle iktisadî yönelimler analitik amaçlarla ayrıştırıldığında gerçeğin farklı bir yüzüyle karşılaşılabilir, farklı "senaryo"lar yazılabilirdi. "Çöküntü ve bağımlılık" yerine "gelişme ve bütünleşme" vurgulanabilir ve "azgelişmişlik psikozu" aşılarak bugünkü Türkiye'nin temelleri daha geniş bir zaman perspektifine oturtulabilirdi. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti önceki yüzyıllardan farklı bir dünyaydı. Bu farklılığın kaynağını içerideki ve dışarıdaki gelişmelerin bütünselliğinde aramak gerekiyordu. Batı 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni bir iktisadî-toplumsal düzene doğru

yönelmekteydi. Sanayileşme süreci hızla yol alıyordu. 1789 Fransız Devrimi ulus-devletlerin yoluna açmıştı. 19. yüzyıl milliyetçilik ve liberalizm çağıydı. Osmanlı, Batı'nın iktisadî-toplumsal etkisine daha 16. yüzyılda maruz kalmıştı. Ancak merkantil dönemin etkisi sınırlıydı. Osmanlı ancak 18. yüzyılda Batı'yla diyalogunu geliştirmeye başlamıştı. 19. yüzyıl ise Batı'yla ve Batı'nın iktisadî-toplumsal düzeniyle entegrasyon dönemiydi. Bu dönemde Osmanlı, Avrupa'nın bir parçasıydı.

Entegrasyon sürecinin sembolik başlangıcı 1838'di. Bundan böyle Osmanlı geleneksel, kapalı, provizyonist, fiskalist iktisadî düzenini bırakarak dışa açılacak, uluslararası ilişkilere iktisadî bir perspektiften bakacak ve Avrupa ülkeleriyle ticaret sözleşmeleri imzalayacaktı. 1838, tezkere usulünün, yed-i vahid ya da tekel alım satım işlemlerinin ve iç gümrüklerin kaldırıldığı, dış ticarette serbestiyetin benimsendiği yıldı. Diğer bir deyişle güç ögesinin belirlediği bir fiyat mekanizmasından pazar göstergelerinin yönlendirdiği bir piyasa düzenine geçişin sembolik dönüm noktasıydı. İlk kez 1838'de İngilizler'le yapılan ticaret sözleşmesi, birbiri peşi sıra diğer Batı ülkeleriyle de imzalandı. Bundan böyle Osmanlı Devleti "liberal çağ"la bütünleşiyordu. Ve nihayet 1838, Osmanlı topraklarında ilk banka kurma girişiminin görüldüğü yıldı. İngiltere'nin Bursa konsolosu Sandison, İngiliz sermaye çevreleri adına Mustafa Reşit Paşa'ya ilk banka önerisini getirmişti. Bu öneri sonuç vermese de ilk adım atılmıştı. Kısa bir süre sonra Batılı anlamda ilk kredi kurumları Osmanlı topraklarında faaliyete geçti. Tanzimat'la birlikte Osmanlı ekonomisi parasallaştı. İç ve dış ticaret genişledi. İktisadî gelişmenin yolu açıldı. Osmanlı ekonomisi dünya ekonomisiyle bütünleşti. Kapalı, durağan, geçimlik iktisadî yapı çözüldü; dinamik, büyüyen, gelişen bir iktisadî yapı yeşerdi. Tanzimat'ın gündeme gelişiyle Osmanlı para ekonomisinde ve bankacılık alanında kökten dönüşümler izlendi. 1844 tarihli Tashih-i Ayâr ya da para reformuyla birlikte mecidiye kesimine geçildi. Bundan böyle 16. yüzyıl Fiyat Devrimi'nden beri Osmanlı parasının "vezin ve ayârı"nı düşürerek devletin izlediği istikrardan yoksun para politikasına son verildi. "Kaime" gibi başarısız kâğıt para deneyimleri bir kenara bırakılırsa Osmanlı kuruşu etkin bir mübadele aracı oldu. Diğer bir deyişle mecidiye, karmaşık bir nitelik taşıyan, oynak, klasik Osmanlı para sisteminden, merkantil ilişkilerin zorunlu kıldığı üniter bir mübadele aracının piyasada belirleyici olduğu ortama geçişi sağladı.

Ekonominin parasallaşması, dış ticaret hacmindeki gelişmeler ve nihayet iktisadî büyüme Tanzimat'la birlikte iktisadî kurumsal-

laşmayı gündeme getirdi. Kurumsallaşma sürecinde bankalar ya da kredi kurumları başı çekti. Banka sistemi Osmanlı'nın dış borç akitlerinde etkin rol oynadı; ödemeler bilançosunda görünmeyen kalemler büyük ölçüde bankalar aracılığıyla işlem gördü. Osmanlı Bankası ve onu izleyen bankalar sarraf-banker ikilisinin tefeciliğe varan işlemlerini sınırlayarak büyüyen ekonomide tüccara ve üreticiye görece düşük faizle kredi sağladı. Ancak giderek etkinleşen banka sistemine karşın para benzeri dolaşım araçlarının güdük kalması, zaman zaman piyasada para darlığı çekilmesine neden oldu. Kimi kez yöreler arası para ticareti görüldü; mecidiyeden bağımsız para türleri dolaşıma sokuldu. Öte yandan Tashih-i Ayâr'la benimsenen çift metal sistemi gümüş ve altın paraların karşılıklı rayiçlerinde istikrarsız bir ortamın doğmasına neden oldu. Sayım parası ya da fiktif paralar 1916 Tevhid-i Meskûkât Kanunu'na kadar yer yer kullanıldı.

1838-1908, para-kredi-bankacılık alanında liberal bir dönemi simgeledi. Ancak izlenen liberal politika parasallaşmayı hızlandırırken iktisadî yapıda çarpıklıkların, ikiliklerin doğuşuna neden oldu. II. Meşrutiyet'le birlikte yeni çözümler arandı. Devlet ekonomiyle yakından ilgilendi. Fakat devlet-ekonomi diyalogu Tanzimat öncesininkinden farklıydı. Fiskalist-provizyonist bir güç simgesinden uzaklaşılarak iktisadî faaliyetleri "rasyonel" temellere oturtmaya yönelen bir yeni müdahalecilik anlayışı gündemdeydi. Cihan Harbi yıllarında tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi Osmanlı'da da devlet bilfiil ekonomiyi yönlendirdi. "Devlet iktisadiyatı" o günkü devletçiliğin adıydı. Devlet fabrikatördü; dış ticaret devletin elindeydi, "evrak-ı nakdiye" ya da kâğıt para sürümüyle piyasayı belirliyordu. İşsizlere iş buldu, açları doyurdu, yetimlere ve kimsesiz dullara sahip çıktı. Bundan böyle devletin iktisadî ve sosyal işlevleri vardı. Devletin iktisadî faaliyetlerle bütünleşmesi Cumhuriyet'in ilk on yıllarında da devam etti. 1908-1946 Türkiye iktisat tarihi açısından bir neo-merkantilist dönemdi. Ülke ekonomisi, uluslararası konjonktürün de katkısıyla dışa kapandı. Gündeme gelen "millî iktisat" 1908 öncesi liberal dönemin çarpıklıklarını gidermeyi amaçladı.

"Millî iktisat"ın ilk hedefi bağımsız, üniter bir para sistemi kurmaktı. 1916 Tevhid-i Meskûkât Kanunu'yla üniter paraya kesin geçiş için adım atıldı. Ulusal nitelikte bir merkez bankası özlemiyle İtibar-ı Millî Bankası kuruldu. Ödemeler bilançosunda oluşan dengesizlikleri gidermek için dış ticaret politikasında köklü değişikliklere gidildi. Kapitülasyonların kaldırılışı ertesi ad valorem tarifeler bir

kenara bırakılarak uzun yıllardır özlemi duyulan spesifik, selektif tarifeler yürürlüğe kondu. İhracat Heyeti aracılığıyla dış ticareti devlet doğrudan üstlendi. Osmanlı lirasının dış değerini korumak amacıyla kambiyo işlemleri Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun denetimine verildi.

II. Meşrutiyet yıllarında taşrada kurulan "millî" bankalar, Anadolu'da giderek güçlenen eşrafın birikim sürecine girdiğini kanıtlıyordu. İttihat ve Terakki bu bankalara önayak oldu. Üyelerini bankacılığa özendirdi. Yerel kredi kurumlarına gerek maddî gerek manevi her türlü kolaylığı sağlayarak Osmanlı para piyasasını ve kredi işlemlerini olanaklar ölçüsünde yurtiçi yörüngelere oturtmaya çalıştı. Pazar ekonomisine açılmış Batı Anadolu'da etkinleşen yerel kredi kurumları, piyasa için üretimde bulunan Osmanlı üreticisine kredi olanakları sağladı. Üreticiyi yoksullaştıran alivre satışları sınırladı. Çiftçinin malını sendikalaşan alıcı firmalar karşısında yok pahasına elinden çıkarmasını önledi. Yerel kredi kurumları sayesinde üretici; deveci, simsar ya da murabahacıya muhtaç olmaksızın malını yüksek fiyatla pazarlayabildi. Bu dönemde kurulan kredi kooperatifleri de benzer bir işlev gördüler. Tüm bu gelişmelere karşın Cihan Harbi ve Millî Mücadele'nin iktisadî ve beşerî faturası epey yüksekti. Cumhuriyet'le birlikte Türkiye geniş boyutlu bir "kredi buhranı" ve "kambiyo bunalımı"yla karşılaştı. Bu yıllarda uluslararası konjonktür ve dış iktisadî kaynakların Türkiye'ye bakışı son derece olumsuzdu. Cumhuriyet Türkiyesi, sorununa iç kaynaklarla çözüm bulmak zorundaydı. Ülkede siyasal istikrarın ilk şartı iktisadî istikrardı.

Cihan Harbi'nin emisyonla finansmanı yüksek oranlı bir enflasyonu kaçınılmaz kılmıştı. Yıllık %300'e varan tüketici fiyat endeksi artışı toplumsal dengeyi altüst etti. Halkın kâğıt paraya güveni kalmadı, madeni para türleri piyasadan çekildi. Cumhuriyet yönetiminin gündemindeki ilk madde paraya istikrar kazandırmaktı. Cumhuriyet büyük ölçüde Osmanlı para sistemini devralmıştı. Osmanlı gümüş paraları 1936 Şubat'ına değin tedavülde kaldı. Ancak nominal değerlerinin çok üzerinde değer içerdikleri için meta gibi alınıp satılmış, tedavülden kendiliğinden çekilmişti. Osmanlı Bankası'nın banknot çıkarma imtiyazı resmen 1926 yılında son buldu, ama yine de banka banknotları bir süre daha tedavülde kaldı. 27 Şubat 1947 tarihli kararnameyle hükümet yetkisini kullandı ve banknotların 1 Nisan 1947 gününden itibaren bir yıl sürecek itfa işlemine başladı. Galata şubesinde sürdürülen bu itfa sonucunda ibraz edilmeyen

banknotların karşılığı altın olarak Hazine'ye ödendi. 31 Mart 1948 günü itfa işlemi sona eriyordu. Bu tarihe kadar 130.279 lira tutarında karşılık ödenmiş, 58.460 lira değerinde banknot karşılığı ise Hazine'ye intikal etmişti.

Cumhuriyet'in devraldığı 158 milyon lira değerinde evrak-ı nakdiye ise 1928 Eylül ayına kadar tedavülde kaldı. İlk evrede 1924 ve 1925 mevzuatlarıyla Cumhuriyet'in madeni paraları ufaklık niteliğinde olan 25 kuruşa kadar para, pul ya da ilmühaberlerin yerini aldı. 1926'da Cumhuriyet kâğıt paraları basılmaya başlandı ve peyderpey evrak-ı nakdiyeler piyasadan çekildi. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın kuruluşuyla bu bankanın emisyonu kâğıt paralar tek tedavül aracı olarak piyasaya sürüldü. Herhangi bir kayda tabi olmaksızın yüzyıllardır köşe sarraflarının ve bankerlerin yürüttükleri kambiyo işlemleri Osmanlı topraklarında bankaların faaliyete geçişiyle kısmen bankalar tarafından yürütüldü. Serbest kambiyo rejimi Cihan Harbi yıllarında Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu tarafından sona erdirildi. Savaş sonrası tekrar serbestiyete geçildi; Kambiyo ve Nukud Borsası açıldı. Ancak baş gösteren "kambiyo buhranı" nedeniyle kambiyo işleri kısa bir süre sonra banka temsilcilerinden kurulan bir komisyon aracılığıyla yürütülmeye başlandı. Büyük Buhran'la birlikte Türk parasının değerini korumaya yönelik mevzuatla serbest kambiyo rejimine son verildi.

Bu arada devlet bankası sorununa Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'yla çözüm getirilmişti. Osmanlı Bankası'nın ayrıcalığı 1926 yılında son bulmuş, 30'ların başından itibaren Merkez Bankası kurulmuş, emisyon görevini bu banka üstlenmişti. Öte yandan devlet ihtisas bankacılığına yöneldi. İş Bankası özel bir banka olarak kurdurtulurken, Devlet Sanayi ve Maadin Bankası'yla sanayileşme için gerekli fonların oluşturulması amaçlandı. Sümerbank ve Etibank bu bankanın uzantıları olarak 30'lu yılların sanayi planlarını üstlendiler.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye çok partili bir döneme girdi. İktisat politikaları giderek liberalleşti. Bu doğrultuda özel bankaların sayısı da hızla arttı. 1945'te 40 olan banka sayısı 1958'de 62'ye çıktı. Şube sayısında da benzer bir artış izlendi. 1945'te 405 olan şube sayısı 1958'de 1759'a yükseldi. Özellikle 50'lerin ikinci yarısında izlenen enflasyonist gelişmeler bankacılığı özendirir gibi oldu. 1958'de kabul edilen istikrar önlemleri ekonomide bir durgunluk dönemi başlattı. Bundan bankacılık kesimi de etkilendi. Yeterli kaynaklardan yoksun bankalar güç duruma düştüler; bir kısmı faaliyet-

lerini durdurdu ya da yapı değiştirdi. 1960 sonrası planlı dönemde dış ticaret finansmanı dışında yeni ticaret bankası kurulmasına izin verilmedi. Kredilerin iktisadî kalkınmanın finansınanına yönelik uzmanlık bankaları bünyesinde birikimi özendirildi.

24 Ocak 1980 kararları bankacılıkta yeni bir dönem başlattı. "Millî iktisat" bundan böyle gündem dışıydı. Bankalar 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu kapsamına alındı. Dışa açık bir politika yabancı bankaları Türkiye'ye yöneltti. Bunda Türkiye'nin dış ticaretinde genişleme, Beyrut'un Ortadoğu'da bir finans merkezi olmaktan çıkışı, İran-Irak Savaşı gibi iç ve dış nedenler de etken oldu. Aynı dönemde yabancı sermayenin ulusal bankalara ortak olduğu da gözlemlendi. Türkiye'de bankacılık olgunluk evresine girmişti.

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ
SAVAŞ EKONOMİSİ VE İTTİHAT-TERAKKİ

Savaş olgusu insanlık tarihi kadar eskidir. Ancak 19. yüzyılı sona erdiren ve 20. yüzyılı başlatan Cihan Harbi önceki savaşlardan çok daha değişik bir nitelik taşır. Cihan Harbi topyekûn bir savaştır; cephe ile cephe gerisi bu savaşta bütündür ve dünya ilk kez küresel ölçekte bir savaşa şahit olmaktadır. İşte bu nedenle "dünya savaşı" adını almaya hak kazanır. Bu denli derinliği olan ve geniş kapsamlı bir savaş dünya ekonomisini de yeni bir döneme sokar. Avrupa'nın dünya üzerindeki egemen konumu, üstünlüğü bu savaşla son bulur; Amerika bundan böyle 20. yüzyılın tek hâkimi konumuna gelir.

Cihan Harbi'nin imparatorlukların ölüm fermanı olduğu bilinen bir gerçektir. Habsburg, Çarlık Rusyası ve Osmanlı Devleti, çok unsurlu ve din çeşnili imparatorluklar olarak tarihe karışmış, Wilson prensipleri ve Leninist ilkeler doğrultusunda "kendi kaderini belirleme" ilkesi gerekçesiyle "ulus-devlet"ler doğmuştur. Ancak bu yeni siyasî coğrafyalar, Ortadoğu'da, Balkanlar'da ve Kafkasya'da özellikle yüzyılın sonuna doğru ultra ya da mikro milliyetçiklere ortam hazırlamıştır.

Bu kitap, Cihan Harbi'nin siyasal boyutlarını içermemektedir. Konusu Osmanlı topraklarında ve özellikle bugün Türkiye diye bilinen coğrafyada iktisadî çözülme ve yeni bir yapılanmadır. Ancak Türkiye ölçeğine sorunu indirgemeden önce savaş ve ekonomi iliş-

kisini Cihan Harbi bağlamında ele almak gerekir. Cihan Harbi iktisadî düşüncenin yanı sıra bilfiil iktisat politikalarında da köklü dönüşümlere yol açmıştır. 19. yüzyıl sosyalist ekonomi politiği ötesinde müdahaleci, yönlendirici ve girişimci devlet anlayışı, bir başka deyişle bir tür devletçilik, Batı dilinde "étatisme" ya da "statism" Cihan Harbi'yle anlam kazanmıştır. Bundan böyle 19. yüzyıl liberalizmi rafa kaldırılmış, "jandarma" devlet yerine topluma bilfiil müdahale eden, "pozitif" görevlerle donatılmış bir devlet anlayışı kaim olmuştur. Öte yandan Cihan Harbi'yle iktisadın siyasal-toplumsal boyutu da yeni bir tasnife tabi tutulmuş, "genel refah"ı hedefleyen bir iktisat anlayışı yerini "genel selamet"e bırakmıştır. Bundan böyle "savaş ekonomisi" diye adlandırılan yeni bir iktisat alanı açılmıştır.

Savaş ekonomisi iktidarın yetkilerinin hukuken ve fiilen genişlemesi anlamına gelir. Anayasada egemenliğin ulusun olduğu, halkın seçtiği, halk için çalışan yönetimin ulusal bilincin en gelişkin hukukî tezahürü olarak görüldüğü bir "barış" söyleminden, halkın kendi içinden çıkmış olsa dahi halk adına her türlü denetim ve uygulama yetkisini kendinde gören bir "savaş" söylemine geçilir. Bu, doğal olarak hak ve özgürlüklerin kısılması, halktan fedakârlık beklenmesi, olağanüstü bir halin hâkim kılınmasıdır. Savaş ekonomisinde "refah hakkı"ndan önce "yaşam hakkı" gelir. Ülke tehlikede olduğu sürece yurttaştan beklenen ilk ödev yurt savunmasına katkıda bulunmaktır. Yaşam hakkı bundan böyle bireyden topluma intikal eder; devlet, toplumsal yaşamın ulusal savunmayla ilgili gördüğü bütün safhalarına müdahale yetkisi bulur.

Cihan Harbi öncesi savaş büyük ölçüde beşerî faktörle, bilfiil savaşan askerle anlam kazanıyordu. İktisadî boyut muhasara, abluka ya da ordu için sefer sırasında ihtiyaç duyulacak donanım ve temel besin maddeleriyle sınırlı kalıyordu. İktisadın savaşla olan bağlantısı özellikle sanayileşme ertesi yeni bir evreye girdi. Savaş sanayii önem kazandı. İleri teknoloji, silah ve teçhizat, savaş giderlerini sürekli artırdı. Finansal yapı, para ve kredi savaş ekonomisinin önemli boyutlarını oluşturmaya başladı. 19. yüzyıldaki bu gelişmeler Cihan Harbi'yle birlikte kesin bir dönüşümü gündeme getirdi. Savaş ve ekonomi 1914-1918 yılları arasında bir bütün olarak algılandı; her ikisinin karşılıklı etkileşiminin derinleştiği bir evreye girildi. O güne kadar liberalizm ile müdahalecilik arasında yol arayışında olan kamusal güç bundan böyle müdahalecilikte karar kıldı. Devlet, bu savaşla birlikte ekonomiye yeni görevler yükledi. Ordunun savaş gücünü artırmaya yönelik asker-sivil tüm kesimlerin

ihtiyacını karşılamak, cephe harekâtında sonuca varmak ve ulusun savaş azmini kamçılamak bundan böyle ülke ekonomisinin temel kaygısını oluşturdu.

20. yüzyılın tüm savaşları bu ilk deneyimin, Cihan Harbi'nin ihdas ettiği savaş-ekonomi ilişkisinin üstüne bina edildi. Birçok sanayi kolu, yenilik, buluş, uygulama savaş ekonomisi bünyesinde yer aldı. Bu arada savaş ekonomisi kendi hukukî yapısını oluşturdu; kamu yararına "el koyma" savaş hukukunun bir parçası oldu. Ordunun ivedi ihtiyaçlarına, iaşe ve donanımına çözüm getirecek ve süratle uygulamaya sokulabilecek "güdümlü ekonomi" deneyimleri ilk kez Cihan Harbi ortamında yeşerdi. Bu savaşla ekonomi öncelik kazandı; ekonominin savaşın kaderini belirlediği ilk çatışma Cihan Harbi oldu.

Cihan Harbi savaşan ülkelerin toplumsal yapılarını kökten sarstı. Tüketim örüntüleri yeni baştan düzenlendi, ticarî faaliyetler ve sermaye hareketleri yeni bir veçhe kazandı. Savaş psikolojisi o güne kadar ekonomilerin karşılaşmadığı sorunların üstesinden gelinmesini gerektirdi. Tüketim bağlamında Cihan Harbi'yle birlikte "ordu ihtiyacı" diye nitelenen güçlü ve yoğun bir talep doğdu. Ordunun neden olduğu talep artışı üretimi savaş yörüngesine soktu. Bu arada ordu-sivil ikileminde cephe gerisinde silah altında olmayan toplum kesimi sürekli ödün verme, fedakârlıkta bulunma gereği duydu. Ekonominin kıt malları daha da kıtlaştı. "Nedret", yaşamın tek gerçeği oldu. Bu koşullar altında devlet iktisadî yaşamın tüm alanlarına girdi. Dolaylı ya da doğrudan etkin bir denetim mekanizması kurdu. Ordu, ihtiyacını kimi kez satın alma kimi kez el koyma yöntemiyle sağladı. Piyasa devletin denetimi altına girdi. Mal ve hizmet piyasası ortadan kalktı. Devlet çoğu kez kendi hesabına talebi genişletti. Buna karşılık devlet ihtiyacı dışında kalan piyasanın alanı her an daraldı. Sivil halkın tüketimi sürekli kısıldı.

Üretmeksizin tüketme güdüsü savaşın temel şiarı oldu. Kimi sektörde üretimde büyük bir atılım gerçekleşmişse de savaş çok daha fazlasını tüketti. Savaş ortamı toplumsal hasılaya pozitif bir katkıda bulunulmasını önlüyordu. Üretim darboğaza girerken tüketim dizginlenemedi, toplumdaki üretim kapasiteleri kan kaybına uğradı, ülkelerin zenginlikleri büyük ölçüde tahrip oldu. Savaş ortamında gözlemlenen "kalkınma", ulusal refah ve servetin genişlemesine katkıda bulunmak şöyle dursun, var olan toplumsal hasılanın tahribiyle sonuçlandı.

Arz ve talepteki bu denli çarpık ilişki o güne değin iktisat kuramında yer almayan bir olguydu. Kimi sosyolog ve iktisatçı savaşı

iktisat kuramıyla açıklanamayacak "exojen", "dış" bir etken olarak değerlendirdi. Savaş olağandışı bir durumdu; tıpkı ortaçağa özgü toplu ölümlere neden olan salgın hastalıklar ya da kıtlıklar gibi doğal çizginin dışında seyreden bir dönüşümdü. Ancak Cihan Harbi, vahamet açısından bu tür afetleri de geride bırakmıştı. Salgın hastalık, kıtlık, bölgesel afetlerdi; sınırlı bir zaman için geçerliydi. Oysa Cihan Harbi tüm dünyayı sarmış ve kaynaklar topyekûn savaş için seferber edilmişti. Savaşın olumsuz etkisi savaş yıllarıyla da sınırlı kalmadı; gelecek nesilleri de yörüngesine aldı. 1914'te başlayan savaş bir bakıma 1945'te sona erdi. İki Dünya Savaşı arasında çeyrek yüzyıl geçtiği halde dünya bir türlü 1914'te çizmeler altında kaybolan çağı tekrar yakalayamadı. Cihan Harbi, konjonktürü klasik seyrinden ayırmanın ötesinde 20. yüzyılın ilk yarısının kaderini de belirleyen bir savaş oldu.

Cihan Harbi ilk evrede kendine özgü bir konjonktür yarattı. Savaşın patlamasıyla iktisadî yaşam geçici bir durgunluk geçirdi. Piyasa daraldı, üretim temposu düştü. Genel bir güvensizlik havası hâkim oldu. Üretim kimi alanlarda durdu; sektörler arası bağlantılar koptu. Savaş ekonomisine geçilebildiği oranda bu gelişmeler tersine çevrilebilirdi. Böylece savaş yeni iktisadî yapılanmalara yol açtı. Devletin örgütlediği bir iktisadî seferberlik düzenine geçildi. Savaş koşullarına hızla intibak edildi. Kimi alanlarda faaliyet arttı, piyasa canlandı, fiyatlar yükseldi. Tedavüldeki para miktarında genişleme enflasyona neden oldu. Bu gelişmeler gelir bölüşümünü de olumsuz etkiledi. Devlet bir yandan savaşı sürdürdü; azami üretimi hedefledi. Öte yandan bölüşüm dengesizliklerini de gidermeye yönelik olağanüstü savaş kazançları vergisi almayı denedi. Sefahat ve sefalet devletin temel kaygılarını oluşturdu. Teşebbüs fikri, kazanç hırsı, spekülatif girişimler, "harp zengini" diye nitelenen bir kesime palazlanacak ortam yaratırken, sefalet, toplumun tabanını kemirmeye başladı. Savaşan toplumlarda genel olarak içki, keyif verici maddeler, kumar, beyaz kadın ticareti giderek yayıldı. Piyasa şeffaflığını yitirdiği ölçüde yolsuzluklar dal budak saldı; devlet katına da bulaştı.

Savaşın finansmanı, ihtiyaçlar ve efektif talepteki artış, barışa geçişte de büyük sorunlar yarattı. Savaşın neden olduğu bölüşümdeki çarpıklıklar harp kazançlarının yeterince vergilenmediği ortamda barışı da tehdit eder bir kisve kazandı. Aşırı enflasyonist yapıları bir anda frenlemek olanaksızdı. Harp tazminatı vb. yükümlülükler mağlup ülkeleri içinden çıkılmaz bir girdaba sürükledi. Ci-

han Harbi'nin neden olduğu bu açmazlar tüm 20'li ve 30'lu yılları belirledi. Türkiye parasına çekidüzen verebilme çabası içerisinde ancak 30'ların başında kendi Merkez Bankası'nı ihdas edebildi. 1929 Büyük Buhranı aslında Cihan Harbi'nin neden olduğu parasal çöküntünün sonucuydu.

Savaş her ne kadar bir ulusun ya da siyasal birliğin topyekûn savunusuysa da savaş ortamı iktisadî bağlamda genel çıkar ile özel çıkarı karşı karşıya getiriyordu. Devletin tüm çabalarına karşın "savaş ekonomisi"nin normları "piyasa ekonomisi"ninkilerle örtüşmüyordu. İhtiyaçların türleri ve miktarları, savaş ve barış koşullarında aynı olamazdı. Piyasa ekonomisinde "kârlılık", "rantabilite" egemenken savaş ekonomisinde "teknik randıman" ön plana çıkıyordu. Devlet savunma gereği ihtiyaçlarını karşılayacak talebi artırdığı zaman girişimci üretimi optimal rantabilite sınırlarının ötesine çekmektense olağanüstü koşullar ortamında spekülatif çabalara yönelmeyi kendi çıkarına görüyordu. Böylece savaş ekonomisinin hedefleri ile piyasa gerekleri ve özel çıkarlar örtüşmüyor, çoğu kez ters düşüyordu. Girişimci ruhu "kâr maksimizasyonu"nu gerektiriyordu. Olağanüstü ortamda eline kazanç fırsatı geçtiğinde girişimcinin ya da tüccarın bundan kendi ihtiyarıyla feragati beklenemezdi. Talepteki aşırı artış piyasada rekabeti yok ediyor, girişimci, optimal rantabilite sınırının aşıldığı bir ortamda, ordunun ve sivil ihtiyaçların toplu talepte neden olduğu talep fazlalığını kendi çıkarına kullanma eğilimi gösteriyordu. Özel girişimci, yurt savunmasında gündeme getirilen ahlaki normları, bir başka deyişle vatandaşın çıkarından azami fedakârlığı esirgememesi beklentisine kısa bir süre boyun eğse de kazanç fikrinden vazgeçemiyordu. Bu bağlamda gerek tüketicinin gerekse savaş ekonomisinin istismarını önlemeye yönelik tedbirler çoğu kez barış düzeninin iktisadî yapılanmalarının pasif direnişiyle karşılaşıyordu. Köylü ekmiyor, fabrikatör üretmiyor, tüccar istiflemeyi tercih ediyordu.

Bu nedenle savaş ekonomisi beraberinde bir savaş ahlakını zorunlu kılıyordu. Görev duygusunun çıkar hırsına galebe çalması gerektiği her fırsatta topluma telkin ediliyor, dayanışmanın toplumsal var oluş için kaçınılmazlığı vurgulanıyordu. Ancak bireyin cephedeki tavrı ile cephe gerisindeki rasyonalitesi farklıydı. Silah altında savaşan, gözünü kırpmadan canı pahasına düşmana meydan okuyan, savaşın gerektirdiği özveriyi cephede gösteren kişi günlük ekonomide "irrasyonel" davranmaya yanaşmıyordu. Birey, kendini menfaat hırsından kurtarmakta büyük zorluk çekiyordu. Bu eksende yeni bir

insan tipi arayışına yine bu savaşla girişildi. Klasik iktisadın "homo economicus"u yerine "homo socius" adı altında yeni bir toplumsal değer ortaya atıldı. Toplumsal ahlak önem kazandı. Kişisel menfaat ile genel menfaatin bu denli çelişik bir nitelik kazandığı savaş ortamında devlet iktisadî yaşamı her yönüyle kuşatmayı ve klasik iktisadî yapılanmayı savaş ortamında başıboş bırakmamayı ilke edindi. Bundan böyle "iktisadî devlet" kontrol mekanizmaları geliştirdi. Klasik iktisadî yapılanmayı tümüyle denetim altına almak fiilen olanaksızdı. Kazancı girişimciyi tatmin etmeyecek derecede sınırlandırmanın üretim üzerinde olumsuz etkileri olacaktı. Bu ise savunma ihtiyaçlarını ve halkın iaşesini temin için gerekli üretimi tehlikeye atabilirdi. Devlet kısa sürede koyduğu kayıtlardan geri dönmek zorunda kalabilirdi. Müdahale siyaseti ile girişimci psikolojisi arasındaki çelişkiyi üretimden ödün vermeksizin çözmek devletin temel göreviydi. Bunun için de kamuoyunu yanına alması gerekiyordu.

Kuşkusuz devletin savaşla birlikte kazandığı kimlik kamu otoritelerinin lehine çalışıyordu. Ülkenin kaderi söz konusu olduğu ve savaş ekonomisinin geçici bir nitelik taşıdığı kanısı yaygınlaştığı oranda kamuoyu devlet safına çekilebiliyordu. Halk, savaşın neden olduğu meşakkatin kaçınılmazlığına boyun eğiyor ve olağanüstü önlemleri tevekkülle karşılıyordu. İşte kamuoyundaki bu olumlu tavır devletin çatışan menfaatler konusunda zecrî önlemler almasını kolaylaştırıyordu. Spekülatif girişimler konusunda uygulanan yaptırımlar kimi kez gözdağı vermeye yetiyordu. Ancak özel menfaatlerin savaş durumunu istismarına karşı açılan mücadele ne kadar etkin olursa olsun başvurulan yöntemlerle bunu mutlak surette önlemek mümkün olamıyordu. Devletin bir yandan spekülasyonun önüne geçmesi, öte yandan özel menfaatin kazanç kapılarını kapamaması gerekiyordu. Denetim ve "savaş piyasası" uzlaştırılmalıydı. Savaş ekonomisi ne kadar müdahaleci olursa olsun daima asgari bir serbestiyet bırakıyordu. Girişimci, meşru ya da gayrimeşru değişik kazanç kapıları buluyordu. Böylece "iktisadî rantabiliteye" sınırlı da olsa bir alan bırakılmış oluyordu. Girişimci devlet müdahalesinden göreceği kolaylıkla savaş ekonomisinin müeyyideleri arasında kendine bir yol çizmek zorunda kalıyor ve böylece kamu menfaati ile şahsî menfaat arasında ince bir yol izliyordu.

Arzla talebin buluştuğu piyasa savaş ekonomisinde köklü dönüşümlere uğruyordu. Ordu ve savunma ihtiyaçları savaş nedeniyle barış dönemiyle kıyaslanamayacak ölçüde genişliyor, askerî ge-

rekçelerle fiilî talep sürekli artış kaydediyordu. Piyasaya arz edilen mal ve hizmet büyük ölçüde orduya yönlendiriliyor, sivil tüketime ayrılan pay gittikçe azalıyordu. Halkın ihtiyacı olan temel tüketim maddeleri piyasadan çekiliyor, arz toplam talebi karşılayamaz düzeye iniyordu. Öte yandan talebin giderek artan kesimini yaratan devlet, tedavüldeki ödeme araçlarını çoğaltmak zorunda kalıyordu. Arzdaki yetersizlik, buna karşılık talepteki artış mal ve hizmet bedellerini kısa sürede yukarı çekiyordu. Klasik iktisat kuramı arz ve talepteki bu dengesizliği kendiliğinden çözüme götürüyor ve arzın çoğaldığı, talebin düştüğü bir noktada yeni bir denge oluşuyordu. Oysa savaş ekonomisi klasik iktisada baş kaldırıyordu. Üretim fiyata duyarlılığını yitiriyor, savaş koşullarında giderek artan engellerle karşılaşıyordu.

İşgücünün silah altına alındığı bir ortamda emeğin sınırsız arzından söz edilemezdi. Kredi olanakları daralıyor, dış ticaretin karşılaştığı darboğazlar nedeniyle üretim için gerekli donanımı elde etmek zorlaşıyordu. Cepheye sevk edilen işçinin boşalan yerini doldurmak, yeni üretim araçları sağlamak, kredi bulmak ve her şeyden önce olası düşman saldırılarına rağmen çalışmayı kesintiye uğratmaksızın sürdürmek, üretimi optimal iktisadî rantabilite normları dahilinde artırmak olanaksızdı. Buna rağmen üretimde bir artış kaydedilse bile savaş ortamında sürekli bir arz yetersizliği yaşanacaktı.

Arzın talebi karşılamadaki yetersizliği, savaşın doğurduğu çarpık piyasa, fiyatları kısa sürede başıboş bırakmaya yetiyordu. Fiyatlardaki artış, talebi frenleyici bir etmen olmaktan çıkıyor, tersine "elastikiyet" diye bilinen bir durum yaratılıyordu. Arzın yetersizliği, alım gücünün fazlalığı, ileride fiyatların daha da yükseleceği ve mal bulunamayacağı kaygısı, alıcıları, ellerindeki parayı bir an önce mala dönüştürmeye sevk ediyordu. Stoktaki mala ya da arz edilebilecek hizmete her fiyatta talep bulunabileceğini gören girişim sahibi rekabetin giderek kalkmasını fırsat bilerek fiilî monopol ya da oligopol konumuna geçiyor, piyasa işlerliğini ve şeffaflığını kaybediyordu. Bir süre sonra mal nedreti, ticaret ahlakının yıprandığı bir ortamda tüccarı malının giderek pahalılaşacağı beklentisine sevk ediyor, elindeki malı tezgâh altında saklamaya, "zula"ya koymaya zorluyordu. "İhtikâr" diye bilinen bu tür bir davranış paradan kaçışla birleşince mal darlığını had safhaya sokuyor, fiyatlar dizginlenemeyecek bir hızla yükselişe geçiyordu. Tüketici kesime ayrılan stokların azalmaya başlaması temel ihtiyaçları sağlanamaz konuma sokuyor ve "buhran", savaş ekonomisinin kaçınılmaz sonucu olu-

yordu. İşte bu tür bir ortam bölüşüm ilişkilerini kökünden sarsıyordu. Başta memur, asker, emekli kesimi olmak üzere sabit gelirliler giderek fakirleşiyor, servet ve gelir bölüşümü toplumsal barışı derinden yaralıyordu.

Çağdaş devletin bu tür gelişmelere seyirci kalması beklenemezdi. Savaş ekonomisine çekidüzen vermek hükümetlerin ekonomiye müdahalesini zorunlu kılıyordu. Savaş ekonomisinde devletin temel kaygısı ülkenin birikimini ve kaynaklarını savaşın kazanılması uğruna seferber etmekti. Barış zamanının doğal üretim temposuyla savaşın sürdürülebilmesi olanaksızdı. Savaşta artık iktisadî bağlamda üretim, ordular kadar önem kazanmıştı. Seferber edilmeyen ekonomi seferberlikten yoksun orduya benzetiliyordu. En güçlü ekonomi dahi savaş koşullarına geçmeksizin savaşı besleyemezdi. Bu amaçla bir yandan savaş için gerekli üretimi azami düzeye çıkarmak, her türlü gereksiz tüketimi önlemek ve savaşın üretim üzerindeki etkilerini olanaklar ölçüsünde sınırlamak gerekiyordu. Devlet, sanayinin ve tarımın gerek duyduğu her türlü girdiyi, emeği, sermayeyi, girişim gücünü ve tarımda toprağı sağlamakla yükümlüydü. Seferberliğin fabrikalarda işgücü açığı yaratmamasına özen gösterilecekti. Lüks sayılabilecek ya da zorunlu olmayan her türlü malın üretimi sınırlanacak, hatta durdurulacaktı. Böylece ülke ekonomisinin her alanında savaş koşullarına uygun bir yapı ihdas edilecekti. Üretimin artırılması ve sürdürülebilmesi için gerekli kredi girişimciye sağlanacak, hammadde ihtiyacı karşılanacaktı. Bu arada iş saatleri ve ücretler devlet tarafından düzenlenecek, iş ihtilafları devlet aracılığıyla giderilecekti.

Tüketim açısından ise devletin rolü arz talep dengesizliğini asgari düzeye indirmekti. Devlet, denetim araçlarıyla tüketimde tasarrufu sağlayacak önlemleri alacaktı. Herkesin ihtiyacı karşılanacak, ancak kimsenin gereğinden fazlasını tüketmesine ya da stoklamasına izin verilmeyecekti. Talebin gereksiz yere şişmesi durdurulacak, savaş ortamında oluşan aşırı talebin piyasada fiyat hareketlerini olumsuz yönde etkilemesi önlenecekti. Çıkar ve kazanç hırsıyla ticarette gündeme gelen her türlü istifçilik, stokçuluk, mal saklama, tezgâh altı, karaborsa ve benzeri yolsuzluklarla mücadele edilecek, piyasa ve fiyatlar sürekli denetim altında bulundurulacaktı. Böylece giderek içine kapanan ekonomi savaş koşullarına uyumlu bir hale getirilecekti. Başka bir deyişle savaşın kazanılması iktisadî hayatın tam anlamıyla seferber edilmesine bağlıydı. Seferberlik anlayışı topyekûn bir anlam ifade ediyordu. Askerî seferberlik ile iktisadî se-

ferberlik bir bütündü. Yurttaşı silah altına çağırarak ondan en ağır fedakârlığı bekleyen devlet ülke ekonomisinden de benzer fedakârlıkları ummayı doğal karşılıyordu. Mükellefiyet yalnızca askerlik bağlamında ele alınamazdı; iktisadî mükellefiyet de aynı derecede hayati öneme sahipti. Devlet böylece ekonomiyi savaş koşullarına uyumlu bir konuma sokuyordu. İşte Cihan Harbi tüm bu kaygıların paylaşıldığı bir savaş olmuştu ve savaşan ülkelerde barış döneminden farklı normlarla işleyen birer "savaş ekonomisi" ihdas edilmişti.

Savaş ekonomisi, dünya iktisat yazınında iki dünya savaşı arasında enikonu işlendi. Klasik iktisadın kuramsal boyutlarını aşan bu yeni iktisadî model çoğu kez otarşinin önemini vurguladı. Birçok ülke 1918 ertesinde yeni bir savaş olasılığına karşı ekonomilerini barış döneminde bile savaş koşullarına göre hazırladı. İtalya, Almanya, Rusya savaş ekonomisi koşullarını kapsamlı bir biçimde uyarlayan ülkeler oldular. Faşist İtalya hükümeti 8 Şubat 1925'te "Savaş Zamanında Ulusu Örgütleme Yasası"nı çıkarmıştı. Keza 8 Mayıs 1931'de, savaş zamanında ulusun tabi olacağı disiplin hakkında ikinci bir yasa kabul etti.

Türkiye'de de uygulanan "ithal ikameci" devletçilik modeliyle, ulusal ekonomi iç kaynaklara döndü, dış ticaret hacmi önemli ölçüde düştü. Her ne kadar Dünya buhranı bu tür önlemlerin alınmasında temel etmen olmuşsa da ikinci bir dünya savaşının çıkacağı daha 20'li yıllarda belli olmuştu. Nitekim 20'li yılların başında Cihan Harbi'ne "Birinci Dünya Savaşı" denmişti.

Savaş ekonomisi her ne kadar daha barış zamanından savaşa hazırlığı gündeme getiriyor, iaşe sorununun önceden çözümlenecek bir düzeyde ele alınması, savaş sırasında dış ticaretin kesintiye uğrayacağı var sayılarak savaş süresince yetecek hammadde ve besin maddelerinin stoklanması, barış ekonomisinin kolayca savaş ekonomisine dönüştürülebilmesi gibi alanları kapsıyorsa da 1914'te böyle bir hazırlık yoktu. Cihan Harbi yıllarında gidişata göre var olan kapasiteler savaşa uyumlu kılındı. Birçok önlem günübirlik alındı. Savaşan tüm ülkeler bir anlamda 1914'te hazırlıksız yakalanmıştı. Oysa İkinci Dünya Savaşı öncesinde önemli bir hazırlık evresi yaşandı. "Savaş ekonomisi" iki dünya savaşı arası döneminin gizil iktisadî politikası oldu.

Savaş ekonomisi 1914'le birlikte inşa edilmeye başlandı. Kimse savaşın dört yıl gibi uzun bir süre devam edeceğini beklemiyordu. Ancak savaş alanının sürekli genişlemesi ve savaş teknolojisinin önceki savaşlara oranla çok daha etkin oluşu tüketim beklentileri-

nin kısa sürede yeniden değerlendirilmesine neden oldu. Savaşan ülkeler ekonomilerini kısa sürede deneme yanılma yöntemiyle savaş ve savunma koşullarına uyarlama yoluna gittiler. Almanya'nın abluka altına alınması ve dış ticaretinin önemli ölçüde inkıtaya uğraması, "savaş merkantilizmi" diye nitelenebilecek bir yapının ivedi gündeme gelmesine neden oldu. Ağustos 1914'te hammaddeler için bir "savaş ofisi" kuruldu. Mart 1915'e kadar savaşın ve mühimmat ve temel ihtiyaç maddelerinin gerçek boyutları ortaya çıkmadı. Savaş siparişleri için "Kriegsgesellschaften" ve sivil ihtiyaçlar için de "Zentraleinkaufsgesellschaft" gibi devlet organları ihdas edildi. 31 Ağustos 1916'dan itibaren ülke kaynaklarının ve üretimin verimliliğini artırmaya yönelik Hindenburg Programı uygulamaya sokuldu. 1916 Kasım ayında bu programı yürütmekle yükümlü "Kriegsamt" kuruldu. Devletin ekonomiye müdahalesi her geçen gün daha etkinleştirildi ve kısa sürede tüm iktisadî faaliyetler devlet tarafından yönlendirilir oldu. İngiltere uzun süre barış döneminin iktisadî normlarını değiştirmeksizin savaşı sürdürmeyi denedi. "Business as usual" anlayışıyla kitlelerin huzurunu kaçırmaksızın cephe ile cephe gerisi ayrıma uğradı. Ancak Cihan Harbi'nin geçmiş savaşlardan farklı olduğu kısa sürede kendini kanıtladı. Durumun ciddiyetini idrak eden Lloyd George hükümeti, "savaş ekonomisi"ne geçmeye ve üretimi devlet kontrolü altına almaya karar verdi. 1915'te "Mühimmat Bakanlığı"nı kurdu. Fransa'da geçiş daha yumuşak oldu. Ülke, Almanya'ya oranla temel ihtiyaçlarını sağlamakta çok daha elverişli bir konumdaydı. Savaş süresince ciddi bir hammadde ve iaşe sıkıntısı çekmedi. "Savaş ekonomisi" var olan ihtiyaç maddelerinin üretim ve tüketiminin, bu arada dağıtımının düzen altına alınmasıyla yetindi. Ülke savunması için gerekli donanım ve hammadde alımı devlet denetimi altında çalışan birlik ve "consortium"lara verildi. Dış ülkelere yapılan siparişler devlet tarafından yürütüldü. Kimi maddelerin tüketim miktarları ve fiyatları kamu makamları tarafından düzenlendi. Amerika savaşa geç giren bir ülkeydi. Bu nedenle savaşan ülkelerdeki gelişmeleri gözlemleme olanağı buldu. Savaşla birlikte İngiltere'dekine benzer bir yapıyı yürürlüğe soktu. 1917 yılının Temmuz ayında savaş için gerekli yapılanmalar "Harp Sanayi Ofisi" adı altında birleştirildi. Ofisin amacı üretimi artırmak, sınaî üretim ile savaş ihtiyaçlarını uyumlu kılmak, siparişlerin önceliğini saptamaktı. Ancak Amerika'da Cihan Harbi yıllarında gerçek bir savaş ekonomisine geçilmedi. Amerika, İkinci Dünya Savaşı yıllarında savaş ekonomisini uygulamaya sokma gereği duydu.

***

Bu kitabın konusu Osmanlı Devleti'nin Cihan Harbi'nde izlediği iktisat politikalarıdır. Döneme damgasını vuran İttihat ve Terakki, savaşla birlikte ülke ekonomisiyle yakından ilgilendi. Ekonomiye müdahale etti, ekonomiyi yönlendirdi. Devlet ilk kez bu savaşta ekonomiyle bütünleşti. Cihan Harbi'nin olağanüstü koşulları Osmanlı topraklarında da yaşandı. Osmanlı'da ilk kez "devlet iktisadiyatı" anlayışı doğdu. Türkiye'de devletçilik işte bu savaş yıllarında yeşerdi. İttihat ve Terakki devletçiliği ülkeye getirdi.

İttihat ve Terakki'nin 10 yıllık iktidarı iki evreden oluştu. 1913'e kadar çoğulcu diyebileceğimiz bir parlamenter dönemde İttihat ve Terakki geri planda kaldı. Kabineleri denetledi, zaman zaman kabineye nazır soktu, beğenmediği kabineyi düşürdü. Sait Paşa'nın istifasından sonra kısa bir süre muhalefette kalan İttihat ve Terakki, edindiği deneyimler ışığında Babıâli Baskını'nı düzenledi ve fiilen iktidar olarak çoğulculuğa son verdi. Bundan böyle Osmanlı Devleti İttihatçı kadrolardan soruldu. Kısa sürede muhalefet sindirildi, kimi kez Balkanlar'dan esinlenilen komitacı yöntemlerle muhalif kimlikler tasfiyeye uğradı. İkinci evreyi oluşturan 1913-1918 İttihatçıların bilfiil iktidarda oldukları Sait Halim Paşa ve Talat Paşa kabineleri dönemiydi. Sait Halim Paşa Cemiyet'te "reis-i umumi" yani genel başkan, Talat Paşa "reis-i sani" yani ikinci başkandı.

İttihat ve Terakki 1908-1918 arasında dokuz kongre topladı. II. Meşrutiyet'in beklenmedik gelişmeleri kongrelerin gündemlerini sürekli kabarık tuttu. Balkan Harbi'ne değin kongre mahalli Selanik'ti. Selanik kaybedildikten sonra kongreler İstanbul'da toplandı. İttihat ve Terakki'nin örgüt yapısı ve ideolojik yönelimleri açısından iki kongre öne çıktı. 1913 Kongresi'yle yarı gizli, komitacı bir cemiyetten Batı siyasal yaşamına özgü bir partiye dönüşüm başladı. Yeni program ve nizamnamenin ilk maddesinde bu açıkça belirtildi. Bundan böyle Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerini İttihat ve Terakki Fırkası aldı. "Fırka" sözcüğü 1913 öncesi Cemiyet'e üye mebusların Meclis'te oluşturdukları grup anlamına geliyordu. 1913 Kongresi'yle bu ikilik ortadan kaldırıldı ve İttihat ve Terakki'nin bir "fırka-i siyasiye" olduğu vurgulandı. 1916 Kongresi'nde bazı değişikliklerle siyasal parti yapısı pekiştirildi, genel merkezin görev ve yetkilerine açıklık kazandırıldı.

1916 Kongresi İttihat ve Terakki'nin ideolojisinde önemli dönüşümlerin izlendiği, siyasal programının bu ideoloji doğrultusunda ayrıntılandırıldığı bir kongreydi. Avusturya-Macaristan'ın

Bosna-Hersek'i ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Trablusgarp, Balkan Harpleri ve Cihan Harbi İttihatçıları ideolojik arayışa sevk etmişti. 1908'de, Hürriyet'in ilanıyla başlayan Osmanlıcı, "İttihat-ı anasır"dan ya da bugünkü deyişle "unsurların birliği"nden yana "Osmanlı milleti" giderek gücünü yitirmiş, yerini Müslüman ve Türk unsuru vurgulayan milliyetçilik almıştı. Bu arada siyasal programda yapılan değişikliklerle hukuk, adalet ve eğitim alanlarında köklü dönüşümler gündeme geldi. Şer'i mahkemelerin Adliye Nezareti'ne, evkaf mekteplerinin Maarif Nezareti'ne devri laiklik alanında önemli atılımları simgeliyordu.

Savaş devletçiliği açısından önemli olan 1916 Kongresi'ydi. İktisadi sorunlar ve izlenen "millî iktisat" politikası ile sosyal devlet Kongre'nin diğer gündem maddelerini oluşturdu. İstanbul'un iaşesi, millî şirketler, yeni demiryolları, liman, dok, demiryolu millileştirmeleri, para reformu, sanayileşme, teknik eğitim, iktisadiyat meclisi, madencilik, tarım-ormancılık alanlarında hükümetin icraatı açıklandı. Kongreye sunulan Merkez-i Umumi raporunda Osmanlı Devleti'ni Cihan Harbi'ne girmeye zorlayan koşullar uluslararası güç dengeleri ışığında değerlendirildi. İttihatçılara göre Osmanlı Devleti sözde bağımsızdı, kapitülasyonlar vb. engellerle vesayet altında tutulmaktaydı. Bu "vesayet-i düveliye"den kurtuluş özlemi savaşa girişin temel nedeniydi. Diğer bir deyişle Cihan Harbi, İttihat ve Terakki için bir "kurtuluş savaşı"ydı.

İttihat ve Terakki savaşla birlikte ulusal kimlik alanında önemli bir yol kat etti. Kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırıldı. Yabancı anonim şirketler ve sigorta şirketlerinin imtiyazlı konumlarına son verildi. Bundan böyle bu şirketler Osmanlı mevzuatına tabi tutulacaktı. Esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan şirketlerin Osmanlı uyruğuna geçmeleri istendi. Osmanlı vatandaşlarının mağdur olmalarının önlenmesi amacıyla sigorta şirketlerinin teminat akçesi yatırmaları şartı kondu. Türkçe, ticarî işlemlerde zorunlu kılındı. Meslek okulları ve gece dersleri açılarak yabancıların ve gayrimüslimlerin tekelinde olan ve beceri gerektiren iş kolları Müslüman Osmanlılara açıldı. Kapitülasyonların kaldırılışının ertesinde ad valorem tarifeler bir kenara bırakılarak spesifik tarifeler yürürlüğü kondu. İhracat Heyeti aracılığıyla dış ticareti devlet doğrudan üstlendi. Osmanlı parasının dış değerini korumak amacıyla kambiyo işlemleri Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun denetimine verildi. İttihat ve Terakki'nin önayak oluşuyla taşrada kurulan "milli" bankalarla Anadolu Müslüman eşrafının birikime gitmesi sağlandı. Yerel kredi

kurumlarına gerek maddi gerek manevi her türlü kolaylık sağlandı. Osmanlı para ve kredi politikası yabancı bankaların denetiminden kurtarıldı. Giderek pazar ekonomisine açılan Batı Anadolu'da etkinleşen yerel kredi kurumları piyasa için üretimde bulunan Osmanlı üreticisine kredi olanakları sağladı, üreticiyi yoksullaştıran alivre satışları sınırladı, çiftçinin, malını sendikalaşan alıcı firmalar karşısında yok pahasına elinden çıkarmasını önledi. Yerel kredi kurumlarının yanı sıra özellikle Ege yöresinde eşraf, yerel tüccar, çiftçi, satış ve kredi kooperatiflerinde bir araya geldi. İttihat ve Terakki'nin yerel örgütleri sendikalaşarak piyasayı denetleyen yabancı şirket ve gayrimüslim büyük tüccara karşı Müslüman üretici ve tüccarı kooperatif ya da anonim şirket çatısı altında birleştirdi.

Cihan Harbi yıllarında Osmanlı düzenini çökerten, belirleyici olan cephedeki gelişmelerden çok cephe gerisinde savaş ekonomisinin neden olduğu yapı değişikliğiydi. 1914-1918 döneminde Osmanlı ekonomisi ilk kez topyekûn savaş olgusuyla karşı karşıya geldi. Dış iktisadî bağlantılar kesildi, ülke kendi olanaklarıyla yetinmek zorunda kaldı. Tüm ülke kaynakları seferber edildi, bu arada savaş ekonomisi Anadolu'yu kent pazarlarına açtı. Seferberlikle birlikte ordu yoğun bir talep doğurdu. İktisadi yaşam giderek devletin denetimine girdi. Satın almanın yanı sıra zaman zaman el koyma yöntemleriyle ordunun ihtiyacı karşılandı. Mal ve hizmetlerin önemli bir kısmı savaş ihtiyaçlarına ayrıldı, cephe gerisinde halkın yaşam düzeyi sürekli düştü.

1914'e kadar Osmanlı yönetimi her türlü fiyat artışı eğilimini "iktisat dışı" yöntemlerle bastırmayı başarmıştı. Bu nedenle ciddi bir enflasyon sorunuyla karşılaşmamıştı. Durağan bir iktisadî yapıya sahip Osmanlı Devleti'nin geleneksel gelir bölüşümü, düşük nüfus yoğunluğu ve nüfus artış hızı enflasyonist gelişmeleri olanaksız kılıyordu. Öte yandan kredi mekanizmasının yeterince gelişmemiş olması ve para benzeri araçların dolaşımda sınırlı etkinliği Babıâli'nin değerli maden esası üzerine kurulu para sistemini enflasyonist gelişmelere kapalı tutmuştu. Böylece iktisadî yapının durağanlığı Osmanlı toplum düzeninin güvencesini oluşturmuştu.

Oysa savaşla birlikte durum değişmişti. Olağanüstü savaş giderleri madeni parayla karşılanamıyordu. Bu nedenle dolaşıma sınırsız emisyon olanağı sağlayan kâğıt para sürülüyordu. Mal ve hizmet arzındaki düşüşe karşılık emisyon hacminin genişlemesi ve efektif talebin artması kıtlığın daha da artmasına neden oldu. Öte yandan savaş psikolojisi nedeniyle mal ve hizmet arzının giderek daralaca-

ğı ve fiyat artışlarının sürekli olacağı beklentisi ülkeyi hızlanan bir enflasyon sürecine sokuyordu. Piyasanın işlerliğini yitirmesi fiyatlar üzerinde olumsuz etkisini göstermekte gecikmedi. Fiyatlardaki artış, talebi sınırlayacak yerde daha da körükledi. Sınırlı mal ve hizmet arzı, alım gücündeki gelişme, ileride fiyatların daha da yükseleceği ve mal bulunmayacağı kaygısı alıcıların likiditelerini mala dönüştürmelerine neden oldu. Psikolojik etmenler fiyat artış hızını belirlemeye başladı. Tüm bu olumsuz gelişmelere karşın İttihatçı yönetim enflasyonu dizginleme uğraşını sürdürdü. Narhtan karneye değişik yöntemler uygulandı. Cemiyet iaşe işinde seferber edildi. Ordu devreye sokuldu. Bu savaşta ilk kez "propaganda"nın önemi kavrandı. Ulusal kimlik vurgulanarak piyasaya çekidüzen verilmek istendi. Savaşın son yılında gerçekleştirilen iç borçlanma bu alanda verilmiş başarılı bir sınavdı.

Osmanlı 19. yüzyılın ortalarından itibaren dış borç almaya başlamıştı. Zaman zaman avans niteliğinde kısa vadeli iç borçlanmaya gidilmişse de borç veren Galata bankeriydi. O dönemde halkın devlet tahvili ya da bonosu alması düşünülemezdi. Geniş halk kitlesinin tasarrufuna başvurarak orta ya da uzun vadeli iç borçlanma ilk kez savaş yıllarında denendi. "Dahilî istikrâz" diye bilinen Osmanlı Devleti'nin ilk iç borçlanması aslında bir Alman önerisiydi. Osmanlı yönetimi halka borçlanma girişiminin fiyaskoyla sonuçlanmasından çekiniyordu. Savaş döneminde malî bir yenilginin iç ve dış kamuoyunda doğuracağı kaygı ve güvensizlik İttihatçıları uzun süre iç borçlanma girişiminden alıkoydu. Ancak savaş yıllarında Osmanlı bireyinin özveri duyguları sürekli işlendi. Düşmana karşı savaşta maddî, manevi her türlü olanağın seferber edilmesi kaçınılmaz addedildi. Geniş bir kampanya açıldı. Şarkılar bestelendi, marşlar yazıldı, tütün ve sigara kâğıdı paketlerine etiketler kondu, filmler çevrilerek sinemalarda gösterildi. Bu girişimler sonucunda iç borçlanma başarıyla sonuçlandı. Osmanlı maliyesi ilk kez halkıyla barıştı, bütünleşti. İç borçlanma ülkedeki spekülatif girişimleri bir ölçüde sınırladı. Tedavüldeki para hacmini daraltarak kâğıt paranın değer kaybını bir miktar önledi. Enflasyonist gelişmeler kısmen dizginlendi.

Savaş devletçiliği ana hatlarıyla para ve kredi kurumları üzerine kuruldu. Osmanlı ilk kez parasal sorunların toplumsal dengelerle bu denli ilintili olduğunu gördü. Osmanlı yönetimi zaman zaman para sıkıntısı çekmiş kimi kez iflasın eşiğine gelmişti. Ancak toplumsal yapıyı zorlamaksızın sorunun üstesinden geliyor, bir tür çö-

züm buluyordu. Oysa bu kez durum farklıydı. Yüzde 300'e varan yıllık fiyat artışı karşısında Osmanlı yönetimi çaresiz kaldı. Toplumsal düzen altüst oldu, geleneksel yapı çözüldü. Osmanlı'yı çökerten iç piyasa ve fiyat hareketleriydi. Cihan Harbi, savaşan diğer ülkelerde olduğu gibi Osmanlı'da da devlete yeni görevler yükledi. Önceleri devlet dışı, vakıf ve benzeri kurumlarla dengelenmeye çalışılan toplumsal düzen, bu kez bilfiil devleti devreye soktu. Devletin sosyal işlevi gündeme geldi, halkın iaşesi yönetimin temel sorunu oldu. Devletçilik ya da o günkü deyişle "devlet iktisadiyatı" benimsendi. Aynı yıllarda Darülfünun'a çağrılan Alman profesörler klasik iktisattan farklı "içtimaî iktisad"ı, bugünkü deyişle sosyal politikayı gündeme getirdiler. Türkiye'de çağdaş anlamda devletçilik Cihan Harbi'yle birlikte başladı ve 30'lu yıllarda doruğuna ulaştı.

Cihan Harbi bir bakıma 20. yüzyıla taşan 19. yüzyılın sonuydu. Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Osmanlı, toplam dört imparatorluk bu savaşla son buldu. Savaş sonrası yeni bir dünya kuruldu. Bu dünyada Türkiye de yeni bir konum elde etti. II. Meşrutiyet'i Millî Mücadele noktaladı. Cumhuriyet Türkiyesi Osmanlı mirasını devraldı. Millî Mücadele kadroları Cihan Harbi'nde bilendi. Cihan Harbi'nin neden olduğu çöküntü iki savaş arası Türkiye'sinin kaderini çizdi. II. Meşrutiyet yıllarında İttihatçı çevrede geliştirilen milliyetçilik, halkçılık ve devletçilik Cumhuriyet hükümetlerinin ve Halk Fırkası'nın benimseyeceği temel ilkeleri oluşturdu.

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ VE PARA
TASHİH-İ AYAR'DAN TEVHİD-İ MESKÛKÂT'A

Osmanlı parasının 16. yüzyıldan beri süre gelen değer kaybı 19. yüzyılla birlikte giderek hızlandı. II. Mahmut döneminde altın para 35 kez, gümüş para 37 kez değişikliğe uğradı. Osmanlı kuruşunun İngiliz sterlini karşılığı rayici 1814'te 23 kuruşken 1839'da 104 kuruşa düştü. Yeniçeriliğin kaldırılışı, Yunan isyanı ve Rusya savaşı devlete büyük malî yük getirmişti. Ardından Mısır sorunu gündeme gelmiş, Tanzimat'la birlikte parasal sıkıntı had safhaya ulaşmıştı. Öte yandan istikrarsız bir para rejimi iç ve dış ticareti olumsuz etkilemekteydi. Tüccar ve esnaf parasının satın alma gücündeki belirsizlik nedeniyle sürekli yakınıyordu. Ülkedeki dış temsilcilikler de aynı görüşteydi. 19. yüzyılla birlikte Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardır uygulayageldiği paranın vezin ve ayarını düşürerek devlete ek gelir sağlama yöntemi geçerliliğini yitirdi. Eskiden piyasanın etkin bir biçimde denetlendiği, narhların fiyatları belirlediği, yed-i vâhit ya da tekellerle piyasa göstergelerinin dışlandığı ortamda devletin düşük vezin ve ayarda para kesmesi fiyatları etkilemez ya da belirli bir zaman gecikmesiyle etkisini gösterirken devlete ek satın alma gücü sağlardı. 1820'lerden sonra dış ticaret hacminin artması sonucu madeni parayla bu tür oynamalar günü gününe fiyatlara yansımaya başladı. Osmanlı parasının satın alma gücünün belirlenişinde dış etmen ağırlık kazandı. Bundan böyle Osmanlı, artan giderlerini parasının vezin ve ayarını düşürerek karşılayamaz oldu.

Tanzimat Ertesi Osmanlı Kambiyoları

Osmanlı para düzeni, kambiyo diye bilinen ilişkiler ağı bilindiği oranda anlam kazanır. "Cambiare" sözcüğü Latincede değiştirmek anlamına gelir. Günümüz iktisat yazınında kambiyo diye bilinen bu sözcük efektif, yabancı para, altın veya senet gibi likidite niteliği taşıyan değerler üzerinde yapılan değiştirme işlemini ifade eder. Daha genel bir ifadeyle kambiyonun uğraş alanı yabancı para yani dövizdir. Osmanlı'da ise kambiyo salt yabancı parayı kapsamaz. Farklı para türlerinin oluştuğu her ortamda bir tür kambiyo vardır. Bu nedenle 19. yüzyıl kambiyosu günümüz kambiyosundan çok daha farklı anlam taşır.

Napolyon Savaşları ertesi 1820'lerle birlikte Batı'yla yoğun ticarî ilişkiler Osmanlı ekonomisinin giderek ticarileşmesi ve parasallaşması Osmanlı piyasasında geniş ölçekli bir kambiyo sorunu yarattı. Tanzimat ricali Osmanlı para sistemini Batılı benzerleri gibi üniter bir yapıya kavuşturmaya çaba gösterdi. Ancak para talebinin sürekli arttığı bir ortamda bu geçişin zorlukları uzun yıllar yaşandı. Bu koşullar altında Osmanlı para piyasası dolaşımdaki değişik para türleri arasında uyumu sağlamaya yönelik altı tür kambiyo geliştirdi. Zaman zaman bozukluk darlığı çekildi ya da gümüş zamanla değer yitirdi. Bütün paralarla bozukluklar ya da değişik maden içerikli paralar arasında fark oluştu. Bu tür bir kambiyoya "akçe farkı" dendi. 19. yüzyılda yaygınlaşan köşe sarraflarının geçim kaynağı "akçe farkı"ydı. Liranın mecidiyeyle ya da mecidiyenin çeyrekle veya çeyreğin kuruşluk ve onlukla değiştirilişinde sarraflara miktarı arz ve talebe göre değişen genellikle 10 ila 30 para arasında bir "akçe farkı" ödendi. Bu uygulama Cihan Harbi'ne kadar sürdü; 1916'da çıkarılan Tevhid-i Meskûkât Kanunu'yla yasaklandı. Benzer bir uygulama kâğıt paralar ile madeni paralar arasında da görüldü. Osmanlı kâğıt paralarına genelde "kaime" denildiğinden bu kambiyonun adı da "kaime farkı" diye bilindi. Piyasaya sürekli kaime sürümü kaimenin değerini düşürdü ve elinde kaime bulunduran "kaime farkı"nı ödeyerek madeni para aldı. Kaime farkı zaman zaman yüksek oranlara vardı, spekülatif girişimlere neden oldu. Nihayet Osmanlı paralarının değişik yörelerde farklı alım gücü oldu. Bu, yöre halkının Osmanlı paralarına farklı değer biçmesinden kaynaklandı. Mevsimine göre değişik para türlerine talep arttı ya da azaldı. Bu doğrultuda sikke türlerinin değerleri de değişime uğradı. Bu tür kambiyoya "mevki farkı" dendi. Genellikle hasat ertesi kırsal kesim-

deki iktisadî etkinlik nedeniyle Anadolu'da mecidiye talebi artıyordu. Bazı aylarda "ufaklık" rağbet görüyordu. Bursa'da yumurta ticareti bu tür paraların değerini yükseltiyordu. İzmir'den İstanbul'a sürekli mecidiye gönderiliyordu. Karşılığında ufaklık getirtiliyordu. İzmir'de 20 kuruşluk mecidiye 19 kuruş üzerinden, gümüş aksamı ve meteliklerse piyasa değerinden işlem görüyordu. Bu nedenle 1 lira, mecidiyeye dönüştürüldüğünde 102,60 kuruş ederken, gümüş ufaklığa çevrilişinde 104 kuruş getiriyordu. Gümüş ufaklık ya da metelik kullanımının daha kârlı oluşu İzmir'e sürekli ufaklık akımı doğuruyordu. Böylece yılın belirli dönemlerinde Osmanlı vilayetleri arasında "para ticareti" görülüyordu. Mevki farkı nedeniyle para türleri vilayetler arasında değişime uğruyordu

Osmanlı'nın farklı para türleri, bu arada gümüş kuruş, altın kuruş, mirî kuruş, çürük kuruş türü farklı kuruş birimleri zamanla "kambiyo kuruşu" adı altında fiktif, itibarî bir sayım parasının oluşmasına neden oldu. Özellikle İzmir yöresinde yaygın olan kambiyo kuruşu farklı mal türleri için değişik kuruşlar arasında orantıyı kuruyordu. İzmir ticaret erbabı ticarî işlemlerde muhtelif çürük kuruşlar arasında orantıyı kambiyo kuruşu adını verdikleri özel bir kuruşla ifade ediyordu. Çoğu mal ve hizmet çürük kuruşla fiyatlandırılıyordu. Genelinde 178 ila 182 arası çürük kuruş 1 Osmanlı lirasına eşitti. Satın alma sırasında fiktif çürük kuruştan reel değere geçmek için fiyat yediye bölünür, ikiyle çarpılırdı. Böylece ödenecek "okteraki" miktarı ortaya çıkardı. İzmir'de Rum ticaret erbabının yoğunluğu nedeniyle "tessaraki" ve "okteraki" yaygın kullanılan para birimleriydi. Osmanlı'da 40 para bir kuruşu ifade ediyordu. Ancak İzmir'de ticarî işlemlerde 80 paralık "ikilik" kullanılıyordu. Diğer yaygın para birimi 10 para karşılığı olan metelikti.[1] Teamüle göre 125 kambiyo kuruşu 1 Osmanlı lirasına eşitti. Diğer bir deyişle ticarî işlemlerde Osmanlı lirasının değeri sabit değildi. Lirayla kuruş ara-

1 W. F. Willoughby, "Finances in the Turkish Empire", *Reconstruction in Turkey-A Series of Reports Compiled for the American Committee of Armenian and Syrian Relief* (Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi İçin Derlenmiş Raporlar Dizisi), ed. William H. Hall, New York, 1918, s.236.
"The same system prevails in Smyrna as in Constantinople, except that before the war, business was largely in Chiruk, i.e., rotten piastres, an imaginary unit figuring sometimes as low as 178, but more usually at 182 to the lira. The process in buying was to divide the number of bad piastres by seven and multiply by two to find the number of okterakis or actual coins to be paid. The 80 para piece in Smyrna was used as the unit of figuring in practical affairs more often than the silver piastre or the 40 para piece and the ten para coin in Smyrna was generally called a metallik. On account of the predominance of the Greek population, Greek names were usually used for the coins, e.g., tessaraki and okteraki."

sındaki ilişki son derece oynaktı. Tüccarın ve esnafın yöreye özgü hesap yöntemleri Osmanlı para sistemine karmaşık bir yapı kazandırıyordu. Piyasada "sağ akçe"yle "rayiç"in yani çürük para arasındaki ilişkinin sürekli değişimi mal ve hizmet bedellerinin belirlenmesini karmaşık bir yapıya sokmuş, bu nedenle halkın ve tüccarın işini kolaylaştırmak üzere değişik yöntemlere başvurulmuştu. Kimi kez yıllık yayımlanan cep takvimlerine ek olarak bu işlemler veriliyor[2] ya da değişimde kullanılacak "çarpan"ı ya da "darb cetvelleri"ni içeren el kitapçıkları yayımlanıyordu.[3] Tüccar fiyatları değiştireceğine Osmanlı lirasına kuruş üzerinden farklı değerler biçiyordu. Malın ucuzlaması ya da fiyatının artması kuruş ile lira arasındaki ilişkiyle ifade ediliyordu. Fiyat düşüren tüccar liraya daha yüksek bir kuruş karşılığı gösteriyordu. Çuha ve manifatura tüccarları müşterilerinin verdikleri Osmanlı liralarını 109 kuruşa kabul ediyorlardı. Kimi kasap ve bakkal esnafı et ve bakkaliye eşyasının fiyatını indireceğine kendisine verilen Osmanlı lirasını 112 kuruştan işleme sokuyordu.[4] Tüccar üreticinin malını düşük bir fiyatla kapatmak isterse yine benzer bir yönteme başvuruyordu. Diğer bir deyişle fiyatlar kısa dönemde sabitti, kurlar oynaktı. İncirin alışılagelmiş fiyatı 4 kuruştu. Tüccar daha düşük bir fiyat vererek üreticiyi huzursuz kılmak istemiyordu. Kıyyesini yine 4 kuruştan hesap ediyor, ancak 20 kuruşluk mecidiyeyi köylüye 35 kuruştan ödüyordu. Diğer bir deyişle kuruşu "devalüe" ediyor, 35 kuruş karşılığı 1 mecidiye veriyordu. Böylece 4 kuruşluk inciri 3 kuruş 8 paraya kapamış oluyordu. Piyasada paralar arasındaki kambiyonun sürekli değişime uğraması nedeniyle köylü, tüccarla baş edemez olmuştu. Ücretlerde de kimi kez benzer uygulamalar görülüyordu. Öteden beri 8 kuruş gündelikle çalışan ırgata mecidiye örneğin 24 kuruştan ya da Osmanlı lirası 130 ku-

2 Mehmet İzzed, *Takvim-i Dersaadet*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1313 [1897]. "Sağ Akçeyi Çürük Paraya Tahvil Etmenin Usulü (s.148-149), Çürük Parayı Sağ Paraya Tahvil Etmenin Usulü (s.150-151), Lira ve Çürük Paranın Yekdiğerine Suret-i Tahvili, (s.152)."

3 Şamlı Mehmet Reşid, *İhtisarü't-tahvil*, Ma'lûmât Matbaası, İstanbul, 1313[1897]. Kitap ayrıca çevirim için Arapça açıklamalar da içeriyordu. Yazar mukaddimede şu satırlara yer veriyordu:
"Sağdan râice veya râicden sağa tahvil olunacak mebaliğin hesâb-ı ma'lûmu ile olan tahvil-i hesâbdan dolayı elbette ameliyatta müşkilât ve teşviş-i izhan misillu şeyler hasıl olacağından bu kerre Allahın inayet ve tevfikiyle efkarımı hasr ederek ihtisar vechile a'şârî hesâbiyle işbu risaleyi kariha-ı aciziden olarak icad ve 'İhtisarü't-tahvil' nâmıyla tesmiye eyledim. ve her bir fiâtın kıymetine zarb-ı mahsus beyân eyledim ki matlub andan zâhir olsun." Bkz. s.3.

4 Hasan Ferid, *Nakit ve İtibar-ı Malî, 1. Kitap Meskûkât*, Hukuk Matbaası, İstanbul, 1331 [1915], s.276-277.

ruştan veriliyordu. Böylece gerçek ücret 8 kuruşun altına düşmüş oluyordu.

Osmanlı kambiyo sisteminde poliçe alım satımı sonucu oluşan iki kambiyo daha vardı. Bunlar "dahilî kambiyo" ve "haricî kambiyo"ydu. Dahilî kambiyo ülkenin değişik bölgeleri ve şehirleri arasında çekilen poliçelerin arz ve talebi sonucu oluşuyordu. Ticarî ilişkilerde alacaklı ve borçlular dahilî kambiyo aracılığıyla nakit transferlerine çözüm buluyorlardı. İstanbul ile Bursa tüccarı arasındaki ticaret örneğinde dahilî kambiyo şöyle işliyordu: Genelinde Bursa'dan İstanbul'a ipek ve ipekli kumaşlar, hamam takımları, meyve vb. gönderiliyordu. Karşılığında İstanbul'dan şeker, kahve, manifatura vb. talep ediliyordu. Bursa'dan İstanbul'a mal gönderen İstanbul'dan alacaklı oluyordu. Bursalı tüccar, mallarının bedellerini birkaç şekilde tahsil edebiliyordu. Ya borçlunun gönderdiği posta havalesini ya da emrine ciro ederek irsal ettiği poliçenin bedelini tahsil ediyor ya da borçlu üzerine poliçe keşide edip bu poliçeyi Bursa'da istediğine satıyordu. Keza İstanbul'dan Bursa'ya mal gönderen de Bursa'dan alacağını aynı şekilde Bursa'dan gönderilen posta havalesiyle ya da emrine ciro edilmiş poliçeyle veya kendilerinin Bursa'daki borçluları üzerine keşide edip İstanbul'da sattıkları poliçeyle tahsil ediyordu. Posta havalesi daha masraflı olduğu için çoğu kez poliçeyle olan ödeme ve tahsilat tercih ediliyordu. Bundan da anlaşıldığı gibi Bursa piyasasında İstanbul üzerine keşide olunmuş poliçe satıcıları ve bu poliçelerin müşterileri bulunduğu gibi İstanbul piyasasında da keza Bursa üzerine keşide olunmuş poliçe satıcıları ve bu poliçelerin müşterileri bulunuyordu.

Ancak arz ve talep edilen poliçe bedellerinin toplamı yöreden yöreye değişiyordu. Arz olunan miktar az, talep çok olursa poliçe üzerindeki değerden fazla bir bedelle satılırdı. Örneğin 100 liralığı 100,5 liraya giderdi. Aradaki yarım liralık farka "kambiyo farkı" adı verilirdi. Piyasa değeri nominal değerinin üzerine çıkarsa buna "kambiyo baş ediyor" denirdi. Doğal olarak "kambiyo farkı" posta havalesi masrafını geçmiyordu. Aksi takdirde borç posta havalesiyle ödenirdi. Arz olunan miktar fazla, poliçeye talep düşük olursa bu kez poliçelerin piyasa değeri nominal değerin altına düşüyordu. Örneğin üzerinde 100 lira yazılı bir poliçe 99,25 liraya satılırdı. Aradaki 0,75'lik fark "kambiyo farkı" oluyordu. Nominal değerinin altında oluşu nedeniyle buna "kambiyo zararı" deniyordu. Yukarıda belirtildiği gibi bu fark posta havalesi bedelini aşamazdı. Ender de olsa arz ve talep miktarları dengelenirse piyasa değeri ile poliçenin

üzerlerinde yazılı bedel eşitlenirdi. Yani 100 liralık poliçe 100 liraya giderdi. Diğer bir deyişle "kambiyo başa baştı".

Yukarıda belirtilen üç değişik olasılığa göre satış bedeli olarak gösterilen 100,5 lira, 99,25 lira ve 100 liraya "kambiyo fiyatı" yahut "kambiyo rayici" denirdi. Bu fiyatlar ışığında kambiyo fiyatı ya "baş ediyor"du ya "zararlı"ydı ya da "başa baş"tı. Bu fiyatlar borsada aynen ifade edilmezdi, aradaki fark vurgulanırdı. "Baş ettiği" zaman farkın önüne "+" işareti konur, örneğin "iki kambiyo fiyatı +0,5'tir" denirdi. Zararlı kambiyo fiyatında ise fark miktarının önüne "-" işareti eklenir, örneğin "kambiyo fiyatı -0,75'tir" diye söylenirdi. Başa baş olduğu zaman aynen "başa baş" ibaresi kullanılırdı. Poliçe alım satımı genellikle banka aracılığıyla yürütülürdü. Daha doğrusu poliçe keşide edenler bu poliçelerini bir bankaya satarlardı. Zamanla ticarî işlemlerde vade gündeme geldi. Bu durumda emre muharrer (yazılı) bonolar kullanıldı. Bu durumda aynı örneğe göre İstanbul tüccarından mal satın alan Bursa tüccarı kendi üzerine poliçe keşidesine İstanbul tacirini yetkili kılacağına onun emrine bir bono imzalayıp verirdi. Tacir eline geçen bu bonoyu vadesinde bedeli tahsil edilmek üzere bir bankaya tevdi ederdi. Banka da eline geçen poliçe ve bonoları satmak için istekli arayacağına bunları şubelerine ve muhabirlerine göndererek vadelerinde bedellerini tahsil ettirirdi. Bu durumda banka gördüğü hizmet karşılığı poliçe ve bonoları her şehrin ve kazanın önemine ve bankalar arasındaki rekabete göre ancak daima noksan bir kambiyo fiyatıyla alırdı. Vadeyle ilgili ıskonto ayrıca hesap edilirdi. Bundan dolayı oluşan kambiyo fiyatına "piyasa zararı" denirdi. İskonto, komisyon ve kambiyo fiyatı toplamı banka ve ticaret dilinde "aciyo" (agio) diye geçiyordu.

Benzer ticarî ilişkiler yurtdışıyla yürütülüyorsa çekilen poliçelerin arz ve talebi sonucu "haricî kambiyo" oluşurdu. Dahilî kambiyoda ülkenin iki yöresi arasında oluşan borçlu alacaklı ilişkisi bu kez iki ülke arasında söz konusuydu. Örneğin İstanbul'da Paris üzerine alacaklı tacirler bulunacağı gibi Paris'e borçlu olan tacirler de vardı. Bunlardan birinciler, alacaklarını almak için Paris'teki borçluları üzerine frank poliçesi keşide ederler ve İstanbul piyasasında satmak isterlerdi. İkinciler ise Paris'e olan borçlarını ödemek için Paris üzerine keşide olunmuş frank poliçesi talep ederlerdi. Böylece dış piyasaya yönelik bir poliçe arz ve talebi oluşuyordu. Arz miktarı fazla, talep düşükse, frankın fiyatı düşerdi. Arz noksan, talep fazla ise frank fiyatı yükselirdi. Eğer arz ve talep miktarları eşit olursa

frank fiyatı "başa baş" olurdu. Dahilî kambiyoda olduğu gibi haricî kambiyoda da fiyat alabildiğine yükselmez ya da düşmezdi. Yoksa borçlu borcu karşılığı altın gönderirdi. Burada belirleyici olan "altın noktaları"ydı. Altın noktalarını da belirleyen altın taşıma masrafıydı. Harici kambiyo fiyatının belli bir noktanın üzerine çıkması altın ihracını, altına düşmesi altın ithalini gerektiriyordu. Bu noktalara "altın ihracı noktası" ve "altın ithali noktası" deniyordu. Altın ihracını gerektiren fiyata "gayr-ı müsait kambiyo", altın ithalini gerektiren fiyata ise "müsait kambiyo" deniyordu. Harici kambiyo genellikle Kambiyo Borsası'nda işlem görüyordu. Kambiyo fiyatları her gün arz ve talebe göre sürekli değiştiğinden kambiyo borsası bunu cetvel halinde yayımlıyordu. Bu cetvele "Kambiyo Fiyat Cetveli" denirdi. Osmanlı topraklarında bankalar kambiyo işlemleri için fiyat cetvelleri düzenlemişlerdi. Osmanlı Bankası İstanbul'da oluşan fiyatların yanı sıra Londra ve Paris kambiyo fiyatlarını da şubelerinde ilan etmişti.

Tanzimat'a değin sarraflık ve poliçecilik Osmanlı para ve kambiyo piyasasını yönlendirmişti. Ancak ticaret hacmindeki hızlı büyüme ve ekonominin parasallaşması kurumsal yapıdan uzak bu tür çözümleri yetersiz kıldı. Tanzimat'la birlikte Osmanlı para politikaları çağdaş normlar ışığında biçimlendi, kurumsal düzenlemelere gidildi. Üniter para sisteminin temelleri atıldı, bankalar ve "kambiyo ve nukud borsaları" kurudu.

Tashih-i Sikke ya da Tashih-i Ayâr

Parasal sorun Tanzimat'ın gündemindeki ilk maddelerden biriydi. Giderek karmaşıklaşan Osmanlı para sistemine çekidüzen verme zamanı gelmişti. Öte yandan reformlar için devlete ek gelir kaynakları bulmak gerekiyordu. Para sistemini düzene sokabilmek ve bu arada Babıâli'nin giderlerindeki mevsimsel düzensizlikleri giderebilmek için para reformuna gitmek ve Batı'dakine benzer bir devlet bankası kurmak elzemdi. 19. yüzyılın ilk yarısında Fransa tipi bimetalizm (çift metal usulü) dengeli ve istikrarlı bir para rejimi olarak gözüküyordu. Sibirya'da yeni altın madenlerinin bulunması Latin Amerika'daki gümüş madenlerinin daha geniş bir biçimde işlenmesiyle dengelenmişti. Altın ve gümüş arasındaki 15,5'lik değer oranı uzun süre korunabilecekti. Osmanlı toplumunda 1844 tarihli "tashih-i sikke" ya da "tashih-i ayar" diye bilinen düzenleme üniter

para düzenine doğru atılmış ilk önemli adımdı.[5] Abdülmecit tahta geçtiğinde ülkede altın olarak yıldız, fındık, atik rumi, atik Sultan Mahmut, Sultan Mustafa, hayriye, atik adli altını, İstanbul cedid rumi, cedid adli, Mısır altını, üçlük rubiye namıyla 11 cins altın para ve cihadiye sikkesi, atik kuruş, Bağdat kuruşu, Mısır parası, zolite gibi birçok gümüş para vardı. Bunların hepsi, üzerinde belirtilen değerlere bakılmayarak bir tarifeye raptedilmişti. Ancak bu tarifelere pek uyan olmuyor, piyasa kendi kuralını uyguluyordu.

İngiltere'nin 17. yüzyıl boyunca gerçekleştirdiği, Fransa'nın 1789 Devrimi'yle sonuçlandırdığı üniter para sistemi Osmanlı ülkesinde de Tanzimat'la birlikte başladı. Ancak üniterleşme uzun bir süreçti. Ülke ölçeğinde parasallaşma ve iç ticaretin gelişmesi ertesinde müspet sonuçlar alınabilecekti. Nitekim Türkiye'de de parasal üniterleşme Cumhuriyet'in ilk on yıllarına değin sürdü. Parada üniter yapının yanı sıra ölçeklerde de aynı tür bir gelişme zorunluydu. 1867'de başlatılan ondalık sistemine geçiş süreci 1931 Ölçüler Kanunu'yla amacına ulaşabildi. 1844 para reformu, Osmanlı lirası, mecidiye ve kuruşu temel para birimleri olarak benimsemiş, kâğıt üzerinde 100 kuruşun 1 Osmanlı lirası edeceğini kabul etmişti.[6] Bundan böyle Osmanlı lirası, mecidiye ve kuruş temel para birimleriydi. 20 kuruşluk gümüş mecidiyeler ilk kez bu tarihte tedavüle sokulmuştu. Böylece çift metal usulü (bimetalizm) benimsendi. Bu tarihte gümüş fiyatının altına oranı 1/16 dolayındaydı. Sikkelerin vezin ve ayarı bu orana göre düzenlenmiş, ondalık esasına göre bir lira 100 kuruş ve bir gümüş mecidiye 20 kuruş olarak kesilmişti.[7] Para reformu için İngiltere'den Londra Darphanesi'ndeki makinelere benzer bir donanım getirilmiş, Avrupa'dan mühendis kimyager ve ustabaşılar çağrılmıştı. O zaman Darphane müdürü Duzoğlu Agop Çelebi'ydi. Bundan böyle paranın vezin ve ayarı üzerinde oynama dönemi son buluyor, "tezyif-i meskûkât devri" denilen devir kapanıyordu. Üniter para sisteminin önemi Tanzimat ertesi Osmanlı para

5 *Tashîh-i Ayâr-ı Meskûkâta Dair Darphane-i Âmire Nezaretine Şerefsudur Olan 26 Sefer 1256 Tarihli Ferman-ı Âlî, Meskûkât-ı Şahane İdaresi-Darphane-i Âmire-1336 Sene-i Malisi (Darbiyyat Ve Muâmelâtı Hakkında Maliye Nezaret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor)*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1337-1921, s.125-128. ve *1260 Senesi Meskûkât Beyannamesi*, *age*, s.128-131.

6 *Meskûkât-ı Cedide-i Osmaniye Hakkında 1260 Senesinde Tanzim Olunan Tarife-Usul-ü Sikke-i Devlet-i Âliye-i , Meskûkât-ı Şahane İdaresi-Darphane-i Âmire- 1336 Sene-i Malisi (Darbiyyat Ve Muâmelâtı Hakkında Maliye Nezaret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1337-1921, s.132-134.

7 Hasan Ferid, *Nakit ve İtibar-ı Malî*, *1. Kitap Meskûkât*, Hukuk Matbaası, İstanbul, 1331 [1915], s.211-239.

sistemi ayrıntılandırıldığında belirgin bir biçimde ortaya çıkıyordu. 19. yüzyıl Osmanlı ülkesinde beş tür tedavül aracı vardı:

1. 1844 öncesi tedavüle sürülmüş olan değişik vezin ve ayarda, beşlik, altılık, noktalı beşlik türü çeşitli paralar; diğer bir deyişle "zayıf akçe" 1916 Tevhid-i Meskûkât Kanunu'na kadar zaman zaman piyasadan çekildiyse de para darlığı karşısında tekrar piyasaya sürüldü. Öte yandan bazı yörelerde alışkanlıklar bu paralara rağbet edilmesine neden oldu. Mesela Suriye'de altılık ve beşlik prim yaptı. İzmir'de sekizlik (oktaraki ya da ikilik, 2 kuruşluk) ve dörtlük (4 kuruşluk) arandı.

2. 1844 para reformuyla kesilen ondalık esaslı "sağ akçe"ler, "akçe farkı" nedeniyle istikrar unsuru olmaktan çıktı. Gümüş 1873'ten itibaren dünya piyasalarında değer yitirdi. Osmanlı topraklarında da gümüş paraların üzerlerinde yazılı değerleriyle gerçek alım güçleri arasında fark doğdu.

3. 1840'tan itibaren piyasaya sürülen kâğıt paralar ya da kaime ve evrak-ı nakdiyeler tedavül gören diğer araçlardı. Osmanlı üç kez kâğıt para deneyimine girişti. Bunların ilk ikisi hüsranla sonuçlandı. Üçüncüsü ise Cumhuriyet dönemi kâğıt para rejiminin temelini oluşturdu. 1915'ten itibaren piyasaya sürülen "evrak-ı nakdiye" bir anlamda Merkez Bankası kâğıt paralarına kadar tedavülde kaldı.

4. Osmanlı Bankası'nın kuruluşuyla birlikte (1863) tedavüle çıkarılan Osmanlı banknotları sınırlı tedavül gücüyle 1947 yılına değin piyasada görüldü. Ancak bu banknotların Batı'daki benzerlerinin işlevini gördüğünü söylemek güçtür. Bunlar tedavül aracı olarak kullanılmadı.

5. Yabancı paralar; franklar, talerler, rubleler, kranlar, rupiler her zaman Osmanlı topraklarında serbestçe kullanıldı. Kimi yörelerde hâkim para konumu da kazandı.

Osmanlı Devleti'nin dış ticaret hacmindeki gelişmeler ve bunun iç ticaret üzerindeki etkileri sonucu ülkede zaman zaman para darlığı çekildi. Yukarıda belirtilen beş tür tedavül aracının aynı anda geçerli olması bu darlıktan kaynaklandı. Madeni para esası üzerine kurulu bir düzende para arzını dilediğinde artırmak ya da kısmak olanaksızdı. Bu nedenle yönetimlerin para politikaları çok daha katıydı. Batı, para talebindeki genişlemeleri banknot çıkaran merkez bankaları aracılığıyla ve para benzeri dolaşım araçlarıyla karşılıyordu. Osmanlı ülkesinde ise hiçbir zaman gerçek anlamda tedavül aracı "banknot" olmadı. Osmanlı Bankası'nın banknotları çok sınırlı bir kesimin para transferlerinde kullanıldı. Yoksa piyasada günlük

alışverişlerde banknot görülmedi. Çek ve para benzeri araçlar ise Osmanlı'da çok sınırlı kullanım alanı buldu. Bunlardan en yaygın olanı poliçelerdi. Çek kullanımı ise ancak 1914'te yasallaştı. Ticarî ilişkilerin geliştiği, ekonominin parasallaştığı bir ortamda piyasada oluşan para kıtlığı ancak yabancı paralarla karşılandı. Özellikle payitahta uzak yörelerde yabancı paralar günlük işlemlerde çok sık kullanıldı. Yemen'de Maria Theresa taleri, Filistin ve Hicaz'da seyyahların ve hacıların getirdikleri Fransız napolyonu ve frankı ve Rus rublesi serbestçe dolaştı.[8] Trabzon ve civarında Rus rublesi (hatta kâğıt ruble), Bağdat ve Basra'da İran kranı ya da Hint rupisi aranan para türleriydi. Para darlığının yanı sıra iktisadî ilişki ağı yabancı paraların işlem görmesinin bir başka nedeniydi. Kambiyo işlevi görecek etkin kurumların oluşmadığı bir ortamda üretici ya da tüccar ilişki kurduğu ülke parasını kabul etmek zorundaydı. Mesela Antalya ve İnebolu'da Mısır'a meyve ve kereste ihracı İngiliz lirasını geçer akçe kıldı. Keza Üsküp'te üzüm ticareti Bulgaristan'dan ve Sırbistan'dan getirilen napolyonlara yönelik talep doğurdu.

Osmanlı madeni para sisteminin 19. yüzyılın son çeyreğinde karşılaştığı sorun gümüşün altın karşısında değer kaybından kaynaklandı. 1844'te Tashih-i Ayâr'la belirlenen altın-gümüş değer oranının zamanla değişmesi bimetalik Osmanlı para sistemini güç durumda bıraktı. 1870'li yıllardan itibaren altın-gümüş değer oranı değişmeye başladı. 1873'te 16'ya, 1878'de 18'e çıktı. Bu gelişme sürekli altının lehine seyretti. 1886'da 20, 1900'da 33, 1910'da 38'e ulaştı. Bu yıllarda tüm Avrupa ve Latin Amerika ülkeleri bimetalizmi terk ederek monometalizmi benimsedi. Babıâli dünya para piyasasındaki gelişmelere uyum sağlamakta gecikti. Ya da monometalizme geçişi sakıncalı buldu. Kıymetli maden stoklarının sınırlı olduğu bir ülkede tek metali özendirmek tedavül araçlarını daha da daraltabilirdi. Bu arada gümüş paralara içerik değerinin üzerinde değer atfedilmesi ülke dışına altın sızmasına neden oldu. Ancak halk arasında altın gömü oranının yüksekliği ve günlük ödemelerde gümüş paranın yaygınlığı bu sızıntıyı sınırlı tuttu. Bu arada mükellefin vergisini sınırsız bir şekilde gümüş parayla ödeyebilmesi Hazine'yi zarara soktu. Osmanlı'da para spekülasyonu giderek yaygınlaştı. Altın gümüş oranı zamanla değişmiş, çift metal usulü madeni para piyasasının oluşumuna yol açmıştı. 1873'ten itibaren dünya piya-

8 Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Henri Jouve, Paris, 1909, s.107-110.

salarında gümüşün değer yitirişi Osmanlı topraklarında da gümüş paraların üzerlerinde yazılı değerleriyle gerçek değerleri arasında fark yaratmıştı. Yabancı tüccarlar hatta elçilikler, konsolosluklar giderlerini yurtdışından getirttikleri gümüş külçeleri Darphane'de paraya dönüştürerek ödüyorlardı. Gelirlerin gümüş akçeyle toplanıp giderlerin çoğu kez altın para olarak ödenmesi Hazine'yi altın ile gümüş para arasındaki gerçek değer farkı oranında kayba uğratıyordu. Babıâli er geç bimetalizmden ayrılmak zorundaydı. Ancak piyasadaki para talebini göz ardı edecek önlemler alamazdı. Temel tedavül aracı 20 kuruşluk gümüş mecidiyeler ve bunun altındaki ufak madeni paralardı. "Akçe farkı" diye adlandırılan bozukluk darlığı ya da gümüşün zamanla değer yitirmesi sonucu altın mecidiye ile bozukluklar ya da değişik maden içerikli paralar arasında oluşan kambiyo sarrafa büyük kazanç kapısı açmıştı. Üç beş kuruşu denkleştiren sarraflığa soyunuyordu. Bir tür "para borsası" oluşmuştu. Altınla gümüşün oranı kimi kez günlük değişimlere uğruyordu. Bu koşulların spekülatif girişimlere ortam oluşturması doğaldı. 1844'te oluşturulan Osmanlı metal para düzeni giderek çöküyordu. Bir an önce Batı'dakine benzer kararların alınması ve bimetalizmden ayrılınması gerekiyordu.

Meskûkât-ı Osmaniye Kararnamesi

Altın gümüş oranı zamanla değişmiş, çift metal usulü madeni para piyasasının oluşumuna yol açmıştı. Nitekim 1873'ten itibaren dünya piyasalarında gümüşün değer yitirişi Osmanlı topraklarında da gümüş paraların üzerlerindeki yazılı değerleriyle gerçek değerleri arasında fark yaratmıştı. Bu yıllarda devlet gelirleri gümüş akçeyle toplanmakta, mükellef, vergisini sınırsız bir şekilde gümüş parayla ödeyebilmekteydi. Devlet giderleri ise çoğunlukla altın para olarak ödeniyordu. Bunun sonucunda Hazine, altın ile gümüş para arasındaki gerçek değer farkından kayba uğruyordu.[9] Babıâli bu durumu göz önünde bulundurarak ilk önlem olarak özel kişiler adına gümüş mecidiye darbına son verdi. Ancak bu karar hemen uygulamaya sokulamadı. 9 Ocak 1881 tarihli Meskûkât Kararnamesi'yle monometalizm doğrultusunda önemli bir adım atıldı. Altın standardı kabul edildi. Osmanlı lirası Osmanlı para sisteminde birim oldu. Gümüşe kabul haddi kondu. Tedavüldeki sikkelerin büyük bir

9 Hasan Ferid, *age*, s.239-242.

kısmının gümüş para oluşu nedeniyle gümüşün gerçek değerindeki düşüş sonucu üzerinde 20 kuruş yazılı mecidiyenin Hazine'ce 19 kuruştan alınması ve diğer gümüş ufaklıkların da aynı esas üzerinden işlem görmesi kararlaştırıldı. Bundan böyle mükellef 100 kuruşluk bir vergi borcu için devlete gümüş akçe olarak 105 kuruş 10 para ödeyecekti. Köşe sarraflarında ya da serbest piyasada gümüşün değeri daha da düşüktü. Altın lira karşılığı 108 gümüş kuruş verilmekteydi. Halk bu nedenle sarrafa para bozdurup vergi yükümlülüğünü gümüş parayla yapmayı tercih ediyordu. Bu koşullarda mecidiye talebi sürekli arttı. Bu talep kısmen yurtdışında basılan ve yurda kaçak sokulan tam ayar ya da düşük ayar gümüş paralarla giderildi. Öte yandan gümüş mecidiye ve aksamına talebin artması gümüş sikkenin daha da değer yitirmesini önledi.

Bu gelişmeler sonucu 20. yüzyıl Osmanlı toplumunda kuruşun Osmanlı lirasına oranla üç değişik değeri ortaya çıkmıştı. İlki altın liranın %1'ini oluşturan "altın kuruş"tu. İkincisi, teamülen gelişen, 108 adedi 1 altın lira eden "gümüş kuruş" ya da "hakiki kuruş"tu. Üçüncüsü ise 19 tanesi 20 kuruşluk mecidiyeye eşit olan "mirî kuruş" ya da "mevzua kuruş"tu. Mirî kuruş, genellikle "mecidiye 19 kuruştan" adıyla anılıyordu. Bu esasa göre piyasada 108 kuruşa eşit olan bir lira "mecidiye 19 kuruştan", mal sandıklarında 108 x 19/20 =102,60 mirî kuruş üzerinden işlem görüyordu.[10] İkinci Meşrutiyet yıllarında para sistemindeki karışıklığın diğer bir boyutu, ufak paraların, mecidiye ve altın liraya oranlarının ötesinde üzerlerinde yazılı değerlerden farklı bir biçimde alım gücüne sahip olmalarıydı. Genellikle ufak para darlığı ufaklıkların değerini yükseltiyordu. İstanbul'da mecidiye ve yarım mecidiyenin rayici 1 Osmanlı lirasına karşılık 108 kuruş olduğu halde çeyrek mecidiye 107 kuruş 20 para, 1 ve 2 kuruşluklar 103-104, 10 ve 20 paralıklar ise 99-101 kuruş ediyordu. Bu fiyatlar da piyasanın durumuna göre değişiyor, halk elindeki paranın satın alma gücünün her gün değiştiğine tanık oluyordu. Talebi karşılayamayan ufaklıkların büyük paralardan daha değerli oluşu nedeniyle ticaret erbabı müşterilerine mümkün olduğu kadar büyük para veriyordu. Halk ise elindeki parayı günlük alışveriş için sarraflara bozdurmak zorunda kalıyor, diğer bir deyişle talep ettiği malı satın alabilmek için gerekli parayı sarraflardan satın alıyordu.[11]

10 "Tevhîd-i Meskûkât-1", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1382, 18 Haziran 1327 [1911], s.202-203.

11 "... ufak meskûkât nisbeten daha pahalı olduğundan alışverişte herkes büyük meskûkâtı sarf ve harcetmeye gayret edip daima muâmelâtta bu yüzden müşkilât tahaddüs etmekte ve arada sarraflar kazanmaktadır." Bkz. Hasan Ferid, *age*, s.255.

Osmanlı madeni sikkesi, ayrıca yöreye göre farklı değerler kazanmıştı. İzmir'de alışveriş "çürük kuruş" diye adlandırılan hayalî bir kuruşla görülür, bunun değeri ticarî işleminin niteliğine göre değişirdi. Perakende ticaret ve araba ücretlerinde birim olarak kullanılan çürük kuruş mecidiyenin 33'te birine, diğer bir deyişle Osmanlı lirasının 178'de birine eşitti. Örneğin bir malın perakende etiket fiyatı 7 kuruş olursa, mecidiye 33 kuruş hesabıyla 7x 20/33=4 kuruş ödenirdi. Diğer ticarî işlemler için de malın cinsine göre kuruşun değeri değişir, her tür mal için ayrı bir rayiç uygulanırdı.

Tablo: 1 - İzmir yöresinde mal türlerine göre çürük kuruşun mecidiyye ve lira üzerinden değeri

1908 yılı

	Mecidiyye	Lira
Arpa, kum darı, susam, bakla, yulaf, mısır pirinci, haşhaş tohumu ve genel olarak alışverişlerde	20 05	110,07
Hınta, dakik, kepek, çavdar, sarı darı, nohut, burçak, kendir tohumu, zeytinyağı, sabun, fasulye, börülce, keten tohumu, sadeyağ, patates, soğan, tütün, ip ve gemi takımları	33 25	182
Pamuk, pamuk ipliği, kendir, çuval, maden kömürü, yün, kitre, çehri, mazı, kök boya, palamut, siyah kuru üzüm	22 15	125
Kahve, şeker, pirinç	25 06	135,20
Gazyağı, çivit, afyon, demir, halı, öküz, koyun, kuzu, keçi, oğlak, tavşan derileri ve pamuk tohumu	20	108
Razakı ve çekirdeksiz kuru üzüm, kuru incir	23 50	128

Kaynak: *Aydın Vilâyet Salnâmesi*, 25. defa, Vilayet Matbaası, Hicrî 1326, s. 234-235.

1914 yılı

	Mecidiyye	Lira
Afyon, kuru koza, deri, tütün	20	108
Arpa, bakla, darı, pamuk, susam tohumu	20 40	110,10
Pamuk, palamut, zamk, mazı, kuru üzüm	23 15	125
Sultaniye, incir	23 90	129
Manifatura, pamuk ipliği	25 05	135,25
Zeytinyağı, mısır, beyaz darı, nohut	33	178,20
Buğday, dakik, taze koza	33 30	182

Kaynak: Hasan Ferid, *Nakit ve İtibâr-ı Mali*, 1. kitap: Meskûkât, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331, s. 256.

Perakende küçük ticarî işlemlerde fiyatlar "metelik" (10 paralık) ve "oktaraki" ya da "sekizlik" (8 meteliğe eşit olan 2 kuruşluk) üzerinden belirtilirdi. Öte yandan İzmir ticaret erbabı ticarî işlemlerde muhtelif çürük kuruşlar arasında orantı kurmak için "kambiyo

kuruşu" adını verdikleri özel bir kuruş kabul etmişti. Teamüle göre 125 kambiyo kuruşu 1 Osmanlı lirasına eşitti.[12] Diğer vilayetlerde parasal işlemler İzmir'deki kadar karmaşık değilse de çürük kuruş ve kambiyo kuruşu benzeri para birimlerine ülkenin birçok yöresinde rastlanıyordu. Hazine'nin soruşturması üzerine vilayetlerden alınan yanıtlardan İkinci Meşrutiyet yıllarında Osmanlı topraklarında altın ve gümüş paranın 88 tür rayici olduğu ortaya çıkmıştı. Osmanlı para sisteminde yörelere göre halkın farklı sikkelere alışmış olması bu paraların gördükleri rağbet oranında değer kazanmalarına neden oluyordu. Örneğin Suriye'de altılık ve beşlikler prim yaparken, İzmir'de sekizlik (oktaraki ya da ikilik=iki kuruşluk) ve dörtlük (4 kuruşluk) aranıyordu. Yukarıdaki tanımlar dışında "sağ para", "çürük para" ve "lira para" yaygın kullanılan terimlerdi. Genelde gümüş mecidiye 19 kuruş hesabıyla olan değerine "sağ para" ve mecidiye 20 kuruş hesabıyla olan değerine de "çürük para" denirdi. Osmanlı lirasının 100 kuruş hesabıyla olan kıymeti "lira para"ydı. Sağ parayı çürük paraya ve çürük parayı sağ paraya çevirme "usuller"i cep takvimi vb. pratik yayınlarda yer alıyordu.[13]

Osmanlı para sistemini karmaşıklaştıran diğer bir neden, yukarıda görüldüğü gibi yabancı paraların ülke sınırları içerisinde serbestçe tedavül görmesiydi. Merkeze uzak yörelerde çoğunlukla ticarî ilişkilerin yürütüldüğü yabancı ülke paraları kullanılırdı. Osmanlı para sistemi tüccarın ve esnafın başvurduğu yöntemlerle daha da içinden çıkılmaz bir hal alıyordu. Kimi tüccar fiyat düşüreceğine Osmanlı lirasına farklı değer biçerek müşteri çekmeye çalışıyordu. Osmanlı para sisteminin giderek karmaşıklaşan yapısı sarraflık kurumunun yaygınlaşmasına neden olmuş, İstanbul gibi büyük kentlerde hemen hemen her sokakta bir köşe başı sarrafı türemişti.

Islah-ı Meskûkât Komisyonu

1844 para reformuyla ondalık sisteme geçilerek Osmanlı parasına çekidüzen verilmişti. Osmanlı altını ya da lirası 100 kuruş, gümüş mecidiye 20 kuruş, altın gümüş oranı ise 1/16 olarak saptanmıştı.

12 "Tevhîd-i Meskûkât-2-", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1383, 25 Haziran 1327 [1911], s.210-211.

13 Mehmet İzzed, *Takvim-i Dersaadet, (Üçüncü Sene), 1312 Sene-i Maliyesine Mahsus Takvim ile Bazı Malûmat-ı Müfideyi Camidir*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1313 [1897], "Meskûkât-ı Osmaniye (Sağ Parayı Çürük Paraya Tahvil Etmenin Usulü, Çürük Parayı Sağ Paraya Tahvil Etmenin Usulü, Lira ve Çürük Paranın Yekdiğerine Suret-i Tahvili)", s.148-152.

Muhasebe kayıtları kuruş ve para esası üzerine tutuluyordu. Altın Osmanlı lirasının alt birimleri 50 altın kuruş, 20, 5 ve 2 gümüş kuruş, 1 nikel kuruş, 2 kuruş ya da 20 para ve 4 kuruş ya da 10 paraydı. Ancak zamanla gümüş altına oranla değer yitirdi ve birçok ülkede çift metal sistemi terk edildi. Gümüş rağbetten düştü. Ancak bu gelişmeler ışığında Osmanlı gerekli önlemi almadı ve eskiden olduğu gibi Darphane'ye getirilen bütün gümüşleri sikkeye dönüştürmeye devam etti. Zamanla piyasada altın ve gümüş sikkeler arasında bir fark doğdu. Bunun yanı sıra mağşuş sikkelerin piyasadan kaldırılması gerekirken bunlar da basılmaya devam etti. Bakır sikkeler için piyasada daha belirgin bir fark oluştu. Böylece ortaya çürük para, sağ para sorunu çıktı. 93 Harbi (1876) sırasında para sorunu had safhaya ulaştı. Osmanlı lirası beşlik ve metelikle 130 kuruşa kadar yükseldi. Bakır para ile Osmanlı altın lirası 560 kuruşa çıktı. Savaş harcamaları nedeniyle tedavüle sürülen kaymelerle birlikte altın ve gümüş sikkeler artık mal gibi alınıp satılıyordu. Pullar ve cemaatlerin çıkardıkları biletler, fişler para işlevi görmeye başladı.

1873'te Osmanlı lirası gümüş parayla 101,5 kuruşa, 1875'te 102,25 kuruşa ve 1876'da 103,15 kuruşa çıkmıştı. Fransa'da ve Latin İttihadı ülkelerinde özel şahıslar adına gümüş sikke basılmasına son verildiği halde Osmanlı Darphanesi özel şahıslara gümüş sikke basmaya devam ediyordu. 1877 yılında altın lira 105 kuruşa ve ertesi yıl 106,5 kuruşa yükseldi. Altın liranın gümüş kuruşla değeri 1879'da 107 kuruşa ve aynı yıl sonunda 108 kuruşa ulaştı. Gümüşün sürekli değer kaybetmesi üzerine 1878'de yalnız devlet malı gümüşten sikke basılması karara bağlanmıştı. Ancak bir süre daha Darphane'ye daha önce teslim edildiği gerekçesiyle gümüş sikke basımına devam edildi. 16 Aralık 1879 (4 Kânunuevvel 1295) tarihli Meskûkât Kararnamesi'yle devlet hesabına dahi gümüş basılmasına son verildi.[14] Mağşuş sikkelerin fiyatları yarıya indirildi. Mecidiye fiyatı da %5 düşürüldü. Böylece Meskûkât Kararnamesi yayınlandıktan sonra Cihan Harbi'ne kadar geçen sürede altın lira piyasada 107,5 ile 108,5 arasında dolandı. Bu süre zarfında Darphane altın sikke basmayı sürdürdü. Gümüş sikke basılmadığı halde oranın korunmasında gümüşün sürekli değer kaybı, yabancı ülkelerde tam ayar mecidi-

14 *Meclis-i Mebusan'ın İnikadında Kanuniyeti Tasdik Olunmak Üzere Meskûkât-ı Osmaniye Hakkında Kararname Layihası*, 4 Kânunuevvel Sene 1295, Meskûkât-ı Şahane İdaresi, Darphane-i Âmire; *1336 Sene-i Malisi (Darbiyyat ve Muâmelâtı Hakkında Maliye Nezaret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor)*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1337-1921, s.131-132.

ye basılarak ülkeye sokulması ve yitirilen Osmanlı topraklarından mecidiyenin tedavül gördüğü coğrafyaya sürekli gümüş sikke ihracı etkin oldu. Meskûkât-ı Osmaniye Kararnamesi 1844 reformundan beri süregelen çift metal sistemini kaldırmış ve tek maden altın sistemini benimsemişti. Ancak "meskûkât-ı Osmaniye'de vahid-i kıyasi Osmanlı altınıdır" denmesine karşın gümüş sikkeler için kabul haddi konmadığı yani gümüşün satın alma gücü sınırlanmadığı için bir tür "topal mikyas" diye bilinen bir sistem benimsenmiş oldu. Kararname gereğince devlet varidatı altın olarak hesap ve tahsil edilecekti. Ancak gümüş sikke "mecidiye 19 kuruş" oranıyla kabul gördüğünden devlete gümüşle ödemede bulunmak kâr getiriyordu. Devlete 100 kuruş borcu olan, 1 altın lira vereceğine piyasada altın lirayı bozdurarak 107,5 ile 108,5 kuruş arasında, diyelim 108 gümüş sikke alıyor, öderken mecidiye 19 kuruştan ödeyerek 3 kuruş civarında bir kazanç elde ediyordu. Devlete borcu olanın altınını bozdurup gümüş ve mağşuş sikkeyle borcunu ödemesi kaçınılmazdı.

14 Mart 1909 tarihinden itibaren Osmanlı lirasının nizami değeri %2,6 artırıldı. Bundan böyle altın liranın mal sandıklarında 102,6 kuruş olarak kabulüne karar verildi. Bu karar mal sandıklarına altınla ödemeyi özendirmeye yönelikti. Mağşuş sikkelerin bir türlü tedavülden kaldırılamaması ve dünyada gümüşün altına oranla değer yitirmesi Osmanlı topraklarında çürük para, sağ para sorununu piyasanın bir parçası haline getirdi. Ülkenin dört bir yanında değişik para değerleri ve ticaretin türüne göre farklı hesap yöntemlerini cari kıldı. Yapılan incelemeler sonucu değişik sikke türleri nedeniyle devletin her yıl yarım milyon lira zarar ettiği ortaya çıktı. Ülkenin değişik yörelerinde altın ve gümüş sikkelerin 88 farklı rayici olduğu görüldü. Merkezden uzaklaştıkça altın lira ve gümüş mecidiyenin kuruşla karşılığı yükseliyordu.[15] Kudüs'te altın 255, mecidiye 47; Hicaz'da altın 296, mecidiye 54 getiriyordu. İstanbul'un yanı başında Selanik vilayetinde bile altın 154, mecidiye 28,20 değerindeydi. Kimi vilayetlerin kazaları arasında bile fahiş fark gözleniyordu. Aydın'da kimi kazalarda mecidiye 22,50, lira 120, kimilerinde ise mecidiye 33,10, lira 178,5'ti. Hükümet önlem olarak mecidiyenin asıl fiyatına döndürülmesini, mecidiye ile diğer gümüş sikkeler arasındaki oranın da buna uydurulmasını ve eski mağşuş sikkelerin ufaklık sikkelerle değiştirilerek tedavülden kaldırılmasını önerdi. Bu amaçla 14 Aralık 1909 (1 Aralık 1325) günü Fransa Sayıştay Başkanı

15 Hâzım Atıf Kuyucak, *Para ve Banka*, c.1, Işıl Matbaası, İstanbul, 1947, s.200.

Mösyö Lora'nın, (komisyona daha sonra Türkiye Millî Bankası Genel Müdürü Sir Babington Smith başkanlık edecek)[16] başkanlığında Islah-ı Meskûkât Komisyonu kuruldu. İlk kez 14 Temmuz 1909 günü toplanan komisyonda Meskûkât İdaresi Müdürü, Divan-ı Muhasebat üyesi iki kişi, Posta ve Telgraf Nezareti Muhasebecisi, Hazine, Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi ve Defter-i Hâkani'den birkaç kişi, Osmanlı Bankası, Türkiye Millî Bankası, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Selanik Bankası direktörleriyle Banque Française ve Turuk-ı Umumiye, Reji İdaresi, Anadolu Demiryolu Şirketi ve İstanbul Osmanlı, Fransız, İtalyan, Yunan ticaret odaları temsilcileri yer alıyordu.[17]

21 Haziran 1911 günü Maliye Nezareti'ne sunulan raporda önce durum tespitine gidiliyor ve geçmişe gönderme yapılarak 1879'da gümüş basımına son verilmesinin doğru bir karar olduğu kaydediliyordu. Komisyon ülkede liranın 1/100'ü oranında altın kuruş, liranın 1/102,6'sı olan hakiki ya da gümüş kuruş ve yine liranın 1/108'i değerinde mevzua kuruş olmak üzere kuruşun üç değişik değeri olduğunu, bunlar dışında değişik yörelerde hesap parası olarak yine farklı kuruş türlerinin kullanıldığını belirtiyordu. Bu tür kuruşlar genellikle hayali ya da çürük para denilen kuruşlardı. Birçok malın değeri çürük kuruşla ifade ediliyordu. Çürük kuruşla bir kuruşluk sikke arasında genellikle doğrudan bir ilişki yoktu. Satıcının dileği doğrultusunda kuruş değeri belirlenen mecidiyenin, çürük para kıymeti ne kadar yüksek gösterilirse sağ para kıymeti de o kadar düşüyordu. Sonuçta 1 mecidiye 19 kuruştan çok aşağıya geliyordu. Öte yandan ülkede değişik coğrafyalarda muhtelif yabancı sikke dolaşıyordu. Doğu Karadeniz'in, Trabzon'un Rusya'yla hudut oluşu ve ticarî ilişkilerinin Rusya'yla gelişkinliğinin yanı sıra bu yöre ahalisinin Rusya'ya gidip ekmekçilik, tütüncülük ya da işçilik yapmaları ve bu ülkede kazandıklarıyla ülkeye dönmeleri nedeniyle ruble bu yörede yaygın bir tedavül aracıydı. Kudüs'e hac nedeniyle birçok yabancı geliyordu. Yabancı dini kuruluşlar da dışarıdan para yardımı alıyorlardı. Kudüs ve Beyrut'ta Fransız liraları ve gümüş frankları bol miktarda bulunuyordu. Antalya ve İnebolu'dan Mısır'a odun, kömür ve meyve ihraç ediliyor, karşılığında İngiliz lirası geliyordu. Zonguldak'tan yüklenen maden kömürü karşılığı Fransız ve İngiliz liraları

16 Sir Babington Smith daha önce Düyunu Umumiye İdare Meclisi reisliği yapmış ve Mısır ve Hindistan müşavirliklerinde bulunmuştu.

17 Hasan Ferid, *Nakit ve İtibar-ı Malî, 1. Kitap Meskûkât*, Hukuk Matbaası, İstanbul, 1331 [1915], s.253.

yöreye giriyordu. Yemen'de Avusturya'nın 1780 tarihli Maria Theresa riyalleri esas sikkeyi oluşturuyordu. Cidde'de hacca gelen Hintliler ve orada iş tutan Hint tacirleri nedeniyle gümüş Hint rupisi geçiyordu. Hatta Cidde'de yabancı kâğıt paralar bile kabul görüyordu.

Bu nedenle Osmanlı para sisteminin ıslahı için her şeyden önce "tevhit" ya da "unification" kaçınılmazdı. Bu bir anlamda "sadeleştirme"yi de (simplification) gündeme getiriyordu. Ayrıca paranın "tahkim"i ya da "stabilisation"u gerekiyordu. Nihayet ülkedeki iş hacmine ve nüfusa oranla bozuk para sıkıntısının bu tür ufaklıkların pahalanmasına neden olduğu ve bundan da ancak sarraf ve muhtekirlerin yararlandıkları kaydediliyordu. Böylece Osmanlı para sisteminin ıslahı için "tevhit" (unification), "sadeleştirme" (simplification), "tahkim" (stabilisation) ve "her yerde ihtiyaç nispetinde her nev'i meskûkâtın bulunmasını temin etmek" olmak üzere başlıca dört ilke saptanıyordu. Tevhidle kuruşun değişik türleri kaldırılarak sikkeler arasındaki fiyat farkının giderilmesi amaçlanıyordu. Sadeleştirmeyle karışık ve ondalık sistemle bağdaşmayan sikke fiyatlarının ve tüm çürük para hesaplarının ilgası ve 1 lira=100 kuruş oranı benimsenerek her türlü "çürük kuruş"un tedavülden çekilmesi öneriliyordu. Komisyon 1844 reformuyla basılan sikkeleri incelemiş, bunların vezin ve ayarlarında yakınılacak bir durum olmadığını tespit etmiş, ancak daha önceki altılık ve beşlik ve metelikle, sonradan basılan metelikleri mağşuş para olarak görmüştü. Bunların tedavülden çekilmesi elzemdi. Tahkimle zaman ve yere göre değişmeyecek değerlerin saptanması hedefleniyordu. Ve nihayet her yerde tedavülün ihtiyaçlarına göre yeteri miktarda sikke türü bulundurulacaktı. Komisyon, halkın bozuk para talebini karşılamak üzere sarrafların yerini alacak "mübadele sandıkları"nın hükümet tarafından açılmasını, girişilecek para reformuna önce İstanbul'dan başlanmasını, peyderpey diğer vilayetlerin reform kapsamına alınmasını şart koşuyordu.[18]

Islah-ı Meskûkât Komisyonu raporda belirlediği hedeflere varabilmek için devletin omuzlaması gereken yükü de belirliyordu. İlk evrede devlet gelirleri yılda 100.000 lira dolayında azalacaktı. Değişik sikke türleri arasında sabit değer üzerinden dönüştürme işlemi-

18 Islah-ı Meskûkât Komisyonu raporunun tümü *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nde yayınlanmıştır. Bkz. "Tevhîd-i Meskûkât", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1382, 18 Haziran 1327 [1911], s.202-203; no. 1383, 25 Haziran, s.210-211; no. 1384, 2 Temmuz, s.217-218; no. 1386, 16 Temmuz, s.233-234; no. 1387, 23 Temmuz, s.243; no. 1388, 30 Temmuz, s.251; no. 1389, 6 Ağustos, s.258-259; no. 1390, 13 Ağustos, s.265-266. Raporun özeti için bkz. Hasan Ferid, *age*, s.255-274.

ni üstlenecek bankalar sendikasıyla yapılacak anlaşma gereğince yılda ayrıca 60.000 liralık bir masraf kapısı daha açılacaktı. Bu nedenle reform önerileri Meclis-i Mebusan komisyonunca incelemeye alınmıştı. Ancak komisyon çalışmaları 1911 yılında sona ermesine karşın Babıâli, Trablusgarp ve Balkan Savaşları nedeniyle para reformunu sürekli ertelemiş, bu tür bir parasal operasyona girişebilmek için siyasal bunalımlardan uzak, istikrarlı bir ortam aramıştı. Oysa savaşlar birbiri ardına patlak vermiş, parasal sorunlar giderek büyümüştü. Bu arada komisyonun ufaklık parayla ilgili önerileri doğrultusunda bozukluk ihtiyacını karşılamaya yönelik 1 milyon lira kadar nikel kuruştan 380.000 liralığı tedavüle çıkarılmış ve geri kalanıysa sonradan eski sikkelerle değiştirilmek için ayrılmıştı.

Cihan Harbi öncesi para politikalarıyla ilgili en önemli mevzuat 7 Nisan 1914 (25 Mart 1330) tarihli "Battal Meskûkât ve İhtiyat Meskûkât İçin İhtiyat Sermayesi Teşkili Kanunu"ydu. Bu kanunla 1844 reformundan önce basılmış altılık ve bunların yarımları ve dörtte birleri ve beşlikle yarımları ve gümüş kuruş ve 20 paralıklarla II. Mahmut devrinde basılmış 5, 10 ve 20 paraya tedavül eden eski metelikler, 26 Mart 1316 tarihli iradeyle basılan 10 ve 5 paralık yeni metelikler 1915 yılı başından itibaren tedavülden kaldırılıyor ve nikel yeni meskûkâtla değiştiriliyor, bu arada gümüş 20 paralık ve 40 paralıkların darbına son veriliyordu.

Tevhid-i Meskûkât Kanunu

Savaş yıllarında Amerika'nın Osmanlı üzerine hazırladığı raporlarda Osmanlı parasının düzene girişi Osmanlı-Alman ittifakının olumlu sonuçlarından biri olarak nitelendiriliyordu.[19] Gerçekten Cihan Harbi'yle birlikte Osmanlı para düzeni köklü dönüşümler geçiriyordu. Savaş yıllarında kâğıt paranın da tedavüle sürülmesiyle

19 W. F. Willoughby, "Finances in the Turkish Empire", *Reconstruction in Turkey-A Series of Reports Compiled for the American Committee of Armenian and Syrian Relief* (Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi İçin Derlenmiş Raporlar Dizisi), ed. William H. Hall, Yalnızca Özel Dağıtımı İçin, New York, 1918, s.235.
"One of the few benefits that has come to Turkey as a result of its alliance with Germany has been the reorganization of the financial system. The old distinction between gold and silver has been abolished, and all coins Now have a fixed value. This is a vast improvement over the old bewildering system of differing local values and ever-changing standards. The gold, however, has disappeared, and the paper money Now in circulation has depreciated to one-fifth its face value, and will probably soon be worthless. The people, however, will come out of the war instructed in the value of a uniform monetary system, and will be prepared for the general introduction of the metric system."

metal bazlı Osmanlı para sistemi işlerliğini hemen hemen tümüyle yitirmişti. Kâğıt paranın giderek piyasayı kuşatması ve miktarının sürekli çoğalması sonucu değerinin düşmesi üzerine önce altın, ardından gümüş sikkeler tedavülden çekildi. Piyasanın bozukluk ihtiyacını karşılamak üzere çıkarılmış olan gümüş sikkeler de ortadan kayboldu. 20 Temmuz 1914 tarihli kanun[20] doğrultusunda kararlaştırılmış olan mağşuş sikkelerin tedavülden çekilmesi ertelendi. Tedavülden çıkarılmış olan eski mağşuş sikkeler ise yeniden tedavüle sokuldu. Nikel sikke darb olunduğu halde bozukluk sıkıntısı bir türlü giderilemiyordu. Bunlara ilaveten gümüş sikke basıldı. Piyasa, maden görünce sünger gibi emiyordu. Nihayet 20 ve 5 kuruşluk kâğıt para basılmasına karar verildi. Ancak yürürlükte olan mevzuata göre 1 altın lira 102,60 kuruş ve 1 mecidiye 19 kuruş rayiçle tedavül görüyordu. Oysa 1 liranın 2 ve 5 katı kâğıt paralarla 2 ve 4 lira karşılığı kâğıt paralar, kâğıt lira ile altın lira arasındaki fark oranında tedavül ettiği halde çıkarılacak olan 20 ve 5 kuruş değerindeki kâğıt paraların ne altın lirayla ne de gümüş mecidiyeyle tam orantıları olamayacaktı. Geçmişteki altın kuruş, gümüş kuruş, mirî kuruş, kambiyo kuruşu türü işlemleri giderek çapraşık bir hale sokan kuruş türlerine bir de kâğıt kuruş eklenecekti. Kuruş hesabı her geçen gün daha da karmaşık bir görünüm kazanıyordu. Bu koşullar altında Babıâli, köklü bir reforma giderek, altın lira ile gümüş mecidiye ve mecidiyenin diğer alt birimi gümüş kuruşların 1844'teki oranlarına döndürülmesi için karar aldı. 8 Nisan 1916 tarihli Tevhid-i Meskûkât Kanun-u Muvakkat'ini çıkararak Islah-ı Meskûkât Komisyonu'nun önerisini yürürlüğe soktu.[21]

Tevhid-i Meskûkât Kanun-u Muvakkati'nin önemini vurgulayan Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası "pek karışık olan usul-ü meskûkâtımız[ın] halkın o kadar iltizam eylediği bir şekl-i basiti ahz ettiğini" belirtiyor, "bu sayede Osmanlı ticaret ve ziraat ve sanayinin Osmanlı maliyesinin pek çok fevaid iktitaf eyleyeceğinden" şüphe

20 Sîm İkiliklerden Gayrı Meskûkât-ı Mağşuşenin ve Sîm Yirmi ve Kırk Paralıkların Tedavülden Refi ve Meskûkâtın Islahı İçin Sermaye Teşkili Hakkında Kanun-u Muvakkat, 25 Mart sene 1330, Kanuniyyeti: 20 Temmuz 1330 [1914]; Meskûkât-ı Şahane İdaresi, *Darphane-yi Âmire 1336 Sene-yi Malisi (Darbiyyat Ve Muâmelâtı Hakkında Maliye Nezaret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1337-1921, s.142-143.

21 "Tevhîd-i Meskûkât Hakkında Kanun-u Muvakkat, 26 Mart 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.892-894; *Tevhîd-i Meskûkât, Meskûkât-ı Şahane İdaresi Darphane-i Âmire 1336 Sene-yi Malisi (Darbiyyat ve Muamelâtı Hakkında Maliye Nezareti Celilesine Takdim Olunun Rapor)*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1337-1921, s.150-152.

etmiyordu.[22] Bu kanunla yürürlükte olan topal çift metal mikyas sisteminden altın sistemine geçiliyordu. Bundan böyle parada değer ölçüsü altın, para birimi kuruştu. İngiltere'nin 1816 tarihinde ihdas ettiği ve 1854'te Portekiz'in, 1873'te İtalya'nın, 1875'te İskandinavya'nın, 1878'de Finlandiya'nın, 1890'da Romanya'nın, 1892'de Avusturya'nın, 1897'de Rusya ve Japonya'nın, 1897'de Peru'nun benimsediği altın sistemine Osmanlı da dahil olmuştu. Topal çift metal sistemi Osmanlı'nın yanı sıra Latin İttihadı ülkelerinde ve Hollanda, İspanya, ABD ve Meksika'da geçerliydi. Şüphesiz çift metal sisteminin savunulan yönleri de vardı. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında altın mikyası ile bimetalizm arasındaki görüş farklılığı sürekli gündemde kalmıştı. Altın mikyasın kabulü gümüşün nakit konumundan çıkışı ve külçe halinde satılması demekti. Cihan Harbi öncesi tedavülde olan en az 15-16 milyon lira tutarındaki mecidiyenin külçeye dönüşmesi savaş öncesi fiyatıyla üzerindeki değerin yarısını ancak getirebileceği için devlete büyük ölçüde zarar kaydolacaktı. Her ne kadar savaşla birlikte gümüş tekrar değer kazanmışsa da altın sistemine geçildikçe gümüş değer yitirecekti. Öte yandan gümüş, yasal nakit konumundan çıkarılınca bankaların banknot karşılığı tek değer olan altın tedariki konusunda güçlüğe düşmeleri kaçınılmazdı. Fransa'da Fransa Bankası, gümüş 5 franklıklar sayesinde, banknotlara karşı teminat olarak sakladığı ankesi kolayca koruyabilmiş, para ve kredi buhranlarında diğer ülkelerin bankaları gibi ıskonto haddini yükseltmek zorunda kalmamıştı. Üçüncü olarak çift metal sisteminde meskûkât miktarı daha boldu; fiyatlar bu nedenle daha yüksek düzeyde oluşuyordu ve bu durum üretimi özendiriyordu. Tek metal mübadeleyi yalnız altına hasrederek para miktarını sınırlıyor ve paranın değerini yükselterek fiyatların düşüşüne ve üretimin bundan olumsuz etkilenmesine neden oluyordu. Son olarak çift metal sistemi nakit değerinin istikrarını koruyordu. Paranın değeri yalnız miktarından kaynaklanmıyorsa da miktarın da bir değeri oluşturmada önemli bir etmen olduğu biliniyordu. Değer değişikliklerini en çok etkileyen o madenin üretimiydi. Mevcut kitle ne kadar fazla olursa yeni üretim o kadar büyük bir kitle üzerinde etki doğuracağından değişiklik o kadar az olurdu. Oysa yalnız tek bir madenin geçerli olduğu ortamda yeni üretim bunun değerini daha kolaylıkla değiştirebilirdi. Gerçi kitle büyük olduğu durumda nakdin değerinin hem altın hem de gümüş madeninden gelecek de-

22 "Meskûkât Kanun-u Cedidi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no.1633-34, 9-16 Nisan 1332, s.81-82.

ğişikliklere tabi olacağı, bu nedenle iki kitleye karşı iki madenden doğacak değişiklikle, bir kitleye karşı bir madenden gelen artışın arasında bir fark olmayacağı düşünülebilirdi, ancak her iki madende de üretim artışının ya da düşüşünün aynı zaman ve oranda olması olasılığı pek azdı. Bu tür değişikliklerin diğer maden değerindeki değişikliği gidererek daha az oranda piyasayı etkilemesi olasılığı yüksekti. Tedavüldeki paranın yarısının altın yarısının gümüş olduğu bir ortamda altında %5 oranında bir artış ve gümüşte %2 oranında bir düşüş görülse, altın artışının kısmen gümüşteki düşüşle karşılanacağı ve paranın değerindeki azalışın bunun sonucu olarak daha düşük kalacağı söylenebilirdi. Oysa yalnız bir maden olduğu zaman bu madenden doğacak her türlü değişiklik, başka bir güç tarafından dengelenmediği için değer değişimi daha belirgin olurdu. Paranın değerinin sürekli değişmesi ise para sistemi için sakıncalıydı. Çok sayıda koldan su alan bir nehrin akışı daha düzenli olurdu. Dört tekerlekli araba iki tekerlekli arabaya oranla daha az sallardı. Ve nihayet iki madenden güç alan bir para sistemi tek madene oranla daha düzenli bir para piyasası oluştururdu. İşte bu tür gerekçeler çift metal sistemini uzun yıllar birçok ülkede geçerli kıldı.[23]

Ancak Osmanlı'nın altın sistemine geçmesine rağmen ihdas olunan fiili mikyas altın değil, 1915 yılında tedavüle sürülen kâğıt paraydı. Altın ve gümüş kâğıt parayla alınıp satılan bir mal konumuna düşmüştü. Gümüş sikkeler için sınırsız ibra gücü kaldırıldı. Gümüş paralar için 300 kuruşluk, nikel paralar için 50 kuruşluk kabul hadleri yürürlüğe kondu. Sikkelerin vezin ve ayarları saptanarak sikke adedi sınırlandı. Yalnız nikel, gümüş ve altın sikkelere cevaz verildi. Ülkenin değişik yörelerinde uygulanagelmekte olan değişik akçe rayiçleri son buluyordu. Geçici bir maddeyle mağşuş sikkelerin tedavülde kaldığı sürece nikel meskûkât gibi işlem görecekleri kaydedildi.[24] Tevhid-i Meskûkât Kanunu ertesinde kuruş bazında kâğıt para basımına yol açıldı. Kanunu izleyen günlerde Maliye, Düyunu Umumiye yönetimiyle bir sözleşme imzalayarak üçüncü tertip kâğıt paradan 1,5 milyon liralığını 5 ve 20 kuruşluk olarak bastırttı. Ancak 5 ve 20 kuruşluk kâğıt paralar da ufaklık darlığının giderilmesinde yeterli olmamış, altın ve gümüş sikke gömüsü ardından her türlü madeni

23 İbrahim Fazıl [Pelin], *İktisad*, c.1. (Hukuk Fakültesi Neşriyatından) Akşam Matbaası, İstanbul, 1927, s.408-411.

24 Tevhîd-i Meskûkât Kanun-u Muvakkati ertesi çıkarılan bir tahrirat-ı umumiyeyle bundan sonra Osmanlı altını veya evrak-ı nakdiye gerek hükümet gerek ahalice 100 kuruş ve mecidiye 20 kuruşa alınıp verileceği ilan edilmişti. (15 Nisan 1916) Bkz. *Maliye Nezareti 332 Senesi Muharrerât-ı Umumiye Mecmuası*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1335 [1919].

paranın piyasadan çekildiği bir ortamda tüm alışveriş işlemlerinin kâğıt paralarla sürdürülmesi kaçınılmaz olmuştu. Nitekim kısa bir süre sonra Babıâli tedavüle 1 ve 2,5 kuruşluk kâğıt parayla aynı işlevi görecek 5 ve 10 paralık posta pulları çıkararak madeni paradan tümüyle arınmış para sistemini benimsemek zorunda kalmıştı.[25]

Kâğıt para sistemi Babıâli'nin parasal sorunlarına çözüm getirememişti. O güne değin malın değerini altın üzerinden saptamaya alışmış Osmanlı, bu kez kâğıt paranın altına göre rayicini belirliyor ve o doğrultuda malına fiyat biçiyordu. Oysa ülkede altın dolaşımı sınırlanmıştı. Bir ordu mıntıkasından diğerine altın gönderilemiyordu. Öte yandan posta idareleri grup muamelesini kaldırmış, altının ülkede tedavülü fiilen durdurulmuştu. Kâğıt paranın altına oranla değeri değişik yörelerde belirgin farklılıklar göstermeye başlamış-

Tablo: II - Altın liranın değişik tarih ve yerlerde kağıt para karşılığı değeri (kuruş olarak)

	Şubat 1917	Mayıs 1917	Ağustos 1917
İstanbul	-	260	430
Edirne	-	300	-
Bursa	225	300	450
İzmir	273	280	450
Ankara	300	420	449
Konya	250	345	435
Adana	-	-	600
Sivas ve Erzurum	-	500	666
Trabzon	-	300	500
Siirt	-	333	400
Musul	400	476	766
Halep	400	345	540
Beyrut	312	357	555

Kaynak: Namık Zeki, "Kaime ve Kambiyo," *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sene 1926, nümero 5, Mayıs, s. 337.

tı. Başkentten uzaklaşıldıkça kâğıt paranın değeri düşüyordu. 1917 Mayıs'ında 100 kuruşluk kâğıt para İstanbul'da 35 kuruşa tedavül ederken, Konya'da 30, Halep'te 25, Musul'da 10, Bağdat'ın diğer yörelerinde 8 kuruştan fazla madeni parayla değiştirilmiyordu.

Tevhid-i Meskûkât Kanunu sarraflığı resmen kaldırmış olmasına karşın ortalıktaki para buhranı sarraflıkla ilişkisi olmayanları sarraf

25 "İki Buçuk ve Bir Kuruşluk Evrak-ı Nakdiye İhracı Hakkında Kanun-u Muvakkat (23 Mayıs 1332)", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.1196. "On ve Beş Paralık Posta Pullarının Nakit Gibi Tedavülü Hakkında Kanun (8 Şubat 1332)", *Düstur*, II. tertip, c.9, s.183.

yapmıştı. Mayıs 1916'da yarım liralık bir kâğıdı 2 çeyreklik kâğıt parayla değiştirebilmek için Ankara'da 1,5 kuruş madeni para vermek gerekiyordu. Kâğıt para miktarı arttıkça piyasada buhran ağırlaşıyordu. Tevhid-i Meskûkât Kanunu ertesi ufaklık kâğıt paralar ortaya çıkınca bu kez pazarda mal bulunmaz oldu. Anadolu'da, Irak ve Suriye'de köylü kâğıt parayı hemen hemen hiç tanımıyor ve malına karşılık madeni para istiyordu. Bu koşullarda köylerde, hatta bazı kasaba ve kentlerde alışverişte bulunabilmek için önce eldeki kâğıt parayı madeni parayla değiştirmek gerekiyordu. Bu arada bazı idari birimler merkezden bağımsız olarak kendi başlarına çözüm aramaya koyuldular. Nitekim İzmir Valisi Rahmi Bey, ufaklık buhranının üstesinden gelebilmek için kendi bildiğince birer kuruşluk Kâğıt paralar bastırttı. Halk, fırınlarda bu "yerel" parayı kullanıyor, fırıncı da topladığı kâğıtlarla belediyeden dilediğince un satın alıyordu. *İktisadiyat Mecmuası* İzmir'deki "yerel" kâğıt para deneyini şu satırlarla açıklıyordu:

> "Ufak para eksikliğinden ötürü şimdiye kadar pek çok sıkıntı çekilmekte idi. Halkın bu yüzden uğradığı zorlukları göz önüne alan muhterem valimiz beyefendi, şehrin lazım gelen münasib mahallerine birer gişe açtırmak suretiyle ahalîye pek büyük bir kolaylık yüzü gösterdiler. Şimdi de ekmek tedarikinde daha kestirme bir kolaylık olmak üzere Belediye'nin birer kuruşluk kâğıt para çıkarmasına müsaade buyurmak suretiyle bu babdaki umumi ihtiyacı büsbütün hafifletmişlerdir. Bir kuruşluk kâğıtlar, ufak kıt'ada ve yeşil üzerine matbu'dur. Ahalî herhangi fırıncıya giderse gitsin bunlarla kolayca ekmek tedarik edebilecek ve fırıncılar da aynı kâğıtlarla Belediye'den istediği kadar un satın alabilecektir. Hem halk ve hem de fırıncılar için pek büyük bir kolaylık demek olan bu lüzumlu tedbiri bulup iş meydanına koymalarından ötürü ahalî başı muhterem valimize o yüzden teşekkürler ve dualar ederiz."[26]

Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu

Cihan Harbi yıllarında İttihatçı hükümetin serbest piyasa mekanizmasına bir diğer müdahalesi kambiyo işlemlerinde görülmüştü. Babıâli, giderek kâğıt para rejiminin benimsenişi ve bu rejimin altın para rejimi kambiyosunda görülen istikrardan yoksun oluşu nede-

26 "İktisat Haberleri: İzmir'de Ufak Para", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 23, 28 Temmuz 1332, s.5.

niyle Osmanlı lirasının dış değerini korumak kaygısıyla kambiyo işlemlerine müdahale etmiş, Almanya'dakine benzer bir biçimde Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nu kurmuştu. Komisyon günlük resmi kambiyo rayiçlerini saptamış, spekülatif nitelikteki para transferlerini önleyerek fiili kambiyo piyasasına istikrar kazandırmıştı.[27]

Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun kuruluşuna değin Osmanlı Devleti'nde kambiyo işlemlerine bir kısıtlama getirilmemiş, ara sıra yabancı paraların değerlerini belirleyen tarifeler çıkarılmışsa da madeni sikkeler Galata ve Pera bankerlerinde, köşe başı sarraflarında genellikle içerdikleri değerli maden oranında değişim görmüşlerdi. Yıllar ilerledikçe giderlerini karşılamakta güçlük çeken Osmanlı Devleti, vezin ve ayarı düşük para kesmiş, ancak bu "zayıf akçe"ler Osmanlı para piyasasında yeni kambiyo rayiçlerini bulmakta gecikmemişti. 1840 ve 1850'li yıllarda Babıâli'nin kâğıt para deneyi yukarıda belirtildiği gibi Osmanlı kaimesi üzerine ilk kez spekülatif girişimlere yol açmıştı.[28] İthalat yapılıyor görünümü vererek yarı resmi Bank-ı Dersaadet aracılığıyla düşük değerli kaimeyi saptanan resmi kurdan (1 İngiliz lirası=110 Osmanlı kuruşu) dış ülkelere transfer ettiren birtakım tüccarlar aradaki farkı devlete ödetip yabancı para alıyor, bunu serbest piyasada resmi değerinin dört beş katına bozdurup elde ettikleri kaimeleri tekrar hayalî ithalata yatırarak büyük kazanç sağlıyorlardı.

Bank-ı Osmani-i Şahane'nin kuruluşu sırasında alınan borçla haksız kazançlara neden olan kaime piyasadan çekildi, banknot çıkarma yetkisi bu bankaya verilerek 1 İngiliz lirası 110 Osmanlı kuruşu esası üzerinden Osmanlı parasına tekrar istikrar kazandırılmak istendi. Ancak bu kez, yürürlükte olan çift metal sistemi sorun yaratmış, Babıâli'nin dünyada değerli maden rayiçlerinden farklı olarak gümüşe yüksek değer takdir etmesi nedeniyle dışarıdan gümüş getirilerek altına dönüştürülmeye başlanmıştı. Fakat halk arasında altının gömü oranının yüksek oluşu ve cari ödemelerde büyük ölçüde gümüş kullanılması nedeniyle dışarıya altın sızması sınırlı kaldı. Bu arada gümüşün Avrupa'ya oranla prim yapması nedeniyle Osmanlı topraklarındaki elçilikler, konsolosluklar ve yabancı tüccarlar dışarıdan külçe getirtip Darphane'de sikke kestiriyor ve giderini bu gümüş paralarla ödüyorlardı.

---

27 "Kambiyo Muamelesinin Suret-i İcrasına Dair İrâde-i Seniye 23 Ağustos 1333", *Düstur*, II. tertip, c.9, s.711-714.

28 Roderic H. Davison, "The First Ottoman Experiment With Paper Money", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*, der. Osman Okyar ve Halil İnalcık, Meteksan Limited Şirketi, Ankara, 1980, s.243-251.

Osmanlı Devleti'nde yüzyıllardır yürürlükte olan çift metal sisteminden ilk ayrılma girişimi 1878 yılında görüldü. Babıâli bu tarihte yalnız devlet adına ve hesabına Darphane'de gümüş sikke basımına karar verdi. Ancak evvelce teslim edilmiş külçeler bulunduğu gerekçesiyle bu karar bir süre yürürlüğe konamadı. Bu sıralarda dünya piyasalarında gümüş büyük değer kaybına uğruyor, çift metal sisteminin yol açtığı spekülasyon giderek geniş boyutlara ulaşıyordu.[29] 1879'da çıkarılan Meskûkât Kararnamesi altını para birimi olarak kabul etmiş, gerek devlet gerekse özel kişiler hesabına gümüş sikke kesimini durdurmuştu. Görüldüğü gibi Meskûkât Kararnamesi'nin hedefi altın standardını kurmaktı. Ancak kararnamede gümüşe kabul haddi konulması unutulmuş, böylece büyük ödemelerde gümüş sikke kullanılmasına olanak sağlanmıştı. Darphane'de gümüş külçeleri paraya çevirme olanağını bulamayan spekülatörler kararnamedeki bu açıktan yararlanmışlar, dışarıda kestirdikleri taklit gümüş sikkeleri Osmanlı topraklarına kaçak sokarak maden değerlerindeki farktan doğan kazançlarını sürdürmüşlerdi.

Osmanlı para rejimi, yukarıda belirtildiği gibi Cihan Harbi yıllarına değin altın standardına özgü bazı nitelikleri taşımakla birlikte fiilen koşulları eksik bir topal çift metal sistemi oluşturuyordu. 8 Nisan 1916 tarihli Tevhid-i Meskûkât Kanunu'yla Osmanlı parası altın sikke rejimine girdi. Sikke adedi sınırlandırıldı, gümüş ve nikel paralar için kabul haddi kondu. Ancak bu kez de evrak-ı nakdiye diye adlandırılan kâğıt para yeni bir spekülatif kazanç kapısı açtı. Cihan Harbi yıllarında savaşan ülkelerin paraları sürekli değer yitiriyor, buna karşılık İsviçre frankı, Felemenk florini, Amerikan doları gibi tarafsız ülke paraları değerleniyordu. Osmanlı lirası da müttefik Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan paralarına karşı değerini korurken hatta ufak da olsa değer kazanırken tarafsız ülke paraları karşısında sürekli düşüyordu. Örneğin 1916'da 1 Osmanlı lirası 22 İsviçre frankıyla değiştirilirken bir yıl sonra, karşılığında ancak 12 frank veriliyordu. Osmanlı lirasının dış ticarî ilişkilerinin son derece sınırlı olduğu bir dönemde tarafsız ülke paraları karşısında değer yitirişinin temel nedeni servetlerini savaş sırasında güvence altına almak isteyen ya da savaş enflasyonunun aşındırmasından korumaya çalışan Osmanlıların ve Osmanlı topraklarında yaşayan

29 Osmanlı para sistemi ve karşılaşılan sorunlarla ilgili olarak bkz. Hasan Ferid, *Nakid ve İtibar-ı Mali*, 1. Kitap, *Meskûkât*, Hukuk Matbaası, İstanbul, 1331 [1915], s.151-287; Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Henri Jouve, Paris, 1909, s.91-138.

yabancıların ellerindeki her gün gerçek değeri düşen kâğıt paraları İsviçre frankına dönüştürmeleriydi. Babıâli, İsviçre'yle ticarî ilişkiler çok sınırlı olsa da bu durum devam ettiği takdirde Osmanlı lirasının Alman markı karşısında değer yitireceğini gördü. Markın değer kazanması Osmanlı dış ticaretini büyük ölçüde etkileyecekti. Babıâli kambiyo işlemlerini denetleme gereği duydu. Osmanlı lirasının değerini korumak amacıyla Maliye Nezareti tarafından Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu kuruldu.[30]

---

30 "Maliye Nezaret-i Celilesi'nden: Bitaraf Memalik Üzerine Her Nevi Kambiyo Muamelesinin Suret-i İcrasını Mübeyyin Talimattır", *Takvim-i Vakayi*, no. 2780, 18 Kânunusani [Ocak] 1332 [1916], s.2.

1- 1 Şubat sene 917 tarihinden itibaren bî-taraf memâlik üzerine her nev'i kambiyo muâmelâtını serbesti-i icrası memnudur. Her türlü kambiyo muâmelâtı Maliye Nezâreti tarafından müntehib iki zat ile Osmanlı Bankası, Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası, Deutsche Bank, Wiener Bankverein, Deutsche Orient Bank, Selânik Bankası, Macar Bankası tarafından tayin edilen birer vekilden mürekkeb olarak teşkil olunan Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'na ihbâr olunacaktır.

2- Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu Osmanlı Bankası'nda mezkûr bank Nazırının odasında eyam-ı tatiliyeden maada her gün kable'l-zeval saat on birde içtima edecektir.

3- Gerek efrâd ve şirketlerden, gerek devair-i hükûmetten bî-taraf memâlik üzerine kambiyo iştirasına talib bulunanlar ya doğrudan doğruya veyahud komisyona dâhil bulunan bâlâda muharrerü'l-esami bankalardan biri vasıtasıyla Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'na müracaat eyleyeceklerdir.

Dersaadet'te Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'na dâhil olmayan bankalar ve bankerlerle vilayâttaki bankalar ve bankerler müşterilerinin mübâyaa emirlerini kabule mezun olub işbu emirleri ya doğrudan doğruya, yahud birinci maddede zikr olunan Dersaadet'deki bankalardan biri vasıtasıyle merkez komisyonuna ihbâr eyleyeceklerdir.

4- Siparişler kalbelzeval saat on birden evvel Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu'na vâsıl olmalıdır. Bu saatten sonra vâsıl olan siparişler ertesi gün için muteber addolunur.

5- Bî-taraf memâlik üzerine kambiyo mübâyaasına talib olanlar Kambiyo Muâmelâtı merkez Komisyonu'na nümunesi vechile bir Beyanname ibrâzına ve icâbı halinde akd edeceği muamele-i iştiraiyenin esbabı hakkında merkez komisyonu tarafından taleb olunabilecek her türlü izâhâtın i'tâ'sına mecburdur.

6- Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu her talebi tetkik ve karar i'tâ' eyleyecek ve her ictimada icra-i muamele olunabilecek fiâtların hadd-i azamîsini tayin edecektir. İşbu hadler haricînde icra-i muamele edilmesi memnudur.

7- Mübâyaa keyfiyetinin tasdik olunmasını müteakib Kambiyo Muâmelâtı Merkez Komisyonu müşteriye beşinci maddede zikr olunan beyânnâmeye merbut ruhsatnâmeyi i'tâ' eyleyecektir. İşbu ruhsatnâme bayi'e ibrâz edilmedikçe hiçbir muamele icra edilemeyecek ve bayi' dahi kendisine ibrâz edilen ruhsatnâmenin zîrine muamelenin icra olunduğunu tasdiken bir şerh tahrir eyledikten sonra ruhsatnâmeyi müşteriye iade eyleyecektir.

- Vilayâtta vasıta olan bankalar veya bankerler telgraf ve posta ücretleri ile mesârif-i saireden başka zahmetlerine mukâbil azamî yüzde yarımdan fazla bir komisyon ahz edemeyeceklerdir.

9- İşbu ta'limât hilâfına hareket edenler hakkında kanun-u cezanın 99. maddesinin üçüncü zeyline tevfiken tertib-i mücazat olunur.

Bundan böyle 1 Şubat 1917 gününden itibaren tarafsız ülkelerle kambiyo işlemlerini Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu yürütecekti.[31] Komisyon Maliye Nezareti'nce seçilmiş iki kişi ile Osmanlı Bankası, Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Wiener Bank Verein, Ungarische Bank, Selanik Bankası, Atina Bankası ve Türkiye Millî Bankası tarafından tayin edilmiş birer temsilciden oluşuyordu. Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu tatil günleri dışında her gün Osmanlı Bankası'nda, bu banka nezdinde hükümet komiseri sıfatıyla bulunan Banka Nazırı Ferit Bey'in odasında toplanacak, gerek özel kişilerin ve şirketlerin gerekse hükümetin tarafsız ülke dövizi tahsisi için doğrudan doğruya ya da komisyondaki bankalar aracılığıyla yapacakları başvuruları değerlendirecekti. Gerekli görüldüğünde komisyon başvuru sahiplerinden döviz tahsisi için gösterilen gerekçelerle ilgili her türlü bilgi-belge isteyebilecekti. Komisyon her gün kambiyo hadleri için tavan ve taban olmak üzere iki fiyat saptayacak, bankalar o günkü kambiyo işlemlerini bu sınırlar içinde yürüteceklerdi. Komisyonca kabul edilen başvurulara ruhsatname verilecek, bankalar bu ruhsatname olmadıkça her türlü transfer başvurularını geri çevireceklerdi.

Babıâli'den önce Almanya ve Avusturya-Macaristan hükümetleri savaşla birlikte bu tür kambiyo komisyonları kurmuşlardı. Osmanlı hükümeti müttefiklerini örnek almış, kambiyo işlemleri için benzer bir komisyon oluşturmuştu.[32] İlkin, müttefik ülke paraları mark, kuron ve levayla ilgili kambiyo işlemleri komisyonun faaliyet alanı dışında bırakıldı. Ancak Almanya ve Avusturya-Macaristan'da resmi kambiyo komisyonları her türlü yabancı para alım satımını denetlerken Bulgaristan'da böyle bir komisyonun olmayışı tarafsız ülkelere para transferi için yeni bir kapı açmıştı. İstanbul piyasasında serbestçe alınan leva, mark ve kuronlar, daha sonra Bulgaristan üzerinden İsviçre frankına çevriliyor, transfer işlemleri böylece Kambiyo

31 Ferid, "Kambiyo Komisyonu", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 51, 5 Nisan 1333 [1917], s.1-5. Meskûkât İdaresi Müdürü ve Bank-ı Osmanî Nazırı Ferid Bey, serbest kambiyo rejiminden ayrılışı şu gerekçelere bağlıyordu:
"Gerçi kambiyo kıymetleri arz ve talep kaide-i umûmiyyesine göre taayün eder ise de memâlik-i ecnebîyyeye gönderilecek paralar o memleketten mübâyaa ve celb edilen emtia bedelâtının tesviyesi gibi muâmelât-ı hakikiye-i ticariyyeye müstenid olmayıp da sırf spekülasyon yani alaverecilikle yahut memleketetten sermayeleri kaçırıp bir memleket-i ecnebîyye müessesâtına tevdî' etmek maksadiyle mübtenî ise sikke-i milliyyenin sikke-i ecnebîyyeye mukâbil olan kıymetini muhafaza için bu türlü muâmelâtın men'i menâfi-i umûmiyye iktizasındandır."

32 M. C., "Kambiyo ve Kambiyo Ticareti", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 4, c.1, 1 Mayıs 1333[1917], s.49-53.

Muamelatı Merkez Komisyonu'nun denetiminden kaçırılıyordu. Maliye Nezareti bu tür transferleri önlemek amacıyla 21 Mart 1917 tarihli tebliğini yayımlayarak Bulgaristan'la ilgili kambiyo işlemlerinde tarafsız ülkeler için geçerli hükümlerin uygulanacağını ilan etti. Ardından bu karar Almanya ve Avusturya-Macaristan'la olan kambiyo işlemleri için de uygulamaya sokuldu ve tüm döviz alım satımı Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun denetimine verildi. Bundan böyle Türkiye serbest kambiyo rejiminden ayrılıyordu.[33]

Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun faaliyete geçişiyle servet transferleri bir ölçüde önlenebilmiş, Osmanlı lirası tarafsız ülke piyasalarında istikrar bulmaya başlamıştı. Maliye Nezareti kambiyo işlemleriyle ilgili tüm kararlarını 23 Ağustos 1917 tarihli iradede toplayıp yayımladı. Komisyon döviz alım satımıyla ilgili işlemlerini savaşın sonuna değin sürdürdü. İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşüşüyle birlikte faaliyetine son verdi.

Cihan Harbi yıllarında Osmanlı lirası en çok İsviçre frankı karşısında değer yitirdi (Tablo III). Ağustos 1914'te 23 İsviçre frankı 1 Osmanlı lirası ederken Kasım 1917'de Osmanlı lirasının değeri 12 İsviçre frankına düştü. Buna karşılık mark karşısında değerini korudu, kron karşısında ise değer kazandı.[34] Savaş boyunca ülkedeki enflasyonalist tırmanış nedeniyle Osmanlı parasının dış değeri iç değerine oranla çok daha sınırlı bir değer kaybına uğradı. 1914-1918 yılları arasında kâğıt Osmanlı lirası, geçinme endeksine göre %95,5 oranında değer yitirdi. Buna karşılık Osmanlı lirasının dış değeri Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun faaliyeti yeni gümrük tarifesi ve diğer mevzuatla denetlenişi sonucu önemli ölçüde korunabildi.

***

Babıâli 1914-1918 arasında 398,5 milyon altın lirayı bulan savaş giderlerini büyük ölçüde emisyonla karşıladı. Bu giderin 42,9 milyonu normal, 203,7 milyonu olağanüstü bütçeden ödendi. Vergi gelirleri giderlerin %10'unu karşıladı. İç borçlanma girişiminden ise 18 milyon lira elde edildi. Savaşın finansmanı için Babıâli yedi tertipte 161 milyon Osmanlı lirası tutarında "evrak-ı nakdiye" ya da

33 "Almanya ve Avusturya ve Macaristan'a Akçe İrsaline ve Bu Memleketler ile Kambiyo Muamelesinin Serbestçe İcrasına Muvakketen Edilen Müsaade 16 Teşrinisani [Kasım] 333 Tarihinden İtibaren Ref' Edilmiştir. 12 Teşrinisani [Kasım] 333 [1917]", *Maliye Nezareti 333 Senesi Muharrerât-ı Umumiye Mecmuası*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1336 [1920], s.172. Bu karar Almanya için 1 Ocak 1918'den itibaren kaldırılmıştı. Bkz. "Almanya ile Kambiyo Muamelesinin Tekrar Serbestî-i İcrasına Dair", *Maliye Nezareti 333 Senesi Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, s.183.

34 *Darphane-i Millî 1921-1924 Sene-i Maliyeleri Darbiyyat ve Muamelâtı Hakkında Maliye Vekâleti Celilesine Takdim Olunan Üçüncü Rapor*, İstanbul, 1925, s.240-255

Tablo: III - İstanbul Kentinde Ortalama Kambiyo Kurları (1 Osmanlı Lirası Karşılığı)

	1915			1916		
	Mark	Kron	İsviçre Frangı	Mark	Kron	İsviçre Frangı
Ocak	-	-	-	23,37	34,71	23,24
Şubat	-	-	-	23,66	34,12	22,44
Mart	-	-	-	22,08	31,84	20,38
Nisan	-	-	-	19,87	28,25	19,37
Mayıs	20,17	26,88	22,06	21,53	32,25	22,95
Haziran	20	27	21,78	23,63	34,44	22,29
Temmuz	20,10	24,06	21,83	23,17	33,85	21,90
Ağustos	19,79	26,73	21,58	23,31	23,83	20,76
Eylül	19,83	26,97	21,56	22,89	22,78	20,76
Ekim	19,87	27,89	21,66	20,90	21,03	18,38
Kasım	21,17	29,95	22,14	23,50	21,20	16,18
Aralık	22,44	-	22,69	20,50	28	16

	1917			1918		
	Mark	Kron	İsviçre Frangı	Mark	Kron	İsviçre Frangı
Ocak	20,63	32,22	16,89	19,35	29,59	19,14
Şubat	20,89	32,85	16,89	19,06	28,24	15,61
Mart	20,45	31,56	16,60	18,90	28,95	16,21
Nisan	20,60	30,75	16	18,96	29,48	15,65
Mayıs	20,43	31	16,04	19,21	30,50	15,40
Haziran	20,62	31,18	15,70	20,22	32,75	15,08
Temmuz	20,04	31,19	13,18	21,06	33,37	14,19
Ağustos	19,88	30,92	12,47	20,94	35,53	13,68
Eylül	19,90	30,93	12,82	20,41	36,13	13,56
Ekim	20,46	31,73	12,66	20,82	33,11	14,78
Kasım	20,33	31,68	12,08	20,94	31,75	14,78
Aralık	20,14	32,55	14,60	-	-	-

Kaynak: *Darphane-i Millî 1921-1924 Sene-i Maliyeleri Darbiyyat ve Muâmelât Hakkında Maliye Vekâlet-i Celilesine Takdim Olunan Üçüncü Rapor*, İstanbul, 1925, s. 240-255.

kâğıt para bastı. Temmuz 1915'te piyasaya sürülen kâğıt para 1916 başlarına değin değerini az çok korudu. Ancak giderek değer kaybetmeye başladı. Kasım 1917'de 1 altın lira 6 kâğıt lira getirdi. Cihan Harbi'yle birlikte Osmanlı Bankası banknotlarına zorunlu tedavül

rejimi uygulandı ve karşılığında altın verilmesi durduruldu. Bu arada altın ihracı yasaklandı. Savaşın son yıllarında kambiyo denetimi uygulanarak servetlerin yurtdışına transferi önlendi. Ticaret Odası ve bankaların istemi üzerine moratoryum ilan edilerek iç ve dış borçların ödenmesi ertelendi. Osmanlı, gerçek anlamda monometalik bir para sistemine Tevhid-i Meskûkât Kanunu'yla (1916) geçti. Bu yıla kadar Osmanlı para rejimi bir anlamda topal bimetalizmin özelliklerini taşıyordu. Tevhid-i Meskûkât Kanunu değer ölçütü olarak altını kabul etti. Para birimi kuruştu. Bu kanunla sikke adedi sınırlandı. Nikel, gümüş ve altın dışında tüm madeni paralar tedavülden kaldırıldı. Ülkenin değişik yörelerindeki farklı para rayiçlerine son verildi. Gümüş paralar için 300 kuruşluk, nikel paralar için 50 kuruşluk kabul hadleri benimsendi.

Türkiye'de ulus-devlet inşa sürecinin kilit sözcüğü "tevhit"ti. Tevhit, "bir kılma", "birleştirme", "bütünleştirme" anlamına geliyordu. Bugünkü deyimle üniter yapının inşasıydı. Ulus-devletlerin bu alanda ilk el attıkları konu ülke bütünlüğünde tek para sisteminin kullanımıydı. Türkiye'de de benzer bir politika izlendi. 1844 Tashih-i Ayâr girişimiyle başlayan bir parasal birlik süreci başladı. Bu engebeli bir süreçti. Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleştiği, dış ticaretinin hızlı bir biçimde büyüdüğü bir evrede ülkenin dört bir yanında tek para birimini geçerli kılmak kolay bir iş değildi. Tüm imparatorluklarda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de değişik iktisadî bölgeler vardı. Bu iktisadî bölgelerin imparatorlukta tek bir bütün oluşturduklarını söylemek güçtü. Her bölge imparatorluk merkezinden çok iktisadî ilişkiye girdiği coğrafyayla bir anlamda "bütünleşiyor"du. "El-Cezire" diye bilinen Irak ve dolayları İran ve Hindistan'la daha yoğun bir iktisadî ilişki içerisindeydi. Keza Doğu Anadolu diye bildiğimiz Erzurum yaylası ve Doğu Karadeniz Bölgesi Rusya'nın hâkimiyeti altında olan Kafkasya'yla yoğun ilişki içerisindeydi. Osmanlı para sistemi büyük ölçüde Batı Anadolu ve Balkanlar'da geçerliydi. Balkanlar'ın uç noktaları bile sınır ötesi ülkelerle ticaretini geliştirmişti. Bu dağınık yapı nedeniyle üniter para sistemini tüm imparatorluk sınırları dahilinde geçerli kılmak zordu. Dış ticaret hacmi geliştikçe bu zorluk daha da artıyordu. Etkin bir bankacılık sisteminin olmadığı bir ortamda ticarî ilişkiler büyük ölçüde nakit olarak götürülüyor, bu da değişik tür paraların içerdikleri değerli maden oranlarında rahatça tedavül görmelerine neden oluyordu.

Osmanlı bu engebelere rağmen iyi kötü üniter bir para sistemini zamanla yaygın kıldı. Gümüş mecidiye reel değerinin üzerinde bir nominal değere sahip olsa da tedavülde kaldı. Osmanlı banknotları hiçbir zaman gerçek anlamda para işlevi görmedi, ticarî senet gibi alınıp verildi. Cihan Harbi mevzuatı işte bu anlamda "tevhid-i meskukât"ı yani paranın birliğini hedefledi. Evrak-ı nakdiyelerin içerik değerleri yoktu, kâğıt parçasından başka bir şey değildi. Hele savaş ortasında tedavüle sürülüşü durumu daha da güçleştirdi. Kıymetli maden esaslı Osmanlı para sistemi kısa sürede yerini kâğıt para sistemine bırakmak zorunda kaldı. Bu dönüşümün maliyeti büyüktü. İnsanların yüzyıllardır alışageldikleri paranın yerine tek güvencesi ardında devletin olduğu kâğıt parayı kullanmaları kolay olmadı. Ama yine de evrak-ı nakdiye Osmanlı para düzeninde devrim niteliğinde bir dönüşümdü. Nitekim Cumhuriyet bu parayı devraldı.

Osmanlı "evrak-ı nakdiye"leri, yani kâğıt paraları 1928 Eylül'üne kadar tedavül gördü. Cumhuriyet Türkiye'si Osmanlı'dan 158 milyon liranın üzerinde kâğıt para devralmıştı. Bunların toplam 5 milyon olan 25 kuruşa kadar olanları ve para yerine kullanılan pul ve ilmühaberler 1924 ve 1925 tarihli iki kanunla yeni cumhuriyet madeni paralarıyla değiştirildi. Geri kalanı ise 1926'dan itibaren basılan cumhuriyet kâğıt paralarıyla tedavülden çekilmeye başlandı. 11 Haziran 1930 günlü yasayla Osmanlı kâğıt paraları Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'na devroldu. Merkez Bankası'nın kuruluşuyla tüm kâğıt paralar bu bankanın banknotları olarak tedavül gördü.

Osmanlı Devleti'nde serbest kambiyo rejimi 1917'de kurulan Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun faaliyete geçişine değin sürdü. Bu tarihte dış iktisadî ilişkilerin parasal yönü devlet tarafından denetlenmeye başlandı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında tekrar serbestiyete geçildi ve Kambiyo ve Nukud Borsası açıldı. Ancak "kambiyo buhranı" diye bilinen gelişmeler karşısında kambiyo işlemleri banka temsilcilerinden kurulan bir komisyonun denetimine verildi. Büyük Buhran'la birlikte serbest kambiyo ilkesi tümüyle bırakıldı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SERMAYE VE BİRİKİM OSMANLI BANKASI'NDAN İTİBAR-I MİLLÎ BANKASI'NA

İkinci Meşrutiyet dönemi iktisadî yaşamında ulusal nitelikte dönüşümlerin oluştuğu bir diğer alan bankacılıktı. "Millî banka" sorunu Jöntürk Devrimi'yle birlikte Osmanlı toplumunun gündemine gelmişti. 1908 Devrimi ertesinde toplanan Meclis-i Mebusan'ın ilk günlerinde Drama Mebusu İttihatçı Rıza Bey, "millî" bankalar kurarak ulusal servetin değerlendirilebileceğine dikkati çekmiş, Meclis'e sunduğu önergede "Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası" adını taşıyacak bir ulusal bankanın kurulmasını teklif etmişti.[1] İttihatçılar kredi kurumlarının ülke ekonomisinde oynadıkları rolü görmekte gecikmemiş, özellikle yabancı sermayenin etkin olduğu bu kesimin denetlenmesinin gerektiğine inanmışlardı. Nitekim "millî iktisat" görüşlerinin geliştiği dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi'nin vilayet merkez heyetlerine gönderdiği bir genelgede "millet bir uzviyete benzetilince bu uzviyetin kanı itibar [kredi] dediğimiz şeydir ve millette bir kalp gibi bütün itibarları toplayıp dağıtan müessese ise bankadır" deniyor, taşra örgütlerinden yerel kredi kurumlarını oluşturmaları isteniyordu.[2]

1 "Drama Mebusu Rıza Bey'in Bir Millî Banka Tesisi Hakkında Takriri", *Takvim-i Vakayi*, sayı 140, 19 Şubat 1324, s.13. 1909 yılında kurulan Cemiyet-i Müteşebbise de "millî banka"nın önemini vurgulamıştı

2 Tekinalp, "İtibar-ı Millî Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 40, 19 Kânunusani [Ocak] 1333 [1917], s.1.

İkinci Meşrutiyet yıllarında İttihatçıların ulusal bankacılığı benimsemelerinde devlet bankası görevini üstlenmiş olan Osmanlı Bankası'nın ülke çıkarlarıyla bağdaşmayan tutumunun payı büyüktü. Özellikle Balkan Harbi yıllarında Osmanlı Bankası Babıâli'ye parasal sorunlarda güçlük çıkarmış, İttihat ve Terakki'yi bankacılık alanında yeni çözümler aramaya sevk etmişti. Savaş sırasında Osmanlı Bankası Babıâli'nin karşılaştığı malî bunalımın giderilmesine katkıda bulunmaya yanaşmamış, tersine savaş koşullarından yararlanarak bankaya çıkar sağlamayı amaçlamıştı. 1912 yılı başlarında Maliye Nezareti'nin çıkardığı hazine bonoları yine yabancı bir sermaye grubunun kurmuş olduğu Türkiye Millî Bankası'nca kabul görürken, devlet bankası ayrıcalığını taşıyan Osmanlı Bankası'nca geri çevrilmişti.[3] Aynı doğrultuda Cihan Harbi'nin başlarında Babıâli'nin savaş nedeniyle almakta olduğu malî önlemler Paris ve Londra merkezlerinden yetki almadıkları gerekçesiyle Osmanlı Bankası'nın İstanbul'daki yabancı direktörlerince benimsenmemişti. Bu karşıt tavır bardağı taşıran son damla olmuş, Babıâli Osmanlı Bankası'nın yabancı direktörlerine yol verip yerlerine kendi uyruğu üç direktör atamıştı.[4] İttihatçılar için, Osmanlı Bankası'nın yerini alacak, "millî" sermayeli, imtiyazlı bir devlet bankası kurmak artık kaçınılmaz olmuştu.[5]

İlk Bankacılık Girişimleri

İttihatçıların ulusal nitelikte bir devlet bankası olarak düşündükleri Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın kuruluş çalışmalarına eğilmeden önce böyle bir girişime neden olan tarihsel koşullara,

---

3 Carl Anton Schaefer, *Ziele und Wege für die Jungtürkische Wirtschaftspolitik*, i. B., G. Braunsche Hofbuchdruchei und Verlag, Karlsruhe, 1913, s.107-108, 115-118.

4 Bu konuda Wilhelmstrasse'nin oynadığı rol için bkz. Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton University Press, New Jersey, 1968, s.273-275.

5 İnegöllüoğlu M., *Ulum-u Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*'nda bu gelişmeyi şöyle açıklıyordu:
"Kapitülasyonların beliyyesinden tahlîs-i nüfûz etmeye muvaffak olan millet-i Osmâniye'nin muâmelât-ı resmiye-i hükûmete, ecnebî sermayesiyle vücûde gelmiş bir bankanın, hükûmet bankası sıfatıyla iştirâk etmeye devam etmesini cûş bir nazarla göremiyeceği derkâr idi. Bu hisse teba'en ve mahza Bank-ı Osmanî'nin hukuk-u muktesebesine hiçbir vechile ika'-i halel eylememek şartıyle, bazı zevât sırf Osmanlı sermayesiyle teşekkül etmiş ve bu itibar ile cidden millî mahiyeti hâiz bir bankanın -bilahare hükûmete temin edebileceği menâfi-i hakikayı derk ve tatmin ederek- tesis esasına tevessül eylemişlerdi. Bu teşebbüsü mevki-i fiile is'al için Cavid ve Cahid Beylerle tüccardan Tevfik Bey imzalarıyla Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası ünvanında bir banka tesis ve güşâdı zımnında Ticaret Nezaret-i Celilesi'ne bir istida verildi." Bkz. İnegöllüoğlu M., *Ulum-u Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, no. 1, Nisan 1334 [1918], s.65.

devlet bankacılığının ve kredi kurumlarının Osmanlı topraklarındaki evrimine değinmek ve bu bağlamda Tanzimat dönemine dönmek gerekir. Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti'nde bugünkü anlamda banka yoktu. Ancak banka işlevi gören sarraflara ve poliçecilere ülkenin dört bir yanında rastlanıyordu. İstanbul'un fethinden sonra hemen her padişah zamanında Osmanlı parasının birkaç kez vezin ve ayarı düşürülür, eski paralar piyasadan çekilmediğinden ya da çekilemediğinden ülkede değişik tür sikke tedavül görürdü. Osmanlı sikkelerinin yanı sıra fetholunan ülkelerde geçer akçe olan para türleri ve yabancı ülkelerle ticarî ilişkiler sonucu elde edilmiş paralar iç piyasada alım gücüne sahipti. Bu nedenle sarraflık, diğer bir deyişle değişik tür paraları bir diğerine dönüştürmek ve para bozmakla uğraşan esnaf çok eski zamandan beri Osmanlı topraklarında faaliyet gösteriyordu.

Bizans İmparatorluğu'nun son zamanlarında Venedik ve Cenevizliler Doğu Akdeniz Dalmaçya Karadeniz Ege kıyıları ve adalarına yerleştiler ve Avrupa'nın Doğu'yla ticaretini ellerine geçirdiler. Bu topraklar Osmanlı yönetimi altına girdikçe birçok Venedik ve Cenevizli Osmanlı uyruğunu kabul etti. Sonraları bu yörelerde oturan Rum, Ermeni ve Hıristiyan Arnavutlarla evlenerek "Levanten" diye adlandırılan bir topluluk oluşturdular. Eskiden olduğu gibi Batı'yla olan ticarî ilişkileri sürdürdüler.[6] Osmanlı topraklarında ilk banka işlemlerine Levantenlerin giriştikleri söylenir. Sarraflığın yüzyıllarca bu kesimin denetiminde yürütüldüğü genel kanıdır. Düyunu Umumiye'nin kuruluşuna değin, özellikle Osmanlı Bankası'nın faaliyete geçişinden önce malî tarihimizde önemli bir yeri olan Galata bankerlerinin çoğunluğu Levanten'di. Loranda, Tubini, Corpi, Baltazzi, Stefanoviç, Shilizzi, Negroponte, Coronio ve Alberti bunların en tanınmışlarıydı. Levantenler'in yanı sıra, Camondo, Fernandez gibi Musevi, Öyenidi, Mavrogordato, Zarifi, Zafiropulo ve Lasto gibi birkaç Rum, Köçeoğlu, Mısırlıoğlu gibi bir iki Ermeni ile Alleon, Barker gibi yabancı uyruklu bankerlere de rastlanıyordu.[7] Fatih zama-

6 Hasan Ferid, *Nakid ve İtibar-ı Malî, Bankacılık*, c.3, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334 [1918], s.26-66.

7 Müslüman kesimin bu alanın dışında kalışını Meskûkât Müdürü ve Bank-ı Osmanî Nazırı Hasan Ferid Bey şöyle açıklıyordu:
"Osmanlılar gençlerinin ecdâd-ı aslîleri olan bütün Türkler gibi kuvve-i kâhire ile muttasıf ve daima hür ve hâkim yaşamış cengâver bir kavim olup şimdiye kadar ekseriya harb ve darb ile ve kendilerinin hâkimiyetini kabul eden veya kendilerine iltica ve dehâlet ve istimân eden ve miktarları kendilerinin hemân on misline baliğ olan akvâm ve reayanın emr-i idare ve muhafazasıyla iştigal ettiklerinden sanayi ve muâmelât-ı ticariyye lakayd kalmışlar, heves edip alışmamışlardır. Bâ-

nında, o zaman İran'ın parçası olan Van ve Bitlis yörelerinden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Ermenilerin İzmit ve Bursa civarına yerleşmelerine izin verilmiş, bir kısmı da İstanbul'a getirilmişti. II. Bayezıt zamanında ise İspanya ve Portekiz'de engizisyondan kaçan Museviler İstanbul ve Selanik yörelerine yerleştirilmişlerdi. Yukarıda belirtilen Levantenler'in yanı sıra bu iki etnik zümre de Osmanlı topraklarında ticaret ve sarraflığa atıldılar, para bozup borç para verdiler.

Osmanlı Devleti'nde, sarayın, devlet erkânının, valilerin, beylerbeylerinin, kısaca yöneticilerin her birinin maiyetinde bir sarraf bulunur ve bütün alacak verecekleriyle bu sarraflar ilgilenirdi. Mültezimlerin de devlete peşin ödenecek iltizam için başvurdukları kişiler bu sarraflardı. Sarraflar giderek devletin malî işlerini de yürütmeye başlamış, bir ölçüde ileride devlet bankalarının göreceği işlevi üstlenmişlerdi. III. Mustafa döneminden itibaren Hazine-i Hassa ve Darphane sarraflığı Ermeni Duzoğulları'na verildi; sarraflık yüzyılı aşkın bir süre bu ailenin elinde kaldı. 1842 yılında Irganyan Uzun Artinoğlu, Gelgeloğlu, Bogos ve Tıngıroğlu gibi tanınmış sarraflar Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları'nı kurdular. Devlet varidatını toplayıp devlet adına ödemelerde bulundular. Gümrük gelirlerini ise yıllarca Cezairlioğlu Mıgırdıç adında bir sarraf iltizam etti.

Osmanlı malî yapısı İkinci Meşrutiyet'e kadar merkezi bir nitelikte değildi. Devlet gelirleri Maliye Nezareti'nce doğrudan toplanmıyor, diğer bir deyişle bir merkezden tahsil edilmiyordu. Çağdaş devletin tek bütçe anlayışı henüz oluşmamıştı. Her nezaretin hatta her devlet dairesinin kendine mahsus geliri vardı. Giderler nakit sıkıntısı nedeniyle genellikle ileride toplanacak gelirlere mahsuben çıkarılan sergi, havale ve tahviller sarraflara kırdırtılarak ödenir, olağanüstü durumlarda vilayet ya da livaların birkaç yıllık geliri sarraflara devredilerek gerekli para sağlanırdı. Bu tür iltizamlarda

husûs para meselesiyle ve alelumûm maddiyat ve iktisadîyyatla iştigal Osmanlılarca mugayir-i kadr ve haysiyet bir hâl gibi addolunup hele birisine ödünç verilen para için faiz istemek son derece adîlik ve ele geçen parayı kâmilen sarf etmemek hasislik gibi telakki olunurdu. Her birinin ma'iyetinde yüzlerce reaya bulunan kibârların evlâd ve akrabasının ve Umûmiyyetle evlâd-ı fâtihanın sanayi ve ticaretle, esnaflıkla iştigal etmeleri tenezzül sayılırdı.

İlcâât-ı vâkıa ile usul-ü maîşetin, ahvâl-i sâbıka-ı siyasiyyenin değişmiş ve maarifin günden güne terakki ve intişârı üzerine bundan böyle Türk milletinin dahi ticaretin her nev'i ile iştigal eyliyeceği şüphesizdir. Nasıl ki devr-i Meşrutiyet'te sırf Osmanlı Türklerinden müteşekkil anonim şirketleri ve bankaları teessüs etmiştir. ... Tabii bundan böyle Osmanlı Türkleri dahi kavânin-i iktisadiyyenin alemşümûl olan ahkâmına tâbi' olacaklar, tekâmül edeceklerdir. Bkz. Ferid, "Bankalar", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 44-48, 8 Mart 1333, s.17-37.

mültezimin ardında genellikle bir gayrimüslim sarraf bulunurdu. Böylece mukataacılık ve mültezimcilikle geçinen bir sarraf kesimi türemişti. Çoğu İstanbul'da Valde Han'da, Yeni Büyük Han'da ya da Galata'da tezgâh kuran bu sarraflar iltizam işlerinin yanı sıra "tebdîl-i meskûkât" diye bilinen para bozma işlevini yürütür ve poliçecilik yaparlardı. Öte yandan memur maaşları ve Harbiye, Bahriye, Tophane Nezaretlerince satın alınan erzak ve araç gereç giderleri karşılığında verilen "sened-i mahsusa"lar zamanında ödenmeyip sürekli ertelendiğinden, senet sahiplerince üstlerinde yazılı değerlerin çok altında sarraflara kırdırılırdı. İstanbul'da her tür senedin ayrı ayrı piyasası oluşmuştu. Küçük sarraflar topladıkları maaş ve alacak senetlerini %5, 10 fazlasıyla banker denilen daha büyük sarraflara satarlar, bankerler de bir yolunu bulup ellerindeki senetleri devletin matlubuna mahsup ettirirlerdi. Maliye Nezareti avans akdi için başvurduğu zaman bankerler kendilerine bırakılan bazı vilayet gelirlerine karşılık olarak ödedikleri peşin paradan bu eski maaş ve masraf senetlerini düşerlerdi.

Tanzimat'la birlikte Osmanlı yönetimi artan giderlerini karşılamak için kâğıt para (kavaim-i nakdiye-i muteberre) çıkarmak zorunda kalmış, ancak gelişigüzel basılan bu paralar kısa sürede değer yitirmiş ve Osmanlı lirasının yabancı paralar karşısında kayba uğramasına neden olmuştu. Babıâli 1844'de "tashih-i ayar" diye bilinen para reformunu gerçekleştirmiş, ardından kambiyo işlemlerinin yürütülmesini 1845 yılında Alleon ve Baltazzi adlarında iki Galata bankerine devretmişti. Bu bankerler 2 milyon kuruş karşılığında bir yıl süreyle 110 Osmanlı kuruşu=l İngiliz lirası rayiciyle Fransa ve İngiltere üzerine poliçe çekmeyi taahhüt ediyorlardı. Ertesi yıl sözleşme yenilenirken bankerler girişimlerine Bank-ı Dersaadet (Banque de Constantinople) adını vermiş ve böylece Osmanlı topraklarında resmen banka adını taşıyan ilk kuruluş doğmuştu. Kambiyo bankası işlevi gören, diğer bir deyişle Londra ve Paris üzerine poliçe çeken ve Osmanlı parasının dış rayicini sabit tutmayı amaçlayan Bank-ı Dersaadet, Avrupa'da malî dünyayı kasıp kavuran 1848 Devrimlerinin etkisinden kendini kurtaramadı. Özellikle kaimenin neden olduğu spekülatif işlemler bankayı güç durumda bıraktı ve banka 1852 yılında tasfiyeye uğradı.[8]

Ancak Osmanlı ekonomisi Tanzimat'la birlikte hızla dışa açılmış ve piyasanın talep ettiği para miktarı Babıâli yönetimince karşılanamaz olmuştu. Öte yandan yeni bir toplum anlayışı yatırım gerek-

8 A. du Velay, *Essai Sur L'histoire Financière De La Turquie*, Arthur Rousseau, Paris, 1903, s.126-129.

tirmişti. Osmanlı'nın sermaye birikimi bu tür bir talebi karşılayacak düzeyde değildi. Kırım Harbi'yle birlikte Osmanlı Devleti Avrupa sermayesine kapılarını açtı. Dış borçların yanı sıra bankacılık, demiryolu, madencilik, tramvay, su, havagazı gibi hizmetler alanında Avrupa malî sermayesi Osmanlı topraklarında faaliyete geçti. Kırım Harbi ertesinde ilan edilen Islahât Hatt-ı Hümayunu "tashih-i usul-ü sikkeyle umur-u maliyesine itibar verecek banka misillü şeyler" açılmasını buyuruyor ve bunun için "maarif-i ulüm ve sermaye-i Avrupa'dan istifade" edilmesini öneriyordu.

1856'da Babıâli yeni para düzeni ve malî yapının güçlendirilmesi için banka ihtiyacını duymuştu. Oysa bu ihtiyaç yabancı tüccarlar tarafından çok daha önceleri gündeme getirilmiş, Osmanlı Devleti'ne giderek baskı koyarak çağdaş bankacılık anlayışının bir an önce Osmanlı topraklarında benimsenmesi telkin edilmişti. Bu tür girişimlerde İngiltere doğal olarak başı çekmişti. Napolyon Savaşları ertesi Osmanlı Devleti'yle ticarî ilişkilerini hızla geliştiren İngiltere, daha 1836 yılında Osmanlı topraklarında bir banka kurma girişiminde bulunmuştu. 1838'de, İngiltere'nin Bursa konsolosu Sandison, Mustafa Reşit Paşa'ya Reed, Irving and Company adına Osmanlı ülkesinde bir banka kurma önerisi getirmiş, ardından 1840'ta General Bank of Constantinople adlı bir başka öneri Ticaret Nazırı Ahmed Fethi Paşa'ya verilmişti. Aynı yıl Fransız sermayesi adına Mösyö Coste karşıt bir öneride bulunmuştu. 1842'de İsveç himayesi altında The Bank of Smyrna kurulmuş, ancak, Babıâli'den gerekli izni almadığı gerekçesiyle aynı yıl kapatılmıştı. İki yıl sonra Londra ve Liverpool tüccarlarının girişimiyle The Commercial Bank of Smyrna kurulmak istenmişse de bir sonuç elde edilememişti.

Bank-ı Dersaadet'in tasfiyesi ertesinde, 1853'te The Ottoman Bank, 1855'te The British and Oriental Bank of Constantinople, 1856'da The Imperial Bank önerileri Babıâli'ye sunulmuştu. Geniş imtiyaz isteminde bulunan bu projeler geri çevrilmiş, en sonunda, İngilizlerin ticarî amaçlı bir banka kurma girişimi Babıâli'nin onayını almıştı. Başlangıçta ödeme ve ıskonto işlemleri görecek bir ticaret bankası olarak kurulan Bank-ı Osmani, daha sonra devlet bankasına dönüştürülecek ve Bank-ı Osmani-i Şahane (Osmanlı Bankası) adını alacaktı. Bank-ı Osmani İzmir, Selanik, Beyrut ve Kalas'ta (Galatz) şube açmış, ticarî işlemlerin yanı sıra Hazine'ye avans vermiş, dış borç akitlerinde aracılık etmişti.

Tanzimat'la birlikte giderek karmaşık bir nitelik kazanan Osmanlı maliyesine ve para sistemine çekidüzen vermeyi amaçlayan

Babıâli, uzun süredir Avrupa'dakilere benzer bir devlet bankası kurmayı düşlüyordu. Önce "yerli" sermayeyle bu işe çözüm bulmayı denedi; 10 yıllık bir çabadan sonra bunun olanaksızlığını, Osmanlı topraklarındaki sermaye birikiminin yetersizliğini gördü. Tek çıkar yol Avrupa sermayesine başvurmaktı. Bank-ı Osmani bu işe hazır görünüyordu. Nitekim 1863 yılında Bank-ı Osmani'ye Fransız sermayesi katılarak İngiliz-Fransız ortaklığında bir devlet bankası ya da devletin malî işlerini yürütecek bir banka kuruldu. Daha doğrusu Bank-ı Osmani bu doğrultuda yeni bir yapıya kavuşturuldu. Bundan böyle Bank-ı Osmani'nin adı Bank-ı Osmani-i Şahane oldu.[9]

Devlet Bankası: Osmanlı Bankası

Osmanlı Bankası'nın imtiyaznamesinde "devlet-i âliye memalik-i şahanede bir devlet bankası ihdas etmek imtiyazını müessisîn-i mumaileyhime i'ta' eder" deniyor ve bankanın padişahın himayesi altında kurulduğu belirtiliyordu. Osmanlı topraklarında banknot ihraç ayrıcalığı bu bankaya verilmişti. Osmanlı Bankası devletin "hazine sarraflığı" görevini de üstlenmişti. Devlet hazinesinin gelirleri banka şubeleri aracılığıyla toplanacak, Maliye Nezareti'nce üzerine çekilen her türlü havale banka kasalarından ödenecekti. Yıpranmış paraların tedavülden çekilmesi, iç ve dış borçların anapara ve faizlerinin ödenmesi bankanın görevleri arasındaydı. Banka bu tür hizmetler karşılığında %1 komisyon alacaktı. Bu arada Osmanlı Bankası Babıâli'ye, gelirlerine mahsuben yıllık %6 faizli ve en çok 500.000 İngiliz lirası tutarında kredi açmayı ve muayyen gelir üzerine 60 ya da 90 gün vadeli hazine bonosu kabul etmeyi taahhüt ediyordu. Osmanlı Bankası ilk iki yılında banknotlarına %50 oranında karşılık bulundurdu. 1865'te sözleşmede değişikliğe gidilerek ankes %33'e düşürüldü. Bankanın banknotları altına çevirme taahhüdü yalnız İstanbul için geçerliydi.

1875 yılında imtiyaz süresi uzatılırken bankanın yetkileri genişletilmiş ve idare meclisi direktör ya da üyelerinden birinin banka temsilcisi olarak bütçe komisyonuna girmesi ve ileride akdedilecek borçlarda Osmanlı Bankası'nın rüçhan hakkı olması kabul edilmişti. Bu imtiyazlara karşılık banka bu kez hükümete 2.700.000 İngi-

9 Osmanlı Bankası'nın kuruluş ve gelişimi için bkz. Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Henri Jouve, Paris, 1909; Hasan Ferid, *age*, s.333-404; İbrahim Fazıl, "Osmanlı Bankası", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sayı 21, 1341 [1925], s.1072-1089; Hâzım Atıf Kuyucak, *Para ve Banka*, c.2, *Bankacılık*, İsmail Akgün Matbaası, 2. basım, İstanbul, 1948, s.349-372.

liz lirasına kadar %8 faizli avans vermeyi kabul ediyordu. Aynı yıl Avusturya-Osmanlı Bankası, Osmanlı Bankası'yla birleşmiş, Avusturya sermayesi İngiliz ve Fransız sermayesinin yanı sıra devlet bankasında pay sahibi olmuştu. Önce ticaret bankası olarak kurulan, kısa sürede devlet bankasına dönüşen Osmanlı Bankası geniş yetkilerle donatılmıştı. Nitekim 1875 sözleşmesi hissedarlar genel kuruluna sunulurken bankaya tanınan imtiyazların dünyada benzeri olmadığı övgüyle vurgulanmıştı. Osmanlı Bankası kurulduğu günden itibaren Osmanlı malî ve iktisadî yaşamına etkin bir biçimde katılmıştı. Babıâli'nin borçları arasında Osmanlı Bankası'nın aracılık etmediği borç hemen hemen yok gibiydi. Banka, dayandığı sendikaların malî gücü sayesinde Osmanlı topraklarındaki malî ve iktisadî girişimlerde ön planda yer alıyordu. Düyunu Umumiye-i Osmaniye'nin ilk şekli olan Varidat-ı Sitte İdaresi (1879-1880) Osmanlı Bankası'nın önderliğinde kuruldu. Düyunu Umumiye'nin kendisi, varlığını kısmen Osmanlı Bankası'na borçluydu. Osmanlı topraklarında demiryolu yapımı için uygulanan "kilometre teminatı" ya da garanti, güvence usulünü 1888'de Osmanlı Bankası bulmuştu. 1883'te faaliyete geçen Tütün Rejisi'nin kurucularından biri Osmanlı Bankası'ydı. Osmanlı Bankası ayrıca Tönbeki Şirketi ve Ereğli Kömür Madeni Şirketlerinin işletilmesine de katılmıştı. Devlet bankası niteliği taşıyan Osmanlı Bankası, Düyunu Umumiye-i Osmaniye'yle birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı maliye ve ekonomisine damgasını vuracak, ona yön verecek iki temel kuruluştan birisiydi.

Osmanlı Bankası'nın devlet bankası olarak kuruluş amaçlarından biri Osmanlı parasına çekidüzen vermek, piyasanın talep ettiği tedavül aracını sağlamaktı. Bu nedenle emisyon hakkına sahipti. Ancak bu tür bir imtiyazı olmasına karşın tarihi boyunca gerçek bir emisyon bankası işlevini üstlenemedi. Madeni paradan kâğıt paraya geçiş tüm ülkelerde güçlüklerle karşılaşmıştı. Halkta kâğıt paraya güven duygusu uzun bir deneyim sonucu oluşmuştu. Kâğıt para devletten bağımsız "tedavül bankaları" aracılığıyla piyasaya sürülmüş ve her an madeni paraya dönüştürülebilmişti. Oysa Tanzimat'ın ilk yıllarındaki kaime deneyimi Osmanlı için büyük bir talihsizlikti. Karşılığını yitirmesi ve gelişigüzel piyasaya sürülmesi kâğıt paraya karşı güveni son derece yıpratmıştı. Osmanlı Bankası bu tür bir güvensizlik ortamında emisyon görevini üstlenmişti. Böyle bir ortamda kendisine olan güveni sarsmamak gerekçesiyle son derece temkinli davranmak gereği duydu. Ulaşım ve iletişim araçlarının yeterince gelişmediği bir ülkede banknotları ülke çapında piyasaya

sürmek ve ülkenin dört bir köşesinde karşılık bulundurmak bankaya büyük bir malî yük getirmekteydi. Her yörede olası başvurular için madeni para karşılığı bulundurmak bankanın ankes oranını yükseltecek ve sermayesini büyük ölçüde tedavül araçları karşılığı olarak atıl tutmak zorunda bırakacaktı. Altın taşıma ücretleri fazla olduğu için bir kentten diğerine altın göndermek isteyenler bunu kendileri doğrudan yaparak fazla masraf ve külfete gireceklerine bu kente banknot gönderecek karşılıklarını altınla banka şubesinden çekme yoluna gideceklerdi. Böylece kentler arası altın taşıma giderlerini bankaya ödetmiş olacaklardı. Bu, banka aktiflerinin atıl bırakılması anlamına geliyordu. Oysa Osmanlı Bankası aktiflerini dış piyasada nemalandırmayı yeğliyordu. Hasat dışı mevsimlerde banka, sermayesini Paris'e gönderiyordu. Osmanlı lirası olarak Fransa Bankası'na rehin bırakıyor ve %l,5 gibi düşük bir faizle bu bankadan borç alarak Paris Borsası'nda malî ve ticarî işlemlere girişiyordu. Hasat döneminde ise sermaye tekrar ülkeye getiriliyor ve Anadolu ve Rumeli'de ticarî işlemler için kullanılıyordu. "Ulusal" nitelikte bir devlet bankasının yapamayacağı bir "malî" işlemi Osmanlı Bankası fütursuzca yıllar boyu sürdürdü. Bankanın sermayesi İstanbul ile Paris arasında her yıl mekik dokudu. Kredi politikası büyük ölçüde yabancı tüccarın hasat mevsimi alım satımlarıyla sınırlı kaldı. Öte yandan banknot karşılıklarının İstanbul dışında ödenme yükümlülüğünün olmaması banknotların tedavül gücünü son derece sınırladı. Banknotların üzerinde "Bedeli nakden Der-i Âlîye'de hamiline te'diye olunacaktır" ibaresi yer alıyordu. Ülkenin diğer yörelerindeki Osmanlı Bankası şubeleri ibraz olunan banknotların karşılıklarını ödeyip ödememekte serbestti. Banknotlar büyük meblağların madeni para olarak taşıma güçlüğü nedeniyle ancak ticaret erbabı arasında rağbet gördü. İstanbul dışında elinde banknot bulunduranlar altın almak istediklerinde banknotları poliçe gibi kullanarak tahsil olunmak üzere İstanbul'a gönderdiler. Osmanlı Bankası, banknotlarını İstanbul dışında da dolaşıma sürmek için birkaç kez girişimde bulunduysa da, hatta bazı şubelerinden banknotları altınla ödemeyi denediyse de olumlu sonuç alamadı. Halkın, kâğıt para alışkanlığı oluşmadığı ve kaime deneyiminden acı anıları olduğu için eline banknot geçer geçmez bunu en kısa sürede şubelerde altına çevirdiği görüldü. Bu nedenle Osmanlı Bankası'nın emisyonu hiçbir zaman önemli bir piyasa işlevi görebilecek düzeye erişemedi. Zaten dolaşımda bulundurulabilecek banknot miktarı için tavan çizilmişti. Sözleşme gereği 1863'te tedavüle sürebileceği

banknot 1 milyon lirayken bu miktar 1875'te 1,5 milyona ve 1909'da büyük değerde banknotlar ihraç edildiğinden 2 milyona çıkarıldı. 14 Eylül 1914 tarihli bir iradeyle de banknot tavanı 2.750.000 liraya yükseltildi. Kısa bir süre sonra 11 Ekim 1914 tarihli irade "azami hadd"i 4 milyon olarak kabul etti. Ancak yeniden basılan bir kısım banknotların ülkeye girememesi ve bir kısmının da eskiyip tedavülden çekilişi nedeniyle dolaşımda bulunan banknot miktarı hiçbir zaman azami hadde ulaşamadı. Osmanlı Bankası banknotlarının tedavül aracı olamayışının bir başka nedeni kupürlerin değerleriydi. 1869 yılında çıkarılan 10.000 lira değerinde 2 liralık banknotlar dışında 1909 yılına kadar piyasaya yalnız 5 liralık banknotlar sürüldü. Sözleşmenin 10. maddesi gereğince Banka yönetimi hükümetin onayını almaksızın 2 liralıktan küçük banknot çıkarmaya yetkili değildi. 1880, 1890 ve 1892 yıllarında hükümetin izniyle toplam 45.000 lira tutarında 1 liralık banknot çıkarıldı. Amaç, banknotları günlük tedavüle sokmaktı. Ancak elinde banknot bulundurmayan halk bu banknotları hemen hiç kullanmadı. 1 liralık banknotlar da bilahare tedavülden çekildi. Banknot dolaşımında önemli olan tüccarın talebini karşılamaktı. Büyük ödemelerde ve para transferlerinde büyük kupürler gerekliydi. Bu nedenle 50 ve 100 liralık büyük banknotlara gerek duyuldu ve bu tür banknotlar basıldı.

Osmanlı Bankası banknotları sınırlı miktarda olmasına karşın iktisadî ve siyasî gelişmelere duyarlı oldu. 1870 Fransız-Alman Savaşı ve 1874'te Viyana'da baş gösteren malî buhran ertesinde dolaşımdaki banknot miktarı azaldı. Keza 1896'da Transvaal altın madenleri hisse senetlerinin düşmesinden doğan buhran da banknot miktarını olumsuz etkiledi. Londra ve Paris borsalarındaki panik İstanbul'a da sirayet etti. Elinde banknot bulunduran, bunu karşılığı olan altına çevirmek için Osmanlı Bankası gişesine koştu. Osmanlı Bankası ilk kez banknot karşılığı altın ödeyemeyecek duruma düştü. Banka tek vezneyle ödeme yaparak zaman kazanmak istedi, ancak paniğin önüne geçemedi. Babıâli'ye başvurması üzerine İstanbul piyasasında süregelen malî krizi de göz önünde bulunduran hükümet, 14 Ekim 1895'te dört aylık bir moratoryum ilan etti, banknotun konvertibilitesini ya da altına çevrilebilirliğini askıya aldı. Buhran nedeniyle Osmanlı Bankası banknotlarının miktarı azaldı. Ertesi yıl baş gösteren Ermeni Vakası banknota güveni bir kez daha sarstı. Tedavüldeki banknot miktarı daha da azaldı. Krizler atlatıldıktan sonra Osmanlı banknotu tekrar güven kazandı. Miktarı 1907'ye kadar düzenli bir biçimde arttı. 1907'de Amerika'da çıkan buhran Av-

rupa'yı da etkiledi. Ardından 1908 Mısır buhranı patlak verdi. Bu iki buhran Osmanlı Bankası'nı güç duruma düşürdüyse de banka aldığı önlemlerle her iki buhranın da üstesinden geldi. 1908 ertesinde, Cihan Harbi'ne kadar banknot miktarı artmaya devam etti.

3 Ağustos 1914 tarihli yasa Osmanlı Bankası'nın banknotları karşılığında altın verme yükümlülüğünü kaldırdı. Banknotlara zorunlu tedavül ilkesi uygulandı. 10 Ağustos 1914 tarihli iradeyle Osmanlı Bankası'nın 1 ve yarım liralık banknot çıkarması kararlaştırıldı. Karşılığında 100 ve 50 liralık banknotlardan aynı değerde bir miktarının imhası öngörüldü. Amaç, banknotları günlük tedavül aracına dönüştürmekti. Ufak banknotlar bundan böyle günlük alışverişlerde kullanılabilecekti. 1914'te alınan yetkiyle banknot miktarı Mayıs 1915'te 3.206.000 liraya ulaştı. 1915'ten itibaren altın karşılıklı birinci tertip kâğıt paralarla başa baş değer taşıdı. Ancak ikinci tertipten itibaren altının yerine Alman hazine tahvili karşılığı çıkarılan kâğıt paralar karşısında prim yapmaya başladı. Evrak-ı nakdiyeler Osmanlı Bankası banknotları gibi kâğıt olmalarına karşın karşılık farkından dolayı değer yitirdi. Kötü para iyi parayı piyasadan kovdu. Osmanlı Bankası banknotları giderek dolaşımdan çekildi; piyasada cari fiyata alınıp satıldı. Evrak-ı nakdiyeyle Osmanlı Bankası banknotları üst değerlerinden farklı reel değerlerle işlem gördüler.

İttihatçılar ve "Millî" Bankacılık

İkinci Meşrutiyet'le birlikte İttihatçı çevre giderek iktisadî-malî sorunlarla yakından ilgilenmeye başladı. Dünya ekonomisinin her zaman ülke çıkarıyla uyumlu gelişmediğini gördü. Her ülkede ulusal nitelikte kredi kurumları vardı. Osmanlı çaresizlik içerisinde bu tür bir görevi yabancı bir kuruluşa vermişti. Artık "millî" nitelikte bir devlet bankası kurmanın zamanı gelmişti. Ulusal söylem de bu doğrultuda Tanzimat'ı eleştiriyordu. Tanzimat ertesinde devlet maliyesi yabancı ellere geçmişti. Babıâli ülke çıkarlarıyla bağdaşacak bir para ve kredi politikası uygulayamıyordu. Osmanlı Bankası, Düyunu Umumiye'le birlikte "devlet içerisinde devlet" görünümündeydi. Osmanlı maliyesi, Osmanlı Bankası ve Düyunu Umumiye'ye danışmadan iş göremiyor, bu kuruluşlar ise Londra ve Paris'teki idare meclislerinin sözünden çıkmıyorlardı.

Bankacılık alanındaki ilk tepkiler basında gözlendi. *Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye* mecmuası "vatanperver bir banka"nın kurulmasını öneriyordu. Ülkenin iktisadî ve malî esaretten kurtulması için

bir "hükümet bankası"nın şart olduğunu belirtiyordu.[10] Ancak bu tür bir girişimin karşılaşacağı engelleri de görmezlikten gelmiyordu. *Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye*, şöyle diyordu. Avrupa sermaye çevrelerinin böyle bir bankanın kuruluşuna karşı çıkacaklarını kaydediyor, "Avrupa sermayesinin ne gibi hiyel [hileler] ve desais [oyunlar] le böyle müessesatın doğmasına mani olacaklarını bilmez değiliz; kezalik bu gibi bankaların Avrupanın müzaheret-i maliyesinden mahrum olacağını, büyük bir boykot ve afarozlamaya tutulacağını da şimdiden kestirebiliriz" diyordu.

"Millî banka" görüşü Balkan Harbi ertesinde daha da güçlendi. 1914 başlarında bu amaca yönelik girişimlerde bulunuldu; Evkaf Bankası yasa tasarısı meclisten geçirilerek Evkaf Nezareti'nin de sermayedarları arasında yer alacağı bir banka kuruldu.[11] "Merkezi Dersaadet'te bulunmak ve Meclis-i İdare'nin kararı ve Evkaf Nezareti'nin tensibiyle bilâd-ı selâsede şubeler açabilmek üzre" kurulan Evkaf Bankası'nın sermayesi 500.000 Osmanlı lirasıydı. Evkaf Nezareti pay senetlerinden "dilediği miktarda" satın alabilecekti. Pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Müslümanlar kaydolabilecekti. Evkaf Bankası bankacılık işlemlerinin yanı sıra ticarî ve ziraî şirketler kurabilecekti. Ancak Evkaf Bankası mutaassıp çevrelerin tepkisini çekmekte gecikmedi. Evkaf ne de olsa dini bir müesseseydi. Meclisi Mebusan'da muhafazakâr çevrelerin eleştirisine uğradı. Divaniye Mebusu Şevket Paşa Evkaf'ın bir "müessese-i diniye-i İslamiye" olduğunu, bankanın işlemlerini faizle sürdüreceğini, böylece evkaf parasıyla "riba"nın, faizin dinsel kurumlar arasına gireceğini, "camilerde üzerinde namaz kılacağımız seccadelerin faiz parasıyla alınmış" olacağını söylüyordu. Şevket Paşa'nın sözleri Meclis'te tepkiyle karşılaşmış, "umur-ı hayriyeye ait faiz"in meşru olduğu belir-

10 *Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye,* "hükûmet bankası"nın önemini şu satırlarla vurguluyordu:
"Menâfi-i hayatiyyesini müdrik olup da umûmiyye-i iktisadiyyede bir mevki edinmek isteyen bir devletin evvel be evvel yapacağı şey, şüphesiz, bir hükûmet bankasıdır. İstikrâzâtın ve kavâim-i nakdiyenin tanzimi, düyûn-u gayr-ı muntazamanın tevâzünü, ticaretin teshili, teşebbüsât-ı ziraiye, ticariyye, sınaiye ve sairenin himayesi, fikr-i tasarrufun ileri götürülmesi için bir hükûmet bankasının müessesât-ı umûmiyye-i devlette mevki'i pek büyüktür.
...Bu devlet esâret-i iktisadiyye ve maliyyeden kurtulmadıkça gavâil-i siyasiyyeden de tehallüs edemez. Bunun çaresi umûr-u iktisadiyye ve maliyyemiz için bir re's-i mütefekkir mahiyetinde olan ve bütün menâfi-i maddiyemizi tanzim edecek olan vatanperver bir bankanın tesisidir." Bkz. "Hükûmet Bankası" *Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye* , no. 3, 17 Şubat 1329, s.1-2.

11 "Evkaf Bankası Hakkında Kanun 19 Temmuz 1330", *Düstur*, II. tertip, c.6, s.1046-1048.

tilmiş, böyle bir "teşebbüs-i nâfi'" için Kur'an'la sonuç çıkarmanın doğru olmayacağı kaydedilmişti. Hükümetin bankanın pay senetlerine Müslümanlar dışında kayıt yapılmaması önerisi üzerine söz alan İstanbul Mebusu Şefik Bey şunları söylemişti:

> "... ben hiçbir ecnebinin ecnebi olmak sıfatıyle Evkaf Bankası hisse senedatının hamili olmasını arzu etmem. Hiçbir ecnebinin demekteki maksadımı zannederim ki anladınız. Tafsil etmeyeyim. Zaten kapitülasyon altında yaşıyan bizim gibi bir millet bugün yeniden teşkil edeceğimiz Evkaf namına bir bankaya böyle birtakım parmaklar sokmak arzusunda olmamalıdır. (Doğru sadaları)"[12]

Evkaf Bankası kurma girişimi pratik bir nedenden kaynaklanıyordu. Evkafın elinde bir birikim bulunuyordu. Devletin bunu nemalandırması kolaydı. Nitekim aynı yıl İzmir'de de bir Evkaf Bankası kurma girişiminde bulunulmuştu.[13]

Cihan Harbi'yle birlikte olaylar bambaşka bir yönde gelişti. Savaş ortamında vurgulanan "millî iktisat" görüşleri ulusal bankacılığı ön plana çıkardı. Osmanlı Bankası'nın yerini alacak "millî sermaye"li bir devlet bankası ülkenin iktisadî bağımsızlığı açısından zorunluydu.[14] Ancak Osmanlı Bankası'nın devlet bankası olarak ayrıcalığı 1925 yılına değin sürdü. Babıâli, bankayla olan sözleşmesini feshederek uluslararası malî çevrelerde kapitülasyonların kaldırılışının doğurduğu kaygıları daha da derinleştirmek istemiyordu. Kurula-

---

12 *Meclis-i Mebusan Zabıtları Ceridesi*, III. devre, 1330, 30/1, s.604-618.

13 "İzmir'de Evkaf Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1519, 1 Şubat 1329 [1913], s.103.

14 "Millî iktisat"la birlikte "millî sermaye" sorunu da gündeme gelmişti. Tekinalp "millî sermaye" ve "millî banka" konusunda şunları yazacaktı:
"Millî sermayemiz bütün işleri yapmak için kifayet etmezse hiç olmazsa küçük bir kısmını olsun deruhte edemez mi? Ecnebî sermaye gelecek diye biz lakayd kalır, memleketimizdeki bütün işleri başkalarına terk ve havale edersek hiçbir vakit başkaldıramayız. Millî sermayeleri çömleklerde, veyahut ecnebî bankalarında gayr-ı müsmir bir surette muattal kalacağına onları istihsâlât-ı milliyyenin artmasına medâr olabilecek işlerde kullanırsak memleketimiz servet-i tabiyesinin hiç olmazsa bir kısmından olsun doğrudan doğruya müstefid oluruz. Bugün kısm-ı a'zamı itibarîyle muattal bir hâlde bulunan millî sermayelerin bu suretle müsmir bir hâle getirmek için teşkilât-ı mahsusaya eşedd-i ihtiyâc vardır.
İşte millî bankanın tesisi teşkilât husûsunda atılan ilk hatvedir. Şimdiye kadar artırma paralarını çömleklerde veyahut ecnebî bankalarda bulunduranlar millî bankalar, millî teşebbüslerin adem-i muvcudiyetini vesile ittihâz ederek kendilerini mazur gösterebilirlerdi. Artık bundan sonra bu gibi garip hâllerin devam ve bekasına asla ihtimâl verilemez." Bkz. Tekinalp, "Türkiye'de Bankalar", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 34, 10 Teşrinisani [Kasım] 1332, s.1-2.

cak olan "millî" banka zamanla devlet bankasına dönüştürülecek, Osmanlı Bankası'nın işlevini üstlenecekti.[15] Ama şimdilik temkinli davranmak gerekiyordu. Banka kurulmalıydı ve giderek bu tür bir işlevi üstlenmeliydi. Hiç olmazsa Cavid Bey ve çevresi bu fikirdeydi. İtibar-ı Millî Bankası bu tür bir anlayışın ürünüydü. 1917 başında 4 milyon lira sermayeyle Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası doğdu.[16] Yönetim merkezi İstanbul olan banka, Biga mebusu, eski Maliye Nazırı (kısa bir süre sonra tekrar bu göreve getirilecek) Cavid Bey, İstanbul Mebusu, Meclis-i Mebusan reis vekili, Düyunu Umumiye Osmanlı Dainler Vekili Hüseyin Cahit Bey ve Selanik tüccarından Tevfik Bey tarafından kuruldu. Bankanın ilk idare meclisi, umum müdür dışında şu kişilerden oluşuyordu: Cavid Bey (başkan), Hüseyin Cahit Bey, Mustafa Şeref Bey, Mahmut Nedim Bey, Tevfik Bey, Mehmet Abud Efendi ve Sason Efendi. Bankanın ilk müfettişleri Tevfik Bey, Salahattin Ali Bey ve Reşid Paşa, müfettiş mülazımları ise Mehmet Ali Ayni Efendi ve Babanzade Hikmet Bey'di. Yıllar sonra *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*'ne "İtibar-ı Millî Bankası" maddesini yazan bankanın çalışanlarından Raufi Manyas, bankayı "memlekette ticaret ve sanayi işleri sahasında faaliyette bulunmak üzere hakiki Türk sermayesiyle kurulan ilk millî malî müessese" olarak niteleyecekti.[17]

Bankanın kuruluş hazırlıkları sırasında Hüseyin Cahit'in başyazarlığını yaptığı, İttihat ve Terakki'nin yarı resmi yayın organı *Tanin* gazetesi öncülüğünde etkin bir kampanya başlatıldı.[18] "Millî"

---

15 Devlet bankası niteliği kazanacak bir "millî banka" özlemini Tekinalp şu satırlarla vurguluyordu:
"... millî bankanın en mühim vazifesi, en büyük imtiyâzı, en esaslı sebeb-i muvcudiyeti banknot ihracı ve aynı zamanda devletin muâmelât-ı maliyyesine alet ve vasıta olmaktan ibârettir. Hâlbuki bu işler şimdilik mukavele ile Osmanlı Bankası'na mevdu bulunuyor. Ol bâbdaki mukavele mucibince daha on sene onun elinde kalması lâzım gelir. Fakat hiç şüphe yoktur ki muharebeden sonra bu husûsta bir suret-i tesviye bulunacak ve o vakit millî banka tamamiyle vezâif-i asliyye ve esasiyesini deruhte edebilecektir. Bkz. Tekinalp, "İtibar-ı Millî Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 40, 19 Kânunusani, s.2.

16 125 maddelik nizamname-i esasî için bkz. "Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Nizamname-i Esasîsi 19 Kânunuevvel [Aralık] 1332", *Düstur*, II. tertip, c.9, s.42-72; *Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası-19 Kânunuvvel Tarihinde Şerefsudur Buyurulan İrade-i Seniye-i Hazret-i Padişahi Mantuk-u Münifince 4.000.000 Lira-yı Osmanî Sermaye ile Müesses Osmanlı Anonim Şirketi-Nizamname-i Esasî*, Matbaa-i Âmire İstanbul, 1332 [1916].

17 Raufî Manyas'ın anı niteliğindeki maddesi "Belgeler" bölümüne alınmıştır.

18 *Tanin* gazetesinde yer alan "millî banka" üzerine yazılar için bkz. "Millî Banka: Mühim Bir Teşebbüs-ü İktisadî", 17 Teşrinisani [Kasım] 1332, s.1; "Millî Banka", 18 Teşrinisani 1332, s.1; "Millî Banka -1- Bankanın Millî Esasları", 24 Teşrinisani 1332, s.1; "Millî Banka -2- Sermayesi, Suret-i Teşekkülü", 25 Teşrinisani 1332, s.1; "Millî Banka -3- Neler Yapacak?", 27 Teşrinisani 1332, s.1; "Millî Banka -4- Neler

bankanın gerekliliği kamuoyuna benimsetilmeye çalışıldı.[19] *Tanin* gazetesi başyazarı "sırf memleketin menâfi'i nokta-i nazarından düşünülmüş ve tesis edilmiş bir banka mevcut olmadıkça hiçbir teşebbüs-i iktisadîyi himaye ve teşvik etmek, halkı birtakım teşebbüsât-ı ticarîye ve sınaiyeye alıştırmak kabil" olmadığını ileri sürüyor, "millî banka" kurulur, halkın güvenini kazanırsa, fabrikalar, şirketler için sermaye oluşturabileceğini, pay senetleri çıkarılarak bu kuruluşların halka devredilebileceğini söylüyordu. Hüseyin Cahid, ülke kalkınması için gerekli sermayenin yurtiçi kaynaklardan sağlanabileceğini savunuyordu: "Millî banka işte bu sermayeleri bir yere toplayacak, büyük bir kuvvet teşkil edecek, halkımızı teşebbüsat-ı iktisadiyeye teşrik edecek, hem memleket hem efrat ayrı ayrı müstefit olacaktı."[20] Millî banka için *Tanin*'in başlattığı kampanya

---

Yapacak?", 30 Teşrinisani 1332, s.1-2; "Millî Banka -5- Millî Banka Neler Yapacak?", 3 Kânunuevvel [Aralık] 1332, s.1-2; "Millî Banka -6- Millî Bankanın İmtiyezatı", 4 Kânunuevvel 1332, s.1; "Millî Banka -7- Gazetelerin Mütalaâtı", 10 Kânunuevvel 1332, s.1; "Millî Banka -8- Bir Ecnebînin Fikri", 12 Kânunuevvel 1332, s.1-2; "Millî Banka -9- Millî Banka ve Ecnebi Sermayesi", 22 Kânunuevvel 1332, s.1.

19 *Tanin* gazetesi "millî banka" gereğini şu satırlarla açıklıyordu:
"... Bugün millî sermayelerle vücûde getirilmiş bir bankanın vücûdu inkişâf-ı iktisadîmiz için hemân ve istikbâlen bir hayat memat meselesi olmuştur. ... Memleketimizin iktisaden belini doğrultabilmesi için millî teşebbüsâtı tervic ve teşvik edecek millî bir bankanın tesisi zarurîdir.
... Harb-i Umûmî'nin zuhûru üzerine gümrüklerimizde istiklâl-i iktisadî ilanına muvaffak olan, içinde bulunduğumuz harb-i azim içinde memleketin ziraî ve ticarî ve sınaî terakkiyatını istihdafen birçok mühim teşebbüsler icrasından hâli kalmayan hükûmet-i hâzıranın müzaheret ve muavenetiyle böyle bir 'millî banka' teşekkül etmek üzeredir." Bkz. "Millî Banka", *Tanin*, 17 Teşrinisani [Kasım] 1916, s.1.

20 *Tanin* gazetesinin başyazarı "Memlekette kâfî derecede sermaye bulunmadığını zannetmek pek büyük bir hatadır. Memlekette pek çok yaşatacak derecede sermaye mevcut olduğu ufak bir tetkik ile göze çarpar" diyordu. Bkz. "Millî banka", *Tanin*, 18 Teşrinisani [Kasım] 1338, s.1. Ancak Hüseyin Cahit Bey, *Le Soir* gazetesine verdiği beyanatta, bankanın, millî sermayenin yanı sıra, yabancı kaynaklardan ve beceriden de yaralanacağını belirtiyordu:
"Bizzat banka sırf Osmanlı sermayesinden mürekkep olacaktır. Fakat devlet dâhilinde icra olunacak muhtelif teşebbüsât için bittabi ecnebî sermayesine de ihtiyâç hissedeceğiz ve bankamız Osmanlı olmayan sermayeleri davet etmek için tavassut vazifesini ifa ve girişilecek teşebbüsâtta mezkûr sermayelerin müsmir olmasına çalışılacaktır. Herkezce ma'lûm olduğu vechile memleketimiz iktisadîyyat Nokta-ı nazarından hemân hâl-i bekârettedir. Ecnebîlerin yardımına gelince, müttefik memleketlerin erbâb-ı ihtisas ve fenninin ma'lûmâtına muhtaç olduğumuzdan onlara samîmiyyetle ellerimizi uzatacağız.
... Bankamız millî sermaye ile teessüs edecektir. Fakat hazâin-i tabiyemizin işletilmesi ve istifade edilecek bir hâle getirilmesi için muhtaç bulunduğumuz azim sermayeleri İtibâr-ı Millî Bankası aynı memleket dâhilinde bulamayacağından ecnebî sermayelerini reddetmek istemek manasız olurdu. Aynı zamanda girişilecek ve işletilecek teşebbüsler için fen adamlarına da ihtiyâcımız vardır. Onun için bunlar dahi beraber çalışmaya samîmiyyetle davet edileceklerdir." Bkz. "İtibâr-ı Millî Bankası", *Tanin*, 10 Kânunusani [Ocak] 1917, s.4.

kısa sürede diğer gazetelerce de benimsenmişti. Günlük gazeteler artık "millî" bankanın ülkeye yararından, iktisadî bağımsızlık için zorunluluğundan söz ediyor, iktisadî kalkınmanın ancak böyle bir kuruluşun önderliğinde gerçekleştirilebileceğini vurguluyorlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın kuruluşuyla yakından ilgileniyor, gerekli sermayenin toplanabilmesi için her türlü yöntemi deniyordu. Cemiyet'in İstanbul'daki genel merkezinden vilayetlerdeki merkez heyetlerine gönderilen genelgede "millî" banka girişiminin öneminden söz ediliyor, yurttaşlar "iktisadî cihat"a çağrılıyordu.[21] Genel merkez üyesi, Cemiyet'in ideologu Ziya Gökalp'in kaleminden çıkan genelgede Cihan Harbi'yle birlikte iki türlü kapitülasyonla mücadele edildiği kaydediliyordu: Siyasal kapitülasyonlar 1914'te kaldırılmıştı, toplumsal kapitülasyonlar ise salt "devletin büyük bir azmi veyahut ordunun ulvî bir fedakârlığı"yla yok edilemeyeceğinden bunlardan kurtulmak için milletin fertlerinin birkaç nesil canla başla çalışması gerekiyordu. Genelgeye göre toplumsal kapitülasyonların bir kısmı iktisadî nitelikteydi. Devletin siyasal kapitülasyonları kaldırınasından sonra ulusun da her şeyden önce iktisadî kapitülasyonlardan kurtulması gerekiyordu. Zira tam bir siyasal bağımsızlık iktisadî bağımsızlıktan arındırılamazdı. Millet, iktisadî kapitülasyonları alt eder, gerçek siyasal bağımsızlığını sağlarsa toplumsal kapitülasyonların diğer boyutunu oluşturan "harsî yani fikrî kapitülasyonlar"dan kurtulmak da kolaylaşırdı. Ardından genelgede "millet iktisadî kapitülasyonları kaldırmak için ne surette çalışmalı" sorusu yer alıyordu. Gökalp buna uzviyetçi bir yanıt veriyor, iktisadî kapitülasyonlardan kurtulmak için önce "iktisadî teşkilat"a sahip olmak gerektiğini söylüyordu. Gökalp'e göre devlet milletin siyasî örgütü, millet ise uzviyeti hareket ettirici aygıt (cihâz-ı harekî) idi. Millet toplumsal uzviyete benzetilince iktisadî örgüt de bu uzviyetin kan dolaşım aygıtının (cihâz-ı deveran) yönlendiricisi oluyordu. İnsan uzviyetinde hareket aygıtının merkezi beyin olduğu gibi ulusal uzviyette de siyasal örgütün merkezi kabineydi. Benzer düşünüşle, insanın kan dolaşımının merkezi kalp olduğuna göre ulusal uzviyette de iktisadî örgütün bir düzenleyici merkezi (merkez-i nâzımı), yani bir kalbi olması gerekiyordu. İşte ulusta kan işlevini gören kredi dediğimiz şeydi ve kalbin kan dolaşımını düzenleyişi gibi millette de tüm kredileri banka denilen kuruluş toplayıp dağıtmaktaydı. Ziya Gökalp bu

21 "İktisadî Cihad: İttihad-Terakki'nin Tahrirat-ı Umumiyesi", *Tanin*, 23 Kânunusani 1917, s.1.

benzetmeden yola çıkarak şu sonuca varıyordu: "Meğer bizim millî deveran-ı demimizin merkezi yani millî kalbimiz yok imiş." Sonuç olarak genelgede İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşviki ve Babıâli'nin yardımıyla kurulan Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın siyasal bağımsızlığı sınırlayan engelleri gidereceği, "bizi şiddetle muhtaç olduğumuz bu millî kalbe malik" kılacağı, özellikle "mefkûre ve seviyemizin teâlisine taalluk eden büyük istifadeler" sağlayacağı belirtiliyor, "mefkûre için sarf olunan her türlü faaliyetler cihat mahiyetinde olduğu için millî iktisat hareketine ... iktisadî cihat" deniyordu. Ziya Gökalp, genel merkezin genelgesini peygamberin bir hadis-i şerifiyle noktalıyordu:

> "Hazret-i peygamber, bir defa gazveden avdetinde 'cihad-ı asgardan cihad-ı ekbere dönüyoruz' buyurmuştu. Biz de inşallah yakında askerî cihaddan iktisadî cihada avdet edeceğiz. Bu asrın cihad-ı ekberinin iktisadî cihad olduğunu unutmayalım."

İtibar-ı Millî Bankası ve Basın

İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi'nin genelgesi basında büyük yankı uyandırmıştı. "Millî" banka girişimi Osmanlı kamuoyunda kısa sürede benimsenmiş, ulusal nitelikte böyle bir bankayı destekleyen yazılara dergi ve gazetelerde sık sık rastlanır olmuştu. Genelgeye sütunlarında yer veren *Tanin* gazetesi "iktisadî cihat"a katılmanın hem ulusal hem de dinsel bir görev olduğunu kaydediyordu. İktisadî konularda İttihat ve Terakki'nin yarı resmi yayın organı *İktisadiyat Mecmuası*'nda genelgeyi yorumlayan Tekinalp, "itiraf etmeliyiz ki şimdiye kadar memleketimizde millî bir bankanın mevkudiyeti [olmayışı] neticesinde milletimizin iktisadî kalbi, cevelan-ı demin [kan dolaşımının] merkezi memleket haricînde bulunuyordu" diyordu. "Kan marifetiyle memleketimizde toplanılan kuvvet memleketimizin haricîne" gitmiş, millet ülkede oluşan sermaye birikiminden yararlanamamıştı.[22]

Tekinalp, "millî" banka kurmanın iktisadî ve malî yaşamın ulusallaşmasına doğru atılmış en önemli adımlardan biri olduğunu söylüyor, "millî banka milletin hayat-ı iktisadiyesi için nâzım-ı mut-

22 Tekinalp, "İtibar-ı Millî Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 40, 19 Kânunusani [Ocak] 1333 [1917], s.1.

lak hükmündedir" diyordu. "Millî" bankanın yararlarından söz eden Tekinalp, böyle bir kurumun her şeyden önce sermaye sahiplerine güven verdiğini savunuyordu. "Millî" banka sayesinde ulusal ekonomiye hiçbir yararı olmaksızın çömlek diplerinde gömülü kalmış olan milyonlarca lira ortaya çıkacak, ülkenin iktisadî kaynakları değerlendirilecekti. Artık "millî" sermayedar ne kadar çekingen olursa olsun devlet ve ulusun güvencesi altında bulunan böyle bir kuruluşa katılmazlık edemeyecekti. Böylece bu malî kuruluşun en büyük yararı, milyonlara ulaşacak olan atıl kalmış "millî sermaye"nin gün ışığına çıkmasına hizmet etmesiydi. Öte yandan "millî" banka iktisadî gelişmenin dayanak noktası olacaktı. Tekinalp'e göre, ulusal nitelikteki bu banka "gayrimilli" malî kuruluşlar gibi kendi çıkarını gözetmeyecek, Osmanlı ülkesinin tarımını, sanayiini, ticaretini ulusal çıkarlar doğrultusunda yönlendirecekti. "Millî" banka her türlü iktisat politikasının yürütülmesinde etkin bir rol oynayacak, tarımsal üretimde kooperatifçiliği özendirecek, sanayi kuruculuğuna gidebilecekti. Böylece Osmanlı toplumunda bireyin çıkarıyla ülke çıkarı bağdaştırılmış olacaktı. Tekinalp'e göre 20. yüzyıl "millî iktisat" çağıydı. Artık dünyada "millî bankayla mücehhez olmayan hiçbir millet iktisadı, hiçbir uzviyet-i düveliye mevcut değildi".

Hüseyin Cahit ve Tekinalp'in "millî" banka üzerindeki görüşleri hemen hemen tüm Osmanlı yayın organlarınca paylaşılıyordu. Yunus Nadi, *Tanin*'de Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'ndan "başlı başına iktisadî ve malî büyük bir inkılabın delil ve mübeşşiri" diye söz ediyor ve şöyle diyordu:

> "Herhangi bir milletin iktisadî -binaenaleyh siyasî- rüştü iktisadiyatını idare hususunda sinesinden doğma bankalara malikiyetiyle sabit olabilir"[23]

"Millî banka girişimini destekleyen *İkdam* gazetesi, "bizde noksan olan sınıf ve tabaka"nın diğer ülkelerde "burjuva" diye adlandırılan kesim olduğunu, çağdaş unsurların burjuvaziye dayandığını kaydediyordu. Burjuvazinin örgüte gerek duyduğunu, bunun da ancak kendi malları olacak bir bankayla gerçekleşebileceğini ileri süren *İkdam* gazetesi, savaş yıllarında Osmanlı toplumundaki gelişmeleri "ictimaiyatımızda bir inkılab-ı mübarek" olarak görüyordu.[24]

---

23 Z. N., "Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası", *Tasvir-i Efkâr*, 20 Kânunusani [Ocak] 1917, s.1.

24 "İktisadiyatta Temellül", *İkdam*, 18 Teşrinisani [Kasım] 1916, s.1. Gazete burjuvazi ile "millî banka" arasındaki ilişkiyi şu şekilde kuruyordu:
"Bizde noksan olan sınıf ve tabaka, memâlik-i sairede 'burjuva' ıtlak olunan esnaf

Gazete, Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın kuruluşuyla artık "kariben [eskiden] vatanımızda eksik olan bir burjuvazi sınıfının teşekkülüne şahit" olunduğunu vurguluyordu.[25] İkinci Meşrutiyet ulusçuluğunun önde gelen yayın organı *Türk Yurdu* mecmuası, tüm iktisadî girişimlerin ruhunun ve beyninin banka olduğunu, iktisadî yaşamı bankaların düzenlediğini yazıyor, "iktisadının nâzımı ve ruhu kendi elinde olmayan bir millet[in], kendi iktisadî müesseselerini, kendi millî iktisadını kendi arzu ettiği istikamet ve yollara tevcih edebilmek iktidarından mahrum" olacağını kaydediyordu. Mecmua, "tamamiyle millî olan bir bankanın teşkili[nin] böyle bir mahrumiyetten, adeta milletin istikbal ve mevcudiyetini tehdit eden böyle bir tehlikeden kurtulmak yolunda büyük bir adım atmak" olduğunu, bu açıdan İtibar-ı Millî Bankası'nın kuruluşunun yalnız Osmanlıları değil, tüm Türk ve İslam âlemini ilgilendirdiğini belirtiyordu.[26]

Bankayla ilgili yasalar Meclis'ten geçerken Cavid Bey bu tür bir kuruluşun ülke ekonomisi açısından önemini vurgulamış, "millî" bankanın iktisadî gelişme için zorunluluğuna dikkati çekmişti. Cavid Bey'in açıklamalarını yorumlayan *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, Babıâli'nin Osmanlı topraklarında sanayileşmeyi doğrudan doğruya özendirmeyi arzuladığını, özel sermayeyi sanayi

---

idi. Milletimiz, teşkilât-ı tarihiyesi itibarîyle efendilerden yani âmirlerden ve onların maiyetleri yani hademeden ve çiftçilerden mürekkebdi. Esnaflık min-el-kadîm mesâlih-i gayr-ı milliyyeden ad ve telakki ediliyordu. Hâlbuki milel-i hâzıranın ve binâ'enaleyh devletlerin kuvvet ve miknetleri bugün hemân her yerde esnaf tabakasına istinad ediyor. Almanya da, Fransada, İngiltere de kuvvetlerini tüccardan istinbât etmektedirler. İşte, millî banka itibar mesâilini bir şekl-i milliyyetperânede hâl ve esnaf tabakasının münkeşif gayret ederse millette bugün noksan olan hücerât vücut bulur. ilk adım atıldıktan, ilk hamle havale edildikten sonra şimdiye kadar metruk ve mensî bırakılan ticaret, kendiliğinden ve kemâl-i sühûletle ilerler. Mesâi ve meşâgil-i sairede ibrâz-ı kabiliyet eden Türklerin esnaflıkta da sâhib-i temrin ve ihtisas olmamaları mümkün değildir."

25 "Teşebbüsat-ı Mebruke: Millî Bankanın Teessüsü Münasebetiyle", *İkdam*, 23 Kânunuevvel [Aralık] 1916, s.1.

26 *Türk Yurdu* dergisi İtibar-ı Millî Bankası'nın milliliğinin "yalnız sözde ve adında değil, bütün sermayesinde, teşkilâtında ve gayesinde mündemic" olduğunu söylüyordu:
"Evvelâ; onu tesis eden zevât millî adamlar olduğu gibi, hisse senedini alabilenler de yalnız Osmanlı teba'sından olanlardır ve dolayısıyla bütün sermayesi millîdir. Sâniyen; bankanın bütün muâmelât ve kuyudâtında kullanılacak lisan millî lisandır, Türk lisanıdır. Sâlisen; bankanın başında bulunanlar, bütün memur ve müstahdemleri yalnız Osmanlı teba'sından olabilecektir. ... Râbıen; millî banka ... birtakım malî sarrafî müesseseler gibi yalnız sarraflık ederek kazanmak gayesini gözetmeyip memlekette olabilecek malî ve iktisadî teşebbüslere bilfiil ortaklık etmek veyahut başka suretlerde yardım göstermek husûsunda da te'minâtta bulunuyor." Bkz. "Türklük Şu'unu: Millî Banka", *Türk Yurdu*, sayı 7, c.11, 24 Teşrinisani [Kasım] 1332 [1916], s.111.

yatırımlarına yöneltmeyi amaçladığını ve son olarak ülkeyi iktisadî açıdan yabancı vesayetinden kurtarmayı öngördüğünü kaydetmişti.[27] Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası yayın organına göre "millî sermaye"leri toplayarak bunları değerlendirecek bir "millî müessese"nin o güne kadar mevcut olmaması nedeniyle Osmanlı sermayedarı parasını ister istemez yabancı tahvil ve senetlere yatırmıştı. Bundan böyle Osmanlı vatandaşı İtibar-ı Millî Bankası'nın pay senetlerine kaydolarak "bir taşla üç kuş vurmuş olacak"tı: Önce Türkiye'nin sanayileşmesine katkıda bulunacak, sonra sermayesini güvenilir bir kuruluşa yatırarak değerlendirecek, nihayet ülke ekonomisini "ecnebi vesayetinden" kurtaracaktı.[28]

Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın her biri 10 liralık 400.000 pay senedi 1917 yılı başında kayda açıldı. Kazalara kadar gönderilen pay senetlerinin satışı Ziraat Bankası şubelerince yürütülüyordu. Kayıt sırasında pay senedinin ilk taksiti olan 5 Osmanlı lirası ödeniyordu. Böylece 4 milyon liralık sermayenin ilk ağızda 2 milyonu banka kasalarına girecekti. İttihat ve Terakki Cemiyeti halkı banka sermayesine katkıda bulunmaya sevk etmek için büyük çaba sarf etmişti. Pay senetlerine ilk yazılan Sultan Mehmet Reşat olmuştu. 200 pay senedi alarak banka hissedarları arasına giren padişahın bu jestini *Tanin* gazetesi "iktisadî cihadda ... millete büyük ve ulvi bir numune-i imtisal" olarak niteliyordu.[29] İttihat ve Terakki Fırkası Mebusan grubu, bu "emr-i millîye iştiraki" görev bilmiş, İttihatçı mebusların banka sermayesine kişisel katkılarının yanı sıra partinin meclis grubu kasasındaki parayı da pay senetlerine yatırmıştı. Ancak İttihatçıların banka kurma girişimine muhalefet edenler de vardı. Nitekim "millî" banka girişimi Âyan Meclisi'nde muhalefetle karşılaşmıştı. İttihatçılara karşı kesimin sözcülüğünü üstlenen eski

27 "Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1676, 4 Şubat 1332, s.33-34.

28 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bankaya hissedar olmanın "hem parayı kârlı bir işe yatırmak hem de menâfi-i vataniyyeye bir nisbet dâhilinde yardım etmek" anlamına geleceğini söylüyor, "böyle mühim bir müessese-i milliyyenin hayat-ı iktisadîyyemiz üzerinde husûle getireceği" etkilerin kısa sürede görüleceğini, ticaretin yanı sıra, tarım ve sanayiin de bu bankadan büyük yararlar sağlayacağını belirtiyordu. Bkz. "Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no.1671, 31 Kânunuevvel [Aralık] 1332, s.9-10.

29 Gazete şu satırlara yer veriyordu:
"Şevketlu padişahımız iktisadî cihadda en büyük teşebbüslerimizden birini teşkil eden Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'na, nâm-ı şahanelerine 200 hisse kaydını ferman buyurmak suretiyle bu tarîk-i mücadelede dahi millete büyük ve ulvî bir nümûne-i imtisal göstermişlerdir." Bkz. "İktisadî Cihad: Padişahımızın İştiraki-Her Tarafta Rağbet", *Tanin*, 21 Kânunusani [Ocak] 1917, s.1.

Jöntürk Ahmed Rıza Bey, "servet-i milliyenin fevkalade rahnedar olduğu ve halkın ekseriyetle ekmek parası bulamadığı böyle dağdağalı, buhranlı bir zamanda banka tesisine çalışmayı ahlak nokta-i nazarından" çirkin görüyor, "fazla imtiyazlı ve himayeli", üstelik "zorla tesis edilen bir bankaya ciddi ve sağlam bir müessese nazarıyla bakılamayacağı" kanısında olduğunu açıklıyordu.[30]

İttihatçıların bütün çabalarına karşın, pay senetlerine yazılma tarihinin sona erdiği 15 Şubat'a iki gün kala 400.000 pay senedinden 253.000'i satılmış, geriye 147.000 pay kalmıştı. Son iki gün içerisinde ise 30-40 bin kadarına daha kaydolunacağı bekleniyor, böylece 100.000 pay senedi elde kalıyordu. Bu ise iç ve dış malî çevrelerde Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'na güveni sarsıcı bir başlangıç olacaktı. Cavid Bey bankanın itibarını kurtarmak için soruna çözüm bulmakta gecikmedi. Meclis'teki yoğun çabası sonucu 14 Şubat günü ivedilikle çıkarılan bir özel yasayla Maliye Nezareti'ne pay senetlerinin 1/8'ini, yani 500.000 lira tutarında 50.000 adedini kati olarak, 15 Şubat akşamına kadar satılmayan pay senetlerini ise ikmal suretiyle satın alma yetkisi tanındı.[31] Yasada Maliye Nezareti'nin ikmal suretiyle aldığı senetleri uygun bir zamanda elden çıkaracağı, böylece ilerde bankanın sermayesine 1/8 oranında katkıyla yetineceği belirtiliyordu.

21 Şubat 1917 tarihli başka bir yasayla Babıâli, devlet bankasına dönüştürülmesi düşünülen Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'na bir dizi imtiyaz tanıdı.[32] Bankanın sermayesi, ihtiyat akçesi, dağıtacağı temettü, faaliyetini yürüteceği bina, depo ve benzeri taşınmaz malları her türlü resim, vergi ve harçtan muaf tutulacaktı. Pay senetleri, kuruluşuyla ilgili yazışmalar, resmi dairelerle yürüttüğü yazışmalar, senet ve ilanları için banka, damga resmi ödemeyecekti. Kuruluşu sırasında gerek duyacağı kasa ve benzeri eşya ve gereçler gümrüksüz ithal edilebilecekti. Bankanın pay senetleri resmi dairelerce kefalet akçesi olarak ve bedellerinin ödenmiş miktarının tamamı üzerinden kabul edilecekti. Son olarak, bankanın Osmanlı topraklarındaki yazışmaları, para ve benzeri transferleri posta ve telgraf ücretinden muaf tutulacaktı.

11 Mart 1917 günü kesin olarak kurulan İtibar-ı Millî Bankası'nın ana sözleşmesinde pay senetlerinin isme yazılı olacağı, sermaye-

30 *Meclis-i Âyan Zabıtları Ceridesi, 6 Şubat 1332*, III. devre, 31/3, s.347; 35/3, s.412.

31 "Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Hisse Senedâtından Hükümet Namına Mübayaası Takarrür Eden Miktar Hakkında Kanun 14 Şubat 1332", *Düstur*, II. tertip, c.9, s.205.

32 "Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası İmtiyazatı Hakkında Kanun 8 Şubat 1332", *Düstur*, II. tertip, c.9, s.184-185.

nin yabancılara kapalı tutulacağı ve ancak Osmanlı uyruklarının bankaya hissedar olabilecekleri belirtiliyordu. Öte yandan Osmanlı Devleti'nde ilk kez Türkçe pay senedi düzenleniyor, bankanın işlemlerinde ve kayıtlarında Türkçe kullanılması zorunluluğu getiriliyordu. Ana sözleşmeye göre İtibar-ı Millî Bankası'nda çalışacak memurların Osmanlı uyruğundan olması gerekiyordu. Ancak kuruluş sırasında genel müdürlükte yabancı bir uzmanın çalıştırılmasına olanak sağlanmıştı. Nitekim bankanın genel müdürlüğüne geçici olarak Belçika'da birçok banka kurmuş olan Avusturyalı banker Weil getirilmişti.[33] Bu arada Maliye Nezareti, İtibar-ı Millî Bankası adına üç yıl süreyle Viyana'ya, Handel's Akademi'ye altı öğrenci göndermiş,[34] bu gençlerin bankacılık alanında öğrenim görüp yurda dönüşlerinde bankada istihdamı kararlaştırılmıştı.[35]

Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası, her türlü banka işleminin yanı sıra demiryolu, yol, geçit, kanal, liman, bataklık kurutma ve arazi sulama gibi bayındırlık işlerine girişecek, tarım, ticaret ve sanayii geliştirmeye yönelik "millî" şirketlerin sermayesine katılacak ya da başka bir suretle yardımda bulunacaktı.[36] Son olarak İtibar-ı Millî Bankası, Osmanlı Bankası'nın hukukunu ihlal etmeksizin devlete ait malî işleri yürütecek, halkın her türlü para, esham, tahvil ve pay senedini kasalarında saklayacaktı.[37] Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası

---

33 Nizamname-i Esasî'nin 78. maddesi şöyle diyordu: "Müdür-ü umûmî teba'-i Osmâniyeden olacaktır. Ancak ilk 10 sene için müdür-ü umûmî olarak bir ecnebî istihdam edilebilecektir."

34 Viyana'ya gönderilen gençler için Raufî Manyas'ın *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*'ndeki "İtibar-ı Millî Bankası" makalesine bakılabilir. Makale "Belgeler" bölümünde yer almaktadır. Bkz. "Belgeler", s.451-453.

35 Viyana'ya Banka Talebesi İzamı, "*İktisadiyat Mecmuası*", sayı 51, 5 Nisan 1333, s.8.

36 İtibar-ı Millî Bankası İdare Meclisi Reisi Hüseyin Cahit Bey bankanın faaliyet alanıyla ilgili şu bilgiyi veriyordu:
"Her şeyden evvel şunu unutmamalıdır ki bankanın teşkili bir gaye değil vasıtadır. Banka asıl teşkilât-ı nafıa ve ticariyyeyi inkişâf ettirmek gayesini ta'kib edecektir. Bu gayeden olmak üzre zürra'a yardım etmek için ticarî bir şirket, memleketteki madenleri işletmek üzre de bir maden işletme şirketi tesisini düşünüyoruz. Bunlar için lâzım gelen sermayeyi mümkün olduğu kadar dâhilden tedârik etmeye gayret eyleyeceğiz.
Banka ileride devlet bankası şeklini alacak ve o zaman hidemâtı tevessu' edecektir. Eğer banka önceden teşekkül etmiş ve devlet bankası şeklini almış olsaydı bugün muhakkak birçok buhranlara meydan verilmemiş olurdu." Bkz. "Millî İtibar Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 43, 1 Mart 1333, s.8.

37 Bankanın ilk yılki faaliyeti için bkz. Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Umum Müdürlüğü, *Müdiriyet-i Umumiye'ce Meclis-i İdareye Arz Olunan Hususi Rapordur*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1334; *Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Meclis-i İdaresince 15 Nisan 1334/1918 Tarihinde Hissedaran Heyet-i Umumiyesine Arz Olunan Rapordur*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1334.

ileride devlet bankasına dönüştürülmek üzere kurulmuştu. Osmanlı Bankası'nın ayrıcalığı 1925 yılında sona eriyordu. Bu tarihte Babıâli, Osmanlı Bankası'yla hesabını tasfiye ederek bankayı feshedebilecek, yerine Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nı devlet bankası olarak tanıyabilecekti. Nitekim bankanın idare meclisi reisi Hüseyin Cahit Bey, İtibar-ı Millî Bankası'nın gördüğü hizmetlerin zamanla genişletilerek "ilerde devlet bankası şeklini alacağını" belirtiyordu. Meclisi Mebusan'da 1918 bütçe görüşmeleri sırasında Maliye Nazırı Cavid Bey, kurucu ortağının görüşünü paylaşıyor, bankanın "ümidimizin fevkinde bir mevki'e mazhar olduğuna" değinerek "pek kaviyen ümit ediyorum ki altı, yedi sene sonra bu banka hakiki manasıyla bir devlet bankası, bir millet bankası olabilecektir" diyordu.[38]

Tarımsal Kredi ve Ziraat Bankası

İtibar-ı Millî Bankası Cihan Harbi yıllarında büyük yankı uyandırmış, halk nezdinde itibar görmüşse de devlet çok daha önceleri tarım kesiminin kredi sorununa eğilmiş ve bu amaçla Ziraat Bankası'nı kurmuştu. 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında pazara dönük üretime geçiş ertesinde kredi ihtiyacı başta tarım olmak üzere iktisadî yaşamın her alanında hissedilmeye başlanmıştı. Tarım kesiminde Ziraat Bankası'nın kredi olanakları yetersizdi. Küçük üretici örgütlenmemiş tarımsal kredi piyasasına başvurarak sarrafa, murabahacıya, tüccara yüksek faiz ödüyordu.[39] İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası "muhtekir sarraf"ın Ziraat Bankası'ndan %5 faizle aldığı parayı %25 faizle küçük üreticiye borç verdiğinden ya da çiftçinin malını hasat öncesi alivre satışla yarı yarıya düşük bir fiyatla kapatarak %100 faiz elde ettiğinden yakınıyor, müteselsil kefaletle köylüye borç verebilecek "köy sandıkları"nın kurulmasını öneriyordu.[40] Nitekim bu doğrultuda 1913 Vilayetler İdaresi Kanunu'na "ziraî teavün sandıkları" kurulmasına ilişkin bir madde konmuştu. Meşrutiyet yıllarında kredi sorunu yeni bir anlayışla ele alınmış, Ziraat Bankası kredilerinin daha etkin bir biçimde dağıtımı gündeme gelmişti.[41] 1908 Devrimi

38 *Meclis-i Mebusan Zabıtları Ceridesi*, 21 Şubat 1334, III. devre, 54/4, s.885. (Cavid Bey'in 1334 bütçe konuşması).

39 Tarımsal kredi piyasası için bkz. Tevfik Güran, *Osmanlı Tarım Ekonomisine Giriş*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1978, s.110-133.

40 "Fahiş Faizler", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1332, 3 Temmuz 1326, s.225.

41 Ziraat Bankası ve kredi sorunlarıyla ilgili olarak bkz. "Memâlik-i Şahane'de İtibar-ı Ziraî ve Ziraat Bankaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1224, 7 Haziran 1324, s.197.

ertesinde *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* "devr-i istibdadda bazı yerlerde eshâb-ı nüfus bankadan muhtacin-i zürradan ziyade istifade ederdi" diyor, meşrutiyet yönetimiyle birlikte bundan böyle doğrudan üreticiye kredi açılması gerektiğini savunuyordu. Ayrıca yalnız taşınmaz mal teminatı karşılığı kredi açılmasını eleştiren gazete, Batı'da olduğu gibi müteselsil kefaletle de kredi verilmesini öneriyordu.[42]

İkinci Meşrutiyet yıllarında Ziraat Bankası'nda yeni düzenlemelere gidildi. Bankanın kredi olanakları genişletilerek daha yaygın bir köylü kitlesine hizmet götürmesi sağlandı. 1914 yılına değin 1888 ve 1890 tarihli nizamnamelerle yönetilen Ziraat Bankası'nda, Cihan Harbi öncesi kapsamlı bir reform gerçekleştirildi. Bu amaçla yeni bir Ziraat Bankası Kanunu hazırlandı.[43] 23 Nisan 1914'te yürürlüğe sokulan kanun-u muvakkatla fakir köylünün kredi için başvurularını karşılamak ve tarımsal yenilikler getirecek toprak sahiplerine yeterince ve uzun vadeli borç vermek amaçlanıyordu. 25 Mart 1916 günü Meclis'te onaylanıp yayımlanan Ziraat Bankası Kanunu tarımsal kredi işlemlerinde teminat ilkelerini genişletmiş, taşınmaz mallar ve müteselsil kefaletten başka ambarlara konmuş ürünün, borsalara kabul edilmiş ve banka idare meclisince onaylanmış tahvillerin, tevdiat defterlerinin, bankanın saptayacağı mahallere bırakılacak gümüş ve altın eşyanın, bankanın murakabesi altında bulunan tarımsal kooperatiflerin vereceği en az iki imzalı poliçe ve emre yazılı senetlerin teminat olarak alınması kabul edilmişti.[44] Yeni yasayla bankanın evrakları damga resminden muaf tutuluyor; borç, ödeme, teminat işlemlerinden rüsum ve harç alınmaması öngörülüyordu. Maliye Nezareti müşaviri Mösyö Loran'ın hazırladığı bu yasada Ziraat Bankası'nın, çiftçiye ve tarıma dayalı sınaî girişimde bulunanlara kredi açmasının yanı sıra tarımsal işlerle uğraşan şirketlere pay senetleri toplam değerinin %20'sini geçmemek üzere katılabileceği belirtilmişti. Son olarak bankaya, gerek gördüğünde, hayvan, tohumluk, tarımsal araç gereç sağlayarak bunları peşin ya da taksitle çiftçilere satma yetkisi tanınmış, ayrıca Ziraat Bankası'nın arazi satın alarak taksitle ödenmek üzere isteyenlere dağıtması karara bağlanmıştı.[45]

42 "Ziraat Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1238, 13 Eylül 1324, s.309-310.

43 Ziraat Bankası ve tarımsal kredinin gelişimi için bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası: 1888-1939*, Kenan Basımevi, İstanbul, 1939; Yusuf Saim Atasağun, *Türkiye'de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası*, Kenan Matbaası, İstanbul, 1934.

44 "Ziraat Bankası Kanunu 2 Mart 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.88, 89.

45 "Ziraat Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1736, 13 Nisan 1334, s.65-66 (Banka Müdüriyet-i Umumiyesinin raporu).

İstanbul'da "Millî" Bankalar

Meşrutiyet yılları bankacılık alanında köklü dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdi. Devlet bankası olarak düşünülen Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası ve faaliyet alanı genişletilen Ziraat Bankası'nın yanı sıra gerek İstanbul'da gerekse taşrada "millî" nitelikte bir dizi kredi kurumu doğdu. Kredi sorununa ciddiyetle eğilen İttihat ve Terakki para politikalarıyla kredi politikalarının ne denli iç içe olduğunu görmekte gecikmedi. Ülke ekonomisi finansal derinlik kazanmadıkça bağımlı yapısından kurtulamayacaktı. Savaş ortamında dünya ekonomisinin teklemesi Osmanlı gibi dış borçlarla varlığını sürdüren bir ülkeyi çökertmeye yetiyordu. Osmanlı, parasına çekidüzen vermeli, etkin bir kredi politikasıyla üretimi ve ticareti özendirmeliydi. 19. yüzyılda kurulan Osmanlı Bankası'nı ve Ziraat Bankası'nı bir ön tarih sayarsak gerçek anlamda bankacılık anlayışı ve kredi politikaları İttihat ve Terakki yönetimleri sırasında oluşturuldu. Ülkede "millî banka"lar bu dönemde yeşerdi, sermaye birikimi bu evrede anlam kazandı. Cemiyet olarak İttihat ve Terakki, üyelerinin bu alandaki girişimlerini takdirle karşılamış, gerektiğinde her türlü kolaylığı göstermişti.

Nitekim 1916 Kongresi'nde Heyet-i Mahsusa-i Ticarî raporu görüşülürken İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey'in önerisiyle mütevelliliği evkaf nazırlarının uhdesinde bulunmak üzere Heyet'in elde ettiği kazançla vakıf niteliğinde bir "millî" banka kurma kararı alınmıştı.[46] Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın ivedi gündeme gelişi nedeniyle bu bankanın kuruluşu bir süre ertelenmiş, ancak 1918 Nisan ayında gerçekleştirilebilmişti. Millî İktisat Bankası adını taşıyan bu kuruluş 1.500.000 Osmanlı lirası sermayeyle,[47] Millî Mahsulat Şirketi Müdürü Sait Bey, Millî Kantariye Şirketi Müdürü Bekir Bey ve Millî Ekmekçiler Şirketi Müdürü

46 *İktisadiyat Mecmuası* bankanın kuruluş kararıyla ilgili olarak şu haberi veriyordu: "Reis-i sânî Talat Beyefendi'nin riyâsetleri altında son defa olarak ictimâ etmiş ve Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye hesâbatına ait rapor tetkik ve maal takdîr tasvib olmuş ve Hey'et muâmelâtından husûle gelen temettü'ün vakfı suretiyle ve mütevelliliği evkaf nâzırları uhdesinde bulunmak üzre bir millî banka teşkili zımnında Murahhas Kemal Bey tarafından vuku bulan teklif kabul ve bu bâbda lâzım gelen muamelenin ifası bir hey'et-i mahsusaya havale edildikten sonra intihâbâta geçilmiştir." Bkz. "İttihat ve Terakki Umumi Kongresi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 30, 6 Teşrinievvel [Ekim] 1332, s.5.

47 Bankanın *Sabah* gazetesinde yer alan bir ilanında "Sermayesi: 1.500.000 lira-Merkez-i İdaresi: Dersaadet- Ahval-i hâzıraya göre en müsait şerâit dâhilinde alelıtlak bilcümle banka muâmelâtı icra olunur" deniyordu. Bkz. "Millî İktisadiyyat Bankası", *Sabah*, 9 Eylül 1918, s.4.

İzzet Bey'in girişimleri sonucu kuruldu.[48] Savaş yıllarında İttihatçıların İstanbul'da kurdukları bir diğer banka Ticaret ve İtibar-ı Umumi Millî Bankası adını taşıyordu.[49] Bu banka 5 liralık 10.000 paydan oluşan 50.000 Osmanlı lirası sermayeyle 1917 Mart ayında faaliyete geçti. Her türlü "sarraflık" ve ticarî işlemlerle uğraşacak, taşınmaz ya da taşınır mal karşılığı borç para verecek olan banka 60 yıllık bir süre için kuruldu.

Müslüman-Türk unsur bu bankaların yanı sıra İstanbul'da dört banka daha kurmuştu: 5 Temmuz 1911 günü Ahmed Kemal Bey tarafından kurulan İstanbul Bankası "her nev'i muâmelat-ı sarrafiye ve ticarîye ve nafiada" bulunmayı amaçlıyordu. 1'er liralık pay senetlerinden oluşan 22.000 Osmanlı lirası tutarındaki kuruluş sermayesinin 2200 lirası ödenmişti. *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri* adlı eserde "mültezimliğe varıncaya kadar maksad-ı teşkiline dahil olmayan hiçbir muamele-i iktisadiye kalmadığı" belirtilmekte, ancak, şirketin "sarraflık ve ikrazat"la yetindiği kaydedilmekteydi.[50] Emlak ve İkrazat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi 22 Ocak 1914 günü Arif Paşazade Cemil Bey, İbrahim Cemal Paşa, Fuat Hulusi Bey, Ahmed Tevfik Bey tarafından kuruldu. Bankanın 100.000 lira tutarında kurulmuş sermayesinden 10.000 lirası öden-

48 Gündüz Ökçün bu bankayla ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir:
"I. Dünya Savaşı içinde toptan dâhilî ticaretin Müslüman-Türk unsurunun eline geçmesini sağlamak amacıyla kurulmuş olan 'ulusal şirketlerin' bankacılık işlemlerini yapmak üzere kurulan bankanın sermayesi tamamı ödenmiş 150.000 TL. dir. Bankaya İttihat-Terakki Fırkası'na mensup olanlar hâkim durumdadır." Bkz. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der. Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1975, s.417-418.
Gündüz Ökçün'ün çalışmasında bankanın adı "Millî İktisat Bankası" olarak geçmektedir. Biz *Sabah* gazetesindeki ilana dayanarak "Millî İktisadiyat Bankası" olarak kaydettik. Ancak 1919 yılında, bankayla ilgili bir haberde "İktisat Bankası" olarak bu bankadan söz edilmektedir. Bkz. "Millî Kantariye, Ekmekçiler, Mensucat Şirketleriyle İktisat Bankası'na Dün Evkaf Tarafından Vaziyet Edilerek Mezkûr Müesseseler Mühürlenmiştir. Hükümetin Millî Şirketlere Vaziyeti", *Vazife*, 1 Kânunusani [Ocak] 1919, s.1.
Öte yandan 1928 tarihli *Borsa Rehberi*'ndeki İstanbul Resmî Borsa Cetveli'nde 1.500.000 sermayeli Millî İktisat Bankası da yer almaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu banka cumhuriyet yıllarında da faaliyetini sürdürmüştür. Bkz. *Borsa Rehberi*, İstanbul Eshâm ve Tahvilât-Kambiyo ve Nukud Borsası Meclis-i İdaresi Tarafından Tertip Edilmiştir, Matbaa-i Ebuüzziya, İstanbul, 1928, s.190.

49 "Ticaret ve İtibar-ı Ummi Millî Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1683, 14 Nisan 1333, s.103; Ticaret ve Ziraat Nezareti, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Hukuk Matbaası, Dersaadet, 1334, s.51-52; Gündüz Ökçün, agm, s.416.

50 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *Memâlik-i Osmâniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Hukuk Matbaası, Dersaadet, 1334, s.13-14; Gündüz Ökçün, agm, s.415.

mişti.[51] 10 Ocak 1914 günü Hüseyin Naim Bey'in kurduğu Asya Bankası Anonim Şirket-i Osmaniyesi'nin 100.000 lira kuruluş sermayesi vardı. Bu meblağın 10.000 lirası ödenmişti.[52] İktisat Anonim Şirketi 8 Temmuz 1334 günü Akif Fevzi, Kaymak Asım, Galip, Azmi, Zeki Koyuncu, İpekçi Cevdet, Kibar Fazıl ve Şamlı Nihat Bey tarafından kurulmuştu. Bu şirket, sigorta ve komisyoncuğun yanı sıra bankacılık işlemleriyle de uğraşabilecekti. Kuruluş sermayesi 45.000 Osmanlı lirasıydı.[53] Bu arada tasarı düzeyinde kalmış, gerçekleşmemiş bankalar da vardı. Cihan Harbi'nın ilk yılında Âyan'dan Nail Bey ve Aram Efendi'yle Banker Ferid Abud Efendi 440.000 Osmanlı lirası sermaye ve 99 yıl süreyle "Osmanlı Terhin-i Akar Bankası" adı altında bir şirket kurmak için ruhsat almışlardı. "Şehir ve kasabalar dahilinde musakkafat ve arsaların terhini ve te'minat iraesi mukâbilinde ikrazatta bulunmak veya hesab-ı cari tarikiyle kredi açmak" üzere kurulacak bu bankanın merkezi İstanbul'da olacaktı. Ancak sonraları bu bankanın kurulduğuna dair bir belgeye rastlanmamıştır.[54] Yine aynı dönemde ruhsat alınıp kurulmayan bir başka banka Suriye Bankası'ydı. 880.000 Osmanlı lirası sermayeyle Şam'da kurulması düşünülen bu banka bankacılık ve sarraflık işlemlerinin yanı sıra "ticaret, sanayi ve ziraatın terakkisi için" kolaylık sağlayacak, bayındırlık işlerine girişecekti.[55]

Konya'da "Millî" Kredi Kurumları

Payitaht bankacılık alanında yoğun girişimlere sahne oluyordu. Ancak 1908 sonrasında İttihat ve Terakki'nin taşrada güçlü bir tabanı oluşmuş, Anadolu eşrafı ya da "burjuvazisi" kalkınma yoluna girmişti. Aslında Meşrutiyet yıllarında bankacılık alanında en ilginç gelişmeler taşrada görüldü. İktisadî gücü giderek artan Anadolu eşraf ve tüccarı, büyük çiftlik sahiplerini de yanına alarak Tanzimat sonrası kangrene dönüşmüş kredi sorununu çözmeye yöneldi. İttihat ve Terakki'nin de teşviki sonucu kısa sürede "millî" taşra bankaları kuruldu. Konya o günlerde Anadolu coğrafyasının kalbiydi. Osmanlı'nın potansiyel tahıl ambarıydı. Konya eşrafının, tüccarının kredi sorunu her geçen gün büyüyordu. Ziraat Bankası'nın tarıma

51 Gündüz Ökçün, agm, s.415.
52 Agm, s.415-416.
53 Agm, s.418.
54 "Osmanlı Terhin-i Akar Bankası Namıyla Bir Şirket Teşkili Ruhsatını Mutazammın İrâde-i Seniye 27 Nisan 1331", *Düstur*, II. tertip, c.7, s.619.
55 "Suriye Bankası", *Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye*, no. 5, 3 Mart 1330, s.1.

verdiği kredi desteği çok yetersizdi. Yerel bankacılık artık kaçınılmaz olmuştu.

Konya Millî İktisat Bankası bu tür "millî" kuruluşların ilkiydi. 1909 yılında Konya eşrafından Nakibzade Hacı İbrahim Efendi, Abaoğlu Hacı Mustafa Efendi, Kadızade Hacı Ethem Efendi, Attar Halilağazade Eyüp Efendi ve Keleşzade Hacı Ahmet Efendi tarafından Şirket-i İktisadiye-i Milliye adı altında, komandit şirket olarak kurulan bu banka 30 Kasım 1911 günü anonim şirkete dönüştürüldü ve "Konya İktisad-ı Millî Anonim Şirketi" adını aldı. Cihan Harbi yıllarında kuruluşun adı bir kez daha değiştirildi: "Konya Millî İktisat Bankası" oldu. "İkraz ve istikrâz ve indel icab [gerekince] malî, ticarî, sınaî, madeni bilumum emval-i menkule ve gayr-ı menkuleye müteallik kaffe-i muâmelatla iştigal etmek üzere" kurulan şirketin esas faaliyet alanı bankacılıktı.[56] 2,5 liralık 40.000 paydan oluşan 100.000 lira tutarındaki sermayesinin 1911 yılında 10.000 lirası, 1914'te 76.497 lirası ödenmişti. Sermaye artırılışında eski pay sahiplerinin rüçhan hakkı vardı. İdare meclisi üyelerinin Osmanlı uyruğunda olan tüccardan oluşması gerekiyordu. Konya Millî İktisat Bankası'nın kazancı özellikle Cihan Harbi yıllarında arttı: 1914 yılı net kârı 9000 Osmanlı lirasıyken 1915 ve 1916 yıllarında sırasıyla 29.595 lira ve 45.493 lirayı buldu; pay sahiplerine bu iki yılda sırasıyla %18 ve %40 temettü dağıtıldı.

Konya Millî İktisat Bankası, banka işlemlerinin yanı sıra Konya Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi ve Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi adı altında iki ticaret şirketi kurmuş, manifatura ve bakkaliye eşyası alım satımıyla uğraşmıştı. Nitekim savaş yıllarında bankanın kazancındaki büyük artış bu tür ticarî faaliyetlerden kaynaklanıyordu. Banka, ayrıca, demiryolu yapımını faaliyet programına almıştı. Ancak bu tür kapsamlı bir girişim için savaşın sona ermesi bekleniyordu. Konya Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi'nin 50.000 liralık sermayesinin yarısını Konya'daki Osmanlı İktisat-ı Millî Anonim Şirketi ödemişti. 20 Kasım 1916 günü kurulan şirketin pay senetleri isme yazılıydı ve bu pay senetlerine ancak Osmanlı uyruklular kaydolabiliyorlardı. Yabancı uyruğa geçenler ya da veraset yoluyla pay senedine sahip olan yabancılar üç ay içerisinde paylarını Osmanlı vatandaşlarına satmakla yükümlüydüler.[57] Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi pay

56 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s.83. Bankanın nizamnamesi için bkz. *Konya Osmanlı İktisat-ı Millî Şirketinin Nizamname-i Dahilisi*, Konya Vilayet Matbaası, Konya, 1327.

57 *Konya Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1332; Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s.101-102.

senetleri için de aynı ilkeler benimsenmişti: "Tabiiyet-i ecnebiyeye geçen hissedarlar veya hisse senedatını tedarik eden ecnebiler üç ay zarfında hisselerini tebaa-i Osmaniye'ye satmaya mecbur"dular.[58] Konya Mensucat ve Emtia Yurdu'nun ana amacı fabrika ve tezgâh kurarak şayak vb. üretip satmak olduğu halde savaş nedeniyle ticarî faaliyetle yetinmiş, ancak savaşın sonlarına doğru küçük tezgâhlar kurarak 3000 küsur metre mensucat imal etmişti. 18 Nisan 1914 tarihinde kurulan şirket ilk yıl 75.631, ertesi yıl 76.569, 1917 yılında ise 156.414 kuruş net kazanç sağlamıştı. Konya'da yayınlanan *Babalık* gazetesinden öğrenildiğine göre bu iki şirket Millî İktisat Bankası ve eşraftan Abaoğlu Hacı Mustafa Efendi, Â'yanzade Hafızi Bey, Kâşzade Hacı Ahmed Efendi, Hüsnü Efendizade Kâzım Bey, Bekirzade Hacı Ali Ağa ve Mazlumzade Hacı Osman Efendi ve Abaoğlu Ali Efendi 1916 yılının ikinci yarısında bir araya gelerek Konya'da imtiyazlı bir şeker fabrikasıyla debagat ve kundura fabrikaları kurmak amacıyla bir anonim şirket oluşturma çabası içerisindeydiler.[59]

Konya Millî İktisat Bankası İttihatçıların önayak oldukları taşra Müslüman-Türk tüccar-eşraf bankalarının tipik bir örneğiydi.[60] Nitekim bankanın 1917 genel kurulu İttihat ve Terakki'nin gövde gösterisine dönüşmüş, Ticaret Umum Müdürü Münir Bey Konya'ya gelerek genel kurulda hükümeti temsil etmişti. Münir Bey genel kurulu açış konuşmasında "Türkiye'nin merkezi olan Konya'da Hilal-i Osmani nasıl tecelli etmiş ise" uygarlık yolu olan "teşebbüsat-ı şahsî ve sa'y-i müşterek" fikirlerinin de bu mübarek iklimden doğarak Osmanlı ülkesinin dört bir yanına örnek olduğunu belirtiyor, "Türkiye'nin, Türk mefkûresinin her yerde, her vakit ulviyetini gösterip sanayide, ticarette pek mühim terakkiler ibraz ettiğini" kaydediyordu.[61] İttihatçı *İktisadiyat Mecmuası*, bankanın genel kuruluyla ilgili yaptığı değerlendirmede "mezkür ictima'[ın] sırf malî ve ticarî bir müesseseye mahsus olduğu halde bütün müzakerat ve hatta müfredatta hâkim olan âmil [in] hamiyet-i milliye"den ibaret kaldığını

58 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s.103.

59 "Konya'da Millî Bir Şirket", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 35, 24 Teşrinisani [Kasım] 1332, s.8.

60 *Halka Doğru* dergisi banka ile ilgili olarak şu satırlara yer veriyordu: "... Millî iktisadın ilerlemesi için sözlerden ziyade hakikî intibâhı gösteren bu gibi işler lâzım olduğunu söylemeye bile hacet yoktur. Hakikaten uyanmak ve çalışmak. İşte bizi içinde bulunduğumuz berzahtan kurtaracak tek çare. Binâen'aleyh bu güzel işin müteşebbislerini alkışlar ve muvaffakiyetler dileriz." Bkz. "Osmanlı İktisad-ı Millî Bankası", *Halka Doğru*, sayı 48, 6 Mart 1329, s.384.

61 Tekinalp, "Konya Millî İktisat Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 24, 28 Temmuz 1332, s.1.

belirtiyordu. Dünyanın hiçbir yerinde bu tür bir anonim şirket genel kuruluna rastlanmayacağını kaydeden *İktisadiyat Mecmuası*, ticarî şirketlerde pay sahiplerinin ve yönetim kurullarının her şeyden önce kişisel çıkarlarını gözettiklerini, oysa Konya Millî İktisat Bankası'nda, pay sahiplerinin çıkarlarını gözetmekle beraber, en çok hâkim olan hususun "mülk-i milletin tealî-i iktisadiyesi" olduğunu söylüyordu. İttihatçılara göre Konya Millî İktisat Bankası'nın bu tür bir işlev üstlenmesi iki temel nedenden kaynaklanıyordu:[62] Önce "Konya Türklüğün tam merkezinde" bulunuyordu. Bu gibi yerlerde iktisadî yaşamda görülen gelişmeler elbette gelecek için ümit kaynağıydı. Öte yandan Konya Anadolu'nun en mühim üretim merkezlerinden biriydi. Son yıllarda özellikle Alman sermayesi Konya ovasına girmiş, bu yöreler İmparatorluğun tahıl ambarı olmuştu. "Bu gibi yerlerin kuvve-i istihsaliyesini mevki-i istifadeye vaz'etmek için erbab-ı teşebbüse ihtiyaç" vardı. Ürününü uygun fiyatlarla pazarlayan çiftçi, tasarruflarını anonim şirketlere katılarak değerlendirirse ülke kısa sürede sanayileşebilirdi. Sonuç olarak Konya Millî İktisat Bankası "küçük, büyük sermayedaranı çömleklerde para biriktirmek usul-ü sakiminden kurtaracak, erbab-ı teşebbüsü millî iktisadı yükseltmeye medar olan ziraî teşebbüslerin ihdasına sevk ve teşvik edecek"ti.

Anadolu'da "Millî" Bankalar

Meşrutiyet yıllarında "millî" kredi kurumları Anadolu'nun pazara açılmış, parasallaşmış batı yörelerinde art arda kurulmuş, o güne değin gayrimüslimlerin uğraş alanı olarak bilinen bankerlik, sarraflık giderek Müslüman-Türk unsuru eline geçmişti.[63] Konya Vilayeti'nde, Millî İktisat Bankası'nın yanı sıra kurulan bir diğer "millî" kredi kurumu "Karaman Millî Bankası" adını taşıyordu.[64] 18 Nisan 1915 günü manifatura, tahıl ve kösele ticaretiyle uğraşan Karaman eşrafının bir araya gelmesiyle oluşturulan bu banka her tür kredi işlemlerini görebilecek, ticaret, sanayi ve madencilikle uğraşacaktı. Bankanın 20.000 Osmanlı lirası tutarındaki kuruluş sermayesi Nisan 1918'de iki katına çıkarılmıştı. Konya Vilayeti'nde Meşrutiyet yıllarında gerçekleştirilen tarımsal gelişme tarımsal kredi soru-

62 "Konya Millî İktisat Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 52, 19 Nisan 1333, s.6-7.

63 Hasan Ferid'e göre bu bankalar Türkler arasında ticaret ve banka fikirlerinin uyandığına delalet ediyordu. Bkz. Hasan Ferid, *age*, s.67.

64 *Karaman Millî Bankası Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi*, Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1331; Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s.97; Gündüz Ökçün, agm, s.424-425; "Karaman Millî Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1571, 31 Kânunusani [Ocak] 1330, s.53.

nunu sürekli gündemde tutuyordu. Bu alanda Ziraat Bankası'nın önemli katkıları olmuşsa da yörenin kredi ihtiyacı yeterince karşılanamamış, Konya Valisi Samih Bey'in girişimiyle "köy bankaları" oluşturulmasına gidilmişti.[65] Banka adını taşıyan bu köy sandıkları hükümetin desteğiyle 1915 yılında faaliyete geçmişti. Hazırlanan talimatnamenin 1. maddesine göre 50 haneye kadar nüfusu olan her köyün ihtiyar heyeti yörenin ziraat muallimi ve ziraat memurlarının danışmanlığında, buğday ekimine en elverişli 3 dönümlük mirî toprağı köy sakinlerinin ortak çabasıyla ektirecekti. Hasat ertesi ürünün satışından elde edilen gelir "köy bankaları"nın sermayesini oluşturacaktı. Nitekim 1915 yılı ekininden bu bankalara 35-50 bin dolaylarında bir sermaye kalmıştı. *Tanin* gazetesi, Samih Bey'in bu girişimini "iki üç sene zarfında Konya köylerini itibar [kredi] içinde yüzdürebilecek bir teşebbüs" olarak niteliyordu.[66]

1916 yılında Kayseri Mutasarrıfı Zekai Bey benzer bir girişimde bulunmuş, Kayseri Liva Umumi meclisi aracılığıyla Köy İktisat Bankası'nın kurulmasını sağlamıştı.[67] Mutasarrıflığa bağlı yöre köylüleri beher çift öküz başına 30'ar okka buğday ya da bunun iki katı arpa veya çavdar vererek bankanın pay senetlerini almakla yükümlü kılınmıştı. Kuruluş sermayesi 10.000 Osmanlı lirası olan banka ilk yıl 7000 liralık tahıl toplamış, 1917 yılında tahıl fiyatlarının artması üzerine sermayesini 50.000 Osmanlı lirasına çıkarmıştı. Kayseri Köy İktisat Bankası toprak sahibi ve hayvan taciri İmamzade Mehmet Bey, toprak sahibi Uşakizade Osman Zeki Bey, toprak sahibi Bahçecizade Hacı Mehmet Efendi, jandarma subayı Mehdizade Mahzar Bey, şeriye mahkemesi başkâtibi Gözübüyükzade Sabit Efendi tarafından kurulmuştu. İttihat ve Terakki Kayseri örgütü bu bankanın kuruluşunda önemli bir rol oynamıştı. Nitekim kurucu üyelerin tümü İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kayıtlı bulunuyorlardı.

Kayseri Köy İktisat Bankası'nın kuruluşunu sağlayan Zekai Bey 1918 Nisan'ında bu kez 100.000 Osmanlı lirası sermayeli Eskişehir Çiftçi Bankası'nın kurulmasına önayak olacaktı.[68] Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi, Cihan Harbi yıllarında Kayseri'de doğan bir baş-

---

65 *Tasvir-i Efkâr*'dan nakleden: "Köy Sandıkları", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 27, 1 Eylül 1332, s.8.

66 *Babalık* gazetesinin yazdığına göre, 1917 başlarında Konya'da bir köylü bankası kurma girişiminde bulunulmuştu. Bkz. Z. N., "Osmanlı Türklerinde İktisadî Hareket", *Türk Yurdu*, sayı 12, c.11, Şubat 1332, s.192.

67 Gündüz Ökçün, agm, s.427-428.

68 Bankanın yönetim kurulu başkanlığına Hafız Ömer Efendi seçilmişti. Bkz. "Çiftçi Bankası", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Nisan 1918, s.1. Bankanın gelişimi için bkz. Gündüz Ökçün, agm, s.434-435.

ka "millî" bankaydı.[69] 11 Temmuz 1916 günü her türlü malî ve ticarî faaliyette bulunmak, köylü ve tüccara tahıl, yün, kitre gibi mal karşılığı avans vermek, bu malların alım satımına, taşınmasına aracılık etmek üzere kurulan banka aynı zamanda "hayırlı" gördüğü sınaî ve tarımsal girişimlerde de bulunabilecekti.[70] Arazi sulama ve bataklık kurutma gibi bayındırlık işleri, omnibüs, tramvay işletme, maden araştırma ve çıkarma, imalathane, çiftçi için tarım makineleri getirme, yararlı göreceği işlere müteahhit ya da mültezim sıfatıyla katılma bankanın uğraş alanları arasında gözüküyordu. Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi kurucuları arasında İttihatçılar ağır basıyordu. Yapağı ve kitre taciri Kürkçüzade Ömer Efendi, manifatura ve hayvan taciri Taşçızade Mehmet Efendi, halı ve manifatura taciri İmamzade Reşid Efendi ve tüccar Hacılarzade Mustafa Efendi İttihat ve Terakki'ye kayıtlı kurucu üyelerdi. Bankanın kuruluşuna katılan diğer üç kişi Belediye Reisi Çalıkağazade Rıfat Efendi, pastırma taciri Kâtipzade Nuh Naci Efendi ve halı imalatçısı ve tüccar Drazzade Mazhar Nurullah Efendi'ydi.[71] Banka 1'er liralık paylara ayrılmış 46.000 Osmanlı lirası sermayeyle ve 50 yıllık bir süre için kurulmuştu. Faaliyete geçtiği ilk yıl 35.571 Osmanlı lirası ya da sermayesinin %77'si oranında net kâr sağlayan Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi, 1'er liralık pay senetlerine 52,25 kuruşluk temettü dağıtmış ve sermayesini 24.000 lira artırarak 70.000 Osmanlı lirasına çıkarmıştı.[72] Ertesi yıl bankanın kazancı daha da artmış, sermayenin 200.000 liraya yükseltilmesine karar verilmişti.[73]

Cihan Harbi yıllarında kurulan birçok şirket ticarî ve sınaî faaliyetlerin yanı sıra kredi alanını da kuruluş belgelerine sokmuş ve bu nedenle bir tür banka işlevi görmüştü. Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi bu tür kredi kurumlarından biriydi. 1909 yılında İktisad-ı Osmani Şirketi adı altında faaliyete geçen bu şirket 1 Kasım 1916 günü anonim şirkete dönüştürülmüştü.[74] "Her nev'i te'minat üzerine ikraz ve alelumum banka muamelatı" görecek, idare mecli-

69 "Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1644, 25 Haziran 1332, s.156.

70 "Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 18, 16 Haziran 1332, s.8.

71 Gündüz Ökçün, agm, s.426-427.

72 "Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 55, 10 Mayıs 1333, s.6.

73 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s.103-104.

74 *Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi*, A. Sevincin Matbaası, Dersaadet, 1333; Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s.28-29; Gündüz Ökçün, agm, s.428-430.

sinin kararıyla ticarî faaliyette bulunabilecek olan bu şirket, afyon, buğday, arpa, yapağı ve manifatura tacirleri, Kurrazade Hacı Bekir Efendi, Kurrazada Hacı Mehmet Efendi ve Akağazade Abdullah Efendi tarafından kurulmuştu. 10'ar liralık paylara ayrılmış 50.000 Osmanlı lirası tutarındaki kuruluş sermayesi 1918 yılında 100.000 liraya yükseltilmişti. Şirketin pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Osmanlı uyruklarınca satın alınabiliyordu.

Taşradaki "millî" bankacılık büyük ölçüde Batı Anadolu'da gerçekleştirilmişti. Bu yörelerde özellikle Tanzimat ertesinde pazara dönük bir iktisadî yapının gelişmesi para ekonomisinin kurumlarını da zorunlu kılmıştı. Nitekim daha Tanzimat'ın ilk yıllarında Osmanlı topraklarında ilk banka kurma girişimleri de Ege'de görülmüştü. "Millî" bankacılığın da para ekonomisinin etkin olduğu, geçimlik ekonominin büyük ölçüde terk edildiği bu yörelerde başlaması doğaldı. Meşrutiyet yıllarında özellikle Aydın vilayeti bankacılık alanında önemli atılımların gerçekleştirildiği bir yöreydi. 1913 yılında faaliyete geçen Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Osmanlı Anonim Şirketi, 1'er liralık paya ayrılmış 10.000 Osmanlı lirası sermayeli bir kredi kurumuydu.[75] İncir ve benzeri yöre mahsulünün alım satımıyla uğraşmak, taşınmaz ve taşınır mal ya da terhin karşılığında kredi açmak ve "bilumum banka muamelatıyla iştigal etmek" üzere, incir bahçesi sahipleri Hacı İbrahim Efendizade Hacı Mehmet ve Aziz Efendiler, Hacı Osman Zeki Efendi, Edhem Bey, Topçuoğlu Nazmi Bey ve Nazilli'li Hacı Şeyh Damadı Mehmet Efendi tarafından kurulan şirket Millî Aydın Bankası'nın doğuşu ve incir üreticilerinin kooperatifleşmesi sonucu gücünü yitirmişti.

Yine aynı yörede kurulan Millî Aydın Bankası hükümetin ve İttihat ve Terakki'nin desteklediği bir anonim şirketti.[76] 5'er liralık 10.000 paya ayrılmış 50.000 lira sermayeli şirketin kurucuları arasında toprak sahibi ve incir üreticisi Kâzım Nuri Bey, incir üreticisi ve tüccar Topçuoğlu Nazmi Bey, incir bahçeleri sahibi Necip Bey, bahçe ve arazi sahibi, ihracatçı Hacı Ömer Efendizade İzzet Bey, incir üreticisi, tüccar Hacı Yahyazade Hafız Ahmet Efendi, arazi sahibi ve pamuk ekicisi Karagözzade Şükrü Bey, incir tüccarı Osmanzade Rüştü Bey, çiftçi Kuşadalı Hacı Mahmudzade Hasan Bey, incir tücca-

75 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s.40.

76 *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, bankanın İzmir'de zürra ve incir tüccar ve müstahsillerini bazı muhtekirler ile sendikaların ellerinden kurtarmak üzere kurulduğunu belirtiyordu. Bkz. "Millî İzmir Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1517, 18 Kânunusani [Ocak] 1329, s.69.

rı ve komisyoncu Balcızade Hamit ve Hakkı Beyler İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kayıtlı bulunuyorlardı. İncir bahçeleri sahibi, tekke şeyhi Peştemalcızade Şeyh Aziz Efendi, emlak ve arazi bahçe sahibi Peştemalcızade Hüdai Efendi, dava vekili Osman Zeki Efendi, arazi ve bahçe sahibi, zeytinyağı tüccarı Kulaksızzade Mehmet Efendi, han sahibi İdris Efendi, arazi ve bahçe sahibi, çiftçi Hacı Glagıçzade İsmail Safa Bey, arazi ve incir bahçesi sahibi Sarızade Ahmet Bey, arazi sahibi Hacı Halil Efendi, arazi sahibi Hacı Taşlı Mehmet Ağa, zeytinlik sahibi Hancı Sarı Molla, İzmir'de Yemiş Çarşısı'nda birinci sınıf komisyoncu Karacasulu Alioğlu Mustafa Bey, çiftçi Hasan Efendi, emlak sahibi ve tüccar Sükkerizade Tevfik Paşa diğer kuruculardı.[77]

Aydın Vilayeti incir üreticisine kredi açmak, incir üretimi ve satımıyla ilgili kredi işlemlerini yürütmek, Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Şirketi'ne borç para vermek ve bu şirketin muhasebesini yürütmek üzere kurulmuş olan şirketin pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Osmanlı uyruklarınca satın alınabiliyordu.[78] Şirket resmen 18 Temmuz 1914 günü kurulmuştu. Millî Aydın Bankası'nın kuruluş toplantısı Vali Nâzım Paşa'nın önayak olmasıyla Aydın hükümet binasında yapılmıştı. 21 Şubat 1914 tarihli kanun-u muvakkatle Millî Aydın Bankası'na Ziraat Bankası ortak edilmiş, pay senetlerinin yarısı bu banka tarafından satın alınmıştı.[79] Bu nedenle banka-

77 Gündüz Ökçün, agm, s.421-423.

78 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s.118-120.

79 "Aydın'da Teşkil Olunacak Millî Bankanın Hisse Senetlerine Ziraat Bankası'nın İştiraki Hakkında Kanun-u Muvakkat 8 Şubat 1329", *Düstur*, II. tertip, c.6, s.219. Meclis-i Mebusan, 1330 İçtimaı, no. 394. Aydın'da Teşkil Olunacak Millî Bankanın İhraç Eyleyeceği Hisse Senadatına Ziraat Bankası'nın İştirakine Dair Kanun Suretidir, 8 Şubat sene 329.

Madde 1- Aydın'da elli bin lira sermayeyle teşkil olunacak millî bankanın ihraç eyleyeceği hisse senedatından yirmi beş bin liralığa kadar Ziraat Bankası'nca iştirası suretiyle mezkûr bankaya nizamnâme-i mahsus mucibince iştirâk ve müzaheret edilecektir.

8 Şubat sene 1329.

Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatası

Aydın livası ahalisinin yegâne medâr-ı maişetlerini teşkil etmekte bulunan incir mahsûlâtının öteden beri ma'rûz olageldiği ittiradsızlık ve düşkünlük vilayet müessesât-ı itibarîyesinin derece-i ihtiyâcın dûnunda kalmış olmasından ve incir müstehsillerinin her sene eyyam-ı mahsusada muhtaç oldukları muâmelât-ı itibarîyeyi istihsâl husûsunda yüzde otuz ve otuz beş dereceisnde bir faiz vermeye mahkûm kalarak mahsullerinin sülüsüne yakın bir miktarını bu suretle para tedârikine sarfa mecbur olmalarından münbais olmakla beraber İzmir'de müteşekkil incir sendikasının dahi hukuk ve menâfi-i zürra'ı muhill muâmelât ve teşebbüsatı ve bu bâbda en büyük âmillerden olduğundan vilayet hey'at-ı ziraiye ve iktisadîyyesinin temin-i inkişâfı ve zürra'ın eydî-i muhtekirinden tahlisleri için incir müstahsilleri tarafından bir Kooperatif İncir Şirketi tesisi muktezi görülüp ancak bu şirketin tesisinden mukadddem incir zürra'ına ve şirkete muavenet-i iktisadiyyede bulunmak üzre bir banka tesisi icâb etmiş ve Aydın'da bazı muteber-i

nın idare meclisi üyelerinin yarısını Ziraat Bankası seçiyor, Ziraat Bankası'nın onayı olmaksızın bankaya müdür atanamıyordu. 1918 yılında Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi, Ziraat Bankası'nın paylarını satın almış ve bu tarihten sonra Millî Aydın Bankası tümüyle yerel sermayenin denetimine girmişti.

Cihan Harbi yıllarında Aydın'da kurulması düşünülen diğer bir banka 40.000 Osmanlı lirası sermayeli Tütün Zürra'ı Bankası'ydı. "Tütün mahsulünün temin-i revac ve rağbeti ve tütün zürra'ının himaye-i menfaatleri için" Aydın Valisi Rahmi Bey'in önderliğinde gerçekleştirilmesi düşünülen bu banka tütün üreticisine düşük faizle borç para vermeyi amaçlıyordu. Tütün Zürraı Bankası, bir ölçüde sendikalaşan ve üreticinin malını düşük fiyatla kapatan gayrimüslim ve yabancı tüccara karşı yörenin Müslüman-Türk eşrafının örgütlenme girişimiydi.[80] İttihatçı *İktisadiyat Mecmuası* böyle bir bankanın kuruluşuyla "piyasada rekabet tahaddüs edecek [ortaya çıkacak] ve tütün ihraç olunan yerlere doğrudan muâmelat icrasına başlanılarak bu yüzden tütüncülerimizin önüne dikilen engeller bertaraf edilmiş ve hulasa tütün zürraının hukuku, menafi'i, ticareti ve tütünlerinin rağbeti, revacı ve binnetice milletin serveti temin ve himaye kılınmış olacaktır" diyordu.[81] Ancak bankanın 1917 başındaki kuruluş çalışmaları Osmanlı'nın savaşta yenik düşmesi nedeniyle sonuçlanamamıştı.

Ege yöresinde İttihat ve Terakki'nin girişimiyle doğan bir diğer kredi kurumu Manisa Bağcılar Bankası'ydı.[82] 27 Kasım 1917 günü bağcılara borç para vermek, bağ sahiplerinin malını iç ve dış piya-

---

mahalliyyenin delâletiyle tesisine teşebbüs olunan işbu bankaya ihraç edeceği hisse senedâtı bedelatının nısfı mübâyaa edilmek suretiyle Ziraat Bankası'nca iştirâk ve müzaheret edilmesi muktezi görülerek yapılmış olan işbu kanun muvafık-ı maslahat olduğundan tasdikini hey'et-i umûmiyyeye arz eyleriz.
20 Mayıs 330

80 Zînetullah Nûşirevan, *Türk Yurdu*'nda bankanın kuruluş çalışmaları üzerine şu bilgiyi veriyordu:
"İzmir'de Vali Rahmi Bey'in teşebbüs ve gayreti sayesinde tütün ziraat ve ticaretini himaye etmek, memleketin mühim servet menbalarından olan bu mahsul üzerinde muhtekirler tarafından oynanan oyunların önüne geçmeye çalışmak niyetiyle bir anonim şirket teşkil edilmektedir." Bkz. Z. N., "Osmanlı Türklerinde İktisadî Hareket: Tütüncüler Bankası", *Türk Yurdu*, sayı 12, c.11, 2 Şubat 1332, s.192.

81 "Tütün Zürra'ı Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 37, 15 Kânunuevvel [Aralık] 1332, s.7.

82 *İktisadiyat Mecmuası*'nda bankanın kuruluşuyla ilgili olarak şu haber yer alıyordu: "... bankayı tesis için vuku' bulan ilk ictimada hâzır bulunanlar hemân 500'er lira vererek bankanın müessisleri sırasında yazılmışlardır. Müessislerden 20.000 lira toplanmıştır. Müessisler arasından beş kişilik muvakkat bir idare hey'eti seçilmiştir; bunlar İttihad-Terakki Kulübü'nde toplanarak bütün kazalar bağcılarının bu hayırlı işe ortaklama girmesi yollarını hazırlamışlardır." Bkz. "Bağcılar Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 40, 19 Kânunusani [Ocak] 1332, s.3.

salarda pazarlamak, bağcılıkla ilgili araç gereçleri, yapay gübreyi yöreye getirtip dağıtmak üzere kurulan banka, her türlü komisyonculuk işlerine girişebiliyordu. Kefalet, taşınır ve taşınmaz mallar karşılığında borç para veriyor, pay senedi alım satımına girişebiliyor, adî, ticarî ve rehin senetleri ıskonto edebiliyordu. İkinci Meşrutiyet yıllarında kurulan diğer şirketler gibi Manisa Bağcılar Bankası da, nizamnamesinde faaliyetlerini en geniş bir biçimde tutmuş, sınaî ve bayındırlık işlerinde ruhsat alıp şirket kurmayı, kurulmuş şirketlere katılmayı amaçları arasında göstermişti.[83] Manisa Bağcılar Bankası, üzüm ticaretiyle uğraşan gayrimüslim ve yabancı İzmir tüccarının bir araya gelip sendikalaşmaları ve üzüm fiyatlarını düşük tutma girişimleri üzerine kurulmuştu. *İktisadiyat Mecmuası*, "rençberin menafii aleyhine teşekkül eden böyle tröstlerin" ülkede ender olmadığını, "millî mahsulat"ın birçoğunda bu gibi gizli ittifaklara sık sık rastlandığını kaydediyor, "ümit ederiz ki bu defa rençber lüzumu derecesinde müteyakkız davranacak ve kendi aleyhine kurulan tuzağa kapılmayacaktır" diyordu.

Manisa Bağcılar Bankası İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güdümünde bir bankaydı. 58 kurucu üyesinden 35'i İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bilfiil kayıtlı bulunuyordu.[84] Bankanın idare meclisi reisi İttihatçı, hoca ve hukukçu, Manisa mebusu Akhisarlı Mustafa Fevzi

83 Z. N., "Osmanlı Türklerinde İktisadî Hareket", *Türk Yurdu*, sayı 12, c.11, 2 Şubat 1332, s.192; "Türklük Şuunu: Şirketler", *Türk Yurdu*, sayı 2, c.12, 15 Mart 1332, s.32; "Müstahsil Şirketleri", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1679, 10 Mart 1333, s.57-58; Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s.132-133.

84 Gündüz Ökçün, agm, s.430-433. Manisa Bağcılar Bankası İdare Heyeti'nin *İktisadiyat Mecmuası*'nda yayımlattığı ilanda kurucu olarak şu kişiler gösterilmektedir: (Bu liste Gündüz Ökçün'ünkinden biraz farklıdır) Mebus Mustafa Fevzi Efendi, Halid Paşa, Karaosmanzade Kâni Bey, Keresteci Hafız Mehmet Efendi, Buldanlı Hacı Mehmet Efendi, Giritli Selim Efendi, Adanalı Hacı Hafız Efendi, Külahdaşzade Rıza Bey, Gazizade Adürrahim Efendi, Çiftliklinin Mehmet Efendi, Debbağ Hacı Ahmed Efendi, Ermiyeli Hasan Efendi, İsmet Bey, Saraç Hüseyin Efendi, Emir Hasanzade Şükrü Efendi, Hacı Şeyh Efendi, Aziz Ağa, Safder Bey, Emin Hasanzade Mehmet Efendi, Boşnak Süleyman Efendi, Menemenlizade Halid Efendi, Fırıncı Haydar Efendi, Kardicali Mustafa Bey, Fenercizade İbrahim Efendi, Menzilcizade Hacı Hasan Efendi, Miskci Hacı Mustafa Efendi, Bosnalı İbrahim Efendi, Şakirbeyzade Ahmed Bey, Helvacı Ali Rıza Efendi, Şerif Şakir Efendi, Hacı Ömer Efendizade Mustafa Efendi, Sarrac Hacı Mustafa Efendi, Nalbandoğluzade Ali Bey, Urgancının Hacı Osman Efendi, Yemicci İbrahim Efendi, Sakallızade Ahmed Kâzım Efendi, Şişeci Halid Efendi, Kardicali Emin Bey, Arpacı Hacı Ahmed Ağa, Yayaköylü Mustafa Efendi, Tepecikli Mehmet Ağa, Akhisar'dan Sındırgıcızade Mehmet Bey, Salihli'den Hasan Vasti Efendi, Manisa'dan Beşbeyzade Mehmet Bey, Paketçizade Ali Efendi, Haffaf Kamil Efendi, Çakalzade Hafız İbrahim Efendi, Tatar karyesinden Hüsamettin Efendi, Kasaba'dan Caferîzade Cemal Efendi, Alaşehir'den Asaf Bey. Bkz. "İlanat: Manisa Bağcılar Bankası Heyet-i İdaresinden", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 49, 15 Mart 1333, s.7-8.

Bey'di. Kurucu İttihatçılar arasında Manisa İttihat ve Terakki Cemiyeti Reisi, çiftlik sahibi Karaosmanoğlu Halid Paşa, Akhisar İttihat ve Terakki Cemiyeti Reisi, bağcı Sındırgıoğlu Mehmet Bey, Salihli İttihat ve Terakki Cemiyeti Reisi, emlak ve arazi sahibi, bağcı Hasan Vasfi Bey, Manisa Belediye Meclisi ve İttihat ve Terakki İdare Meclisi üyesi, emlak ve arazi sahibi Çiftliklinin Mehmet Çavuş, İttihat ve Terakki Manisa Meclis-i Umumi üyesi, emlak ve çiftlik sahibi Kardicalı Mustafa Efendi, Manisa Musevi cemaatinin cismani reisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti İdare Meclisi üyesi, üzüm tüccarı Bohor Gomel Bey de yer alıyordu. Kereste tüccarı Keresteci Hafız Mehmet Efendi, toprak sahibi Buldanlı Hacı Mehmet Efendi, tüccar Giritli Selim Sırrı Efendi; bağcı, eczacı, üzüm tüccarı Külahdaşzade Rıza Efendi; bağcı Gazizade Abdürrahim Efendi, haffaf taciri, tabak ve bağcı Debbağ Hacı Ahmed Efendi, un ve yağ fabrikatörü Hüseyinoğlu Yenişehirli İsmet Bey, manifatura tüccarı Giritli Safder Bey, üzüm tüccarı ve bağcı Bosnalı Süleyman Efendi, çiftlik sahibi Nalbantzade Halil Ağa mahdumu Ali Bey, üzüm tüccarı ve bağcı Yemişçi Kâtipzade İbrahim Efendi, bağcı Urgancının Hacı Osman Ağa, çiftlik sahibi, bağcı Kardicalı Sakallızade Ahmed Kâzım Efendi, çiftlik sahibi, banker Kadirli Emin Bey, çiftlik sahibi, kaymakam Hacı Şabanzade Mustafa Fehmi Efendi, bağcı ve tüccar Paketçioğlu Ali Bey, çiftlik sahibi, bağcı Çakaloğlu Hafız İbrahim Bey, manifaturacı Kavaf Kâmil Bey, çiftlik sahibi Hüsamettin Bey, bağcı Caferoğlu Cemal Bey, tüccar Mürteza Abdi Bey, bağcı Misci Hacı Mustafa Efendi, çiftçi Bosnalı İbrahim Bey, çiftlik sahibi ve bağcı Sarmısakçı Musa Beyoğlu Ahmet Bey, bağcı Manisalı Yasin Beyoğlu Mehmet Bey İttihat ve Terakki mensubu diğer kuruculardı.

Bağ ve çiftlik sahibi Hacı Halid Mahmud Beyzade Kâni Bey, çiftlik sahibi, bağcı, tüccar Adanalı Hacı Hafız Hüseyin Efendi, yağ fabrikatörü, bağ ve zeytinlik sahibi Ermiyeli Hasan Efendi, bağ ve emlak sahibi, tüccar Saraç Hüseyin Efendi, geniş arazi sahibi Emir Hasanzade Mehmet Efendi, geniş arazi sahibi Emir Hasanzade Mehmet Efendi mahdumu Şükrü Bey, üzüm tüccarı, bağcı Hacı Şeyh Mehmet Efendi, arazi sahibi Kardicali Aziz Ağa, üzüm tüccarı ve bağcı Fırıncı Haydar Efendi, bağcı, emlak sahibi, tüccar Fenercizade İbrahim Efendi, Şükrü Beyzade Ahmed Bey, çiftlik sahibi ve bağcı Saraç Hacı Mustafa Efendi, çiftlik sahibi Kosovalı Şerif Şakir Efendi, Arpacı Ahmed Ağa, çiftlik sahibi, bağcı Tepecikli Mehmet Ağa, bağcı Alaşehir'den Asaf Bey, üzüm ve zahire tüccarı Ahmed Çavuşoğlu Bayram Bey, bağcı Katip Ali Bey, İzmirli Karagözlü Mehmet Bey,

tabak deri tüccarı, Karaosmanoğlu Vakfı müsteciri Denizlili İsmail Hakkı Bey; Hasan Çavuş mahdumu Halil Bey, bağcı Gevgililioğlu Sezai Bey, üzüm tüccarı Cemal Bey oğlu Abdülhalim Bey İttihat ve Terakki dışından kurucu olarak katılanlardı.[85] 5 liralık 30.000 paya ayrılmış 150.000 Osmanlı lirası sermayeyle kurulan bankanın pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Osmanlı uyruklarınca satın alınabiliyordu.

Ocak 1914'te 75.545 Osmanlı lirası sermayeyle, komandit şirket olarak faaliyete geçen Adembeyzade İbrahim, Sipahizade Hamit ve Şürekâsı İslam Ticaret Bankası, İkinci Meşrutiyet yıllarında Müslüman-Türk eşrafın Anadolu'da kurduğu "milli" bankalardan bir diğeriydi.[86] Rivayete göre Osmanlı Bankası Adapazarı Şubesi'nin Türk tüccara kredi açmadan önce Hıristiyan bir tacirin kefil olmasını şart koşması üzerine yöre tüccarından Numan Hamit, İbrahim Nuri, İsmail Hakkı ve Mustafa Nuri Beyler bir araya gelerek bu bankayı kurmuşlardı.[87] Banka bir süre sonra, 1 Ekim 1919'da komandit şirketten anonim şirkete dönüştürüldü[88] ve Adapazarı İslam Ticaret Bankası

85 Gündüz Ökçün, agm, s.430-433.

86 Gündüz Ökçün, agm, s.436-437.

87 Hüseyin Avni Şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi/1980 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1932, s.240.

88 *Adapazarı İslâm Ticaret Bankası Osmanlı Anonim Şirketi- Fî 1 Teşrinievvel 335 Tarihinden Fî 29 Şubat 336 Tarihine Kadar Muamelata Müteallik Meclis-i İdare ve Müfettiş Raporları ve Bilanço-Hissedaran Heyet-i Umumiye İctima'ı*, İstikbal Matbaası, Adapazarı, 14 Mayıs 336.
Efendiler!
Müessesemiz altıncı sene-i hayatı evâsıtında komandit mukavelenâme-i umûmeyesinin 26. maddesine tevfikan muâmelâtını daha ziyade tezyid ve tevsî', vaz'iyet-i hâliye ve müstakbelesini tahkim emeliyle hissadaranın arzu ve talebine binâ'en şeklini komanditten anonime tebdîl ve 1 Teşrinievvel [Ekim] 335 tarihinde anonim şirketi hâlinde muâmelâta mübaşeret etmiş ve 5 Nisan 335 tarihinde irâde-i seniyye-i cenâb-ı padişahisini 29 Şubat 336 tarihinde itmâm eylemiş olmağla işbu beş aya aid muâmelât hakkında hey'et-i muhteremenize bervech-i zîr arz-ı muâmelât olunur.
Şirketin nizamnemisinin 1. maddesi şöyleydi:
Şirketin teşkili ve maksadı ve ismi ve merkezi beyânındadır:
Birinci madde: Senedat-ı ticariyye ve eshâm ve alelumûm emvâl-i menkule mukâbilinde akçe ikraz ve istikrâz eylemek ve ledelicab malî ve ticarî ve sınaî ve ziraî her nev'i teşebbüsât ve taahhüdâta münferiden veya bil-müşâreken girişmek ve sair bilumûm banka muâmelâtını ifa etmek üzre zîrde muharririn-i imza Adapazarı'nda mukîm Bosnevi Hacı Adem Beyzade İbrahim ve Sipahizade Hamid ve Numan Beyzade Numan ve Hacı Salimzade İbrahim ve Diyarbekirlizade İbrahim ve Hacı Hafızzade Mehmet Ziyaeddin ve Şumnulu Hacı Mehmet Hilmi ve Hafız Ağazade Bekir ve Manifaturacı Mustafa Nuri ve Edhem Ağazade İsmail Hakkı Bey ve efendiler ile tertib ve ihracı bervech-i âtî kararlaştırılan hisseler eshâbı beyinde bir Osmanlı anonim şirketi teşkil olunmuştur. Bkz. *Adapazarı İslâm Ticaret Bankası Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dahilisidir*, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1336.

Osmanlı Anonim Şirketi adını aldı. Daha sonra da Türk Ticaret Bankası oldu.

İkinci Meşrutiyet yıllarında özellikle Ege yöresinde Müslüman-Türk üreticiye ve tüccara kredi kolaylıkları sağlayan bankalar ya da banka işlevi gören anonim şirketlerin yanı sıra kredi kooperatifleri de kuruldu. Sermaye yetersizliği ve kredi olanaklarının son derece sınırlı oluşu bu yöre üreticisini ve küçük tüccarını büyük sermayenin boyunduruğu altına sokmuş, İzmir yöresinde sendikalaşan yabancı ve gayrimüslim büyük tüccar piyasada uzun yıllar fiyatları kontrol etmişti. İttihatçıların Anadolu'da hızla örgütlenmelerinde piyasadaki bu çarpıklığın rolü büyüktü. Üretici ve küçük tüccar siyasî iktidarı ardına alarak piyasaya ağırlığını koydu. Bu da bilfiil İttihat ve Terakki bünyesinde etkin bir konum elde etmekten geçiyordu. İttihat ve Terakki başlangıçta okumuş Osmanlı aydınlarının bir hareketiyken zamanla İstanbul esnafından ve Anadolu eşrafından destek gördü, bu kesimlerde taban buldu.

***

Osmanlı Devleti, Batı'yla iktisadî ilişkileri geliştikçe parasına çekidüzen verme gereği duydu. Gelişen ticaret ekonomiyi giderek parasallaştırıyordu. Geçimlik yapısından sıyrılan bir ekonomi ise gerek iç gerek dış ticaret nedeniyle karmaşık kambiyo ilişkilerine sahne oluyordu. Geleneksel sarraflık ve poliçecilik bu koşullar altında çağdışı kalıyor, bu tür bir gelişmeye ayak uyduramıyordu. Öte yandan devletin yıllık bütçe anlayışını geliştirmesi ve para politikası oluşturması Hazine'nin dışında kurumsal düzenlemeleri gerektiriyordu. Osmanlı, kambiyo sorunlarının üstesinden gelecek ve gerektiğinde devlete avans açacak kredi kurumlarına gerek duyuyordu. Osmanlı parasının istikrar kazanması ancak, Batı'da olduğu gibi merkez ya da devlet bankası ve köklü bir para reformuyla mümkündü. Bu tür bir talep Osmanlı topraklarında ticaret yapan ülke yönetimlerinden de geliyordu. İstikrarsız ortam dış ticareti olumsuz etkiliyordu. Çağdaş anlamda para ve kredi kurumlarının oluşturulması kaçınılmazdı. 1838'den itibaren Babıâli, bir yandan kendi olanaklarını zorlarken öte yandan içerden ve dışardan banka önerileri aldı. Önceleri yabancılardan gelen öneriler kaygıyla karşılandı, geri çevrildi. Yerel kaynaklarla bu sorunun üstesinden gelinebileceği kanısı hâkimdi. Sarraflar ve bankerler aracılığıyla çözüm arandı.

Ticarî nitelikteki Bank-ı Osmani kısa sürede devlet bankasına dönüştü ve Banka-i Osmani-i Şahane adını aldı. Yabancı sermayeyle kurulmuş banka kuşkusuz pay sahiplerinin çıkarına öncelik tanıdı.

Banka, Osmanlı para sistemine düzen getirmiş, birçok dış borçta aracılık yapmış ve devletin bankası işlevini görmüşse de zamanla Babıâli'ye ters düştü. Gerçek bir emisyon bankası işlevini üstlenemedi. Cihan Harbi yıllarında devlet bankacılığı ulusal temellere oturtulmaya çalışıldı. Devlet bankası ayrıcalığının Osmanlı Bankası'ndan alınarak "millî sermaye"yle kurulan Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'na devri öngörüldü.

İkinci Meşrutiyet dönemi ulusal bankacılığın doğuş ve serpiliş yıllarını oluşturdu. 1908'e değin Osmanlı sermayesi, Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı ötesinde bankacılık alanında bir varlık gösteremiş, hemen hemen tüm bankacılık işlemleri yabancı sermayenin kurduğu bankalar aracılığıyla yürütülmüştü. 1908 Devrimi'yle birlikte özellikle 1913 ertesinde Müslüman eşraf-tüccar-çiftçi, yabancılardan ve gayrimüslimlerden bağımsız olarak kendi kredi kurumlarını kurdu, İttihatçıların uygulamaya soktukları "millî iktisat" politikasının belkemiğini oluşturacak olan sermaye birikimini sağladı. Bu dönemde taşrada kurulan "millî" bankalar Anadolu'da doğmakta olan "orta sınıf"ın İttihat ve Terakki'yle olan organik bağının somut kanıtlarını oluşturdu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, benimsediği ulusçuluk akımı doğrultusunda "millî" bankalara önayak olmuş, üyelerini bankacılığa özendirmiş, kuruluşları sırasında gerek maddî, gerek manevi her türlü kolaylığı sağlayarak Osmanlı para piyasasını ve kredi aygıtını "millileştirme"yi amaçlamıştı. Özellikle pazar ekonomisine açılmış Batı Anadolu yörelerinde etkinleşen "millî" bankacılık faaliyetleri, piyasa için üretimde bulunan Osmanlı üreticisine kredi olanakları sağladı. Köylüyü yoksullaştıran alivre satışları bir ölçüde önledi. Çiftçinin malını sendikalaşan alıcı firmalar karşısında korudu.

Meşrutiyet yıllarında giderek gücü artan Müslüman eşraf-tüccar-çiftçi, "millî" bankalar sayesinde yabancı ve gayrimüslim tüccar karşısında pazarlık gücü kazandı. Eskiden yok pahasına deveciye, simsara ya da murabahacıya kaptırdığı malını yüksek fiyatla piyasaya sürebildi. Böylece o güne değin yabancıların ve gayrimüslimlerin uğraş alanı olarak görülen bankacılık, bankerlik ve sarraflık giderek Müslüman-Türk eşrafın eline geçti.

Mütareke ve Millî Mücadele döneminde bir duraksama yaşandıysa da Cumhuriyet'in ilk yıllarında yerel bankacılık tekrar güç kazandı. 1924'te kurulan İş Bankası tüm ülkeyi kuşatmaya aday ulusal nitelikte bir bankaydı. Gazi Mustafa Kemal, bankanın kuruluşunda bilfiil rol oynamıştı. Bir yıl sonra sanayileşme ve madencilik alanın-

da devletin yatırım işlevlerini üstlenecek Devlet Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. 20'li yıllarda yerel tüccar ve eşrafının kredi talebini karşılayan çoğu tek şubeli, sınırlı olanaklı yerel bankaların sayısı kısa sürede arttı. Türkiye bankacılık tarihinde bu ikinci dalga yerel bankacılığı simgeliyordu ve "millî iktisat" normlarına uygun bir gelişmeydi.

İkinci dalga yerel bankacılık 1929 buhranına takıldı. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de bunalım kısa sürede para piyasalarını etkiledi. Devletin, buhranla birlikte giderek devletçiliğe yönelmesine ve yatırım ağırlıklı kamu bankalarını kurmasına, para ve kredi politikalarında önemli değişikliklere gitmesine neden oldu. Türk parasının kıymetini koruma mevzuatı uyarınca katı kambiyo denetimi uygulanmaya başlandı. Osmanlı Bankası'nın işlevlerini üstlenen Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ardından sanayi ve madencilik ya da üretime dönük alanlarda faaliyet gösterecek Sümerbank, Etibank, İller Bankası, Halk Bankası, Denizbank gibi kamu bankalarını kurdu. Bu ortam yabancı bankaların faaliyetini etkilemede gecikmedi. Önemli sayıda yabancı banka 1929-1933 döneminde Türkiye'deki faaliyetlerine son verdi. II. Dünya Savaşı'nın son yıllarına kadar dünya konjonktürünün de elverişsiz oluşu nedeniyle özel bankacılık ölü bir dönem yaşadı. 1933-1944 yılları arasında özel kesimde ancak iki yerel banka kurulabildi. 10'lu ve 20'li yıllarda kurulan birçok tek şubeli banka kapanmak zorunda kaldı. Banka sayısı 1931'de Türkiye ölçeğinde 62'yken, 1945'te 40'a düştü. Aynı dönemde şube sayısı toplamı da 486'dan 405'e geriledi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BABIÂLİ VE KÖYLÜ
ÜRETİMDE MÜKELLEFİYET-İ ZİRAİYE

Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914 günü seferberlik ilan etmesi ve ardından Cihan Harbi'ne girmesi kısa sürede temel besin maddeleri darlığına neden olmuştu. Bu tür bir darlık tüm savaşan ülkelerde bariz bir biçimde gündeme gelmişti. İşgücünün silah altına alınması tarımsal üretimi olumsuz etkilemiş, her ülke kendi derdine düşerek temel besin maddeleri ihracını büyük ölçüde yasaklamıştı. Diğer bir deyişle ülkede üretimin azalışının dışında dışardan ithal yoluyla giderilen açık bundan böyle karşılanamaz olmuştu. Bu durum Osmanlı için savaşan diğer ülkelere oranla daha da büyük bir vahamet arz ediyordu. Özellikle 1913-1914 yılı dış ticaret istatistiğine göre Osmanlı Devleti 980 küsur bin kental tahıl ithal etmiş, buna karşılık 100 bin kental ihraç etmişti. Barış zamanında bile Osmanlı 880 bin kental dolayında tahıl ithal etmeksizin nüfusunu besleyemiyordu. Osmanlı liman kentleri, bu arada İstanbul, ithal tahılı kendi kaynaklarına oranla daha ucuza mal ediyordu. Uzun süredir Akdeniz ve Karadeniz havzasından Osmanlı topraklarına tahıl ithal ediliyordu.

Balkan Harbi sonucu Avrupa yakasındaki kimi verimli topraklar yitirilmiş, savaş nedeniyle Osmanlı'nın denizden abluka altına alınışı sonucunda Anadolu, Osmanlı tarım ekonomisinin bundan böyle belkemiğini oluşturmuştu. Genel iaşe ve ordu için gerekli tahılı ülke topraklarında yetiştirmenin dışında bir çözüm görülemiyordu. An-

cak kırsal kesimde önemli oranda nüfusun askere alınmasının yanı sıra askere giden bir kısım köylünün tohumluklarını satarak kendilerine harçlık yapması, ardından Osmanlı topraklarının önemli bir kısmının çekirge afetiyle karşılaşması ve bu afette tohumlarının da tahrip görmesi, işgücü bir yana tohumsuzluk nedeniyle de üretimin büyük ölçüde sınırlı kalacağına işaret ediyordu. Seferberlik gereği askerî nakliyatta ve iaşede kullanılmak üzere el konması, çift hayvanlarının da bir kısmının tarlalardan çekilmesine neden olmuştu. Silah altındaki milyonlarca askerin et tüketimi artmıştı. Tarla sürümünde kullanılan çift hayvanları mezbahalara sevk ediliyordu. Kısacası tarlalarda çekim hayvanı sıkıntısı giderek had safhaya ulaşmıştı. Nihayet veteriner memurlarının yetersizliği ve salgın hastalık kordonlarına gereği gibi riayet edilmemesi hayvan vebasının kimi yörelerde salgına dönüşmesine neden olmuştu.

Öte yandan kırsal alanda üreticinin büyük bir kesiminin silah altına alınarak cepheye sevk edilişinin yanı sıra savaş ortamının belirsizliğinde köylünün, ürününe el konacağı kaygısıyla tedirginliği üretimi olumsuz etkiliyordu. Kendine yeterli olmak, devletten uzak durmak köylü için en rasyonel çözümdü. Balkan Harbi yıllarının acı tecrübesi köylünün belleğinden silinmemişti. "Tekâlif-i harbiye" adı altında köylü, hanesinin tüketimi için gerekli buğdayı bile devlete devretmek zorunda bırakılmıştı. Savaş ortamı üreticiyi pazara dönük üretim yapmaktan caydırmış, ordunun ve büyük kentlerin ihtiyacının zora varan yöntemlerle karşılanışı devlet-köylü ilişkilerini giderek çıkmaza sürüklemişti. Köylü çaresizdi. Savaş söylentileri çıkar çıkmaz köylü varını yoğunu gizlemişti. Kendisi için yeterli olanı üretmekle yetinmişti.[1] Belirsizlik ortamı köylüyü atalete sevk etmişti.

Cihan Harbi de başlangıçta Balkan Harbi'ne benzer bir görünümdeydi. Savaşın doğurduğu kargaşa, taşımacılıkta çıkan aksaklık, işgücü açığı, piyasa mekanizmasının işlerliğini yitirmesi tarımsal üretimin kısa sürede düşmesine yol açtı. Cihan Harbi'nin ilk ve ikinci yılları toplam ekili araziyle savaş arifesi, 1913 yılı ekili arazisi karşılaştırıldığında bu fark bariz bir biçimde ortaya çıkıyordu. 68 milyon dönüm ekili arazi, savaşın ilk yılında 35 milyon dönüme, ikinci yılında ise 27 milyon dönüme düşmüştü.[2] Yıllık üretim savaş

1 "Tekâlif-i Harbiye Kanunu'nun Refi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1474, 23 Mart 1329, s.210-211.

2 Kimi kaynaklar savaş öncesi Osmanlı ülkesinde 75 milyon dönümü aşkın toprak işlenmişken savaşın ilk yılında ekili alanların yarıdan fazla azalarak 30 milyona düştüğünü, 1915-1916 mevsiminde ise bu rakamın 25 milyona kadar indiğini kaydetmektedir

öncesi üretilenin ancak yarısına ulaşabildi. Tarımsal üretimde düşüş özellikle geleneksel ihraç ürünlerinde görüldü. Yukarıda belirtilen nedenlerin yanı sıra ihraç bağlantılarının savaş nedeniyle aksaması bu malların üretimi açısından büyük ölçüde caydırıcı oldu (Tablo IV). Üretimde düşüşün en belirgin göstergesi ekili topraklardı. Cihan Harbi yıllarında Babıâli Balkan Harbi'nin acı tecrübelerini bir kez daha yaşamak istemiyordu.

Bu nedenle Babıâli'nin gelişmelere lakayt kalması düşünülemezdi. Ordunun ve sivil halkın iaşesini sağlamak için bir yandan dış ülkelerden kabil olduğu kadar tahıl ithal etmeye çalıştı, öte yandan ülkede köylünün yılgınlığını gidermek, başta tohumluk olmak üzere ihtiyacını karşılamak ve tarımsal üretimi artırmak amacıyla değişik yöntemlere başvurdu. Savaşın ilk iki yılında bir dizi idari tedbirle sorunlara çözüm aradı, halkın hamiyetine başvurdu. Seferberliğin hasat ve harman zamanına gelmesi kötü bir rastlantıydı. Mahsulün kaldırılıp ambarlanması köy ihtiyar heyetlerine görev olarak verildi. Ziraat odaları bu görevin gereği gibi yerine getirilmesini denetlemekle yükümlü kılındı. Bu amaçla bir talimatname yayınlanarak vilayetlere gönderildi.

Tablo: IV - Savaş yıllarında temel ihraç ürünlerinin üretim miktarları (bin ton) (Pamuk: bin balya)

	Tütün	Kuru üzüm	Kuru incir	Fındık	Pamuk	Yaş koza	Zeytinyağı
	Reji İdaresi	Ege Bölgesi		Karadeniz	Adana	Reji İdaresi	Ege Bölgesi
1913	53,31	69,0	20,9	51	120	7,61	49
1914	43,38	60,8	17,6	52	135	5,23	20
1915	13,87	50,4	15,4	21	15	3,54	22
1916	14,91	44,6	19,8	19	-	2,98	16
1917	17,01	33,6	15,4	14	-	1,33	8
1918	21,04	28,0	17,6	18	-	2,37	6

Kaynak: Vedat Eldem, "Cihan Harbi'nin ve İstiklâl Savaşı'nın ekonomik sorunları," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der: Osman Okyar, Ankara, 1975, s. 378.

Talimatname ilk aşamada işe yaramışsa da tüm ülkedeki tarımsal üretimi merkezi hükümetin gözetimi altına sokacak ve gelecek yıl için gerekli önlemleri alacak nitelikte değildi. Bu amaçla Ziraat Nezareti ve Dahiliye Nezareti ortak bir talimatname layihası hazırladı. Bu yeni talimatnamede köy halkının ahlak ve teamülünden addedilen "imece" usulünden ve özellikle silah altına alınan köylünün toprakları için yararlanılması düşünüldü. Talimatnameye göre her köyde askerî mükellefiyet yaşı dışında kalanlara tarımsal

mükellefiyet getirildi. Köy ihtiyar heyetine köy imamı ve köy muallimi de katılarak bir komisyon oluşturuldu. Nahiye müdürleriyle mutasarrıflar ve valilerin teftişi altında köyde mevcut ve ekime hazır araziye tohum atmak ve yeniden hafriyatta bulunmak ve normal senelerde elde edilen ürünü "hizmet-i müştereke usulü"yle yani ortaklaşa elde etmek tarımsal mükellefiyete giriyordu. Köylerdeki çift hayvanları da bu ortak girişimin hizmetine verilecekti. Talimatname tohumluk sorununu da göz önünde bulundurmuş ve bu konuda mülkiye memurlarının her köy için defter tutması öngörülmüştü. Aşarı emaneten yönetilen mahallerde öncelikle tohumluk ihtiyacı ayrılacak, aşarı emaneten idare olunmayan mahallerde ise maliye memurları köylüye tohumluk sağlayacaklar ve dağıtımı köy adına zimmet kaydedeceklerdi.

Tarımsal üretimi artırmaya yönelik nezaretler arası yoğun bir işbirliği savaşla birlikte gündeme gelmişti. Harbiye Nezareti ile Ziraat Nezareti'nin ortak bir talimatıyla harman yerlerinde bulunan tahılın ambara naklinde ordunun "vesait-i nakliye kolları"ndan yararlanılacaktı. Keza Maarif Nezareti'yle yine ortak hazırlanan bir diğer talimatnameyle okul öğrencilerinin tarımsal üretime alıştırılması ve okul bahçelerinde "ziraat tecrübeleri" yaptırılması öngörülmüştü. Böylece gerektiğinde öğrenciler tarlalara sevk edilecekti. Tarıma yönelik eğitim daha Meşrutiyet'in ilk yıllarında gündeme gelmişti. 1912 yılında çıkarılan "Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi" ile tarıma yönelik "amele mektepleri", "çiftlik mektepleri", "Ziraat ve Ameliyat Mektepleri ve Mıntıka Ziraat Mekatib-i Âliyesi" öngörülmüştü.[3] Müdafaa-i Milliye Cemiyeti daha savaş başlamadan önce "meccanen" yani parasız dağıtılan *Çiftçi Çocuğu* başlıklı risalesini "köylerde ve kasabalardaki ibtidaî ve rüşdî mekteblerde, idadîlerin ilk sınıflarında okutturulmak üzere" yazdırmıştı. Yazarı, Cemiyet-i Ziraiye sabık reis-i sanisi ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye ve Müdafaa-i Milliye Heyet-i Faale azasından Selanik Vali-i Sabıkı Hüseyin Kâzım idi.[4]

---

3 "Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi, 28 Kânunusani [Ocak] 1327", *Sicilli Kavanin*, c.16, s.306-318.

4 Hüseyin Kâzım, *Çiftçi Çocuğu*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1329-1331. (Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından tab' ve neşrettirilmiştir. Meccanen verilir. Cemiyet bu kitabı alanlardan yalnız bir şey ister: O da okumak ve okutmaktır.) Kitap, Hüseyin Kâzım'ın aşağıda yer verdiğimiz birkaç sözüyle başlıyordu:
"Anadolu'nun, bu mübarek memleketin birçok yerlerini gezdim gördüm. Çiftçilik pek geride... Çünkü köylüler ziraat ilminin en adi hakikatlerinden ve usullerinden gafil bulunuyorlar. Bir tarlanın ne için sürüldüğünü ve hangi zaman daha derin sürülmek lâzım geldiğini, bir otun yapraklarıyla havadan ve kökleriyle topraktan ne aldığını, daha bunlara benzeyen en adi şeyleri bilen, tohumunu temizleyen,

Ancak savaş bitecekmiş gibi gözükmüyordu. Savaş sürdükçe ihtiyaç artıyor ve hükümetin doğrudan işe el koyması kaçınılmaz oluyordu. Özellikle savaşın ikinci yılı ve Redd-i Bedel Kanunu'nun söz konusu olması esaslı bir örgütlenmeyle var olan olanakları tümüyle seferber etmeyi gerekli kılıyordu. Tarımsal üretimde savaş başlangıcından beri gözlenen düşüşe dur demek ve köylüyü kabil olduğu kadar barış dönemindeki üretkenliğine döndürmek için ülkedeki seferber edilebilecek tüm güçlerden yararlanmak kaçınılmazdı. Bu hedefe ulaşmak sırf çiftçilerle de olanaksızdı. Çiftliği olmayanların da görevlendirilmesi gündeme geldi. Köyler ve köylüleri sağlam bir çatı altında bir araya getirerek hükümet merkezinin denetimi altına almak ve birlikteliğini sağlamak, köylülerin ihtiyaçlarını yakından gözlemlemek gerekiyordu. Kurulması düşünülen nerede ise ülke çapında bir "kollektivizasyon"du. Vilayetlerdeki merkezi hükümet temsilcileri köylünün "hareket ve ahvalini" izleyecek, tekmil ülke çiftçileri "hükümet tarafından idare olunan büyük bir darü'l-mesai işçileri"ne dönüştürülecekti. Bunların teftiş ve murakabesi sonucu ekili alanlar genişletilebilecekti.

İşte bu tür bir gerekçe ve vahamet kesbeden ihtiyaç sonucu Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu gündeme gelmiş ve Ziraat Nezareti

---

köyün merasındaki dikenleri söken, bağını ilkbaharda değil kışdan evvel süren, tarlasını gübreleyen acaba kaç adam bilebilirsiniz? Daha doğrusu bunları bilmekle ne kazanılır?

Çiftçilikte öğrenilecek daha o kadar şeyler var ki ... Bizim Anadolu köylüleri bunları şimdiye kadar hiçbir kimseden duymadılar. Ben senelerce bu halkın arasında yaşadım ve onlarla beraber çiftçilik ettim ve bu sayede onların ihtiyâclarını yakından anladım. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse Anadolu bir ziraat memleketi değildir. İyi ve çok mahsul alınan bazı yerleri hesâbdan dışarıda bırakacak olursak, hemen her tarafta bire beş ve altıdan ziyade hasılat alınamıyor... Zavallı köylü soğukta, sıcakta, gece gündüz uğraşıp durduğu hâlde pek az bir şey kazanabiliyor. Biz bu felâkette başlıca iki büyük sebeb görüyoruz.

Biri köylümüzün ziraat alemine aid en adi şeyleri bile bilmemeleri, diğeri a'şâr beliyyesidir. Halk bu hâlde kaldıkça hükûmet a'şâr beliyyesini bu biçare milletin başından kaldırıp bunun yerine makul ve meşru' bir vergi koymadıkça bu memlekette çiftçiliğin, dedikleri gibi, bir arpa boyu ileri gitmesi kabil olamaz. Bu söylediğimiz iki şey ziraaatta büyük bir 'inkılâb' yapacaktır. Çiftçiliğe dair birçok kitablar yazdım, bundan sonra da bu ilimle meşgul olacağım ve daha faideli kitablar yazmaya çalışacağım. Bu ufak kitabı köy mekteblerinde okutturulmak için yazdım ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ne takdim ettim. Öyle i'tikad ederim ki, bu kitabımı okuyacak çocuklar öğrendiklerini yapmak isteyecekler ve ufacık bir yenilik göstereceklerdir. Böyle bir kitabda pek çok şey olamaz, fakat orada yazılan memleketin ihtiyâclarına göre düşünülmüş şeylerdir... Anadolu'nun asırlardan beri çektiği felâket ve sefâleti ortadan kaldırmak için büyük büyük himmetler ister. Bu küçücük kitab bu yolda ileri doğru atılmış bir adımdır... Ben de payansız mihnet ve ıztırablarımda bununla -velev bir dakika için olsun- âtîden ümîd-vâr oluyorum... 17 Nisan 1329".

bütçesine bir defaya mahsus olmak üzere tahsisat ünvanı altında 150.000 lira eklenmişti. 1916-1917 yılı bu mevzuatın ilk uygulanışına şahit oldu. Savaş her geçen gün daha geniş bir yaş grubunu silah altına çağırıyordu. 1883 ile 1900 arası doğumluların askere alınması tarımdaki işgücünü daha da azalttı. Ancak buna rağmen "kollektivist" kanun kırsal kesimde sonuç elde etmeyi başardı.

Mükellefiyet-i Ziraiye mevzuatının yanı sıra Babıâli tarımsal üretime yönelik her türlü çözüme açıktı. Tarım için yurtdışından makine donanımı getirtti.[5] Bunların işletim, bakım ve onarımı için Halkalı Ziraat Mektebi bünyesinde iki yıllık Ziraat Makinist Mektebi açtı.[6] Bir yandan fiyat politikalarıyla üretim özendirilmeye çalışırken öte yandan orduya üretkenlik kazandırılmak istendi. Cepheye sevk edilmeyen gayrimüslim amele taburlarından ve Dördüncü Ordu'da olduğu gibi kadınlardan ziraat alayları ve çiftçi taburları oluşturuldu. Bunlar da yetersiz kalınca tüm kırsal nüfus tarım mükellefiyetine tabi tutuldu. Bu arada Harbiye Nezareti II. Meşrutiyet'le birlikte her derde deva bir nezaret konumuna bürünüyordu. Özellikle Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olması ertesinde ordu düzeni sivil kesimin birçok alanında gözlenir olmuştu. Gençliğin örgütlenişinden kadınların çalıştırılmasına kadar birçok uğraş Harbiye Nezareti çatısı altında örgütlenmişti. İmalat-ı Harbiye üretimde etkin bir yer işgal ediyordu. Sanayi diye nitelenebilecek ilk kuruluşlar ordu bünyesinde gündeme gelmişti. Temel besin maddelerinde kıtlık baş gösterince ordunun bu alana da el atması doğaldı.

Osmanlı basınında ziraat alayları fikrinden ilk kez Karamanizade bahsetmişti. Karamanizade'ye göre kurulacak olan ziraat alaylarını bir "mekteb-i ictimaî"ye, tüm toplumsal gelişmeyi gözeten bir okula dönüştürerek "efrada okumak, yazmak, ziraat etmek, hayvan bakmak, iktisad sandıkları teşkil etmek yollarını öğretmek" mümkündü. Ayrıca ordu üretkenleştirilerek devlete yük olmaktan kurtarılabilirdi. Nitekim bu alanda ufak deneyler olmuş, Havran'da askerlerin bahçecilikle uğraştıkları hatta çobanlık bile ettikleri görülmüştü.[7] Savaş yıllarında ordu bünyesinde tarımsal eğitim ve

5 *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 15, 26 Mayıs 1332, s.8. "Zürraa tevzî edilmek üzere Ticaret ve Ziraat Nezâreti tarafından Macaristan'a sipariş olunan 15 adet harman makinesi bu kere vürûd ettiğinden yakında lâzım olan yerlere tevzî olunacaktır."

6 "Ziraat Makinist Mektebi", *Vakit*, 2 Kânunuevvel [Aralık] 1917, s.2. "Halkalı Ziraat Mektebi'nde ziraat aletleri kullanacak mütehassıslar yetiştirmek üzere bir Ziraat Makinist Mektebi açılmıştır. Mektebin müddet-i tedrisi 2 senedir."

7 Karamanîzade, "İktisadiyat: Ziraat Alayları", *Ta'kib ve Tenkid*, no. 1, 6 Mart 1330, s.2-6; no. 2, 20 Mart 1330, s.26-28.
"Ziraat alayları vücûde getirerek taht-ı silahtaki efrâdın adedini çoğaltmak ve bu suretle askerî bütçesini tahfif etmek.

üretim önemli boyutlara ulaştı. İsmail Hakkı Paşa'nın başında bulunduğu Levazımat-ı Umumiye-i Askerîye "ziraat şubesi" erata tarla sürdürdü, hasat toplattı. Ordu bünyesinde tarım derslerine yer verilerek erata çağdaş üretim teknolojisi öğretildi. Yerel ziraat memurları ve ziraat müfettişlerinin katkılarıyla oluşturulan örnek tarlalarda askere uygulamalı konferanslar düzenlendi. Bu amaçla yayınlanan "Orduda Ziraat Dersleri Talimatnamesi"ne göre kolordular, mahallî ziraat memurları ya da ziraat müfettişleriyle görüşerek askerî birliklere yıllık bir program dahilinde tarımsal konularda konferanslar düzenleyeceklerdi. Bu konferansların sayısı yılda 10'un altına düşmeyecekti. Yakınında numune çiftliği ya da ziraat mektebi varsa birlik bu kuruluşların olanaklarından ders aracı olarak yararlanabilecekti. Çevrede böyle bir yer yoksa kışla civarındaki devlet arazisinde ziraat memurlarının çabalarıyla örnek tarlalar oluşturulacak, ziraat makineleri deposundan getirilecek aletlerle konferanslar verilecekti. Arıcılık ve bağcılıkla ilgili araç ve gereç ziraat memurlarının yardımıyla Harbiye Nezareti'nce satın alınacak, ayrıca her kolordu için bir projeksiyon ve sinematografi aracı alınarak konferanslar sırasında yararlanılacaktı. Ziraat memurları birlikleri dolaşarak bu konferansları vermekle yükümlüydüler. Konferansların anlaşılır bir dilde yazılmış notları ziraat memurları tarafından vilayet matbaasında çoğaltılarak birliklere dağıtılacaktı.[8] Halkalı Ziraat Mekteb-i

Ziraat alaylarını bir mekteb-i ictimaî hâline getirmek, efrâda okumak, yazmak, ziraat etmek, hayvan bakmak, iktisat sandıkları teşkil etmek yollarını öğretmek. ... Hicaz hattı inşa edilirken şimendifer taburları teşkil edildi.
Askerler vasıtasıyla iktisadî işler görmek bizde ufak mikyasta öteden beri tatbik ve güzel neticeler de elde edilirdi. Meselâ pek iyi der-hâtır ederim. Haleb'de askerî kışlasına giden muntazam bir yol, Şam'da muhtelif caddeler, Kerek'de kaleye çıkan yol hep askerler tarafından vücûde getirilmişti.
Havran'da askerlerin bahçe vücûde getirdiği, ufak mikyasta ziraat işleriyle meşgul ve muvaffak olduğu, hattâ bazen çobanlık ettiği vâki'dir."
Cihan Harbi yıllarında kurulan amele taburlarının faaliyetleri için bkz. "Amele Taburlarının Semerat-ı Mesaisi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1596, 25 Temmuz 1331, s.223; "Cihet-i Askeriye Tarafından Zer' Olunan Bazı Tarlalar", *Maliye Nezareti 332 Senesi Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1336, s.72, 79-80.

8 "Orduda Ziraat Dersleri Talimatnamesi", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, sayı 37-38, 30 Nisan 1330, s.12-13.
"Kolordular doğruca mahallî ziraat memurları veya ziraat müfettişleriyle görüşerek umûm kıtaatın ziraî konferanslardan münavebeten tarz-ı istifadesini tayin için bir senelik bir program tertip edeceklerdir. Senede ekallî on konferans verilecektir. Yakında nümûne çiftliği veya ziraat mektebi varsa kıta o civara kadar bir ameliyat yapacak ve konferans behemehâl ziraat mektebinde veya nümûne çiftliğinde âlât-ı muhtelife ile bil-amel gösterilecektir.Civarda nümûne çiftliği veya ziraat mektebi yoksa o hâlde kışla civarında mirî arazide cihet-i askeriye ile müttehiden ziraat memurlarının gayretiyle tesis edilecek nümûne tarlasında ve ziraat makineleri deposundan getirilecek âlât ile konferans verilecektir.

Âlîsi muallimlerinden Levazımat-ı Umumiye-i Askerîye Ziraat Şubesi fen memuru Mehmet Esad'a *Fenni ve Amelî Ordu'da Ziraat* kitapları yazdırıldı.[9] İlk kitap hububat ziraatına, ikincisi ise bahçıvanlığa ayrılmıştı.

Öte yandan işlenmeyen devlet topraklarının ekime açılması amacı güdülerek devlete ait taşınmaz mallar, bedeli 40 yılda ödenmek koşuluyla emeklilere satıldı. Bu toprakları alanlara Ziraat Bankası'ndan işletme kredisi sağlandı. Böylece cepheye sevk yaşı geçmiş olan bir kesim üretken kılındı. Ayrıca, portakallıklar, ekime açılan yeni tarlalar, bozulmuş bağlar yerine yapılan yeni bağlar

---

Kıtaatça tedâriki az para ile kabil arıcılık ve bağcılık edevâtı ziraaat memurları yardımıyla Harbiye Nezâreti'nce alınacaktır.
Harbiye Nezâreti'nde her kolordu için bir ziraat projeksiyon ve sinematografi alınacak ve bunlarla verilecek konferanslardan münâvebeten kıaat istifade edecektir.
Ziraat memurları kıtaatın merâkizini dolaşarak bu konferansları vermeye mecburdurlar.
Verilecek konferansların gayet açık yazılmış notları ziraat memurları tarafından vilayet matbaalarında tab' ettirilip kıtaata tevzî' edilecektir.
Ziraat memurları hevesli zâbitânın bilhassa iyi öğrenmelerine atf-ı ehemmiyet etmelidir ki onlar kendilerine muavenet gösterebilsin.
3 Mart 1330 tarihli tahrirât-ı umûmmiye ile ziraat müdürlerine tebliğ edilmiştir."

9 Mehmet Esad, (Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlîsi muallimlerinden Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Ziraat Şubesi fen memuru), *Fennî ve Amelî Ordu'da Ziraat, Birinci Kitap,* Matbaa-i Askeriyye, İstanbul, 1333; *İkinci Kitap, Bahçıvanlık,* Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1333. Bu kitapların ilkinde Mehmet Esad bir "mukaddime"ye yer veriyor ve kitapları yayın gerekçesini açıklıyordu:
"Memleketimizde öteden beri âdet-i mahallîye göre basit ve ârî usuller ile icra-i ziraat olunduğu ve fen memurlarımızın hemân birkaç kişiden ibâret denilecek kadar az olduğu ma'lûmdur.
Levâzımât-ı Umûmiyye-i Askeriyye ziraat kısmında ifa-i vazife ettiğim şu iki sene zarfında bilhassa ordu ve kolordular ve müessesât-ı askeriyece icra kılınan zer'iyyatın fen memurlarının adem-i muvcudiyeti sebebiyle hatalı bir surette yapılmakta olduğu vürûd eden raporlar ve cedvellerin tetkikinden anlaşılınakta ve her yerde iş başında bir mütehasıs bulundurulamadığı için iş sırf efrâdın yed-i iktidarına kalmaktadır. Hâlbuki meselâ ekalîm-i mutedile-i bâridenin usul-ü ziraatini bilen bir çiftçi nefer ekalîm-i mutedilede veya ekalîm-i mutedile-i harrede kendi memleketi usulünce ektiği hâlde tohumların ahvâl-i husûsiyelerini, toprağın kabiliyet-i ziraiyesini, ve bilhassa iklimin icâbâtı nazar-ı itibara alınmayarak zer'iyyat yapılmış olursa bundan istihsâl edilecek faide pek mahduddur. Bazı mahallerde tohumların lüzûmudan pek fazla atılması mezruatın iyice neşv ü nemâsına esaslı bir mâni' teşkil edeceği gibi aksi hâl dahi seyreklik sebebiyle matlub istifadeyi tafsir ve tasgir eyler. Mahâzir-i ma'rûzanın bir dereceye kadar önünü almak ve nâ-cizâne bir hizmet etmek maksadıyle "Levâzımât-ı Umûmiyye-i Askeriyye Reis-i Muhteremi İsmail Hakkı Paşa hazretlerinin rey ü *tensibiyle Amelî ve Fennî 'Ordu'da Ziraat* nâmı tahtında tahrir ve tanzim eylediğim işbu risale-i ziraiye gayet açık ve sade bir ifade ile amelî ve fennî bir surette kaleme alınmış olduğundan mütâlaasıyla zâbitân ve küçük zâbitânın orduda bir fen memuruna terettüb eden vazifeyi hüsn-ü ifa için iktiza eden ma'lûmât-ı ameliyeyi iktisâb edebileceklerini ve erbab-ı ihtisasdan da daha kıymetli eserler ihdâs edilmesine vesile olacağını ümid ederim."

10 yıl süreyle vergiden muaf tutuldu. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası hükümetin bu kararlarıyla okumuş aydınlara önemli bir görev düştüğünü kaydediyordu. Aydın kesim köylüye yol gösterecekti. Memuriyetten emekli olanlar Anadolu'da köylüye öncülük edecek, geleneksel, babadan kalma yarım yamalak yöntemler yerine çağdaş teknik ve üretim olanakları gündeme gelecekti. Böylece ordu, aydın ve köylü Osmanlı'da bir tür tarım devrimi gerçekleştireceklerdi.[10]

Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu

Babıâli'nin özendirici önlemlerinin yetersizliği kısa sürede kendini gösterdi. Savaş, özveri gerektiriyordu; toplumun her kesimi belirli yükümlülükler altına giriyordu. Üretim ancak bu tür bir "mükellefiyet" ya da yükümlülükle ülke ihtiyaçlarını karşılar düzeye çıkarılabilirdi. Nitekim savaş yıllarında çıkarılan Mükellefiyet-i Ziraiye Kanun-u Muvakkati[11] ve beş ay sonra yürürlüğe giren Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu'yla[12] Ziraat Nezareti köy ve kasaba çiftçilerini çift ve hayvanatıyla beraber toplu olarak (an cemaatin) çalışınakla yükümlü tutuyordu. Bu mevzuatla öteden beri tarım işleriyle uğraşan ve askere alınmayan 14 yaşını tamamlamış tüm erkeklerin ve kadınların Ziraat Nezareti'nce saptanacak çapta ülke tarımına katkıda bulunması ve ertesi yıl için tarlayı nadas etmesi öngörülmüştü.[13] Tarımsal uğraşı olmayan ve askere alınmayanlar ise yasa gereğince bulundukları yörede en çok ekilen ürünleri yetiştirmekle yükümlü kılındı. Bu mükellefiyet Müdafaa-i Milliye, Donanma, Hilal-i Ahmer gibi kamuya yararla kurumlarla, her türlü imtiyazlı ve imtiyazsız cemiyet ve şirketi de kapsıyordu. Kendi tarlasında ekimini bitiren çiftçiden çift hayvanlarıyla birlikte yörede yardıma muhtaç asker ve

10 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası görüşlerini şöyle özetliyordu: "Memuriyetten tekaüd edilmiş olanların seviyye-i fikriyyesi şüphesiz ki köylülerden yüksektir. Bu cihetle karyelere tarlalara yeni bir nûr-u zekâ dâhil oluyor demektir. Bu nûr-u zekânın asâr-ı meşkûre husûle getireceğinde ve öteden beri babasından, anasından gördüğünü yarım yamalak tatbikten başka bir şey yapmıyan köylüye güzel bir nümûne-i imtisâl teşkil edeceğinde şüphe yoktur." Bkz. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1614-15-16, 12 Kânunuevvel [Aralık] 1331, s.322.

11 "Mükellefiyet-i Ziraiye Kanun-u Mavakkatı 5 Eylül 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.1297-1298

12 "Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu 2 Nisan 1333", *Düstur*, II. tertip, c.9, s.596-597.

13 "Seferberlik imtidadı müddetince her köyde teşkil edilecek müşterek amele-i mükellefe maarifiyle tarlalara tohum ekmek ve yeniden tarla sürüp tohum zer' etmek husûsâtının temini zımnında tanzim ve Meclis-i Vükelâ'ca tensib kılınan talimatname sureti" için bkz. "Talimatname Sureti", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1558, 1 Teşrinisani [Kasım] 1330, s.616-618. Ayrıca bkz. "Yazlık Mahsulat Ziraati", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1581, 11 Nisan 1331, s.133-134.

yoksul ailelerin tarlalarında çalışması beklendi. Bu arada Babıâli emek arzını genişletmek için her türlü çareye başvurdu. Başkumandan vekili Enver Paşa'nın direktifiyle İstanbul, Bursa ve Edirne vilayetleri ile İzmit ve Çatalca livaları dahilinde geniş araziye sahip olup toprağı sürdürecek işgücü bulamayan arazi ve çiftlik sahiplerine yardım olmak üzere ihtiyaçları oranında "esir efrat" ya da savaş tutsağı verildi. Bu esirlerin iaşe ve iskânları çiftlik sahiplerine aitti.[14]

Uygulamayı etkin kılmak için kimi yaptırımlar getirildi. Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu hükümlerine riayet etmeyen erkeklerin ve tüzel kişiliklerin (eşhas-ı maneviye) sulh mahkemeleri ve sulh mahkemeleri bulunmayan yerlerde o görevi ifa eden bidayet mahkemeleri tarafından 25 kuruştan 100 kuruşa kadar para cezasıyla ve tekrarı halinde 24 saatten bir haftaya kadar hapisle cezalandırılması öngörüldü. Vilayet ve müstakil liva merkezlerinde valinin ya da mutasarrıfın riyaseti altında, defterdar ya da muhasebeciyle en yüksek dereceli ziraat, orman ve baytar müdür, memur ya da müfettişlerinden ve jandarma kumandanından ve zürra arasında muteber olan iki kişiden müteşekkil bir zer'iyat heyeti oluşturulacaktı. Vilayet ve liva merkezleri kaza itibar olunarak kazanın en yüksek mülki amirî tarafından zer'iyat memurları saptanacaktı. Köy ve mahalle ihtiyar heyetleriyle muhtarları ve imamları zer'iyat memurlarının emri altına verildi. Zer'iyat memurlarının yetki alanları köylerin genişliğine ve aralarındaki mesafeye ve ilişkiye göre en az altı ve en fazla 12 köyü kapsayacaktı. Birden fazla ihtiyar heyeti bulunan kasabalar ihtiyar heyeti sayısınca karye addolunacaktı. Merkez yönetimde de uyumlu bir yapı oluşturularak Ziraat Müdüriyet-i Umumiyesi'ne gerektiği kadar memur tayin olunacak ve denetim için müfettiş ve müfettiş muavinleri görevlendirilecekti. Tepede ise ziraî mükellefiyetin "vahdet"ini, birliğini ve yönünü tayin etmek ve hükümetin değişik birimleri arasında eşgüdümü sağlamak üzere

14 "Çiftlik Sahiplerine Muavenet-i Askeriyye", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 33, 3 Teşrinisani [Kasım] 332, s.8. "İstanbul, Bursa ve Edirne vilayetleri ile İzmit ve Çatalca livaları dâhilinde vâsi' araziye malik olup da amele bulunamamasından dolayı arazisini sürdürmeyen eshâb-ı araziye ve bilhassa çiftlik sahiplerine bir muavenet-i mahsusa olmak üzere kendilerine ihtiyâcları nispetinde esir efrâd itâ edilmesi Başkumandan vekil-i âlîsi Paşa hazretlerinin emr-i devletleri iktizasındandır. Bu suretle verilecek üseranın iaşe ve iskânları çiftlik sahiplerine aittir. Her çiftlik veyahut vâsi' arazi sahiplerinin işçi olarak ne kadar esir efrâda ihtiyâcları olduğunu ve çiftliklerin bulunduğu mevâki' mufassal adresleriyle beraber mektup veyahut telgrafla Dersaadet'te menzil müfettiş-i umûmîliğine bildirmeleri ve bilâhare arazisinin kaç dönümden ibâret bulunduğunu ve ziraatı için talep ettikleri ne miktarda efrâda ihtiyâc olduğunu nâtık hükûmet-i mahalliyyece musaddık varaka göndermeleri lâzım gelir."

İstanbul'da Ziraat Nazırı'nın riyaseti altında Harbiye, Dahiliye ve Maliye müsteşarlarıyla Ziraat Müdür-i Umumisi'nden ve dışardan Ziraat Nazırı'nın uygun göreceği iki kişiden oluşan bir mükellefiyet-i ziraiye heyeti kuruluyordu.

Köy ve mahalle ihtiyar heyetleri ve köy imamları nizamnamenin kendilerine tebliğ tarihinden itibaren bir hafta zarfında kendi köy ve mahallelerinde bulunan çift sürmeye elverişli çekim hayvanıyla çift sürebilecek olan erkek ve kadın nüfusu ve karye ve mahalle sakinlerine ait nadas ve ekinleri kaydetmekle ve zer'iyat memurları köy ve mahalleye geldiklerinde teslim etmekle yükümlüydüler. Köyün zer'iyat memuru bu kayıtlar doğrultusunda köyde ekilmeye elverişli tarlaları semt ve cihet itibarîyle tasnif ederek önce nadaslardan başlanmak üzere her semtin ekim sırasını kura çekerek ihtiyar heyeti huzurunda belirleyecek ve köyün çift hayvanları ve çiftçilerinin adedine göre her gün ekilmesi zorunlu olan dönüm miktarını ve ekime başlanacağı günü ihtiyar heyetine bildirecekti. Ancak zer'iyat memuru bu görevi tevdi edinceye kadar çift ve köylü boş bekletilmeyecek, geçmiş yıllarda olduğu gibi ziraata, tarımsal faaliyete devam edecekti. Her köyde çiftçi çift hayvanıyla beraber her gün belirlenen semtte tarlaları işbirliğiyle ekecekti. Muhtar her sabah bu hususu temin etmekle mükellefti ve durumu zer'iyat memuruna bir mazbatayla bildirecekti. Kasabalarda ise toplu olarak ekilecek tarlalar, köylerde olduğu gibi kısımlara ayrılacak ve kaza idare meclisi kararı ve gözetimiyle ekim gerçekleştirilecekti.

Tarlalar "an cemaatin" yani toplu olarak ekilmekle birlikte her tarlaya saçılacak tohum tarla sahibince sağlanacaktı. Zer'iyat memuru kendisine tahsis edilmiş köy ve tarlaları sürekli denetleyecek ve kusuru ve ihmali görülen çiftçiler ile ihtiyar heyetleri azası hakkında bir zabıtname düzenleyerek nahiye müdürü aracılığıyla kazaya iletecekti. Nahiye müdürü bu zabtı en geç 48 saat içinde kazaya göndermekle yükümlüydü. Kazada idare meclisi İdare-i Vilayat Kanunu'nun 74. maddesi uyarınca çalışmaktan kaçınanları hükümet emirlerine itaat etmemekten dolayı mahkûm edebilecekti. Köylüden toplu ziraaatta bulunmak istemeyenler ve hayvanını saklayanlar, gizleyenler Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu'nun dördüncü maddesi uyarınca cezalandırılacaklardı. Nahiye müdürleri nahiyeleri dahilinde bulunan köyleri ayda en az üç kez teftiş edecek ve düzenlenen listenin sağlıklı olup olmadığını, köylünün rızası dahilinde mükellefiyetin temin edilip edilmediğini ve zer'iyat memurlarının gereği gibi çalışıp çalışmadıklarını bir raporla kaza kaymakamına bildireceklerdi.

Zer'iyat memuru ziraî mükellefiyeti zorla (cebren) yaptırmaya yetkiliydi ve bu hususun sağlanması için nahiye müdüründen jandarma talep edebilecekti. Nahiye müdürü kâfi miktarda jandarmayı zer'iyat müdürünün hizmetine vermekle yükümlüydü. Kaza kaymakamı ile kaza ziraat muallimi ziraî mükellefiyetin yerine getirilmesinde birinci derecede ve doğrudan doğruya sorumluydular. Bu konuda ihmali görülen kaymakam ve muallim hakkında Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu'nun dördüncü maddesi gereğince işlem yapılacaktı. Kaza kaymakamıyla ziraat muallimi ziraat mevsimi sürdükçe ayda en az bir kez kaza dahilinde dolaşarak nahiye müdürleriyle ziraat memurlarının ziraî mükellefiyeti teftiş ve takip edip etmediklerini gözlemleyecekler, soruşturacaklar ve ihmali görülen memurlar hakkında işlem yapacaklardı. Kaza kaymakamıyla ziraat muallimleri her ay gerek zer'iyat memurlarıyla nahiye müdürlerinin raporlarını gerek kendi dolaşımları sırasındaki gözlemlerini ortak olarak içeren bir rapor hazırlayacaklar ve liva mutasarrıfıyla liva ziraat memurlarına göndereceklerdi. Keza her liva mutasarrıfıyla ziraat memuru liva dahilinde ekim mevsimi sürdüğü müddetçe en az iki ayda bir kez teftişe çıkacaklar ve kendilerine gönderilen raporların sağlıklı olup olmadığını bilfiil gözlemleyeceklerdi. Bu arada ziraî mükellefiyetin başarıyla yürütülmesi için gerekli önlemleri alacaklar ve gözlemlerini, aldıkları ve genel olarak alınması gereken önlemleri vilayet ya da müstakil liva zer'iyat heyetlerine bildireceklerdi. Vilayet ya da müstakil liva merkezlerindeki zer'iyat heyetleri üyeleri sırayla vilayet ya da müstakil liva dahilini mıntıkalara taksim ederek ekim mevsimi süresince en az iki kez teftiş edeceklerdi.

Ziraat memuru sorumluluğu dahilindeki köylerdeki ekimi her hafta ziraat muallimine ve bulunmayan kazalarda kaymakama bildirecekti. Kaymakam ve muallim her iki haftada bir kez ekim sonuçlarını liva ziraat memuruna iletecekti. Liva ziraat memuru liva dahilindeki ekimin her 20 günlük miktarı için kaza itibarîyle iki defter tutacak ve bunlardan birini vilayet zer'iyat heyetine, diğerini doğrudan doğruya Ziraat Nezareti'ne gönderecekti. Vilayet ve müstakil liva merkezlerinin zer'iyat memuru bulunmayanlarında bu görev ziraat muallimine düşüyordu. Öte yandan valiler ve mutasarrıflar vilayet ve müstakil liva zer'iyat heyetleri adına ziraî mükellefiyet usulünün yararlarını, ekim, hasat sonuçlarını, alınması gerekli önlemleri her ay muntazam raporlarla Ziraat Nezareti'ne bildireceklerdi. Merkezde ise merkez müfettişleriyle müfettiş muavinleri nizamname öngörülerinin gereği gibi yürütülüp yürütülmediğini

ve mükellefiyetin temin olunup olunmadığını düzenlenen talimatname dairesinde teftiş edeceklerdi. Bu arada etkinliği artırabilmek için görev alanları özendirici maddî müşevvikler de gündemdeydi. Vilayet ve müstakil liva zer'iyat heyetleri üyesi her toplantı için yarım lirayı aşmamak üzere Ziraat Nezareti'nin saptayacağı bir huzur hakkı (ücret-i huzur) alacaktı. Ziraî mükellefiyetin sağlanmasında yararlı hizmet gösteren ve gayretli mülki memur, jandarma zabit ve efradı ve ihtiyar heyeti azası ile köy imamına parasal mükafat ödenebilecekti. Zer'iyat memurlarına 600 kuruşu aşmamak üzere aylık ücret tahakkuk ettirilmişti.

Ekilecek mahsul bir program dahilinde belinlenecekti. Ziraat Heyeti vilayet ve müstakil liva dahilinde ekimi mümkün olduğu kadar artırabilmek ve ülkenin iaşesini karşılayabilmek için bazı tür mahsul ekimini sınırlandırabilecek ve bir kısım mahsulün teamülden fazla ekimine karar verebilecekti. Ancak bu tür kararlar Ziraat Nezareti'nce düzenlenen talimatnameye uygun olacak ve bu gibi kararlar konusunda Ziraat Nezareti'ne bilgi verilecekti. Bu arada ziraî mükellefiyete rağmen kimi topraklar ekim dışı kalmış olabilirdi. Boş kalan tarlalarda doğrudan doğruya hükümet ya da belediye adına veya Müdafaa-i Milliye ve Donanma Cemiyeti gibi kamu yararına çalışan kurumlar tarafından ekim gerçekleştirilecek, bunun için gerekli önlemler Zer'iyat Heyeti'nce alınacaktı.

Mükellefiyet-i Ziraiye Kanun-u Muvakkati kısa sürede etkisini gösterdi. Savaşın son yıllarında ekili alanlarda hissedilir bir artış kaydedildi. 1915-1916 mevsiminde 25-27 milyon dönüm toprak işlenmişken 1916-1917 mevsiminde 32-35 milyon dönüme ulaşıldı. Bu rakam 1917 Mayıs sonunda 52 milyona kadar yükseldi. Nitekim Meclisi Mebusan'da Kanun-u Muvakkat'i savunan Ziraat ve Ticaret Nazırı Mustafa Şeref Bey, getirilen tarımsal yükümlülükle birtakım "müstehlik mıntıkalar"ın yani tüketici bölgelerin, "müstahsil mıntıkalar"a yani "üretici bölgeler"e dönüştüğünü kaydediyordu. Şeref Bey'e göre Edirne, Bursa, Çatalca ve İzmit yöreleri eskiden kendi nüfusunun ancak sekiz dokuz aylık talebini karşılayabilirken, tarımsal yükümlülük sonucu diğer yörelere besin maddesi göndermeye başlamıştı. Düyunu Umumiye İdaresi 1917 yılı başlarında hazırladığı genel iktisadî durumla ilgili raporda Mayıs 1917 sonu itibarîyle ekili alanın bir önceki yıla oranla %50 arttığını kaydediyordu. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bu gelişmenin nedenini izlenen tarım politikasında görüyor, alınan tarımsal önlemlerin genel iktisadî durum üzerinde olumlu sonuçlar yarattığını belirtiyor-

du. Mükellefiyet-i ziraiye, çekirge mücadelesi, tarımsal yöntemlerin geliştirilmesi, üreticinin tohum, kükürt gibi ihtiyaçlarının karşılanması, tarımda makineli üretime geçiş, çift hayvanlarına ordu tarafından el konmasının yasaklanması, portakallıkların ve yeni açılan tarlaların ve bozulmuş bağların yerine yapılan yeni bağların 10 yıl süreyle vergiden muaf tutulması, büyük ve küçükbaş hayvan hastalıklarıyla mücadele önlemlerin belli başlılarıydı. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bu önlemler sayesinde Osmanlı tarımında yeni bir "devre-i saadet"in yani mutluluk evresinin açıldığını kaydediyordu. Devletin gündeme getirdiği bu önlemler sayesinde ülkenin iktisadî koşulları kökten dönüşüme uğrayacak, tarımsal yöntemler geliştirilecek, zihniyet değişecek, kırsal kesimin sermaye yetersizliği telafi edilecekti.[15]

Savaş yıllarında işgücü açığı en büyük sorundu. Bu koşullar altında tarımda makineleşme bir kat daha önem kazanıyordu. Verim ancak sermaye girdisiyle artırılabilirdi. Bu nedenle Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan tarım makineleri getirtilerek çiftçiye dağıtıldı.[16] Lokomobil, harman makinesi, orak makinesi, pulluk makineleri, traktör makinesi ithal edilen belli başlı tarım araçlarıydı. Makineler en çok pazara dönük tarımsal üretime geçmiş bulunan Konya, Ankara ve Bursa yörelerinde rağbet gördü.[17] Bu arada Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlîsi'ne bağlı bir Çiftlik Makinist Mektebi açıldı. İki yıllık bu okulun öğrencileri hasat zamanı Aydın, Konya, Ankara vb. yerlere gönderiliyor ve ithal edilen orak ve harman makinelerinde çalıştırılıyorlardı.[18] 1918 başında Ticaret ve Ziraat Nezareti Konya'da da bir çiftlik makinist mektebi açma kararı aldı.[19]

Tarım ve İttihat-Terakki

İkinci Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarıma özel bir ilgi gösteriyordu. Çiftçiler Derneği bu ilginin somut bir göstergesiydi. 1914 yılında Antalya Mebusu Hamdullah Emin Paşa tarafından kurulan dernek İttihat ve Terakki'nin yan örgütlerinden

15 "Vaziyet-i İktisadiyemiz", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1720-21, 22-29 Kânunuevvel [Aralık] 1333, s.257-258.
16 "Ziraat Makineleri", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 29, 12 Eylül 1332, s.29.
17 "Teşebbüsat-ı Ziraiye", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 40, 19 Kânunusani [Ocak] 1332, s.6.
18 "Ziraat Makinist Mektebi", *Vakit*, 2 Kânunuevvel [Aralık] 1917, s.2; "Ziraat İşleri", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 58, 21 Haziran 1333, s.7.
19 "Konya'da Çiftlik Makinist Mektebi", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Şubat 1918, s.2.

biriydi. Fahri başkan Talat Paşa, ikinci fahri başkan o sırada Ticaret ve Ziraat Nazırı olan Ahmed Nesimi Bey'di. Fiilî Başkan Hamdullah Emin Paşa, İkinci Başkan Mehmet Emin Paşa, Katib-i Umumi Abdullah Emin Bey, Veznedar Hasan Rıza Bey, Müdür-ü Mes'ul Dava Vekili Celal Derviş Bey'di. İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Merkezi Katib-i Mesulü Kemal Bey, Doktor Mustafa Hulusi Bey, Ahmed Hamdi Bey, Yusuf Ziya Bey ve Doktor İsmail Bey yönetim kurulunun diğer üyeleriydiler. Dernek, üreticiye parasız dağıtılmak üzere tarımsal uğraşlarla ilgili pratik bilgileri içeren *Çiftçiler Derneği Mecmuası*'nı yayımlıyordu.[20] Çiftçiler Derneği, yöneticilerinden de anlaşılabileceği gibi siyasî boyutu olan bir dernekti. Derneğin 1916 sonlarındaki genel kurulunda hemen hemen aynı kişiler tekrar seçildiler. Bu arada Aydın Mebusu ve *Tanin* başyazarı Yunus Nadi Bey ikinci başkanlığa getirildi.[21] Dernek, İttihat ve Terakki'nin kapanışı

20 "Çiftçiler Derneği", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 20, 30 Haziran 1332, s.7.

21 "Çiftçiler Derneği İçtiması", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 37, 15 Kânunuevvel [Aralık] 1332, s.7-8. Derneğin nizamnamesi için bkz. "Çiftçiler Derneği'nin Nizamname-i Esasîsi", *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, sayı 1, 11 Eylül 1332, s.13-16. Çiftçiler Derneği'nin kuruluş amaçlarını içeren maddeler şunlardı:
Madde 1. Mevcudiyyet-i milliyyemizi temin, vaz'iyet-i iktisadiyyemizi tarsîn edecek yegâne âmil olan ziraat ve şuabâtının ıslah ve terakkisine aid müzakerât icra ve tedâbir-i muktaziyye ittihâz edilmek maksadıyla ve "Çiftçiler Derneği" ünvanıyla bir cemiyet-i fenniyye ve iktisadiyye teşekkül eylemiştir.
Madde 2. Zürra'mızın tenvir-i efkâr ve himaye-i menâfîine müteallik kavânîn ve nizâmât neşrini temin zımnında hükûmet-i seniyye ve Meclis-i Mebûsân zımnında teşebbüste bulunmak ve ziraata müteallik risaleler, kitaplar neşretmek, müessesât-ı ziraiye ve baytariyyenin ıslah ve terakkisine ait mesâili merci-i aidesine arz eylemek, ziraat ve şuabâtına ait mektepler tesis ve küşâdı ve alâim-i cûye rasathaneleri teşkilâtının memâlik-i Osmâniye'nin her tarafına teşmili esasını istikmâl eylemek, ziraat ve şuabâtına ait sergiler, müsabakalar küşâdıyla teşvikât-ı ziraiyede hükûmete muavenet etmek, neşriyyat-ı mütevâliye icrasıyla efkâr-ı Umûmiyye-i milleti ziraate muhabbet ve merbutiyete imâle ile ziraatın muhtac olduğu levâzımı tedârikte ve mahsulât-ı ziraiyenin ihracât ve sarfiyyatında delâlet ve vesâtette bulunmak, mekâtib-i umûmiyyede ve kışlalarda ziraat tedrisâtının müfid ve amelî bir hâle getirilmesi için mânen ve maddeten muavenette bulunmak, vilayât-ı Osmâniye dâhiline ve bazı Avrupa merâkizine hey'et-i fenniyyeler i'zâmıyle ahvâl-i iktisadiyye ve ihtiyâcât-ı ziraiyesini tetkik ve memlekette tatbik ettirmek, memâlik-i Osmâniye ve ecnebîyye dâhilinde ziraî ve iktisadî bazı seyahatler tertip ve icrasıyle ziraat ve şuabâtı müntesib ve muhibbi dernek azasının adedini teksir eylemek, umûm mekâtib talebesini evkât-ı münâsibede alât-ı ziraiye depolarına, ziraat, baytar, orman mektepleriyle nümûne tarlalarına, bağçe ve ormanlara ve sanayi-i ziraiye fabrikalarına götürmek suretiyle amelî dersler verdirilmesi için teşvikât ve teşebbüsâtta bulunmak, ağaç bayramları ihdâsiyle teşcir-i arazi ve cibâle hizmet etmek ve mevcut ormanların hüsn-ü idare ve vikâyesi ve kiraya baltalıklar tefriki zımnında nezâret-i aidesi nezdinde teşebbüsâtta bulunmak, her nev'i ziraat şirketleri teşkilâtını teşvik ederek müteşebbislerine rehberlik etmek, memâlik-i Osmâniyye ve ecnebîyye ziraat mekteplerine girmek isteyen talebeye delâlet ve muavenette bulunmak, hayvânât-ı ehliyyeyi ıslah ve teksir ve ziraata faideli umûm hayvânâtı himaye eylemek maksadıyla teşkil olunmuştur."

ertesinde, Balkanlar'daki çiftçi partileri örneği üzerine yeni bir nizamname düzenleyerek siyasal bir partiye dönüştürüldü.[22]

Bu arada savaş yıllarında Ticaret ve Ziraat Nezareti Müşaviri Mösyö Halle'ın önerisi üzerine tarımsal üretimi geliştirmek amacıyla Ticaret ve Ziraat Nezareti'nde 15 uzmandan oluşan bir Umur-u Ziraiye Komisyonu kuruldu.[23] "Ahval-i ziraiyenin terakkisini temin maksadiyle" oluşturulan bu komisyon Mösyö Halle'in "ahval-i ziraiyenin ıslahı", tarımsal gelişmenin sağlanması hakkında verdiği raporu inceleyerek gerekli kararları almakla yükümlüydü. Komisyonda Ziraat Bankası Umum Müdürü Mösyö Kautz, aynı bankanın Umum Müdür Muavini İsmail Rıfkı Bey ve Ziraat Umum Müdürü Nesib Bey de yer aldılar. Hayvancılığın geliştirilmesiyle ilgilenecek ikinci bir komisyon ise Nezaret Müşaviri Mösyö Halle, Umur-ı Baytariye Umum Müdürü Ali Rıza, Mösyö Kautz ve İsmail Rıfkı Beylerle Ziraat Umum Müdür Muavini Ali Osman ve Umur-u Baytariye Müdürü Simon Bey'den oluştu.[24]

Böylece savaşın ilk yıllarında tarımsal üretimde beliren karasızlık giderek yok oldu. "Tekâlif-i harbiye" ve benzeri yöntemlerle üreticinin malına el koymaktan vazgeçildi, köylünün ürününe yüksek fiyatlar ödenerek üretim özendirildi. Anadolu köylüsü fiyata duyarlılığını göstermekte gecikmedi. Eskiye oranla malına birkaç kat fiyat ödendiğini görerek olanakları ölçüsünde pazara mal sevk etti. Bu arada birçok geçimlik yöre pazara açıldı. *İktisadiyat Mecmuası*'nın deyişiyle köylü mahsulünü ahval-i adiyeden sekiz on misli fiyatla satabildiğini görüyor ve bu fırsattan istifade için çoluk çocuğuyla beraber var kuvvetini toprağa sarf ediyor ve bu sayede avcunda birkaç kuruş biriktirmeye muvaffak oluyordu.[25] Tarımsal ürünlere yüksek fiyat ödeyerek üretimi artırma girişimleri sonuçsuz kalmamış, savaşın tüm olanaksızlıklarına karşın pazara açılmış yörelerde üretim artışı kaydedilmişti. Tarımsal ürün fiyat politikasının belirlenişinde İttihatçıların payı büyüktü. Ege yöresinde kooperatifçilik gi-

22 "Osmanlı Çiftçiler Derneği Nizamname-i Esasîsi", *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, sayı 3-4, 1 Mart 1335, s.426-430. Ayrıca bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, s.458-461; Işıl Çakan, "Mesleki Temsil Arayışları İçinde Çiftçilerin Siyasal Temsiline İlişkin Çabalara Bakış: Osmanlı Çiftçiler Derneği'nden Türkiye Zürra Fırkası'na (1914-1920)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 1, yıl 2002, s.27-89.

23 "Ziraat Komisyonu", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1671, 31 Kânunuevvel [Aralık] 1332, s.10.

24 "Komisyonlar", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 40, 19 Kânunusani [Ocak] 1332, s.6.

25 "Bursa Muhabir-i Mahsusamızdan", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 67, 8 Teşrinisani [Kasım] 1333, s.5-6.

rişimlerinin yanı sıra Cemiyet'in İstanbul Murahhası Kemal Bey'in yönetimindeki Heyet-i Mahsusa-i Ticarî, Anadolu çiftçi eşrafının oluşmasında önemli rol oynamıştı.

İttihat ve Terakki örgütünün ticarete atılmasından önce Anadolu'da buğdayın kıyyesi 20-25 paraya düşmüş, tüccar bu mahsulü büyük kent piyasalarında 60-70 paraya satarak büyük kazanç sağlamıştı. Heyet-i Mahsusa-i Ticarî İstanbul'un iaşesini üstlenir üstlenmez tahılı için çiftçiye önce 44, sonra 55 para ödeyerek üreticiyi -o güne değin görmediği bir biçimde- ödüllendirmişti.[26] Dersaadet Ticaret Odası "ihtiyaç uzvu tevlîd eder" yani ihtiyaç yeni yapılanmalara ortam sağlar, özdeyişinin ne kadar doğru olduğuna kanıt olarak Anadolu'daki gelişmeleri gösteriyordu. Savaş, tüm elemlerine karşın Anadolu ekonomisi üzerinde bir şok etkisi doğurmuş, Anadolu köylüsünü uyarmış, uyandırmıştı. Cihan Harbi ülke ekonomisini dışa kapayarak yerel tarımsal ürünlerin rağbet bulmasına neden olmuş, kırsal kesim parasallaşmıştı. Tabii bu süreçte izlenen enflasyonist para politikasının payı büyüktü. Dış pazarların kapanışı tüccarı Anadolu'ya sevk etmişti. "Birkaç aydan beri pirinç, fasulye, patates, tereyağı, bal vesair bin türlü mekulat Anadolu'dan gelerek İstanbul pazarlarını kapladı." Eskiden yüzüne bakılmazken savaş ortamında bu mallar kapışılır olmuştu. Eğer bu ihtiyaç doğmamış olsaydı Anadolu'da bu kapasiteler atıl kalırdı, dış pazarların "daima pahalı olan ecnebi mahsulat ve ma'mulatı" tüketilirdi.[27]

---

26 Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 13 Teşrinievvel [Ekim] 1916, s.3; 15 Teşrinievvel [Ekim] 1916, s.2. Şehremini İsmet Bey'in 9 Şubat 1916 günü Belediye Cemiyet-i Umfmiyesi'ndeki nutkunda belirttiği gibi, köylü pazar için üretime özendirilmişti: "Emânetçe Anadolu'dan zahire celbinden mukaddem mahallinde 140 kıyyesi ancak 80, 85 kuruşa satılmakta olan buğday bizim celb ve mübâyaamız dolayısıyla birden bire 160 kuruşa kadar terakki eylediği için mahallî zürra'ı mühimce istifade temin etmiştir." Bkz. Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, Şehremaneti Matbaası, İstanbul, 1927, s.431.

27 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bu gelişmeleri şöyle ifade ediyordu:
"Harb-i Umûmî'nin muâmelât-ı iktisadiyye-i âlem üzerindeki tesirâtı ma'lûmdur. Bu tesirâttan olarak bizde de bir hadise-i iktisadiyye göründü ki Harb-i Umûmî'nin tesirât-ı elemesine rağmen memnuniyetimizi mucib olacak bir derecededir.
Filhakika müstehliklerimiz mahsulât-ı mahalliyyeye müracaat etmek mecbûriyyetini duydu. Herkesin nazarı memleketimizin ma'mûlât ve mahsulâtına in'itaf etti. Birkaç aydan beri pirinç, fasulye, patates, tereyağı, bal vesair bin türlü mekulât Anadolu'dan gelerek İstanbul pazarlarını kapladı. Evvelce bunların -fena bir âdet saikasıyle- yüzüne bakmayanlar hemân satın almaya koştu.
'İhtiyâc uzvu tevlîd eder' sözü de bir kere daha doğru çıktı. Eğer biz de ihtiyâc hissetmemiş olsaydık memleketimizin bu mahsulât ve ma'mûlâtı olduğu yerde kalır ve müstehlikler bunlara nisbetle daima pahalı olan ecnebî mahsulât ve ma'mûlâtıyle geçinirdi." Bkz. "Memâlik-i Osmaniye Erzağı", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1571, 31 Kânunusani [Ocak] 1330, s.49-50.

Fiyat politikasının yanı sıra hükümetin diğer bir olumlu girişimi çiftçiye tohumluk dağıtmasıydı. Öte yandan Ziraat Bankası köylüye açtığı kredi olanaklarını genişleterek üreticiyi bir ölçüde murabahacı, simsar ve devecinin elinden kurtardı. Savaş yıllarında İttihatçı çevre artık "istihsali artırmak için en müessir çarenin köylünün maddî menfaatini taht-ı temine almak" olduğunu söylüyor, aşar ve ağnamın kaldırılmasını önererek üreticinin piyasa mekanizması göstergeleri doğrultusunda özendirilmesini savunuyordu. Ancak İttihat ve Terakki bu tür vergilerin köylüyü caydırıcı nitelikte olduğunu bilmesine karşın malî gerekçelerle bunları yürürlükte tutuyordu. Savaşın finansmanı özveri gerektiriyordu. Özveri denince de ilk akla gelen köylüydü. Buna rağmen İttihat ve Terakki üretici lehine bazı önlemler almaktan da geri kalmadı. Köylünün yükünü hafifletme doğrultusunda ilk önlem olarak iltizamdan ayrılarak "aşarın emaneten idaresi" kararlaştırdı.[28] İttihat ve Terakki Tanzimat'tan beri bir türlü becerilemeyen bu reformu savaş koşullarında gerçekleştirmeyi kafasına koydu.

1917 ve 1918 yıllarında, cepheden uzak topraklarda savaşın ilk yıllarına oranla ekili alanlar genişledi. Örneğin Bursa Vilayeti'nde Cihan Harbi öncesi en çok 1.535.829 dönüm toprak ekilebilmişti. Bu vilayette savaşın ikinci yılında ekili topraklar 442.000 dönüme düştü. Özendirici önlemlerin ardından ekili alanlar bir yılda savaş öncesi rakamını da aşarak 1.703.864 dönüme çıktı. Ayrıca eksiden tahıldan 1'e 6 alınırken savaşın son yıllarında 1'e 9 elde edilmeye başlandı.[29] Aynı şekilde Edirne Vilayeti'nde ekili topraklar 553.000 dönümden 2.000.000 dönüme yükseldi.[30] Öte yandan savaş yıllarında Çukurova'da geniş alanlar pamuk ekimine açıldı.[31] Keza Konya Ovası'nda savaş öncesi (1913) buğdayda 1'e 4,07, arpada 1'e 5, 8 alınırken, savaşla birlikte yöreye Alman sermayesinin gelişi ve arazinin sulanması sonucu mahsul büyük ölçüde arttı.[32] Konya Ova-

28 "Aşarın Emaneten İdaresi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 56, 24 Mayıs 1333, s.6-7.
29 "Bursa Muhabir-i Mahsusamızdan", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 67, 8 Teşrinisani [Kasım] 1333, s.6.
30 "Bu Seneki Zer'iyatın Miktarı", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 43, 1 Mart 1333, s.7.
31 Elif S(at)., "Vilayat: Adana Muhabirimizden", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 49, 15 Mart 1333, s.5; "Anadolu'da Pamuk Mahsulü", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 59, 5 Temmuz 1333, s.8.
32 Ovadaki üretkenlik artışı için bkz. Süleyman Sırrı, "Konya Ovası'nın İrvâsından Şimdiye Değin İstihsâl Olunan ve Bundan Sonra Husule Gelecek Olan Fevâid", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 44-48, 8 Mart 1333, s.4-9; L. R., "Travaux D'irrigation en Asie Turque 'Les Plaines de Konia'", *Revue de Turquie- Questions économiques*, no. 2, Haziran 1917, s.41-46.

sı'nın sulama ameliyesini Anadolu Demiryolu Şirketi üstlenmişti.[33] 1916 yılında bu toprakları işleyen Levazımat-ı Askerîye İdaresi amele taburları buğday ve arpada l'e 15 alarak eskiye oranla üretimi üç buçuk katına çıkardı.[34]

Savaş yıllarında dış ticaret olanaklarının kısıtlanışı ve eldeki stokların giderek tüketilişi eskiden pazarda rekabet olanağı bulamayan Anadolu ürününe talebi artırdı. Savaş öncesi dış ticaret kanalıyla yurtdışına çıkan servet bu kez Anadolu'ya yöneldi. Tekinalp'in deyişiyle "millet bütün yiyeceğini hatta giyeceğinin bir kısmını da hep dahilden tedarik etmek mecburiyetine düçar olduğu için dayı-babayı düşünmeye mecbur olmuş"tu. Kendisine tohumluk dağıtılmış, "usul-ü cedid" yani günün teknolojisine uygun ziraat aletleri verilmiş, yüz binlerce lira sarf edilerek çekirge gibi afetlerin önü alınmış, kadınlar, çocuklar çalıştırılmış, yeni mevzuat çıkarılmış, Ziraat Bankası'nın kredi olanakları genişletilerek Anadolu rençperi kısmen gözetilmişti.[35] Bu bir "iktisadî inkılab"dı. "Siyasî inkılab" ve "ictimaî inkılab"ın ardından geliyordu. Bundan böyle "Türk iktisadî mukadderatını kendi eline almış, iktisadî istiklalini tamamiyle iktisab eylemişti". Toprağının feyiz ve bereketinden, emeğinin semeresinden kendisi yararlanıyordu. Eskiden borçtan başını kaldıramayan, yoksulluk nedeniyle malını murabahacıya yok pahasına kaptıran Türk köylüsünün cebi artık binlerce lira görüyordu. Ürününe el konmuyor, istediği zaman istediği fiyatla satabiliyordu. Ekim yöntemi ıslah oluyor, gelişmiş ülkelerin hemen tümünde görülen kooperatif türü örgütlenmeler giderek yaygınlaşıyordu.[36] Savaş

33 "Konya Ovası İska Ameliyatı İşletme Muamelat-ı Fenniyesinin Muvakkaten Anadolu Demiryolu Şirketi'ne İhalesi ve Bedel-i İhale ve Müteferriatına Muktezi 2.450.573 Kuruşun 1329 Nafıa Bütçesine Zamîmeten Sarfı Hakkında Kanun-u Muvakkat 24 Ağustos 1329", *Düstur*, II. tertip, c.5.

34 Tekinalp, "İstihsalat-ı Milliyeyi Artırmak Meselesi 2", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 49, 15 Mart 1333, s.2.

35 Tekinalp, "İktisadî İnkılap", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 64, 14 Eylül 1333, s.2. Tekinalp şöyle devam ediyordu:
"... kendisine miktar-ı kâfî tohumluk, usul-ü cedit alât ve edevât-ı ziraiye verildiği gibi çekirge gibi afetlerin önünü almak için yüz binlerce lira sarf etmiş, kadınları, çocukları çalıştırmış, kanunlar, nizamlar tanzim etmiş, Ziraat Bankası'nın faaliyetine bir kat daha germî verdirmiş, hulâsa ahvâl-i hâzıranın ilcasıyle rençperlere karşı olan vazifesini hiç olmazsa kısmen ifa etmişti."

36 Tekinalp, Türk köylüsünün iktisadî gücünün artışını şu satırlarla ifade ediyordu: "Türk iktisadî mukadderâtını kendi eline almış, iktisadî istiklâlini tamamiyle iktisâb eylemiştir. Servet menba'larını kendisi isti'mâr ediyor. Toprağının feyz ve bereketinden, say ü amelinin semerelerinden kendisi müstefid oluyor. Evvelce borcundan baş kaldıramıyan, yoksulluk dolayısıyla alnının teriyle vücûde getirdiği mahsüllerini murabahacıya yok pahasına satmaya mecbur olan Türk köylüsü artık binlerce liralık servete mazhar oluyor. Mahsullerini istediği zaman istediği

yılları gazetelerinde de benzer görüşlere yer veriliyor, "evvelce cebinde bir altın görmeyen rençberin bugün binlerce liranın sahibi" olduğu, köylünün tüm eski borçlarını ödediği ileri sürülüyor, "bugün gözümüzün tutmadığı erkek ve kadın her rençberde birkaç bin lira vardır" deniyordu. Cihan Harbi kırsal kesimin parasallaştığı bir evreydi. Ancak cepheye giden geri dönmüyordu. Anadolu'nun parasallaşması savaşın beşerî sermaye kaybının yanında bir ayrıntı olarak kalıyordu. Bütün bu çabalara karşın Cihan Harbi topyekûn bir savaştı. Arz, tüm savaşlarda olduğu gibi talebin gerisinde kalıyordu. Toplu yerleşim yerlerinde halkın beslenme sorununa kesin bir çözüm bulunamadı. Savaşta yitirilen topraklar üretim dışı kaldı, sürekli genişleyen cepheler son kertede ekim alanlarını daralttı, savaş öncesine oranla toplam tarımsal üretimdeki düşüş önlenemedi.

***

Cihan Harbi yıllarında tarım dışı kesimlerde de işgücü açığı giderek önemli boyutlara vardı. 1913 ve 1915 yılları için gerçekleştirilen sanayi istatistikleri bu konuda somut veri sağlamaktadır. Nitekim bu yıllar arasında istatistiklerin kapsadığı kuruluş artarken faaliyette bulunan işletme sayısı ve çalışanların toplam miktarı düştü.

Tablo: V - 1913 ve 1915 yıllarında işler durumda olan kuruluş sayısı ve çalışanların toplam miktarı

	Mevcut olan		İşler durumdakiler		Çalışanlar toplamı	
Sanayi'in türü	1913	1915	1913	1915	1913	1915
Gıda Sanayii	74	75	71	57	3281	3916
Toprak Sanayii	16	17	16	5	980	336
Deri Sanayii	12	13	11	12	930	1270
Ağaç Sanayii	19	24	19	19	705	377
Dokuma Sanayii	70	73	61	36	7765	6763
Kırtasiye Sanayii	51	51	51	49	1897	1267
Kimya Sanayii	10	11	10	4	417	131
Toplam	252	264	182	226	16975	14060

Kaynak: *Ticaret ve Ziraat Nezâreti 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1333/1917, s. 19-20.

fiât ve istediği şerâit dairesinde satabiliyor. Felâhat usulünü günden güne ıslah ediyor, rençperin yükselmesine medâr olan, ve mütemeddin memleketlerin hemân kaffesinde mevcut bulunan kooperatif gibi teşkilât gittikçe çoğalıyor, kuvvet kesbediyor." Bkz. Tekinalp, "Dahili İstikraz Münasebetiyle İktisadî Hayat: İnkılâbın Son Perdesi", *Yeni Mecmua*, sayı 44, c.2, 16 Mayıs 1918, s.358.

Bazı kentlerde işgücü sayısındaki düşüş genel ortalamadan daha da belirgindi. Örneğin 1913-1915 yılları arasında İzmir kentinde işçi sayısı kuruluş başına 41,7'den, 22,9'a geriledi.

Tablo: VI - İzmir'de 1913 ve 1915 yılları sınaî kuruluş, işçi ve kuruluş başına ortalama işçi sayıları

	Kuruluş sayısı	İşçi sayısı		Kuruluş başına ortalama işçi sayısı	
		1913	1915	1913	1915
Gıda sanayii	24	660	235	27,5	9,8
Maden sanayii	8	357	52	44,6	6,5
Toprak sanayii	5	50	20	10	4
Deri sanayii	4	204	164	51	41
Ağaç sanayii	9	291	83	32,3	9,2
Dokuma sanayii	10	1120	1052	112	105,2
Kırtasiye sanayii	11	533	271	48,4	24,5
Kimya sanayii	13	291	53	22,4	4,8
Toplam	84	3506	1900	41,7	22,9

Kaynak: "İzmir Şehrinin 1329-1331 seneleri sanayi istatistiği," *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası* no: 70-75, 31 Mayıs 1333, s. 51.

Savaş ilerledikçe erkek nüfusun cepheye sevki nedeniyle emek arzı sınırlı kaldı; kentlerde ve kırsal alanlarda erkek işgücü bulunamaması sonucu Osmanlı kadını çalışma yaşamına çekildi.[37] Fabrikalardan atölyelere, yol yapımından sokak temizliğine kadar birçok iş sahasında kadın işçi çalıştırılmaya başlandı.[38] Savaş yıllarında

37 Örneğin, "ziraat amelesi fıkdanı" için bkz. "Alât-ı Fenniye-i Ziraiye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1562, 29 Teşrinisani [Kasım] 1330, s.645-646.

38 *Sabah* gazetesi kadınların iş yaşamına atılışı üzerine şu satırlara yer veriyordu: "Şimdiye kadar bizim kadınlarımız resmî dairelerde, ticarethanelerde çalışamazlarken şimdi bizde de hemân her işte meşgul olmaya başladılar. Meselâ kadın berberler son zamanlarda İstanbul'da birden bire çoğaldı.
Yakın vakitlere kadar şehrimizde cins-i lâtife mensup hemân hiçbir berber yok iken birkaç ay içinde kadın berber adedi şâyân-ı hayret bir surette arttı. Beyoğlu'nda ilk görüldüğü zaman büyük bir taaccüble seyredilen kadın berberler şimdi nazar-ı dikkati bile celb etmiyor. Beyoğlu Cadde-i Kebiri'nde, Sirkeci'de, Divanyolu'nda birçok kadın berberler rahat rahat işlerini görüyorlar.
Erkeklerimiz şimdiden sakallarını kadınların ellerine vermeye başladılar. Bkz. "Kadınların Muharebeden İstifadeleri", *Sabah*, 13 Teşrinievvel [Ekim] 1917, s.3.
Sanayi dergisinden öğrendiğimize göre, yine savaş yıllarında, "300 kuruş maaşla ve 'kadın nezâfet-i fenniyye amelesi' nâmıyle Bayezid, Fatih ve Beyoğlu cihetlerinde nezâfet ameleliğinde istihdam edilmek üzere 300 hanım aranmakta"ydı. Bkz. "Kadınlarımızdan da Amele", *Sanayi*, sayı 11, 31 Mart 1333, s.32. *İktisadiyat Mecmuası*'nda da benzer bir habere rastlanıyordu: "İzmir'de Dahi Belediyeye Ait Husat-ı Tanzifiye ve İnşaiiyede Kadınlar İstihdamı Takarrur Etmiştir."; "İzmir'de Kadın Tanzifat Amelesi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 55, 10 Mayıs 1333, s.7. Kadınlar memuriyete de alınıyorlardı. Bkz. "İktisdî Haberler: Şehremaneti'nde Kadın Memurlar", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 53, 26 Nisan 1333, s.7.

Enver Paşa'nın girişimiyle kurulan Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi kadınları işe yerleştirmede önemli katkılarda bulundu.[39] Kadınlar gönüllü olarak askere alındı. Birinci Ordu tarafından oluşturulan kadın işçi taburlarıyla geri hizmette işgücü açığı giderildi.[40] Tarım sektöründe Cemal Paşa'nın öncülüğünde, Dördüncü Ordu'nun oluşturduğu "Kadın Amele Taburları" Çukurova yöresine sevk edildi.[41] Ancak cephelerde insan kaybı büyüktü. Salt Çanakkale'de Osmanlıların ölü, yaralı ve hasta sayısı 252.300 kişiydi. Kısa dönemde bu tür özendirici yöntemlerle nüfus açığının giderilmesi olanaksızdı. Savaş yıllarında işgücü açığı ekonominin hemen her alanında belirgin bir biçimde hissediliyordu.

Beslenme sorunu İttihatçı kabinenin tarıma ayrı bir önem vermesini gerektiriyordu. Köylüye tohumluk ve çift hayvanı temini iktidarın temel kaygılarından birini oluşturdu. Giderek Amele taburlarının tarım kesiminde istihdamına başlandı. Hasat ve harman sırasında 13 binden fazla makine ve yeni hasat aleti dağıtıldı. Bağlar için Avrupa'dan göztaşı ve kükürt getirtilerek Ziraat Bankası aracılığıyla vilayetlere dağıtıldı. Ancak savaş yetmezmiş gibi kuraklık, dolu, seyelan, çekirge afeti ve salgın hastalıklar verimi sürekli olumsuz etkiliyordu. Bir süre sonra ordu devreye girdi. Ticaret ve Ziraat Nezareti ile Harbiye Nezareti müşterek bir ziraat idaresi oluşturdu. Buharlı makine ve çift hayvanı temin edilerek Konya'nın geniş ovaları ve Batı Anadolu'daki metruk arazi ekime açıldı. Bu çabaya Hilal-i Ahmer ve Celal Bey-Rihter Şirketi ortak edildi. Çukurova'da mısır ekimine girişildi. Hüdavendigâr, Adana ve Konya'da geniş ölçekte pirinç yetiştirildi. Pirinci çeltiğinden ayırmak için makine getirtildi. Patates, mısır, akdarı ekimi özendirildi. İlk ve ortaokul öğrencilerine haftada iki gün yöre ziraat memurları aracılığıyla ziraat dersi ve-

---

39 *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi Nizamnamesi*, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet, 1332. Cemiyetin kurucuları şu kişilerdi: Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver, Harbiye Nezareti Müsteşarı İsmail Hakkı, Harbiye Nezareti Mektupçusu Ali Rıza, İstanbul Mebusu Salah Cimcoz, Dava Vekili Mehmet Arif, Dava Vekili Mehmet Selahattin.
Cemiyet'in amacı 2. maddede belirtilmişti. "İşbu cemiyetin maksadı kadınlara iş bulup kendilerini nâmuskârâne temin-i maişete alıştırarak himaye etmektir."

40 "Birinci Kadın İşçi Taburu", *Vakit*, 11 Şubat 1918, s.1; "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nden", *Vakit*, 8 Şubat 1918, s.2; "Türk Kadını: Bir Viyana Gazetesinin Makalesi", *Vakit*, 3 Mart 1918, s.1. *Wiener Journal*'dan alınan bu son yazıda şöyle deniyordu. "Türk kadınını bu vaz'iyette görmeği herhalde kimse beklemezdi. Genç Türk hareketinin Türk kadınlarının hayatında büyük bir inkılâb hasıl ettiğine bundan büyük bir delil olamaz".

41 "L'Agriculture et les femmes", *İktisadiat Medjmouassi*, (*İktisadiyat Mecmuası*'nın Fransızca Kısmı) yıl 2, no. 54, 3 Mayıs 1917, s.4.

rildi. Böylece orak ve harman mevsimlerinde öğrencilerin üretime katkıları beklendi.

Savaş yıllarında en büyük kayıp hayvan varlığıydı. Ülkenin savaş öncesi 47 milyon dolayında büyükbaş hayvanı vardı. Hayvan neslinin ıslahı için baytar sayısının artırılması gerekiyordu. Baytar Mektebi kadrosu ele alınarak yılda 60 baytar yetiştirecek şekilde genişletildi. Mektebe laboratuvarlar eklendi. Çağdaş bilgilerin okul müfredatına alınması için Almanya'dan 10 baytar getirtilmesine karar verildi. Savaş yıllarında en büyük sorun bulaşıcı hayvan hastalıklarıydı. "Emraz-ı hayvaniye" için mevzuat çıkarıldı ve bir zabıta ihdas edildi. Kanun gereğince itlaf edilen hayvanlar tazmin edilerek sahiplerinin mağduriyeti giderilmeye çalışıldı. Hayvanları bulaşıcı hastalıklardan korumak için serum üretimine önem verildi. İstanbul bakteriolojihanesi Pendik'te yeni inşa olunan bir binaya taşındı. Erzincan'daki serum darü'l-istihzarının olanakları genişletildi. Eskişehir'de yeni bir serum bakteriolojihanesi açıldı. Bu arada hayvancılıkla uğraşanların bilgilerini artırmak için açık dille yazılmış risaleler bastırılarak dağıtıldı. Çifteler çiftliğinde Arap atı sayısı artırıldı.

Ancak savaş yıllarında en büyük afet çekirgeydi. 1914 yılında baş gösteren Fas çekirgesi istilası mahsule büyük zarar vermişti. Çekirge itlafı için bütçede "muzır hayvanlar itlafı tahsîsatı" artırılarak o yıl 10 milyon okkaya yakın çekirge tohumu toplattırılmış, 3 milyon dönümden fazla çekirge tohumu gömülü arazi sürdürülmüş, milyonlarca çekirge itlaf edilmişti. Ertesi yıl Sudan çekirgesi diye bilinen siyah çekirge istilasıyla karşılaşılmıştı. Bunların imhası için uzmanlardan oluşan bir komisyon kurulmuş, bu komisyonun kararlarını uygulamak üzere Harbiye Nezareti'yle müştereken bir "Çekirge Mücadele Teşkilatı" vücuda getirilmişti. Amele taburlarından 13 tabur bu işe tahsis edilmiş, yine askerliğini yapan 70 kadar ziraat memurunun yönetiminde Sudan çekirgesinin yaygın olduğu mıntıkalara sevk edilmişti. Bu amaçla Almanya'dan uzman heyet ve gerekli araç gereç getirtilmişti. Nihayet İstanbul'da "haşerat-ı muzırre istasyonu" ve bitkisel hastalıkların teşhis ve tedavisi için bir "emraz-ı nebatiye istasyonu", ayrıca tohum ve kimya laboratuvarları açılmıştı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

FİNANSMAN VE BORÇLANMA
EVRAK-I NAKDİYE'DEN DAHİLÎ İSTİKRAZ'A

19. yüzyıl üzerine yazan tarihçiler genellikle 1914'e kadar uzanmak gereği duyarlar. 20. yüzyıl çoğu kez 1914-1918'in gündeme getirdiği dönüşümlerle anlam kazanır. Çağın siyasal, iktisadî, toplumsal ve kültürel göstergeleri 1914-1918'le birlikte biçimlenmiştir. 1918 ertesi siyaset genişlemiş, çalışan kesim, sendikal örgüt, işgücü ve kadın daha geniş bir siyaset anlayışı içerisinde aktif konum kazanmıştır. Diğer bir deyişle savaş sonrası siyaset seçkinlerin ayrıcalığı olmaktan çıkmış, geniş bir tabana oturmuştur. İki dünya savaşı arası dünya ekonomisi güç bir dönemden geçmiş ve giderek kendi içine kapanan bir dizi gelişmiş ülke ekonomisi 1929 Buhranı'na neden olmuştur. Aynı dönemde kadının, ailenin, çocuğun konumundan sanat, estetik anlayışına dünya köklü dönüşümler geçirmiştir.

Cihan Harbi ya da Harb-i Umumi diye bilinen, ikincisinin gündeme gelişiyle birlikte I. Dünya Savaşı diye yazına geçen savaş topyekûn bir savaştı. 1914-1918 dönemi savaş giderleri o güne değin görülmedik boyutlara ulaşmış, savaşan devletler tüm ulusal kaynaklarını seferber etmek zorunda kalmışlardı. Eskiden savaşların maliyeti milyonlarla ölçülürken, Cihan Harbi'nin giderleri Amerikan parasının savaş öncesi değeriyle 211 milyar doları bulmuştu. Savaş yıllarında ülkelerin askerî giderleri bütçeden ayrılacak bir payla ödenemeyecek boyutlara ulaştı. Savaşan devletler ordu ih-

tiyaçlarını karşılayabilmek için olağandışı yöntemlerle satın alma gücü yaratma yoluna başvurdular. Savaş yılları bütçelerinde giderler banknot ve kredi enflasyonuyla finanse edilmeye başlandı, tedavül hacminde büyük bir genişleme doğdu. Bu doğrultuda savaşan ülke para ünitesinin satın alma gücü düştü, genel fiyat düzeyi sürekli yükseldi.

İngiltere, müttefiklerine verdiği avanslar dışında savaş için 35.300 milyon İngiliz lirası harcamıştı. Fransa'nın savaş gideri 24.300 milyon İngiliz lirasını buluyordu. Almanya'nınki ise 37.770 milyon İngiliz lirasına ulaşmıştı. Savaşın finansmanı daha önceki savaşlarda olduğu gibi vergi geliriyle, kısa ya da uzun vadeli borçlanmayla veya emisyonla karşılanmıştı. ABD borçlanarak savaşı finanse etti. 1916 yılında 1188 milyon dolar olan devlet borcu 1919'da 25.482 milyon dolara yükseldi. Bu paranın yarısına yakını müttefiklere borç vermek için borçlanılmıştı. Bu arada federal devlet gelirlerinde de bir artış olmuş, 1916'da 782,5 milyon dolarken 1920 yılında 6694,6 milyon dolara yükselmişti. Avrupa ülkeleri ise savaşın finansmanında borçlanmaya öncelik vermişlerdi. Savaş giderlerinin yaklaşık %95'i borçlanmayla sağlanmıştı. Vergi gelirleri savaş giderlerinin çok sınırlı bir kısmını oluşturuyordu. Örneğin Avrupa'da vergi gelirleri savaş giderleri içinde en yüksek paya sahip olan İngiltere'de bu oran %17 dolayındaydı. İngiltere'nin 31 Mart 1914 günü biten malî yılı geliri 200 milyon İngiliz lirasıydı. Savaş yıllarında vergi gelirlerinin sürekli artışı sonucu 1918/19 malî yılında bütçe 889 milyon İngiliz lirası gelir gösteriyordu. Ancak vergi gelirleri borçlanmalara oranla düşük bir düzeydeydi. Savaş başlangıcında devlet borcu 678 milyon İngiliz lirasıyken 31 Mart 1920'de 7859 milyon İngiliz lirasına yükselmişti. Bu rakam İngiltere'nin müttefiklerine ve dominyonlarına verdiği borçları da içeriyordu. Savaşı borçlanmayla finanse eden diğer bir ülke Fransa'ydı. Fransa'nın devlet borcu 31 Temmuz 1914'te 34.000 milyon frankken 1920'nin ilk gününde 240.000 milyon franka yükselmişti. Vergi gelirleri ise savaşın ilk yıllarında düşüş göstermişti.

Almanya'da yeterince etkin bir vergi yapısı olmayışı nedeniyle vergi gelirlerinin savaş giderlerindeki yeri çok sınırlı kalmıştı. Alman vergi sisteminde gelir ve kazanç vergisi hasılatı federe devletlerin ve yerel yönetimlerin payına düşüyordu. Barış döneminde Reich, gelirini büyük ölçüde dolaylı vergilerden ve bazı olağanüstü vergilerden elde ediyordu. Aşırı kazanç ya da savaş kazançları vergisi ancak 1916 yılında yürürlüğe sokulabilmişti. Fakat bu verginin de büyük bir katkısı olmamış, savaş yıllarında mevzuatın karışıklığı

nedeniyle ve savaş ertesi tırmanan enflasyon sonucu devlete pek büyük bir gelir sağlayamamıştı. 1913-1914 malî yılında Reich'in geliri 3600 milyon marktı. Vergi gelirleri savaşın ilk yıllarında bir ölçüde düşmüş, sonra ise belirgin bir artış göstermişti. Devlet borçları 1913 yılında 4800 milyon marktı. Alman hükümeti savaşın başından 31 Mart 1920'ye kadar 222.000 milyon mark iç borçlanmaya gitmişti. Savaşan diğer ülkeler de Fransa ve Almanya'nınkine benzer bir politika izleyerek savaşı borçlanma ve enflasyonla finanse etmişlerdi.

1914-1918 döneminde bütün bu borçların yanı sıra savaşan ülkeler sürekli kâğıt para emisyonunda bulunmuşlardı. Fransa Bankası'nın banknotları 1913 sonunda 5713 milyon frankken 1919 sonunda 37.274 milyon franka ulaşmıştı. İngiltere tedavüle "currency notes", Almanya ise "Reichsbank notes" sürmüştü. Almanya'nın borçlarının hemen hemen tümü iç borçtu. Bu arada Alman hükümeti Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan'a kredi açmıştı. Müttefikler ise kendi aralarında karmaşık bir borçlanma sistemi kurmuşlardı. Savaş yıllarında Fransa sürekli dış borca başvurmuştu. ABD savaşa girinceye kadar yükün büyük bir kısmını İngiltere omuzladı. Daha sonra ABD kredileri ağır bastı. Savaş yıllarında para ve kredi enflasyonunun yanı sıra mal ve hizmetlere aşırı talep ve üretimdeki düşüş hızlı fiyat artışlarına neden oldu. 1913-1919 döneminde toptan eşya fiyat ortalamaları oran olarak İngiltere'de %155, Fransa'da %256, İtalya'da %266, Almanya'da %315, Hollanda'da %204, İsveç'te %230, Japonya'da %136 ve ABD'de %106 artış kaydetmişti.[1]

İktisadî ve Malî Önlemler

Cihan Harbi yıllarında Babıâli ordu giderlerini karşılamak için enflasyonist bir politika izlemek zorunda kaldı. Savaşın emisyon yoluyla finanse edilmesi efektif talebin sürekli artışına neden oldu. Savaşla birlikte Osmanlı piyasasındaki malların önemli bir kesimi orduya ayrılmıştı. Sivil halkın tüketimine ayrılan pay ise giderek daralmıştı. Ülkenin denizden ablukaya alınması, demiryolu dış hatlarının düşman ülkelerden geçmesi, savaş nedeniyle ülkelerin ihraç edebilecekleri besin maddelerini stoklamaları Osmanlı dış ticaret ilişkilerini büyük ölçüde etkiledi, günlük zorunlu tüketim madde-

[1] Heinrich E. Friedlaender and Jacob Oser, *Economic History of Modern Europe*, Rentice-Hall, New York, 1953, s.353; Witt Bowden, Michael Karpovich and Abbott Payson Usher, *An Economic History of Europe since 1750*, Howard Fertig, New York, 1970, s.679-680; Gerd Hardach, *The First World War: 1914-1918*, Allen Lane, London, 1977.

leri kısa sürede karaborsaya düştü. Avrupa'da savaş başlar başlamaz İstanbul piyasasında büyük bir panik baş gösterdi. Mevduat sahipleri bankalara akın etti, bir an önce paralarını çekme gereği duydular. Öte yandan piyasadaki durgunluk ve bekleyiş nedeniyle tüccar ödeme güçlüğü çekmeye başladı, bankalar tüccara verdiği krediyi kestiler.[2] Bu koşullar altında Babıâli, Ticaret ve Sanayi Odası ve bankaların isteği üzerine moratoryum ilan etti. 2 Ağustos 1914 tarihli Tecil-i Düyun Kanun-u Muvakkati'yle bankalardaki vadeli, vadesiz mevduat dahil olmak üzere tüm borç ve taahhüt vadeleri bir ay süreyle geri bırakıldı.[3] Bu karar dış borçlara da uygulandı. Düyunu Umumiye kapsamına giren tüm ödemeler ertelendi. Borç erteleme mevzuatı savaş boyunca yürürlükte kaldı. Bu önlem sayesinde birçok banka iflastan kurtuldu, hatta kazançlı çıktı. Nitekim altın olarak müşterilerden alınan paralar moratoryum ertesinde değerinin birkaç kez altında olan kâğıt parayla ödendi, altın lira ile kâğıt lira arasındaki değer farkı bankaların kâr hanelerine kaydolundu.

Tecil-i Düyun alacaklıların ya da mevduat sahiplerinin bankalardan paralarını çekmelerini önlemişse de Osmanlı Bankası'nın çıkarmış olduğu banknotlar karşılığında altın lira verme taahhüdünü ortadan kaldırmamıştı. Ellerinde Osmanlı Bankası banknotu bulunduranların savaşın doğurduğu güvensizlik ortamında kâğıt banknotlarını altına dönüştürmek isteyeceklerini göz önünde bulunduran Babıâli, borçların ertelenmesi kararının ertesi günü bir tedbir alarak Osmanlı Bankası'nı banknot karşılığı altın ödemekten kurtardı.[4] 3 Ağustos 1914 tarihli Kanun-u Muvakkat'la Osmanlı Bankası banknotlarına tedavül zorunluluğu kondu. Banknotların piyasada altın sikke gibi alınıp verilmesi sağlandı. Kanun-u Muvakkat'ta, ayrıca, bu karara uymayanların 1 liradan 15 liraya kadar para cezası ya da 24 saatten bir aya kadar hapis cezasına çarptırılacakları belirtildi. Ardından Osmanlı Bankası banknotlarının tedavül gücünü yükseltmek amacıyla 10 Ağustos 1914 tarihli irade yayınlanarak Osmanlı Bankası'nın 1 ve yarım liralık banknot çıkarması öngörül-

---

2 Savaşın ilk günlerinde Osmanlı ekonomisindeki fiyat hareketleri için bkz. "Muharebe-i Umumiye ve Ticaret-i Osmaniye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1543, 19 Temmuz 1330, s.481-483.

3 "Tecil-i Düyun Hakkında Kanun-u Muvakkat 20 Temmuz 1330", *Düstur*, II. tertip, c.6, s.909. Aynı gün genel seferberlik ilan edilmişti. Borçların ertelenmesi ileriki aylarda da sürmüştü. Bkz. *İkinci Tecil-i Düyun Kanun-u Muvakkati* 18 Ağustos 1330; *Üçüncü Tecil-i Düyun Kanun-u Muvakkati*, 18 Eylül 1330 ve diğerleri.

4 "Bank-ı Osmani Tarafından Tedavüle Çıkarılan Banknotların Tedavülünün Mecburiyeti Hakkında Kanun-u Muvakkat 21 Temmuz 1330", *Düstur*, II. tertip, c.6, s.914.

dü. Karşılığında 100 ve 50 liralık banknotlardan aynı değerde bir miktarının imhası kararlaştırıldı.[5]

Osmanlı Bankası'na banknot çıkarma yetkisi 1863 tarihli kuruluş sözleşmesiyle tanınmıştı. Ancak Cihan Harbi'ne değin Osmanlı Bankası'nın piyasaya sürmeye yetkili olduğu banknotların en ufak değerde olanı 5 liralıktı. Banknotların taşıdıkları değerlerden de anlaşılabileceği gibi Osmanlı Bankası banknotları yaygın bir tedavül aracı değildi. 100 ve 50 liralık banknotlar ancak büyük kentlerde, tüccar ya da bankerlerce kullanılıyordu.[6] 1 ve 0,5 liralık banknotları tedavüle çıkartarak Babıâli, halkın değerli madeni para yerine banknot ya da kâğıt para kullanmaya alıştırılmasını amaçlıyordu. Bu arada tedavüldeki Osmanlı banknotlarının miktarı artırılmış, 4 milyon Osmanlı lirasına yükseltilmişti. Son olarak Babıâli, savaş ekonomisinin zorunlu kıldığı parasal düzenlemelerde bir adım daha atarak 5 Ekim 1914 tarihli kanun-u muvakkatle altın ihracını yasakladı.[7]

Savaşın Finansmanı

Bütçesinde yer alan gelirlerle Babıâli'nin savaşı finanse etmesi olanaksızdı. 34 milyon altın lirayı bulan 1914-1915 malî yılı bütçesinin 14 milyonu Düyunu Umumiye'ye, kalan 20 milyonu devletin payına düşüyordu. Harbiye Nezareti'nin bütçesi 6 milyon liraydı. Jandarma'nınki 2 milyon, Bahriye Nezareti'nin bütçesi ise 1 milyon 300 bin lira dolaylarındaydı. Üç bütçenin toplamı 9,5 milyon liraya yaklaşıyordu.[8] Bu parayla seferberliğe girişmek, 800 bin kişilik bir oruduyu beslemek ve askeri cepheye sevk etmek olanaksızdı. Öte

---

5 Bank-ı Osmanice Bir ve Yarım Liralık Banknotlar İhracı Hakkında İrade-i Seniye 28 Temmuz 1330", *Düstur*, II. tertip, c.6, s.943; Havâdis-i Dâhiliye: Banknotlar", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1545, 2 Ağustos 1330, s.506. Bu kâğıt paraların sahtelerinin ortalıkta dolaşması üzerine Osmanlı Bankası "ikinci tertip banka kaimeleri" basmak zorunda kalmıştı. Bkz. "İkinci Tertip Banka Kaimeleri", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1550, 6 Eylül 1330, s.555.

6 Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Henri Jouve, Paris, 1909, s.139-159.

7 Savaş yıllarında Babıâli, diğer savaşan ülkelerde olduğu gibi altın paraları Hazine'de toplama çabası içerisindeydi. Bkz. "Kulplu ve Lehimli Beşibirlik Altınların Aynen Hazineye İrsali Hakkında Kanun 20 Kânunuevvel [Aralık] 1332", *Maliye Nezareti 332 Senesi Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1335, s.128; "Mal Sandıklarına Vürûd Edecek Altın Meskûkâtın Tekrar Meydan-ı Tedavüle Çıkarılmayarak Hazine'de Temerküz Ettirilmesi", "Altın Meskûkâtın Sarf Edilmeyerek Hazine'ye Gönderilmesine Dair Kanun 18 Mart 1333", *Maliye Nezareti 333 Senesi Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1336, s.8.

8 *Devlet-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Bütçedir*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1330.

yandan savaş nedeniyle devlet gelirlerinde 7-8 milyon liralık bir düşüş bekleniyordu. Özet olarak Babıâli'nin olağan bütçeyle savaşı finanse etmesi imkânsızdı.

Osmanlı hükümeti savaşla birlikte giderlerini olağandışı kaynaklarla gidermeyi denedi ve geleneksel yöntemlerine başvurdu: Aylıkların yarısı nakit olarak ödendi, öbür yarısı için memur alacaklı kılındı, müteahhitlerin ve diğer alacaklıların borçlarının ödenmesi ertelendi, orduya gerekli araç gereç ve erzaka "tekâlif-i harbiye" adı altında ya da bedeli kısmen veya tümüyle ileride ödenmek üzere el kondu, yaş sınırları içerisinde bulunan mükelleflere askerlikten muaf tutulmaları için "muafiyet-i askerîye" vergisi ödetildi.[9] Böylece olağan bütçeye bir dizi ek kaynak sağlanması amaçlanmıştı. Ancak savaşla birlikte seferber orduyu beslemek için ayda 500 bin liralık bir ödenek öngörülmüştü. Diğer bir deyişle Harbiye, Bahriye ve Jandarma'nın bütçelerine yılda 6 milyon lira ekleniyordu. Toplam 15 milyonu bulan askerî harcamaları yukarıda belirtilen ek kaynaklar dahil tüm devlet gelirleriyle bile karşılamak olanaksızdı. Babıâli için tek çözüm dış finansman kaynakları bulmak ya da emisyon mekanizmasıyla savaşı finanse etmekti.

Tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi Babıâli'nin emisyonda bulunması kâğıt para çıkarması anlamına geliyordu. Oysa 1863 sözleşmesiyle bu yetki imtiyaz olarak Osmanlı Bankası'na verilmişti. Savaşın ilk yılında Babıâli, Osmanlı Bankası'yla uzlaşmayı deneyecek, altın karşılık göstererek bankanın tedavüle kâğıt para sürmesini önerecekti. Nitekim Kasım 1914'te Babıâli Almanya'dan borç aldığı 5 milyon liralık altını Osmanlı Bankası'na yatırarak karşılığında çıkarılacak 15 milyon değerindeki banknotun kendisine borç verilmesi olanağını araştırmış, ancak, bankanın Paris'teki yönetim kurulu bu tür bir yükümlülük altına girmeye yanaşmamıştı. Öte yandan Babıâli, ardında güçlü bir malî kuruluşun desteği olmaksızın kâğıt para serüvenine girmek istemiyordu. Osmanlı yönetimi geçen yüzyılın başarısızlıkla sonuçlanan kâğıt para deneylerini unutmamıştı.[10] Oysa Osmanlı Devleti'nin Cihan Harbi'ndeki müttefiki Almanya, Babıâli'nin savaşı sürdürebilmesi için kâğıt para emisyonunda

9 "Tekâlif-i Harbiye" için bkz. "Harp Vergisi Hakkında Kanun 5 Ağustos 1328", *Düstur*, II. tertip, c.4, s.611-613. Savaş yıllarında harp vergisinden elde edilen gelir şöyleydi: 1330'da 1.060.697, 1331'de 1.500.000, 1332'de 1.060.000, 1333'te 1.020.000 ve 1334'te 950.000 Osmanlı lirası. 1334 yılında "muafiyet-i askeriye" vergisinden elde edilen hasılat 1.000.000 Osmanlı lirasıydı.

10 Babıâli'nin ilk iki kâğıt para deneyi için bkz. Nihat Mehmet, *Das Papiergeld in der Finanz-und Währungsgeschichte der Türkei: 1839-1909*, İstanbul, 1930.

bulunmasına kaçınılmaz gözüyle bakıyordu. Wilhelmstrasse bu yolun açılması için Osmanlı hükümetine sürekli baskıda bulunuyor, Osmanlı Bankası'nın İstanbul'daki Fransız ve İngiliz direktörlerine yol verilerek bankanın bir an önce Türk-Alman denetimine geçmesini öneriyordu. Bu amaçla Alman banker Eugen von Wassermann İstanbul'a gönderilmiş, Babıâli ikna edilmek istenmişti.[11]

Osmanlı Kâğıt Parası: Kaime

Tanzimat'ın ilk döneminde en büyük malî sorun "kaime" ya da kâğıt paranın tedavüle sürülmesinden kaynaklandı. Tanzimat yönetimi devlet maliyesini merkezileştirme gerekçesiyle uzun yıllardır uygulanan iltizama son verdi, kendi muhassılları aracılığıyla gelirlerini toplama yolunu seçti. Muhassılların yeterince deneyimli olmamaları ve yeni sistemle birlikte gündeme gelen yolsuzluklar nedeniyle devlet gelirlerinde önemli bir düşüş kaydedildi. Öte yandan Tanzimat'ın gerektirdiği reformlar ise Babıâli'nin para ihtiyacını her geçen gün artırmaktaydı. Madeni paranın vezin ve ayarıyla daha fazla oynanamayacağına göre çözüm ya dışarıya borçlanmak ya da uzun zamandır Batı'da gözlenen bir yöntemi, kâğıt para basımını benimsemekti. Batı'ya borçlanmak o gün için hemen hemen olanaksızdı. Saltanat borçlanmayı hükümranlığıyla bağdaştıramıyordu. Nitekim 1850'lerin başında Babıâli'nin ilk borç girişimini Abdülmecit son anda durdurdu. Öte yandan Batı malî çevreleri de Osmanlı'yı yeterince güvenilir bir plasman ortamı olarak görmüyordu. Çoğu kez kendi hükümetlerinden güvence almaksızın uzak diyarlara yatırım yapmıyordu. Geriye çözüm olarak kâğıt para basımı kalıyordu.

Batı'da banknotları tedavüle devletin imtiyazlı kıldığı güçlü bankalar sürüyordu. Banknotların karşılıkları bu bankalarca tekeffül edilmişti. Ayrıca para benzeri tedavül araçları Batı'da zamanla kâğıda güven doğurmuştu. Oysa Osmanlı için para üzerindeki tuğrasından çok, içerdiği altın ya da gümüş demekti. Kişi hak ve özgürlüklerinin güvence altında olmadığı, can ve mal güvenliğinin bile sorgulandığı bir ortamda devletin piyasaya sürdüğü kâğıda güven duymak güçtü. Bu nedenle Osmanlı kâğıt parası daha baştan pek şanslı gözükmüyordu. Osmanlı'nın ilk kâğıt parası "kaime" 1840'ta tedavüle çıktı. Aslında kaime para olmaktan çok tahvildi. Yılda %8

11 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton University Press, New Jersey, 1968, s.273-275.

faiz getiriyordu. Sekiz yıl süreyle tedavülde kalacaktı. Piyasadaki kaime miktarı yıldan yıla arttı.

Başlangıçta Osmanlı kaimeyi kabul etmekte tereddüt etti. Bu nedenle kaimeler nominal değerlerinin %30-40 altında el değiştirdi. Zamanla halk kaimeye alıştı. Devlet hazinesince ve gümrüklerce kabul görmesi ve yılda iki kez faiz ödemesi kaimenin bir süre madeni parayla başa baş değiştirilmesine neden oldu. Faiz getirisi nedeniyle Osmanlı, kaimeleri tasarruf aracı olarak kullanmaya başladı. 1844'te basılan kaimelerde faiz %6'ya düşürüldü. Önceleri 50 kuruşluğun altında kaime çıkarılmazken günlük alışverişte kolaylık sağlamak amacıyla 1850'de 10 ve 20 kuruşluk kaimeler bastırıldı. Bu son kaimeler faiz hesaplaması ve ödenmesi güçlüğü nedeniyle faizsiz çıkarıldı. Osmanlı'da gerçek anlamda ilk kâğıt paralar işte bu faizsiz çıkarılan kaimelerdi.

Piyasaya kaime sürmek giderlerini karşılamada güçlük çeken Babıâli için bulunmaz bir nimetti. Osmanlı başı sıkıştıkça emisyona başvurdu. Ancak başlangıçta sınırlı miktarda ve tahvil niteliğinde çıkarılan kaimeler giderek değer yitirmeye başladı. Ayrıca, yurtdışından getirilen taklitleri de piyasaya sürüldü. Kaimenin madeni paralara ve dış paralara oranla değeri her geçen gün düştü. 1844 Para Reformu'yla gündeme gelen parasal düzenlemeler kaimenin düşüşü karşısında anlamını yitirdi. Babıâli, Osmanlı para sistemini ayakta tutabilmek için kaimeleri bir an önce tedavülden çekmekten başka çözüm görmüyordu.

Kaimeyi piyasadan çekmek için karşılık bulmak gerekiyordu. Memurdan ve tüccardan "iane-i umumiye" adıyla 1,5 milyon lira toplandı. Toplanan bu parayla aynı miktar kaime tedavülden kaldırılacaktı. Nitekim 1851'de bir miktar kaime Darphane'de yakıldı. Ancak aynı yıl Cidde'de karışıklıkların çıkması üzerine kaimenin kaldırılması için toplanan ianenin geri kalanı bu karışıklıkların bastırılması için sarf edildi. Ardından Kırım Harbi patlak verdi. Savaş giderlerini karşılamak üzere 1854'te 10 ve 20 kuruşluk "ordu kaimesi" basıldı. Öte yandan kaime tedavülü eskiden İstanbul'a hasredilmişken, savaşla birlikte taşrada da piyasaya kaime sürüldü. Ordu kaimesinin çıkarılışı ve kaime tedavülünün İstanbul'un dışına taşması sonucu kâğıt para %30 oranında değer yitirdi.

Savaş ertesi ordu kaimeleri vergi karşılığı mal sandıklarında kabul gördü ve böylece tedavülden çekildi. Ardından bir İngiliz bankasından 5 milyon İngiliz lirası borç alınarak eski kaimelerin tedavülden kaldırılmasına başlandı. Alınan borç yetersiz kaldı. Geri ka-

lan 800.000 liralık kaime için ev ve akar sahipleriyle tüccardan iane toplandı. Bu ianeyle kaimeler imha edilirken Şam'da karışıklıklar çıktı. İanenin geri kalanı bu işe ayrıldı. Kalan kaimenin toplanması ve dalgalı borçların ödenmesi amacıyla 1860'ta yeni bir borç girişiminde bulunuldu. Kaimenin müzmin bir sorun oluşturması ve daha önceki borçların kullanılış biçimi Osmanlı'nın dış para borsalarında itibarını düşürmüştü. Bu nedenle İngiliz sermaye çevreleri yeni bir borca yanaşmadı. Osmanlı Mirès adlı Fransız bir bankerden %53 üzerinden borç almak zorunda kaldı. Ancak Mirès iflas etti ve kaimenin kaldırılması bir kez daha düyuna kaldı.

Osmanlı, kaimeyi tedavülden kaldırmaya çabalarken bütçesi her geçen gün biraz daha açık verdi. Alınan dış borçlar nominal değerlerinin çok altında gelir sağlamaktaydı. Babıâli, cari giderlerini karşılayamaz duruma geldi. Malî kaygılar iktisadî kaygılara baskın çıktı. 1861 yılında Abdülaziz'in tahta geçişiyle birlikte 2,5 milyon keselik faizsiz kaime çıkarma gereği duyuldu. Bu kaimeler Cidde ve Yemen eyaletleri dışında ülkenin dört bir yanında tedavül edecek ve gümrükler dışında tüm mal sandıklarınca kabul görecekti. Bu arada eski kaimeler yeni kaimelerle değiştirilecek ve dalgalı borçlar yeni kaimelerle ödenecekti. Yeni kaime girişimi kâğıt paranın değerini daha da düşürdü. Altın lira kaimeyle 230 kuruşa kadar yükseldi. İstanbul'da birçok dükkân kaimeyle iş görmekten kaçınır oldu. Babıâli halkı temin etmek için İstanbul'da mübadele merkezleri açtı. Kişi başına 3 altına kadar ellerindeki kaimeleri altın parayla değiştirmek isteyenlere 160 kuruşluk kaime karşılığı 1 altın verildi. Ancak mübadele merkezleri yeterince yaygın ve etkin değildi. Köşe sarraflarında altın lira karşılığı 200-220 kuruş ödenmekteydi. Resmi rayiçle piyasa rayici arasındaki fark kaime ticaretine yol açtı. Mübadele merkezlerinde 160 kuruşa alınan altın liralar en az %25 kârla piyasada bozduruluyordu. Mübadele merkezleri amacına ulaşamadı ve bir süre sonra kapatıldı.

Kaime sorununa Osmanlı Bankası çözüm getirdi. 1861'de sadarete gelen Fuat Paşa 10 yılı aşkın bir süredir ülke ekonomisini ve para piyasasını allak bullak eden kaimenin her ne pahasına olursa olsun kaldırılmasından yanaydı. O sırada Kırım Harbi ertesi İstanbul'da bir ticaret bankası olarak kurulan Bank-ı Osmani (1856) devlet bankasına dönüşme ve banknot çıkarma özlemi içerisindeydi. Fransız sermayesinin de katılımıyla oluşturulan Banka-i Şahane-i Osmani'ye tedavüldeki kaimeleri kaldırması koşuluyla devlet bankası ayrıcalığı verildi.

Kaime, Osmanlı'yı olduğu kadar bu ülkeyle ticarî ve malî ilişkileri olan ülkeleri de güç durumda bırakmaktaydı. Kaime Osmanlı para sistemini çökertmiş, fiyatları ve ücretleri istikrardan yoksun bırakmıştı. Osmanlı Bankası da bir an önce parasal istikrardan yanaydı. Tedavülden kaldırılacak kaime miktarı 11 milyon lira dolayındaydı. Tümünün madeni parayla ödenmesi devlete büyük bir malî yük getirecekti. Zaten kaimelerin piyasadaki değeri yarı yarıya düşmüştü. Bu nedenle kaime karşılığı halka %40 nakit, %60 esham-ı cedide denilen tahvil verildi. Bu amaçla Osmanlı Bankası'ndan 8.800.000 liralık bir borç alındı. Borcun ihraç fiyatı %68, faizi %6'ydı. Tütün, tuz, damga ve patent resimleri borca karşılık olarak gösterildi.

Kaimenin tedavülden kaldırılması için Tebdîl-i Kavaim İdaresi adıyla bir komisyon kuruldu. Böylece Osmanlı'nın ilk kâğıt parası 23 yıllık sorunlu bir tedavülden sonra piyasadan çekildi. İngiliz ve Fransız sermayeleriyle kurulan Osmanlı Bankası (1863) Osmanlı ülkesinde banknot çıkarma imtiyazını aldı. Babıâli, Osmanlı Bankası faaliyette bulunduğu sürece kâğıt para çıkarmamayı ya da bir başka kuruluşa bu hakkı tanımamayı taahhüt etti. Ancak sözleşmede yer alan taahhüde rağmen bankayla uzlaşılarak iki kez kâğıt para çıkarma gereği doğdu.

Kâğıt para ikinci kez 1876'da tedavüle sürüldü. 1870'li yılların ilk yarısı iç ayaklanmalara sahne oldu. Bunların bastırılması devlete pahalıya mal oldu. Öte yandan dünya ölçeğinde Büyük Bunalım'ın ilk belirtileri görülmeye başlamıştı. Osmanlı, borçlarını ödeyemez duruma düştü. Babıâli savaş giderleri nedeniyle 3 milyon liralık kâğıt para çıkarılmasına karar verdi. Osmanlı Bankası banknot miktarını artırmaya yanaşmadıysa da devletin doğrudan doğruya kâğıt para çıkarmasına muvafakat etti. Ayrıca, çıkarılacak kâğıt paralar bankanın denetimine tabi olacaktı.

İkinci kâğıt para deneyiminin tedavül alanı ilkinden farklıydı. Hicaz, Yemen ve Trablusgarp vilayetleri dışında tüm Osmanlı ülkesinde para işlevi görecekti. Tedavülü yaymada Babıâli'nin amacı kâğıt paranın ülke ölçeğinde kabul görmesini sağlayarak değer yitirmesini önlemekti. Yeni kâğıt paralar gümrük resmiyle telgraf ücreti dışında devlete yapılan her türlü ödemede kabul görecekti. Bu kâğıt para da geçici bir süre için tedavüle çıkarılmıştı. Bunların tedavülden kaldırılması için özel bir karşılık öngörülmüştü. Hazine-i Hassa'dan devlet hazinesine terk olunan Ereğli madenleri ile krom madeninin ve diğer bazı akarın gelirinden toplanan parayla kâğıt para tedricen tedavülden çekilecekti.

93 Harbi'nin patlak vermesiyle Babıâli 13 milyon liralık daha kâğıt para basma gereği duydu. Böylece toplam kaime miktarı 16 milyon lirayı buldu. Yeni kaimelerin yanı sıra taklitlerinin de piyasaya sürülmesiyle kâğıt para madeni paralar karşısında değer yitirdi. Öte yandan savaşın yenilgiyle sonuçlanması devletin itibarını zedeledi. Ayastefanos Muahedesi sırasında 1 altın liranın kaime karşılığı 350 kuruşa çıktı. Kaimeye değer kazandırmak amacıyla imha akçesi oluşturmak için bazı istihlak resimleri artırıldı. Madeni para olarak alınması kararlaştırılmış olan gümrük resminin bir kısmının kaimeyle ödenmesine izin verildi. Kaimenin düşüşü hızla sürdü. Bir aralık 1 altın lira 100 kuruşluk kaime getirdi. Nihayet kaimenin kaldırılmasına tahsis edilmek üzere halktan iane toplandı. Bir yandan vergilerle diğer yandan ianeyle halkın elindeki kaimeler devlete intikal etti ve imha edildi. Kaime ya da kâğıt para deneyi ikinci kez hüsranla sonuçlanıyordu. Güçlü bir malî kurumun desteği olmaksızın çıkarılan kaimeler kısa sürede değer yitirmiş, kâğıt paraya alışkın olmayan halkın güvenini kazanamamıştı.

Evrak-ı Nakdiye

Osmanlı Devleti'nin savaşa girişiyle birlikte Cavid Bey Maliye Nazırlığı'ndan istifa etmiş, Dahiliye Nazırı Talat Paşa Maliye'yi de vekâleten üstlenmişti. Ancak geri planda kalmasına karşın, Osmanlı maliyesinin güçlü adamı Cavid Bey olmaya devam etti. Talat Paşa Nezaretteki her türlü gelişmeden kendisini haberdar ediyor, dostu Cavid Bey'in onayı olmaksızın malî konularda karar almıyordu. Wilhelmstrasse'nin baskısı sonucu Osmanlı Bankası'nın direktörlerinin işlerine son verilip yerlerine Osmanlı uyruğunda direktörler tayin edilmesine karşın, Cavid Bey, Paris'teki yetkililerin onayı alınmaksızın bankanın kâğıt para çıkarmasına karşı çıkıyordu. Tedavüle sürülecek kâğıt paranın itibarını düşünen eski Maliye Nazırı, Osmanlı Bankası yönetimine ters düşmektense emisyon bankası işlevinin geçici olarak Düyunu Umumiye'ye devredilmesini öneriyordu. Yapılan başvuru üzerine Düyunu Umumiye yönetimi öneriyi benimsedi, ancak çıkarılacak kâğıt paranın altın karşılığı olmasını şart koştu. Yoksa bu paralar Osmanlı Bankası banknotları karşısında değer yitirecekti. Böylece Düyunu Umumiye'nin itibarı büyük ölçüde zedelenecekti.

Bu arada banknot ya da kâğıt para çıkarılması tartışılırken olağanüstü devlet giderleri artmış, Almanya'dan alınan 5 milyon liralık

avans aynen altın olarak harcanmıştı. Kâğıt para emisyonu için gerekli altının sağlanması amacıyla Cavid Bey başkanlığında bir heyet önce Viyana'ya, ardından Berlin'e gönderildi. Heyet, görüşmeleri sonucu gerekli altını sağladı. 27 Mart 1915 tarihli bir iradeyle Maliye Nezareti, Almanya ve Avusturya hükümetlerinden toplam 150 milyon frank borç almaya yetkili kılındı.[12] Öte yandan 12 Nisan 1915 tarihli bir Kanun-u Muvakkat'la Düyunu Umumiye İdaresi'ne tamamı altın 150 milyon frank ödenerek karşılığında 6.583.094 liralık kâğıt para çıkarılması kararlaştırıldı.[13] Ardından, 3 Temmuz 1915 günü Maliye Nezareti Düyunu Umumiye'yle kâğıt para ihracı üzerine bir sözleşme imzaladı. Sözleşme uyarınca çıkarılacak kâğıt paraların karşılığı Berlin'de ve Viyana'da tamamen altın olarak Düyunu Umumiye'ye devredilecek, Düyunu Umumiye yönetimi ise barış sözleşmesinin imzalanışından altı ay sonra kâğıt paraların karşılıklarını altın olarak hamillerine ödemeyi taahhüt edecekti.[14]

12 "80.000.000 Altın Marklık Avans Ahzı İçin Almanya ile Mün'akid 20 Nisan 1915 Tarihli ve 47.025.000 Altın Kronluk Avans Ahzı İçin Avusturya-Macaristan ile Mün'akid 1 Mayıs 1915 Tarihli Mukavelenameleri Musaddık Kanun11 Şubat 1332", *Düstur*, II. tertip, c.9, s.198-200.

13 150 Milyon Franklık Altın Mukabilinde 6.583.094 Osmanlı Liralık Evrak-ı Nakdiye İhracı ve Tedavülünün Mecburiyeti Hakkında Kanun-u Muvakkat 30 Mart 1331", *Düstur*, II. tertip, c.7, s.560-561.

14 "Düyunu Umumiye'den: Evrak-ı Nakdiye", *Takvim-i Vakayi*, no. 2237, 6 Temmuz 1331, s.2.
30 Mart 1331-1915 kanun-u muvakkatiyle hadd-i azamîsi 6.583.094 Osmanlı lirası olmak üzre ihdâs olunan evrâk-ı nakdiye kısmen mevki-i tedâvüle konulmuştur. İşbu evrâk-ı nakdiye her biri birer ve beşer Osmanlı liralık olmak üzre iki kısımdır. Evrâk-ı nakdiyenin bir yüzünde Dâhiliye Nâzırı ve Maliye Nazır vekili Devletlu Talat Beyefendi hazretlerinin imzası ve diğer yüzünde Düyûn-u Umumiye Meclis-i İdaresi nâmına hizmet eden meclis-i mezkûr reisinin imzası vardır.
Düyûn-u Umumiye Meclis-i İdaresi reisinin imzası şu ibarenin altına vaz' olunmuştur.
İşbu varaka-i nakdiyenin bedeli tamamen altın olarak Düyûn-u Umûmiyye-i Osmaniye idaresine tevdî' edilmiş olub sulhün akdinden altı ay sonra İstanbul'da hîn-i ibrâzında altın olarak, hamiline te'diyesini idare-i müşarinileyha taahhüd eder.
Bâlâda mezkûr kanunun ikinci maddesi icâbınca bu evrâk-ı nakdiyenin memâlik-i 'de gerek hükûmet-i seniyye ile efrâd arasındaki ve gerek efrâd beyninde kaffe-i te'diyede ve muâmelât-ı bey' u şürada aynıyle nukud gibi tedâvülü mecbûrî olacaktır.
Bedellerin vacibü'l-te'diye olduğu tarihten itibaren beş seneye kadar yani sulhün tarih-i akdinden itibaren beş buçuk seneye kadar ibrâz olunmayan evrâk-ı nakdiye yine mezkûr kanunun üçüncü maddesi icâbınca hazine-i celile menfaatine olarak mürûr-u zamana tâbi'dir.
Anifü'l-beyan kanunun birinci maddesi mucibince hükûmet-i seniyye ile Düyûn-u Umûmiyye-i Osmaniye Meclis-i İdaresi arasında evrâk-ı nakdiyenin emr-i ihracında Düyûn-u Umumiye meclisinin tavassutu şeraitini tayin maksadiyle bir mukavelenâme teati olunmuştur.

1915 Temmuz ayında tedavüle sürülen ilk kâğıt paraya "birinci tertip evrak-ı nakdiye" adı verildi. İlk tertip kâğıt para %100 altın karşılığı oluşu ve Düyunu Umumiye'nin savaş ertesi hamiline altın ödemeyi taahhüt etmesi nedeniyle piyasada altın liraya başa baş değerde tedavül gördü. Ancak savaş giderlerinin sürekli artması Babıâli'yi altı hafta içerisinde yeniden Wilhelmstrasse'ye başvurmak zorunda bıraktı. Savaşın başından beri Osmanlı Devleti Almanya'dan Kasım 1914'te 95 milyon, Nisan 1915'de 80 milyon, toplam 175 milyon altın mark borç aldı. Ayrıca silah ve teçhizat için Alman firmalarına 150 milyon mark borçlandı. Ancak bundan böyle Alman hükümeti Osmanlı Devleti'yle yeni bir borç akdine girmek istemiyor, Babıâli'ye kendi emisyon bankasını kurarak kısmen altın karşılığı olan kâğıt para çıkarmasını öneriyordu. Nitekim böyle bir kuruluş için Alman ve Avusturya-Macaristan bankaları sermayenin bir kısmını sağlamayı taahhüt ediyorlardı.[15] Babıâli, Osmanlı Bankası dururken yeni bir emisyon bankası kurma önerisine yanaşmadı. Talat Paşa Almanlara, hükümetin Osmanlı Bankası'nı satın alıp onu emisyon bankasına dönüştürmeyi düşündüğünü bildirdi. Böyle bir girişim ise Osmanlı Bankası hissedarlarıyla uzun görüşmeleri gerekli kılacak, ancak savaş ertesinde barışla birlikte gerçekleşebilecekti.

Savaşın tırmandığı bir dönemde Babıâli'nin emisyon bankası sorununa çözüm bulacak zamanı yoktu. Çanakkale'de savaş sürüyor,

---

Bu mukavelenâme mucibince, hükûmet-i seniyye ihdâs olunacak evrâk-ı nakdiyenin mecmu' bedelini kâmilen altın olarak Düyûn-u Umumiye idaresinin tamamiyle taht-ı tasarrufunda bulunmak ve kısmen Berlin'de ve kısmen Viyana'da verilmek üzere idare-i mezkûreye teslim edeceğini beyân etmiştir.

Bâlâda zikr olunan altın nukud Berlin'de ve Viyana'da Düyûn-u Umumiye vekillerine teslim olunacak ve bunlar işbu altın nukudu Düyûn-u Umûmiyye'nin mühriyle mahtum sandıklar derûnunda olarak Berlin'de Reichsbank'a Viyana'da Avusturya-Macaristan Bankası'na tevdî' edeceklerdir.

Düyûn-u Umumiye İdaresi yukarıda zikri sebkat eden altın nukudu, münhasıran ve layetegayyur surette evrâk-ı nakdiyenin tediyesine tahsis etmeyi ve evrâk-ı mezkûrenin bedelini zuhûrlarında gösterilen müddet zarfında ve şerait dairesinde, hamillerine altın olarak te'diye etmeyi yine ayni mukavelenâme ile taahhüd eylemiştir.

Düyûn-u Umumiye Meclis-i İdaresi reisinin imzası ancak bedelâtı altın olarak ve bervech-i peşin Düyûn-u Umûmiyye'ye teslim olunan miktar mukâbili evrâk-ı nakdiye vaz' edileceği ve binâ'enaleyh, altının kısmen ve ceste ceste verilmesi takdîrinde mezkûr imzanın yalnız Düyûn-u Umûmiyye'ye teslim olunan mezkûr altına tekabül eden miktar evrâk-ı nakdiyeye vaz' olunacağı da mezkûr mukavelenâmede mündericdir.

Mukavelenâmenin icrası veyahud tefsiri husûsunda hükûmet-i seniyye ile Düyûn-u Umumiye arasında tahaddüs edebilecek her gûna ihtilafâtın hüküm tarîkiyle hâl ü hasm edileceği yine mukavelenâmenin cümle-i icâbâtındandır.

15 Ulrich Trumpener, *age*, s.280.

askerin beslenmesi ve giydirilmesi için paraya gerek duyuluyordu. Öte yandan ordu talebini karşılamak üzere "tekâlif-i harbiye" adı altında üretici ve tüccarın malına el konması halk arasında hoşnutsuzluk yaratmış, savaşla birlikte aksayan piyasa ekonomisi tümüyle altüst olmuştu. Babıâli artık bu tür yöntemlerle savaşın sürdürülemeyeceğini Alman hükümetine bildirmiş, müttefikinden ivedi borç isteminde bulunmuştu. Oysa savaşın başından beri ülkedeki altın stokunu Reichsbank'ta toplamaya çalışan Wilhelmstrasse Babıâli'ye artık altın olarak borç vermeye yanaşmıyordu.

Almanya, çıkarılacak kâğıt paraya karşılık olarak barış akdinden bir yıl sonra altın parayla ödemeyi taahhüt ettiği hazine bonoları vermeyi önerdi. Bu öneriyi Babıâli olumlu karşıladı. 31 Ekim 1915 tarihli yasayla 7.902.000 liralık Alman hazine bonosu Düyunu Umumiye'ye yatırılarak karşılığında 6 milyon lira tutarında "ikinci tertip evrak-ı nakdiye" piyasaya sürüldü.[16] 1915 yılı sonlarına doğru tedavüle çıkarılan ikinci tertip kâğıt para enflasyonist gelişmelere yol açacak miktarda değildi. Olağan durumlarda para arzında bu oranda bir artışın genel fiyat düzeyi üzerinde belki de hiçbir etkisi olmazdı. Ancak niteliği yönünden birinci tertipten farklı olan, altına değil, hazine bonosu aracılığıyla altın ödeme taahhüdüne dayanan ikinci tertip kâğıt paraya halkın güveni düşüktü. Nitekim bu psikolojik etmen nedeniyle, ikinci tertibin tedavüle sokulmasından biraz sonra, altın lira ile kâğıt lira arasında bir değer farkı doğmaya başladı.[17] (Tablo VII, Grafik I).

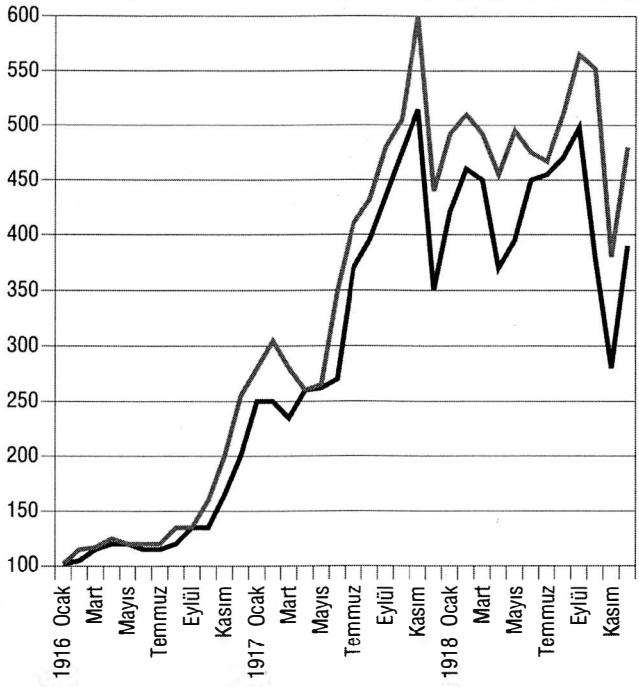
Bu gelişimin doğal sonucu olarak ödemelerde madeni para yerine kâğıt para kullanma eğilimi doğdu. Altın lira giderek tedavülden çekildi. Gümüş mecidiyeler altın liraları izledi. Artık, alışverişte kimse kâğıt parayı bozdurup üzerini madeni parayla vermeye yanaşmıyordu. Oysa 1 liradan küçük değerde kâğıt para henüz basılmamıştı. Bozukluğa gerek duyan elindeki kâğıt parayı nominal değerinin altında piyasada oluşan rayiç bedeli karşılığı sarraflara bozdurmak zorunda kalıyordu.[18] Babıâli, bozukluk sorununa çözüm

16 "Almanya'dan 6 milyon Lira Avans Ahzı İçin Akd-ı Mukaveleye Mezuniyeti Mutazammın Kanun 18 Teşrinievvel [Ekim] 1331", *Düstur*, II. tertip, c.7, s.770-771; "6 Milyon Liralık Evrak-ı Nakdiye İhracı ve Tedavülünün Mecburiyeti Hakkında Kanun" 18 Teşrinievvel [Ekim] 1331", *Düstur*, II. Tertip, c.7, s.771-772.

17 Hâzım Atıf Kuyucak, *Para ve Banka*, c.1, Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu, 2. basım, İstanbul, 1947, s.343.

18 Cihan Harbi yıllarında kâğıt paranın değer yitirişinin öyküsü için bkz. Düyunu Umumiye-i Osmaniye İdaresi, *Memalik-i Osmaniye'de Evrak-ı Nakdiye Kıymetinin Tenezzülüyle Netâyici Hakında Muhtıra*, Düyunu Umumiye-i Osmaniye Vâridât-ı Muhassasa İdaresi Matbaası, İstanbul, 1334.

Tablo VII - Grafik I: Cihan Harbi yıllarında Osmanlı altın lirasının kağıt para ile taban ve tavan değeri

	1916		1917		1918	
	Taban	Tavan	Taban	Tavan	Taban	Tavan
Ocak	102	102	250	280	421	492
Şubat	105	115	250	305	460	510
Mart	115	117	235	280	450	492
Nisan	120	125	260	260	370	455
Mayıs	120	120	262	265	395	495
Haziran	115	120	270	350	450	475
Temmuz	115	120	370	410	455	467
Ağustos	120	135	395	432	470	510
Eylül	135	135	435	480	498	565
Ekim	135	160	475	505	380	552
Kasım	165	200	515	600	280	380
Aralık	200	255	350	440	390	480

Kaynak: Jean Vergeot, "Le papier-monnaie en Turquie pendant la guerre," *Revue d'Économie Politique*, c. 33, 1919, s. 295.

olarak 29 Aralık 1915 tarihli bir yasayla 1 ve 5 liralık kâğıt paraların ortalarından ikiye bölünerek her birinin yarım ve 2,5 lira değerle tedavül görmesini kararlaştırdı.[19] Ancak kâğıt paranın değeri sürekli düştüğünden bu kez yarım liralık kâğıt para karşılığında bozuk para verilmemeye başlandı. Bunun üzerine hükümet Düyunu Umumiye yönetimiyle 17 Şubat 1916 tarihli bir sözleşme imzalayarak çeyrek liralık kâğıt paralar bastırttı. Ardından bunların da ortalarından ikiye bölünmesine karar verildi ve piyasaya 1 liranın 1/8'i değerinde kâğıt paralar çıktı.[20]

Bu arada savaş giderleri Babıâli'nin bir kez daha Almanya'dan avans almasını gerektirmişti. 4 Ocak 1916 tarihli yasayla Almanya'dan hazine bonosu olarak 11.700.400 lira borç alındı.[21] Karşılığında "üçüncü tertip evrak-ı nakdiye" çıkarılması için Maliye Nezareti'ne yetki verildi. Üçüncü tertip kâğıt paranın vadesi ve diğer koşulları ikinci tertibinkinin aynıydı. Ancak gerek para arzının artması ve tedavüldeki ödeme araçlarının çoğalması, gerekse sürekli kâğıt para çıkarılmakta olduğu söylentilerinin halk arasında yayılması piyasada altın primini sürekli yükseltiyordu. Esnaf artık sekizde 1 liralık kâğıt parayı bile bozup karşılığında madeni para vermek istemiyordu. Babıâli bu parasal darboğazın üstesinden gelebilmek için tedavüle bir miktar altın, gümüş ve nikel para çıkardı. Hatta evvelce nikel paralarla değiştirilip toplanan ve eritilmek üzere darphaneye gönderilen 100.000 liralık aşınmış eski para bile piyasaya sürüldü.[22] Ancak bu madeni paralar ortalıkta görülür görülmez kapanın elinde kalıyordu.

Osmanlı para sistemi çığırından çıkmıştı. Halk elindeki paranın satın alma gücünü kestiremiyor, sarrafların dilediklerince saptadıkları kurdan para bozdurmak zorunda kalarak büyük kayıplara uğruyordu. Babıâli ise, kâğıt parayı giderek yaygınlaştırarak bunalıma çözüm arıyordu. Nitekim kâğıt para emisyonunda bir adım daha atılarak 5 ve 20 kuruşluk kâğıt para çıkarılması kararlaştırıldı. Ancak o güne değin çıkarılan kâğıt paralar liranın katı ya da alt bölümle-

19 "Bir ve Beş Liralık Evrak-ı Nakdiyeden Lüzumu Miktarının Iki Müsavi Kısma Tefrik ve İhracı Hakkında Kanun 16 Kânunuevvel [Aralık] 1331", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.257.

20 "Evrak-ı Nakdiyenin Çeyrek Liralıklarının İki Müsavi Kısma Tefrik ve İhracı Hakkında Kanun 2 Mart 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.703.

21 "Almanya Hükûmetlerinden 20 Milyon Liraya Kadar Bir Avans Ahzı İçin Mukavele Akdine Mezuniyeti Mutazammın Kanun 22 Kânunuevvel [Aralık] 1331", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.275-276.

22 "Mevki-i Tedavüle Çıkarılacak Battal ve Mahlût ve Nikel Ufaklık Hakkında Kânunu Muvakkat 28 Mart 1332", Düstur, II. tertip, c.8, s.895.

riydi. Son alınan karar kuruş kâğıt para öngörmüştü. Oysa bu tür bir gelişme Osmanlı para sistemini daha da karmaşıklaştıracaktı. Yürüklükteki mevzuata göre bir altın lira resmen 102,6 kuruş ve bir gümüş mecidiye 19 kuruş ediyordu. 1 liranın 2,5, 5 lira gibi katları ya da yarım, çeyrek lira gibi bölümleri olarak çıkarılan kâğıt paralar lira birimi üzerinden hesaplanıyor, altın lira ile kâğıt lira arasındaki fark oranında tedavül buluyordu. Yeni alınan kararla 5 ve 20 kuruş olarak basılacak kâğıt paralar ne altın liranın ne de gümüş mecidiyenin alt birimi olacak, hesaplarda karışıklığa yol açacaktı.[23] Bozukluk para sorununa çözüm bulmak için Osmanlı para sisteminde çok daha kökten dönüşümlere gidilmesi gerekiyordu. Bu nedenle, savaş yılları olmasına karşın, uzun yıllardır Babıâli'nin gündeminde bulunan ve Osmanlı para sisteminin evriminde önemli bir adım olan 8 Nisan 1916 tarihli Tevhid-i Meskûkât Kanunu çıkarıldı ve 1 lira=100 kuruş ilkesi benimsenerek çift metal sisteminin doğurmuş olduğu karmaşıklık giderilmeye çalışıldı.[24]

Alman Hazine Bonoları

Savaş yıllarında Alman hükümeti Babıâli'ye 235.056.344 Osmanlı lirası tutarında borç vermişti.[25] Bu miktarın 148.581.400 lirası hazine bonosu, geri kalanı altın, gümüş, Alman markı ya da Türk lirası olarak ödenmişti. Bu arada Avusturya'dan da bir miktar borç para alınmıştı. Babıâli, müttefiklerinden sağladığı olanaklarla 161.000.000 lira tutarında yedi tertip kâğıt para çıkarmış, askerî teçhizat, tahıl, kömür, makine gibi taleplerini karşılamış, Almanya'da özel firmalara olan borçlarını ödemiş, demiryolu yapımını sürdürmüştü. Düyunu Umumiye aracılığıyla çıkarılan yedi tertip kâğıt paradan ilki için Almanya ve Avusturya'dan altın karşılık sağlanmış, diğer tertipler Almanya hazine bonolarının güvencesinde tedavüle sürülmüştü. Basılan kâğıt para miktarı 1915 sonunda 7,9 milyon liraya, 1916 ve 1917 sonlarında sırasıyla 45,8 ve 124,1 milyona, 1918 Ekim'inde ise 161 milyon liraya ulaşmıştı (Tablo VIII, Grafik II). Savaş yıllarında Babıâli'nin giderleri sürekli artmış, yeni tertip kâğıt para emisyon-

23 Hâzım Atıf Kuyucak, *age*, s.344.

24 "La Réforme Monétaire", *Revue de Turquie-Questions Économiques*, no. 7, Kasım-Aralık 1917, s.200-208.

25 Almanya'yla yapılan avans sözleşmeleri için bkz. *Recueil Des Contrats D'emprunts Conclus Entre Les Gouvernements Allemand Et Ottoman Au Cours De La Guerre Générale (1915-1918) À L'occasion Des Émissions De Papier-Monnaie En Turquie, 1919*.

ları bir diğerini izlemişti. Nitekim dördüncü tertip kâğıt para, 19 Ağustos 1916 tarihli kanun-u muvakkat'ın hükümete tanıdığı yetkiyle çıkarılmış, Düyunu Umumiye yönetimiyle öncekilere benzer bir sözleşme imzalanarak Alman hazine bonosu karşılığı 30.000.000 lira tutarında kâğıt paranın tedavüle sürülmesi kararlaştırılmıştı.[26]

Tablo: VIII - 1915-1920 Yıllarında Tedâvüle Çıkarılan Kâğıt Para (Evrâk-ı Nakdiyye) Toplamı Miktarı (Milyon OL) ve Kâğıt Paranın Yüzde Olarak Altın Osmanlı Lirasıyla Fiyat Farkları

	1915		1916		1917		1918		1919		1920	
	OL	%	OL	%	OL	%	OL	%	OL	%	OL	%
Ocak	-	-	10,7	2	50,1	72	130,3	364	161,0	393	161,0	383
Şubat	-	-	12,0	8	54,0	102	137,7	390	161,0	392	161,0	396
Mart	-	-	14,0	14	54,0	163	138,1	369	161,0	401	161,0	396
Nisan	-	-	17,7	17	59,0	172	138,1	330	161,0	347	161,0	431
Mayıs	-	-	21,5	20	66,6	161	138,1	342	161,0	334	161,0	424
Haziran	-	-	23,4	21	72,8	191	138,1	361	161,0	331	161,0	427
Temmuz	1,5	-	25,1	20	79,2	290	138,1	358	161,0	292	161,0	429
Ağustos	2,8	-	26,1	33	88,0	304	144,1	385	161,0	275	161,0	402
Eylül	4,3	-	30,1	37	88,0	353	151,0	431	161,0	285	161,0	428
Ekim	5,0	-	33,4	48	102,1	385	161,0	319	161,0	280	161,0	415
Kasım	5,8	-	40,0	72	112,7	451	161,0	233	161,0	282	161,0	441
Aralık	7,9	1	45,8	73	124,1	372	161,0	372	161,0	340	161,0	490

Kaynak: Niyazi Asım, *1336 Sene-i Maliyyesi Darbiyyat ve Muâmelâtı Hakkında Maliye Nezâret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor*, 2. sene, İstanbul Matbaa-ı Âmire 1337/1921, s. 82.

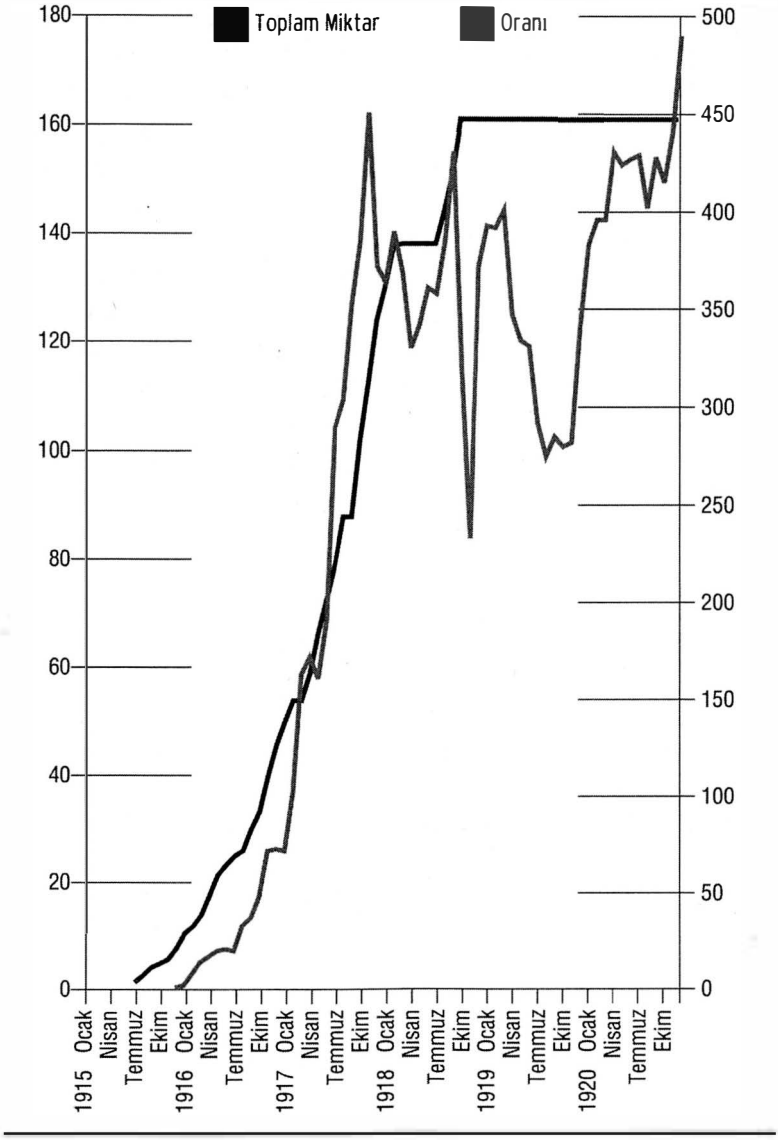
Dördüncü tertibe giren diğer bir avans 3 Ocak 1917 tarihli yasayla gerçekleşmişti. Babıâli Almanya'dan bu kez 38.781.400 liraya kadar bir borç akdine ve bu borcun 35.981.400 lirasını hazine bonosu olarak alıp Düyunu Umumiye'ye yatırmasına, karşılığında kâğıt para çıkarmasına yetkili kılınıyordu.[27] Böylece dördüncü tertibin toplamı 65.981.400 liraya yükselmişti. Ancak Osmanlı hükümeti dördüncü tertip olarak çıkardığı kâğıt paranın 5 milyon lirasını Alman hükümetinin emrine tahsis etmek zorunda kalacaktı. Almanya'dan borç alındığı bir dönemde Wilhelmstrasse'nin böyle bir kredi talebinde bulunmasının nedeni uluslararası ödemelerde karşılaşılan darboğazdı. Babıâli savaş yıllarında Almanya'dan satın aldığı silah, araç

26 "30.000.000 Liralık Evrak-ı Nakdiye İhracına Maliye Nezareti'nin Mezuniyetini Mutazammın Kanun-u Muvakkat 6 Ağustos 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.1260-1261.

27 Almanya'dan 38.781.400 Liralık Bir Avans Akdiyle 35.981.400 Liralık Evrak-ı Nakdiye İhracına Mezuniyeti Mutazammın Kanun 21 Kânunuevvel [Aralık] 1332, *Düstur*, II. tertip, c.9, s.88-89.

gereç ve cephane bedellerini iki yoldan sağlıyordu: Sözleşmelerle alınan avansların tümü kâğıt para karşılığı olarak değerlendirilmiyor, bir kısmı Alman bankalarında mark olarak saklanarak ithalatta kullanılıyordu. İkinci yöntem firmaların Babıâli'ye kredi açmaları

Grafik II - 1915-1920 Yıllarında Tedâvüle Çıkarılan Kâğıt Para (Evrâk-ı Nakdiyye) Toplam Miktarı (Milyon OL) ve Kâğıt Paranın Yüzde Olarak Altın Osmanlı Lirasıyla Fiyat Farkları

ve mal bedellerinin ileri bir tarihte ödenmek üzere ertelenmesiydi. Böylece Osmanlı Devleti, Almanya'dan yaptığı ithalatın önemli bir kısmı için altın ya da mark ödeme gereği duymuyordu. Oysa Almanya Osmanlı Devleti'nden satın aldığı hammadde ve besin maddelerinin bedellerini nakit olarak ödüyor ve sonuç olarak Almanya'nın Türkiye'yle olan ödemeler dengesi açık veriyordu. Bu doğrultuda, savaş ilerledikçe Alman markı Osmanlı lirası karşısında değer yitiriyordu.[28] Wilhelmstrasse, markın uluslararası piyasalarda değerini korumak için Babıâli'ye devrettiği hazine bonoları karşılığında Osmanlı topraklarında satın alma gücü elde etmeyi amaçlamış ve yukarıda belirtilen 5 milyon liralık avansın kendilerine tahsisini önermişti. Bundan böyle Osmanlı Devleti'nden yapılan ithalat için Almanya'dan mark çıkmayacak, malın bedeli Deutsche Bank'ın İstanbul şubesindeki 5 milyon liralık hesaptan Osmanlı parasıyla ödenecekti. Nitekim yeni düzenleme kısa sürede etkisini göstermiş, bir ara 4 kuruşa kadar düşen Alman markı tekrar 5 kuruşa yükselmişti.

Ancak Babıâli'nin Almanya'dan aldığı borcun ardı arkası kesilmiyordu. 17 Şubat 1917 tarihli yasayla yeniden 32 milyon liralık borç alınmış ve karşılığında beşinci tertip kâğıt para çıkarılmıştı. Bu tertibin 19 Ağustos 1916 tarihli yasa gereğince ihraç olunan kâğıt paranın son taksitinin ödenmesinden itibaren başlayarak, yıllık 6 milyondan 10 milyon liraya kadar değişen kısımlarla en çok dört yıl içerisinde tedavülden çekileceği belirtiliyordu.[29] 1917 yılının ikinci yarısına gelindiğinde Babıâli borç karşılığı piyasaya sürülen kâğıt paraların enflasyonu sürekli körüklediğini görmüş, yeni tertip kâğıt paralarla tedavül hacminin artırılması yerine doğrudan doğruya Alman hazine bonolarını halka satarak gelir elde etmeyi düşünmüştü.[30] Kâğıt para çıkarılacağına, karşılığını oluşturan teminatın satılmasıyla devlet aynı satın alma gücünü elde edecek, buna karşın para arzının daha fazla genişlemesi önlenmiş olacaktı. Diğer bir deyişle savaş emisyon yerine halka borçlanılarak finanse edilecekti. Babıâli böylece Alman hazine bonolarının satışıyla halkı tasarrufa sevk edeceği ve tırmanan enflasyonu bir ölçüde dizginleyebileceği kanısındaydı.

---

28 Vedat Eldem, "Cihan Harbi'nin ve İstiklâl Savaşı'nın Ekonomik Sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Seminerleri*, der. Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1975, s.393; Hâzım Atıf Kuyucak, *age*, s.345.

29 "Almanya'dan 42.500.000 Liralık Bir Avans Akdiyle 32.000.000 Liralık evrak-ı Nakdiye İhracına Mezuniyeti Mutazammın Kanun 4 Şubat 1332", *Düstur*, II. tertip, c.9, s.166-167.

30 "Almanya Hükümetinin Faizli Hazine Bonolarının Füruhtu ve Teferruatı Hakkında Kararnâme 4 Teşrinievvel [Ekim] 1333", *Düstur*, II. tertip, c.9, s.743.

Ancak savaşın gönüllü tasarruf yöntemleriyle finansmanı başarılı olamamış, halk Alman hükümetinin %4 ile 5 faizli hazine bonolarına rağbet etmemişti. Cavid Bey'e göre faraza 50 milyon liralık Alman hazine bonosu satılabilmiş olsaydı, tedavülde 85 milyon liralık kâğıt paranın bulunduğu bir dönemde 50 milyonluk "evrak-ı nakdiye"yi piyasadan çekmek mümkün olacaktı. Böylece barış dönemindeki para miktarı kadar bir meblağ tedavülde kalacak ve kâğıt paradaki değer kaybının önüne geçilmiş olacaktı. Bu tür bir işlem barışa kadar sürdürülerek o günkü olumsuz gelişmelerin önü alınabilecekti.[31] Cavid Bey Alman hazine bonolarının satışındaki başarısızlığı konjonktürel nedenlere bağlıyordu: Her şeyden önce geç kalınmıştı; iki, üç ay önce çıkarmak mümkün olabilseydi 5 ya da 6 milyon liralık daha fazla satılabilirdi. O sıralarda piyasada başıboş önemli bir para stoku vardı. Bir süre sonra bu para spekülatif amaçlarla ticarete kaydı ve herkes ticarette büyük kâr gördüğü için varını yoğunu mala yatırdı. Alman hazine bonosu elde kaldı.[32]

Cavid Bey'in Alman hazine bonosu hakkındaki görüşleri epey iyimser gözüküyordu. Çıkında ya da çömlekte para saklamanın ötesinde bir tasarruf geleneğinin oluşmadığı bir toplumda özellikle

---

31 Maliye Nazırı Cavid Bey, neden Alman hazine bonosu satışı girişiminde bulunduklarını şu sözlerle açıklıyordu:
"Faraza 50 milyon liralık hazine tahvilâtını satabilmiş olsa idik meydan-ı tedâvülde yalnız 85 milyon liralık kâğıt bulunduğu bir zamanda 50 milyon liralık evrak-ı nakdiyeyi piyasadan çekmek mümkün olacaktı. O hâlde sulh zamanında meydan-ı tedâvülde ne kadar para var idiyse harp zamanında da o kadar para kalacaktı. Binâ'enaleyh evrâk-ı nakdiyenin kıymetindeki tenâkus mühim bir nisbette zail olacakı. Filhakika diğer altı ay zarfında o elli milyon liralık evrâk-ı nakdiye tedâvüle çıkacaktı. Fakat, altı ay sonra, yeni bir muamele-i maliyye yaparak, onları da meydan-ı tedâvülden kaldırmak kabil olacaktı ve sulhün akd olacağı zamana kadar bu hâl devam etse idi, sulh akd olunduktan sonra o toplanmış olan evrâk-ı nakdiye yeniden meydan-ı tedâvüle çıkmış olsa dahi, sulhün akdi evrâk-ı nakdiyenin itibârının tezâyüdü için en büyük bir âmil, en büyük bir unsur olacağından o vakit meydan-ı tedâvüle çıkacak olan evrâk şimdiki tesir-i vahimi husûle getirmeyecekti." Bkz. "Maliye Nazırı Cavid Bey'in Avanslar Hakkında Meclis-i Mebusan'da Beyanatı", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 2/26, 10 Kânunusani [Ocak] 1334/1918, s.26-27.

32 Maliye Nazırı Cavid Bey, Alman hazine bonolarının satışındaki başarısızlığı konjönktürel nedenlere bağlıyordu:
"Eğer, hazine tahvilâtını, meydan-ı tedâvüle çıkardığımız zamandan iki, üç ay evvel çıkarmak mümkün olabilseydi beş, altı milyon liralık daha fazla satılacağından umûm müessesât-ı maliyye müttefiktirler. Çünki o zaman piyasada gayrı meşgul birçok para vardı. Sonra bütün bu paralar işgal edildi. Niçin ve nasıl? Herkes ticarette büyük bir kâr gördüğünden elinde mevcut olan evrâk-ı nakdiyyeyi emvâl ve emtiaya yatırmayı tercih etti." Bkz. "Maliye Nazırı Cavid Bey'in Hazine Bonoları Hakkında Meclis-i Mebusan'da Beyanatı", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 4/28, 24 Kânunusani [Ocak] 1334[1918], s.73.

savaş anında bu tür bir tasarruf yönteminin revaç bulması düşünülemezdi. Ayrıca, parasını işletecek kişinin yılda %200 hatta 300 oranında fiyat artışlarının görüldüğü bir ortamda %4 ve 5 faizli hazine bonolarına ya da altı aylık vadeli mevduat için %1,5, bir yıllık ve ötesi için %2,5 faiz ödeyen bankalara para yatırmasını beklemek pek gerçekçi olmazdı.[33] Hazine bonosu satışında uğranılan düş kırıklığı Babıâli'yi yeniden Alman hazine bonosu karşılığı kâğıt para basarak savaş giderlerini karşılamaya sevk etti. 12 Mart 1918 tarihli yasayla Almanya'dan bu kez 50 milyon liralık bir avans alınması kararlaştırıldı.[34] Bunun 12 milyon lirası dördüncü tertibe eklenmişse de, ancak 12 milyonu ihraç edilebildiğinden dördüncü tertibin toplamı 77.981.400 liraya yükseldi. 50 milyonun geri kalan 32 milyonuyla altıncı tertip kâğıt para çıkarıldı.

Dahilî İstikraz ya da İç Borçlanma

Altıncı tertiple son yani yedinci tertip kâğıt para ihracı arasında Babıâli, halka borçlanmayı bir kez daha deneyecekti. Ancak bu kez Alman hazine bonoları satışı yerine Osmanlı'nın vatanseverlik duygularına seslenerek "millî" bir borçlanmaya girişecekti.[35] "Dahilî istikrâz" diye anılan Osmanlı Devleti'nin bu ilk iç borçlanması aslında bir Alman önerisiydi. Daha önce iç devlet borçları olmuşsa da bunlar genellikle Osmanlı bankerlerinden alınan kısa vadeli avanslardı. Halka yönelik, orta ya da uzun vadeli borçlanma Osmanlı hükümetlerinin o güne değin cesaret edemedikleri bir yöntemdi. 1918 başlarında Almanya Türkiye'de artık kâğıt paranın bir doyum noktasına geldiğini söylüyor, altın karşılıklı hazine bonosu vererek borç sözleşmesi imzalamaya yanaşmıyordu. Daha önceki borç görüşmelerinde Alman malî çevreleri iç borçlanmaya gitme önerisini sürekli

33 Savaş yıllarında Ziraat Bankası halkı vadeli mevduat açmaya çağırıyordu: "Kendi harclığından fazla kâğıt parası olanlar Ziraat Bankası'nın hangi sandığına yatırırlarsa banka kabul eder. Altı ay için yatıranların 100 kuruşuna bir buçuk kuruş ve bir sene veyahut daha ziyade zaman için yatıranların 100 kuruşuna iki buçuk kuruş faiz verir. Ellerindeki fazla paradan kâr etmek isteyenler ne yolda kâr edeceklerini iyice anlamak için Ziraat Bankaları memurlarına müracaat ederlerse kendilerine açıkca anlatılacaktır. Halkımızın beyhude zarar görmelerini istemeyen Ziraat Bankası bunun için müracaat edenlere yardım eder." Bkz. "Paralarını İşletmek İsteyenlere", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 56, 24 Mayıs 1333, s.8.

34 Almanya Hükûmetinden 56.500.000 Liralık Avans Akdiyle 50.000.000 Liralık Evrak-ı Nakdiye İhracı Hakkında Kanun 12 Mart 1334", *Düstur*, II. tertip, c.10, s.152-153.

35 Bu borçlanma üzerine ayrıntılı bir çalışma için bkz. François Georgeon, "Le Premier Emprunt Intérieur Ottoman (Mai-juin 1918)", *Mémorial Ömer Lûtfî Barkan*, Librairie d' Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Paris, 1980, s.101-117.

vurgulamışlarsa da Babıâli böyle bir borçlanmanın başarısızlıkla sonuçlanmasından çekiniyordu. Özellikle savaş döneminde malî bir yenilginin iç ve dış kamuoyunda doğuracağı kaygı ve güvensizlik İttihatçı hükümeti böyle bir girişimden alıkoyuyordu.

Oysa Wilhelmstrasse, faiz ve anaparanın altınla ödenmesi halinde iç borçlanmayla 8, 10 milyon lira sağlanabileceği kanısındaydı. Nitekim Almanya maliyesinin kararlı tutumu karşısında Osmanlı maliyesi iç borçlanmaya razı edilmiş, faiz ve anapara ödemeleri için gerekli altın Almanya'yla imzalanan 28 Ocak 1918 tarihli borç sözleşmesiyle sağlanmıştı. Ardından 3 Nisan 1918 tarihli Yüzde Beş Faiz ve Yüzde Bir Amortismanlı İstikraz-ı Dahilî Kanunu[36] çıkarıldı ve söz konusu borçlanmanın koşulları ve ihraç sureti hakkında Düyunu Umumiye İdaresi Meclisi ve Osmanlı Bankası'yla 30 Nisan 1918 tarihli sözleşme imzalandı. Bu arada borcun koşullarını içeren Türkçe ve Fransızca prospektüsler hazırlandı. İstanbul için 1-31 Mayıs ve diğer iller için 1 Mayıs-30 Haziran günleri arasında borç kayıt işlemi yapılacağı, kaydolunan meblağın bir kerede tümünün nakit olarak ödeneceği ilan edildi.

İç borçlanma gönüllü tasarruf görünümündeyse de aslında "manevi cebr"e dayanan bir borçtu. Babıâli dahilî istikraza kaydolmanın vatanseverlik görevi olduğunu vurguluyor, o güne değin Osmanlı toplumunda denenmemiş yöntemlerle propagandasını yaparak halkı borç tahvili satın almaya sevk ediyordu. Galata köprüsünün Eminönü yakasında ve Galatasaray'da halkı borca yazılmaya özendirici elektrikle aydınlatılmış ilanlar asıldı. Kent, Ressam Avni'nin çizdiği afişlerle donatıldı. Basın ve konferans heyetleri oluşturuldu. Rıza Tevfik, Hamdullah Suphi, Selim Sırrı, Ahmet Cevat, Fazıl Berki, Satı Bey gibi devrin ünlü hatiplerine halkı aydınlatıcı konuşmalar yaptırıldı. Faiz olarak ödenecek altınların Darphane'de basılışını ve halkın Osmanlı Bankası'nda borca kaydoluşunu gösteren filmler çevrilerek İstanbul ve İzmir sinemalarında gösterildi. Reji İdaresinin tütün ve sigara kâğıdı paketlerine iç borçlanmayı özendiren ufak etiketler kondu. Borçlanmayı halka mal etmek için şarkılar bestelendi, marşlar yazıldı:

"Kaydıraktır, kaydırak/İçi altından varak/İnanmazsan al da bak/Kâğıt veren bu oyuna/Altın çeker boyuna" şarkısı mahallelerde çocuklar arasında ağızdan ağza dolaşıyordu, "İstikrazdır, istikraz/Bize

36 "Yüzde Beş Faiz ve Yüzde Bir Amortismanlı İstikraz-ı Dahili Kanunu 3 Nisan 1334", *Düstur*, II. tertip, c.10, s.385-386.

derler yiğit laz/istediğin kadar yaz/Korkmayız, devletimiz/Koca bir altın deniz", Lazların kendi aralarında düzenledikleri tekerlemeydi, Ana kız arasında "Kızım Ayşe haydi kalk/Koşuyor bankaya halk/ Nene lazım senin park/Süsü müsü satalım/Cebe altın atalım" söyleniyor, ut eşliğinde hanım kızlar meclisinde "Vallahi ey nevcivan/ Gelin olmam, başımdan/Altın atmazsan inan/Haydi koş git bankaya/ Altın doldur çantaya" şarkısı çalınıyordu.[37] İstikraz Marşı ise şu dizelere yer veriyordu:

> "Biz vatan kullarıyız/Bizde vatan sevgisi var/Bunca senedir akar yaşlar/Onun için arkadaşlar/Her şey onun, onun kan ve canlar/Ona vermekten kimdir kaçanlar/Şimdi vatan açtı defter/Bizden ödünç para ister/Bu paralarla yürür asker/Biz verelim hep beraber/Biz verelim düşmanlar utansın/Kuvvetimizden yılsın, usansın. Her bir para kurşun ve gülle/Gibi düşman kalbi derler/ Ödünç vermeyi bilen erler/Her gün yaşar şeref ile. Biz verirsek bu millet yenilmez/Veren ellerin şanı eksilmez...."[38]

Vilayetlere, Sadaret'ten, Dahiliye, Harbiye ve Maliye Nezaretlerinden borçlanmanın önemini vurgulayan genelgeler gönderildi.[39] Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmada Maliye Nazırı Cavid Bey dahilî istikrazın ülke ekonomisi açısından önemini vurguluyor, bunun "iktisadî uyanıklık" sayesinde gerçekleşeceğini kaydediyordu. Bu borç girişimi başarıyla sonuçlanırsa düşmanlar için "en kanlı bir meydan muharebesinde kazanacağımız zaferin vücuda getireceği tesirden daha müthiş bir darbe-yi hüsran ve elem" oluşturacaktı.[40] Cavid Bey şöyle devam ediyordu:

> "Kapitülasyonları attık, istiklal-i siyasî ve iktisadîmizi tamamen iktisab ettik. Fakat acaba böyle mi? Acaba hakikaten iktisaden müstakil olarak yaşayabilecek bir hale geldik mi? Bunun cevabını bize şu istikrâz-ı dahilî teşebbüsü verecektir. Bu

37 "İstikraz-ı Dahili Teranesi", *Tasvir-i Efkâr*, 1 Mayıs 1918, s.2.

38 "İstikraz Marşı", *Tanin*, 1 Mayıs 1918, s.1.

39 *Borsa Rehberi*, İstanbul Eshâm ve Tahvilât-Kambiyo ve Nukud Borsası Meclis-i İdaresi Tarafından Neşrolunmuştur, Matbaa-i Ebuüzziya, İstanbul, 1928, s.531.

40 "Efendiler, ecnebîlerin inanamıyacakları ve havsalalarına sığdıramıyacakları bir şey varsa o da Osmanlı milletinde iktisad uyanıklığının mevcudiyetidir. ... Bu istikrâzın muvaffakiyeti, sizi temin ederim, düşmanlarımız için en kanlı bir meydan muharebesinde kazanacağımız zaferin vücûde getireceği tesirden daha müthiş bir darbe-yi hüsrân ve elem teşkil edecektir." Bkz. "İstikraz-ı Dahili Hakkında Maliye Nazırı Cavid Beyefendi Tarafından Meclis-i Mebusan'da İrad Edilen Nutuk", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 14/38, c.2, 10 Nisan 1334/1918, s.228-229.

millet her günkü yaşamasını başkalarının parasıyla temin etmekten kurtulmadıkça millet olmuş sayılamaz. Onun için istikrâz neticesini pek sabırsızlıkla ve heyecanla bekliyorum."[41]

Bu satırlar Hüseyin Cahid'in *Tanin* gazetesinin anketine verdiği cevaptı.

Alman hazine bonolarının satışındaki başarısızlığı göz önünde bulunduran Babıâli bu kez tüm olanaklarıyla halkın yurtseverlik duygularına sesleniyor, borca yazılmanın ulusal bir görev olduğunu her ortamda dile getiriyordu. Nitekim padişahın hattı hümayununda cephede askerin gösterdiği fedakârlığı cephe gerisinde ulusun iç borçlanmaya kaydolarak pekiştirmesi gerektiği vurgulanıyordu.[42] Dönemin gazeteleri iç borçlanmaya en geniş bir biçimde yer veriyorlardı. Başta *Tanin* olmak üzere *Vakit*, *Sabah*, *Tasvir-i Efkâr* gibi günlük gazeteler borcun önemini belirten yazıları ya da borçla ilgili bilgileri ilk sayfalarında yayımlıyor, borç nedeniyle röportaj, anket gibi o güne değin Osmanlı gazeteciliğinde rastlanmayan yöntemleri deniyorlardı. İttihatçıların yarı resmi yayın organı *Tanin* gazetesi iç borçlanmayla ilgili bir anket düzenlemiş, başta Sadrazam Talat Paşa olmak üzere devlet yöneticilerinin, patrik, hahambaşı gibi dini önderlerin bu konuda görüşlerini almıştı. Hazine bonolarının satışa çıkarıldığı ilk gün *Tanin* gazetesi "Bugün millî iktisat imtihanının birinci günüdür" diyordu.[43] *Tanin*'e verdiği demeçte Sadrazam Talat Paşa, Osmanlı ulusunun özveri sahibi olduğunu belirtiyor, "memleketin halas ve teâlisi için harbde kanını feda ettiği gibi bu işte de uhdesinde terettüp edecek hamiyet ve fedakârlığı" göstereceğini söylüyordu. Talat Paşa'ya göre, paralarını bankalarda ve kasalarda saklayanlar, parası olup da bu "emr-i millî"ye katılmakta tereddüt edenler hem kendi hem de ülke çıkarlarına ters düşmüş olacaklardı. Çünkü paranın değeri ülkenin saadet ve selametiyle orantılıydı: "Memleketi hür ve mesut, yüksek ve müstakil olmayan insanlara paraları ne bir saadet, ne de bir refah ve huzur verebilir"di. *Tanin*'in

41 "Dahili İstikraz Hakkında *Tanin*'in Anketi", *Tanin*, 2 Mayıs 1918, s.2.

42 "Şahane Bir Mütalaa: Şevketlu Padişahımızın İstikraz-ı Dahili Hakkında Hatt-ı Dest-i Hümayunları", *Tanin*, 2 Mayıs 1334, s.1.
2 Mayıs tarihli Mehmet Reşat'ın gazetelerde yer alan hatt-ı hümâyunu şu satırlara yer veriyordu: "Asker evlatlarının harp meydanlarında gösterdikleri fedakârlıklar devletimizin ne derece şânını i'lâ etmiş ise bilumûm efrâd-ı milletin istikrâz-ı dâhilîye iştirâk suretiyle ibrâz edecekleri fedakârlık da o nisbette itibâr-ı malîmizi yükseltecektir."

43 "*Tanin*'in Dahili İstikraz Hakkında Yaptığı Anket-Birkaç Mütalaa", *Tanin*, 1 Mayıs 1918, s.1.

düzenlediği ankete verdiği yanıtta Meclis-i Mebusan Birinci Reis Vekili Hüseyin Cahit, kapitülasyonların kaldırılmasıyla siyasal ve iktisadî bağımsızlığın gerçekten kazanılıp kazanılmadığını soruyor, "acaba hakikaten iktisaden müstakil olarak yaşayabilecek bir hale geldik mi" diyordu. Hüseyin Cahit'e göre, bunun yanıtını iç borçlanma verecekti. Bir ulus günlük yaşamını dış borçlarla sürdürmekten kurtulamadıkça gerçek anlamda ulus olmuş sayılamazdı.[44]

İç borçlanma propagandasında başvurulan diğer bir yöntem İkinci Meşrutiyet'le birlikte Osmanlı toplumunda giderek yaygınlaşan halka açık konferanslardı. 15 Nisan'la 30 Mayıs arasında İstanbul'da 30'a yakın konferans düzenlenmiş, ünlü hatipler borçtan yana görüşlerini kamuoyuna açıklamışlardı.[45] Hamdullah Suphi, Türk Ocağı'nda kadınlar için verdiği konferansta hükümetin iç borçlanma girişimine katkıda bulunmak gerektiğini, bunun bizim için bir şeref ve haysiyet meselesi, hepimize terettüp eden millî bir vazife olduğunu söylüyor, nihayet ülkede bir "burjuvazi sınıfı"nın oluşmakta olduğunu kaydederek bunun ülke için yararlı bir gelişme olduğunu vurguluyordu.[46] Galatasaray Sultanisi'nde Satı Bey, dinsel nedenlerle iç borçlanmaya karşı çıkanları uyarıyor, bir tarafta büyük ihtikârlar yapılırken, öbür tarafta faizi haram addetmenin Müslümanlıkla bağdaşmayacağını kaydediyordu.[47] Filozof Rıza Tevfik, Darülfünun konferans salonundaki konuşmasında, hükümetin "milleti bir fedakârlığa, hatta bir fedakârlık değil kârlı bir işe iştirake davet" ettiğini söylüyor, Babıâli'nin şerefinin borca kefil olduğunu belirtiyordu.[48]

Kampanya sürdürülürken Osmanlı vatandaşlarına iki yönden çağrıda bulunulmuş, borca kaydolacakların faiz olarak sağlayacakları kişisel çıkarın yanı sıra, bu tür bir girişimi ulusal görev bilmeleri gerektiği vurgulanmıştı. Nitekim ulusallaşma sürecinde "ictimaî vicdan" oluşturma çabası içerisinde olan Ziya Gökalp ve çevresi iç borçlanmanın bu ikinci boyutu üzerine eğilmiş, borca yazılmayı bir yurtseverlik göstergesi olarak değerlendirmişlerdi. Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua*'da borca yazılmanın "iktisadî vatanperverlik" olduğunu söylüyor, iç borçlanmayı "millî istikrâz teşebbüsü" diye

44 "Dahili İstikraz Hakkında *Tanin*'in Anketi", *Tanin*, 2 Mayıs 1918, s.2.
45 François Georgeon, agm, s.107.
46 "Hamdullah Suphi Bey'in Konferansı", *Tanin*, 26 Nisan 1918, s.3.
47 "Dahili İstikraz Etrafında Rıza Tevfik ve Satı Beylerin Konferansları", *Tanin*, 24 Nisan 1918, s.3.
48 "Samiîn meyanında Maliye Nazırı Cavid Bey ile mebusandan bazı zevât" da bulunuyordu.

niteliyordu. Gökalp'e göre bu girişim "devletin artık kat'iyen millî iktisadiyatı esas ittihâz ettiğine kat'i bir delil"di.[49] İç borçlanma bireyi "devletine sadık yani vatanperver" yapacak, en bencil insanlar bile "vatanperver olmaya alışacak"lardı. Bu borç Osmanlılara "yalnız iktisadî bir terbiye vermekle kalmayacak, vatan ahlakı nokta-i nazarından da mürebbiyelik edecek"ti.[50] Köprülüzade Mehmet Fuat da "Millî Vazife" başlıklı yazısında iç borçlanmaya yazılmanın bir yurtseverlik kıstası olacağını ileri sürüyor ve şöyle diyordu:

> "Âlî Osman saltanatını düşmanlardan kurtarmak için kurşuna, bombaya, gülleye göğüs geren kahramanlara karşı biz de vazifemizi yapmak istersek bu istikrâza bütün varlığımızla iştirak etmeli, bunu vatan borcu saymalıyız."[51]

---

49 Ziya Gökalp, "İktisadî Vatanperverlik", *Yeni Mecmua*, sayı 43, c.2, 9 Mayıs 1918, s.322-323.

50 Ziya Gökalp, "Para ve Tesanüt", *Yeni Mecmua*, sayı 41, c.2, 25 Nisan 1918, s.282-283. Ziya Gökalp dahilî istikrâz girişimini "paranın millileşmesi için en büyük bir âmil" olarak görüyordu. Makale şu satırlara yer veriyordu:
"Memleketimizde nakit hâlinde serveti olanlar paralarını ecnebî bankalara yatırıyorlar, yahut ecnebî bir devletin istikrâz eshâmından satın alıyorlardı. 'Ecnebî' kelimesinin mânâsı yarın bize düşman olması muhtemel bulunan yabancı bir kuvvet demektir. Ecnebî bir sandığa parasını yerleştiren bir adam, müstakbel bir düşmanı kendi vatanı aleyhine teslih eden gâfil hükmündedir. Meselâ hangi bir kimse vaktiyle parasına Rus, Fransız, İngiliz istikrâz eshâmından birine yatırmışsa bu Cihan Harbi'nde parasının kendi vatanına hiyanet ettiğini mutlaka hissetmiştir. Mamafih böyle bir adam yalnız mâzîde yapmış olduğu bir kabahatin vicdan azâbını duymakla kalmaz. Harb zamanında, parası yüzünden, vatanına karşı günahkârlık etmekte devam eder. Çünkü, bir taraftan vicdanı kendi devletinin muzaffer olmasını isterken diğer cihetten hain parası düşmanların kendi vatanına galebe çalması için dua eder. Bir adamın vicdanıyla parasının dâimi bir mücadele hâlinde bulunması en müthiş bir cehennem azâbıdır. Bu mücadele neticesinde ekseriyetle paranın vicdana galebe çalmamasını kim temin edebilir? O hâlde, millî olmayan lisân, millî olmayan vezin, millî olmayan edebiyat, millî olmayan musikî olduğu gibi, millî olmayan hâin ve vatan düşmanı olan paralar da vardır. Düşman bir devletin istikrâzına yatırılan paralar işte bu nev'idir. Mamafih, siz diyebilirsiniz ki 'Ben, paramı ecnebî bir devletin istikrâz eshâmına yatırmayacağım, fakat, ecnebî bir şirkete, ecnebî bir bankaya koyacağım, bunda ne mahzur vardır.'
Buna vereceğim cevap pek sadedir. Milletin devleti nasıl millîyse, bankaları, şirketleri de öylece millîdir. Vakıa bir memlekette en ziyade millî olan müessese devlettir. Fakat, ikinci ve üçüncü derecede olarak bankalar ve şirketler de millîdir. Ve bu tesisgâhlarla devlet arasında sıkı bir tesanüd mevcuttur. İşte, bütün bu mütâlaalar bana, bizdeki paranın gayr-ı millî olduğunu kendisi vatanperver olmadığı gibi sahibini de vatanperverlikten zorla geri çektiğini gösteriyordu. Memleketimizde, millî şirketlerin teessüse başlaması, sonra da millî bankanın buna inzimâm etmesi, bizde, paranın da tesanüde hâdim olmasının, binâ'enaleyh millî bir mâhiyet almasının imkânını gösterdi. Bilhassa, dâhilî istikrâz teşebbüsünde paranın millîleşmesi için en büyük bir âmil gördüm."

51 Köprülüzade Mehmet Fuat, "Millî Vazife", *Tanin*, 13 Mayıs 1918, s.3.

İç borçlanmanın önemini vurgulayan bir başka yazar olan Tekinalp, Almanya'dan esinlenerek dahilî istikraza "Yeni İstikamet (die neue Orientierung) İstikrazı" adını veriyor ve şöyle diyordu:

> "Şimdi dahilî istikrâz isbat ediyor ki Türkiye yalnız esaret-i siyasiyeden değil, esaret-i maliyeden de kurtulmaya başlamıştır."[52]

O günlerde "millî ticaret" kesiminin sözcülüğünü üstlenmiş olan *Ticaret-i Umumiye Mecmuası* için hükümeti dış ülkelerde borç aramaktan kurtarmak ve malî itibarımızı korumak açısından "dahilî istikrâz"a katılmak her Osmanlı vatanperveri için bir yükümlülüktü, bir cemiyet borcuydu.[53]

Tüm bu girişimler sonucunda iç borçlanma başarıyla sonuçlanmış, Babıâli 18 milyon Osmanlı lirası tutarında borç tahvili satarak 1918 bütçe açığını bir ölçüde halka borçlanarak karşılama olanağı bulmuştu. Osmanlı basınında iç borçlanmanın ülkedeki spekülatif girişimleri bir ölçüde sınırladığı, tedavüldeki para hacmini daraltarak kâğıt paranın değerini artırdığı, enflasyonist gelişmelerin dizginlendiği kanısı hâkimdi. Dersaadet Ticaret Odası'na göre iç borçlanma kâğıt paranın değerini yükseltmişti. Piyasada milyonlarca lira değerinde kâğıt para iç borca yatırılınca kıtlaşan kâğıt para değer kazanmış, altın fiyatı düşmüştü. Böylece kâğıt paranın satın alma gücü artış göstermişti.[54] Öte yandan iç borç spekülatif gelişmeleri önleyecekti. Atıl para stokları spekülatif girişimlere neden oluyordu.[55]

---

52 Tekinalp, "Yeni İstikamet İstikrazı", *Yeni Mecmua*, sayı 40, c.2, 18 Nisan 1918, s.263-264.

53 "Malî Hayat: Yeni Dahili İstikraz", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 14/38, 10 Nisan 1334, s.225.

54 "İstikraz-ı Dahilî", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1738, 27 Nisan 1334, s.81-82.
"İstikrâz-ı dâhilînin tâli faidelerinden biri de kavâim-i nakdiyenin kıymetini tezyide hâdim olmasıdır. Zira piyasada milyonlarca liralık kavâim-i nakdiye, istikrâz-ı dâhilîye tahsis olunmak sebebiyle, kalktığı hâlde kâğıt paranın kıymeti artmak tabiidir. Nitekim altun fiâtının şimdi bir dereceye kadar tenâkus etmesi hakikatte kâğıt para kıymetinin arttığına delâlet eder. Şu hâlde bir müddet sonra kavâim-i nakdiyedeki kuvve-i iştiraiyenin de tezâyüd etmesine intizâr olunabilir. Tâbir-i aherle fiât-ı eşyada bir tenezzül müşahade edilmesi muhtemeldir. İstikrâzı bu itibarla da takdîr etmeliyiz." Bkz. agm, s.81-82.

55 "Bu suretle akd edilecek dâhilî istikrâzın eşya fiâtında spekülasyon tarzıyle hasıl olan tereff u'ları vâsi mikyasta men' edeceği muhakkaktır. Çünki spekülasyona hemân âmil-i yegâne fazla kazanılmış paralardır.
Gerek harbden evvel sermaye-i kaffesi mevcut olup da tehlikeli ve kârı az işlerde kullanmak istemeyenler, gerek harp münâsebetiyle para kazananlar, eşya üze-

İç borç Osmanlı'nın ilk kez kendi halkına borçlanma girişimiydi ve başarıyla sonuçlandı. Ancak savaşta yenik düşmeden önce hükümet bir kez daha kâğıt para basacak, Osmanlı Devleti'nin yedi tertipte toplanan kâğıt para arzı 161.018.633 lirayı bulacaktı.

***

1844 para reformundan 1914'e kadar 69.286.000 Osmanlı liralık altın para kesilmişti. Bunun 1 milyon lirası aşınmış ve piyasadan çekilerek eritilmiş, 20 ila 30 milyon kadarı ise yitirilen topraklarla ülke sınırları dışında kalmıştı. Böylece Cihan Harbi öncesi Osmanlı topraklarındaki altın para miktarı 40 milyon Osmanlı lirası dolayındaydı. Yine 1844-1914 yılları arası kesilen gümüş sikke miktarı 13.177.000 Osmanlı lirasıydı. 2 ila 2,5 milyon liralığının eritilerek tekrar tedavüle sokulduğu düşünülürse savaş öncesi piyasada 10.677.000 Osmanlı lirası tutarında gümüş para bulunuyordu. Osmanlı'nın yitirdiği topraklardaki gümüş paraların Babıâli'nin dünya piyasalarına oranla gümüşe yüksek değer tanıması nedeniyle büyük ölçüde Osmanlı topraklarına döndüğü görüşü hâkimdi. Yetkili kişiler Cihan Harbi öncesi Osmanlı sınırları dahilinde 8 milyon liralık gümüş para bulunduğunu söylüyorlardı. Altın ve gümüş paraların yanı sıra tedavülde ufaklık olarak 957.000 Osmanlı liralık nikel para ve "battal" diye adlandırılan 1.200.000 Osmanlı lirası tutarında beşlik, noktalı beşlik, altılık vb. eski para bulunuyordu. Osmanlı topraklarında 1914 yılında toplam 50.157.000 Osmanlı lirası tutarında madeni para tedavül görüyordu. Bu miktar dışında özellikle merkeze uzak yörelerde, günlük alışverişte yabancı paralar da kullanılıyordu. Bir de 1863'ten beri yalnız İstanbul için geçerli olan

---

rinde spekülasyon yaparak, fırlaması muhakkak, âdeta bir kaide hükmüne geçen emtiayı toplayarak paralarını işletmeye başlamışlardı. Spekülasyon büyük ve müthiş zararlarına rağmen bize harp esnasında bazı faideler de göstermedi değil. Fakat eşyayı uzun müddet saklamak, tâbir-i diğerle istihlâkâtı yüksek fiâtla azaltarak malı daha fazla bir zaman piyasada bulundurmak cihetlerinde az çok faide-âver olan spekülasyon, ne olur ise olsun, bin türlü müşkilât-ı harbiyyeye maalmemnuniye katlanan halkımıza epey sıkıntılar çektirdi. Spekülasyon bu derece vüs'at kesbetmesine sebeb: 1- Atıl sermayelerin çok olması; 2- Spekülasyon yapmanın gayet kolay bulunması, idi. Hâlbuki zaman ilerleyince, hâl-i harbde yavaş yavaş bir hâl-i tabii hükmüne girince spekülasyon icrası biraz güçleşti. Fakat birkaç senedir misillerce taz'if edilmiş, sahiplerini değiştirerek nisbeten mahdut kimselerin elinde toplanmış birçok sermayeler el'an mevcuttur. Bu sermayeler kârlı ve nâfi işlere hasr edilmeyince, hiç şüphesiz, tekrar spekülasyona tahsis edilecek ve fiâtları yine vâsi ve iktidarı kadar yükselmeye devam edecektir. İşte dâhilî istikrâzın bir diğer faidesi ... Bu kabil sermayedarlar ... istikrâza paralarını yatırmakta adeta istical eyleyeceklerdir." Bkz. Ahmed Hamdi, "Siyaset-i Maliye: Harp ve Evrak-ı Nakdiye -2-", *Ticareti-i Umumiye Mecmuası*, sayı 11/35, 14 Mart 1918, s.170-174.

1.287.125 Osmanlı lirası tutarında büyük kupürler halinde Osmanlı Bankası banknotları tedavüle sürülmüştü. Ancak bu meblağın karşılığının hatta daha fazlasının bankanın ihtiyaç akçesi olarak Osmanlı Bankası kasalarında saklı bulunduğu hatırlanırsa banknotların emisyon hacminde bir artışa neden olmadığı söylenebilirdi. Savaş yıllarında Osmanlı Bankası'na banknot miktarını 4 milyona kadar çıkarma yetkisi tanınmışsa da bankanın tedavüldeki banknot miktarı hiçbir zaman 3 milyonu geçmemişti.

Cihan Harbi yıllarında tedavüle sokulan 161 milyon liralık kâğıt parayla birlikte savaş sonunda para arzı 211 milyon Osmanlı lirasını bulmuştu. Babıâli 398,5 milyona varan savaş giderlerini büyük ölçüde emisyonla karşılamıştı. Kâğıt paralara karşılık gösterilen hazine bonoları dışında altın, gümüş ya da yabancı para olarak Almanya'dan 86,8, Avusturya'dan 14,5, Anadolu-Bağdat Demiryolu avansı olarak 1,1, toplam 102,4 milyon dış kaynak sağlanmış, istimval ve müsaderelerden 49,5 milyon elde edilmişti. Böylece, savaş giderlerinin 42,9 milyonu normal, 203,7 milyonu olağanüstü bütçelerden ödenmişti.[56] Savaşan diğer ülkelerde olağanüstü giderler genellikle vatandaşın gelir ya da servet şeklindeki satın alma gücü, vergi ya da borçlanmayla devlete aktarılarak karşılandı. Ancak bu yöntemler yetersiz kaldığından hemen hemen her ülkede kâğıt para basımına gidildi ya da kâğıt para karşılığında hazine bonosu ıskonto ettirildi. Babıâli ise, vergi sisteminin yetersizliği ve iç borçlanma deneyinin ve gücünün olmayışı nedeniyle ancak para arzını artırarak ve bir ölçüde dış borçlanmaya giderek savaşı finanse etti. Vergi gelirleri giderlerin %10'unu karşıladı, iç borçlanma girişiminden ise 18 milyon lira elde edildi.

Babıâli, savaşla birlikte sermaye hareketlerinin denetimine gerek duymuş, Ticaret Odası ve bankaların istemi üzerine moratoryum ilan ederek iç ve dış borçların ödenmesini ertelemişti. Bu arada altın ihracı yasaklanmış, savaşın son yıllarında kambiyo denetimi uygulanarak servetlerin yurtdışına transferi önlenmişti. Wilhelmstrasse, savaşın finansmanı için Babıâli'ye kâğıt para emisyonunu önermiş, Cavid Bey'le Alman Hazine Bakanı Helfferich'in uzlaşması sonucu, Temmuz 1915 ile Ekim 1918 arasında 161 milyon Osmanlı lirası basılmıştı.[57] 1916 yılı başlarına değin değerini az çok koruyan

56 Vedat Eldem, agm, s.396. Başka bir kaynağa göre, Alman hükümetinin Osmanlı'ya verdiği borç ve kredilerin tutarı 235.056.344 Osmanlı lirasıydı. Bunun 148.581.400 lirası hazine bonosu olarak, geri kalanı ise mark, altın, gümüş ve Osmanlı kâğıt parası olarak ödenmişti. Bkz. Ulrich Trumpener, *age*, s.283.

57 Jean Vergeot, "Le Papier-Monnaie En Turquie Pendant La Guerre", *Revue d'Economie Politique*, c.33, 1919, s.280-281; Hasan Ferid, *age*, s.369-381.

kâğıt para, giderek altın karşısında değer yitirdi. Kasım 1917'de 1 altın lira 6 kâğıt liraya kadar düştü. Aynı doğrultuda, Osmanlı kâğıt parasının yurtiçi satın alma gücü %95 oranında kayba uğradı. Dört yıllık savaş döneminde para arzı hemen hemen dört kat arttı. Mal ve hizmet arzındaki düşüş karşısında enflasyonist tırmanış kaçınılmaz oldu. Bu arada psikolojik ve spekülatif etmenler fiyat artışlarını sürekli körükledi, enflasyonist yükselişin süreceği, ellerindeki para stokunun gittikçe değer yitireceği kaygısıyla tüccar, parasını süratle mala çevirdi.[58] Böylece paranın tedavül sürati yapay olarak artırılarak "zincirleme muamelat" denilen işlem türü doğdu. Savaş boyunca enflasyon korkusuyla enflasyon körüklendi.

Öte yandan spekülatif kazançlar özendirici boyutlara ulaşmış, ticaretle ilişkisi olsun olmasın sağdan soldan üç beş kuruşu denkleştiren parasını mala yatırmıştı. Tüm bu gelişmeler sonucu piyasa mekanizması işlerliğini yitirdi; istifçilik, karaborsacılık yaygınlaştı, mal darlığı daha da belirginleşti.[59] Savaşın finansmanı ister emis-

---

Ancak Cihan Harbi yıllarında para arzındaki bu gelişmelere karşın, sürekli para darlığı çekilmişti. "Buhran-ı nakdî"nin nedenini Cavid Bey şöyle açıklıyordu: "Herkes ... mevcut sermayelerini emvâl ve eşyaya yatırdı. O sermaye piyasadan çekildi, köylüye gitti. Köylünün cebine giren para çıkmaz ki ... Bu para ya köylü kazancını getirip bankaya vermek suretiyle çıkar ya köylünün eşya alıp mukâbilini te'diye etmesi suretiyle çıkar yahut son sistem olarak altın alıp mukâbilini kâğıt vermesiyle çıkar. Köylü bankaya para getirmeyi itiyad etmiş değildir. Köylü ile mübadele edilecek emvâl ve eşya yoktur. İşte bundan dolayı köylere giden paralar tekrar şehirlere gelemiyor. Altmış beş milyon liralık evrâk-ı nakdiyyenin ve otuz beş, kırk milyon liralık altın ve gümüşün yani 100 milyon liralık vesâit-i tedâvüliyenin muvcudiyetine rağmen piyasada şiddetli bir buhran-ı nakdî hasıl olmasının sebebi budur." Bkz. "Maliye Nazırı Cavid Bey'in Hazine Bonoları Hakkında Meclis-i Mebusan'da Beyanatı", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, 4/28, 24 Kânunusani [Ocak] 1334/1918, s.73.

58 Cavid Bey, paradan kaçışı şu sözlerle ifade ediyordu: "Bir taraftan evrâk-ı nakdiyeye olan itimâdsızlıktan diğer taraftan da emvâl ve eşyanın fiâtlarının suret-i mutlaka ve daimede tereffu' edeceği zannedildiğinden alelâde manifatura muamelesi yapan tütüncü oldu, tütün ticareti yapan köseleci oldu. İncir üzüm tüccarları ipek satın almaya başladılar. Hulâsa hiç kimse senelerce itiyad ettiği ticaret hududunda kalmadı. Herkes o ticaretin haricînde kendisine yeni birtakım menba, temettü, yeni birtakım kâr hazineleri aramaya başladı." Bkz. "Maliye Nazırı Cavid Bey'in Hazine Bonoları Hakkında Meclis-i Mebusan'da Beyanatı", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 4/28, 24 Kânunusani [Ocak] 1334/1918, s.73.

59 Savaş yıllarındaki spekülatif girişimleri Abdi Tevfik şu satırlarla dile getiriyordu: "10 kuruşla 10 lira kazanan 'yeni tacirlere' bakarak her eline beş on kuruş geçen ticarete başladı. Çoraplar içinde saklanmış 'sarı altunlar', 'uçan altunlara' tebdîl edilerek elde edilen bire mukâbil beş derhal sekiz, 10 misli, hattâ 50, 100 misli fiâtlarla satılmak üzre eşyaya kalb edildi. Piyasaya, hâl-i sulhten o kadar çok fazla para aktı ki paranın kıymeti düştü. Boş ardiyeler saklanmış emtia ile doldu. Bomonti Birahanesi'nin buzluğu peynir, Ömer Abud Han'ın altı gaz, susuz derin sarnıçlar bilmem ne deposu oldu. Açık piyasa, görülmeyen deliklere nakl olundu

yon ister vergi ya da borçlanmayla gerçekleşsin son kertede halkın sırtına yüklendi. Ancak diğer ülkelerde savaş kazançları olağanüstü vergilerle devlete yansıtılırken para basmak gibi kolay, ancak en sakıncalı finansman yolunu benimsemekten başka bir çözüm bulamayan Babıâli, enflasyonun neden olduğu gelir bölüşümündeki çarpıklıklara seyirci kaldı.

Kâğıt paranın savaş yıllarında yaygın kılınması kolay olmadı. Bu tür paranın değerini gerisindeki hükümet güvencesi oluşturuyordu. Oysa savaşta sürekli kâğıt para sürümü tüccarın bu tür paradan kaçmasına neden oluyordu. Altın liranın 15 kuruşa kadar düştüğü bir ortamda hükümet kâğıt parayı zorunlu tedavül aracı yapmakta güçlük çekiyordu. Kâğıt paranın değer kaybından tüccar sorumlu tutuluyor ve birçok tüccar değerinin altında kâğıt para kabul ettiği için ülkenin uzak yörelerine sürgüne gönderiliyordu. Mayıs 1917'de Beyrut'un muteber 15 tüccarı, Şam ve Halep'ten benzer sayıda tüccar Adana'ya sürülmüştü. Ancak piyasa kendi kuralını koyuyor ve kâğıt liranın düşüşü önlenemiyordu. Ticaret erbabı elinde ne kadar az kâğıt para bulundurursa kendini o denli başarılı görüyordu. Çoğu kez halkın da fakr u zaruretinden yararlanarak bu paralar kısa sürede küçük mülk sahiplerinin gayrimenkullerinin satın alınmasında kullanılıyordu.[60] Böylece kâğıt para tedavül işlevini göremiyor, so-

---

ve bütün bu işleri muharebenin çoraplara tıkayacağı zannedilen paralar yaptı. Ticarete atılan milyonlarla servetler ticaretin terakkisine bâdi oldu mu? Hayır! Bilakis, Harb ticareti tahdid etti. Gayrımeşru kazançlar tevlîd eyledi." Bkz. Abdi Tevfik, "Tedavülü Tahdit Eden Avâmil", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 24, 27 Kânunuevvel [Aralık] 1333, s.375.

60 W. F. Willoughby, "Finances in the Turkish Empire", William H. Hall (Editor), *Reconstruction in Turkey, A Series of Reports Compiled for the American Committee of Armenian and Syrian Relief,* For Private Distribution Only, 1918, s.234.
"The paper currency has for its security the promise of the Turkish Government. Past experiences of the people of the country with the government's promises of redemption have been such, however, as to relieve them of all feelings of confidence. The result has been a constant depreciation of paper until, at last reports, the paper Lira was quoted at only 15 piasters gold. Determined attempts have been made by various officials to force up the price of paper. Merchants have been chosen by lot and deported to distant portions of the Empire accompanied with the threat that unless a proper ratio was restored more punishments would follow. In May 1917, fifteen well known merchants from Beirut, and a like number from Damascus and Aleppo, were deported to Adana. But the efforts have failed to accomplish the desired result.
The aim of businessmen is to accumulate as little of the paper as possible and to pass it on as quickly as they can. Taking advant*age* of the extremities of the people large amounts of real estate have been purchased with this paper money from the small land owners.So the paper has been passed on without any particular stimulation of trade, and with the result that the land is rapidly passing out of the hands of the small owners and being concentrated into the hands of the few.

nuçta mülksüzleşme için bir araç oluyordu. Dış piyasa bilgisi olan kimi tüccar ise poliçe çekmiş gibi yaparak kâğıt parasını saygın kurumlara devrediyor, eriyip giden parayı cebinde bulunduracağına savaş sonrası değerini yitirmeksizin geri alabileceği bir yatırım yöntemi deniyordu. Nitekim Osmanlı topraklarındaki birçok Amerikan misyoner kuruluşu ve koleji muhasebesi bu yönteme başvurmuştu.

Bir başka deyişle savaşın emisyonla finansmanı son kertede dar gelirli Osmanlı'nın sırtına yükleniyor, "harp zenginleri" bir yolunu bulup kâğıt paradan kurtuluyorlardı. Hükümet maaşları kâğıt parayla ödediğinden ücretli kesim de bu yoksulluktan payını alıyordu. Bölüşüm ilişkileri kâğıt para sayesinde giderek daha vahim bir hal alıyordu.

Cihan Harbi'nin beşerî maliyetinin yanı sıra getirdiği finansal yük epey yüksekti. Cumhuriyet'i kuranlar yeni bir devlet inşa ederken Cihan Harbi'nden büyük dersler çıkarmışçasına politikalar benimsediler. "Denk bütçe" ve "sağlam para" bir döneme damgasını vuracak para-kredi politikası oldu. Cumhuriyet'le birlikte Türkiye geniş boyutlu bir "kredi buhranı" ve "kambiyo bunalımı"yla karşılaşmıştı. Bu yıllarda uluslararası konjonktür ve dış iktisadî çevrelerin Türkiye'ye bakışı son derece olumsuzdu. Cumhuriyet Türkiyesi kendi yağıyla kavrulmak, sorunlarına iç kaynaklarla çözüm bulmak zorundaydı. Ülkede siyasal istikrarın ilk şartı iktisadî istikrardı. Savaş yıllarında halkın kâğıt paraya güveni kalmamış, madeni para türleri piyasadan çekilmişti. Cumhuriyet yönetiminin gündemindeki ilk madde paraya istikrar kazandırmaktı.

Cumhuriyet yönetimi değişikliğe gitmeksizin Osmanlı para sistemini devraldı. Osmanlı gümüş paraları 1936 Şubat'ına değin tedavülde kaldı. Ancak nominal değerlerinin çok üzerinde değer içerdikleri için meta gibi alınıp satıldı, tedavülden kendiliğinden çekildi. Osmanlı Bankası'nın banknot çıkarma imtiyazı resmen 1926 yılında son buldu, fakat banka banknotları bir süre daha tedavülde kaldı. 1925'te Osmanlı Bankası'yla yapılan sözleşmeyle tedavülde bulunan 891.475 liralık banknot 3 Ağustos 1914 günlü tarihli yasa hükümle-

... To make themselves safe as many as possible have been investing their paper either in lands, or paper of European countries, or have been buying up drafts on America from reputable institutions.They prefer to hold American drafts, even for an indefinite period, rather than to be caught with Turkish paper on hand. They know that these American drafts can be realized on when it is all over, whereas the paper of Turkey is a pretty sure loss.It is this manner that the Treasurers of American Missionary Societies and Colleges have been able to keep themselves supplied with funds.Large amounts of this exchange will be sent to this country as soon as the way is opened."

rine göre zorunlu dolaşıma tabi olmaya devam edecekti. Hükümet banknot çıkarmaya yetkili bir Türk devlet bankası kuracak olursa Osmanlı Bankası'nın itiraz hakkı olmayacak, ancak hükümet dört ay önce durumu Osmanlı Bankası'na bildirecekti. Osmanlı Bankası sözleşmenin akdinden itibaren ibrazında altınla ödenmesi zorunlu banknot çıkarma ayrıcalığını kullanmak istediği takdirde eski mukavelename gereğince kasasında bulundurmak zorunda olduğu 1/3 oranında altının yarısını Maliye bakanının muvafakatiyle Türk ya da yabancı devlet esham ve tahvilatı olarak tutabilecekti. Ancak yeniden çıkarılan banknotlar için banka devlete bir prim ödeyecekti.

Banka bu sözleşmeye dayanarak yeni banknot çıkarmadı. Aksine, banknot karşılıklarını er geç altınla ödeme yükümlülüğünde olduğunu bildiğinden piyasadan banknotlarını belirli bir primle toplamaya devam etti ve dolaşımdaki miktarı 89.000 lira düzeyine indirdi. Altın değerinin sürekli arttığı bir ortamda piyasada nominal değerlerinin iki ya da üç katı bir fiyatla banknotları altınla ödeme yükümlülüğü çıkmadan önce piyasadan çekmek banka için kârlıydı. Banknot karşılıklarının ödenmesi çeşitli anlaşmalarla ertelendi. 27 Şubat 1947 günlü kararnameyle hükümet banknotların altınla ödenmesini isteme yetkisini kullandı ve 1 Nisan 1947'den itibaren ödemelere başlandı.

ALTINCI BÖLÜM

ARZ VE TALEP
HEYET-İ MAHSUSA-İ TİCARİYE'DEN İAŞE MECLİSİ'NE

1914 Ağustos'unda Cihan Harbi'nin başlaması ve Osmanlı ordusunun seferber edilişiyle birlikte Osmanlı topraklarında iaşe sorunu ortaya çıkmıştı. Taşıt araçlarının büyük çoğunluğu orduya devredilmiş, limanlardaki yiyecek maddelerine el konularak ordunun her türlü ihtiyacına öncelik verilmişti. Osmanlı Devleti bir tarım ülkesi olmasına karşın o yıllarda temel besin maddesi ekmek için özellikle kıyı kentlerinde gerekli unun önemli bir kısmı Romanya, Rusya ve Marsilya'dan getirtiliyordu. Savaş sonucunda Çanakkale Boğazı kapatılarak Akdeniz'le bağlantının kesilmesi, Rusya'nın savaşa girişi ve Romanya'da un fiyatlarının yükselişi kısa sürede İstanbul ve ardından diğer kentlerde un sıkıntısına yol açtı. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nın seferberlik ilanından dört gün önce Şehremaneti'ne yazdığı bir tezkerede dış ülkelerden İstanbul'a gelen un miktarının giderek azaldığı belirtiliyor, ilgililer bu konuda uyarılıyordu. Nitekim Emanet'in yaptığı araştırma sonucu İstanbul'a ithal edilen un miktarının günde ortalama 25 bin çuval olduğu, savaşla birlikte bunun 8 bin çuvala düştüğü saptanmıştı. Bu durum fiyatlar üzerinde etkisini göstermekte gecikmedi: Unun çuvalı 90 kuruştan önce 140 kuruşa ve birkaç gün içerisinde 300 kuruşa yükseldi. Piyasadaki un sıkıntısı fırıncılarla değirmenciler ve un tüccarlarının arala-

rındaki ticarî ilişkileri bozdu. Un bulamayan fırıncı değirmencinin insafsızlığından, değirmenci tüccarın istifçiliğinden yakınıyordu. Diğer bir deyişle İstanbul'da ekmek buhranı baş göstermişti. Bu durum Babıâli'yi ivedi önlemler almaya sevk etti. Sorunu görüşmek üzere İstanbul valisi, Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıfları ve Ticaret ve Sanayi Odası temsilcileri vilayette toplanarak Dahiliye Nazırı'nın başkanlığında Havayic-i Zaruriye Komisyonu'nu kurdular.

Havaic-i Zaruriye Komisyonu

Havayic-i Zaruriye Komisyonu iaşe işleriyle uğraşacak, halkın ve ordunun temel tüketim maddelerini sağlayacaktı. Komisyonun bir diğer görevi piyasada istif edilmiş maddeleri saptamak ve gerektiğinde bunlara el koyarak fiyatların aşırı ölçüde yükselmesini önlemekti. Toplantıda ayrıca Emanet muavini Sezai Bey, genel müfettiş Lütfü Bey ve Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Abud Efendi'den oluşan bir "encümen-i mahsus" kuruldu. İstanbul'un ekmek darlığı sorununa bu kuruluş aracılığıyla çözüm aranması kararlaştırıldı. Ticaret ve Sanayi Odası'ndaki ilk oturumda Encümen, bazı yetkili kişileri de davet ederek narh sorununu görüştü. 5 Ağustos 1914 gününden itibaren geçerli olmak üzere unun çuvalını 110 kuruş ve ekmeğin kilosunu 55 para olarak saptadı.[1] Zahirecilerin bu fiyatları çok düşük bulması üzerine 12 Ağustos'ta ekmeğin fiyatına 5 para daha eklenerek bir kilo ekmek 60 paraya yükseltildi.[2] Ancak bu

1 "Şehremaneti'nden", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 4 Teşrinievvel [Ekim] 1330, s.583.
"Dâhiliye Nâzır-ı âlîsi hazretlerinin taht-ı riyâset-i celilelerinde bulunan Havâyic-i Zaruriye Komisyonu'na merbut encümen-i mahsus geçen Perşembe günü Ticaret Odası'nda bil-ictima alakadaranın muvâfakatıyla mevadd-ı âtiyenin tatbik ve ilanına karar vermiştir.
1- Dünkü Cuma gününden itibaren beher çuval unun alâsı 100, birincisi 98, ikincisi 95 kuruşa satılacaktır.
2- Bugünkü Cumartesi gününden itibaren ekmeğin kilosu 55 paraya satılacaktır.
3- Evvelce ilan olunduğu vechile unlar enva'ının değişeceği 20 Teşrinievvel [Ekim] sene 330 tarihinde tekrar bil-ictima' buğday piyasasına göre un ve ekmeğe narh vaz' ve ilan edilecektir. İşbu ilan haricînde hareket edenler hakkında ta'kibât icra olunacaktır."

2 "Ekmek Narhı-Şehremaneti'nden", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 22 Teşrinisani [Kasım] 1330, s.640-641.
"Dünden itibaren şimdilik beher un çuvalının âlâsına 112 ve birincisine 110 ve ikincisine 107 kuruş fiât vaz'ı Emânet memurlarıyla Ticaret odasınca karâr-gîr olmuştur. Ekmek fiâtına beş para zam ile 60 paraya iblağ edilmiştir. Simitçi ekmeği yapılabilecek unun teksirine kadar bütün fırınlar bu unlardan ekmek yapacak ve bittabii fiâtında fark olmayacaktır. Piyasa sık sık ta'kib edilerek narhları tecdid olunacaktır."

fiyatı da yetersiz bulan zahireciler ellerindeki unu istif etmeye ve el altından yüksek fiyatla satmaya başladılar.

Öte yandan seferberlik ilanı üzerine Anadolu demiryollarında bir ayı aşkın bir süre asker sevk edildiğinden bu hatlarda buğday ve un taşımacılığı yapılamamıştı. Ayrıca tüccarın elinde bulunan un stoklarının bir kısmına ordu tarafından el konması İstanbul'un ekmeklik un ihtiyacının karşılanabilmesini büyük ölçüde aksatmıştı. Bu arada diğer tüketim maddelerinin arzında da bir daralma görülmüş, ordunun talebini karşılamak için Tekâlif-i Harbiye Komisyonları savaşın ilk aylarında buğdayın yanı sıra tüccarın elindeki koyun, patates, fasulye, nohut, soğan, sadeyağ gibi maddelerin de %25'ine "tekâlif-i harbiye" adı altında el koymuştu.[3] Tüccar artık malını piyasaya çıkarmaktan çekinir olmuştu. Seferberliğin ilk sevkıyatının son bulması üzerine durum bir ölçüde düzeldi. Anadolu hattında tüccara günde 30 vagon ayrılarak İstanbul'un Anadolu'yla bağlantısı tekrar kuruldu. Bu arada tüccarın yanı sıra Şehremaneti bizzat kendi adına zahire alımına girişti. 28 Kasım günü Emanet kendi elinde ve piyasada bulunan unun kentin ancak dört günlük ihtiyacını karşılayabileceğini görmüş, Bulgaristan'dan un getirmeye karar vermişti. Öte yandan gerek Anadolu'dan gerekse dış ülkelerden getirilecek mala ordu tarafından el konulduğu takdirde Şehremaneti'nce tazmin edileceği bildirilerek tüccarın kaygısı giderilmek istendi.[4] Kasım ayında yayınlanan bir genelgeyle mültezimlerin yedindeki zahireyle emanet ve teslim suretiyle köylerde ihale olunan aşar zahiresinin askerî ihtiyaca yeteceği belirtilerek bundan böyle halk ve tüccarın yedindeki zahireye "kat'iyen vaz'iyet edilmemesi" kararlaştırıldı.[5]

Heyet-i Mahsusa-i Ticarî

Ancak bütün çabalarına karşın, iaşe sorununun çözümünde Havayic-i Zaruriye Komisyonu başarılı olamamıştı. Verilen güvenceler yeterli değildi. Birçok mal kısa sürede piyasadan çekilmiş, üretici malına el konacağı korkusuyla ekimini sınırlamıştı. Öte yandan İttihatçı çevre İstanbul'un iaşesinin savaş gibi olağanüstü bir ortamda

3 "Havadis-i Dahiliye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1549, 30 Ağustos 1330, s.540; "Havadis-i Dahiliye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1550, 6 Eylül 1330, s.554.

4 "Havadis-i Dahiliye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1547, 16 Ağustos 1330, s.525.

5 "İstanbul Vilayeti'nden", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1557, 25 Teşrinievvel [Ekim] 1330, s.609.

tüccar eline bırakılamayacağına kani olmuştu. Nitekim İstanbul'un un talebine köklü bir çözüm getirmek amacıyla Şehremaneti, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nden Ekmekçiler Cemiyeti kâtibi İzzet Bey'in başkanlığında bir "ticarî teşkilat" oluşturdu.[6] Heyet-i Mahsusa-i Ticarî adını alan ve kısa sürede faaliyet alanını genişleterek darlığı çekilen diğer tüketim maddelerinin de ticaretine atılan bu örgütün denetimini İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul murahhası Kemal Bey üstlendi.[7] Cemiyet'in 1916 Genel Kongresi'ne sunduğu raporda Kemal Bey, tüccarın Anadolu hattından tahsis edilen vagonlarla buğday yerine piyasa değeri daha yüksek başka mal getirmeyi yeğlemesi ya da getirdiği buğdaya aşırı fiyat talebinde bulunması nedeniyle zahire borsasında buğday fiyatının sürekli yükselişinden yakınıyor, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin İstanbul'un iaşesinin tüccar aracılığıyla karşılanamayacağının anlaşılması üzerine duruma müdahale ettiğini belirtiyordu.[8]

---

6 Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 7 Teşrinievvel [Ekim] 1332, s.2.

7 İstanbul Şehremini Dr. Cemil [Topuzlu] Bey ile İttihat ve Terakki İstanbul Murahhası Kemal Bey arasında "un meselesi" üzerine çıkan anlaşmazlık için bkz. Dr. Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hâtıralarım*, Güven Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1951, s.175-178. Cemil Bey, İttihat ve Terakki'yle uzlaşamaması sonucu 24 Kasım 1914 günü görevinden ayrılmıştı. Savaş ertesi İttihatçılar iktidardan çekildikten sonra, 5 Mayıs 1919 tarihinde yeniden Şehreminiliğine getirilmişti. Cemil Bey, Cemiyet-i Umumiye'nin 15 Ocak 1920 tarihli toplantısında yaptığı konuşmada, savaş başında istifasının gerekçesini oluşturan iaşe sorunu üzerine şunları söyleyecekti:
"Seferberlik memleketimizde ilanını müteakib bir taraftan cihet-i askeriyenin ve diğer taraftan İttihad- Terakki Merkez-i Umûmîsi'nin muâmelât-ı Emânete müdahelâtı üzerine pek müşkil bir mevkide kalmış ve müdahelât-ı vakıaya mümânaatla bu yüzden her gün artan müşkilâtı iktihâm ve hukuk-u ahâlîyi ve menâfi-i amnneyi siyanetle iaşe-i beldeye ihtimâm edebilmeği bittecrübe adem ül imkân gördüğümden istifaya ve bir müddet sonra da terk-i vatana mecbur olmuştum. ...
... En ziyade şayan-ı teessüf olan cihet işbu muâmelât-ı ihtikârâne ve sû-i istimâlât bakkal ve esnaf cemiyetleri adı altında İttihad-Terakki Merkez-i Umûmîsi'nce Emânet nâm ve hesâbına yapılmış ve şehrin kendi müessesesi fakat bir daire-i resmiye olan Emânet'in nakden muavenet ve nüfuzu ile bu vicdan-sûz ahvâl zuhûre gelmiştir ki tarihte bunun emsâline tesadüf edilemez." Bkz. Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, Şehremaneti Matbaası, İstanbul, 1927, s.380-381.

8 İstanbul Murahhası Kemal Bey'in İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi'ne sunduğu izahatnamede bu olgu şu satırlarla vurgulanıyordu:
"Emânet'in mübâyaa tarîkiyle elde ettiği unların kılleti ve Anadolu hattından verilen vagonlarla istediği emtiayı nakl salâhiyyetini hâiz olan tüccarın nef'-i ticarîsi ziyade olan emtianın celbine rağbeti ve buğday getiren tüccarın da biraz bîinsafâne hareketi yüzünden buğday fiâtı daima meyâl-i irtifa bir vaz'iyette kaldığı gibi tüccar vasıtasıyle miktar-ı matlub ihtiyâcın temin edilemiyeceği de iki kere ikinin dört ettiği gibi anlaşılmış idi." Bkz. Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 7 Teşrinievvel [Ekim] 1332, s.2.

İzzet Bey'in girişimleri sonucu, Heyet-i Mahsusa-i Ticarî'nin Anadolu'da tahıl merkezleriyle bağlantısı kurulmuş, ilk iş olarak İstanbul'a günde 20 vagon üzerinden toplam 3600 vagon buğday sevki için Konya tüccarıyla anlaşılmıştı.[9] Ardından, Ankara, Eskişehir, Ereğli, Karaman gibi yörelerle de benzer akitlere gidilmişti.[10] Ekim 1914'ten itibaren bir yıl süreyle İstanbul'un iaşesi için alım satım işlemleri Heyet-i Mahsusa-i Ticarî tarafından yürütüldü. Anadolu'dan satın alınıp getirilen buğday İstanbul'daki değirmenlerde öğütülerek Ekmekçiler Cemiyeti aracılığıyla fırınlara dağıtıldı. Ekim 1915'te iaşeye ilişkin alım satım işlerini sermayesini kısmen Heyet-i Mahsusa-i Ticarî'nin sağladığı Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi devraldı.[11] 23 Eylül 1915 günü İstanbul'da 20 yıl süreyle kurulan Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi Kemal Bey'in önderliğinde gerçekleştirilen "millî" şirketlerin ilkini oluşturdu.[12] Şirketin 200.000 liralık sermayesinin yarısı Anadolu tüccarına ödetilmiş, "millî" nitelik taşıması amacıyla pay sahiplerinin Osmanlı

9 "Mühim Bir Teşebbüs", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1564, 14 Kânunuevvel [Aralık] 1330, s.665.

10 Kemal Bey sözleşmelerde iki amaç güdüldüğünü açıklıyordu:
"Aynı fiâtla ve her talip olan tüccar ile akd-i mukavelede iki maksat ta'kib edilmiştir. Biri Anadolu tüccarının kâmilen menfaat-i ticariyyeye iştirâki, diğeri de bu suretle teaaddüd edecek tüccarın yekdiğerine rakib olarak köylüden zâhirenin dûn fiâtla alınmamasının temini idi. İkinci mülâhazanın kuvve-i teyidiyesi olmak üzre Konya'da ikamet eden memur-u mahsusa tâlimat ve evâmir-i lâzıme i'tâ' olunarak köylüden dûn fiâtla zahire almaya kıyam edenler bulunduğ yahut köylü tüccara vermeyip tüccar fiâtından Noksan zahire i'tâ'sına talip olduğu takdîrde mübâyaa olunmaması tavsiye olunmuştur." Bkz. Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 8 Teşrinievvel [Ekim] 1332, s.2.
Heyet-i Mahsusa-i Ticariye üreticiyi özendirici bir fiyat politikası izlemişti. Yunus Nadi izlenen politikayı şu satırlarla savunuyordu:
"... Zâhirenin fazla para etmesi zer'iyyatın fazlalığına mühim saik oldu, daima olur da.
Bu işte öyle tavır almalı ki zâhirenin fazla para etmesi ihtimâli fazla miktarda zer'iyyat icrasına saik olsun. Mahsulün fazlalığı zaten fiâtları tabiatiyle makul ve mutedil bir şekle irca' eder." Bkz. Yunus Nadi, "İki Kanun Layihası", *Tasvir-i Efkâr*, 8 Mart 1917, s.1.

11 Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 15 Teşrinievvel [Ekim] 1916, s.2. Kemal Bey şirketin amacını şu satırlarla özetliyordu: "Millî Mahsulât mevadd-ı ibtidaiye istihsâl eden Anadolu zürra' ve tüccarın malını kıymetlendirerek merkez-i istihsâl ile mahrec-i ticarî arasındaki münâsebâtın muntazam cereyânını temin etmek gibi bir gayeyi istiksâ eyleyecektir."

12 *Türk Yurdu*, şirketin kuruluşuyla ilgili haberinde şu satırlara yer veriyordu:
"Şirketin kurucularının ekserisi Anadolu maruf tüccarından ve İstanbul'un da nâmus ve gayret eshâbından mürekkeptir. ... En şayân-ı dikkat ciheti de hisse senedâtı hamillerinin Osmanlı olması şart edilmiştir ki bu da şirketin millî nâmına layık olmasını temin edecektir. Millî iktisadımızın inkişâfına gayet muhtaç olduğumuzdan bu millî şirketin muvaffakiyetini can u günülden dileriz." Bkz. "Anadolu Millî Mahsulat Şirketi", *Türk Yurdu*, sayı 5, c.9, 5 Teşrinisani [Kasım] 1331, s.96.

uyruğunda olması nizamnamesinde şart koşulmuştu.[13] Konya, Ankara, Bağdat demiryolu güzergâhında üretilen tahıl, tiftik, koyun, yapağı, yün, deri, afyon ve benzeri ürünlerin alım satımıyla uğraşan, bu mallar üzerinde komisyonculuk yapan şirket savaş yıllarında büyük kazanç sağladı. Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi faaliyete geçtiği ilk yıl 134.180 liralık ödenmiş sermayesine karşılık 59.332 lira tutarında diğer bir deyişle %44 net kâr elde etti. 1916 yılı bilançosunda ise 318.320 lira net kâr gözüktü. Böylece tüm sermayesinin ödenmiş olduğu varsayımıyla kuruluşunun ikinci yılında şirketin kâr oranı %159'a yükseldi.[14] Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi İstanbul'un iaşe işini Şubat 1916 başına kadar sürdürdü. Bu tarihte sözleşmesinin sona ermesi üzerine görevi Şehremaneti'ne devretti. Ancak şirket ticarî faaliyetlerine savaşın sonuna kadar devam etti. Bu arada Cemil Bey'in istifası üzerine Şehreminiliğe getirilen İsmet Bey, Dahiliye Nezareti'nin de onayını alarak İstanbul'daki değirmenlere el koydu, buğday öğütme işini Şehremaneti bünyesinde oluşturulan Tahniye İdaresi'ne verdi.[15]

Şeker ve Gaz Ticareti

Savaşın ilk aylarında ekmek dışında şeker, gaz ve tuza narh konmuş, Heyet-i Mahsusa-i Ticarî İstanbul halkına buğdayın yanı sıra şeker, gaz, bulgur, zeytin gibi diğer temel tüketim maddelerini de sağlamaya girişmişti. Karadeniz'de Osmanlı-Rus çatışması duyulur duyulmaz şekerin fiyatı 24 saat içerisinde 3,5 kuruştan 10 kuruşa yükselmişti. Bu oranda bir fiyat artışı karşısında Şehremini Cemil Bey fiyat denetimine taraftar olmamasına karşın narha başvurmak zorunda kaldı; şekerin perakende satış fiyatını okkası 5 kuruş olarak saptadı.[16] Ancak şekere narh konması üzerine tüccar elindeki

13 *Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisidir*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331.

14 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *Memalik-i 'Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Hukuk Matbaası, İstanbul, 1334/1918, s.33. Bu kitapta kurucular şu şekilde tanıtılmaktadır: "Müessisleri İstanbul ve taşrada mukîm birçok erbâb-ı ticaret ve dava vekillerinden mürekkeptir."

15 Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, Şehremaneti Matbaası, İstanbul, 1927, s.430.

16 Emanet'in narhla ilgili kararı şöyleydi:
"Hiçbir şeye narh vaz' etmemekle serbestî-i ticareti temin etmek azminde bulunan Emânet kendisini bu fikirden rücu'a saik olan ahvâl muvacehesinde teessüfünü ketm edememekle müteessirdir. Bayram akşamı 3,5 kuruşa kadar satılan şekerin kıyyesini 24 saat sonra yani ferdâsı 10 kuruştan fazlaya çıkardı. Mükerreren narh vaz' edilmesine rağmen çift tenekesi 40 kuruşa satıldığı ve bu parayı gelen gazın beher tenekesinin bayram günü 40 kuruşa satıldığı ve bu parayı vermeyenlere gaz kalmamıştır cevabı verildiği birçok taraftan ihbâr olundu. Memleketin menâfi-i

malı saklayarak el altından yüksek fiyatla satmaya başladı. Savaş başlayıncaya değin Osmanlı Devleti'nin şeker talebini büyük ölçüde Avusturya karşılamıştı. Savaşla birlikte Sırbistan'ın düşman ülke ilan edilişi nedeniyle Avusturya'dan şeker getirtilememiş, Dedeağaç üzerinden İtalya'dan şeker ithaline başlanmıştı. Şekere narh uygulanması ithalatla uğraşan tüccarı daha kârlı alanlara kaydırmış, Rumeli hattında tüccara vagon tahsis edilmiş olmasına karşın yeterince şeker ithali bir türlü gerçekleşememişti.

Narh yönetiminin bir yarar sağlamadığını gören Şehremaneti, tüccara İstanbul'a getireceği şekerin yarısını Emanet'in belirleyeceği fiyat üzerinden esnafa devretmesi halinde diğer yarısını serbestçe satmasına izin vereceğini bildirdi. Bu amaçla Emanet'ten iki kişi ile Sirkeci polis komiseri ve Bakkalcılar Cemiyeti kâtibinden oluşan bir komisyon kuruldu.[17] Ancak tüccar, şeker bedelini peşin ödeyememesi nedeniyle bakkal esnafıyla iş görmeye yanaşmadı. Bunun üzerine Heyet-i Mahsusa-i Ticarî araya girdi; tüccardan şekeri peşin alarak esnafa veresiye dağıtmayı kararlaştırdı. Böylece, Şubat 1915'e değin Heyet-i Mahsusa-i Ticarî, Sirkeci'ye gelen ve kentin payına düşen şekeri bedelini peşin ödeyerek depoladı. Esnaf Cemiyeti aracılığıyla peyderpey bakkallara dağıttı. Ancak İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girişiyle bu olanaktan da yoksun kalındı. Şeker ithal edilememesi üzerine piyasada şekerin fiyatı çuval başına 10 liraya kadar yükseldi. Bu sırada hükümetin yürürlüğe soktuğu bir kanun-u muvakkatle Cemiyet-i Umumiye-i Belediye, Şehremaneti'ni tüccarın ve esnafın elindeki şekere el koyarak saptanan fiyat üzerinden satın almaya yetkili kıldı. Böylece şekerin serbest satışı yasaklanmış oldu. Tüccardan elindeki şeker için beyanname istendi. Ardından Şehremaneti şekeri karneye bağladı. Esnaf aracılığıyla kıyyesi 8,5 kuruştan nüfus başına 80 dirhem şeker dağıtımına başlandı.

Ancak Babıâli'nin kanun-u muvakkat olarak çıkardığı şeker mevzuatı Meclis-i Mebusan'dan geçmedi. Bunun üzerine Şehremaneti karneyle şeker dağıtımına son vermek zorunda kaldı. Satışının serbest bırakılışının ardından piyasada şekerin kıyyesi 70 kuruşa

---

âliyesi her işten akdem olduğu için tedâbir-i acile ittihâzına mecbûriyyet görüldü. Bakkallar tarafından satılan şekerin kıyesine 5 kuruş narh vaz' edildi. Tüccardan buna göre mübâyaatta bulunmaları lâzım gelir. Gaz narhı kat'iyen mahfuzdur. Merkez kumandanlığıyla polis müdüriyet-i Umûmiyyesine de ma'lûmât verilmiştir. Herhangi eşyada intikâr görülür ise ona da narh vaz' edilecektir. Narha ittiba' etmeyenler ve mevcudunu saklayanlar hakkında hükûmet-i seniyye bittabi vazife-i kanuniyyesini icra eder." Bkz. "Gaz ve Şeker Fiyatı-Şehremaneti'nden", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1557, 25 Teşrinievvel [Ekim] 1330, s.610.

17 Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 8 Teşrinievvel 1916, s.2.

kadar yükseldi. Şehremaneti, elinde bulunan şekerin bir kısmını çuvalı 4 liradan orduya devretti. Geri kalanını da kıyyesi 7,5 kuruştan hastane, eczane ve emzikteki bebeklere tahsis etti. Bir süre sonra Sırbistan'ın yenik düşmesi üzerine Avusturya'yla tekrar demiryolu bağlantısı kuruldu. O yıl Avusturya'da şeker üretiminin düşük olmasına karşın hükümetler düzeyindeki görüşmeler sonucu 833 vagon şeker ithali üzerine anlaşmaya varıldı. Şekerin satın alımını ve taşınmasını Heyet-i Mahsusa-i Ticarî üstlenmiş, Millî İthalat Kantariye Anonim Şirketi kuruluncaya değin İstanbul'a Heyet tarafından 32.897 çuval şeker getirtilmişti. Bu şekerin %30'u "tekâlif-i harbiye" gereğince orduya devredildi, kalan kısmı İstanbul ve taşra halkına dağıtıldı. 5 Mayıs 1916'dan itibaren şeker ithalatı ve dağıtımı, sermayesinin yarısını Heyet-i Mahsusa-i Ticarî'nin sağladığı Millî İthalat Kantariye Anonim Şirketi tarafından üstlenildi. Kemal Bey'in kurduğu "millî" şirketlerin ikincisi olan bu şirketin 200.000 liralık sermayesinin yarısı İstanbul bakkallarına dağıtılan pay senetlerinden elde edildi.[18]

Gazyağı, un ve şekerin ardından Heyet-i Mahsusa-i Ticarî aracılığıyla sağlanan bir diğer temel tüketim maddesini oluşturdu. Osmanlı Devleti öteden beri gaz talebini yurtdışından karşılamıştı. Rüsumat istatistiklerine göre, Osmanlı Devleti'nin savaş öncesi yıllık petrol ithalatı 176-178 bin ton dolayındaydı. Bu petrolün önemli bir kısmı Rusya'dan ithal ediliyordu. Örneğin 1910 yılında tüketilen 177 bin ton petrolün 100 bin tonu Rusya'dan getirtilmişti. Aynı yıl Romanya'dan 32.000 ton, Amerika Birleşik Devletleri'nden 10.500 ton petrol alınmıştı. Avusturya-Macaristan 5 bin tonla Osmanlı Devleti'ne petrol ihraç eden ülkeler arasında dördüncü sırayı işgal ediyordu. Petrol ticareti birçok ülkede olduğu gibi Osmanlı topraklarında da Standard Oil Cie ve Steana Romana (Etoile Roumaine) adlı iki büyük şirketin denetimindeydi. Bu şirketlerin dışında petrol satışıyla uğraşan Alvanitidi, Ekvilla, Kaçantriyantis gibi bazı ticarî kuruluşlar bulunuyordu. Ancak bunların piyasadaki payları epey küçüktü. Özellikle Standard Oil Cie'nin İstanbul, İzmir ve İskenderiye'de ana bayileri, 42 şehir ve kazada şubesi ve ayrıca çok sayıda "şuâbat-ı taliye" denen acentesi vardı.[19]

Rusya'yla savaşa girilmesinin ardından Batum'dan gelen petrol kesilmiş, Çanakkale Boğazı'nın kapatılması üzerine ise Amerika'dan petrol getiren Standard Oil faaliyetlerini durdurmuştu. Öte yandan

18 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s.107-108.

19 Müşfik Selami, "Petrol-Hazineye Temin Edebileceği Varidât", *Ulum-u Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, no. 1, Nisan 1334/1918, s.81.

Karadeniz'de savaş nedeniyle taşımacılığın aksaması Steana Romana şirketi kanalıyla Romanya'dan getirtilen petrolü de etkilemiş, gaz sıkıntısı giderek had safhaya ulaşmıştı. Bu koşullar altında Heyet-i Mahsusa-i Ticarî gaz ticaretine de atıldı. Günden güne artan gaz fiyatlarını dizginleme çabası içerisinde Bulgaristan'dan gaz ithaline girişti. Heyet, Bulgar tüccarlarıyla 200 vagon gaz üzerine sözleşme imzaladı. Ancak gazın İstanbul'a getirilmesi ayrı bir sorun oldu. İttihat ve Terakki Bulgaristan hükümeti nezdinde üç ay girişimde bulunmuş, ancak, beş on vagon gazın sevkini sağlayabilmişti. Bulgaristan'ın savaşa girişi ve demiryolu hattının askerî taşımacılığa tahsis edilmesi gazın geri kalan kısmının ithalini engellemişti.

Bulgaristan'da asker sevkıyatının sona ermesi ve Rusçuk hattının açılmasından sonra Heyet-i Mahsusa-i Ticarî, bu kez Romanya'dan gaz ithaline girişti. Bükreş'e bir özel memur göndererek İstanbulun bir yıllık ihtiyacı olan 1000 vagon gaz üzerinde anlaşmaya vardı. 28 vagon sevk edildikten sonra Jistovi hattından ticarî taşımacılığın yasaklanması üzerine gazın geri kalan kısmı getirtilemedi. Heyet-i Mahsusa-i Ticarî, Emanet'in isteği üzerine 25 Haziran 1916 günü Romanya'yla olan sözleşmeyi Şehremaneti'ne ciro ettiyse de ileriki aylarda ancak birkaç vagon gaz daha getirtilebildi. Gaz darlığı savaşın sonuna değin sürdü.

Heyet-i Mahsusa-i Ticarî'nin ticarî faaliyetlerinde buğday, şeker ve gazın yanı sıra Anadolu'dan getirtip sattığı bulgur, arpa, zeytinyağı, sabun da önemli bir yer tutmuştu. Arpa, zeytinyağı ve sabunun büyük bir kısmı orduya devredilmiş, bulgur ve zeytin ise halka dağıtılmıştı. Heyet, ayrıca fasulye, pirinç, mercimek gibi yiyecek maddeleriyle de ilgilenmiş, bunlar kısmen Şehremaneti'ne bağlı sağlık kuruluşlarına kısmen esnaf aracılığıyla halka satılmıştı. Heyet-i Mahsusa-i Ticarî bu arada Terziler Cemiyeti Kâtibi Baha Bey'in önayak olmasıyla, Darü'l-eytam ve resmi kuruluşlar için manifatura sağlamış, dokumacılar esnafı için pamuk ve iplik ticaretiyle uğraşmıştı. Bu tür ticaretten elde edilen 18.000 liralık gelirin bir kısmıyla mesleki eğitim sorununa eğilinmiş, ileride kurulması düşünülen yatılı çırak mekteplerine örnek olmak üzere bir okul açılmıştı. Terzi ve dokumacı esnaf cemiyetlerinin katkılarıyla Galata'da açılan bu okula şehit evlatlarından 13 yaşını geçenler alınacak, onlara terzilik ve dokumacılık öğretilecekti. Öğrencilerin tüm giderleri söz konusu cemiyetler tarafından karşılanacaktı.[20] Kazancın kalan kısmıyla da

20 "Terzi ve Dokumacılık Mektebi", *Türk Yurdu*, sayı 4, c.9, 22 Teşrinievvel [Ekim] 1331, s.63.

çökmekte olan Osmanlı dokumacılığının kalkındırılması amaçlanmış, dokuma esnafının "bir şirket tesisiyle ihyası" düşünülmüştü.

İttihat ve Terakki Kongresi ve İaşe

İstanbul'un iaşesi sırasında dağıtımda büyük güçlüklerle karşılaşılmıştı. Karne yönetiminin yanı sıra buğdayın öğütülmesi ve dağıtımında doğan gecikmeler ekmek satışı sırasında fırınların önünde büyük bir kalabalığın birikmesine neden oluyor, kargaşa sık sık kavgaya dönüşüyordu. Önceleri dağıtım polis aracılığıyla yürütülmek istendi. Ama bunda başarılı olunamadı. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Heyet-i Merkeziyesi işe el koydu. İstanbul nüfusunu mahallelere ayırarak her mahallede bir "ekmek tevzi' mahalli" oluşturdu. Dağıtım, İttihatçılara ait bu "mahalle teşkilatı"nın Mart 1916 başında Şehremaneti'ne devredilişine değin, İttihat ve Terakki'nin mıntıka memurları ve kâtib-i mesulleri aracılığıyla denetlendi.[21]

Kıtlıkla istifçilik ve karaborsacılığın bir arada görüldüğü bir ortamda Heyet-i Mahsusa-i Ticarî'nin iktisadî faaliyetleri kamuoyunda değişik tepkilere neden olmuştu. İttihatçılara yakın çevreler girişimi destekliyorlardı. *İktisadiyat Mecmuası*'nın başyazarı Tekinalp, Cemiyet'in giriştiği ticarî faaliyetleri olumlu buluyor, İttihat ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumisi'nin onayıyla kurulan Heyet-i Ticarîye'nin oluşturduğu 400.000 lira kazancın büyük sermaye yolunda atılan önemli bir adım olduğunu söylüyordu. Tekinalp'e göre "Hiç şüphe yok ki ileride dahi Fırka'nın en büyük gayesi millî iktisadın terakkisine hâdim olabilecek büyük sermayelerin teşkiline matuf" olacaktı. Fırka, o güne kadar oluşturulan sermayenin kullanımında da büyük bir isabet göstermişti. Önce söz konusu sermayeyle Millî Mahsulat, Kantariye İthalat ve Ekmekçiler Şirketi adı altında üç büyük şirket kurulmuştu. Şirketler başarı gösterdikçe Fırka'nın sağladığı bu ilk birikime gerek kalmayacaktı. Şirketler "özelleştirilecek", pay sahiplerine devredilecek ve kuruluş sermayesi birkaç kat artacaktı. Özelleştirmeden elde edilen gelirle ise yeni yeni girişimlere başlanacaktı. Bu model Cumhuriyet yıllarında Sümerbank'ın kuruluşunda da gündeme gelecekti.[22]

Ancak Cemiyet'in ticarî etkinlikleri geniş bir muhalif kesim oluşturmakta gecikmedi. Cemiyet aracılığıyla bazı kişilerin zengin edil-

21 Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 13 Teşrinievvel [Ekim] 1916, s.3.
22 Tekinalp, "İttihat ve Terakki Fırkası'nın İktisadî Faaliyeti -1-", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 30, 7 Teşrinievvel [Ekim] 1332, s.2.

diği söylentisi giderek yaygınlaştı. İktidarda olan siyasî bir örgütün ticarî faaliyetlerde bulunması hoş karşılanmadı. Nitekim yakınmalar İttihat ve Terakki yönetiminin sorunu 1916 Kongresi'ne getirmesiyle sonuçlandı. Cemiyet'in ticarî faaliyetlerine açıklık kazandırmak üzere İstanbul murahhası Kemal Bey, üyelere İstanbul'un bir yıl üç aylık iaşe işlerini kapsayan bir "İzahâtname" hazırladı.[23] Bu arada Kemal Bey'i aklamak amacıyla oluşturulan bir komisyon, Heyet-i Mahsusa-i Ticarî'yle ilgili şirketlerin hesaplarını inceledi, hazırladığı raporu kongreye sundu.[24]

Komisyonun raporunda belirtildiğine göre, Heyet-i Mahsusa-i Ticarî, ticarî işlemleri sonucu 1.762.377 lira ciroya karşılık 273.374 lira net kâr elde etmişti. Böylece Heyet %15,5'lik bir kâr oranıyla iş görmüştü. Öte yandan 65.110 lirayı bulan işletme giderlerinin ciroya oranının %2,67 dolayında oluşu komisyonca takdirle karşılanmış, her türlü yolsuzluk iddiaları reddedilerek başarılı girişimlerinden dolayı Kemal Bey kutlanmıştı. Kemal Bey'in savunmasını İttihat ve Terakki'nin yarı resmi yayın organı *Tanin* gazetesi de üstlenmiş, iaşe işlerinin parti örgütüne devredilmesinin bir zorunluluk sonucu ortaya çıktığını ileri sürmüştü. Şehremaneti'nin bu işi yürütecek örgütsel gücü olmadığını kaydeden gazete, bu nedenle Heyet-i Mahsusa-i Ticarî'nin kuruluşunun İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul örgütüne bırakıldığını yazmıştı.[25] Aslında Heyet-i Mahsusa-i Ticarî'nin

23 Kemal Bey tarafından hazırlanan "İttihat ve Terakki Umumi Kongresi'ne İstanbul'un Bir Sene Üç Aylık İaşesi Hakkında Takdim Olunan İzahatname" *Tanin* gazetesinin 7, 8, 13, 15, 16 Teşrinievvel [Ekim] 1332 tarihli nüshalarında yer almaktadır.

24 "1332 Senesi İttihat-Terakki Fırkası Tarafından Şirketler Hesabatını Tetkik Etmek Üzere İntihap Edilen Encümen Tarafından Takdim Olunan Rapor", *Tanin*, 15 Teşrinievvel [Ekim] 1332, s.3; 16 Teşrinievvel 1332, s.3.

25 "İstanbul'un İaşesi Dolayısıyla İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin Vesâtet Ettiği Bir Heyet-i Mahsusa-yı Ticariye'ye Ait Hesabat", *Tanin*, 28 Eylül 1332, s.1. *Tanin* gazetesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'un iaşe işlerini devralışını olağanüstü savaş koşullarına bağlıyordu:

"Harbin ilanından sonra tahaddüs eden mesâil-i müşkilenin biri de İstanbul'un iaşesi keyfiyeti teşkil etmiştir. Ekseriyet-i halk için maişetin esası ekmek olduğundan hiç olmazsa bu gıda-ı asliyyeyi harbin ilcaatından olan galâ-ı es'ârdan kurtarmak ümniyesiyle Emânet bu mesele ile ciddi bir surette iştigal etmeğe başlamış ahvâl-i harbiyyenin ihdâs ettiği esbâb-ı muhtelife dolayısıyla buhran def' edilemediğinden bir hey'et-i müteşebbise marifetiyle bu işin tedvîri İstanbul Hey'et-i Merkeziyesi'ne havale edilmiştir."

Tanin, Emânet'in tüm kentin iaşesini üstlenecek örgütsel gücü olmadığını, bu nedenle Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin denetiminin İttihad-Terakki İstanbul örgütüne bırakıldığını kaydediyordu:

"Bir taraftan hükûmet, diğer taraftan Emânet müstacel pek çok tedbirlere tevessül ettilerse de o zaman kâmilen gayr-ı millî eller altında bulunan piyasayı buhrandan, halkı dünyanın gayr-ı tabii müzâyakasından kurtaramadılar. Bütün müzâyakalar şöyle dursun hattâ İstanbulun başlıca gıdasını teşkil eden ekmek

gerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden çok, Kemal Bey'in denetlediği Esnaflar Cemiyeti yer almıştı.[26]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul örgütü uzun yıllar esnaf cemiyetlerinden güç aldı. Özellikle Cihan Harbi yıllarında iaşe sorununa bu örgütler aracılığıyla çözüm aradı. 1908 ertesinde esnaf cemiyetlerinin başına İttihatçı "kâhya"lar getirdi, "fırka fedaileri"ni esnaf örgütlerinden sağladı. İttihatçı çevre ulusal kimliğe yöneldiği oranda esnafla bütünleşti. Meclis-i Mebusan'a verilen önergelerden birinde fütüvvet ilkelerinin günün koşullarına uygun değişikliklerle esnaf yaşamına uygulanması savunuldu.[27] İttihat ve Terakki'nin genel merkezi esnaf örgütlerinin geçmişiyle yakından ilgilendi: Baha Sait'i Ankara'ya göndererek esnaf örgütlerinin evrimi ve ahilerin son ahi babalarının kurumlarını inceletti.[28] Nitekim bu doğrultuda Osmanlı toplumunun geleneksel küçük üreticiliği yeni bir düzenlemeye sokuldu. 26 Şubat 1910 tarihli Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi'yle loncalar kaldırıldı.[29] Başlangıçta İstanbul için çıkarılan, 7 Mayıs 1912 tarihli kararla tüm ülke için geçerli kılınan bu talimatname kethüdalarca yönetilen esnaf kâhyalıkları yerine her esnaf kolu için ayrı ayrı birer cemiyet kurma hakkı tanıdı.[30] Böylece, ticaret, ziraat

bile bulunmaz oluyordu. Kısa bir tetebbu ile sabit oldu ki en mühim ihtiyâcâtı hükûmetin veya Emânet'in veyahut herhangi muavin bir teşkilâtın eli altında toplamak zarurîydi ve bu zaruret diğer bütün Avrupa memleketlerinde cereyan eden ahvâl ile büsbütün tezâhür ediyordu. İşte bundan dolayı Emânet İstanbul Hey'et-i Merkeziyesinin gerek şehir dâhilindeki teşkilâtından gerek hâricde bulacağı muavenetten istifade etmek istemiştir. Bu suretle teşkilât-ı husûsiyesi pek nâtamam olan Emânet hemen hemen yegâne olarak bulabildiği ve kendince en emniyet-i vasıta addettiği bu teşkîlâttan istifadeye karar verdi."

26 Kemal Bey, izahatnamesinde, esnaf cemiyetlerinin doğrudan işe koşulmadığını, bu örgütlerden özellikle dağıtım aşamasında yararlanıldığını belirtiyordu: "... muâmelât-ı mezkûre elsine-i halkta deveran ettiği üzre esnaf cemiyetlerinin şahs-ı manevîleri nâmına tedvîr edilmeyip belki Emânet'in ve bendenizin emniyet-i mahsusasını hâiz olan esnaf cemiyetleri kâtiplerinden bazılarının refakatinde teşkil edilen bir hey'et-i ticariyye marifetiyle icra edilmiş ve esnaf cemiyetleri yalnız tevzî'attan dolayı kendilerine i'tâ' edilen ücret-i tevzî'iyeden ve esnafın alıp sattığı temettuâttan terk ettikleri tasarrufât-ı şahsiyyelerinden istifade etmişlerdir. Tasarrufât-ı şahsiyyeleri arz ve tasvir edildiği vechile kendilerine bittabi terk olunduğu gibi ücûrât-ı tevzî'iyeden hasıl olan mebâliğ dahi esnaf cemiyetlerinin taazzuvu ve bütçelerinin tevzî'ni için ayrıca muhafaza edilmiştir." Bkz. Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 15 Teşrinievvel [Ekim] 1916. s.2.

27 Sadi Borak, *Hacı Süleyman Efendi*, İtimat Basımevi, İstanbul, 1974, s.54.

28 "Eski Türklerde İş Teşkilatı: İttihat-Terakki Tarafından Evvelce Ankara ve Havalisinde Yaptırılan Tetkikata Göre Ahilere Dair Elde Edilmiş Olan Malumat", *Meslek*, sayı 19, 12 Nisan 1925, s.5; sayı 20, 28 Nisan 1925, s.8; sayı 21, 5 Mayıs 1925, s.6; sayı 22, 12 Mayıs 1925, s.5.

29 "Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat 13 Şubat 1325", *Düstur*, II. tertip, c.2, s.123-127.

30 "Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat 24 Nisan 1328", *Düstur*, II. tertip, c.4, s.483-488.

ve sanayi odalarının yanı sıra meslekleri temsil eden esnaf cemiyetleri kurulmaya başlandı. Talimatnamenin yürürlüğe girdiği 1910 yılından Cihan Harbi'ne değin İstanbul'da 51 esnaf cemiyeti oluşturulmuş, 1915 yılında bu cemiyetlerin tümü İttihat ve Terakki'nin çabasıyla "Esnaflar Cemiyeti" çatısı altında birleştirilmişti.[31]

Savaş yıllarında Babıâli esnaf kuruluşlarını desteklemiş, gayrimüslim ticaret erbabının karşısına Müslüman esnafı çıkarmıştı. Bu amaçla esnaf cemiyetlerine Şehremaneti aracılığıyla önemli meblağlar aktarmıştı.[32] Nitekim bir süre sonra Kemal Bey'in kurduğu "millî" şirketler ve Millî İktisat Bankası sayesinde hükümetin nakdî yardımına gerek kalmadı. Esnaf dernekleri kendi birikimleriyle Kemal Bey'in özlemini duyduğu "teşkilatlanma"yı gerçekleştirdiler. Heyet-i Mahsusa-i Ticarî'nin kârı ilk "millî" şirketlerin kuruluş sermayelerini oluşturmuştu. Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, Millî İthalat Kantariye Anonim Şirketi ve Millî Ekmekçi Anonim Şirketi'nin yarı sermayeleri Heyet tarafından ödenmişti. 1916 İttihat ve Terakki Kongresi sırasında bu şirketlere yatırılan 233.100 liraya Heyet-i Mahsusa-i Ticarî'nin elinde bulunan malın gerçek piyasa değeri de eklendiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ticarî kaynaklı 300.000 liralık bir malvarlığı oluşmuş oluyordu. Ayrıca 1916 yılında "millî" şirketlerden en az 100.000 lira tutarında kâr bekleniyordu. Böylece Kemal Bey'in Cemiyet'e sağladığı malvarlığı 400.000 lirayı buluyordu.

1916 İttihat ve Terakki Kongresi'nin gündeme getirdiği sorunlardan biri Cemiyet'in bu parayı ne yapacağıydı. Kemal Bey'in önerisi toplamı 400.000 lirayı bulan bu parayla halkın da katılımı sağlana-

31 Kâzım Yorulmaz, *Kılavuz: Esnaf Neleri Bilmelidir*, Ticaret Dünyası Matbaası, İstanbul, 1947, s.27-28.

32 Osman Nuri [Ergin], İsmet Bey'in şehreminliği sırasında Esnaf Cemiyeti'nin etkinliğini şu satırlarla eleştiriyordu:
"[Şehremaneti] esnaf cemiyetlerine merci-i rûyet olmak değil, esnaf cemiyetlerinin Emânet'e mahall-i müracaat olmasına sebebiyet vermiştir. Binâ'enaleyh o devirde 'Şehremini kendisi değil İttihad-Terakki Cemiyeti'nin İstanbul Murahhası Kemal Bey'di' denilse mübalağa sayılmaz. ...
Es'âra nâzımlık vazifesini ifa ve havâyic-i zaruriyeyi tehvin sermayeye mütevakkıf olup Emânet'in ise bu gibi husûsâta sarf edecek parası olmadığından ve hükûmetçe esnaf cemiyetlerinin teşekkül ve taazzuvu maksûd-u aslî olduğundan hükûmetçe Emânet'e bol bol avanslar verilir ve bu avanslar Emânet veznesine girmeden esnaf cemiyetleri kasasına naklonulurdu.
Binaenaleyh Kemal Bey'in tesis etmiş olduğu Millî İktisat Bankası'nın ve miktarı beşi, altıyı geçen diğer millî şirketlerin esas sermayelerini hep bu suretle Emânet'ten verilen paralar teşkil etmekte ve bu paralar sayesinde kazanılan yüzde bilmem kaç yüz nisbetindeki kazançlar da sermayelere inzimâm eylemekte idi."
Bkz. Osman Nuri, *age*, s.452.

rak 1.000.000 liralık bir "millî" banka kurmaktı. Banka vakıf niteliği taşıyacak, mütevelliliği Evkaf Nazırı'nın sorumluluğunda bulunacaktı. Her yıl elde edilen kazanç ana sermayeye eklenerek bankanın sürekli büyümesi sağlanacaktı. Böylece banka, Kemal Bey'e göre "millî iktisadın en büyük bir nokta-i istinadı" olacak ve "teşekkül etmiş ve edecek bu gibi şirketlere cesaret" verecekti. İktidara yakın *Tanin* gazetesi millî iktisat açısından Kemal Bey'in girişimlerini çok yararlı buluyor, Heyet-i Mahsusa-i Ticarî'nin faaliyeti sayesinde temel ihtiyaçlar sağlanıyordu. Ayrıca "tamamen millî bir sermaye ve millî bir irade ve gayeyle birkaç büyük ve kuvvetli şirket" ortaya çıkmış, ülke ekonomisi "gayr-ı millî ellerden millî ellere" devrolunmuştu.[33]

Kemal Bey'in önerisi kongrede kabul edilmiş, gerekli girişimlerde bulunması için bir "heyet-i mahsusa" oluşturulmuştu.[34] İttihat ve Terakki Kongresi'nde aklanmasına karşın, kamuoyunda doğurduğu yankılardan sonra Heyet-i Mahsusa-i Ticarî'nin faaliyetlerini sürdürmesi düşünülemezdi. Zaten buna gerek de kalmamıştı. İaşe işinin başında kim olursa olsun İstanbul'un beslenme sorunu İttihatçıların denetimindeki "millî" şirketler olmaksızın çözüm bulamazdı. Nitekim Şubat 1916'da Şehremini İsmail Canbolat Bey iaşe işlerinin Emanetçe devralınması için Babıâli'ye başvurdu ve gerekli ödeneği elde etti. Ardından ordu devreye girdi ve 5 Mart 1916 tarihli yasayla un sıkıntısı çeken yörelerin ihtiyacını belediyeler adına ordunun sağlaması kararlaştırıldı. Bu amaçla Harbiye Nezareti'ne 500.000 liralık bir avans verildi.[35] Harbiye Nezareti, ulaşım masraflarını da ekleyerek satın aldığı malı belediyelere teslim edecek, temel tüketim maddeleri Harbiye, Maliye ve Ticaret ve Ziraat Nazırlarının ortak saptayacakları fiyat üzerinden halka dağıtılacaktı. Toplanan para haftada bir mal sandıklarına ödenecek, Maliye Nezareti bu paralarla yeniden Harbiye Nezareti'ne avans açacaktı.

Ordu'nun iaşeciliği yürümedi. Harbiye Nezareti'ne verilen avansla iaşe sorununa çözüm bulunamayacağı kısa sürede anlaşıldı. Görev tekrar Şehremaneti'ne devredildi. 23 Mart tarihli kanun-u muvakkatle bu kez Emanet'e 500.000 liralık avans açılarak kentin temel tüketim maddelerinin doğrudan Şehremaneti'nce sağlanması

33 "İstanbul'un İaşesi Dolayısıyla İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin Vesâtet Ettiği Bir Heyet-i Mahsusa-yı Ticariyye'ye Ait Hesabat" *Tanin*, 28 Eylül 1332, s.1.

34 "İttihat ve Terakki Umumi Kongresi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 30, 6 Teşrinievvel [Ekim] 1332, s.5.

35 Cihet-i Askeriyece Belediyeler Namına Yemeklik Tedarik Olunmak Üzre Hazine'ce Harbiye Nezareti'ne 500.000 Liralık Avans İtası Hakkında Kanun 21 Şubat 1331", *Düstur*, II. Tertip, c.8, s.459-460.

öngörüldü.[36] Hazine avansı bir yıl süreyle faizsiz olarak vermişti. Kanun-u muvakkata göre yiyecek ve diğer temel ihtiyaçlar halka Şehremaneti tarafından seçilen bir "mes'ul heyet" aracılığıyla dağıtılacaktı. Nitekim bir süre sonra taşra belediyelerine de aynı koşullarla 100.000 liraya kadar avans ödenmesi uygun görüldü.[37] Avansın yanı sıra Şehremaneti ve taşra belediyelerinin yetkileri genişletildi. 1 Mayıs 1916 tarihli kanun-u muvakkatle İstanbul'da Şehremaneti'ne, taşrada belediyelere valilerin izniyle değirmenlere ve fırınlara bedel karşılığı vaziyet etme, yemeklik ve diğer temel tüketim maddelerine azami fiyat koyma ve söz konusu maddelerin satış koşullarını belirleme yetkisi tanındı. Ayrıca saptanan ilkelere uymayanların belirlenen fiyatın üzerinde ya da satış yöntemi dışında mal satanların, malı saklayan ya da imha edenlerin bir haftadan altı aya kadar hapis ya da 5 Osmanlı altınından 200 Osmanlı altınına kadar para cezasına çarptırılacakları ilan edildi.

Gıda maddelerinin ve temel ihtiyaç maddelerinin satışını ve dağıtımını düzenleyen bu mevzuat savaş süresince yürürlükte olmak üzere bir dizi para ve hapis cezasıyla piyasayı denetleme girişimiydi. Malı satmayıp saklayanlar ya da satmamak için dükkanlarını kapalı tutanlar yukarıda belirtilen cezalara çarptırılmalarının yanı sıra mallarından da olacaklardı. Şehremaneti ya da belediyelerce el konan mallar müzayedeyle satılacak, bedeli sahibine ödenecekti. Keza Şehremaneti ya da belediyelerce belirlenen usul dışında dağıtımda bulunanlar ya da malı kendine saklayanlar 1 Osmanlı altınından 5 Osmanlı altınına kadar para cezası ya da bir haftadan bir aya kadar hapis cezasına çarptırılacaklardı. Dağıtılan vesikalar da birçok yolsuzluğa neden oluyordu. Aile efradının sayısını yüksek gösteren aile reisleriyle belediyeden sorulan hususları doğru yanıtlamayanlar, vesikalarda belirtilen nüfus sayısında, ölüm ve benzeri nedenlerle azalmayı üç gün içinde belediye dairelerine bildirmeyenler de yukarıda belirtilen para cezalarına ödemekle yükümlü tutulacaklardı. Üreticilerin cezaları daha da ağırdı. Fırıncılar kendilerine verilen unu başka bir amaçla kullanırsa, başkasına satar

36 "Hazine-i Maliyece Şehremaneti'ne 5000.000 Lira Avans İtası Hakkında Kanun-u Muvakkat 10 Mart 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.459-460.

37 "Ekmeklik Tedariki İçin Maliye Nezareti'nce Taşra Belediyelerine 100.000 Liraya Kadar Avans İtası Hakkında Kanun-u Muvakkat 28 Mart 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.896-897.
Madde 1- Ekmeklik tedârik edemeyen mahallerin münhasıran ekmekliğe olan ihtiyâclarının temini için ihtiyâcı tahakkuk eden taşra belediyelerine Dâhiliye Nezâreti'nin tensibiyle bir sene müddetle bila faiz 100 bin liraya kadar avans i'tâ'sına Maliye Nazırı memurdur.

ya da ekmek dışında değişik tür unlu mamul üretirse, una başka şey katarsa 5 Osmanlı altınından 100 Osmanlı altınına kadar para cezası ödeyecek ya da bir aydan bir seneye kadar hapis yatacaktı. Suçun tekerrürü halinde fırıncılık sanatından da men edilebileceklerdi. Tüccar ya da esnaf elinde bulundurduğu mal konusunda her türlü bilgiyi sorulduğunda şehremaneti ya da belediye yetkililerine bildirmek zorundaydı. Bu konuda doğru bilgi vermeyen fırıncılara uygulanan para cezasını ödeyecekti. Dağıtım sırasında genellikle izdiham yaşanıyordu. Bu aşamada düzeni bozanlar da ceza mevzuatı kapsamına giriyorlardı. Dağıtımdan sorumlu memurların belirlediği düzene karşı gelenleri ya da memurların uyarılarını dinlemeyen ve onlara hakarete cüret edenleri 1 Osmanlı altınından 10 Osmanlı altınına kadar para cezası ya da 24 saatten bir haftaya kadar hapis cezası bekliyordu. Nihayet dağıtım için düzenlenmiş evraklarda sahtecilik yapanlar ya da evrak üzerinde tahrifata gidenler bu kez Ceza Kanunu'nun sahtekârlık faslından hâkim önüne çıkarılacaklardı.[38]

38 "Mevadd-ı Gıdaiye Ve Havâyic-i Sairenin Suret-i Füruht Ve Tevzii Hakkında Kanunu Muvakkat 18 Nisan 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.960-961.
Madde 1- İstanbul'da Şehremaneti ve vilayâtta valilerin mezuniyeti ile belediyeler indelhace değirmenlere ve fırınlara muhakk ve mutedil bir ücret i'tâ'sıyle vaz'iyet etmeye ve lüzûm göreceği ve enva'ını ilan eyleyeceği mevadd-ı gıdaiyye ve mevadd-ı saireye azamî fiât vaz'ına ve havâyic-i mezkûrenin suret-i füruhtunu tayine salâhiyyetdâr olub nezdindeki havâyici azamî fiâttan fazlaya veya tayin olunan suretin hilâfına satanlar veya satmaktan istinkâf edenler veya ihfâ' yahud imha edenler bir haftadan altı aya kadar hapis veya beş Osmanlı altından 200 Osmanlı altınına kadar ceza-ı nakdî ile mücazaat olunurlar.
Madde 2- Mevadd-ı gıdaiyye ve havâyic-i saireyi ihfâ'da israr edenler veya satmamak fikriyle dükkanını veya mevadd-ı mezkûrenin bulunduğu mahalleri kapayanlar 1. madde mucibince cezalandırılmakla beraber emvâl-i mezkûreye Şehremaneti veya belediyeler tarafından vaz'iyet olunarak bil-müzayede satılır ve bedeli sahibine i'tâ' olunur.
Madde 3- Mevadd-ı gıdaiyye ve havâyic-i saire-i mevduayı Şehremaneti'nce veya belediyelerce tayin olunan usulün hilâfına tevzî' edenler veya nefsine tahsis eyliyenler bir Osmanlı altınından beş Osmanlı altınına kadar ceza-ı nakdî veya bir haftadan bir aya kadar hapis ile mücazaat olunurlar.
Madde 4- Miktar-ı nüfusunu fazla gösteren aile reisleriyle sair kimseler ve belediyeden sual edilen husûsâtı sahîh olarak bildirmeyenler ve vesikalarda muharrer aded-i nüfusda vâki' olan tenâkuzu nihayet üç gün zarfında belediye idarelerine ihbâr etmeyenler bir Osmanlı altınından beş Osmanlı altınına kadar ceza-i nakdiye mahkûm olurlar.
Madde 5- Fırıncılar ekmek imâli için kendilerine tevdî' olunan unları ekmek imâl etmeyip aynen satdıkları veya ekmek imâlinden gayrı surette isti'mal veya tahlit ettikleri takdîrde beş Osmanlı altınından yüz Osmanlı altınına kadar ceza-i nakdî veya bir aydan bir seneye kadar hapis ile mücazaat ve mükerrerer icra-i san'attan men' olunur.

Merkez ve Taşra İaşe Heyetleri

Tüm bu zecrî önlemlere karşın iaşe sorununun üstesinden gelinemiyordu. Olağanüstü savaş koşullarında şehremaneti ve taşra belediyeleri iaşe işini yürütememiş, kentler giderek açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Babıâli ülke çapında iaşe örgütleri kurulmadan ve etkin bir dağıtım şebekesi oluşturulmadan iaşe sorununun üstesinden gelemeyeceğini görmüştü. Nitekim tüm savaşan ülkeler bu yolu denemiş, birçok kez devletler iaşe sorununu doğrudan üstlenerek iaşe örgütlerini kurmuşlardı. Bu koşullar altında Babıâli Alman iaşe örgütünü örnek alarak benzer bir örgütlenmeye girişti. Merkez ve taşra iaşe heyetlerini oluşturarak başına Almanya devlet tahıl örgütü kurucularından Hugo Meyer'i getirdi.[39] 23 Temmuz 1916 tarihli İaşe Kanun-u Muvakkati'yla Osmanlı toprakları iaşe bölgelerine ayrıldı. Bir bölgeden diğerine yiyecek maddesi gönderilmesi yasaklandı.[40] Aynı mevzuatla Dahiliye Nazırı'nın başkanlığında, Harbiye Nezareti Umumi Levazımat Reisi, Maliye ve Ticaret ve Ziraat Nezareti müsteşarları, Ziraat Bankası Umum Müdürü ile Dahiliye Nazırı'nın uygun göreceği iki kişiden oluşan bir Merkez İaşe Heyeti oluşturuldu. 3 milyon liralık bir ödeneği olan bu Heyet iaşe kapsamına giren her türlü yiyecek maddesinin alım satımıyla yetkili kılındı.[41] Kanun-u Muvakkat'le ilgili tüzük 11 Eylül 1916 tarihinde

---

Madde 6- Şehremanetince veya belediyelerce mevadd-ı gıdaiyye ve havâyic-i sairenin mikdar ve mahall ve fiâtına dair taleb olunan ma'lûmâtı hakikati üzre bildirmeyen veya ketm eden tüccar ve esnaftan beş Osmanlı altınından 100 Osmanlı altınına kadar ceza-i nakdî alınır.

Madde 7- Tevzî' mahallerinde Şehremaneti'nce veya belediyelerce tevzî'e memur edilenler tarafından tayin olunan usulün hilâfına harekette bulunanlar veya memurîn tarafından vâki' olan tenbihata muhalefet veya hakarete mücâseret edenler bir Osmanlı altınından on Osmanlı altınına kadar ceza-i nakdî veya yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapis ile mücazaat olunur.

Madde 8- Mevadd-ı sâbıkanın tatbîkatına müteallik olub Şehremaneti'nce veya belediyelerce tanzim ve tahdîm edilen evrâkı taklid veya tahrif yahud tağyir edenler kanun-u cezanın sahtekârlık faslında muharrer cezalarla mücazaat olunur.

Madde 9- İşbu kanun hâl-i harbin tevlîd ettiği ahvâl-i fevkalâde devam ettiği müddetçe muteberdir. Ahval-i mezkûrenin zevali Meclis-i Vükela'ca takdîr olunur.

39 Sadrazam Talat Paşa bu gelişmelerle ilgili olarak şunları söylüyordu: "Biz bugünkü teşkilâtımızın esasını geçen seneden beri vaz' etmiş ve daha o vakit işe başlayarak Almanya'da bilhassa iaşe meselesiyle meşgul olmuş erbâb-ı ihtisastan bir zâtı buraya celb etmiş idik. Bu mütehassısın vürûduyle beraber bizde de Almanya'dakine müşâbih teşkilât vücûde getirildi." Bkz. "Sadrazam Paşa Hazretlerinin İaşe Meselesi Hakkındaki Beyanatı", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Şubat 1917, s.1.

40 "İaşe Kanun-u Muvakkati 10 Temmuz 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.1230-1231.

41 Bu miktar, yetersiz bulunması üzerine, 3,5 milyon liraya yükselecekti. Bkz. "22 Ramazan 1334 (10 Temmuz 1332) Tarihli İaşe Kanun-u Muvakkati'nin 4 ve 6. Maddelerini Muaddel Kanun-u Muvakkat 25 Teşrinievvel [Ekim] 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.1374.

yayımlanıyor ve iaşe işlerinin etkin bir biçimde yürütülebilmesi için Osmanlı toprakları üç bölgeye ayrılıyordu.[42]

Birinci bölgeye dahil olan İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Aydın, Kastamonu vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kal'a-i Sultaniye, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Niğde, Menteşe ve Antalya livalarında buğday, un, arpa, mısır, akdarı, yulaf, çavdar, kaplıca ve burçak ancak İaşe Heyeti'nin vesikasını taşıyan "mübayaa vekillikleri" tarafından satın alınabilecekti. Merkez İaşe Heyeti gerekli gördüğünde diğer tahıl türlerini de yukarıdaki listeye ekleyebiliyordu. İttihat ve Terakki yeni iaşe örgütüne de ağırlığını koymuş, nüfusun en yoğun olduğu Birinci İaşe Bölgesi başkanlığına Cemiyet'in İstanbul murahhası Kemal Bey getirilmişti. İkinci bölgenin içerdiği Suriye, Beyrut, Adana vilayetleriyle, Halep, Kudüs-ü Şerif, Cebel-i Lübnan ve İçel livalarında yöredeki en yüksek mülki memurun yukarıda belirtilen tahılın alım işlerini yürütmesi kararlaştırılmıştı. Her iki bölgenin dışında kalan yöreler üçüncü bölgeyi oluşturuyordu. Bu bölgede tahıl alım satımı serbest bırakılmıştı. Ancak gerek görüldüğünde bu bölge de iaşe yasasının kapsamına alınabilecekti.

Merkez İaşe Heyeti dış ülkelere tahıl ithali için özel satın alma komisyonları gönderebiliyor ya da tüccarla tahıl ithali için sözleşme imzalayabiliyordu. Heyet topladığı tahılı belirli bir fiyat üzerinden orduya ve halkı muhtaç yörelere devretmekle yükümlüydü. Merkez İaşe Heyeti iki komisyondan oluşmuştu: Ekmek Komisyonu İstanbul ve çevresinin iaşesi için kente buğday getirtip öğütüyor ve bunları fırınlara dağıtıyordu. Havayic-i Muhtelife Komisyonu ise halkın gerek duyduğu 8-10 kalem temel tüketim maddesini sağlıyordu. Nitekim bu komisyon Anadolu'dan bulgur, pirinç, patates ve yağ, Romanya'dan ise fasulye ve petrol getirtmişti. Merkez İaşe Heyeti'nin bütün bu ticarî faaliyetleri hükümetçe sağlanan avanslarla gerçekleştiriliyordu. Merkez İaşe Heyeti ayrıca Romanya'dan Bulgaristan'ın payına düşen, ancak bu ülkenin gerek duymadığı fasulye, bulgur gibi bazı malları da takas yoluyla Türkiye'ye sevk ettiriyordu. Bu arada Heyet, Avusturya'dan şeker getirtmeye girişmiş, Millî Kantariye İthalat Şirketi'nin Avusturya'yla 2000 vagon şeker ithali için imzaladığı sözleşmeyi bir komisyon ödeyerek devralmıştı. Heyetin

42 "22 Ramazan 1334 (10 Temmuz 1332) Tarihli İaşe Kanun-u Muvakkat'in Suver-i Tatbikiyesi Hakkında Nizamname 29 Ağustos 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.1275-1281; *Ordu-yu Hümayun İle Ahalinin İaşesini Temin Zımnında Neşrolunan 10 Temmuz 332 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1332.

diğer bir girişimi ucuz sabun temini için müttefik ve tarafsız ülkelerden soda ithaliydi.[43]

Merkez İaşe Heyeti'nin vilayet ve kaza merkezlerindeki faaliyetlerini Vilayet ya da Müstakil Liva Tali Heyetleri üstlenmişti. Bu heyetler bölgenin en yüksek mülki amirinin başkanlığında yerel idare meclisi, belediye meclisi ve ticaret odası üyelerinden birer kişi ile askerî kumandan ve Ziraat Bankası müdürü ya da bir memurundan oluşuyordu. Tahıl satın alımı bu heyetler tarafından tüccar arasından seçilecek mübayaa vekilleri aracılığıyla yürütülecekti. Mübayaa vekilleri kendilerine ayrılan yörelerde "ihtiyaçtan fazla mahsulü bulunan" her üreticinin artık ürününü Merkez İaşe Heyeti'nin saptadığı fiyattan satın almaya yetkiliydi. Gördükleri hizmet karşılığında mübayaa vekillerine %2 ile 4 arasında bir komisyon ödeniyordu.

Yukarıda belirtilen iaşe heyetlerinin yanı sıra, İstanbul'da Şehremaneti'nin, taşrada ise belediyelerin yetkileri genişletilmişti: 7 Ağustos 1916 tarihinde yayınlanan bir kanun-u muvakkatle şehremaneti, İstanbul için gerekli odun, kömür, besin maddeleri ve diğer temel tüketim maddelerinin taşınması için gerekli kara ve deniz taşıt araçlarıyla, besin maddesi üreten fabrika ve imalathaneleri ve bu malların saklanması için gerekli mağaza ve antrepoları bedelini ödeyerek kiralayabiliyor ya da satın alabiliyordu. Kanun-u muvakkatin ikinci maddesi bedelin kentlerde Cemiyet-i Umumiye ve Ticaret Odası üyelerinden seçilecek beş kişilik, kent dışında ise belediye ve Umumi Meclis üyelerinden seçilecek yine beş kişilik komisyonlarca saptanacağını belirtiyordu.[44]

Merkez İaşe Heyeti narh yoluyla piyasaya doğrudan müdahaleye sıcak bakmıyordu. Sadrazam Talat Paşa, Âyan Meclisi'nde yaptığı konuşmada hükümetin spekülatif girişimlere bigâne kalamayacağını, diğer ülkelerde olduğu gibi bu sorunun iaşe örgütüyle üstesinden gelinmesi gerektiğini, hükümetin temel ihtiyaç maddelerini saptayıp bunları narhlamasının sonuç vermeyeceğini, bu tür uygulamaların malların piyasadan çekilmesine ve el altından gizlice fahiş fiyatlarla satılmasına yol açtığını kaydediyordu.[45] İaşe Heyeti

43 "İstanbul'un İaşesi Meselesi", *İkdam*, 7 Mart 1917, s.1.

44 "Mevadd-ı Gıdaiye Ve Havâyic-i Sairenin Suret-i Füruhtu Hakkında 1332 Tarihli Kanun-u Muvakkat'in Birinci Maddesine Müzeyyel Kanun-u Muvakkat 25 Temmuz 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.1255.

45 Sadrazam Talat Paşa narh yönetiminin sakıncalarını Â'yan Meclisi'nde şöyle özetiyordu:
"İaşe Komisyon halkın yemekliğe mahsus olan ihtiyacını tehvine sarf-ı mesai etmekle beraber son zamanlarda fazlaca meydan alan ihtikârı da izale esbabını

Genel Müdürü Hugo Meyer de Talat Paşa'nın görüşlerini paylaşıyor, "tecrübeler neticesinde anlaşıldığı üzre narh vaz'ı malın ortadan gâib olmasına sebep oluyor" diyordu. Genel Müdür izlenecek politikayı şöyle özetliyordu:

> "Bizim tuttuğumuz usul bizzat erzak mübayaa ederek vesika mukâbilinde halka satmak ve umumi surette piyasaya müdahale etmemektir. Mamafih tevzi'at başladıktan sonra piyasa fiyatları da kendi kendine hal-i i'tidale döneceği memuldur."[46]

Böylece temel tüketim maddelerinin karneye bağlanması kararlaştırılıyordu.

Gerek hükümet, gerek İaşe Heyeti düzeyinde narha karşı tavır konmuşsa da temel tüketim maddesi ekmek için narhtan vazgeçmek olanaksızdı. Bu doğrultuda 14 Ekim 1916 tarihinde büyük kentlerde azami ekmek fiyatları saptanmıştı. Merkez İaşe Heyeti ekmeğin okkasını İstanbul, Ankara ve Konya'da iki kuruş, Bursa ve İzmir'de 2,5 kuruş, Trakya yöresinde 3 kuruş olarak belirlemişti. Bu fiyatlar ancak bir hafta sürdürülebilmiş, 21 Ekim'de valilere kendi yörelerinde ekmek fiyatlarını saptama yetkisi verilmişti.

Sadrazam Talat Paşa, iaşenin, cephe gerisinde ülkenin temel sorunu olduğunun bilincinde Meclis'i sürekli temel ihtiyaç maddelerinin dağıtımı ya da "havaic-i zaruriye tevzi'atı" konularında bilgilendiriyordu. Mart 1917'de Meclis'te yaptığı konuşmada Almanya'dan "mütehassıslar" davet edildiğini kaydediyor, İaşe Heyeti'nin alanının giderek genişletildiğini vurguluyordu. Heyet'in başlangıçta yalnız ekmek tedarikiyle uğraştığı, ancak enflasyon sonucu fasulye, pirinç, buğday, gaz, şeker sağlanması ve dağıtımını da üstlendiği, bu arada Romanya'nın işgali sonucu Osmanlı devletinin hissesine

---

düşünmektedir. Hükümet bittabi ihtikâra bigâne kalamaz. Başka memleketlerde buna karşı ittihaz eden tedabir alelekser mahzurlu neticeler verdiğinden bizi bunun için ayrıcı bir teşkilat yapmayı ve bu teşkilat ile iaşe komisyonunun iştigal etmesini muvafık bulduk. Meseli hadd-ı zâtında tasavvur edildiği kadar basit olmayıp erzağa ve havâyic-i zaruriyeye narh koymak suretiyle ihtikâra galebe edileceği doğru değildir. Öyle olsaydı hükûmet ihtiyaçdan madud olan erzağı tayin ve bunlara narh vaz' ederek işin içinden çıkardı. Hâlbuki her memlekette bittecrübe sabit olmuş hakayıktandır ki bu kabil eşyadan hangisine narh konulacak olur ise piyasadaki mevcudu derhal kaldırılıyor; halk temini ihtiyâc esbâbından mahrum kalıyor. Fazla olarak bu erzak el altından gizlice ve daha fazla fiâtla satılmaya devam ediyor." Bkz. "Sadrazam Paşa Hazretlerinin İaşe Meselesi Hakkındaki Beyanatı", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Şubat 1917, s.1.

46 "İaşe Meselesi-İaşe Heyet-i Müdür-ü Umumisiyle Bir Mülakat", *Sabah*, 13 Mart 1917, s.1.

düşen ve ülkenin birkaç yıllık ihtiyacını karşılayabilecek önemli miktarda erzakın ya da ganimetin ülkeye getirileceği belirtiliyordu. Narh sorununa bir kez daha değinilerek bu tür fiyat denetimlerinin ve cezalandırma yöntemlerinin fiyat yükselişlerini engelleyemeyeceği, İaşe Heyeti'nin gerek ülke içinden gerek dışarıdan gelecek eşyanın tedarik ve sevkini zamanında yaparak fiyat hareketlerini belirleyebileceği ifade ediliyordu. Bundan böyle İaşe Heyeti mal satın alabilecek, bunu İstanbul'a nakledebilecek ve halka eşit olarak dağıtacaktı. Romanya'dan Osmanlı'nın hissesine hatırı sayılır miktarda fasulye düşmüştü. Ülkedeki üretimden de İaşe Heyeti'nin elinde epey fasulye vardı. Bunlar makul bir fiyatla halka dağıtılacaktı. Heyet bir ay yetecek miktarda pirinç de toplamıştı. Bu da halka dağıtılacaktı. Nihayet et sorununa da eğilen heyet külliyetli miktarda koyun ve sığır tedarik ederek bunların etlerini İstanbul'da muayyen kasaplar aracılığıyla satışa çıkaracağını, fiyatının kıyye başına 25 kuruşu geçmeyeceğini, hatta fiyatın 20 kuruşa kadar düşebileceğini açıklıyordu. Francalaya gelince, bunun üretimi için günde 200 çuval un sarf ediliyor ve hastalar ile hali vakti yerinde olanlara tahsis ediliyordu. O gün için lüks tüketim maddesi sayılabilecek francala üretimi devam edecekti. Zira 200 çuval unun halka dağıtılan ekmek üretimine tahsisi geniş kitleye dağıtılan miktarı etkilemeyecekti.[47]

Bu arada 24 Mayıs 1917 günü İstanbul'da kaba bir nüfus sayımı yapılmış ve ordu mensupları, yabancılar ve süt çocukları dışında İstanbul'da 710.000 tüketicinin yaşadığı saptanmıştı. Narhın sakıncaları üzerine söylenen tüm sözlere karşın piyasayı düzenleyerek, narha başvurmaksızın halkın iaşesine çözüm bulma girişimleri uzun sürmedi. 1917 Nisan ayında İstanbul'da şehremanetinin, taşrada ise belediyelerin belli başlı besin maddelerine ve diğer zorunlu tüketim maddelerine azami fiyat koyabilecekleri ve gerektiğinde bu fiyat üzerinden satın alıp dağıtıma gidebilecekleri bir yasayla belirlendi.[48] Öte yandan üç bölgeli iaşe örgütünün yetersiz kalışı üzerine 12 Nisan 1917 tarihli bir nizamnameyle iaşe bölgeleri yeniden düzenlendi. Osmanlı toprakları bu kez beş bölgeye ayrıldı.

Nizamnameye göre yeni iaşe mıntıkaları şu yöreleri kapsıyordu: l. mıntıka: İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Kastamonu (Sinop Sancağı hariç) vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kal'a-i Sultaniye, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Niğde,

47 "İaşe Meselesi-Sadrazam Talat Paşa Hazretlerinin İaşe Meselesi Hakkında Dün Meclis-i Mebusan'da Vuku Bulan Beyanatı", *Tasvir-i Efkâr*, 11 Mart 1917, s.1.

48 Mevadd-ı Gıdaiye ve Havâyic-i Sairenin Suret-i Füruht Ve Tevzii Hakkında Kanun 5 Nisan 1333", *Düstur*, II. tertip, c.9, s.632-634.

Menteşe ve Teke livaları; 2. mıntıka: Diyarbekir ve Ma'muretü'l-aziz vilayetleriyle Maraş, Urfa, Ayıntab livaları; 3. mıntıka: Sivas, Trabzon vilayetleriyle Samsun ve Sinop livaları; 4. mıntıka: Adana, Halep, Şam, Beyrut vilayetleriyle Kudüs-i Şerif, Cebel-i Lübnan ve İçel livaları; 5. mıntıka: Musul vilayeti ile Zor livası.[49] Yeni nizamname uyarınca, her bölgede Umumi İaşe Merkez Heyetine bağlı mıntıka merkez heyetleri oluşturuluyor, eskisine oranla yerel iaşe örgütlerinin yetkileri genişletiliyordu. Böylece yöresel farklılıklar satın alma işlemlerinde göz önünde bulundurulabilecekti. Ayrıca eskiden yüzde üzerinden komisyon alan mübayaa vekilleri maaşa ya da aidata bağlanıyordu.

Kritik bölge yine Birinci İaşe Mıntıkası'ydı. Osmanlı topraklarında fiyat hareketlerini payitaht belirliyordu. İstanbul'un emtia borsası gibi ülkenin dört bir yanını etkiliyordu. Birinci iaşe mıntıkası reisi Kemal Bey kendi bölgesinde girişeceği faaliyetler konusunda iddialıydı. Özellikle devletten maaş alan memur zümresinin gözetilmesi gerektiğine inanıyordu. Diğer meslek erbabı mal ve hizmetlerinin bedelini fiyat hareketlerine göre belirlerken memur kesimi giderek yoksullaşıyordu. Kemal Bey ekmek ve şeker dağıtımını düzenli bir biçimde sürdürecekti. Memura sekiz on kalemden aşağı olmamak ve toplamı 300 kuruşu geçmemek üzere düzenli olarak her ay erzak vermeyi taahhüt ediyordu. Pirinç, bulgur, gaz, şeker, sabun, petrol, zeytinyağı, kahve bunlar arasında yer alıyordu. Öte yandan maaş sahibi olsun olmasın, işi bozuk ve fiyat artışları karşısında direnci kalmayanlara yardım etmek amacıyla 200.000 civarında kişi aşhanelerde beslenecekti.[50]

İaşe Umum Müdürlüğü ve İaşe Meclisi

Her yeni iaşe modeli sakıncalarını da beraberinde getiriyordu. Bu nedenle 1917 ortalarında, savaşın başından beri değişik örgütlenme biçimleri denenmesine karşın iaşe, Babıâli'nin temel sorunlarından biri olmakta devam ediyordu. En fazla aksayan yönlerden biri de malın sevkıyatıydı. İaşe sorununun merkez ve taşra iaşe heyetlerince de çözülemeyeceğinin anlaşılması üzerine görevin bir kez daha orduya devri ve iaşe işinin ticaret için zorunlu tüm taşıt

49 "Ordu-yu Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımnında Neşredilen 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanun-u Muvakkat'in Suver-i Tatbikiyesi Hakkında 29 Ağustos 1332 Tarihli Nizamname Makamına Kaim Olmak Üzere Tanzim Olunan Nizamname 12 Nisan 1333", *Düstur*, II. tertip, c.9, s.632-634.

50 "Birinci İaşe Mıntıkası Reisiyle Mülakat", *İkdam*, 28 Temmuz 1917, s.1.

araçlarını savaş nedeniyle elinde bulunduran Harbiye Nezareti'ne verilmesi uygun görüldü. 18 Ağustos 1917 tarihli İaşe-i Umumiye Kararnamesi'yle Harbiye Nezareti'ne bağlı bir İaşe Umum Müdürlüğü oluşturuldu.[51] Bu kararnameyle seferberlik süresince ordu, kurumlar ve ihtiyacı olan yöreler halkının iaşesi Harbiye Nezareti tarafından üstleniliyordu. Böylece iaşe sorunu ordu ile sivil yönetim arasında gidip geliyordu. İaşenin orduya devrini Ahmet Emin [Yalman] şu gerekçelerle doğru buluyordu:

> "İaşe meselesi harp zamanında memleketin müdafaası ve mukavemet kabiliyetinin idamesine müteallik bir mesele mahiyetini aldığı cihetle bu meseleyi müdafaa-i milliye meselelerinin hepsiyle birden meşgul olan ve memleketin nakliye vasıtalarını ve istihsal kuvvetini memleketin müdafaası namına icap ettiği gibi kullanmak salahiyetini haiz bulunan Harbiye Nezareti'nin murakabesi altına vermekten münasip ve tabii bir şey olamazdı."[52]

Yeni düzenlemeye göre, Birinci Ordu dışında Osmanlı ordularının her birinde bir mıntıka İaşe Heyeti kuruluyor, iaşe mıntıkaları orduların numaralarıyla adlandırılıyordu. Birinci Ordu'nun bulunduğu yörede iaşe işleri doğrudan Harbiye Nezareti'nde kurulmuş olan İaşe Umum Müdürlüğü'nce yürütülecekti. Birinci İaşe Mıntıkası adını taşıyan bu yöre İstanbul, Edirne, Kastamonu, Konya ve Ankara vilayetleriyle Çatalca, Biga, İzmit, Bolu, Afyonkarahisar, Kütahya, Eskişehir ve Niğde sancaklarından oluşuyordu. Vilayet ve müstakil mutasarrıflık merkezlerinde Mıntıka İaşe Heyetlerine bağlı birer İaşe Komisyonu kurulmuştu.[53] Her Mıntıka İaşe Heyeti'nin başında o yörenin ordu kumandanı bulunuyordu. Heyet üyeleri

---

51 "İaşe-i Umumiye Kararnamesi 18 Ağustos 1333", *Düstur*, II. tertip, c.9, s.708-710.

52 Ahmed Emin, "İaşe-i Umumiye Kararnamesi", *Sabah*, 21 Ağustos 1917, s.1.
Yusuf Hikmet Bayur ise iaşe işlerinin askerî makamlara devrini Talat-Enver çatışmasında Talat'ın yenik düşmesine bağlamaktadır:
"Bu olay, Talat-Enver, sivil-asker çatışmasının bir belirtisi ve askerî makamlardan alınan vagon vesikalarının nüfuzlu kimselerce satışa çıkarılmasının bir sonucu sayılmalıdır. Bu işten Talat yenilmiş olarak çıkar ve halkı besleme görevi Talat ve sivillerden Enver ve askerlere geçer." Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, c.3, kısım 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1967, s.537-538. İaşe sorununda Talat-Enver çekişmesi için bkz. *Talât Paşa'nın Hatıraları*, ed. Hüseyin Cahit Yalçın, Güven Matbaası, İstanbul, 1946, s.32-34.

53 "İaşe-i Umumiye Talimatnamesi", *İkdam*, 24 Ağustos 1917, s.1-2; "İaşe Kararnamesinin Suret-i Tatbikiyesi Hakkında Tanzim Edilen Talimatname", *Sabah*, 24 Ağustos 1917, s.1-2.

yöredeki valilerle müstakil mutasarrıflar ve bunların defterdar ve muhasebecilerinden oluşuyordu. Mıntıka İaşe Heyeti başkanlığınca gerek görüldüğünde askerî ve mülki memurlar dışından da üye alınabiliyordu. Vilayet, liva ve kazalarda kurulan İaşe Komisyonları'na mahallî en büyük mülkiye memuru başkanlık ediyordu. Komisyonlarda, yöredeki en yüksek rütbeli askerî kumandanla, jandarma komutanı, en yüksek dereceli mal memuru ve idare ve belediye meclisleri üyelerinden seçilmiş kişiler yer alıyordu.

İaşe Umum Müdürlüğü İstanbul'un iaşe sorununu bizzat üstlenmişti. Aldığı önlemlerin başında İstanbul'da ekmeklik ve yemlik tahılın alım satımının yasaklanması geliyordu. Vilayet dahilinde bu tür tahıldan çiftçinin kendi tüketeceğini ve tohumluğunu ayırdıktan sonra elinde kalan kısmını bedel karşılığı İaşe Umum Müdürlüğü'ne devretmesi gerekiyordu. Bakkal ve tüccar, mağaza ve deposunda bulunan bulgur, un, makarna, şehriye, irmik ve benzeri unlu mamulleri, zeytinyağı, zeytin tanesi, şeker ve pirinç stoklarını İaşe Umum Müdürlüğü'ne teslim ediyor ve bundan böyle bu malların serbest piyasada alım satımı yasaklanıyordu. Bakkal ve tüccar mağaza ve depolarında mevcut olan malların miktarlarını 30 Ağustos 1917 tarihinden itibaren beş gün içinde İstanbul Vilayeti'ne bir beyannameyle bildirecek ve bu süre zarfında beyannamelerini vermeyenlerin kayıtsız mallarına el konacaktı.[54] Francalacı, pastacı, simitçi, börekçi, tatlıcı ve benzer esnafın faaliyetlerini durdurmaları istendi, ellerindeki un stokları satın alınarak Fırınlar İdaresi'ne devredildi. İaşe Umum Müdürlüğü bu arada toplumsal içerikli bir dizi önleme başvurdu: Yoksulların yalnız ekmek tükettiği, varlıklı kesimin ise et ve pirinç gibi şeyleri ekmek yerine ikame edebildikleri göz önünde bulundurularak fakir halka daha fazla ekmek verilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca ağır iş görenlere karne haklarının yanı sıra günde 250-750 gram arasında fazla ekmek dağıtılması uygun bulundu. Gaz dağıtımında da benzer toplumsal kaygılarla hareket edildi. Almanya ve Avusturya-Macaristan'daki uygulamalar örnek alınarak nüfus başına eşitlik ilkesi yerine gerçek ihtiyaç dikkate alındı.

54 İaşe Umum Müdürlüğü'nün bu hususta yayımladığı karar şöyleydi:
"İaşe Müdüriyet-i Umûmiyyesi'nden- Ol bâbdaki iaşe kararnamesi mucibince alışveriş memnu olan ekmeklik ve yemlik hububât ve mustahsalâtı (bulgur, dakik, makarna, şehriye, irmik vesaire) ile zeytinyağı, zeytin tanesi, şeker ve pirinçten bakkal ve tüccar mağaza ve depolarında mevcut olan miktar 30 Ağustos 333'ten itibaren beş gün zarfında İstanbul Vilayeti'ne bir beyânnâme ile behemehâl bildirmeleri ve bu müddet zarfında beyânnâmelerini vermeyenlerde zuhûr edecek bu nev'i mevadd-ı iaşenin mektûm addiyle zabt edileceği ilan olunur." Bkz. "İaşe Müdiriyet-i Umumiyesi'nin Tedbirleri", *Sabah*, 30 Ağustos 1917, s.1-2.

Böylece kısmen gaz spekülasyonunun önüne geçilmiş olundu. İaşe sorunu devletin bilfiil ekonomiye müdahale etmesi sonucu sosyal adalet normlarının da oluşmasına neden oldu. Ahmed Emin [Yalman] izlenen politikayı şu satırlarla savunuyordu:

> "Mesela evinde elektrik olan bir aile petrol tevzi'inde niçin elektrik olmayan bir aileyle müsavi muamele görsün. Bir tarafta ihtiyaca kâfi petrol tedarik edilemesin, diğer tarafta petrol yalnız kilerde muattal olarak dursun veya el altından fazla kârla satılsın!"[55]

Yabancı ülkelerden tahıl ithali İaşe Umum Müdürlüğü'nün görevleri arasındaydı. Umum Müdürlük ayrıca ordu ve halkın yakacak ihtiyacını karşılayacak, köylüye tohumluk dağıtacak, ekim alanlarını genişletecek, yurtdışından üretici için gerekli araç gereçleri getirtecekti. 25 Eylül 1917 tarihli bir kararnameyle ordu mensuplarının yanı sıra devlet hizmetindeki memur, öğretmen, polis ve jandarmaya da her ay erzak dağıtımı başlıyor ve bu işle İaşe Umum Müdürlüğü görevlendiriliyordu.[56] Aynı günlerde geçim sıkıntısı çeken memurun yaşam koşullarının giderek kötüleştiğini kaydeden *Tanin*, İaşe-i Umumiye İdaresi'nin devlet memurlarına ucuz fiyatla erzak dağıtmaya karar verdiğini haber veriyordu. Temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarında hesap kitap tanımaz bir artışın izlendiğini, bundan en fazla zarar gören kesimin "memurin sınıfı" olduğunu, savaş nedeniyle her ne kadar maaşlarda %20 ve 15 oranlarında zam sağlanmışsa da mal fiyatlarının artışıyla bu zamının kısa sürede aşındığını, esnaf, çiftçi ve tüccarın fiyat artışına oranla gelirlerini düzenleyebilmelerine karşın memur kesiminin fiyat artışları karşısında tüketimlerini kısmaktan başka çare bulamadıklarını kaydediyor, son günlerde spekülatörlerin "zulmane hareketleri" nedeniyle biçâre memurun durumunun daha da kötüleştiğini gören İaşe-i Umumiye İdaresi'nin devlet memuruna ucuz fiyatla erzak dağıtımına karar verdiğini ve devlet dairelerine başvurarak bu dairelerde çalışan memurların birer listesini istediğini yazıyordu.[57] Bu listelere göre memurlara "maaşlarının müsaadesi nispetinde" erzak dağıtılacaktı.

İaşe sorunu dönüp dolaşıp taşımacılığa takılıyordu. Savaş nedeniyle yeterince vagon bulunamaması İstanbul'un iaşesini büyük

55 Ahmed Emin, "İaşe İşlerinin Tanzimi", *Sabah*, 30 Ağustos 1917, s.1.

56 "Memurinin Suret-i İaşesi Hakkında Kararname 25 Eylül 1333", *Düstur*, II. tertip, c.9, s.736.

57 *Tasvir-i Efkâr*'dan naklen "Memurine Erzak Tevzii", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 56, 24 Mayıs 1333, s.7.

ölçüde aksatmıştı. Askerî kullanım dışında kalan sınırlı vagon İaşe Müdürlüğü'nün denetiminde dağıtılıyordu. Müdüriyet, vagon tahsisinden yararlanarak fiyat politikasını güdümleme amacıyla 19 Ekim 1918 günü tüccara bir çağrıda bulunmuş ve temel besin maddelerini İaşe Umum Müdürlüğü'nün saptayacağı fiyattan satmayı tekeffül edenlere vagon sağlanması konusunda öncelik tanıyacağını bildirmişti. Diğer yörelerin iaşesini aksatmamak amacıyla malların getirtileceği vilayet ve sancaklar sınırlandırılmıştı: Edirne, Kastamonu, Konya, Ankara vilayetleriyle Çatalca, Biga, İzmit, Bolu, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Eskişehir ve Niğde sancakları çağrı kapsamına giriyordu. İhtiyaç duyulan mal türleri ise kuru fasulye, kuru bakla, soğan, mercimek, nohut, sarmısak, sadeyağ, donyağı, yumurta, kuyrukyağı, kışlık kabak, beyazpeynir, kaşarpeyniri, kestaneydi.[58]

Yönetimin Harbiye Nezareti'ne bağlı bir umum müdürlük aracılığıyla tek elden yürütülmesi iaşe işlerini bir ölçüde düzene sokmuştu. Ekmek sorununa kısmen çözüm bulunmuş, zeytinyağı, gaz, peynir, şeker, kibrit türü kıt mallar karneye bağlanmıştı.[59] Öte yandan odun ve kömür müteahhitleriyle sözleşme yapılarak ekmek karneleri gösterilmek suretiyle hane başına belirli miktarda ve uzlaşılan fiyat üzerinden odun ve kömür dağıtımı gerçekleştirilmişti.[60] Bu önlemler sonucu özellikle başta memur olmak üzere sabit gelirli kesimin iaşesinde eskiye oranla olumlu gelişmeler kaydedilmişti. Bu arada geçim sıkıntısı çeken memurun yükünü hafifletmek amacıyla Babıâli "tahsîsat-ı fevkalade" adı altında bir ek ödenek dağıtmıştı. Savaş yıllarında sürekli fiyat artışları memuru her geçen gün daha güç koşullarla karşı karşıya bırakmıştı. *Vakit* gazetesi "ahval-i hâzıra içinde en ziyade himayeye muhtaç sınıf-ı halk varsa o da memurlardır" diyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi memurun sabit gelirli oluşu enflasyon ve kıtlık karşısında çözümsüz kalmasına neden oluyordu. *Vakit* bu çözümsüzlüğü şu satırlarla ifade ediyordu:

> "Herhangi bir şeyin fiyatında ufak bir tebeddül olursa derhal diğer eşyanın fiyatlarında da sihramiz bir tesirle temevvüçler oluyor, onların fiyatları da aynı derecede yükselmeye başlıyor. Mesela kundura, kösele fiyatı artarsa öbür tarafta derhal bakkal ve diğer esnaf, zürra' sattığı malların üzerine birer miktar

58 "Taşradan Erzak Celbi", *Vakit*, 19 Teşrinisani [Kasım] 1917, s.2.
59 "Erzak Tevziatı", *Vakit*, 24 Teşrinievvel [Ekim] 1917, s.2; "Taşralara İaşenin Tevziatı", *Vakit*, 27 Teşrinievvel 1917, s.1.
60 "Odun ve Kömür", *Vakit*, 6 Teşrinisani 1917, s.2.

zammiyat icra ediyor. Hamallar, ameleler ücretlerini artırıyor, emlak sahipleri kiralarını yükseltiyor. Memurine gelince onların vaz'iyeti bittabi buna müsait değildir."[61]

Savaş devlet ricalini kötü vurmuştu. Kimi memur geçim derdiyle memuriyetinin yanı sıra ticaretle uğraşmaya başlamıştı. İaşe Umum Müdürlüğü kurulduktan sonra memurun şeker, sabun, patates, bulgur ve benzeri temel ihtiyaçları bu müdüriyet aracılığıyla karşılandı.[62] Bu arada memurun gündüzleri ailesinden uzakta lokantalarda yemek yemek zorunda olduğu göz önünde bulundurularak İstanbul yakasında ucuz fiyatla yemek veren bir "memurin lokantası" açıldı.[63] 4 Nisan 1918 tarihli İaşe-i Umumiye Kanunu'yla İaşe Umum Müdürlüğü'nün yetkileri genişletildi. Ordu mensubunun, memurun ve müstahdemin yanı sıra resmi yatılı okul öğrencisinin, İstanbul halkının ve taşrada muhtaç halkın iaşesi bu müdürlüğe verildi.[64] Yasa gereğince üretici, öşrün yanı sıra bir o kadar ekmeklik ve yemeklik tahıl, bedeli peşin ödenmek üzere İaşe Umum Müdürlüğü'ne devredecekti. Gerek görüldüğünde bu miktar iki katına çıkarılabiliyordu. Ayrıca, pirinç, çeltik, mercimek, nohut, bakla, fasulye, bezelye, börülce, patates gibi diğer besin maddeleri de aynı işleme tabi tutuluyordu. Üreticiden satın alınacak ilk parti tahılın fiyatı seferberlik öncesi son üç yılda her kazada yürürlükteki ortalama fiyatın altı katı olarak belirlenmişti. İkinci parti için ise aynı fiyatın 12 katı uygun görülmüştü. Ortalama fiyatlar belediye meclislerince saptanıyordu. Zeytin ve zeytinyağı üreticisi de öşrünü ödeyecekti. Ayrıca öşrün üç katı zeytin ve zeytinyağını İaşe Umum Müdürlüğü'nün yerel yöneticilerle ortak saptayacakları fiyattan devlete satmakla yükümlüydü.

İaşe-i Umumiye Kanunu'yla İaşe Umum Müdürlüğü'nde ayrıca bir İaşe Meclisi oluşturulmuştu. İstişari nitelikteki bu meclisin 22 üyesi vardı. Vekiller Heyeti tarafından, Âyan ve Mebusan Meclislerinden altışar, İstanbul Vilayeti Umumi Meclisi, Belediye Umumi Cemiyeti ve Ticaret Odası'ndan ikişer kişi seçiliyordu. İstanbul Başsavcısı, İaşe Umum Müdürü ve müdürlük yönetim kurulundan

61 *Vakit* gazetesi memurun durumunu şu satırlarla dile getiriyordu: "Taayüş meselesinde müşkilât nokta-yı nazarından bakılınca ahvâl-i hâzıra içinde en ziyade himayeye muhtaç sınıf-ı halk varsa o da memurlardır." Bkz. "Memurin Lokantası", *Vakit*, 25 Teşrinievvel 1917, s.1.

62 "Erzak Tevzii", *Vakit*, 16 Teşrinievvel [Ekim] 1917, s.1.

63 "Memurîn Lokantası", *Vakit*, 25 Teşrinievvel 1917, s.1.

64 "İaşe-i Umumiye Kanunu 4 Nisan1334", *Düstur*, II. tertip, c.10, s.431-437.

iki kişi meclisin doğal üyeleriydi. İaşe Meclisi, İaşe Umum Müdürlüğü'nü denetleyecek, ürününü devralırken küçük üreticinin elinde kendi ihtiyacını karşılayacak tohumluk, ekmeklik ve yemlik tahılın kalmasını gözetecekti. Besin maddeleri üzerinde her türlü ihtikâr işlem ve girişimlerini önlemek, besin maddelerinin dağıtım biçimini ve miktarını saptamak, tüccara verilecek vagonların hakkaniyet ve eşitlik ilkelerince dağıtımını izlemek, ticarî taşımacılık için demiryollarından ve deniz ulaşım araçlarından azami oranda faydalanılmasını sağlamak meclisin görevleri arasındaydı. Meclis ayrıca iaşeye ilişkin halkın şikâyetlerini inceleyecek ve karara bağlayacaktı.

Yapılan seçimler sonucu İaşe Mecilisi üyeliklerine Âyan Meclisi'nden Salih Paşa, İbrahim Bey, Bohor Efendi, Ahmet Rıza Bey, Şükrü Paşa ve Nuri Bey, Meclisi Mebusan'dan Hüseyin Cahid Bey, Sason Efendi, Hamit Bey, Faik Bey, Fethi Bey ve Abdullah Azmi Efendi, Ticaret Odası'ndan Mustafa Bey ve Macit Karakaş Efendi, Vilayet Umumi Meclisi'nden Divan-ı Muhasebat üyeliğinden emekli Rıfat Bey ve eski liman reisi Mustafa Bey, Belediye Umumi Meclisi'nden eski başkâtip Cevat Bey ve Karakaş Nikolaki Efendi, İdare Reisliği'nden Dahiliye Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey ve Ziraat Umum Müdürlüğü'nden idare müdürü Lebib Bey atanmışlardı.[65] İlk toplantısını 20 Nisan günü yapan İaşe Meclisi Salih Paşa'yı başkanlığa getirmişti.[66] Meclisin Zürra'a Tohumluk Tevzi'i, Nezaret Encümeni, Mevadd-ı Gıdaiye Tevzi' Encümeni, Men'-i İhtikâr Encümeni, Vesait-i Nakliye Encümeni, Tetkik-i Şikâyet Encümeni olmak üzere altı ihtisas komisyonu bulunuyordu. İaşe Meclisi genel kurulu her hafta cumartesi, pazartesi ve çarşamba günleri toplanıyor, diğer günler komisyon düzeyinde çalışılıyordu.[67]

Ancak Mebusan ve Âyan Meclislerinde yetkileri sınırlı da olsa yeni bir meclisin oluşturulmasını yasal yönden sakıncalı bulanlar vardı. Öte yandan iaşe sorununu doğrudan üstlenecek bir nezaretin kuruluş çalışmalarına başlanmıştı. Bu nedenle İaşe Meclisi üç aylık faaliyeti süresince pek icraatta bulunamadı. Gerçekçiliği tartışılabilecek birkaç öneriyle yetindi: İstanbul halkının protein ihtiyacını et yerine balık yiyerek gidermesini önerdi. Bu doğrultuda "asker için yapıldığı gibi o sınıfın haricinde kalanlar için de balık tutturma" kararı aldı.[68] 8 Mayıs tarihli toplantısında besin maddelerinin ve

65 "İaşe Meclisi Teşekkül Etti", *Tanin*, 14 Nisan 1918, s.3.
66 Şükrü Paşa, Nuri Bey ve Ahmet Rıza Beylerin istifaları üzerine boşalan üyeliklere Çürüksulu Mahmut Paşa, Topçu Feriki Rıza Paşa ve Mavrogordato Efendi seçilmişlerdi. Bkz. "İaşe Meclisi", *Tanin*, 25 Nisan 1918, s.3.
67 "İaşe Meclisi'nin İlk İçtiması", *Tanin*, 21 Nisan 1918, s.3.
68 "İaşe Meclisi'nin Dünkü İçiması", *Vakit*, 25 Nisan 1918, s.2.

özellikle un ve diğer tahıl ürünlerinin alışverişinde spekülatif girişimlerde bulunulduğu gerekçesiyle tahıl ve tahıldan mamul besin maddeleriyle bakliyat ticaretinin İstanbul'da saptanacak belirli yerlerde, açık olarak yapılmasını Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne önerdi.[69] Diğer bir kararıyla süt ve yoğurt dışında sütten yapılan tatlılarla kaymağın, un, irmik, nişastadan mamul her türlü tatlının, poğaça, çörek ve kurabiyelerin üretimini ve satışını yasakladı.[70]

***

Temel besin maddesi ekmeklik un ve buğday hacimli ve ağır oluşu nedeniyle İstanbul'a Anadolu'ya demiryolu döşeninceye kadar denizyoluyla sevk edilmişti. Demiryoluyla birlikte Anadolu buğdayı vagonla taşınmaya başlandı. Savaş yıllarında dış bağlantıların kesilmesi sonucu sevk edilen buğday miktarı yıllık 20.000 vagona kadar ulaştı. Savaşın ilk iki yılında Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya, ve Arifiye-Adapazarı'ından Haydarpaşa'ya getirilen buğday miktarları aşağıdaki gibiydi.

	1914 buğday	1914 un	1915 buğday	1915 un
Haydarpaşa-Ankara	117.594 ton	10.628 ton	63.464 ton	16.303 ton
Eskişehir-Konya	61.840 ton	3.776 ton	92.221 ton	8.319 ton
Arifiye-Adapazarı	11.569 ton	2.357 ton	3.840 ton	1.841 ton
Toplam	**191.003 ton**	**16.761 ton**	**259.525ton**	**26.463 ton**

Bu verilere göre 1914 yılında Anadolu'dan Haydarpaşa'ya 191.003 ton buğday ve 16.761 ton un ve 1915 yılında 259.529 ton buğday, 26.463 ton un sevk edilmişti. 15 tonun bir vagon olduğu varsayılırsa 1915 yılında 17.301 vagon buğday ve 1660 vagon un gelmişti. Bir önceki yıl 1914'te ise buğday ve un vagonlarının adedi 13.850'ydi. Böylece savaş koşullarında, ilk yıl 5111 vagonluk bir artış gözlenmişti. 1916 ve 1917 yıllarında ise vagon sayısının 20.000'e ulaştığı, hatta bu rakamı aştığı düşünülüyordu. Öte yandan savaş yıllarında ordunun iaşesine öncelik tanındığı, Anadolu'da tahılın yöredeki askerî birliklerin ihtiyacı karşılandıktan sonra İstanbul'a sevkine müsaade edildiği göz önünde bulundurulduğunda köylünün kendi ihtiyacı dışında devrettiği tahıl miktarının 20.000 vagonun hayli üzerinde olduğu kesindi.[71]

69 "Meclis-i İaşe Mukarreratı", *Vakit*, 9 Mayıs 1918, s.1.
70 "Meclis-i İaşe Kararı", *Vakit*, 16 Mayıs 1918, s.2.
71 Osman Nuri, "İstanbul'un İaşesi -1-", *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, sayı 1, 1 Eylül 1340, s.7-8.

Cihan Harbi yıllarında, savaşan ülkelerde hükümetlerin büyük çoğunluğu ekonomilere müdahale gereği duymuş, piyasa mekanizmasını düzenleyici arz talep ilişkilerini bir kenara bırakarak devlet güdümünde iaşe örgütleri kurmuştu. Benzer gelişmeler Osmanlı ekonomisinde de gözlendi. Babıâli, savaşla birlikte büyük kentlerin iaşesini örgütlemeye girişti. Başlangıçta belediyelere verilen görev bu birimlerin yetersiz kalışı üzerine ülkenin en yaygın ve güçlü örgütü olan İttihat ve Terakki'ye devredildi. Cemiyet'in İstanbul Murahhası Kemal Bey'in gözetiminde kurulan Heyet-i Mahsusa-i Ticarî, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerin iaşesini üstlendi. Ekmek, şeker, gaz gibi temel tüketim maddelerinin sağlanmasını ve dağıtımını örgütledi. Bu arada Heyet-i Mahsusa-i Ticarî, İttihatçıların özlemini duydukları sermaye birikimi sorununa da çözüm getirdi. "Millî" anonim şirketler için gerekli fonların oluşumuna katkıda bulundu.

İaşe sorununda ordu, belediye ve Cemiyet sürekli paslaştı. Kısa ömürlü değişik yöntemlere başvuruldu. Her seferinde kısmi çözümler getirildi. Ancak, ordu ve belediyenin işleri devraldığı durumlarda bile İttihat ve Terakki duruma hâkim konumdaydı. Esnafla olan yakın ilişkisi nedeniyle geri planda kalsa bile ekonomiyi yönlendirdi. Cihan Harbi Osmanlı toplumunda siyaset ve ekonominin ne denli iç içe ve geçişli olduğunu bir kez daha kanıtladı.

YEDİNCİ BÖLÜM

FİYAT VE SPEKÜLASYON HARP FAKİRİ-HARP ZENGİNİ

Savaş özveri demekti ve toplumun her kesiminden cephedeki asker örnek gösterilerek katkı bekleniyordu. Savaş topyekûn bir mücadeleydi. Cephe ile cephe gerisini ayırt etmek olanaksızdı. Kişisel çıkar bir kenara bırakılarak toplumsal selamete yönelmek gerekiyordu. Cephe gerisinde yurttaştan olanağı elverdiği ölçüde, başta maddî olmak üzere katkı bekleniyordu. Nitekim köylülüğü kollektivist bir anlayışla örgütleme girişimi sayılabilecek Mükellefiyet-i Ziraiye Mevzuatı bunun tipik bir örneğiydi. Özveri savaşın finansmanında gerekliydi. Savaş vergilerle götürülmeliydi. İç borçlanma bile savaşın vahametini yansıtacak bir finansman yöntemi değildi. Oysa Osmanlı finansal derinlikten yoksundu. Savaş vergisi bir yana, iç borçlanmayı bile yarı gönüllü kabullenmişti. Para basmak tek çözüm gibi görülmüştü. Talebin sürekli yukarı çekilişinin ülke ekonomisini ne denli bir girdaba soktuğu savaş ilerledikçe bariz bir şekilde gözlemlenecekti.

Osmanlı, Almanya'nın izinden gitmişti. Para bir muamele aracı, mübadele aracı ve hesaplama birimi olmayı sürdürmüştü. En büyük işveren ve mal satın alıcısı devletti. Devletin askerî yedirip içirmesi, doyurması, maaş vermesi, lojistik hizmette olan sanayi ve tarım hizmetlilerinin yevmiyelerini ödemesi, savaş için silah, mühimmat, araç gereç alması gerekliydi. Barış dönemlerinin bütçesi buna ye-

terli değildi. Devletin bu koşullar altında gelir ve servet vergilerine rücu etmesi gerekirdi. Evrak-ı nakdiye basmak mal fiyatlarını yükseltmekten başka bir sonuç doğurmuyordu. Piyasaya evrak-ı nakdiye sürülerek piyasada mal miktarı artırılmış olmuyordu. Halkın birikimine, tasarruflarına başvurmak gerekiyordu. Bu da ancak olağanüstü vergi ihdasıyla ya da borç tahvilleri çıkarmakla mümkün olabilirdi.

Almanya ikinci yolu tercih etmişti. Borçlanarak harbin finansmanı yoluna gidildi. Biriken tasarrufların ve menkul değerlerin devlete devredilmesi halkı devlet nezdinde alacaklı kılıyordu. Bu alacağın bir gün tahsili savaşın sonucuyla yakından bağlantılıydı. Savaşın bu tür bir borçlanmayla finansmanı hatalıydı. Savaşa girmiş bir devletin, bunun bir ölüm kalım sorunu olduğunu bilmesi, bu nedenle yurttaşına da bunu telkin etmesi, ondan fedakârlıkta bulunmasını beklemesi gerekirdi. Savaş ortamında alınacak olağanüstü vergi yurttaşa bu bilinci aşılayacaktı. Borçlanma ise durumun ciddiyeti konusunda halkı yanıltıyordu. Borç tahvilleri yurttaşı bir özveriye yöneltmiyordu. Verdiği borç karşılığı aldığı kâğıt bir aldatmacaydı. 1916'da Alman hükümeti savaş giderlerinin kurşun gibi ağırlığının er geç düşmana yükletileceği vaadiyle halkı teselliyle uğraşıyordu. Oysa halka ter, kan ve gözyaşı vaat etmeliydi.[1] Nitekim savaş sona erdiği vakit halkın satın aldığı 100 milyar marklık savaş borç tahvillerini mağlup Almanya ödeyecek durumda değildi.

İlk yolu benimseyen İngiltere ise Cihan Harbi'ni kısmen vergilerle finanse etti. Bu vergilerin muhatapları büyük ölçüde savaş sanayii ve savaştan kazançlı çıkan müteahhitlerdi. Sonuçta Almanya'nın savaş borç tahvillerine oranla İngiliz vergi politikasının çok daha "sosyal" olduğu kanıtlandı. Alman borç tahvilleri savaş ertesi değerini yitirmiş ve bu tahvillerin "fedakâr" hamillerini büyük bir düş kırıklığına uğratmıştı. Buna karşılık savaş ortamında piyasa göstergeleri sonucu büyük kazanç sağlayan savaş tacirlerine, ticaret erbabına dokunulmamış, savaş zenginlerinin türemesine göz yumulmuştu. Tarafsız ülkelerden ithal ettikleri besin maddelerini fahiş fiyatla piyasaya süren muhtekir savaşın gerçek galibi olmuştu. Almanya bu politikasıyla hem ülkedeki sosyal dengeyi çökertmiş hem de savaş sonrası "hiperenflasyon"a ortam sağlamıştı.

Osmanlı ise ne vergi yoluna gidebilmiş ne de iç borçlanmayla savaşı finanse etmişti. Çözüm olarak evrak-ı nakdiyeyi bulmuş, para

1 Hjalmar Schacht, *Paranın Sihri*, çev. Halil İlteber, Ak Yayınları, İstanbul, 1968, s.120.

basmıştı. Bu nedenle dünyanın ilk enflasyonu, hatta hiperenflasyonu diye nitelendirilebilecek fiyat hareketi Osmanlı'da gözlemlenmişti. 1914 yılı 100 olarak alınırsa Osmanlı geçinme endeksi 1915, 1916, 1917 ve 1918 yıllarında sırasıyla 130, 212, 846 ve 1823 olmuştu. 1917 yılı geçinme endeksi 1916'nın dört katıydı. İngiltere'de ise bu oran dört yıl boyunca ikiye bile katlanmamıştı. İngiltere'nin geçinme endeksi aynı yıllarda 123, 139, 175 ve 203'tü. Osmanlı'dan sonra en yüksek oranlar, yine Osmanlı'nın müttefikleri Bulgaristan ve Avusturya'da görülüyordu. Bulgaristan'da geçinme endeksi 1918'de 1367'ye, Avusturya'da 1163'e yükselmişti. Almanya'nın 1918'de geçinme endeksi 293'tü. Ancak savaş sonrası Alman hiperenflasyonu dünyada tüm zamanların rekorunu kıracaktı.[2] (Tablo IX)

Memur Aylıkları ve İşçi Gündelikleri

Osmanlı bir yandan evrak-ı nakdiye basarak devletin satın alma gücünü artırırken diğer yandan göste[r]melik kamu giderlerini kısmayı deniyordu. Bu amaçla kamu çalışanlarından özveride bulunmalarını beklemiş, ilk aşamada artan fiyatlara karşın aylıkların %50'sini kesintiye tabi tutarak zorunlu tasarrufa yönelmişti. Vergi tarh etmek ve bunu tabana yaymak o günkü Osmanlı maliyesi için gerçekleştirilmesi olanaksız bir yoldu. Oysa ücret kesintisine gitmek pratik bir çözüm olarak görülmüştü. Böylece savaşın mağdur ettiği kesim ilk aşamada memur ya da devletten aylık alan çevre olmuştu. Bu, savaş yıllarında memurun büyük ölçüde statü yitirmesine ve devletin yıpranmasına neden olacaktı. Gazetelerde yer alan karikatürlerde memur sokakta dilenen kişi olarak gösteriliyordu.

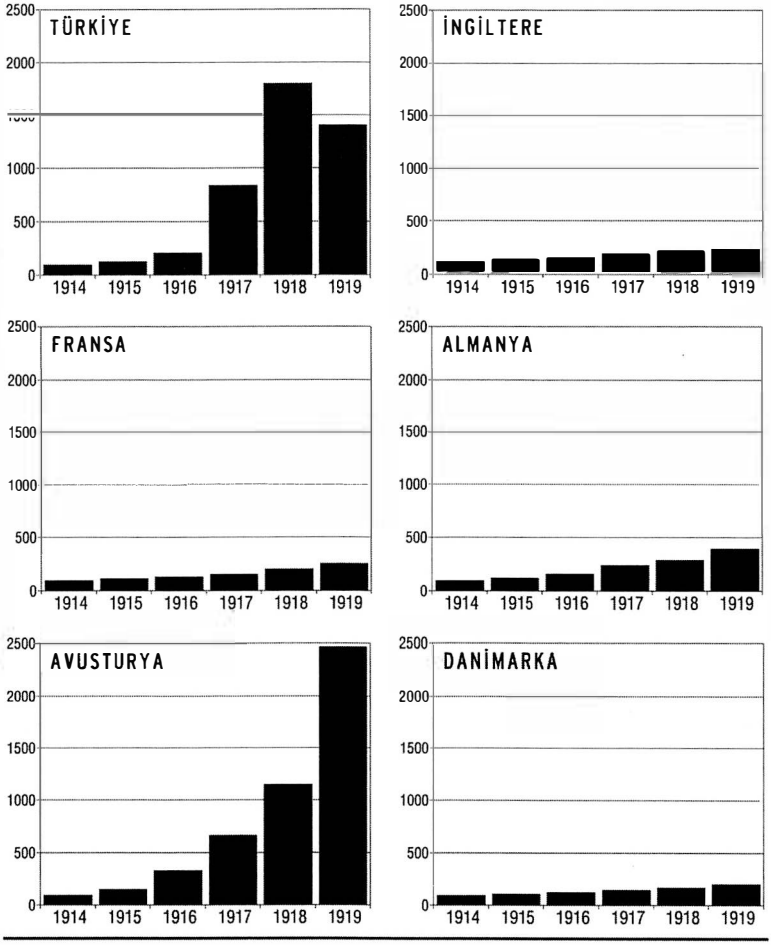
Savaş öncesi aldığı aylığın ancak yarısı eline geçen memur daha savaşın ilk aylarında geçim sıkıntısına düşmüştü. Savaş enflasyonunun ilk belirtileri üzerine Babıâli aylıkları tam olarak ödemeye karar verdiğini açıkladı. Ancak Kasım 1915'e kadar geçen ayların farklarının ödenemeyeceğini bildirdi. 1916 Eylül ayında çıkarılan bir kanun-u muvakkatle, hayat pahalılığı nedeniyle, 10 Osmanlı lirasına kadar olan aylıklar %20, 10 Osmanlı lirasının üzerindekiler %15 zam gördü.[3] 1918 yılı bütçe yasasıyla maaşlar yine aynı oranlarda bir kez daha artırıldı ve küçük maaşlardan yapılan kesintiler kaldırıldı. Ancak memur, eline geçen paranın sürekli alım gücünü

2 B. R. Mitchell, *European Historical Statistics*, Columbia University Press, New York, 1975, s.743-744'teki veriler 1914 yılı esas alınarak yeniden düzenlenmiştir.

3 "Harbin Devamı Müddetince Maaşata İcra Kılınacak Zamâim Hakkında Kanun-u Muvakkat 5 Eylül 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8, s.1290-1292.

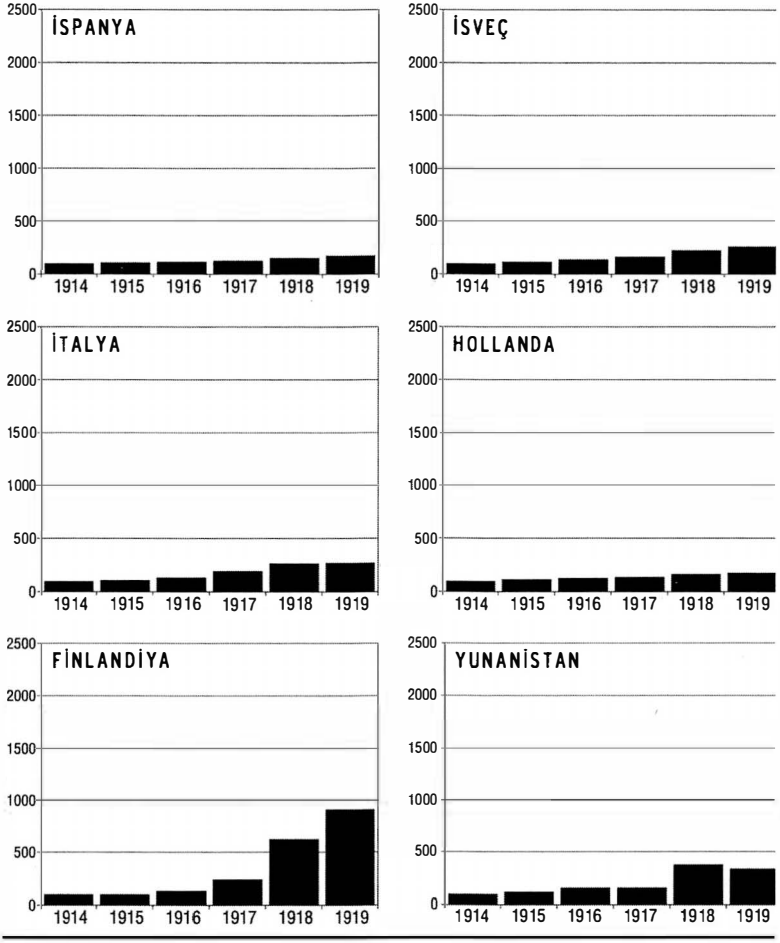
Tablo: IX - Gragik: III - Cihan Harbi yıllarında Türkiye ve Avrupa ülkelerinde geçinme endeksi (1914 = 100)

	Türkiye	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	Bulgaristan	Danimarka
1914	100	100	100	100	100	100	100
1915	130	123	118	125	158	133	114
1916	212	139	135	164	337	-	132
1917	846	175	159	245	672	-	153
1918	1.823	203	206	293	1.163	1.367	175
1919	1.424	221	259	401	2.492	-	210

	İspanya	İsveç	İtalya	Hollanda	Norveç	Finlandiya	Yunanistan
1914	100	100	100	100	100	100	100
1915	109	115	109	117	115	100	120
1916	116	139	136	128	138	133	160
1917	127	166	195	137	172	244	160
1918	155	225	268	165	242	633	380
1919	175	261	273	177	258	922	340

Kaynak: B. R. Mitchell, *European Historical Statistics*, New York, Columbia University Press 1975, s. 743-744'deki veriler 1914 yılı esas alınarak yeniden hesaplanmıştır. Türkiye için Düyûn-ı Umûmiyye'nin İstanbul geçinme endeksi verilerini kullandık.

yitirmesi sonucu giderek yoksullaştı, mülksüzleşti, maaşının satın alma gücü savaş öncesine oranla %60-80 oranında düştü. Üçüncü derecede bir ilkokul öğretmeni 1914 Temmuz'unda 600 kuruşluk maaşının 235 kuruşunu temel ihtiyaçlarına harcıyor, diğer giderleri ve tasarruf için elinde 365 kuruş kalıyordu. Savaşın son yıllarında aynı öğretmen 840 kuruş aylıkla geçinmek zorunda kaldı. Eylül 1918'de orta dereceli bir memur için geçinme endeksinde yer alan zorunlu giderlerin 4594 kuruş olduğu göz önünde bulundurulursa öğretmen bütçesi ayda 3754 kuruş açık veriyordu. Alt derecedeki memurların durumu daha da vahimdi. Altıncı derecede bir ilkokul öğretmeni 1918 yılında 560 kuruş aylıkla geçinmek zorundaydı. Hademe-i Hümayun'a mensup dördüncü sınıf bir hademe ise 300 kuruş aylık alıyordu. Gene vasıfsız işçi niteliğinde olan İstanbul'daki kadın temizlik işçilerine ayda 300 kuruş ödeniyordu. (Tablo X)

Tablo: X - Cihan Harbi yıllarında memur ve asker aylıkları (kuruş olarak)

Maliye Hey'et-i Teftişiyyesi		**Osmanlı Donanması**	
1. sınıf müfettiş	6.000	Müşir amiral	15.000
2. sınıf müfettiş	5.000	Birinci ferik amiral	9.000
3. sınıf müfettiş	4.000	Ferik amiral	7.000
4. sınıf müfettiş	3.000	Liva amiral	4.500
Müfettiş muavini	2.000	Kalyon kaptanı	3.000
		Fırkateyn kaptanı	2.500
Dersaadet İcra Dairesi		Korvet kaptanı	2.000
İcra memuru	3.500	Kıdemli yüzbaşı	1.300
Muhasib-i mes'ul	2.250	Yüzbaşı	1.050
Baş muavin	2.000	Mülâzım	800
Tetkik memuru	1.000-1.250	Mülâzım-ı sânî	700
Muavin	800-1.000	Birinci sınıf gedikli	1.500
Tahsildar	800	İkinci sınıf gedikli	1.000
Katip	400-1.000	Üçüncü sınıf gedikli	650
Mübeyyiz	400-600	Gedikli namzetleri	400
		Başçavuş	76
Hademe-i Hümâyun		Çavuş	38
1. sınıf hademe	950	Onbaşı	28,5
2. sınıf hademe	750	Nefer	19
3. sınıf hademe	650	*Astsubay ve erât ayrıca elbise ve tayinât alıyordu.*	
4. sınıf hademe	300		

Kaynak: Yukarıdaki veriler savaş yılları *Düstûr*'larından derlenmiştir.

İşçi kesiminin durumu memurdan pek farklı sayılmazdı. Savaş yıllarında işçi ücretleri görünürde bir artış kaydetmişse de reel olarak işçi kesiminin satın alma gücü sürekli düşmüştü. Tarım işçisi

Tablo: XI - 1913 yılı Mart, Nisan, Mayıs aylarında Osmanlı topraklarında tarım işçisi gündelikleri (kuruş)

		Mart	Nisan	Mayıs
Aydın	Erkek	9 - 11	9 - 14	12 - 16
	Kadın	4 - 5	5 - 6	5 - 8
Ankara	Erkek	7	7 - 8	8 - 15
	Kadın	3,5	3,5 - 4	4 - 5
Kırşehir	Erkek	6		7 - 8
	Kadın	4		3 - 3,5
Kayseri	Erkek	6	6 - 7	6 - 7
	Kadın	3	2,5 - 3	3 - 3,5
Yozgad	Erkek	6	6 - 7	5 - 6
	Kadın	3	2,5 - 3	3 - 3,5
Sivas		6 - 8	6 - 10	6 - 8
Ma'muretü'l-aziz		8 - 10	5 - 10	7 - 8
Malatya	Erkek	7,5	5	7
	Kadın	3,5	2	2
Kastamonu		6 - 8	7 - 8	7 - 9
İnebolu		5 - 8	5 - 8	8 - 10
Çankırı		4 - 5	5 - 6	8 - 9
Konya		8 - 10	10 - 12	7,5 - 10
Adana		11 - 14	11 - 13	15 - 17
Halep		5 - 6	6 - 7	6 - 7
İskenderun		8 - 10	8 - 10	9 - 12
Maraş		7 - 8	8 - 9	8 - 10
Diyarbekir	Erkek	5	6 - 8	6 - 8
	Kadın	2,5	2,5	2,5
Mardin	Erkek	4	5 - 7	7 - 8
Beyrut		6 - 12	6 - 15	6 -15
Trabzon		6 - 12	6 - 10	5 - 10
Erzurum		3 - 5	3 - 5	6 - 8
Van		7	7	6
Bitlis		5 - 6	5 - 6	5 - 7
Musul		4 - 5	8 - 10	6 - 8
Bağdad		5 - 12	5- 11	5 - 11
Yemen		3 - 20	3 - 20	-
İzmit		10 - 12	10 - 12	12 - 15
Bolu	Erkek	6	5	6
	Kadın	3	3	3
Kal'a-i Sultaniyye	Erkek	8 - 10	9 - 12	9 - 14
	Kadın	6 - 9	4 - 6	5 - 9
Urfa	Erkek	3 - 7	5 - 10	5 - 10
	Kadın	1 - 2	2 - 4	2 - 3
Zor	Erkek	5 - 7	6 - 7	6 - 7
	Kadın	-	-	4
Hüdavendigâr Ziraat Ameliyyat Mektebi	Erkek	7	7	8
	Kadın	-	8	5 - 6

Kaynak: "1329 senesi ahvâl-i ziraiyye ve cevviyyesi," *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası*, sene 4, adet 33-34, 31 Kânun-ı evvel 1329, s. 633-729.

1914 ortalarında gündeliğiyle 5-10 kıyye arasında buğday satın alabilirken, 1918 yılı yaz aylarında ücreti ancak 1,5-2 kıyyeyi karşılayabiliyordu. Tarım kesiminde 1913-1914 yıllarında ortalama gündelik ücret erkekler için 5-10 kuruş, kadınlar için 3-6 kuruş arasındaydı. Adana ve Ege yöresinde ücretlerin zaman zaman 25-30 kuruşa kadar

yükseldiği görüldü. Doğu vilayetlerinde ise 3 kuruşluk gündeliğe sık rastlanıyordu. Kadın işçi gündeliğinin en düşük olduğu yöre Urfa sancağıydı. Bu yörede gündeliği 1 kuruşa çalışan kadın ender değildi.[4] (Tablo: XI)

Savaşla birlikte Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu tüm kırsal nüfusu tarlada çalışmaya zorunlu kıldı. Ancak bu mevzuat serbest kalabilecek emek arzını daha da daralttı. Sınırlı emek arzı kimi yörelerde tarım kesiminde belirgin bir ücret artışına yol açtı. Genel fiyat düzeyini çok geriden izlese de tarımsal işgücü ücretlerinde nominal bir artış görüldü. Adapazarı yöresinde 1913 yılında ücretler 10-15 kuruş arasında değişirken, 1917 Temmuz ayında orakçı için 60 kuruş, demetçi için 80-85 kuruş, çapacı için 20 ve çiftçi için 100-150 kuruş gündelik ödendi.[5] Ücretliler arasında görece iyi durumda olan kesim malî, ticarî ve bir ölçüde sınaî kuruluşlarda çalışanlardı. Düyunu Umumiye, yabancı bankalar ve benzeri kuruluşlar geçinme endekslerini izleyerek fiyatlardaki gelişmeleri belirli bir gecikmeyle de olsa, aylıklara yansıtmışlardı.

İkinci Meşrutiyet yıllarında sınaî kuruluşlarda çalışan işçilerin ücretleri tarım işçilerininkinden pek az farklıydı. 1917'de yayımlanan 1329-1331 [1913-1914] Seneleri Sanayi İstatistiki çeşitli sanayi kollarında ortalama işçi ücretlerine de yer veriyordu. Bu kaynağa göre, işçi gündelikleri genel ortalaması 1913'te 12-14, 1915'te 14-16 kuruş arasında değişmekteydi.[6] (Tablo XII) Şekercilik, konservecilik, dokuma sanayii, sigara kâğıdı fabrikaları gibi kadın işçi oranının yüksek olduğu iş kollarında gündelikler genel ortalamaya oranla çok daha düşüktü. Sınaî faaliyetler arasında en düşük ücret ortalaması en çok kadın işçi çalıştıran ham ipek üretiminde görülüyordu. En yüksek ücretler vasıflı işçi çalıştıran ağaç sanayiindeydi. Ancak 1915 yılında marangozluk kesiminde işlerin azalması sonucu gündelikler düşmüştü. Değirmencilik, basımevi, bira ve çimento fabrikalarında vasıfsız işçi oranının düşük oluşu nedeniyle ücretler görece daha yüksekti.

1915 işçi gündelikleri ortalaması 1913'e oranla bir miktar artış göstermişti. Bu artış savaş yıllarında da devam etti. Ticaret ve Ziraat

4 "1329 Senesi Ahval-i Ziraiye ve Cevviyesi", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, sayı 33-34, 31 Kânunuevvel [Aralık] 1329, s.633-729.

5 "Muhabir Mektupları: Adapazarı, 8 Temmuz", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 9, 16 Temmuz 1333, s.140.

6 *Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329-1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1333/1917, s.23; Yeni harflerle: *Osmanlı Sanayii 1913, 1914 Yılları Sanayi İstatistiki*, haz. A. Gündüz Ökçün, S.B.F. Yayını, Ankara, 1970, s.21.

Tablo: XII - 1913, 1915 yıllarında sanayi kollarında işçi gündeliklerinin ortalamaları

Sanayi'in türü	1913	1915	Sanayi'in türü	1913	1915
Besin			**Ağaç**		
Değirmencilik	15,1	16,2	Marangozluk	16,3	14,2
Makarna üretimi	13,9	15,2	Kutu üretimi	17,5	19
Şekercilik ve tahin üretimi	7	12,7	Sair ağaç sanayii	-	15
Konserve üretimi	5	9			
Bira üretimi	14,4	19,6	**Dokuma**		
Buz üretimi	15	-	Yün iplik ve yünlü dokuma	8,4	9,5
			Pamuk ipliği ve pamuklu dokuma	-	7,8
Toprak			Ham ipek üretimi	4	4
Tuğlacılık	14,2	-	İpek dokuma	6,8	7,6
Kireç sanayii	13,5	17	Sair dokuma üretimi	5,4	5
Çimento üretimi	11,4	-			
Çimento yan ürünleri	15,8	18,4	**Kimya**		
Porselen ve elmastraşçılık	14	-	Yağ üretimi	17,1	-
Deri sanayii (Debagat)	13,6	13,9	Sabun üretimi	11,3	11,1
			Pamuk özü üretimi	12,9	-
Kağıt			Diğer kimyasal üretim	14	-
Sigara kağıdı üretimi	9,8	11,4			
Matbaacılık ve sair kağıt üretimi	13,6	15,9			

Kaynak: *Ticaret ve Ziraat Nezâreti 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1333/1917, s. 23.

Nezareti istatistiğinde 1916 ve 1917 yılları işçi ücretlerinin "amelenin nedreti" ve "gala-i es'âr [pahalılık]" nedeniyle "nispetsiz bir dereceye" çıktıkları belirtilmişse de bu yıllarda 100 kuruşun üzerinde gündeliklere pek ender rastlanmıştı. Diğer işkollarına oranla yüksek gündelik ödenen basımevlerinde gazete mürettibinin gündeliği savaş öncesi 25-30 kuruşken savaşın son yılında ancak 60-80 kuruşa yükseldi.[7]

Bir özel girişim olan Osmanlı İttihat Saraçlık Anonim Şirketi imalathanelerinde ustabaşı, ustabaşı muavini, makineci, birinci sınıf usta, ikinci sınıf usta, kalfa, mümtaz çırak, çırak ve yamak olmak üzere dokuz sınıf çalışan vardı. İşe alınan yamak olarak başlar, 1918 başında 6 kuruş gündelik alırdı. İki ay sonra çıraklığa terfi eder ve eline 8 kuruş geçerdi. Altı ay sonra mümtaz çırak olur, ücreti 10-12 kuruşu bulurdu. Saraçlık şubesinde kalfalara 15 ile 25, ustalara 30 ile 55 kuruş arasında gündelik veriliyordu. Kunduracılık şubesi ustalarının gündelikleri 60 ile 120 kuruş arasında değişiyordu. Bu

7 Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, Yale University Press, New Haven, 1930, s.152.

şubede işler kısmen götürü usulüyle yürütülüyordu. Her iki şubede ustabaşı muavini 2500, ustabaşı 3000 kuruş aylık alıyordu. Hastalık halinde işçinin ilaçları şirketçe veriliyor, işçiye altı güne kadar ücretli izin tanınıyordu. Altı günden sonra, hastalığın sürmesi halinde yarım gündelik ödeniyordu.[8]

Devlet işletmelerinde çalışanların ücretleri özel kesim gündeliklerine oranla daha düşüktü. İmalat-ı Harbiye, Seyr ü Sefain, tersane, demiryolu fabrikaları gibi kamu işyerlerinde gündelikler savaş yıllarında ancak 15-20 kuruşa yükselebildi.[9] 30 40 yıldan fazla devlet hizmetinde bulunan işçilerin gündeliklerinin 25 kuruşu geçtiği enderdi. 30-40 kuruş gündelik alan işçi parmakla gösterilecek kadar azdı. Harbiye Nezareti'ne bağlı Yedikule İplik Fabrikası ve Makriköy Bez Fabrikası'nda çalışanların durumları görece daha iyiydi. Bu fabrikalardaki işçilerin eline 60-70 kuruşa kadar gündelik geçiyordu. Parça başına ücret alanlara malın uzunluk ya da ağırlığına göre ödeme yapılırdı. Bu tür iş görenlerin aylık gelirleri ortalama 25 lirayı buluyordu.[10]

Devlet işletmelerinin çoğunluğu Harbiye Nezareti'ne, İmalat-ı Harbiye'ye bağlıydı. Savaş yıllarında askere alınan birçok işçi devlet fabrikalarında asker statüsünde çalışıyordu. Bu tür işçilerin gündelikleri asker oluşları nedeniyle çok daha düşüktü. Gündelikleri 30 ile 100 para arası değişiyordu.[11] Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i

---

8 "Tetkikat: Memleketimizde Sınaî Şirketler, Fabrikalar ve Darüssınaîler; Osmanlı İttihat Saraçlık Şirketi ve Darüssınaîsi -1-", *Sanayi*, sayı 25, 31 Kânunusani [Ocak] 1334, s.8.

9 Devlet fabrikalarında çalışanların gelirleri savaş boyunca çok az fark etmişti. Ancak savaşın sonlarına doğru gündelikler artırılmıştı. Bkz. "Tersane fabrikalarında: Vatanın aziz ve kıymetli evlatları taltif ediliyor; amele yevmiyelerinde yüzde 100, 150, 200, 250 nispetinde zam ...". *Sanayi*, sayı 36, 15 Temmuz 1334, s.110-112. Yazı, bahriye fabrikalarında çalışan işçilerin durumunu şöyle ifade ediyordu:
"Her şey pahalılaştı. Hayat son derece darlaştı. O kadar ki altından kalkılmaz oldu. Amele yine eski, pek az tahsîsâtiyle çalışıyor. ...
... Bahriye fabrikalarında şimdiye kadar nefer muhassasâtıyle çalışmış ve el'an çalışan yüzlerce fedakâr, nâmuslu amelenin, evlâd-ı vatanın pek malıdut yevmiyelerine 1Temmuz'dan itibaren miktar-ı kâfî zemâim icrasına emr ü tasdik buyurarak kısmetlerini, rızklarını genişlettiler."

10 S. Gündoğdu, "Müessesat ve Fabrikalarımızı Ziyaret: Yedikule İplik Fabrikası, Makriköy Bez Fabrikası", *Sanayi*, sayı 12/39, c.2, 31 Ağustos 1334, s.145.

11 İbrahim Pertev, "Beylik Fabrikalarda Amele Yevmiyeleri", *Sanayi*, sayı 42, c.2, 31 Kânunuevvel [Aralık] 1334, s.196-197.
İbrahim Pertev, Cihan Harbi yıllarında beylik fabrikalarda çalışan işçilerin durumu hakkında şunları yazıyordu:
"Bu devlet şimdiye kadar san'atkârlarını, amelesini lâyıkı vechile düşünmemek, doğrusunu istermisiniz, onları daima aç bırakmak siyasetini ta'kib ve tatbik etmiştir. Zavallı san'atkârlarımızın, işçilerimizin, beylik fabrikalarda 15, 20 kuruştan fazla yevmiyeye nâil oldukları yok. İmalât-ı Harbiye, Seyr-ü Sefain, tersane,

İslamiyesi aracılığıyla Birinci Ordu-yu Hümayun'a bağlı olarak oluşturulan Birinci Kadın İşçi Taburu'nda tabur kâtibesinin aylık maaşı 600, bölük kâtibelerinin 500, tabur iaşe memuresinin 600, tabur ribevi memuresinin 500, bölük başının 600, tabur başının 400, hastabakıcının 300, terzinin 500, işçilerin 250 kuruş olarak belirlenmişti. Kıdem ve hizmete göre bu miktarlar artabiliyordu.[12]

Gelir düzeyi konusunda esnaf daha şanslıydı. Kentlerde en yüksek ücreti kayıkçı, mavnacı, arabacı ve hamal esnafı alıyordu. Esnaf cemiyetlerinde örgütlenmiş bu kesimin İstanbul Murahhası Kemal Bey aracılığıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde önemli bir yeri vardı. İstanbul'un tüm taşımacılık işlerini ellerinde bulunduran esnaf cemiyetlerine şehreminlerinin söz geçirmesi çok güçtü. Kayıkçı, mavnacı, arabacı ve hamal esnafı taşıma ücretlerini dilediği gibi saptıyor, İstanbul'un iaşesini fiilen elinde bulunduruyordu.[13] 1918

şimendifer fabrikalarında amele yevmiyeleri pek dûn... Buralarda öyle ustalar varki pek muktedir, pek mâhir, pek müsteid, çalışkan... 20, 30, 40 yıldan beri devlete hizmet ettiği hâlde yevmiyesi hâlâ 15 ile 20 kuruş arasında!... Hele değirmen, kömür madenleri gibi yerlerde çalışan amelemizin hâli pek perişan, pek sefil... Bu zavallılara verilen yevmiye pek az ...Yavan ekmeğine bile kifâyet etmiyor.

...yevmiyelerin azlığından nâşî her tarafta amelemizin, san'atkârımızın, işçilerimizin hâli pek acınacak bir hâldedir. Bilhassa şu zamanlarda tasavvur edin. Familyası, dört beş çoluk çocuğu olan bir usta, bir amele 20 kuruş ile çalıştırılıyor. Gezdiğim beylik fabrikalarda görüyorum: Zavallı işçilerimiz hep iskelete döndüler. Çalışmak, tezgâh döndürmek değil ayakta duracak hâlleri yok. Zavallılar dört sene hep askerlikle istihdam olundular. Kimi 30, kimi 50, kimi 100 para ile fabrikalarda çalıştılar. Açlıktan, sefaletten imânları gevredi.

Ameleye, san'atkârlara yapılan bu gadr, bu bakımsızlık nedir, doğrusu bilemiyorum. Memurun kâtibin canı can da bunlarınki patlıcan mı yoksa?"

12 "Birinci Kadın İşçi Taburu", *Vakit*, 11 Şubat 1918, s.1.

13 II. Meşrutiyet boyunca Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası hamal ve mavnacı esnafının keyfi tutumundan yakınmıştı. Bu durum *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'ne şu haberlerle yansımıştı: "Gümrük Hamalları", no. 1272, 9 Mayıs 1325, s.161; "Hamallar", no. 1277, 13 Haziran 1325, s.202; "Samsun Hadisesi", no. 1309, 23 Kânunusani [Ocak] 1325, s.42; "Mavnacılar Meselesi", no. 1463, 5 Kânunusani [Ocak] 1328, s.33-35. "Yine Mavnacılar", no. 1502, 5 Teşrinievvel [Ekim] 1329, s.657-658; "Yine Mavnacılar", no. 1505, 26 Teşrinievvel [Ekim] 1329, s.705-706; "Sirkeci Hamalları", no. 1649, 30 Temmuz 1332, s.195-196; "Hamal Ücretleri", no.: 1653, 27 Ağustos 1332, s.217-218. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası Babıâli'ye verdiği lâyihalarda sürekli bu soruna değiniyor, "Dersaadet'te emtia-i ticariye kıymeti üzerine inzimâm eden fâhiş mesârifâtın tahfifi"ni talep ediyordu:

"Payitahtın ticareti tevsî' olunmak arzu edildiği takdîrde işbu ticarete tahmil olunan yükleri tahfif etmek taht-ı vücûbdadır. Hâl-i hâzırda İstanbul pahalı ve müşkilâtlı bir limandır. Bu müşkilâta mesârifin fâhişliği şehrin servet ve refahı için gayr-ı kabil-i iktihâm mevâni' teşkil ederler. Müşkilâtın başlıcası hamallar ile mavnacıların hâlidir.

Hadd-ı zâtında kanunî bir hayata mâlik olmıyan işbu iki esnaflığın asr-ı hâzır icâbâtına muvafık bir şekle ifrağı ile berren ve bahren serbestî-i münakalâtın temini elzemiyet-i şedîde tahtındadır." Bkz."İstanbul Ticareti", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1484, 1 Haziran 1329, s.370.

yılında bir hamalın aylık kazancı 75-90 Osmanlı lirasını buluyordu. Aynı yıl orduda ikinci feriğin [tümgeneral] eline aylık olarak hemen hemen aynı para geçiyordu. Birinci derecede bir daire müdürünün aylığı ise 72 Osmanlı lirası dolayındaydı.

Spekülatif Fiyat Hareketleri

Osmanlı Devleti Cihan Harbi'ne önemli stoklarla girmişti. 1914 hasatı bereketli olmuş, bir yıl önce 162 milyon kile olan buğday rekoltesi 1914 yılında 225 milyon kileye ulaşmıştı. Öte yandan tahıl ithalatı Balkan Savaşları'ndan beri sürekli artmış, temel tüketim maddelerinde hatırı sayılır stoklar oluşmuştu. Ancak savaşın uzun yıllar süreceği ve bu denli kapsamlı olacağı düşünülemezdi. Stokların yeterli olacağı ve ithalatın kısa bir süre için kısmen daralacağı bekleniyordu. Ancak dış ticaret yollarının hemen hemen tümüyle kapanacağı ve Osmanlı'nın dış bağlantılarının kesileceği hesaplanamamıştı. Oysa 1915 ortalarında savaş sona ereceğine tırmanıyordu. Aynı dönemde stoklar giderek azalıyordu. Temel tüketim maddelerinde ve askerî mühimmat ve benzeri savaş araç gereçlerinde sıkıntı çekilmeye başlanmıştı.

Osmanlı ilk kez bu denli kapsamlı ve topyekûn bir savaşın içinde kendini bulmuştu. Fiyat artışı Osmanlı geleneğinde yoktu. Devlet çoğu kez narh yöntemiyle fiyatları düzenlemiş, iyi kötü piyasayı denetleyebilmişti. Savaş harcamalarını ise 19. yüzyılda ya kaime çıkararak ya sarrafa borçlanarak ya da dış borç alarak karşılamıştı. Oysa Cihan Harbi'yle birlikte Osmanlı topraklarında yaşanmadık bir durumla karşılaşılıyordu. Topyekûn savaş alışılmadık bir hızla cephe gerisini etkilemeye başladı. Devlet daha durumun farkına varmadan piyasa hareketlendi. Psikolojik ve spekülatif nedenlerle daha darlık baş göstermeden fiyat artışları ortaya çıkmıştı. Babıâli ve belediyeler fiyatlardaki olumsuz gelişmeleri önlemek amacıyla babadan kalma klasik yönteme başvurmuş, un, ekmek, şeker, gaz, tuz gibi bazı temel tüketim maddelerini narha tabi tutmuştu. Çoğu yerel yönetim bu maddelerin dağıtımını bizzat üstlenmişti. Savaş yıllarında ülke talebini çok sınırlı ölçüde karşılayabilecek ithal bağlantılarına gidilebildi. Yunanistan ve İtalya'yla bu ülkeler savaşa girinceye kadar ticarî ilişkiler sürdürüldü. 1915 yılı boyunca yalnız Bulgaristan ve Romanya'yla bağlantı kurulabildi. Osmanlı dış ticaretinde ağırlığı olan diğer ülkelerle ilişkiler hemen hemen tümüyle kesildi. 1915 yılı sonlarında Sırbistan'ın Alman orduları tarafından işgal edilme-

si sonucu Almanya'yla demiryolu bağlantısı kurulabildi. 1916'yı izleyen dönemde bazı mallar, bu arada savaş araç gereçleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan getirtilebildi. Ancak tüm bu önlemler piyasada oluşan talebi karşılamaya yetmiyordu. İaşe örgütlerinin yetersizliği ve yolsuzluklar nedeniyle dağıtım sürekli aksamış, art arda değişik örgütlenme biçimlerine başvurulmuşsa da temel tüketim maddelerindeki darlık önlenememişti. 1915 sonlarına doğru şeker, çay, kahve, gaz, giyim eşyası piyasadan tümüyle çekilmiş, istifçiler ve karaborsacılar aracılığıyla el altından satılmaya başlamıştı.

1915 yılının ortalarına kadar belirgin bir artış göstermeyen fiyatlar, yılın ikinci yarısından itibaren stokların tükenmesi ve yenileme olanağının olmayışı nedeniyle hızla yükselmeye başladı. İaşe örgütlerinin saptadıkları karne fiyatlarıyla piyasa fiyatları arasındaki fark giderek büyüdü. Serbest piyasada o güne değin alışılmadık, eşi görülmedik fiyat artışlarıyla karşılaşıldı. (Tablo XIII) İstanbul'da ekmeğin savaş öncesi okkası, kalitesine göre 0,875-1,25 kuruşken savaşla birlikte karne ekmeği 1,5 kuruş olarak belirlendi. Bu fiyat Ekim 1916'da 2 kuruşa ve daha sonra 2,5 kuruşa kadar yükseldi. Diğer illerde de benzer fiyat saptamalarına gidildi. Karneyle satılan ekmek fiyatı 2 ile 4,5 kuruş arasında oynuyordu. Oysa serbest piyasada ekmek fiyatları alabildiğine yükselmiş, örneğin Adana'da karne ekmeği 4,5 kuruşken karnesiz aynı ekmek 35 kuruşa satılır olmuştu. Ekstra undan yapılan ekmek ise 80 kuruşa kadar çıkmıştı.[14] Aynı ilde savaş öncesi 1 kuruş dolaylarında satılan 1 okka buğday 60 kuruşa kadar alıcı buluyordu.

Tablo: XIII - Cihan Harbi'nde İstanbul'da karne ve piyasa fiyatları (yıllık ortalama kıyye/kuruş)

	Ekmek		Şeker		Fasulye		Koyun eti	
	karne	piyasa	karne	piyasa	karne	piyasa	karne	piyasa
1914	-	1,25	-	3	-	4	-	7
1915	-	1,65	-	7,5	-	7	-	8,5
1916	1,6	9,5	-	30	-	15	-	16
1917	2,5	18	20	112	10	40	30	35
1918	2,5	34	30	195	15	65	50	125

Kaynak: Vedat Eldem, "Cihan Harbi'nin ve İstiklâl Savaşı'nın ekonomik sorunları," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der: Osman Okyar, Ankara, 1975, s. 384.

14 "Muhabir Mektupları: Adana, 3 Kânunusani [Ocak] 1334", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 4/28, 24 Kânunusani 1334, s.54; "Ticarî Haberler: Adana, 10 Mart", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 13/37, c.2, 3 Nisan 1334, s.215.

Diğer besin maddelerinin fiyatlarında da benzer gelişmeler izlendi. Et narhı kıyyesi 20-35 kuruşken serbest piyasada 200 kuruşa kadar satılmış, yumurtanın tanesi 0,5 kuruştan 8 kuruşa yükselmişti.[15] İthalatı büyük ölçüde aksayan şekerin okkası 3 kuruştan 300 kuruşa, gazın okkası 1,5 kuruştan 200 kuruşa çıkmıştı. Savaş öncesi okkası 12 kuruş olan kahvenin bir ara 1000 kuruşa satıldığı görülmüştü. Savaş yıllarında, arz talep ilişkilerinin yanı sıra fiyat hareketlerini yönlendiren önemli bir etmen söylentiler ve gerçekdışı beklentiler oldu. Cephe haberleri fiyatları sürekli etkiledi; tüccar siyasal gelişmelere aşırı duyarlılık gösterdi. Romanya'nın savaşa girişi gazyağı fiyatlarında tek bir günde %80 oranında bir artışa neden oldu. 1917 sonlarında ateşkes söylentileri nedeniyle 4 Aralık sabahı 350 kuruş olan altın lira birkaç saat içerisinde %26 artarak 440 kuruşa yükseldi; ardından aynı gün 410 kuruşa düştü.[16] Rusya'nın savaştan çekilişi ve silah bırakışma söylentileri sonucu piyasadaki kararsızlık bir gün içerisinde toptan fiyatlara yansıdı, bazı tüketim maddelerinde belirgin düşüşler kaydedildi.[17]

Savaş yıllarında bankaların kredi politikaları mal fiyatlarını gelişigüzel etkiledi. Kimi kez kredisizlik fiyat artışına neden olurken zaman zaman da ters sonuçlar doğurdu. 1917 sonlarına doğru fiyatlardaki düşüşün temel nedenlerinden biri çoğu bankanın tüccara ardiyelerine teslim edilen mal karşılığı verdiği krediyi kesmesi ve para sıkıntısına düşen tüccarın ardiyede stok ettiği malını piyasaya sevk etmek zorunda kalmasıydı.[18] Böylece Kasım 1917 sonunda 150-160 kuruş olan sabun Ocak 1918 başında 110-115 kuruşa, keten tohumu 60 kuruştan 20-25 kuruşa, üzüm ise 60-70 kuruştan 40-50 kuruşa düştü. Buna karşılık ateşkes söylentileri ardından altın fiyatları alabildiğine yükseldi; 18 Aralık sabahı 350 kuruş olan altın Osmanlı lirası bir hafta sonra 545 kuruştan alıcı buldu. Rusya'yla silah bırakışması ertesinde fiyatlardaki düşüşün bir diğer nedeni Rus ve Romen ticaret filolarının Karadeniz'de tekrar taşımacılığa girişeceği ve temel ihtiyaçların denizyoluyla Romanya, Kafkasya, Avrupa Rusyası ve Orta Asya'dan karşılanacağı umuduydu. Ancak, fiyatlarda %20'ye varan bu düşüş çok sürmedi. Beklentileri gerçekleşmeyen tüccar, fiyatları eski düzeyine çıkardı. Aynı şekilde, Ekim 1918 başında barış söylentileri fiyatlarda ansızın %35'lik bir düşüşe yol açtı. Çanakkale Boğazı dışında bekleyen erzak yüklü yüzlerce geminin birkaç gün içerisinde İstanbul'a geleceği söylentisi toptancı tüccarı paniğe sevk etti ve malını ne fiyat verilirse verilsin elinden çıkarmaya itti.

15 "İktisadî Haberler: Piyasa Ahvali", *Sabah*, 14 Şubat 1918, s.2.
16 "Piyasada Vaziyet", *Vakit*, 5 Kânunuevvel [Aralık] 1917, s.2.
17 "Mütarekenin Piyasamızdaki Tesirleri", *Vakit*, 3 Kânunuevvel 1917, s.2.
18 "Piyasa Ahvali", *Vakit*, 6 Kânunuevvel, 1917, s.2.

Öte yandan Osmanlı topraklarında ülke düzeyinde ulusal pazarın ve pazar göstergelerinin yeterince gelişmemiş oluşu yöreler arasında fiyat farklarının belirginleşmesine neden oluyordu. 1914 yılında, 26 kalem temel tüketim maddesinden oluşan tüketici geçim sepetinin fiyatı Trabzon'da 59 kuruşken Mersin'de 187 kuruşa kadar çıkıyordu. (Tablo XIV) Savaş yıllarında piyasanın şeffaflıktan yoksun oluşu, taşımacılığın büyük ölçüde aksaması, yerel piyasalar arasında yeterince iletişim kurulamaması, söylentilerin taşraya değişik biçimlerde yansıması ve fiyat denetiminin vilayetlerde farklı etkinlikte gerçekleştirilişi yöreler arası fiyat farklılıklarını daha da belirginleştirdi. Mart 1918'de şekerin okkası İstanbul'da 100-110 kuruşken Kayseri'de 200-220 kuruşa satıldı; gazyağının tenekesi İstanbul'da 7,5, 8 liraya verilirken Ankara'da 18 liradan alıcı buldu.[19] Kaotik bir piyasa savaş sonuna kadar devam etti. Kâr hırsı her türlü yurtseverlik duygularına üstün geldi. İstifçi, karaborsacı, savaş zengini, muhtekir, her ne adla anılırsa anılsın Osmanlı toplumunun yüzyıllardır görmediği yeni bir toplumsal katman doğuyordu.

Tablo: XIV - 1914 yılında Osmanlı vilayetlerinde 26 kalem besin maddesinden oluşan sepetin fiyatı (kuruş)

Adana	95	İstanbul	86
Ankara	129	İzmir	69
Antalya	87	Kastamonu	137
Denizli	65	Kayseri	92
Diyarbekir	95	Konya	142
Edirne	79	Mersin	187
Elaziz	143	Samsun	81
Erzurum	89	Sivas	78
Eskişehir	85	Trabzon	59
Giresun	121	Zonguldak	92

Kaynak: *Başvekalet Merkez İstatistik Müdüriyet-i Umûmâsi: İhsaî Yıllık*, 1. c., İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1928, s. 172.

Tüketici Geçinme Endeksi

Cihan Harbi yıllarında Düyunu Umumiye İdaresi artan hayat pahalılığı karşısında memurunun satın alma gücünü korumak amacıyla bir ek ödenek uygulamasına gitti. İstanbul kenti perakende fi-

19 "Taşra Piyasaları: Ankara, 12 Mart, Kayseri, 25 Mart", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 13/37, c.2, 3 Nisan 1334, s.213-215.

Tablo: XV - Temel tüketim maddeleri fiyatlarının savaşın son iki yılında gelişimi (okka / kuruş)

	Temmuz 1914	Ocak 1917	Eylül 1917	Ocak 1918	Eylül 1918
Şeker	3	62	150	140	250
Kahve	12	160	450	1000	600
Pirinç	3	35	90	95	90
Makarna	3	42	90	110	95
Patates	1	8	20	36	27
Fasulye	4	19	55	65	65
Soğan	0,5	6	11	16	16
Zeytinyağı	8	45	140	200	180
Tuz	1,5	2,5	2,5	2,5	5,5
Süt	2	9	19	40	45
Kaşarpeyniri	12	55	130	250	280
Koyun eti	7	28	65	130	120
Sade yağ	20	100	210	260	400
Yumurta	0,5	1,5	2,5	7,25	4,25
Sabun	7	32	75	140	140
Gazyağı	1,5	50	110	125	160
Odun kömürü	0,5	2,75	5,5	10	13
Odun	45	150	320	380	540

Kaynak: Ahmet Emin, *Turkey in the World War*, New Haven; Yale University Press, 1930, s. 147-148.

yatları sürekli izlendi, aşırı fiyat artışlarının bu kuruluşta çalışanlar üzerindeki olumsuz etkisi ek ödeneklerle bir ölçüde giderildi. Savaş yıllarında fiyat hareketlerinin saptanabilmesi için en güvenilir kaynak bugüne kadar Düyunu Umumiye verileri oldu. Bunlar Türkiye tarihinin ilk geçinme endeksleriydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası bu verilerden yararlanarak hesaplamalara gitti.

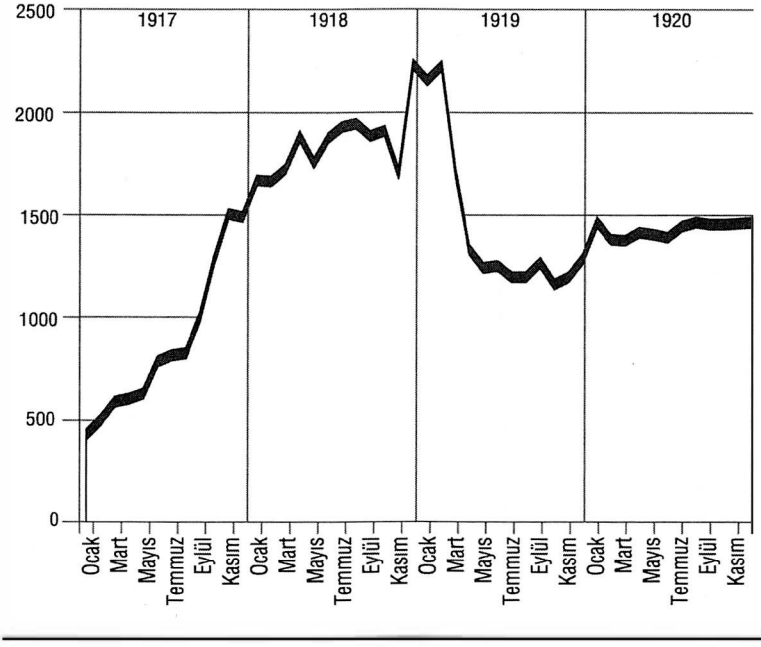
Düyunu Umumiye İdaresi'ne göre, geçim endeksinin oluşturulmasında kullanılabilecek bazı temel tüketim maddelerinin savaş öncesi (Temmuz 1914) ve savaşın son iki yılında perakende fiyatları Düyunu Umumiye tarafından düzenlenmişti. (Tablo XV) Bu kayıtlara göre geçim endeksinde yer alan temel tüketim maddelerinin fiyatları yukarıda belirtildiği gibi 1916-1917 arasında dört kat arttı. 1914 Temmuz ayı taban olarak alındığında tüketici geçim endeksi 1917 Ocak ayında 405 puana, 1918 Ocak'ında 1945'e ve Aralık 1918'de 2205'e yükseldi. 1916, 1917 ve 1918 yılları artış ortalamaları sırasıyla 280 puan, 839 puan ve 1790 puandı. Temel tüketim maddelerinin perakende fiyatlarından derlenen İstanbul geçim endeksinin Ocak 1917 ertesindeki aylık gelişimi Tablo XVI ve Grafik III'te gösterilmiştir.

Osmanlı toplumu ilk kez bu derinlikte fiyat hareketleriyle karşı karşıya geliyordu. Değerli maden esasına dayalı para politikaları fi-

Tablo: XVI - GrafikIV - İstanbul tüketici geçinme endeksinin Ocak 1917 ertesi gelişimi (Temmuz 1914 = 100)

	1917	1918	1919	1920
Ocak	405	1645	2130	1440
Şubat	475	1640	2200	1355
Mart	565	1700	1680	1350
Nisan	580	1860	1305	1390
Mayıs	605	1730	1215	1380
Haziran	760	1850	1225	1365
Temmuz	790	1905	1170	1420
Ağustos	800	1920	1170	1440
Eylül	975	1860	1240	1430
Ekim	1255	1885	1135	1430
Kasım	1480	1675	1170	1435
Aralık	1465	2205	1260	1440

Kaynak: Ahmet Emin, *Turkey in the World War*, New Haven; Yale University Press, 1930, s. 147-148.

yatlarda bariz hareketleri engelliyor ve piyasaya fiyat istikrarı sağlıyordu. Oysa Cihan Harbi'nde durum farklıydı. Savaşın finansmanı kâğıt parayla gerçekleştiriliyordu. Karşılık gösterilen Alman hazine bonoları arzın sınırlı olduğu, talebin sürekli körüklendiği bir ortamda anlamını yitiriyordu. Enflasyon o günkü deyişle "gala-i es'âr" ka-

çınılmaz olmuştu. Dünya tarihinin ilk derin enflasyonunu Osmanlı Devleti yaşıyordu. Savaş sonrası Almanya'nın hiperenflasyonu Osmanlı'yı fersah fersah geride bırakmışsa da enflasyonu ilk keşfeden Osmanlı olmuştu.

Bu denli yüksek bir enflasyon karşısında Babıâli çaresizdi. Para, pul olmuş, piyasada fiyat göstergesi diye bir şey kalmamıştı. Kimse cebindeki kâğıdın, evrak-ı nakdiyenin satın alma gücünden emin olamıyordu. Tüccar malda kalmayı tercih ediyor, kendi arasında spekülatif alım satımda bulunuyordu. Fiyat artışlarından doğal olarak en çok sabit gelirli kesimler etkilenmişti. Memur, asker ve emeklilerin eline geçen paranın satın alma gücü günden güne düşmüş, yaşam koşulları toplumun bu katmanları için giderek güçleşmişti. İstanbul'da orta dereceli bir memurun geçimi için gerekli temel tüketim maddelerinden oluşan sepetin 1914 Temmuz ve 1918 Eylül ayları maliyetleri Tablo XVII'de verilmiştir. Düyunu Umumiye İdaresi derlediği geçinme endeksinde memurun kendi konutunda oturduğunu varsaymış, aylık masraf tutarında konut kiralarına yer vermemişti. Oysa savaş yıllarında İstanbul'da kiralar alabildiğine yükselmişti. Sınır boylarından akın eden on binlerce göçmen İstanbul'da konut sıkıntısına neden oldu. Birkaç ay içerisinde ev kiralarının iki katına çıktığı görüldü; ev sahibi yıllık kontrat imzalamaktan kaçınır oldu. Babıâli ev kiraları sorununa ilk kez 1918 baharında eğildi. 8 Nisan 1918'de kira artışlarını sınırlayan bir yasa çıkardı. Yasada, kiraların 1 Mart 1916'da ödenen miktarın ancak %50'si oranında yükseltilebileceği, yürürlükteki tüm kira kontratlarının savaşın bitiminden altı ay sonrasına kadar geçerli olacağı, sözleşmenin sonuna değin yasal mercilerin kiracı çıkarmayla ilgili davalara bakmayacağı belirtiliyordu.[20] Ev sahibi bu mevzuattan doğal olarak hoşnut kalmadı. Mart 1916 kiraları, konut vergisi, artan sigorta ve bakım masraflarını bile karşılamıyordu. Bu nedenle ev sahibi bir yolunu bulup eski kiracısını çıkarıyor, yerine yasal mercilere başvurmayacak ve ödemede güçlük çıkarmayacak kiracı bulmaya çalışıyordu.

Men-i İhtikâr Heyeti

İttihatçı hükümetin iaşe sorununun üstesinden gelememesinin temel nedenlerinden biri spekülatif girişimlerle nasıl mücadele edileceğini bilememesiydi. Artık babadan kalma narh yöntemlerinin

20 "Sükna İçin İcar ve İsticar Olunan Mahallerin İcar Bedelatı Hakkında Kanun 8 Nisan 1334", *Düstur*, II. tertip, c.10, s.448.

Tablo: XVII - İstanbul'da orta dereceli bir memurun geçimi için gerekli tüketim maddelerinden oluşan sepetin Temmuz 1914 ve Eylül 1918 maliyetleri (kuruş)

	Temmuz 1914		Eylül 1918		
	1 okka	Tutar	1 okka	Tutar	Artış endeksi
Ekmek, 16 okka	1,875	30	2,50	40	133,33
Şeker, 1 okka	3	3	250	250	8333,33
Kahve, 100 dirhem	12	3	600	150	5000
Pirinç, 2 okka	3	6	90	180	3000
Makarna, 2 okka	3	6	95	190	3166,66
Patates, 6 okka	1	6	27	182	3033,33
Fasulye - nohut, 4 okka	4	16	65	260	1625
Soğan, 2 okka	0,50	1	16	32	3200
Zeytinyağı, 0,5 okka	8	4	180	90	2250
Tuz, 0,5 okka	1,50	0,75	5,50	2,25	300
Süt, 8 okka	2	16	45	360	2250
Kaşar peyniri, 1 okka	12	12	280	280	2333,33
Koyun eti, 4 okka	7	28	120	480	1714,29
Sadeyağ, 1 okka	10	10	400	400	4000
Yumurta, 16 adet	0,50	8	4,25	68	850
Toplam		**149,75**		**2964,25**	**1979,47**
Sabun, 166 dirhem	7	2,75	140	55	2000
Gazyağı, 1 okka	1,50	1,50	160	160	10666,66
Odun kömürü, 10 okka	0,50	5	13	130	2600
Odun, 0,25 çeki	45	11,25	540	135	1200
Elbise	50	50	900	900	1800
Ayakkabı	15	15	250	250	1666,66
Genel Toplam		**235,25**		**4594,25**	**1952,92**

Kaynak: 1914 için bkz: *İhsaî Yıllık,* Birinci Cilt 1928, T.C. Başvekalet Merkez İstatistik Müdüriyet-i Umûmiyyesi, İstanbul; Cumhuriyet Matbaası, 1928, s. 167; 1918 yılı Ahmet Emin, *Turkey in the World War* New Haven; Yale University Press, 1930, s. 147-148'deki verilerden derlenmiştir. Aslında tüm bu veriler Dûyûn-ı Umûmiyye kaynaklıdır.

sonuç vermediği her gün daha net anlaşılıyordu. Savaş ortamında ticaret tatlı bir kazanç kapısı oluşturmuştu. Savaş koşullarında istifçiliğin ve karaborsanın önü bir türlü alınamıyordu. Babıâli'nin birçok mala narh koymasına karşın karaborsa alıp yürümüş, kıtlığı çekilen her türlü mal el altından sağlanır olmuştu. Babıâli ilk anlık şaşkınlığı üstünden attıktan sonra kökten önlemler almaksızın hayat pahalılığının önlenemeyeceğini gördü. Tek çözüm etkin mücadeleydi. Mayıs 1917 sonlarına doğru spekülasyon ve istifçilikle resmen mücadeleye girişiliyordu.

İstanbul Polis Genel Müdürlüğü ilk iş olarak Çakmakçılar'da Abud Efendi Hanı'nı bastı. Spekülatif girişimlerde bulunan, o günün deyimiyle "hava oyunu oynayan" 200'ün üzerinde tüccarı tu-

tuklayarak Ceza Kanunu'nun 239. maddesi gereğince yargı önünü çıkardı.[21] *Sabah* gazetesinin verilerine göre bu handa iki gün içerisinde sodanın kilosu 28 kuruştan 52 kuruşa, mumunki 44'ten 70 kuruşa, limontozununki 150'den 320 kuruşa yükselmişti. Kibritin sandığı 14 liradan, 22 liraya, kininin kilosu 6 liradan 14 liraya, asit borik 90'dan 150 kuruşa, eczalı pamuk 50'den 100 kuruşa, nışadır 40 kuruştan 100 kuruşa çıkmıştı. Abud Han baskınının ardından spekülasyonla mücadeleyi yürütmek üzere Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın başkanlığında, Meclis-i Mebusan Reis Vekili Hüseyin Cahit Bey, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşaviri Osman Bey ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkez üyelerinden Doktor Nâzım ve Rasuhi beylerden oluşan Men-i İhtikâr Heyeti kuruluyordu.[22]

Yayımladığı beyannamesinde Heyet, üretimde düşüş, ulaşım güçlükleri, ücret artışları gibi nedenlerle ortaya çıkan fiyat artışlarını doğal karşılamakta olduğunu, ancak ülkede birtakım "insafsız muhtekirler"in istifçiliğe giderek yapay fiyat artışlarına yol açtıklarını, bunun sonucu tek bir günde bile mal fiyatlarında birkaç kez fiyat yükselişi ortaya çıktığını vurguluyordu.[23] Bu gelişmelerin "şekavet"ten, eşkıyalıktan, haydutluktan farksız olduğunu belirten Heyet, savaş öncesi 11 liraya satılan potinin 1917 Mayıs'ında 9 liraya, 60 paraya satılan basmanın 30 kuruşa, 4 kuruşa pazarlanan patiskanın 65 kuruşa fırladığını kaydediyor, savaş sırasında kişisel çıkar uğruna mal fiyatlarını bu ölçüde yükseltmenin "vatana hıyanet"ten başka bir şey olmadığını kaydediyordu. Nitekim Heyet'e göre, bu "vicdansızları" artık ezmek gerektiğine inanan hükümet "İhtikârın Men'i Hakkında Kanun-u Muvakkat"ı yayımlayarak bu doğrultuda gerekli önlemleri almıştı.[24]

---

21 "İhtikâr Mücadelesi Başladı: 239. Madde Tatbik Olunuyor", *Sabah*, 22 Mayıs 1917, s.3. Ceza Kanunu'nun 239. maddesi şöyle diyordu:
"Her kim kasten halk beyninde sıhhate makrûn olmayan veyahut iftira yolunda olan bazı maddeler neşri ve bâyi'in istediği fiâttan ziyade baha arzı ile veyahut emtia ve erzaktan bir şeyin başlıca sahipleri ol şey'i satmamak veya bir bahadan ziayadeye bey ettirmemek üzre ittifak ile veyahut sair hiyleli turuk ve esbâbı ittihâz ile emtia ve eşyanın veyahut devlet kavâim ve eshâmının serbestî-i bey'ü şırânın tayin edeceği bahalarının tezyid ve tenkisine tasaddi eyler ise bir aydan bir seneye kadar hapis ile mücazaat olunur ve 5 mecidiye altından 100 mecidiye altına kadar ceza-yı nakdî alınır ve eğer bâlâda beyân olunan fiil ve hareket et ve ekmek ve odun ve kömür ve bunlar gibi ahâlînin havâyic-i asliyyesinden olan erzak ve eşya hakkında vuku'a gelir ise bâlâda beyân kılınan mücazaat iki kat olarak istifa edilir."

22 "İhtikâr Aleyhinde Mücadele: İhtikâr Heyeti", *Tanin*, 27 Mayıs 1917, s.3.

23 "Men-i İthikâr Komisyonu'nun Beyannamesi", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 6, 1 Haziran 1333/1917, s.92-93.

24 "İhtikârın Meni Hakkında Kanun-u Muvakkat 24 Mayıs 1333", *Düstur*, II. tertip, c.9,

Kanun-u muvakkatte, savaşın neden olduğu olağanüstü durumdan yararlanılarak mal istif edilmesi, "serbest bir arz ve talep"le belirecek fiyatların aşırı kâr amacıyla yükseltilmesi spekülasyon ya da o günkü adıyla ihtikâr addediliyordu. Spekülatif işlemlerden doğacak suçlara sivil yargı mercilerinde bakılmayacağını, doğrudan idare-i örfiyeye, sıkıyönetim mahkemelerine götürüleceğini öngören mevzuat Ticaret Kanunu'nu geçici olarak yürürlükten kaldırıyor, spekülasyon ve istifçilik yapanın malına el konacağını, ayrıca, üç aydan üç yıla kadar hapis ve 100 liradan 5000 liraya kadar para cezasına çarptırılacağını belirtiyordu. Kanun-u muvakkat toptan ve perakende satış miktarlarını saptıyor, toptancı tüccar için satış yeri gösteriyordu. Böylece belirlenmiş yerler dışında toptan mal satışı yasaklanmış oluyordu. Tüccarın elindeki malı saklayabileceği ardiyeler saptanıyor, belirli bir süre içerisinde bu ardiyelere depo edilmeyen mallara, Men-i İhtikâr Heyeti'nin denetiminden kaçırıldığı gerekçesiyle el konuluyordu.

Öte yandan elinde Men-i İhtikâr Heyeti tarafından listesi ilan olunan malları bulunduran ya da bu malları başkası adına saklayan kişi malın miktar ve türünü Heyet'e bildirmekle yükümlüydü. Kanun-u muvakkate göre tüccar ya da esnaf malını satın aldığı zaman hangi fiyattan satmaya başlamışsa malı sonradan aynı fiyata elde etmek mümkün olmasa bile, elindeki mal tükeninceye kadar belirttiği o ilk fiyat üzerinden satmak zorundaydı. Men-i İhtikâr Heyeti faaliyete geçer geçmez ilk iş olarak dükkân camekanlarında teşhir edilen ya da içeride bulunan malların tümü için etiket konulması yükümlülüğünü getirmişti. Ayrıca tüccar ve esnaftan elinde patiska ve benzeri, kaşmir, çuha, şayak ve diğer yünlü kumaş türü, kadın, erkek, çocuk ayakkabısı, kösele ve deri bulunduranın, bu malların miktarlarını, kimden ve ne zaman satın aldığını, kendisine mal oluş ve satış fiyatlarını, en geç 12 güne kadar Heyet'e bildirecekti. Nihayet, Heyet'in beyannamesinde yer alan malların İstanbul dışına çıkarılması yasaklanmıştı.[25]

Spekülatör neye uğradığını şaşırmıştı. Sinmekten başka çaresi yoktu. Bir yandan İaşe Heyeti diğer yandan Men-i İhtikâr Heyeti

s.687-689. Kanun-u Muvakkat spekülasyonu şu şekilde tanımlıyordu:
"Hâl-i harb neticesi olarak tahaddüs eden ahvâl-i fevkalâdeden bilistifade serbest bir arz ve talep ile eşyanın takarrur edecek fiâtı yükselterek kazanmak kasdıyla alışveriş kanunen ihtikâr addolunur. Piyasada mevcut eşyanın fiâtına tesir edecek derecede yed-i vâhidde cem etmek suretiyle mübâyaası veya badelmübayaa tezyid-i fiâtına sebeb olacak surette elden ele tedâvül ettirilmesi dahi ihtikârdan maduddur."

25 "İhtikârın Meni: Men-i İhtikâr Komisyonu'nun Beyannamesi", *Sabah*, 27 Mayıs 1917, s.1-2.

fırtına gibi esiyordu. Ancak her iki heyetin iştigal alanları mevzuatta yeterince açıklığa kavuşturulmamıştı. Zaman zaman heyetler çelişik durumlar yaratabiliyorlardı. Bu nedenle her iki heyet Sadrazam Talat Paşa'nın başkanlığında ortak bir toplantı yaparak görev bölüşümüne gitmiş, Men-i İhtikâr Heyeti'nin İaşe Heyeti'nin uğraş alanı dışında kalan temel tüketim maddeleriyle ilgilenmesi uygun görülmüştü. Bundan böyle İaşe Heyeti şeker, gaz, sabun, soda ve yiyecek maddelerine narh koyacak, Men-i İhtikâr Heyeti ise kahve ve çay dahil olmak üzere diğer malların fiyatlarını saptayacaktı.[26] Savaş bundan böyle cephelerle de sınırlı kalmıyordu. Bilfiil İstanbul'da spekülasyona karşı savaş veriliyordu.

Men-i İhtikâr Heyeti'nin tüccar arasında en çok huzursuzluk yaratan kararı halk arasında "zincirleme usulü" diye anılan ticarî işleme karşı açtığı savaştı. Zincirleme usulünde mal, toptancı tüccardan doğrudan doğruya perakendeci esnafa devredilmiyor, "hava oyunu oynayan" spekülatörler arasında elden ele dolaşarak sürekli değer kazanıyordu. Sermayesi olan tüccar piyasadan malı toplayarak mal kıtlığı yaratıyor, ardından malı azar azar yüksek fiyatla piyasaya sürüyordu. Men-i İhtikâr Komisyonu'nun yaptığı bir tahkikat sonucunda Samuel Teyano ve Bayramzade İsmail Hakkı adlarında iki tüccarın piyasadan 100.000 kadar kösele deriyi 29.000 lira ödeyerek topladıkları, bu malı parça parça piyasaya sürerek %80 dolayında kazanç elde ettikleri ortaya çıkmıştı.[27]

"Zincirleme usulü"ne karşı mücadele bir filmin geri sarılması gibi ilginç bir görünüm kazanıyordu. Heyet'in kararı piyasadaki malların ilk sahiplerine devrini öngörüyordu. Böylece elinde mal bulunduran onu aldığı tüccara iade edecekti. İade işleminin nereye varacağı bilinemiyordu. Tüccar malını, aldığı fiyattan bir önceki tüccara devredecekti. Ta ki üreticiden malı alana ulaşılıncaya kadar. Zincirleme usulünün ters işletilmesi için 10 gün tanındı. Bu süre sonunda elinde birkaç elden geçmiş mal bulunduran tüccarın ya da esnafın önce askerliğinin teciline dair belgesi iptal edilerek askere alınacağı, ardından yasada gösterilen cezaya çarptırılacağı ilan edildi.[28] Men-i İhtikâr Heyeti'nin zincirleme usulüyle ilgili bildirisi kısa sürede İstanbul tüccarı arasında panik yarattı. Ticaret Odası'nda 18 kişilik bir murahhas heyet seçilerek "tüccar ve ahalinin hukukunu muhafaza" kararı aldı.[29] Murahhas heyet zincirleme

26 "İhtikâr Mücadelesi: Müşterek İçtima", *Sabah*, 12 Haziran 1917, s.1.
27 "İhtikâra Karşı Mücadele", *Tasvir-i Efkâr*, 29 Mayıs 1919, s.1.
28 "İhtikâra Karşı Mücadele: Komisyonun Yeni İcraatı", *Tasvir-i Efkâr*, 31 Mayıs 1917, s.1.
29 "İhtikâra Karşı Mücadele: Ticaret Odası'nın Dünkü İçtimaı", *Tasvir-i Efkâr*, 30 Mayıs 1917, s.1.

usulü üzerine bir layiha hazırladı; bu belge İstanbul Ticaret Odası Heyeti'nce benimsenerek Men-i İhtikâr Heyeti'ne sunuldu.

Layihada zincirleme usulünün geriye işletilmesinin birçok güçlüğe yol açacağı belirtiliyor, üzerinde spekülasyon yapılmış malların ilk sahiplerine kadar iadesi yerine bu tür mallara azami fiyat, diğer bir deyişle narh konması öneriliyordu. Men-i İhtikâr Heyeti Ticaret Odası'nın önerisini geri çevirdi. Gerekçe olarak bu tür bir uygulamanın o güne değin büyük tüccarın spekülatif girişimlerine göz yummak olacağını, buna karşılık satılık malın son sahibi olan küçük esnafı cezalandırmak anlamına geleceğini belirtti.[30] Heyet'in diretmesi üzerine mallar ilk sahiplerine dönmeye başladı. Örnek vermek gerekirse dört tüccar silsilesinden geçerek gerçekleştirilen bir zincirleme usulü işleminin geri işletilmesi sonucunda 1900 liralık deri 600 liraya ilk sahibine ulaştı.[31] Men-i İhtikâr Heyeti yayımladığı ikinci bir beyannamede zincirleme usulünün geri işletilmesini kolaylaştıracak bazı önerilerde bulundu. Bundan böyle malın son sahibi, satın aldığı kimseye başvurarak malı aldığı ve kendisine sattığı fiyat arasındaki farkı isteyebilecekti. Satıcı isterse malın bedelini vererek malı geri alacak ya da kendisine %2 kâr alıkoyduktan sonra fiyat farkını ödeyerek malı sattığı kimsede bırakacaktı. Bu işlem geriye doğru her aşama için yinelenecekti.[32] Ancak %2'lerin birçok yolsuzluğa yol açtığı görülerek bu uygulamaya bir süre sonra son verildi,[33] karar geriye işletilerek daha önce ödenen %2'lerin iade edilmesi kararlaştırıldı.[34]

---

30 "İthikâra Karşı Mücadele: Tüccar Tarafından Verilen Layihanın Reddi", *Tasvir-i Efkâr*, 1 Haziran 1917, s.1. Gazete, Komisyon'un kararını şu satırlarla savunuyordu: "... tüccarın verdiği lâyihayı kabul etmek sahib-i sermaye olan bazı kesânın şimdiye kadar vuku' bulan intifâ'at-ı azimesine göz yumup eşyanın son sahipleri olan esnafı mahvetmek demek idi. Evvelce spekülasyon yaparak mallarını pahalıya satmış olanlar kendilerine mallarının iadesi tehlikesinden kurtaracaklar ve bu suretle eşyayı galî fiâtlar ile iştira eden ufak sermayeli kimseler mahvolacaktı. Binâ'enaleyh yalnız kendi hasis menfaatlerini düşünerek verdikleri lâyihanın reddi fevkalâde musîb olmuştur."
Men-i İhtikâr Heyeti 1 Haziran tarihli bildirisinde Ticaret Odası'nın önerisini geri çeviriş nedenini şöyle özetliyordu:
"Tüccarlar nâmına serdedilen mütâlaat Komisyon'ca tetkik olundu. Büyük tüccar derhal hükûmetçe narh vaz'ı fikrinde iseler de bu suret elinde pahalı mal bulunduran küçük esnafın mahvını intac edeceği cihetle şayan-ı kabul görülmemiştir." Bkz. "İhtikâr Mücadelesi: Beyanname", *Sabah*, 1 Haziran 1917, s.1.

31 "İhtikâr Mücadelesi: Zincirleme Usulü ve Tevkifat", *Tasvir-i Efkâr*, 10 Haziran 1917, s.1.

32 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 4 Haziran 1917, s.1.

33 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 13 Haziran 1917, s.1.

34 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 17 Haziran 1917, s.1.

Men-i İhtikâr Heyeti'nin zincirleme usulüne karşı verdiği mücadele pek başarılı olmamıştı. Tüccar bir yolunu bulup devreden çıkmış, ancak birkaç gayrimüslim heyetin gazabına uğramıştı. Heyet, sonunda Ticaret Odası'nın önerisini benimseyerek narha başvurmuş, Nestlé sütünden ayakkabı tamiratına kadar ticarî yaşamın hemen her alanına azami fiyat saptamıştı. İlk narh kibrite geldi, onu fes ve kahve izledi. Ardından limontozu, mum, ecza, kalay ve çakmaktaşı narha tabi tutuldu. Kahvenin okkası toptan 100, perakende 110 kuruş olarak saptandı. Bu arada kahve narhının denetimi için kahvesi bulunan tüccar ve esnafın bir hafta içerisinde elindeki kahve miktarını Heyet'e bildirmesi istendi.[35] Kibrit için de aynı yöntem uygulandı. Kibrit satış vesikası alan esnaftan Heyet'çe dağıtılan "Üç kutu kibrit 40 para" yazılı levhayı dükkanının görünür bir yerine asması, aksine davrananların divanıharbe verileceği ilan olundu.[36] 13 Haziran günü kahve ve kibrit bildirim süresi sona ermiş, Men-i İhtikâr Heyeti yayımladığı bir bildiride gizli kahve ve kibrit bulunduranları ihbar edenlere ödül olarak ortaya çıkardıkları malların tümünün verileceği ilan edilmişti.[37]

Bu arada Heyet, ecza tüccarlarının satacakları malların fiyatlarını gösterir bir tarife hazırladı. Ecza depolarına dağıtarak isteği üzerine müşteriye gösterilmesini zorunlu kıldı. Eczacıların reçete bedelleri yine Heyet'in hazırladığı bir tarifeyle saptandı.[38] Heyet, basma, patiska, salaşpur, mermerşahi gibi malları ayrı ayrı narha tabi tuttu, basma ve patiska için vesika çıkardı.[39] Bu vesikalar için ekmek vesikaları esas alınmıştı. Puldan bir parça büyük ve üzerinde "Men-i İhtikâr Basma Vesikası" yazılı bu belgeler satış sonrası dükkân sahiplerince saklanacak ve müfettişler tarafından istendiğinde gösterilecekti.[40] Men-i İhtikâr Heyeti'nin kararına göre savaş öncesi Avrupa'dan ithal edilmiş konserve ve benzeri yiyecek maddesi, kristal ve çinko tabak vb. ev eşyası, lavanta, ziynet eşyası gibi mallar savaş öncesi fiyatının ancak iki katına satılabilecekti.[41]

Men-i İhtikâr Heyeti yayımladığı bir başka genelgede kösele, deri ve çivi fiyatlarının düşürüldüğüne dikkat çekilerek kunduracı ve

35 "Ticarî Haberler: İhtikâr Meselesi Etrafında", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 7, 16 Haziran 1333/1917, s.108-112.
36 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 9 Ağustos 1917, s.3.
37 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 13 Haziran 1917, s.1.
38 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 5 Haziran 1917, s.1.
39 "İhtikâr Mücadelesi: Basma Vesikaları", *Sabah*, 2 Temmuz 1917, s.1. Heyet nüfus başına 4 arşın basma dağıtılmasını uygun görmüştü.
40 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 4 Temmuz 1917, s.1.
41 "İhtikâr Meselesi Etrafında", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 8, 1 Temmuz 1333/1917, s.125; "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 15 Haziran 1917, s.1.

eskicilere ihtarda bulunuluyor, haklarında şikâyet vaki olur ve bu şikâyetin haklı olduğu ortaya çıkarsa şiddetle cezalandırılacakları belirtiliyordu. Bu arada Heyet, halkın ayakkabı ihtiyacını giderecek önlemler aldı, esnafa "harp kunduraları" adıyla dayanıklı ayakkabı yaptırmayı kararlaştırdı. İtibar-ı Millî Bankası, Heyet'in ucuz fiyatla deri sağlamasını kolaylaştırmak amacıyla 150.000 Osmanlı lirası tutarında kredi açtı. Levazımat-ı Umumiye-i Askerîye İdaresi deri, palamut ve benzeri bazı hammaddelerin sağlanmasında yardımcı olmayı üstlendi. Nitekim Harbiye Nezareti deri alımı için Levazımat-ı Umumiye-i Askerîye Reisi İsmail Hakkı Paşa'yı görevlendirdi. Harp kunduralarının 150 kuruşa piyasaya sürülmesi uygun görüldü.[42]

Men-i İhtikâr Heyeti'nin uyguladığı narhta mallar en ince ayrıntılarına kadar ayrı ayrı yer almıştı. Örneğin Avrupa derilerine konan narh listede 45 kalemde gösterilmişti.[43] Heyet bu tür ayrıntılarla da yetinmeyip işyerlerine bile adı zikredilerek, ayrı ayrı narh uygulama gereği duymuştu. 15 Haziran tarihli bildirisinde Beyoğlu'nda Tokatlayan Gazinosu'nda şekerli çikolata tozunun kilosunun 80 kuruş üzerinden satılacağı belirtilmişti. 18 Haziran tarihli bir başka bildiride Avrupa'dan gelen bonbon ve çikolatayı narhtan fazlaya satan tüccarın itirazı hiçbir şekilde dinlenmeyip tevkif edileceği kaydediliyordu. Yine aynı gün Nestlé süt bulunduran bazı dükkanların aşırı fiyat talebiyle süt satmaktan kaçındıkları hatırlatılıyor, elinde süt bulunduranların üç güne kadar Heyet'e başvurarak vesika almaları ve halka süt satmaları ihtar ediliyordu.[44]

Harp Kazançları Vergisi

Spekülasyonla mücadelenin odak noktası İstanbul'du. Payitaht nüfus yoğunluğu nedeniyle spekülasyona elverişli bir ortam oluşturmuştu. Özellikle dış piyasalara bağımlı olan İstanbul, tüccarın eline bakıyordu. Oysa Osmanlı'nın denizden ablukası, dış bağlantıların kesilmesine ve mal kıtlığına neden olmuştu. Bu nedenle spekülasyonla mücadele İstanbul'dan yürütülüyordu. Bu tatlı kazanç kapısının kapandığını gören spekülatör tüccar, bir süre sonra İstanbul dışına çıkarak denetimden kurtulmayı denedi. Faaliyet alanını genişletti, taşraya yöneldi. Spekülasyonla mücadeleyi İstanbul'la

42 "İhtikâr Mücadelesi: 150 Kuruşa Ayakkabı", *Sabah*, 3 Haziran 1917, s.1; "Harp Kunduraları", *Sabah*, 18 Haziran 1917, s.1; "İhtikâra Karşı Mücadele: İtibar-ı Millî Bankası'nın Bir Muaveneti", *Sabah*, 30 Mayıs 1917, s.1.

43 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 15 Haziran 1917, s.1.

44 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 18 Haziran 1917, s.1.

sınırlamak soruna çözüm getirmiyordu. Bunu fark eden Babıâli bundan böyle dış ülkelerden gelen kaçak mallarla mücadeleyi taşraya kaydırdı. Diğer vilayetlerde de spekülasyonla mücadeleye girişildi. İstanbul dışına narh konan malların çıkarılmasını yasaklamasına karşın karadan ve denizden erzak kaçakçılığının önü alınamıyordu. Nitekim taşra ve İstanbul piyasalarında fiyat farkları alabildiğine yükselmişti. Osmanlı vilayetleri arasında sanki Çin Seddi vardı. *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, Kastamonu ile Bolu ya da Konya ile Nevşehir piyasalarının fiyat farklarının normal zamanlarda neredeyse İstanbul ile New York arasındaki fiyat farkları düzeyine yükseldiğini kaydediyordu.[45] Bu yörelerde genellikle belediye meclisleri temel tüketim maddelerine narh koymuş ya da satış mağazaları açmıştı. Ancak spekülasyonun kaynağını yanlış yerde arayan ve esnafı hapse atarak ya da sürgüne göndererek çözüm bulduğunu sanan taşra belediyesi yüksek oranlı enflasyonu önleyememişti.[46] Olan halka oluyordu; mal her geçen gün kıtlaşıyor, halk parası olsa dahi satın alacak mal bulamıyordu. Öte yandan spekülatif girişimler Anadolu ticaretine yapay bir canlılık getirmişti. "Bir lokma bir hırka" zihniyetinin pabucu dama atılmış, kazanç hırsı tüccarın gözünü bürümüştü. "Ey Türk! Zengin Ol!" avazelerinin gazetelerde yer aldığı bir evrede Anadolu tüccarının başka bir seçeneği yoktu.

Spekülasyonla mücadele İttihatçıların temel çelişkisini oluşturmuştu. İttihat ve Terakki yaslanabileceği bir "orta sınıf" özlemiyle "millî iktisat"a ortam hazırlamış, sermaye birikimini özendirmişti. Ancak savaşla birlikte belirginleşen gelir bölüşümündeki çarpıklık tüm dengeleri altüst etmiş, Osmanlı'nın bekası cepheden çok cephe gerisindeki gelişmelerin tehdidine maruz kalmıştı. Savaş ortamında piyasa göstergeleriyle spekülasyonla mücadele edilemeyeceği er geç anlaşılmış, "iktisat dışı" yaptırımlara başvurulmuştu. Ancak İttihat ve Terakki'nin enflasyonla mücadele girişimi iktidarın yapı-

45 "İhtikâr Meselesi Etrafında", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 9, 16 Temmuz 1333/1917, s.142. Mecmua vilayetler arasındaki fiyat farklılıkları üzerine şu satırları yazıyordu:
"Aynı ihtiyâc-ı mübrem içerisinde bulunan memleketimizin hemân her tarafında mümkün mertebe birbirine yakın fiâtı mevcut olması lâzım gelirken bilfarz Kastamonu ile Bolu'nun yahut Konya ile Nevşehir'in piyasaları arasında şayan-ı dikkat farklar göze çarpar.
Ahval-i adiyede bu kadar farkı İstanbul'la New York piyasası arasında ancak görebilirdik."

46 Hapis ve para cezasının yanı sıra sürgün muhtekirlere verilen cezalar arasındaydı. Örneğin "Halep'te ... ihtikâra devam eden 19 kişinin tevfik edilerek Adana'ya nefyedildiği ..." Bkz. "İhtikâra Karşı Mücadele", *Sabah*, 29 Mayıs 1917, s.2.

sıyla çatışmış, spekülasyonla mücadele tüketiciye en yakın halkanın, mahalle bakkalı ve küçük esnafın peşine düşülmesiyle sonuçlanmıştı. Konya'da "mercimek kıyyesinin narhı 6 kuruşken 8 kuruşa satan Konya'nın Eksene Mahallesi'nden Bakkal Memiş bin Hasan'ın bir hafta ve sadeyağı kıyyesinin narhı 35'ken 41 kuruşa satan Yunusoğlu Mahallesi'nden bakkal Hasan Efendi bin İbrahim ve şeriki Trabzonlu Ademoğlu Mustafa'nın 15'er gün ve kuru üzümün kıyyesinin narhı 8 kuruş olduğu halde 10 kuruşa satan Konya'nın Pörçekli Mahallesi'nden Sultan Hanlı Bakkal Hacı Halil bin Mahmut bir hafta, yumurtanın üç adedinin narhı 1 kuruşken iki buçuğunu 1 kuruşa satan Beşreli Oteli müsteciri Bab-ı Aksaray Mahallesi'nden Hacı İbrahimoğlu Aziz Efendi'nin 10 gün ve bulgur kıyyesinin narhı 4 kuruşken beş kuruşa satan Zincirlikuyu Mahallesi'nden Mustafaoğlu Bekir'in bir hafta müddetle hapislerine Konya Merkez-i Bidayet Mahkemesi ceza daire-i âliyesince karar verilmişti."

Kısacası mahalle bakkalı, küçük esnaf İttihat ve Terakki'nin gazabına uğramış, Cemiyet kendi bindiği dalı kesmeye başlamıştı. Bu arada "millî iktisat" gereği gayrimüslim tüccar sıkı denetime tabi tutulmuştu. Bir kısmı spekülasyon ve istifçilikle suçlanarak para ve hapis cezasına çarptırılmıştı. Kaotik ortam, spekülayonla mücadeleye rağmen çoğu kez İttihatçılara yakın çevrelerin kazancına kazanç katmıştı. Sermaye sahibi Müslüman-Türk eşraf ve tüccar birikimini sürdürmüş, gayrimüslimlerin tasfiyesi sonucu piyasada etkinliğini artırarak fiyatları kolaylıkla güdümleyebilmişti. Men-i İhtikâr Heyeti'nin ne denli başarılı olduğu kısa süre sonra sorgulanır olmuştu. Heyetin etkinliği bir anlamda İttihatçı tüccar kesimin rakiplerinin tasfiyesi anlamına gelmişti. İktidara yakın olan köşeyi dönmüş, uzak olan zılgıt yemişti. Nitekim Men-i İhtikâr Heyeti'nin faaliyette bulunduğu ilk altı ay içerisinde fiyat artış hızı düşeceğine artış kaydetmişti. Ocak 1917'den Haziran 1917'ye kadar tüketici geçinme endeksi 405 puandan 670 puana yükselerek 265 puanlık bir artış gösterirken, Heyet'in faaliyete geçtiği Haziran ayından 1918 başına değin 670 puandan 1645 puana ulaşmış, 975 puanlık bir artış gözlenmişti.

Savaş ekonomisinin mantığı piyasa ekonomisiyle bağdaşmıyordu. Piyasada dengenin oluşması olanaksızdı. Fiyat artışları arzdaki daralmanın yanı sıra talepteki artıştan kaynaklanıyordu. Talep, arzı körüklemiyor, tersine malı kıtlaştırıyordu. Zira savaş ortamında talep neredeyse sınırsızdı. Ordu piyasadan ne bulursa topluyor, Babıâli ordu giderlerini yeni tertip evrak-ı nakdiyelerle karşılıyordu. Ordunun temel ihtiyaçlarına gem vurulamayacağına göre tek

çözüm sivil talebi sınırlamaktı. Öte yandan gelir bölüşümündeki çarpıklıklar köklü bir vergi politikasıyla giderilebilirdi. Bu amaçla İttihatçı iktidar, Men-i İhtikâr Heyeti'nin yanı sıra gelir bölüşümündeki çarpıklıkları giderici bir vergi politikasına da el attı. 1917 sonlarına doğru o sıralarda Almanya, Avusturya-Macaristan ve Fransa'da uygulamaya sokulan savaş kazançları vergileri örnek alınarak bir Harp Kazançları Vergisi Kanunu hazırlandı.[47] 37 maddelik bu yasa savaş yıllarında kazanılmış olağanüstü gelirleri vergilemeyi amaçlıyordu. Mükelleften alınacak beyanname ışığında net kazançtan savaş öncesi üç yılın ortalama kârı her savaş yılı için düşünülerek geriye kalanı Harp Kazançları Vergisi'ne tabi tutulacaktı.[48]

Aşarın yanı sıra savaş nedeniyle iaşe hissesi alınan çiftçi, kendi ürününü satan köylü, resmi dairelerde çalışan memur ve müstahdem, sabit gelirli çalışanlar, sermayesi olmaksızın emeğiyle geçimini sağlayanlar, sanatkârlar, dava vekilleri, tabip, mühendis, mimar, yayıncı, yazar, heykeltıraş, ressam, besteci, cerrah, ebe, dişçi, baytar gibi serbest meslek sahipleri, matbaacılar, taşocağı işletenler, aşar ve diğer rüsum mültezimleri, içki imalatçıları, balıkçılar, içki, tütün ve enfiye bayileri, yıllık icar bedeli 3000 kuruşu geçmeyen değirmenleri işletenler, kıyıda ve demiryolu istasyonlarında bulunanlar dışında nüfusu 2000'den aşağı olan köy sakinleri, işgal bölgelerinden göç edenler ve savaş nedeniyle "memleketlerinden kaldırılanlar" Harp Kazançları Vergisi'nden muaf tutulacaklardı.

Bu vergiye hazırlık olarak 8 Nisan 1918 tarihli "Harç Kazançları Vergisinin Temin-i Tahsili İçin Tedabir-i Evveliyeyi Muhtevi Kanun"la Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan anonim şirketler ile anonim şeklinde olan kooperatif ve sermayeleri paylara ayrılmış komandit şirketlerin 31 Aralık 1917 ya da daha sonra son bulan ticarî yıllarına ait net gelirlerini dağıtacakları sırada, Harp Kazançları Vergisi için özel bir ihtiyat akçesi oluşturmaları şart koşulmuştu. 1917 yılında kurulan şirketler tahakkuk eden miktarın yarısını ödemekle yükümlüydüler. Hükümet esas kanun çıkıncaya kadar ihtiyat akçesinin faizi şirket hesabına işlemek üzere nakden ya

47 *Harp Kazançları Vergisi Kanun Layihası*, Meclis-i Mebusan Matbaası, İstanbul, 1333.

48 "Harp Kazançları Vergisi Kanunu", *Vakit*, 27 Kânunuevvel [Aralık] 1917, s.1. *Vakit* gazetesi 37 maddelik bu kanunu şu satırlarla tanımlıyordu:
"Harb vergisi harp senelerinin fevkalâde ve munzam temettülerine aittir. Bu kazancı tebeyyün ettirebilmek için müracaat edilen usul, Almanya, Avusturya, Fransa'da olduğu gibi, alınacak beyânnâmeler üzerine tedkikât yapmak ve bulunacak safi temettüden, lâakall harbden evvelki üç senenin vasatî temettü'ü tenzil edilerek vergiye tâbi' miktarı tahakkuk ettirmekten ibârettir."

da şirketçe tercih edildiği takdirde Osmanlı devlet eshamına tahvil ettikten sonra bir bankaya yatırılmasını isteyebilecekti. Bu kanun yürürlüğe girdikten sora feshedilen şirketlerin teminat akçelerinin diğer borçlara önceliği vardı ve hükümet ihtiyaten belirlenen miktarı tevkif edebilecekti. Kanunun hükümlerini yerine getirmeyen idare meclisi azası, müdür ve muhasebeci ile hesapları denetlemeye memur müfettiş, sorumluluğu oranında bir haftadan bir yıla kadar hapis cezasına çarptırılacak ve karşılıksız kalan vergiyi müteselsil mesuliyet anlayışıyla ödemekle yükümlü olacaktı. Kanun, kapitülasyonlar kaldırıldığı için Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan yabancı şirketler için de geçerliydi. Nihayet yukarıda belirtilen şirketler dışında kalan şirketler ve harp kazançları vergisiyle mükellef olabilecek bireyler Maliye Nazırının uygun göreceği şekilde vergilendirileceklerdi.[49]

49 "Harp Kazançları Vergisinin Temin-i Tahsili İçin Tedabir-i Evveliyeyi Muhtevi Kanun 4 Nisan 1334", *Düstur*, II. tertip, c.10, s.422-423.
Madde 1- Memâlik-i Osmaniye dâhilinde icra-i muamele eden bilumûm anonim şirketler ile anonim şeklinde olan kooperatif ve sermayeleri eshâma münkasim komandit şirketler 31 Kânûn-u evvel 1333'te veyahud muahhar bir tarihte hitâm bulan sene-i ticariyyelerine aid temettuât-ı safiyelerini tevzî' edecekleri sırada zîrde gösterildiği vechile husûsî bir ihtiyat akçesi teşkil etmeye mecburdurlar. Şöyle ki mezkûr şirketlerce zikr olunan sene-i ticariyyeye mahsus tanzim edilen bilanço mucibince temettuât-ı safiye olmak üzere tebeyün eden meblağdan:
Evvelâ: Te'diye edilmiş sermayenin faizi ile hisse-i temettü mukâbili olmak ve her ikisinin mecmu'u işbu sermayenin yüzde on beşini tecavüz etmemek üzre meclis-i umûmîlerince tensib olunacak mikdar
Sâniyen: Nizamnâmeleri mucibince âdi ihtiyat akçesi (nizamnâmelerinde musarrah değil ise temettüat-ı safiyenin nihayet yüzde beşi derecesinde)
Sâlisen: Müessisler ile meclis-i idare azaları ve müdür ve memurlara hisse-i temettü veya ikramiye veya bir cihet-i hayriyeye iane olarak i'tâ'sı nizamnâmeleri iktizasından olan mebâliğ
Râbıan: Te'sisât-ı ibtidaiye imhası karşılığı (nizamnâmelerinde musarrrah değil ise demirbaş eşya kıymet-i asliyyesinin nihayet yüzde onu ve emvâl-i gayr-ı menkule kıymet-i asliyyesinin nihayet yüzde ikisi) tefrik edildikten sonra üst tarafını -harp kazançları üzerine bir vergi tarhı kanun-u mahsus ile takarrur ettiği takdîrde- tahakkuk edecek vergi borçlarının temin-i te'diyesi zımnında husûsî bir ihtiyat akçesi olmak üzere tefrik ve hıfz etmeye mecburdurlar. Ancak işbu mecbûriyyet 1333 senesi zarfında teşekkül etmiş olan şirketlerde mikdar-ı mezkûrun yalnız nısfını şamildir.
Madde 2- Birici madde mucibince ihtiyaten tevkif olunacak mebâliğin faizi şirket hesâbına işlemek üzre nakden veyahud şirketçe arzu edildiği takdîrde devlet-i'nin faizli eshâmına tahvil edildikten sonra bir bankaya tevdî' edilmesini hükûmet taleb edebilir.
Madde 3- İşbu kanunun neşrinden sonra fesh olunan şirketlerden aranılacağı muhtemel olan verginin düyûn-u saireye tercihen temin-i tahsiline medâr olmak üzre mezkûr şirketlerin bilcümle mevcudât ve matlubâtından birinci maddede gösterilen hudud dairesinde münâsib miktarını hükûmet ihtiyaten tevkif eder.
Madde 4- Birinci madde mucibince husûsî ihtiyat akçesinin emr-i teşkilinde işbu kanunun ahkâmına muhalif harekette bulunan şirketlerin meclis-i idare azasıyla

Ancak Harp Kazançları Vergisi tasarısı savaş yıllarında Meclis'ten geçmedi. İttihatçıların iktidardan düşmesi ertesinde İttihatçılara muhalif Hürriyet ve İtilaf çevresinin çabasıyla bir ölçüde İttihatçı eşrafa karşı kullanılmak üzere, 1919 yılı sonunda Ali Rıza Paşa hükümetinin bir kararnamesiyle yürürlüğe konabildi. Bu vergi bir defaya mahsus olmak üzere, 1916, 1917 ve 1918 yıllarında elde edilen olağanüstü kazançlar, o günkü deyimiyle "temettuât-ı fevkalade" üzerine tarh olundu.[50]

***

1914-1918 döneminde Osmanlı ekonomisi ilk kez topyekûn savaş olgusuyla karşı karşıya kaldı. Tüm ülke kaynakları seferber edildi. Savaş ekonomisi Anadolu'yu kent pazarlarına açtı. Savaşla birlikte ülke ekonomisi dışarıya kapandı, kendi olanaklarıyla yetinmek zorunda kaldı. O güne değin dış ülkelerden getirtilen birçok mal Anadolu'dan sağlandı. 1914'e değin Babıâli her türlü fiyat artışı eğilimini "iktisat dışı" yöntemlerle bastırmayı başarmış, ciddi bir enflasyon sorunuyla karşılaşmamıştı. Durağan bir iktisadî yapıya sahip Osmanlı Devleti'nin geleneksel gelir bölüşümü ve düşük nüfus artış hızı zaten enflasyonu olanaksız kılıyordu. Öte yandan kıymetli maden esası üzerine kurulu para sistemi Babıâli'nin para

müdür ve muhasebecilerinden ve rüyet-i hesâba memur müfettişlerinden her biri derece-i fi'llerine göre bir haftadan bir seneye kadar hapis ile mücazât görecekler ve bu hareketlerinden dolayı karşılıksız kalan vergiyi de mes'uliyet-i müştereke-i müteselsile ile zâmin olacaklardır.

Madde 5- İşbu kanunun alıkâmı memâlik-i 'de ifa-i ticaret edip merkezleri diyâr-ı ecnebîyyede bulunan şirketlerin dâhildeki şubeleri hakkında dahi tatbik olunur.

Madde 6- Birinci maddede zikr olunan şirketlerden gayrı şirketler ve harp kazançları vergisiyle mükellef olabilecek efrâddan mezkûr verginin temin-i istifası zımnında münâsib göreceği tedâbiri ittihâza Maliye Nâzırı mezundur.

50 "Harp Kazançları Vergisi Hakkında Kararname 14 Kânunuevvel [Aralık] 1335", *Düstur*, II. tertip, c.11, s.495-511; *Harp Kazançları Vergisi Hakkında Kararname*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1335; *Harp Kazançları Vergisi Hakkında Kararnamenin Suver-i Tatbikiyesini Mübeyyin Talimatname*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1335. Toplam 40 maddeyi içeren kanun hükmündeki bu kararname yedi fasıldan oluşuyordu. Birinci fasıl muafiyetlere ayrılmıştı. İkinci fasıl "harp kazançlarının suret-i tayini"ydi. Üçüncü fasıl "maktu' ve müterakki vergiler"i, dördüncü fasıl "harp kazancı vergisi ile mükellefiyeti icâb eden ahvâl-i mahsusa"yı kapsıyordu. Beşinci ve altıncı fasıllar sırasıyla "verginin suret-i tahakkuku"nu ve "veginin suret-i tahsili"ni ele alıyordu. Son fasıl ise "ahkâm-ı cezaiye" maddelerinden oluşuyordu. Kararnamede "verginin tarifi ve devre-i tatbikıyesi" şu şekilde belirtiliyordu:

"Madde 1- Harb-i Umûmî esnasında istihsâl olunan temettuât-ı fevkalâde üzerine 'Harp Kazançları Vergisi' nâmıyle bir defaya mahsus olarak fevkalâde bir vergi tesis edilmiştir. Bu vergi 1334/1918 senesi Kânûn-ı evvel nihayetine kadar hitâm bulan son üç sene-i ticariyye zarfında vuku' bulan temettuât-ı fevkalâde üzerine tarh olunur."

arzını dilediğince genişletmesini önlemişti. Böylece iktisadî yapının durağanlığı, donukluğu Osmanlı toplum düzeninin güvencesini oluşturmuştu. Savaş yıllarında İttihat ve Terakki başlangıçta piyasayı tümüyle denetlemekten kaçındı. Temel tüketim maddelerini karneye bağlayarak talebin giderilmesine çalıştı. Karaborsa ve istifçiliğin yaygınlaşması ve fiyatların alabildiğince yükselmesi üzerine narh uygulamasına geçildi. Devletin saptadığı fiyatların üzerinde satış yapanlar Divan-ı Harb-i Örfi'ye verildi. Ancak "men-i ihtikar" ya da spekülasyonla mücadele zor bir uğraştı. Büyük tüccarın spekülatif girişimlerinin önünü kesmek hemen hemen olanaksızdı. Öte yandan devlet bu tür önlemler alırken karşısında Ticaret Odası'nı buldu. Sonuçta gariban bakkal Men-i İhtikar Komisyonu'nun eline düştü. Harp Kazançları Vergisi ise bir türlü çıkarılamadı.

Savaş yıllarında İttihat ve Terakki'nin iaşe politikası istikrarlı bir gelişim gösteremedi. Karneden narha kadar değişik yöntemlere başvurulduysa da kent halkının beslenme sorununa kalıcı bir çözüm getirilemedi. Ülke etkin bir iaşe örgütünden mahrum kaldı. Buna rağmen savaş döneminde özellikle İstanbul gibi dışa bağımlı büyük ölçekli bir kentte ölümle sonuçlanan bir açlık baş göstermedi. Hükümet düşük gelirli kendi memurunu gözetti. Aşevleri sayesinde kent sekenesinin yaşamını idame ettirmesini sağladı. Osmanlı'da iaşecilik ilk kez bu boyutlarda sorun oluyordu. Devlet sosyal kaygılarla günlük yaşama etkin bir biçimde müdahale etme gereği duyuyordu. İaşecilik, İttihat ve Terakki'nin savaş döneminde zorunlu olarak uygulamaya soktuğu "devlet iktisadiyatı"nın bir parçasını oluşturdu. 1914 ertesinde devlet iktisadî yaşamın hemen her alanında etkinliğini artırdı. Dış ticaret büyük ölçüde devlet eliyle yürütüldü. Kambiyo işlemleri devlet denetimine verildi. Mebusan ve Âyan meclislerinin yanı sıra İktisadiyat Meclisi ve İaşe Meclisi gibi danışma meclisleri kurularak ülkenin iktisadî gelişimi bu kuruluşlar aracılığıyla yönlendirilmek istendi. Savaşın son yılında kurulan İaşe Nezareti ise savaş devletçiliğinin yürütme organı, Türkiye'nin ise ilk İktisat Vekâleti'ydi.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

DEVLET VE İKTİSAT
İKTİSADİYAT MECLİSİ'NDEN İAŞE NEZARETİ'NE

Cihan Harbi yıllarında kurulan heyetler aslında yeni bir iktisat anlayışının habercisiydi. Uzun yıllar devleti iktisat dışı gören hâkim görüş savaş ortamında anlamını yitirmiş, "millî iktisat" görüşleri devlete iktisadî bir işlev yükler olmuştu. Nitekim Men-i İhtikâr Heyeti İttihatçıların savaş yıllarında uygulamayı denedikleri devletçilikle ya da kendi deyişleriyle "devlet iktisadiyatı" politikasıyla uyum içerisindeydi. Bu heyetlere zamanla başka heyetler de eklendi. Dış ticareti denetlemek amacıyla ihracat heyeti kuruldu. Yabancı ülkelerle ticarî ilişkiler büyük ölçüde devlet eliyle yürütüldü. Ayrıca serbest kur politikası bırakılarak kambiyo işlemleri Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'ndan geçti. Dış ticaretin yanı sıra iç ticarette de devlet hemen hemen her alana müdahale etti. Heyet-i Mahsusa-i Ticarî, Merkez ve Taşra İaşe Heyetleri, İaşe Umum Müdürlüğü, İaşe Meclisi gibi kuruluşlar aracılığıyla arz talep ilişkilerini düzenlemeye koyuldu, karne, narh vb. yöntemlerle fiyatları güdümlemeyi denedi.

1916 yılının ilk aylarında ülkede iktisadî yapılanmaya çekidüzen vermek üzere yeni bir "iktisadî teşkilat"a gidilmesine karar verilmişti. Bu yeni teşkilat için bütçeye 7 bin lira kondu. Gündemde bir "İktisadiyat Meclis-i Âlîsi" projesi vardı. Genel iktisat politikasını saptamak, geleceğe dönük kararlar almak, savaş ertesi politikaları belirlemek üzere üst düzeyde bir karar organına gerek duyuluyordu.

Ayrıca vilayetlerde "umur-u iktisadiye müdüriyet-i umumiyeleri"nin kurulması düşünülüyordu. Vilayetler mıntıkalara bölünerek her üç vilayette bir "umur-u iktisadiye müdüriyet-i umumiyesi" bulundurulacaktı. Buralara atanacak genel müdürler mıntıka dahilinde bulunan vilayetlerin tarım, ticaret, sanayi ve iktisadî alana giren her hususta denetimini üstlenecek ve doğrudan doğruya Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne tabi bulunacaklardı.[1] Bu amaçla 13 Temmuz 1916 günü "Umur-u İktisadiye Müdüriyetleri Nizamnamesi" çıkarıldı. İlk ağızda merkezleri İzmir, Bursa ve Eskişehir olmak üzere üç iktisat müdüriyeti kuruldu. İzmir müdüriyeti Aydın vilayeti ile Menteşe müstakil livasından sorumluydu. Bursa müdüriyetinin faaliyet alanı Hüdavendigâr vilayeti ile Karesi müstakil livasıydı. Eskişehir müdüriyetine ise daha geniş bir alan düşüyordu. İzmit, Eskişehir ve Karahisar müstakil livalarıyla Konya ve Ankara merkez sancakları bu müdüriyetin kapsama alanına giriyordu. İktisat müdürleri Ticaret ve Ziraat Nazırı tarafından tayin olunacaktı. 3500 kuruş aylık, demiryolu ve denizyollarında birinci sınıfta seyahat ve memuriyet merkezleri dışında geçirdikleri her gün için ayrıca 60 kuruş yevmiye alacaklardı. İktisat müdürleri yörelerinde bir tür genel müfettiş konumundaydılar. Yörede tarımın, sanayinin, ticaretin gelişmesi, ithalatın düzenlenmesi, her türlü malın dolaşım ve dağıtımının düzene sokulması için incelemelerde bulunacaklar ve bu alanlarda mevcut üretim kapasitelerini saptayıp potansiyeli değerlendireceklerdi. İktisadî gelişme için her türlü şirket, cemiyet ve sendikanın kanunlar dairesinde kurulmasına aracılık edecekler, yardımda bulunacaklardı. İktisat müdürleri kapsadıkları coğrafyada yılda en az dört ay inceleme gezisinde bulunacaklar ve her üç ayda bir Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne gözlemlerini ve önerilerini bir raporla bildireceklerdi. Bu raporların bir örneğini memuriyet alanlarındaki valiler ve müstakil liva mutasarrıflarına vereceklerdi. İktisat müdüriyetlerinin yönetim merkezleri, "idarehaneleri" kentin ticaret erbabının yoğun olduğu mahallerde açılacaktı.[2]

"Ticaret ve Ziraat Nezareti'nde Yeni Teşkilat", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 4, 7 Mart 1332, s.8.

2 "Umur-u İktisadiye Müdüriyetleri Nizamnamesi 30 Haziran 1332", *Düstur*, II. Tertip, c.8, s.1229-1230.
Madde 1- Merkezleri İzmir ve Bursa ve Eskişehir olma üzere üç iktisad müdüriyeti teşkil olunmuştur.
İzmir müdüriyetinin daire-i memuriyeti Aydın vilayeti ile Menteşe müstakil livası ve Bursa müdüriyetinin daire-i memuriyeti Hüdavendigâr vilayeti ile Karasi müstakil livası ve Eskişehir müdüriyetinin daire-i memuriyeti İzmit ve Eskişehir ve Karahisar müstakil livalarıyla Konya ve Ankara merkez sancaklarıdır.

Yayın organlarında "İktisadiyat Meclis-i Âlîsi", "İktisat Meclis-i Âlisi" gibi değişik şekillerde adlandırılan yüksek heyet ise 1917 yılı başında İktisadiyat Meclisi adı altında kuruldu.[3] İstişari nitelikteki bu Meclis belki de Türkiye'de ilk "planlama" girişimiydi. Cumhuriyet Türkiyesi'nde 20'lerin sonunda gündeme gelen Âlî İktisat Meclisi de benzer bir kaygının ürünüydü. Ticaret ve Ziraat Nazırı'nın başkanlığında 24 üyeden oluşan İktisadiyat Meclisi, ülkenin iktisadî gelişimi için gerekli yasa taslaklarını hazırlayacak, yasaların etkin kılınmasıyla ilgili önlemler önerecek, deniz ticaretini özendirici kararlar alacak, gümrük ve taşıt araçları tarifelerini saptayacaktı. Ayrıca Meclis'in devletçe girişilmesi yararlı olacak işletmeler konusunda ilgili daireleri uyarması bekleniyordu.[4] İktisadiyat Meclisi üyeleri, doğal üye ve atanmış üye olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Doğal üyeliklerde nezaretin iktisadî sorunlarla ilgili genel müdürleri bulunuyordu. Atanmış üyeler ise Âyan ve Mebusan Meclisleri üyeleri, Darülfünun muallimleri, ticaret odalarında başkanlık ve üyelik eden kişilerle iktisat alanında söz sahibi ve bilgisini kanıtlamış kimseler arasından Ticaret ve Ziraat Nazırınca üç yıl süreyle atanacaktı. Bu üyeler aynı zamanda devlet memuriyetinde iseler bu görevlerini de sürdürebileceklerdi. Gündemini Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin hazırlayacağı meclis, Ticaret ve Ziraat Nazırı'nın çağrısı üzerine toplanacaktı. Nazırların tümünün İktisadiyat Meclisi'ndeki görüş-

Madde 2- İktisat müdürleri ticaret ve ziraat nâzırı tarafından tayin olunur. Her birine ayda 3500 kuruş maaş ve seyr ü sefer esnasında vapur ve şimendifer ile seyahat ettikleri hâlde birinci sınıf hesâbiyle vapur ve şimendifer ücretleri ve at üzere maktu'en harcırah ve merkez-i memuriyetleri haricînde geçirecekleri müddetin her günü için 60 kuruş yevmiye verilir.

Madde 3- İktisat müdürleri daire-i memuriyetlerinin ticarî, sınaî ve ziraî teşkilât-ı iktisadiyyesi ve ithalat ile her nev'i istihsâlâtın tedâvül ve tevzî'i hakkında tedkikâtta bulunacaklar ve bu sahalarda hâlen mevcut kuvve-i istihsâliyenin derecesini tayin ve ticaret ve sanayi ve ziraatin irae ettikleri istidâda göre kuvve-i istihsâliyeyi tezyid edecek şirket ve cemiyet ve sendika gibi müessesâtın ahkâm-ı kanuniyye dairesinde teşekkülüne delâlet ve muavenet edeceklerdir.

Madde 4- İktisat müdürleri daire-i memuriyetleri dâhilinde senede lâakall dört ay tedkikât-ı iktisadiyye seyahatı icra etmeye ve her üç ayda bir Ticaret ve Ziraat Nezâreti'ne netice-i tedkikâtlarını mübeyyin bir rapor göndermeye mecburdurlar.

Madde 5- İktisat müdürleri bu raporların birer nüshasını dahi daire-i memuriyetlerine taalluluk ettiği valiler ile müstakil liva mutasarrıflarına i'tâ' edeceklerdir. İktisat müdüriyeti idarehaneleri merkez-i memuriyetleri olan şehir ve kasabaların ticaret ve sanayi erbâbına mecmâ' olan mahallerinde intihâb edilecektir.

3 Tekinalp, "İktisadiyat Meclisi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 38, 29 Kânunuevvel [Aralık] 1332, s.1-2; Z(e), N(un)., "Osmanlı Türklerinde İktisadî Hareket", *Türk Yurdu*, sayı 12, c.11, 2 Şubat 1332, s.190-194.

4 "İktisadiyat Meclisi Teşkilat ve Vezâifine Dair İrâde-i Seniye Layihası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 38, 29 Kânunuevvel [Aralık] 1332, s.6-7. Bu lâyiha sekiz maddeden oluşuyordu.

melere katılma yetkisi bulunuyordu. Meclis gerek gördüğünde fikir ve görüşlerine başvurmak üzere uzman kişileri oturumlara çağırabilecekti. Bu arada Ticaret ve Ziraat Nezareti, vilayet iktisat müdürlerinden gelen raporları basarak Meclis üyelerine dağıtacak, bunlar üzerinde üyelerin görüşlerini alacaktı. Meclis üyeliği fahri bir görev olacak, ancak her üyeye huzur hakkı olarak 1 lira verilecekti.

Umur-u İktisadiye Nezareti

İktisadiyat Meclisi ilk kez 1 Ocak 1917 günü Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Nesimi Bey'in başkanlığında toplandı.[5] Doğal üye olarak Meclis'te Ticaret ve Ziraat Nezareti Müsteşarı Mustafa Şeref, Ticaret Müdür-i Umumisi Münir, Ziraat Müdür-i Umumisi Nesib, Sanayi Müdür-i Umumisi Sait, Nafıa Nezareti'nden Nafıa Müdür-i Umumisi Süleyman Sırrı, Turuk u Maabir Müdür-ü Umumisi Selahaddin, Demiryolları Müdür-ü Umumisi Mustafa, Hariciye Nezareti'nden Umur-u İdare Müdür-ü Umumisi Suad, Maliye Nezareti'nden Müsteşar Hasan Tahsin, Varidat Müdür-ü Umumisi Faik Nüzhet, Rüsumat Müdür-ü Umumisi Sırrı beyler yer almıştı. Atanan üyeler arasından ise İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyesi, Darülfünun İçtimaiyat Müderrisi Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki İstanbul Murahhası Kemal, Divan-ı Muhasebat Reisi Tevfik, Osmanlı Bankası Komiseri Hamid Bey'ler bulunuyordu. İktisadî düşünce savaşla birlikte büyük dönüşüme uğramıştı. Liberal iktisat, savaş ortamında anlamını yitirmiş, devlet her alanda etkin bir konum elde etmişti. İktisadiyat Meclisi'nin varlığı doğal olarak devletçiliğe yönelişi simgeliyordu. Bu nedenle Meclis daha ilk oturumunda doktrin tartışmalarına çözüm getirmeyi amaçladı. Tartışılan temel sorun iktisadî yaşamda ne tür bir politika izleneceği, liberal bir iktisat politikasının geçerliliği ve müdahalecilikte benimsenecek ilkeler oldu. Meclis, oybirliğine yakın bir çoğunlukla liberalizmi reddetti. Birçok ileri Batı ülkesinde olduğu gibi, "hayat-ı iktisadiyede devlet tarafından müdahale olunması" ilke olarak kabul edildi. Bu, savaş devletçiliğinin resmen tescili oluyordu.[6]

5 "İktisadiyat Meclisi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 38, 29 Kânunuevvel 1332, s.6.

6 "İktisadiyat Meclisi", *Sabah*, 20 Kânunusani [Ocak] 1917, s.3. Gazetenin verdiği haberde şu satırlar yer alıyordu:
"Müzakerât esnasında en ziyade münakaşâta sebebiyet veren mesele hayat-ı iktisadiyyede serbestî ve müdahale esaslarıdır. İttifaka yakın bir ekseriyet hayat-ı iktisadiyyede devlet tarafından müdahale olunması cihetini iltizam etmiştir ki bugün memâlik-i mütemeddinenin ekserisinde siyaset-i iktisadiyye ve ictimaiyede en ziyade bu esas hâkimdir."

İktisadiyat Meclisi ikinci kez 15 Ocak günü toplandı. Ülke savaş ortamında, üç beyazdan ilk ikisini, un ve pamuğu yerel olanaklarla kör topal karşılamıştı. Oysa üçüncü beyazda dışa bağımlılık sürüyordu. Osmanlı topraklarında şeker üretilmiyordu. Her ne kadar şeker pekmez ve benzeri ürünlerle kısmen ikame ediliyorsa da ülke er geç şekerini kendi üretmeliydi. Meclis'in ileriye dönük planlama girişiminde şeker başköşeyi işgal etti. Nitekim Cumhuriyet yönetimi de ilk iş olarak şekere çözüm aramıştı. İktisadiyat Meclisi şeker sorunu üzerine bir genel görüşme açtı, şeker sanayisinin kurulmasını tartıştı.[7] O sırada Avrupa basınında iklim koşulları nedeniyle Osmanlı topraklarının pancar ekimine elverişli olmadığı türünde "uyarıların" yer almasına karşın Meclis ülkede şeker fabrikaları açma kararı aldı. Bu karar basında da tartışıldı, olumlu karşılandı. İktisadiyat Mecmuası, Meclis'in hazırladığı projenin her biri 5.000 tondan aşağı şeker üretmemek üzere ülkede 40 şeker fabrikasının kurulmasını içerdiğini kaydediyordu. Ülkenin şeker ihtiyacının büyük bir kısmı bu fabrikalardan temin edilecekti. Mecmua, ülkede şeker üretimiyle "hârice gidecek" paranın ülkede kalacağını, ayrıca hayvan yemi olarak kullanılacak şekerpancarı posası elde edileceğini kaydediyordu. Ülkede nitelikli hayvan yemine büyük ihtiyaç vardı. Ayrıca üzüm ve meyve bulunmayan yerlerde ispirto üretimi için de kullanılabilecekti. Hayvan yeminin ıslahı doğal olarak gübre üretimini de artıracaktı.[8]

1917 Şubat ayında İktisadiyat Meclisi şeker fabrikalarının kurulmasını özendirmek amacıyla bir yasa tasarısı hazırladı.[9] Şeker fabrikası kuracak kişilere Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkati'nde belir-

7 "İktisadiyyat Meclisi", *Sabah*, 20 Kânunusani 1917, s.3.

8 "Şeker Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 42, 9 Şubat 1332, s.8.

9 "Şeker Fabrikaları Hakkında", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 43, 1 Mart 1333, s.8.
"Memleketimizde şeker fabrikalarının tesisini teşvik ve tergib için ittihâz edilmesi lâzım gelen tedâbir hakkında İktisadiyyat Meclisi'nin tetkikât ve müzakerâtı neticesinde tertip olunan lâyiha-ı kanuniyye bu günlerde Meclis-i Meb'ûsân'a tevdî' olunacaktır.
Mezkûr lâyiha-ı kanuniyye mucibince şeker fabrikaları tesis edecek olanlara Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda muayyen olan müsaaedât ve muafiyetten mâadâ istihlâkât-ı dâhiliye için ikramiyeler verilecektir. İkramiyeden başka nakliyat-ı dâhiliye için ücûrât tarifelerinde tenzilât ve teshilât ibrâz olunacaktır.
Ticaret Nezâreti'nin mukarrerâtına göre şeker fabrikaları Anadolu'nun yüksek yaylalarında tesis olunacaktır.
Şeker fabrikasının tesis olunacağı mahallerde pancar ziraatının teşviki için tedâbir-i lâzıme ittihâz olunacaktır. Bu cümleden olarak fabrika müessisleri tarafından köylülere pancar ziraatına mahsus olarak avanslar ve zürra' için tohum, alât ve edevât-ı ziraiye, gübre vesaire dahi tevzî' olunacaktır. Zürra'a usul-ü ziraat ve hasadı irae için mütehassıslar celb olunacaktır."

tilen imtiyaz ve muafiyetlerin ihdasının yanı sıra sübvansiyonda bulunulması kararlaştırıldı. Fabrikaların sermayelerinin hiç olmazsa yarısının "millî sermaye" olması öngörüldü.[10] Ayrıca, şekerpancarı için taşımacılık tarifelerinde indirim sağlanması uygun bulundu. Şeker üretecek fabrikalar Anadolu'nun yüksek yaylalarında kurulacaktı. Fabrika civarında pancar ekiminin özendirilmesi için gerekli önlemler alınacak, fabrikatörler tarafından köylüye pancar ekimine mahsus olarak avans verilecekti. Ticaret ve Ziraat Nezareti ayrıca üreticiye tohum ve tarımsal araç gereç dağıtacak, pancar ekimini ve toplanmasını köylüye öğretecek yabancı uzmanlar getirtecekti.

İktisadiyat Meclisi'nin kuruluşu iktisadî devletçilik alanında atılmış önemli bir adımdı. Ancak istişari nitelikte bir meclisle yetinmek soruna çözüm getirmiyordu. Bilfiil icraatı yürütecek bir nezarete ihtiyaç vardı. 1917 sonlarına doğru İttihatçı yönetim devletin giderek iktisadî bir işlev üstlenmesini sağlayacak bir nezaret tasarısı üzerinde çalışmaya başladı.[11] Aslında fikir Men-i İhtikâr Kararnamesi üzerinde çalışan encümende doğdu. Bu kararnameyle ilgili mazbatasını hazırlarken encümen kanunun ismini değiştirmiş "Umur-u İktisadiye Kanunu" diye adlandırmıştı. Bu kanun layihası yedi fasıldan oluşuyordu: 1. Vazife ve teşkilat, 2. Havayic-i zaruriye ve mevadd-ı gıdaiyenin temin, tedarik ve tevzi'i, 3. Vesait-i nakliye, 4. Tevsi' ve tezyid-i istihsalat, 5. Men'-i ihtikâr, 6. İthalat ve ihracat ve 7. Mücazat. Ayrıca "mevadd-ı müteferrika" başlığını taşıyan bir son bölüm vardı.

Encümen iaşe ve temel ihtiyaç maddelerinin, o günkü deyişle "havaic-i zaruriye"nin hükümetin değişik birimlerince üstlenilmesini yanlış buluyor ve tüm bu çabaların ortak bir çatı altında, bağımsız bir nezaretin yönetimine verilmesini öneriyordu. Bu nezaret "mevadd-ı gıdaiye" ve havayic-i zaruriye"yi sağlayacak, dağıtımını gözetecek, üretimini teşvik edecek, bunların taşınmasını kolaylaştıracak, ithalatını teşvik, ihracatını tahdit edecek, ihtikârı önleyecek, eşya üzerinde azami fiyat uygulayacaktı. Ancak ekmeklik ve yemlik hububat alım ve dağıtımının şimdilik İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi'nin uhdesinde bırakılması uygun görülmüştü. Köylüden satın alınacak mahsulün fiyatı bu nezaretçe belirlenecekti. Ancak tarım

10 "Şeker Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, 9 Şubat 1332, sayı 42, s.8.

11 Ahmed Hamdi, "Umur-u İktisadiye Nezareti", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 12/36, 21 Mart 1334/1918, s.190-194; Ahmed Emin, "İktisat Nezareti", *Vakit*, 18 Mart 1918, s.1; "Umur-u İktisadiye Kanun Layihası", *Vakit*, 18 Mart 1918, s.2; "İktisat Nezareti Teşkili", *Tanin*, 17 Mart 1334, s.3; "Umur-u İktisadiye Nezareti", *Sabah*, 17 Mart 1918, s.1-2.

araçlarının fiyatları ve amele ücretleri göz önünde bulundurularak fiyatların savaş öncesi son üç yıllık ortalama fiyatın beş mislinden aşağı olmaması uygun görülmüştü. Ayrıca köylünün tayin edilen fiyata itiraz hakkı olmalıydı. Müttefik, dost ve tarafsız ülkelerden satın alınacak ve getirtilecek temel ihtiyaç maddeleri için bu mahallerde özel bir teşkilatlanmaya gidilmeli, gerek bu hususta gerek ihracat ve ülke içinde taşımacılıkta tüccara her türlü kolaylık gösterilmeliydi. İhracat Komisyonu İktisat Nezareti'ne bağlanmalıydı. Çiftçi, balıkçı, sanat sahibi üretici her kesimin hizmetlerinden azami yararlanılmalıydı. Tüm bu görevler nezaret bünyesinde örgütlenebilirdi.

Nezaretin üstleneceği en önemli görevlerden biri "tevziat" yani dağıtımdı. O güne kadar dağıtımda birçok yolsuzluk olmuş, tevzi yani dağıtım heyetlerinin yerel halk tarafından seçilmesi ve İktisat Nezareti görevli memurlarınca denetlenmesi bu soruna en etkin çözüm olarak görülmüştü. Seçim yöntemi ve diğer hususlar bir nizamnameyle tespit edilmeliydi. Dağıtım işi İktisat Nezareti'nin teftiş ve murakabesi altında her karye veya mahallede halkın seçimiyle tayin olunacak tali şubeler (şuâbat-ı taliye) ve her nahiye ve kaza merkezinde ve İstanbul'da şehremaneti daireleri bünyesinde bu tali şubelerce seçilmiş merkezi heyetler (hey'ât-ı merkeziye) tarafından yürütülecekti. İktisat Nezareti'nin bu görevleri yerine getirebilmesi için kara ve deniz her türlü taşıma aracını kullanma yetkisi bulunmalıydı. Özellikle demiryolu ve Seyr ü Sefain gibi vesait-i nakliye heyetleri nezdinde bu amaçla temsilci bulundurmalıydı.[12]

Umur-u İktisadiye projesi birçok kesimden tasvip gördü. Bir anlamda Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin görevlerini de yapan Umur-u İktisadiye Nezareti ülkede gerçekleştirilecek iktisadî reformları yürütecek, iç ve dış iktisat politikaları yönlendirecekti. Bu nezarette bir iktisadî kurmay heyeti, o günkü deyişle, bir "erkân-ı harbiye-i iktisadiye" görev alacak, ülke ekonomisinin geliştirilmesine yönelik önlemleri ve ilkeleri, "teâli-i iktisadiyemize medar olabilecek tedabir ve esasat"ı kararlaştıracaktı. Osmanlı toplumunda o güne kadar iktisada duyarsız kalmış olan çevreler bundan böyle uyarılmış, uyanmıştı. Cihan Harbi'ne kadar "millî iktisat"tan eser görülmediği halde kısa bir süre zarfında "millî iktisat" ulusal düşüncenin ya da "millî mefkûre"nin en önemli unsuru olmuştu. Bundan böyle başlı başına ekonomiyi yönetecek bir İktisadiyat Nezareti'nin kurulması kaçınılmazdı. Ticaret ve Ziraat Nezareti yerine kurulacak

12 "İktisat Nezareti Teşkili", *Tanin*, 17 Mart 1334, s.3.

olan bu nezaret bürokratik-idari işlerle uğraşmakla yetinmeyecek, ülkede uygulamaya sokulması gereken iktisadî reformları, iç ve dış iktisat politikalarını belirleyecek ve yönetecekti. Gündemde iktisadî reform, iktisadî gelişme vardı. "Islahât-ı iktisadiye" ve "teâli-i iktisadiye" ana hedeflerdi. Nezaretin görevi, müşavirleri, yardımcıları ve kurmaylarıyla bu hedefe yönelik önlemleri almaktı.

Savaş yıllarında kurulan diğer iktisadî örgütler gibi İktisadiyat Nezareti de Almanya'dan örnek alınmıştı. Bu konuda Tekinalp, her ülkede "devlet iktisadiyatı"na yeniden yön verildiğini, yeni "iktisadî teşkilat"lar oluşturulduğunu kaydediyor, Almanya'da da ülkenin iç ve dış iktisat politikasını belirlemek üzere bir "İktisadiyat Nezareti" kurulmasına girişildiğini, bu nedenle Anayasa'da değişikliğe gidildiğini vurguluyordu. Tekinalp, gündemdeki Umur-u İktisadiye Nezaretine sahip çıkıyor, "millî iktisat"ın "millî mefkûre"nin temel direği, böyle bir nezaretin de "devlet iktisadiyatı"nın bir gereği olduğunu savunuyordu. Savaşla birlikte devletçilik birçok ülkede benimsenmiş, devlet, iktisadî yaşamın hemen her alanına girmişti. Tekinalp'e göre Osmanlı Devleti geri kalmış bir ülkeydi ve yüzyıllarca kapitülasyonlar nedeniyle iktisadî açıdan yabancı tahakkümü altında ezilmişti. Bu nedenle Osmanlı Devleti, iktisadî sorunlarına çözüm bulabilmek için diğer ülkelere oranla devlet aygıtının "müzaheret ve muâveneti"ne çok daha fazla gerek duyuyordu. Devlet bilfiil ekonomiye müdahale etmeli, onu yönlendirmeli, ona çekidüzen vermeliydi.[13]

13 Tekinalp, "İkdisadiyat Nezareti", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 68, 22 Teşrinisani [Kasım] 1333, s.1-3. Bu makalenin Fransızcasında Nezaretin ismi "Millî İktisat Nezareti" olarak geçiyor. Bkz. Tekinalp, "Ministère de l'économie Nationale", *İktissadiat Medjmouassi*, yıl 2, no. 67, s.1-3.

"... Bizde şimdiye kadar iktisadîyyata lakayd kalmış olan muhitler tamamen intibâha gelmiş ve Harb-i Umûmî'ye kadar millî iktisaddan eser görülmediği hâlde az müddet zarfında millî iktisat millî mefkûrenin en mühim bir rüknü hâline gelmiştir. Artık bundan böyle başlı başına bir İkdisadiyyat Nezâreti'nin teşkili husûsunda tereddüde mahall yoktur."

"Ticaret ve Ziraat Nezâreti yerine teşkil edilmesi lâzım gelen İkdisadiyyat Nezâreti'nin vazifesi idarî muâmelât-ı kırtasiye ile uğraşmaktan ibâret olmayıp memlekette tatbiki lâzım gelen ıslahât-ı iktisadiyyeyi, dâhilî ve hâricî siyaset-i iktisadiyyemizi tayin ve idare etmekten ibâret olmalıdır."

"Muâmelât-ı ruzmerre ile uğraşan bugünkü teşkilât haricînde yaratıcı bir faaliyet ibrâz edebilecek bir erkân-ı harbiyye-i iktisadîyye dairesini vücûde getirmek lâzım gelir. İkdisadiyyat Nezâreti'nin vazifesi; müşavirleri, erkân-ı harbiyyesi ile beraber teâli-i iktisadîyyemize medâr olabilecek tedâbir ve esasâtı kararlaştırmaya münhasır olmalıdır."

"... şunu nazar-ı itibara almak lâzım gelir ki bizim vaz'iyet-i hâzıramız hiçbir memleketin muharebeden evvelki vaz'iyetine makes olamaz. Sair memleketler teâli-i iktisadî için devletin muavenet ve müzaheretine, devletin müdahalesine bizim

Tekinalp'in "İktisadiyat Nezareti" diye adlandırdığı Umur-u İktisadiye Nezareti girişimi İttihat ve Terakki'den de büyük destek görmüştü. Ziya Gökalp böyle bir nezaretin ya da kendi deyimiyle "Millî İktisat Nezareti"nin, "millî iktisat"ın zorunlu kıldığı bir kuruluş olduğunu savunuyordu. Gökalp, gümrük, demiryolu ve limanların bu nezaretin denetiminde işletilmesini öneriyor, İtibar-ı Millî Bankası'nın murakıplığının da aynı nezarete verilmesini istiyordu. Öte yandan Millî İktisat Nezareti "esnaf korporasyonlarını şehir esasından çıkararak millet esasına göre teşkile" çalışarak ulusal düzeyde örgütlenmiş bir küçük üreticilik ağı oluşturabilecekti.[14] Gökalp'e göre Millî İktisat Nezareti'nin görevlerinden biri de sosyal devletin gerekli kıldığı önlemleri almaktı, "Amelenin ve bilhassa kadın ve çocuk işçilerin sıhhat, haysiyet ve istikballerini temin edecek içtimaî kanunları" bu nezaret hazırlamalıydı.

"Millî iktisat" savaşın gündeme soktuğu bir anlayıştı. Müdahaleci, devletçi bir çözüm önerisiydi. Bu tür bir çabanın bir nezaret düzeyinde örgütlenmesi de doğaldı. Ancak İttihatçılar nezdinde ivedi çözülmesi gereken sorun iaşeydi.

İaşe Nezareti

Umur-u İktisadiye Nezareti adı altında bir nezaret kurulmadı. Ancak aynı işlevi görecek bir nezaret 1918 yılının yaz aylarında faaliyete geçti. Günün sorunu göz önünde bulundurularak bu nezarete "İaşe Nezareti" adı verildi. İaşe Nezareti savaş ekonomisinin en

---

kadar arz-ı iftikâr etmemişlerdir. Sair memleketler bizim kadar iktisat sahasında geri kalmamışlardır. Sair memleketler bizim kadar telâfi-i mâfâta muhtaç değildir. Sair memeleketlerde kapitülasyonlar ve daha doğrusu ecânibin tahakküm-ü iktisadîsi asırlarca müddet hükümrân olmamıştır."

14 Ziya Gökalp, "Türklerde Millî İktisat Devreleri", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 44-48, 8 Mart 1333, s.4. Gökalp, makalesinde Nezaretle ilgili şu satırlara yer veriyordu:
"Millet iktisadının teessüsü için evvel emirde bir Millî İktisat Nezâreti teşekkül etmek lâzım gelir ki Ziraat Nezâreti'nin bu vazifeyi almak için mücahede ettiğini görüyoruz."
"Millî İktisat Nezâreti mevcut olunca gümrük tarifeleriyle demiryolları tarifelerinin tanzimini ve liman umûrunun idaresini de mezkûr nezârete tevdî' etmek iktiza eder. Devletin vezâif-i iktisadiyyesi yalnız bir nezârette toplanmalıdır ki memleketimizdeki iktisadî faaliyetlerde bir vahdet ve tesanüd hüsule gelebilsin; yani milletimiz bir uzviyet-i iktisadiyye hâlini almak mümkün olsun."
"Millî İktisat Nezâreti aynı zamanda millî bankanın da murâkıbı olmalı ve esnaf korporasyonlarını şehir esasından çıkararak millet esasına göre teşkile çalışmalıdır."
"Amelenin ve bilhassa kadın ve çocuk işçilerin sıhhat, haysiyet ve istikbâllerini temin edecek ictimaî kanunların lâyihalarını tanzim etmek vazifesi de mezkûr nezârete râci bir borçtur."

ivedi sorunu olan iaşe işlerini yönetecek, koordine edecekti. Ancak nezaret bununla yetinmeyecek, bir tür tüketime yönelik "planlama" birimi işevi görecekti.[15] Nezaretin başına o güne değin ülke ekonomisiyle yakından ilgili bir kişi, "millî iktisat"ın bilfiil uygulayıcısı, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey getirilmişti. İaşe sorunu o güne kadar değişik düzeylerde ele alınmıştı. İttihat ve Terakki örgütünden Şehremaneti'ne, ordudan İaşe Heyeti'ne değişik kuruluşlar iaşe sorununa çözüm getirmeye çalışmışlardı. Ancak sorunlar çözüldükçe yenileri gündeme geliyordu. Savaş uzadıkça iaşe sorunu vahamet kesbediyordu. Bu kez nezaret düzeyinde soruna eğiliniyordu. Kemal Bey'in bu göreve getirilişinin nedeni ise savaşın başından beri "millî" şirketlerin başında bulunarak deneyim kazanması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devleti bile geride bırakacak ölçüde örgütlenişi, ülkenin dört yanında dal budak salmış oluşuydu. İktidar çevrelerinde bu tür bir "teşkilat"la iaşe sorununun üstesinden gelinebileceği kanısı hâkimdi.[16]

Ordunun, yoksul halkın ve devlet memurlarının iaşesi için gerekli besin maddelerinin ve diğer temel tüketim maddelerinin sağlanması ve fiyat artışlarının önlenmesi İaşe Nezareti'nin temel uğraş alanıydı.[17] Ayrıca, Hilal-i Ahmer, Matbuat, Müdafaa-i Milliye, Donanma, Himaye-i Etfal Cemiyetleriyle Darü'l-eytam diye bilenen yetim yuvaları gibi kamu yararına hizmet gördükleri nezaretçe onaylanan kurum ve derneklerin ihtiyaçları da İaşe Nezareti'nce karşılanacaktı.[18] 30 Temmuz 1918 tarihli İaşe Nezareti Hakkında Ka-

15 Kuruluş ertesi İaşe Nazırı olan Kemal Bey basına verdiği beyanatta Nezaretin bir "hey'et-i fikriye" görevi üstleneceğine dikkat çekiyordu: "Nazır Bey, bir de cereyân edecek muâmelâtı bir merkezde toplamak ve Nezâretin icraatı ile semerelerini mukayese ederek çıkacak neticelere göre ta'kib edilmesi iktiza eden hatt-ı hareketi tayin eyleyecek, adeta bir hey'et-i fikriyye vazifesini görecek bir daireye lüzûm görmektedir." Bkz. "İaşe Teşkilatı Etrafında-İaşe Nazırının Matbuata Beyanatı", *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s.1.

16 Osman Nuri [Ergin] Nezaret'in kuruluşu sırasındaki gelişmeleri şöyle değerlendiriyordu:
"Gittikçe ehemmiyet kesbeden iaşe işlerinin askerî cihetçe merbut bir umûm müdürlük hâlinde görülmesinde de arzu edildiği nisbette fayda görülmediğinden bu vazifenin bir kere de kabineye dâhil olacak bir mes'ul nâzır marifetiyle ifası tensib edilmiş ve mezkûr nezârete harp bidâyetinden beri millî şirketlerin başında bulunarak tecrübesi artmış ve Cemiyet'in her tarafta mevcut olan teşkilâtı dolayısıyla kendisi başta oldukça muvaffakiyeti tabii görülmüş olan İttihad-Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey nasb edilmiştir." Bkz. Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.1, 1338/1922, İstanbul, s.875.

17 "İaşe Nezareti Hakkında Kararname 30 Temmuz 1334", *Düstur*, II. tertip, c.10, s.558-562.

18 "İaşe Haberleri", *Tanin*, 28 Eylül 1918, s.3. "Yeni iaşe kararnamesinde memurînden başka menâfi-i Umûmiyyeye hâdim müessesâta da her ay erzak verileceği

rarname'de nezaretin amacına yönelik her türlü alım satım işlemlerinde bulunabileceği, gerekli gördüğü alanlarda devlet adına sınaî işletmeler kurarak doğrudan üretime girişebileceği kaydediliyordu. Bu nedenle İaşe Nezareti'ne 5 milyon liralık bir ödenek ayrılmıştı. Öte yandan üretimin artırılması ve malın gerekli yerlere sevki için İaşe Nezareti'nce talep olunacak miktarda işgücünün Harbiye Nezareti tarafından bu nezaretin emrine tahsis edileceği belirtiliyordu. Demiryolu ve karayolu taşımacılığında asker, cephane ve savaş araç gereçleri taşınmasına ayrılmış olanlar dışındaki vagon ve motorlu araçlar İaşe Nezareti'ne devrediliyordu. Seyr ü Sefain İdaresi de gerekli deniz taşıt araçlarını nezaret emrine veriyordu.

İaşe Nezareti, hükümetin ayni olarak topladığı öşrü, Maliye ve İaşe Nezaretlerinin birlikte saptadıkları fiyat üzerinden devralacaktı. Ayrıca Osmanlı'nın müttefiklerinin işgal altında bulunan Romanya ve Ukrayna gibi ülkelerden Osmanlı Devleti'nin payına düşen her türlü mal İaşe Nezareti'nin emrine veriliyordu. Üretici, öşrün yanı sıra bir o kadar ürünü Nezaretçe saptanan fiyat üzerinden İaşe Nezareti'ne devretmekle yükümlüydü. Bu miktar ihtiyacı karşılamadığı takdirde gerek duyulan ürün fazlası serbest piyasadan sağlanacaktı. İaşe işlerini yürütmek üzere nezaret nezdinde dört genel müdürlük oluşturuldu. Muâmelat-ı İdariye Umum Müdürlüğü aşar ve ve bir o kadarının toplanması ve ihtiyaca göre orduya, memur ve yoksul halka dağıtımıyla uğraşacaktı. Mahrukât, Hububat, Mevadd-ı İbtidaiye, Mamulat-ı Mütenevvia, Melbusat, Mensucat, Levazım, Mevadd-ı Gıdaiye, Mevaşi, ve Tahniye şubelerinden oluşan Muamelat-ı Ticarîye Umum Müdürlüğü ise aşardan ve bir mislinden elde edilemeyen ya da ihtiyacı karşılamayan malları serbest piyasadan sağlamakla yükümlüydü.[19] Bu genel müdürlük ayrıca üretimi artırmak için gerekli önlemleri alacak ya da doğrudan üretimde bulunacaktı.[20] Nezarete bağlı bir diğer birim Nakliyat Umum Müdürlüğü'ydü. Kara, deniz ve demiryollarıyla ilgili üç şubesi bulunacaktı. Muvazene Umum Müdürlüğü ise nezaretin beyin takımını oluşturacaktı. Ülkenin iktisadî dengesini, "iktisadî muvazene"sini sağlamak amacıyla her tür-

hakkındaki sarahatten Hilâl-i Ahmer, Matbuat, Müdafaa-i Milliye, Donanma, Himaye-i Etfâl cemiyeteleri, Darü'l-eytâmlar ve buna mümâsil müessese ve cemiyetlerin istifadeleri tensîb edilmiştir."

19 "İaşe Nezareti'nde", *Vakit*, 2 Eylül 1918, s.2. İlk aşamada tayin edilen şube müdürleri şunlardı: Hüseyin Bey (Mahrukât şubesi), Rıfat Bey (Ma'mûlât-ı Mütenevvia şubesi), Mazhar Bey (Mensucat şubesi), Hilmi Bey (Levazım şubesi), İsmail Bey (Mevadd-ı gıdaiye şubesi) ve Selahaddin Bey (Tahniye şubesi).

20 "İaşe Teşkilatı Etrafında-İaşe Nazırının Matbuata Beyanatı", *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s.1-2; "İaşe Nazırımızın Beyanatı", *Sabah*, 25 Ağustos 1918, s.1.

lü bilgiyi toplayacak ve bunları değerlendirerek iktisadî gelişmeyi gerçekleştirecekti. İaşe Nazırı Kemal Bey'in deyimiyle, Muvazene Umum Müdürlüğü nezaretin "uzv-u mütefekkiri" [düşünen organı] olacaktı.[21] Nezarette ayrıca bir Matbuat Kalemi'ne yer verilmişti. Basınla sürekli ilişkide bulunacak olan bu sekreterlik iktisadî sorunlarda kamuoyunu aydınlatacak, düzenleyeceği basın toplantılarıyla iaşe işlerinde tüketiciye bilgi verecekti.[22]

Kararnameye göre İaşe Nezareti, besin maddesi ve diğer temel tüketim maddelerini üreten fabrika, değirmen, fırın, imalathane, kârgâh gibi kurumları, mağaza ve ardiyeleri, kara ve deniz taşıt araçlarını bedellerini peşin ödeyerek kamulaştırabiliyordu. Paranın sürekli değer yitirişi nedeniyle öşre tabi olmayan, hükümetçe nakdî olarak vergilendirilen toprak ürünleri ve hammaddelerin, İaşe Nezareti'nin gerekli görmesi üzerine ayni olarak vergilendirilmesine gidilebiliyordu. İaşe Nezareti bu işleri yürütebilmek için yurt çapında bir örgüt ağı oluşturuyordu. Taşrada da merkez teşkilatı esasları dahilinde bir örgütlenmeye gidilecekti. Belli başlı kentlerde iaşe müdürlükleri kuruluyordu. Diğer yörelerde ise birer mübayaa vekili bulunacaktı. Bunların maiyetinde dağıtım ve nakliyat işleriyle uğraşacak memurlar olacaktı. Taşra iaşe memurları halkla ve özellikle üreticilerle temasta bulunacaklar ve bu temaslarında üreticileri ürkütecek ya da korkutacak harhangi bir davranıştan kaçınacaklardı.

İstanbul İaşe Müdürlüğü'ne İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul kâtib-i mesullerinden Vehbi Bey getirilmişti.[23] İaşe Nazırı Kemal Bey'in demeçlerinden anlaşıldığı kadarıyla nezaret ilk planda spekülasyon ortamında güç durumda kalan sabit gelirli memur ke-

21 "... gerek muâmelât-ı cariyeyi ta'kib ve gerek her yerden alınacak ma'lûmâtı cem ve telfîk suretleriyle memleketin muvazene-i iktisadiyyesini tesbit ve bu muvazeneyi mümkün olduğu kadar iyi bir hâle ifrağ vesaitini tezekkür edecek olan "muvazene" müdüriyet-i umûmiyyesidir ki Nezâretin uzv-u mütefekkiri vazifesini ifa eyleyecektir." Bkz. "İaşe Teşkilatı Etrafında-İaşe Nazırının Matbuata Beyanatı", *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s.2.

22 "Matbuat kalemi-İaşe işleri bugün herkesi şiddetle alâkadâr ettiği cihetle yeni nezâret, birçok şâyiât ve rivâyata mahal vermemek üzre, matbuat ile daimi bir temas ve münâsebet tesis eylemeyi elzem görmektedir. Nâzır Bey, arada sırada bizzat dün olduğu gibi erkân-ı matbuatı davet ederek icâbına göre lâzım gelen izâhât ve mâ'lumâtı vereceklerdir. Bundan başka müracaat edecek gazeteler arzu ettikleri ma'lûmâtı vermek ve iktiza eden teblîgatı yapmak üzre nezâret dairesinde bir de matbuat kalemi tesis edilmiştir. Bu kalemin başında da erkân-ı matbuattan Galib Bahtiyar Bey bulunacaktır. Yeni nâzır, bu münâsebetle nezâret umûrunu daima matbuat vasıtasıyle halkın gözü önünde tutmak arzusunu izhar eylemiştir." Bkz. "İaşe Teşkilatı Etrafında-İaşe Nazırının Matbuata Beyanatı", *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s.2.

23 "İaşe Nezareti'nde", *Vakit*, 4 Eylül 1918, s.2.

simine el uzatmayı düşünüyordu. Savaş nedeniyle yoksullaşan bu kesime sübvansiyonlu erzak dağıtımına gidiliyor, elbise, ayakkabı ve benzer ihtiyaçları karşılanıyordu. İaşe Nezareti, ayrıca, "fukara ve muhtacin sınıf"a aşevleri aracılığıyla ucuz ya da parasız yemek dağıtmayı amaçlıyordu. Nitekim Kemal Bey İaşe Heyet başkanlığında bulunduğu sırada düşük bir bedel karşılığında fakir halka yemek dağıtan 25 kadar aşhane açmıştı. Nezaret bunların sayısını artırarak 100 bin dolayında fakirin iaşesini sağlayacaktı. Bu alanda Hilal-i Ahmer'le ortak çaba sarf edilecek, Hilal-i Ahmer aşhanelerinin bulunmadığı yerlerde "İaşe Nezareti aşhaneleri" açılacaktı.[24] Cihan Harbi devletin sosyal işlevini bir kez daha ön plana çıkarmış ve yoksulluk devlete bilfiil açları doyurma görevi yüklemişti.

Kemal Bey düşünceleri ve eylemleri açısından ilginç bir kimliğe sahipti. İttihat ve Terakki bünyesinde "millî iktisat"ın en güçlü taraftarıydı. Kurduğu şirketlerle "millî iktisat"ı bilfiil uygulamaya sokmuştu. Piyasayı denetlemiş, İttihatçı tüccara her ortamda arka çıkmıştı. İstanbul'un iaşesini ve bu sayede ülke ekonomisini üç aşağı beş yukarı yönlendirmişti. Dönemin içtimaiyatçılarının tersine "ihtikâr" olayını iktisadî bir olgu olarak doğal karşılıyor ve "iktisadî kanunlar" ışığında "ihtikâr"a ya da spekülatif işlemlere monetarist bir açıdan yaklaşıyordu. Bulıranın başlıca nedeni "paranın kesreti ve eşyanın nedreti" idi. Yani para boldu, mal kıttı. Birikimler kıt olan mala talebi artırıyor ve bu "ihtikâr" yani spekülasyona yol açıyordu. Alınacak önlem, piyasayı yakından izleyerek olanaklar ölçüsünde

24 Kemal Bey "memurîn sınıfı" ve "fukara ve muhtâcîn sınıfı"na yardım elinin uzatılmasının gerekliliğini vurguluyordu: "Memurlara erzak tevzî'i- İaşe Nezâreti devlet memurlarının bugün bulundukları müşkilâtı hakkıyla takdîr eylemektedir. Binaenaleyh bunlara cüz'i bedel mukâbilinde muayyen erzakı suret-i muntazamada tevzî' ile müzâyakalarını tahfife çalışacaktır. Hattâ memurlara tevzî' edilen eşya ve erzakın mal olduğu fiât, fazla bile olsa nezâret zararı dahi kabul ederek onlara ucuz bedelle erzak verecektir. İaşe Nezâreti, memurlara elbise ve ayakkabı ve diğer levâzım da tedârikine çalışacak ise de erzak işini cümlesine takdim edecektir. .... Müteakidlere gelince, bunların miktarı bâhusûs merkezde pek çok olduğundan, bunlara da memurlar gibi tevzî'at icrası mümkün olup olamıyacağı henüz tayin edilememektedir. .... Muhtâcîn için aşhaneler- Memlekette memurîn sınıfından başka bir de fukara ve muhtâcîn sınıfı vardır ki bugünkü bulıranda şiddetle müteesir olmaktadır. Kemal Bey, vaktiyle İaşe Hey'eti riyâsetinde bulunduğu esnada bu gibileri cüz'i bir bedel mukâbilinde it'âm için 25 kadar aşhane açmış olduğu ... bu defa bu aşhaneleri teksir fikrinde bulunduğunu ve bu suretle 50, 60 ve hattâ 100 bin kadar fakire yemek veribilmek ümidinde olduğunu dermiyân eylemiştir. Aşhaneler teşkîlâtında İaşe Nezâreti Hilâl-i Ahmer'le i'tilaf edecek ve meccanî Hilâl-ı Ahmer aşhanelerinin bulunmadığı yerlerde Nezâret aşhaneleri fakirlerin imdadına yetişecektir." Bkz. "İaşe Teşkilatı Etrafında-İaşe Nazırının Matbuata Beyanatı", *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s.2.

"para ile eşya arasındaki arz ve talep cereyanını" doğal bir mecraya sokmaktı.[25] Osmanlı Müslüman orta sınıfı büyük ölçüde Kemal Bey'in gayretleriyle palazlanmışsa da yine aynı Kemal Bey ülkede "sosyal devlet" anlayışına uygun ilk politikaları gündeme getiren kişiydi. Kurduğu aşevleriyle yoksulu gözetiyor, Darü'l-eytamlarda öksüzleri yedirip içiriyor, giydiriyordu. İşte İaşe Nezareti bir anlamda Cumhuriyet döneminin İktisat Vekâleti'ni çağrıştırırken öte yanda İçtimaî Muavenet Vekâleti'nin işlevlerini de üstleniyordu. Başta Ziya Gökalp olmak üzere dönemin içtimaiyatçıları sosyal dengelerin altüst olduğu bir evrede devlete yeni görevler düştüğünü vurguluyorlardı. Oysa Kemal Bey, İstanbul murahhası olarak bu gereği başından beri görmüş, yoksullukla mücadeleye girişmişti.

İaşe Nezareti'nin kuruluş çalışmaları iki ay sürdü. Eylül ayında İaşe Umum Müdürlüğü'ne bağlı bulunan değirmenlerin peyderpey İaşe Nezareti'ne devir ve teslimi başladı.[26] İlk aşamada Paşalimanı, Kasımpaşa, Hasköy ve Ada değirmenleri nezaret emrine verildi. Ekim ayı başında yine aynı müdüriyetten aşocakları, ekmek tevzi mahalleri ve ambarlar devralındı ve nezaret memurları yeni görevlerine başladılar.[27] Ancak İaşe Nezareti kısa ömürlü oldu. Savaş yitirilmişti. Talat Paşa Kabinesi çekilmiş, yerine İzzet Paşa sadrazamlığa getirilmişti. İaşe Nazırlığı Kemal Bey'den alınmış, Doktor Celal Muhtar Bey'e verilmişti. Talat Paşa Kabinesi'nin istifa ettiği güne kadar ekmek dağıtımıyla İaşe Umum Müdürlüğü uğraşmıştı. Bu müdürlük Maliye'den her gün aldığı 140.000 lirayla piyasadan un sağlıyor ve fırınlara dağıtıyordu. İaşe Nezareti kendi olanaklarıyla un sağlamayı deruhte ettiği gün hükümet çekilmişti. O sırada Nezaret'in elinde İstanbul'un iki günlük ihtiyacını karşılayacak 1 milyon kilo buğday bulunuyordu. Bu buğdayın hemen öğütülmesi olanaksızdı. Nezaret'çe el konulan değirmenler tüccarın buğdayını öğütmekle meşguldü. Celal Muhtar Bey bu nedenle Nezaret'in un

25 "İhtikâr denilen muâmelât-ı hâzıra, nedretten ve deverândan ileri gelen bir piyasa buhranından ibârettir. Bunun da başlıca âmili piyasada paranın kesreti ve eşyanın nedretidir. Terâküm eden sermaye nedretini gördüğü eşyaya doğru büyük bir hücum icra etmekte ve bundan ihtikâr işleri tevellüd eylemektedir. Binâ'enaleyh buna karşı yapılacak şey, piyasa cereyânlarını ta'kib ve bunları iktisadî kanunlara nazaran sevk ve idare ederek mümkün mertebe para ile eşya arasındaki arz ve talep cereyânının tabii bir seyir ta'kib etmesini temine çalışmaktan ibârettir." Bkz. "İaşe Teşkilatı Etrafında-İaşe Nazırının Matbuata Beyanatı", *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s.2.

26 "İaşe Nezareti'nde Değirmenlerin Devir ve Teslimi", *Tanin*, 22 Eylül 1918, s.3.

27 "İaşe Nezareti'nde", *Tanin*, 21 Eylül 1918, s.4.

ihtiyacını yine piyasadan sağlama yoluna gitti. Un tüccarlarını Nezaret'e çağırdı ve pazarlığa girişti. Celal Bey *Tanin*'e verdiği demeçte daha sonraki gelişmeleri şöyle anlatıyordu:

> "Uncuları çağırarak un almaya teşebbüs ettim. Çuvalına cinsine göre 25, 28, 30 lira istediler. Halbuki pek iyi biliyordum ki bu fiyatlara verdikleri unun sermayesi 18, 19 liradan fazla değildi. Bir de bir okka buğday bir okka un yapabilmek için içine arpa, paspal, hatta saman ve talaş karıştırıldığını da biliyordum. Çaresizlik içinde bulunduğum için ister istemez pazarlığa girişttim. Fikrimin tüccarın menfaatine halel vermemek olduğunu, fakat kendilerinin de menafi-i umumiyeyi nazar-ı dikkate almaları lazım geldiğini söyledim. Maatteessüf sözüm çok tesir etmedi. Pek az tenzilat icra ettiler. Unu arzu edemeyeceğim bir fiyata aldım. Fakat iş bu şekilde kalamazdı."[28]

Un tüccarlarının yüksek fiyat istemeleri üzerine Celal Muhtar Bey, Nezaret'in el koymuş olduğu değirmenlerde tüccar için buğday kırılmasını men etti. Bizzat Nezaret'in elindeki buğdayın öğütülmesini emretti. O güne değin tüccar buğdayını öğütmek için Nezaret'e vagon başına 150 lira ödüyordu. Değirmenlerdeki "iş başları"na ayrıca vagon başına 450 lira rüşvet verilmesi adet olmuştu. Nitekim hükümet tüccardan un satın aldığı zaman bu rüşvet hazineye yansıyordu. Öte yandan tüccar bu tür görünür ve görünmez masraflarını çıkarttıktan sonra çuval başına 10 liranın üzerinde, diğer bir deyişle %50 dolayında bir kâr sağlıyordu. 18 Ekim gününden itibaren Nezaret kendi buğdayını öğüterek piyasaya başvurmadan İstanbul'un ekmeklik ununu sağlamıştı. Un tüccarı böylece en büyük müşterisini yitirmişti. Buğday fiyatları piyasada beş gün içinde 33 kuruştan 21 kuruşa düştü. Günlük talep 5200 çuval üzerinden Hazine günde 60.000 liranın üzerinde kazanç sağlamış oldu.

Bir süre sonra Çanakkale Boğazı açılarak İstanbul'a erzak gelmesi üzerine iaşe işlerinin bir nezaret düzeyinde sürdürülmesine gerek kalmadığı görüşü ileri sürüldü. Zaten İttihatçıların iktisadî faaliyetleri birçok çevrede husumet uyandırmıştı. 28 Ekim 1918 tarihli gazeteler İaşe Nezareti'nin kaldırıldığını, vilayetlerdeki iaşe müdüriyetlerinin lağvedildiğini ve iaşe işlerinin eskiden olduğu gibi Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı İaşe Umum Müdürlüğü'nce yürü-

28 "İaşe İşleri: Celal Muhtar Bey'in Beyanatı", *Tanin*, 19 Teşrinievvel [Ekim] 1918, s.2.

tülmesine karar verildiğini yazdılar.[29] İaşe Nazırı Celal Muhtar Bey Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin başına getirildi.

***

Osmanlı Devleti'nin 1914 ertesinde karşılaştığı topyekûn savaş, kâğıt paraya geçişi zorunlu kılmış, yıllık artış hızı %300'ü bulan enflasyona yol açmıştı. Enflasyonla birlikte geleneksel Osmanlı toplum yapısı çözülmeye başladı. Osmanlı düzeninde hâkim katmanları oluşturan asker-memur kesimi, sabit gelirli oluşu nedeniyle kısa sürede yoksullaştı, malından mülkünden oldu, toplumdaki imtiyazlı durumunu yitirdi. Buna karşılık sürekli fiyat artışları maddî üretimle doğrudan doğruya ya da dolaylı ilişkisi bulunan toplum katmanlarını kazançlı çıkardı. Pazar için üretimde bulunan orta ve büyük köylü, malı pazara sevk eden tüccar, dağıtımı sağlayan perakendeci esnaf giderek güçlendi. Osmanlı toplumunda "yeni zengin" ya da "harp zengini" bir orta sınıf doğdu. Savaşın sonlarına doğru basın "harp zengini" sorununa geniş bir yer ayırdı. Dönemin genç karikatüristlerinden Sedat Simavi, *Yeni Zenginler/Les Néo-riches*[30] ve *Harp Fakirleri/Les Néo-pauvres*"[31] başlıkları altında iki albüm

---

29 İaşe Nazırı Celal Muhtar Bey de Ticaret ve Ziraat Nazırlığı'na atandı. Bkz. "İaşe Nezareti", *Sabah*, 28 Teşrinievvel [Ekim] 1918, s.1.

30 "Genç karikatüristlerimizden Sedat Simavi 'Yeni Zenginler' serlevhası altında bir albüm vücûde getirmiş ve Sudi kütüphanesi vasıtasıyla tab' ve neşreylemiştir", *Sabah*, 18 Teşrinievvel [Ekim] 1918, s.2. Sedat Simavi (Sedad Smavy), *Yeni Zenginler/Les Néo-riches*, Nâşiri: Kütüphane-i Sudî, İstanbul, 1918. Albümün mukaddimesisinde Sedat Simavi "Karilerime" başlığı altında şu satırlara yer veriyordu:
"Dört senedir hayat ve memât mücadelesi içinde yuvarlanan millet gülecek bir dakika bulamadı. Her gün yeni bir mesele her saat yeni bir mahrumiyet ve felâket insanları ciddi ve sert yaptı. Bu gidişle gülmeyi unutacağımızdan korkuyorum. Hâlbuki bu maskaralık sahnesinin başlıca mümessilleri olan ve hepimizin lisânı yâdında her gün sermaye-i iştigal ve vesile-i kıyl ü kal teşkil eden yeni zenginlerimiz bana o kadar büyük bir sermaye temin ettiler ki böyle albüm neşrinden kendimi men' edemedim. Bu albümde bugünkü hayatımızın sırıtan sahnelerini kısmen cem' ettim. Maksadım kimseye tâ'rîz ve taarruz değildir. Ben her şeyden evvel mesleğimi seven bir gencim. Mesleğimin icâbı olarak yalnız hayatı görür ve gördüklerimi tesbit ederim. Bu sahnelerde aktör vazifesini gören şahıslar bence ehemmiyeti hâiz değildir. Ben bunları tel'in etmeden bilakis onlara bana hayatta böyle mufassal bir hatıra bıraktıracak bir mevzu' olduklarından cidden müteşekkirim. Resimler hoşa gider ve dört seneden beri kapanan dudaklara biraz hande verebilirsem teşekkürâtımı rağbetlerine mazhar olacağım zevâttan ziyade 'yeni zenginlerimize' medyûn olacağımı itiraf etmek mecbûriyyetindeyim." Bkz. *age*, s.2.

31 Sedat Simavi, *Harb Fakirleri-Les Neo-Pouvres*, (Diken Mecmuası Külliyatından) Matbaa-i Orhaniye, tarihsiz. Bu albümün girişinde "Diken" imzasıyla şu satırlar yer alıyordu:
"Bazı günler oluyor ki insan maziyi aramaktan kendisini men' edemiyor, bugünün cilvelerine bakarken bir de o eski günler nerede demekten kendini alamıyor. Filhakika neydi o eski günler yarabbi! Fakiri zengini belli değildi. Herkes zengin addedilebilirdi. Avrupa'da sermayedarlığın vücûde getirdiği zengin ve fakir sınıf-

yayımladı. Refik Halid *Yeni Mecmua*'da yayınlanan "Harp Zengini" başlıklı yazısında harp zenginlerini yangının dal budak sarmasını bekleyen çapulculara, ölülerin bereketini gözleyen kargalara, salgın hastalıkları özleyen ıskatçılara benzetiyordu.[32] Kâzım Şinasi, harp zenginlerini sonradan görme tavırlarıyla betimliyor, onları halinden, yaşayışından, hatta yürüyüşüyle bakışından anlamanın

---

ları teessüs etmemişti. En fakirin evinde bile yiyecek ekmeği, yakacak kömürü, içecek kahvesi vardı. Türkiye bu itibarla adeta mes'ud bir memleketti. Memleketin en zenginleri memurları, bol maaş alan paşalarıydı. Arabalarda onlar, konaklarda onlar, mesirelerde onlar görülürdü. Mamafih fakirler açlıktan ölmüyordu. Onlar da kendi telakkilerine göre zengindiler.

Fakat harp, hayatımızdaki bu ahengi bu saadeti de bozdu. Zenginler fakir, fakirler zengin oldu. Evvelden uşaklık edenler otomobillere bindi, arabalarda gezenler yayan yürümeğe mecbur kaldı. Kulübelerde oturanlar konaklara, konaklarda ikamet edenler kulübelere göç etti. Bu suretle bizde de Avrupa'da olduğu gibi yeni sınıf teessüs etti.

Hayatın bu istihalesinde gülenecek pek çok cihetler vardır. Kendisini bir türlü otomobile, konfora alıştıramayanların hâli ne kadar gülünç ise, konfora, rahata alışmışların da hayatın zaruretlerine ve mahrumiyetlerine katlanmaktaki acemilikleri o kadar garibdir. Yeni zenginlerin garibelerle mâlî olan hayatını tasvir için bir 'albüm' neşreden *Diken* hey'et-i tahririyesinin harp fakirleri için de bir albüm neşretmemesi mümkün değildi. Çünki *Diken* yaşanan hayatın gülünç cihetlerini bularak, kari'lerine felâketler ve kederler içinde handeler ve tebessümler hazırlamak vazifesini üzerine alınca hayatın bu gülünç sahnesini de unutmamak mecbûriyyetinde idi.

Binaenaleyh *Diken*'in bugün kari'lerine 'Harb Fakirleri' ismi altında takdim ettiği albüm doğrudan doğruya hayattan alınmıştır. Aynı zamanda bu albüm kari'lerimize harbin kıyınetdâr bir yadigârı olacaktır. Aradan beş on sene geçip bütün bu çekdiklerimizi bütün bu mahrumiyetlerimizi unuttukça, dört senelik işkenceye nasıl tahammül ettiğimize hepimiz hayret edeceğiz. İşte o vakit bu albümleri açanlar harp içinde ne gülünç şeyler olduğunu daha iyi hatırlayacaklardır. Binaenaleyh bu iki albüm aynı zamanda birer tarihî vesikadır.

Daha hayata yeni doğan *Diken* kari'lerinden gördüğü fevkalade teveccühe liyakatını ispat için arada sırada fedakârlıklar yaparak bu kabil albümler neşrinden hâli kalmayacaktır".

32 Refik Halid, "Harp Zengini", *Yeni Mecmua*, sayı 42, c.2, 2 Mayıs 1918, s.301-302.
"Onlar harbin bitmemesini isterler; tıpkı yangının dalbudak sarmasını bekleyen çapulcular, ölülerin bereketini gözleyen kargalar, salgın hastalıkları özleyen ıskatçılar gibi... Kalplerinde iyiliğe istidat, ruhlarında yükselmeye kudret, gözlerinde güzelliği görür fer olmayan şu zenginlerin parasından memlekete ne fayda geldi? Fabrika işletip amele çalıştıran, arazi alıp rençber besleyen, gemi işletip tayfa kullanan, hulâsa servetinin bir kısmını memleketine döken zengine benden bin hürmet... Fakat iki odalı bir yazıhanede dört ihtikâr manevrasıyla milyon kazanan, sonra bu parayı gidip frenk ellerinde sefahatla eriten mantar gibi türedi tüccara selam bile çok! El'an hayır müesseseleri harbden evvelki zenginlerin dostluğuyla yürüyor, el'an memleket az paralı fakat çok vicdanlı insanların kolları üzerinde taşınıyor. Böyle yüreği iyilikte kısır, hamiyette züğürt, lâkin eli sefihlikte cömert, şirretlikte geniş zenginlerden mahrum kalmak herhalde toprağımız için şereftir.
... Benim kesemden zevk süren, benim sırtımda keyif getiren, benim kanımla caka satan, beni zarara soktukça sermayesini artıran şu mahlukâtın ..."

mümkün olduğunu söylüyordu.[33] Bir süre sonra servet düşmanlığına yol açacağı kaygısıyla harp zengini tanımının alanı çizilmek istendi. Kâzım Şinasi'ye göre, harp zengini ile "ihtikâr ile gayrimeşru vasıtalarla, adeta başkalarının rızkından çalarak hiç yoktan para, çok para kazanmış birtakım gâsibler", gaspçılar kastediliyordu. *Vakit* gazetesi başyazarı Ahmet Emin, harp zenginlerinin türlerini şu şekilde sıralıyordu: Üreterek para kazananlar, spekülasyon ya da borsadan para kazanıp bunu akılcı değerlendiren zenginler ve bu tür kazançla har vurup harman savurarak bu parayı sefahate harcayan zenginler. Ahmed Emin, ancak bu üçüncü kesimde yer alan zenginleri toplum için "muzır" addediyordu.[34] *Sabah* gazetesi ikinci kesimde yer alan zenginlerin de toplum için sakınca oluşturduğu kanısındaydı.[35] Nereye harcarsa harcasın gayrimeşru yollardan servet edinen üretimiyle kazananla aynı sepete konamazdı. Kâzım Şinasi de bu görüşe katılıyordu.

Harp zengini tanımı kimi kapsarsa kapsasın Cihan Harbi yılları Osmanlı topraklarında spekülatif girişimlerin yaygın olduğu bir dönemdi. Meşru kazançtan söz etmek hemen hemen olanaksızdı. Kâğıt paraya güvensizlik ve mal fiyatlarının sürekli artacağı beklen-

33 Kâzım Şinasi, "Harp Zenginleri", *Yeni Mecmua*, sayı 38, c.2, 4 Nisan 1918, s.237. "Harbin tevlîd ettiği yeniliklerden biri de bu 'harb zengini' ismini verdiğimiz sınıftır. Fransa'da bu adamlara 'yeni zengin' diyorlar ve bu suretle 'eski'lerden ayırıyorlar. Hiç şüphesiz ki 1914 Ağutos'undan beri az çok servet sahibi olmuş her adama 'harb zengini' ismini vermiyoruz, meselâ geçen sene piyango ikramiyesi kazanmış yahud iki sene evvel büyük bir mirasa konmuş olanları bu sınıfın haricînde bırakıyoruz. 'Harb zengini' denince hatırımıza harp esnasında ve harbden tevellüd eden fevkalâde hâller içinde biraz ihtikâr ile, biraz da meşru olmayan vasıtalarla büyük büyük servetler kazanmış adamlar geliyor. Bunların da ekserisi 'sonradan gören'lerden olduğu için 'harp zengini'ni hâlinden, yaşayışından, hattâ yürüyüşüyle bakışından, anlamak mümkündür. Bu enmûzec, Fransa'da, tiyatro piyeslerinde şimdiden teşebbüs edilmiş, sahneye çıkarılmıştır."

34 *Vakit* gazetesi başyazarı Ahmed Emin, harp zenginlerinin türlerini şu şekilde sıralıyordu:
"1. Hakiki bir kabiliyeti, haysiyeti ve izzetinefsi olan ve istihsâlât tarîkiyle para kazananlar
2. Serveti hava oyunlarıyla veya borsa muameleleriyle kazanmış olmakla beraber isti'mal ve istihlâk nokta-yı nazarından akılları başında olan zenginler
3. Havadan kazanılmış paraları dillere destan olacak surette sefahat sahalarında yiyenler."

35 Kâzım Şinasi, "Yine Harp Zenginleri", *Yeni Mecmua*, sayı 41, c.2, 25 Nisan 1918, s.298. Kâzım Şinasi Ahmet Emin'in tasnifini dergi sütunlarında tartışıyor ve *Sabah* gazetesi başyazarının şu görüşlerine yer veriyordu: "... bir kere gayrımeşru surette zengin olduktan sonra eline geçen serveti safahat yolunda yani adeta etrafındaki muhite ahlak düşkünlüğü propagandası yaparak sarf eden birtakım sefîh ve sefillerle namuslu zenginler arasında bir fark kabul edilmemesini doğrusu biz bir türlü hafsalamıza sığdıramıyoruz."

tisi üç beş kuruşu denkleştireni ticarete atılmaya sevk etmişti. Manifaturacı tütün ticaretine girişmiş, tütüncü kösele stoklamış, spekülatif ticaret tek kazanç kapısı olmuştu. Yoksulluğa düşen devlet memuru bile memuriyetin yanı sıra ticaretle uğraşmaya başlamıştı. Durumun vahametini kavrayan hükümet zecrî önlemler almaktan başka çıkar yol bulamıyordu. Memurların ticaretle uğraşmasını men eden bir mevzuat Ekim 1917'de yürürlüğe kondu. "Memurinin Ticaret ile İştigalden Memnuiyeti Hakkındaki Kararname" devlet ve vilayet bütçeleriyle bunlara mülhak bütçelerden maaş alan hâkimler ve memurlar ile belediye memurlarının kazanç elde etme amacıyla doğrudan ya da dolaylı bir biçimde ticaretle uğraşmalarını yasaklıyordu. Bu yasağı ihlal eden bir daha devlet hizmetinde istihdam olunmamak üzere tard edilecek ve ticarî işlemlerinin derecesine göre 5 liradan 100 liraya kadar para cezasına çarptırılacaktı. Devlet memuru şirket hisse senedine kaydolabilecekse de bu tür şirketin idare ve teftiş heyetlerinde görev alamayacaktı.[36] İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi de bu doğrultuda bir karar almış, müderris ve muallimlerinin ticarete atılışı üzerine Fakülte Müderrisîn Meclisi, Müderris Uşakizade Halit Ziya Bey başkanlığında toplanarak şu bildiriyi yayımlamıştı:

> "İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisîni her hangi müderris ve muallimin ticaretle iştigalini muallimlik ahlak-ı mesleğine münafi bir hareket addettiğinden heyet-i talimiye azasından böyle bir harekete teşebbüs eden bulunursa onunla tevhid-i mesaî edemeyeceğini ilan eder."[37]

Savaşın son yıllarında herkes paradan kaçtı, servetini mala dönüştürmeye baktı. Piyasada mal bulunmazken ardiyeler tıklım

36 "Interdiction Aux Fonctionnaires De S'occuper Des Affaires Commerciales", *Iktissadiat Medjmouassi*, yıl 2, no. 66, 11 Octobre 1917, s.3. "Memurînin Ticaretle İştigalden Memnu'iyeti Hakkında Kararname 2 Teşrinievvel [Ekim] 1333", *Düstur*, II. Tertip, c.9, s.737.
Madde 1- Devlet ve vilayet bütçeleriyle bunlara mülhak bütçelerden maaş alan kaffe-i hükkâm ve memurîn ile belediyeler memurîn-i mensubesi kasd-ı temettü ile doğrudan doğruya veya bil-vasıta muamele-i ticariyye ile iştigalden memnu'dur.
Madde 2- Birinci maddede zikr olunan memurîn sermayesi eshâma münkasim şirketlerde hisse sahibi olabilirler. Ancak bu nev'i şiketlerin hey'et-i idare ve teftişiyelerine dâhil olamazlar.
Madde 3- Mevadd-ı sâbıkada beyân olunan memnu'iyet hilâfına olarak ticaret eden memurîn bir daha hizmet-i devlette istihdam olunmamak üzere tard olunur ve muamele-i ticariyyenin derecesine göre 5 liradan 1000 liraya kadar ceza-ı nakdiyeye mahkûm edilir.

37 *Tanin*, 19 Kânunuevvel [Aralık] 1333, s.2.

tıkış istif malla dolup taştı. Bomonti Birahanesi'nin buzluğu peynir, Ömer Abud Han'ın mahzeni gaz deposuna dönüştü.[38] Bu arada Anadolu'da "vagon ticareti" almış yürümüştü. Savaş nedeniyle orduya gerekli olan dışında az sayıdaki vagon tüccara dağıtılmış, ancak ticaretle ilişkisi olmayan nüfuzlu bazı kişiler kendilerine "vagon vesikası" sağlayarak tatlı kazanç kapıları elde etmişlerdi. Nitekim bu gibiler ele geçirdikleri vagonları 2000 ile 3000 lira karşılığında malı çürümeye yüz tutmuş tüccara devrederek kısa sürede zengin olmuşlardı.[39] Bu tür işlemler sonucu Anadolu ürünü büyük kent piyasalarına yüksek bir fiyatla girdi.[40] Kentlerde "zincirleme usu-

38 Abdi Tevfik, "Tedavülü Tahdit Eden Avamil", *Ticaret-i Umûmiye Mecmuası*, sayı 24, 27 Kânunuevvel [Aralık] 1333, s.375.

39 İzmir'de yayınlanan *Köylü* gazetesi vagon yolsuzluğuna sütunlarında şu şekilde yer veriyordu:
"Yalvarıyoruz: Artık vagon işi bir sona ulaşmalıdır; İzmir'de vagonculuk derdi birçok dedikodular ortaya çıkardı. Ağzına gelen bir türlü söylüyor. Fakat ipliğini boyayan yine boyuyor. Vagon alıp satmak İzmir'de tüccarlığın en kolayı ve en koyusu oldu. Herkes işi gücü, alışverişi bırakarak ... ele geçirdiği vagonları 30, 40, 50 liraya ve hatta yükleteceği mala göre okkası 30 40 paradan 70 80 liraya satıyor, bu suretle sermayesiz tüccarlığın en tatlısını ve hiç tehlikesizini yapıyor ve buz gibi liraları, o güzelim banknotları oturduğu yerden ceplerine indiriyor.
.... Vagonculuk işini yalnız kumpanya memurlarından şuna veyahut buna yüklettmek doğru ve haklı bir iş değildir. Bunda İzmir'de az çok mevki sahibi olanlardan ve sözü geçenlerden eli karalanmamış ve alnı açık kalanlar sayılacak kadar azdır. Memleketin ticaretine ve dolayısıyla rençberliğine en büyük bir darbe olan bu işe kat'i bir son çekilmesini valimizin himmetlerinden bekleriz. *Köylü*
"İzmir'de Vagon Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 17, 9 Haziran 1332, s.5.
Köylü gazetesi iki yılı aşkın bir süre sonra sütunlarında aynı soruna değiniyor ve durumun değişmediğini kaydediyordu:
"Tüccara malını taşımak için her gün İzmir'den 10 vagon verilmektedir. Bunların yarısından çoğunun hakikî ihtiyâc sahiplerine ve tüccara verilmiş olduğunu farz etsek bile üst tarafı defter tutmayan, veyahut defter-i kebîrinin zarar hanesi hiç bulunmayan lâmekân kimselere ayrılıyor. Bu gibiler vagonlarını, kolilerini öte tarafta elindeki malı çürümeye yüz tutmuş olan tüccara satmalarından başka bir yolda kullanmış olmalarına inanacak en saf kalpli bir kimsenin bile bulunmayacağı şüphesizdir. İşte bu gibiler vagonlarını 2000 lira ile 3000 lira raddesinde satıyorlar." Bkz. "*Köylü* gazetesinden", *Sabah*, 21 Ağustos 1918, s.1.

40 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası savaş spekülatörlerinden şu satırlarla yakınıyordu:
" ... muhtekirler köylerden kim bilir ne kadar ucuza topladıkları erzakı İstanbul'da ve büyük şehirlerde yanına varılmaz fiâtla satıyorlar ve kimsenin bunlara bir şey demeye hakkı olmuyor. Sonra İstanbul'dan veya şuradan buradan elde ettikleri şeyleri köylüye kaça sattıklarını da bilen yoktur!"
Kurulduğu günden beri serbest ticareti savunan Oda, savaş gibi olağanüstü durumlarda liberalizmden ödün verilerek devletin iaşe sorununu üstlenmesi gerektiğini savunuyordu:
"Mamafih biz arz ve talep kaidesinin menâfiini inkâr tasavvurunda değiliz, yalnız şu istisnaî vaz'iyette bu gibi tedâbir-i istisnaiyeye vaz'iyet-i husûsiyemiz itibarîyle muhtaç olduğumuzu söylemek isteriz." Bkz. "Galâ-ı Es'âra Karşı Tedabir" *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1737, 20 Nisan 1334, s.73-74.

lü" diye anılan spekülatif işlemler mal fiyatlarını yeniden tırmanışa geçirdi, temel ihtiyaç maddeleri spekülatörler arasında elden ele dolaşarak perakendeci esnafa ulaşmaksızın değer kazandı.

Cihan Harbi yılları Osmanlı toplumunun geleneksel gelir bölüşümünü altüst etti. Kısa sürede servet edinmiş "yeni zengin" bir katmanın doğuşuna neden olurken geniş bir kesimi yoksulluğa itti. Savaşın yol açtığı insan kaybı ve maddî yıkımla birlikte gelir ve servet dağılımındaki olumsuz gelişmeler Osmanlı toplumsal yapısının çöküşüne ortam hazırladı. Osmanlı savaşta yenik düştü. Ama devleti çökerten savaş ekonomisiydi. Yüzyıllardır süre gelen dengeler savaşla birlikte altüst olmuştu. Osmanlı ilk kez servetle sefaleti birlikte yaşıyordu. Edebiyatımıza yoksul sokak çocuğu imgesinin girişi bu sefaletin sonucuydu.[41] Sedat Simavi Osmanlı toplumundaki çöküntüyü ya da dönüşümü şu satırlarla ifade ediyordu:

> "... neydi o eski günler yarabbi! Fakiri zengini belli değildi. Herkes zengin addedilebilirdi. Avrupa'da sermayedarlığın vücüde getirdiği zengin ve fakir sınıfları teessüs etmemişti. En fakirin evinde bile yiyecek ekmeği, yakacak kömürü, içecek kahvesi vardı. Türkiye bu itibarla adeta mesut bir memleketti. Memleketin en zenginleri memurları, bol maaş alan paşalarıydı. Arabalarda onlar, konaklarda onlar, mesirelerde onlar görülürdü. Mamafih fakirler açlıktan ölmüyordu. Onlar da kendi telakkilerine göre zengindiler.

41 "Şuun", *Yeni Mecmua*, sayı 45, c.2, 23 Mayıs 1918, s.368.
"Her gün köprüden geçenler, geceleri büyük küçük caddelerin kenarına göz gezdirenler, feci, acıklı, fakat safdiller için acıklı, o nisbette ca'lî ve sun'i manzaralar karşısında kalıyorlar. Kanlı, yaralı, kör, topal, birçok çocuklar, kucak kucağa, merhameti celb edecek surette garip vaz'iyetlere konulmuş.. Her köşede feci bir manzara! Bunlar, çocuk sefaletiyle ticaret eden bir kısım adamların belki de memleketimizde büyük teşkîlâtlı kumpanyaların intifâ' vasıtalarıdır. Bunlara hiçbir memur, hiçbir daire veya cemiyet adamının hattâ polisin bile mümâşât etmemesi çocukların acıklı hâllerinden daha çok dokunuyor. Bunlara para vermek sefaleti azaltmaz. Belki de bu sefil ticaretin revâcını artırır. Geçen sene bir Himaye-i Etfâl Cemiyeti teşekkül etti. Oraya toplanan hamiyetli insanlar neler yapıyorlar, pek çok bilmiyoruz. Fakat herhalde onlar bütün bütün bu gibi çocukları toplamaya muktedir olamazlar. Onlarda bu kadar vâridât menba'ı yoktur. Salâhiyet de yok. *Vakit* gazetesi Talat Paşa'nın bu mesele ile şahsî bir surette meşgul olmaya başladığını haber veriyordu. 'Nesl-i âti' diye bol bol sütünlara geçirilen, sade evlerde müreffeh yaşayan kişizadeler değil ya; elbet buna sokaklarda inleyen zavallılar da dâhildir... Bu haber harhalde herkesi memnun eder."
"Bu münâsebetle, sokaklarda dilenen sağlam, kuvvetli birçok kadınların da dilencilikten men' edilmesi lüzûmunu söyleyelim. Onlara bu kadar iş arasında elbet bir meşguliyet bulunur. İş görmemek istemeyecek kadar tenbel olup da dilencilikte ısrar edenler nihayet cezalandırılır..."

Fakat harp, hayatımızdaki bu ahengi, bu saadeti de bozdu. Zenginler fakir, fakirler zengin oldu. Evvelden uşaklık edenler otomobillere bindi, arabalarda gezenler yayan yürümeye mecbur kaldı. Kulübelerde oturanlar konaklara, konaklarda ikamet edenler kulübelere göç etti. Bu suretle bizde de Avrupa'da olduğu gibi yeni sınıf teessüs etti."[42]

Harp zengini bundan böyle edebiyatımızda başköşeye ilişti. Romanda, hikâyede gerçekçilik savaş koşullarında bilendi. Çabuk kazanılan para hazır elbise gibi eğreti duruyordu. Türedinin zenginliği Göksu testisi gibi hantal bir şeydi. Osmanlı'da servet durağandı, yüzyılların birikimiydi. Paranın sahibine yakışabilmesi asırların meselesiydi. Servet önüne gelenin sırtında zarif durmuyordu. Zengin, hazinesini hamal gibi maddî bir güçlükle, kaba tavırlarla değil, dimağı dolu bir âlim gibi manevi bir yorgunlukla, nazik edalarla taşımalıydı. Parasını dolu gibi vura kıra değil, Nisan yağmuru gibi içire içire sarf etmeliydi. Oysa harp zengini parasını hazmedememiş, zengine yakışır tavırla "oturup kalmayı" öğrenememiş, "pahalı adam" edası alamamıştı. Zenginliği, yiyip şişmekten, hindi gibi kabara böbürlene gezmekten, dişi arkasında sokak sokak dolaşmaktan ibaret sanıyordu.

İki odalı bir yazıhanede spekülatif girişimlerle milyon kazanan, ardından bu parayı frenk ellerinde sefahate sarf eden mantar gibi türedi tüccar harp zenginin tipik örneğiydi. Harp zenginin parası şerre aletti. Zira savaş koşullarında servet sefaleti doğuruyordu. İstanbul'un geniş bir kesiti yoksullaşırken, eğlence düşkünlüğü, alkol, kumar, kadın ticareti, hatta kokain giderek yaygınlaştı. Bundan böyle İstanbul servet ile fakr u zaruretin, sefahat ile sefaletin buluştuğu, kaynaştığı bir kentti.

Öte yandan açlık namus sorununa yol açıyordu. Cihan Harbi'nde maişetini yitirmiş kadının kurtuluş yolu "bulgurcu"ya metres olmaktı. Nitekim "Namusla Açlık Meselesi"nde Hüseyin Rahmi'nin Dürriye'si bu yolu seçmişti. Savaşla birlikte birçok evde erkeğin cepheye sevkiyle maişet değirmeninin suyu kesilmişti. Dürriye, çoluğu, çocuğu terk etmiş, bulgurcuya kaçmıştı. Artık "günah işlemeden" kimsenin karnı doymuyordu. Namusla açlık bir türlü bağdaşmıyordu. Bundan böyle hikâye ve roman cephe gerisinde kadının akıbetini, çektiği ıstırabı, düştüğü sefaleti; sefahati, fahişeliği tasvir

42 Sedat Simavi, *Harb Fakirleri-Les Néo-Pauvres*, (*Diken* mecmuası külliyatından) Matbaa-i Orhaniye, tarihsiz, s.1.

ediyordu. Erkek cephede tehlikeye, acıya maruzdu; cephe gerisinde ise kadını moral felaket bekliyordu. Savaşta erkek cephede, kadın kaldırımda kırılıyordu. Savaş kadınları cephe gerisi kurbanlarıydı.

Ahmed Rasim'in deyişle, "eski fuhuş" ya da "fuhş-u atik" çökmüş, yerini "fuhş-u cedid", yani "yeni fuhuş"a bırakmıştı. Eskiden birkaç mahalleye sıkışıp kalmış olan bu "ictimaî rezillik" yılan gibi kovuktan kovuğa sokularak evden eve tünel açmış, yeni fuhuşa ortam hazırlamıştı. Yeni "rezalet" yerleri açılmış ve bunlar daha sonra çoğalmıştı. Muhtelif semtlere saldırarak dallı budaklı bir şekil almıştı. Bilhassa Müslüman kesime sirayet etmişti. İslam "ictimaî terbiyesi" yaralanmıştı. Ahmed Rasim fuhuşun yayılmasını, fuhş-u cedidin ortaya çıkışını Cihan Harbi'ne bağlıyordu. Bu büyük hercümerç sırasında aile erkeği cepheye sevk edilmişti. Sefalet, yoksulluk, açlık, kimsesizlik aile kurumunu zorluyordu. Aile bağları gevşiyordu. Geçim derdi Osmanlı kadınını sokağa itiyordu. Fuhuş aile yuvasına giriyor, dört bir yana saldırıyordu. Ahmed Rasim'in deyişiyle birkaç yılda "görenek" olup çıkmıştı. İstanbul'un Müslüman ahalisi bir "gaya-i müsibet"e doğru yuvarlanıp gitmekteydi. Payitaht birçok servetini gayrimeşru kaynaklara tahsis edip sarf ederken öte yanda "zaruret-i hayat"ın kurbanları sürekli artmakta, çoğalmaktaydı. Ahlak çöküşünün ülkenin toplumsal bünyesi üzerinde yaptığı en tahripkâr tesir fuhuş sorunuydu.

DOKUZUNCU BÖLÜM

SONUÇ
"GALA-İ ES'ÂR" YA DA ENFLASYONUN İCADI

Alman ordusunun Belçika sınırını aşıp savaşı başlattığı tarihten dört yıl, üç ay, bir hafta sonra Batı cephesinde 11 Kasım 1918 günü sabah 11'de ateşkes ilan edildi. Galip ülkelerin kentleri ateşkesi büyük bir coşkuyla karşıladı. Kutlamaların bir kısmı yağmaya dönüştü ve polis müdahale gereği duydu. Terhisin gecikmesi asker kamplarında ayaklanmalara yol açtı. Rusya, Polonya, Macaristan, Balkanlar ve Türkiye'de askerî harekât, İrlanda'da içsavaş, İtalya ve Almanya'da kargaşa savaş ertesi, kimi kez yıllarca sürdü. Doğu Avrupa'da açlıktan ve açlık sonucu grip salgınından ölenlerin sayısı cephedekiyle neredeyse eşitti. 1914-1918 Cihan Harbi neden olduğu sonuçlarıyla yeni bir yüzyılı, 20. yüzyılı başlattı. Dört yıllık cephe harekâtı ardından on yıllara sığdırılamayacak sonuçlar doğurdu. Bir anlamda Cihan Harbi 1914'te başlayıp uzun bir süre soluklandıktan sonra 1945'te son buldu. İki dünya savaşı belki de tek bir savaşın iki ayrı evresiydi.

Cihan Harbi'nın beşerî sermaye açısından insanlığa faturası ağır oldu. Kabaca 10 milyon asker öldü, 20 milyon asker sakat kaldı. Geçmiş savaşlara oranla savaşta yaralananların daha yüksek bir oranı kurtarılabildi. Ancak günün cerrahisi hayat kurtarırken sayısız askeri el, kol, ayak, bacak gibi uzuvlarından mahrum bıraktı. Savaşın parasal maliyeti bir yana uluslararası para düzeni ve paraya güven

savaşla birlikte altüst oldu. Parasal istikrarsızlık 1929 Buhranı'na yol açtı. Siyasal dönüşümler ve çizilen yeni sınırlar özellikle Orta Avrupa, Doğu Avrupa ve Ortadoğu'nun siyasî coğrafyasını değiştirdi. Savaş sonrası Habsburg, Hohenzollern, Romanov ve Osmanlı hanedanları tarihe karıştı. Siyasal değişikliklerin yanı sıra iktisadî ve toplumsal dönüşümler dünyanın, özellikle Avrupa'nın çehresine yeni bir görünüm verdi. Kol gücü emekçisi ve kadın, siyasetin genişlemesi sonucu marjinal konumlarından çıktılar. Başta işçi kesimi olmak üzere düşük gelirli katmanlar genel oy hakkı elde etti. Kadın birçok ülkede seçme ve seçilme hakkı kazandı. Siyaset daha geniş bir tabana oturdu.

Katılım bir yandan genişlerken öte yandan ideolojiler çağı başladı. Totaliter ve otoriter rejimler oluştu. Komünizm, faşizm, nasyonal sosyalizm kitleleri cezbetti. Demokrasiler kan kaybına uğradı; bir süre sonra meclisler kapandı. Seçmenlerin yerini führer, duçe, şef gibi karizmalar peşinde sürüklenen kitleler doldurdu. Liberal iktisat anlayışı rafa kaldırıldı; müdahalecilik, hatta devletçilik birçok ülkenin gündemine oturdu. Sovyet Devrimi'nin de etkisiyle işçi partileri ya da sosyalist partiler güçlendi, iktidara aday oldu. Ancak İkinci Dünya Savaşı'na giden yol ilkinin hemen ardından çizilmişti. Ludendorff, Cihan Harbi'ne daha 1920'li yıllarda "Birinci" Dünya Savaşı adını koymuştu. Versailles, Saint Germain, Neuilly, Trianon ve Sevr bu gelişmenin başlangıç noktalarını oluşturuyordu. Cihan Harbi uzun savaşın ilk evresiydi. Lozan'ın Sevr'i geçersiz kılışı Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı'nın dışında tutmaya yetti. Ama Almanya er geç Versailles'ı yırtıp atacak ve soluklanıp savaşı sürdürecekti. Silah bırakışmayla birlikte Avrupa'nın uluslararası ekonomideki konumunda önemli bir düşüş gözlendi. Dünya üretimindeki yeri 1913'te %43'ken 10 yıl sonra 1923'te %34'e düştü. Dünya ticareti içinde Avrupa 1913'te %59'luk bir paya sahipken 1924'te bu pay %50 oldu. Bu konum kaybı savaşın neden olduğu yıkım ve çöküntüden çok ABD ve Japonya'nın yükselişinden kaynaklanıyordu. Finans dünyasının merkezi bundan böyle Avrupa ve özellikle İngiltere değil, Amerika'ydı. New York, Londra'nın yerini aldı.

Cihan Harbi'nin önceki savaşlara oranla uzun dönemli etkileri oldu. İktisadî gelişmeyi dünya ölçeğinde geciktirdi. Bu gecikmeyi sayısal düzeyde saptamaya çalışan W. A. Lewis, savaş öncesi büyüme oranlarından hareket ederek ekstrapolasyonla tahminlerde bulundu. Lewis'e göre savaş olmasaydı ve 1913'ten itibaren dünya ekonomisi 1890-1913 arası yıllık büyüme hızını sürdürebilseydi, 1929'da

varılan üretim düzeylerine, besin maddelerinde 1923'e, sınaî ürünlerde 1924'e ve hammaddelerde 1927'ye kadar ulaşılmış olacaktı. Lewis'in hesaplarına göre gecikme besin maddelerinde 5,2 yıl, sınaî üretimde 4,5 yıl, hammadde üretiminde 1,25 yıl idi. Lewis'in, demografik büyüme, teknolojik gelişme ve tüketici tercihleri gibi savaş dışı faktörleri göz ardı eden yöntemi eleştiri alabilirse de savaşın iktisadî gelişme açısından ne denli olumsuz bir "kırılma" noktası olduğu artık tüm iktisat tarihçilerince kabul görmektedir. Ancak bugün sayısal değerlendirmeden çok savaşın neden olduğu yapısal değişiklikleri içeren niteliksel dönüşümler ön plana çıkmaktadır.

Cihan Harbi'nin Osmanlı ekonomisine getirdiği yük savaşan diğer ülke ekonomilerine göre çok daha ağırdı. Sanayi toplumları görece esnek yapıları sonucu savaşa uyum sağlamakta güçlük çekmediler. Finansal yapılarının derinliği sayesinde savaş giderlerini ülkelerinde çöküntüye yol açmaksızın karşılayabildiler. Batı Avrupa'dan Doğu'ya doğru kaydıkça finans politikalarının etkinliklerinin yitirildiği görüldü. Ortak kıstas olarak kullanılabilen geçinme endeksi Batı Avrupa ülkelerinde savaş boyunca iki üç kat artış gösterirken Avusturya'da 12 kata yaklaştı, Osmanlı'da 18 katı aştı. Savaşın rekoru Osmanlı Devleti'ndeydi. 1914'te 100 olan geçinme endeksi 1918'de 1823'e yükseldi. 1916'da 212 olan endeks bir yıl sonra 1917'de 846'ya ulaşarak %300'lük bir enflasyonu gündeme getirdi. Bu oran dünyada o güne kadar ulaşılmış en yüksek yıllık tüketici fiyat endeksi artışıydı. Bir başka deyişle enflasyonu dünya literatürüne İttihatçılar soktu.

Balkan Harbi, Cihan Harbi ve ardından Millî Mücadele Cumhuriyet Türkiye'si topraklarında büyük yıkıma neden oldu. İnsan kaynakları bir yana üretim kapasiteleri derin çöküntüye uğradı. Savaşan diğer ülkeler 1920'li yıllarda savaşta yitirdiklerini geri kazanırken, Türkiye ekonomisi uzun yıllar 1912-1922 dönemi faturasını ödemek zorunda kaldı. Şevket Pamuk'un bulgularına göre geçim düzeyi göstergesi kişi başına gelir ancak 1930'ların sonlarında 1914'ün düzeyine ulaştı. Reel ücretler ise 1914 düzeyini 1950'lerde aştı.[1]

Cihan Harbi yıllarında Osmanlı toplumunda gelir bölüşümü önemli dönüşümlere uğradı. Başta memur, asker, emekli vb. sabit gelirli kesimler olmak üzere toplumun geniş bir kesiti savaş spekülasyonu sonucu yoksullaştı, mülksüzleşti. Buna karşın pazara dö-

[1] Şevket Pamuk, "Long-Turn Trends in Urban Wages in Turkey, 1850-1990", der. P. Scholliers & V. Zamagni, *Labour's Reward Real Wages And Economic Change in 19th-And 20th Century Europe*, Cornwall; Adward Elgar, 1995, s.89-105.

nük üretimde bulunan orta ve büyük toprak sahibi, taşra tüccarı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığıyla tanınan ve İstanbul'un iaşesini üstlenen örgütlü esnaf ve "harp zengini" diye adlandırılan, spekülatif girişimleri sonucu kısa sürede servet birikimine giden savaş tüccarı 1914-1918 döneminden kazançlı çıkan kesitleri oluşturdu. Özellikle Batı Anadolu içe dönük piyasadan ve parasallaşmadan büyük pay almıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi üyesi Doktor Nâzım, *Tanin*'e verdiği demeçte İzmir'deki servet birikimini ilginç bir üslupla dile getirmişti:

> "Şüphesiz harp memleketimizin hemen her tarafını zengin etmiş, fakat ahval-i fevkaladenin bahşettiği servetin en büyük hissesi İzmir'e nasip olmuştur. Harb-i Umumi'den sonra bizde başlayan iktisadî uyanıklığın asarını İzmir'in hemen her tarafında görebiliriz. Harpten evvel rıhtımın üzerinde sıralanmış olan kahvehaneler birer birer kapanmış, yerlerine birer idarehane kaim olmuştur. Ne tarafa baksanız yeni teessüs etmiş kollektif şirketlerin ilan levhalarını okursunuz. Mallarının harikulade terreffu'undan istifade ederek az zaman içinde beklenmeyen bir servete nail olan köylülerce paranın kıymeti o kadar azalmış ki bir köylü kadının, kızına 'eti gösteren' (à jour) bir çorap tedariki için bila-tereddüd 3 lira vermesi ahval-i tabiiyeden addedilmeye başlanmıştır."[2]

Cihan Harbi yıllarında Osmanlı topraklarında kâğıt parayla da olsa servet birikimi olduğu kesindi. Ancak bu birikimde reel üretimle, spekülatif girişimlerin payını belirlemek zordu. Yeni bir sermayedar kesimi bir anlamda "türemişti." *Tanin* gazetesi şöyle diyordu

> "Bizdeki kadar gaddarane hareket eden sermayedarlar dünyanın hiçbir yerinde yoktur."[3]

---

2 "İzmir'de Yeni Bir Cemiyet: Nâzım Bey'le Mülakat", *Tanin*, 8 Kânunuevvel [Aralık] 1333, s.2.

3 "İhtikâra Karşı", *Tanin*, 12 Mayıs 1917, s.1. "Her memlekette sermayedârlarla halk arasında az çok büyük bir geçimsizlik, hattâ bir adâvet vardır. Çünki elinde para, çok para gibi kuvvetli bir silâh bulunan sermayedâr hayat ve maişet aleminde nev'üma bir diktatör gibi hareket eder; bundan dolayı sermayedâr her kuvvet sahibi gibi müstebiddir ve bu istibdad onun hem zevkini, hem de menfaatini tatmin ettiği için kendisi bazen zâlim ve gaddar bile olur. Bütün memleketlerde daima en küçük ekalliyeti temsil eden bu müstebidlere karşı milletler uzun seneler mücadele etmişler ve nihayet maişet aleminde de bir nev'i meşrutiyet teminine muvaffak olmuşlardır.
Maatteessüf, son zamanlarda memleketimizde sermayedârların istibdadları yüzünden hayli sıkıntı çekti ve hattâ diyebiliriz ki hâl-i hâzırda bizdeki derecesinde

Savaşın olağanüstü koşulları piyasa mekanizmasını altüst etmiş, unundan şekerine kadar dışa bağımlı Osmanlı ekonomisi ülkenin savaş gereği dışa kapanışı sonucu önemli bir bunalım geçirmişti. Savaşın başlamasıyla birlikte seferber edilen ordu yoğun bir talep doğurdu. İktisadî yaşam giderek devletin denetimine girdi. Ordu ihtiyacının karşılanması için kimi kez satın alma, kimi kez el koyma yöntemleriyle piyasa güdümlenmek istendi. Mal ve hizmetler savaş gereklerine ayrılarak cephe gerisinde halkın yaşam düzeyi sürekli düşürüldü.

Devletin olağanüstü savaş giderlerini karşılamak için yaptığı ödemeler sonuçta tedavüldeki ödeme araçlarını çoğaltmış, tüccarın, orta ve büyük üreticinin alım gücünü o güne değin görülmedik bir ölçüde artırmıştı. Arz edilen mal ve hizmet miktarının azalmasına karşılık emisyon hacminin genişlemesi ve efektif talebin artması kıtlığın daha da belirginleşmesine neden oldu. Mal ve hizmet arzındaki düşüşün yanı sıra fiyat artışlarının sürekli olacağı beklentisi ülkeyi gittikçe hızlanan bir enflasyon sürecine soktu.

Babıâli savaş ekonomisine geçmekte güçlük çekmişti. Stoklar kısa sürede tükenmiş, iaşe işlerinin savaş koşullarına göre düzenlenmesi zaman almıştı. Savaşla birlikte piyasa daralmış, genel bir güvensizlik havası esmeye başlamış, işgücünün cepheye sevki nedeniyle bazı sektörlerde üretim durmuştu. Piyasanın işlerliğini yitirmesi fiyatlar üzerinde olumsuz etkisini göstermekte gecikmemiş, fiyatlardaki artış talebi frenleyecek yerde daha da artırmıştı. Sınırlı mal ve hizmet arzı, alım gücündeki genişleme, ileride fiyatların daha yükseleceği ve mal bulunamayacağı kaygısı alıcıları ellerindeki nakdi bir an evvel mala çevirmeye sevk etti. Psikolojik etmenler giderek fiyat artışlarının hızını belirlemeye başladı.

Babıâli savaş koşullarına uygun bir para ve maliye politikasını uygulamaya sokamamıştı. Spekülatif kazanç kapıları kapatılamamış, para arzındaki genişlemenin fiyatlara yansıması önlenememişti. Hazine bonosu satışı ya da iç borçlanmayla tedavüldeki para miktarı sınırlanmak istenmişse de savaş giderlerinin zorunlu kıldığı sürekli emisyon bunu olanaksız kılmıştı. Olağanüstü savaş kazançları vergi tasarısı ise savaşın sonuna değin Meclis'te gündeme alınmayı beklemişti.

Savaş yıllarında Babıâli'nin fiyat politikası gelişigüzel bir görünüm arz etti. Değişik örgütlenme biçimleri denendiyse de halkın

az kuvvetle bizdeki kadar gaddarâne hareket eden sermayedârlar dünyanın hiçbir yerinde yoktur."

beslenme sorununa etkin bir çözüm getirilemedi. Temel tüketim maddelerine narh kondu, fiyat denetimine gidildi, karneyle mal dağıtıldı, ancak artan hayat pahalılığı ve oluşan ikili fiyat yapısı toplumsal refahı ve ekonomiyi giderek daha olumsuz yönde etkiledi. Yıllık artış hızı %300'e ulaşan enflasyon geleneksel Osmanlı düzenini altüst etti, Osmanlı tarihinde o güne değin görülmedik dönüşümlere yol açtı. Osmanlı toplumsal kuruluşunun belkemiğini oluşturan sabit gelirli memur ve asker kesimi yıkıma uğrarken yeni bir "orta sınıf" doğdu.

Savaş yıllarında tarımsal ürün fiyatlarındaki sürekli artış, cepheye uzak yörelerde savaşın başlangıçta doğurduğu kararsızlığı görece silmiş, ürününe eskisine oranla birkaç kat fiyat ödendiğini gören Anadolu çiftçisi olanakları ölçüsünde pazar için üretime koyulmuştu. Babıâli, Balkan Harbi'nin ve Cihan Harbi'nin ilk yıllarında "tekâlif-i harbiye" adıyla üreticinin malına el konmasının tarımsal üretimi büyük ölçüde düşürdüğünü görmüştü. "İktisat dışı" yöntemlerle ülke ihtiyacının giderilemeyeceğini anlayan İttihat ve Terakki, giderek pazar mekanizmasının özendirici yöntemlerine başvurdu ve malına dokunulmayacağına dair köylüye güvence verdi. Savaş döneminde geçimlik yörelerin birçoğu pazara açılmış, Osmanlı toprakları iktisaden bütünleşmişti. Otarşik yapı ulusal pazarın oluşumuna yol açmış, İstanbul, İzmir gibi kentler Anadolu'yla olan iktisadî ilişkilerini pekiştirmişti. Dış ticaret olanaklarının kısıtlanışı Anadolu mahsulüne talebi artırmış, mal karşılığı ödenen para Anadolu'da servet sahibi bir çiftçi kitlesi oluşturmuştu. Öte yandan mahsulü pazara sevk eden Anadolu tüccarı tarımsal ürün fiyat artışlarından payına düşeni almış, kısa sürede taşrada bir esnaf-tüccar kesimi doğmuştu. Anadolu'yla ticarî ilişkiler kurulurken Müslüman-Türk tüccar gözetilmiş, Heyet-i Mahsusa-i Ticarî akitlerinde ve vagon tahsisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakın çevrelere öncelik tanınmıştı. Diğer bir deyişle, o güne değin gayrimüslim ve yabancı tüccarın elinde bulunan iç ticaret Müslüman-Türk ticaret erbabının denetimine verilmiş ya da o günkü deyimiyle "millîleştirilmiş"ti. Böylece "millî iktisat"ın gündeme getirdiği "millî tüccar" doğmuş, "millî ticaret" gerçekleşmişti.

Savaş enflasyonundan kazançlı çıkan diğer bir kesimi örgütlü İstanbul esnafı oluşturdu. İkinci Meşrutiyet yıllarında esnaf cemiyetleriyle ticaret odalarının çıkarları sürekli çatışmış, İstanbul, İzmir, Samsun gibi liman kenti tüccarı özellikle mavnacı, kayıkçı, arabacı ve hamal esnafının ücretleri belirleyen tekelci tutumundan yakınarak Babıâli'nin kendi safında yer almasını beklemişti. Ancak

İttihat ve Terakki'nin esnaf cemiyetleriyle yakın ilişkisi ve İstanbul gibi kentlerde esnafın geleneksel etkinliği nedeniyle Babıâli esnaf örgütlerine pek ilişemedi. İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında liberal Selanik tüccarının desteğiyle güçlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1912 yılında Selanik'in yitirilişi ve genel merkezin İstanbul'a nakli ertesinde yapısında önemli bir dönüşüm geçirdi. Cemiyet, İstanbul'a taşındıktan sonra gayrimüslim unsurun ağırlığını koruduğu Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası ve onun taşradaki uzantılarıyla yakın ilişki kurmaktan kaçındı, geleneksel Müslüman esnaf örgütlerine yaslanma gereği duydu.

İttihat ve Terakki, liberal 1908 Devrimi'nden umduğu sonucu elde edemedi. 1908 ertesi karşılaşılan siyasal ve iktisadî sorunlar İttihatçıları düş kırıklığına uğrattı. Liberalizmin Osmanlı gerçeğiyle bağdaştırılamayacağı görüşü giderek Merkez-i Umumi çevrelerinde benimsendi. 1908 Devrimi'nin yarattığı liberal iktisadî ortam eşit koşullarda rekabet gücünden yoksun geleneksel Müslüman-Türk esnafının çöküşünü hızlandırmış, iktisadî yaşamda yabancı sermayenin ve gayrimüslim unsurların etkinliğini artırmıştı. 1913 ertesi siyasal gelişmelerin de katkısıyla İttihat ve Terakki'nin ulusçuluğu benimseyişi ve ulusal bilincin köklerini tarihte arayarak geleneksel esnaf örgütlerine yakınlık duyuşu esnaf cemiyetlerinin tekrar ön plana çıkmalarına neden oldu. İktidarda bulunduğu yıllarda bile yarı gizli yapısını sürdüren İttihat ve Terakki Cemiyeti esnafın mistik yaşamında ulusçuluğun iktisadî tabanını aradı, "millî iktisat"ın zorunlu kıldığı orta tabakaların Osmanlı özelinde hirfet ocaklarında billurlaştığını gördü. Öte yandan Cemiyet'e "fedai" sağlayan esnaf örgütleri İttihat ve Terakki'nin siyasal iktidarının pekiştirilmesinde önemli bir rol oynadı.

Cihan Harbi yıllarında İttihat ve Terakki'nin güdümlediği Esnaflar Cemiyeti ve ona bağlı esnaf örgütleri savaş enflasyonuna uyum sağlamakta gecikmedi. İttihatçıların siyasal gücünden de yararlanarak kısa sürede ülke ekonomisine ağırlıklarını koyan esnaf cemiyetleri savaş yıllarında "millî iktisat"ın temel yörüngesini oluşturdu. İstanbul'un iaşesini savaşın son yıllarında nazırlığa kadar yükselecek olan eski hamal kâhyası, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası "Saçlı" ya da "Kara" Kemal Bey üstlendi. Esnaf cemiyetlerinin desteğiyle kurulan Heyet-i Mahsusa-i Ticarî'nin oluşturduğu "millî" anonim şirketlerin başına İttihatçı esnaf yandaşlar getirildi. Savaş yıllarında Müslüman-Türk esnaf, İttihat ve Terak-

ki'nin aracılığıyla birikim sürecine sokularak sermayedar kılınmak istendi, "millî" anonim şirketlerin pay senetleri zorunlu olarak esnafa satıldı.[4] Esnaftan "burjuva" yaratılmaya çalışıldı.

Enflasyonist baskı Babıâli'yi cephe gerisinde büyük toplumsal sorunlarla karşı karşıya bıraktı. Savaş yılları o güne değin alışılmışın üzerinde büyük kazanç ve vurgunların yapıldığı bir dönemdi. Darlığı gidermek amacıyla başvurulan karne, narh ve benzeri yöntemler istifçiliğe ve karaborsacılığa prim tanımış, kısa sürede "harp zengini" ya da "yeni zengin" diye tanımlanan bir toplumsal kesim türemişti. Savaş koşullarında gerçekleştirilen bu olağanüstü birikim sürecine İttihat ve Terakki Cemiyeti seyirci kalmış, hatta birçok kez sebep olmuştu. Seferberlik nedeniyle devletin devraldığı demiryollarında ancak iktidara yakınlık sayesinde vagon tahsisi sağlanabilmişti. Böylece ticaretle ilişkisi olmayan, vagon tahsisi alışverişiyle uğraşan türedi zenginler ortaya çıkmıştı. Spekülasyonla mücadeleyi amaçlayan Men-i İhtikâr Heyeti de başarı gösteremedi, gayrimüslim spekülatörlerin peşine düşerek Müslüman-Türk "muhtekirler"in piyasayı denetlemelerine ortam hazırladı.[5] "Harp tüccarı", "spekülasyon erbabı", "331, 332, 333 zengini", "muhtekir" gibi tanımlarla anılan yeni zengin kesimi savaş yıllarında İstanbul'un yaşamına alışılmadık bir görünüm kazandırdı. Eğlence düşkünlüğü giderek yaygınlaştı, toplumsal ahlak çöküntüye uğradı, İstanbul'da ilk kez kumar, alkol ve kadın ticareti geniş boyutlara ulaşdı. Öte yandan İs-

4 İngiliz istihbarat arşivlerinde Panturanizm üzerine bir raporda İttihat ve Terakki'nin esnaf örgütleriyle ilişkisi şu satırlarla yer alıyordu:
"Science has also been reinforced by a certain measure of economic organisation. The most important thing here has been the reconstruction, under the control of the Committee, of the old Esnaf or corporations (of boatmen, porters, retailers etc.) Today the Esnaf form a powerful tool in the hands of the Turkish nationalists; the nationalist leaders have also founded, and make use of, a Union of Turkish merchants, and various Consumers' Unions, which are inclined to boycott Non-Turkish shops. Banks have also been founded for the support of Turkish tradesmen." *Report on the Pan-Turanian Movement*- Intelligence Bureau- Department of Information, October 1917, PRO 395/139 XC/B/2556.

5 Anılarında savaş dönemi "millî iktisat" politikasına değinen Talat Paşa, bu yıllarda izlenen politika üzerine şunları yazıyordu:
"Her harbde Türk olmayan unsurlar servet sahibi oluyor, vatandaşlar ise insanca zâyi'at verdikten başka fakr u zarurete de düşüyorlardı. Bu itibarla vatandaşları ticarete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek lüzûmu görüldü. Bu tedbir sayesinde köylünün büyük mikyasta himaye görmesine ve Anadolu'da millî şirketler tarafından idare edildiği için millî bir servet teşkil eden servet terâküm etmesine rağmen, usulü dairesinde cereyan etmeyen ve Normal şekilde tatbik edilemeyen bu teşebbüsler birçok itiraz ve tenkitlere meydan vermiştir." Bkz. *Talat Paşa'nın Hatıraları*, ed. Hüseyin Cahid, Güven Yayınevi, İstanbul, 1946, s.34.

tanbul yoksulluk ve sefalet yuvası oldu, sokaklar dilenen insanlarla dolup taştı.[6] Tekinalp, 8 Kasım 1917 günü *İktisadiyat Mecmuası*'nda yayınlanan başyazısına "Kapitalizm Devresi Başlıyor" başlığını veriyordu. Tekinalp'e göre, savaşla birlikte "millî iktisat" uygulanmış, Türkiye, böylece "kapitalizm devresi"ne girmişti.[7]

Savaşın son yıllarında gelir dağılımındaki çarpıklığın doğurduğu toplumsal çöküntü İttihat ve Terakki'yi çözüm aramaya sevk etti. Ziya Gökalp önderliğindeki "içtimaiyatçı" kesim, savaşın neden olduğu ahlak buhranını gidermek için aile ahlakının, meslek ahlakının ve millî ahlakın güçlendirilmesini önerdi; solidarist düşünceden esinlenerek halkçılığı gündeme getirdi.[8] Maliye Nazırı Cavid Bey'in başında bulunduğu ve Cumhuriyet'in ilk yılında hazırlanan İstanbul İktisat Komisyonu Raporu'nun (1924) İkinci Meşrutiyet'le ilgili bölümü İttihatçı dönemin neden olduğu dönüşümleri ve Cihan Harbi ve Mütareke yıllarındaki gelişmeleri özgün bir biçimde özetliyordu: Meşrutiyet'in basın ve düşünce özgürlüğü Osmanlı'yı uyarmakta gecikmemişti. İktisadın önemi anlaşılmış, ordu ve bürokrasiye kapılanma eski cazibesini yitirmişti. Orduda ya da "kalem"de ne artık eskisi gibi "sıçrama kabilinden terfi' ve terakkiler" ne de eski rütbe ve nişanlar kalmıştı. Memuriyet de diğer meslekler gibi alelade hizmet karşılığı gelir elde edilen bir mesleğe dönüşmüştü. Bü-

6 "Şuun", *Yeni Mecmua*, sayı 45, c.2, 23 Mayıs 1918, s.368.

7 Tekinalp, "Kapitalizm Devresi Başlıyor", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 67, 8 Teşrinisani 1333, s.1-2.

8 "İktisadî Kısım", *Şehremaneti Mecmuası*, sayı 7, Mart 1341 [1925], s.175, 1924. İstanbul İktisat Komisyonu raporunun İkinci Meşrutiyet'le ilgili bölümü aşağıdadır:
"6- Meşrutiyet'in Vücuda Getirdiği Tahavvül
Meşrutiyet serbestî-i matbuat ve münakaşa sayesinde biraz gözleri açtı; mâzîde meçhul olan iktisat propagandası yapılmaya başladı; ne orduda ve ne de kalemlerde artık eskisi gibi sıçrama kabilinden terfi' ve terakkiler ne de eski rütbe ve nişanlar kalmıştı. Memuriyet de diğer meslekler gibi alelâde hizmet mukâbili para alınan bir meslek hâline gelmiş; hulâsa İstanbul halkı için mâzîdeki cazibesini kısmen kaybetmişti. Gerek bu müşahede, gerek tensikat birçok kimseleri memuriyet haricînde iş bulmaya mecbur etmiş ve ilk defa olarak İstanbul gençlerine kalemlerden başka yerlerde tesadüf edilmeye başlanmıştı. Şüphesiz bunlar henüz çok zayıf teşebbüslerdi; fakat âtide vuku' bulacak tehâvülün ilk emarelerini teşkil ediyordu.
7- Harb-i Umûmî ve Mütareke
Harb-i Umûmî'de gerek gayrimüslimlere karşı gösterilen emniyetsizlik dolayısıyla gerek bir hiss-i himaye tesiriyle Türk unsuruna ticaret şahrâhında yürümek için çok fevkalâde müsaadeler gösterildi. Fakat bu müsaedâttan müstefid olanların ekserisi an'anevi bir terbiye-i iktisadiyyeye mâlik olmadıklarından gerek harp zamanında gerek ba'de-l-harp ya israf ve sefahat ile ya ta'kib edemedikleri harekât-ı iktisadiyye neticesi olarak, ya spekülasyonlarla kazançlarını hemân kâmilen kaybettiler."

rokraside bu statü kaybının yanı sıra malî gerekçelerle yapılan "tensikat" Osmanlı gencini bundan böyle memuriyet dışında iş bulmaya sevk etmişti. "Kalem" dışında iş aramak yaygınlaştı. Başlangıçta rüşeym halinde olan bu eğilim gelecek için önemli ipuçları veriyordu. Cihan Harbi yıllarında Osmanlı toplumu köklü dönüşümlere sahne oldu. Gayrimüslimlere karşı gösterilen güvensizlik ve korumacılığın ya da "hiss-i himaye"nin gündeme gelişiyle Türk unsur ticarette, "ticaret şahrahında" olağanüstü teşvik gördü. Ancak bu olanaklardan yararlananların çoğunluğu "ananevî" bir iktisat terbiyesinden yoksundu. Savaş yılarında ve Mütareke'de israf ve sefahatle ya da izleyemedikleri iktisadî gelişmeler ve spekülasyon girişimleri sonucu "yeni zengin" kazancını hemen hemen tümüyle yitirdi.[9] Ama bu gelişmeler donuk Osmanlı toplumunu çözmeye yetmişti.

Meşrutiyet halkçılığı, uluslaşma sürecinde liberal iktisat politikasına karşı devlet müdahaleciliğini savunmuş, "ferdî kapitalizm"in yol açtığı sınıflaşma sorununa eğilmiş, jandarma devlet ilkesini yadsıyarak izlenecek sosyal politikayla sınıfsal çelişkilerin, toplumsal çarpıklıkların giderilebileceğini ileri sürmüştü. Bu nedenle "devlet kapitalizmi" benimsenerek devletin fiilen iktisadî yaşama girmesi, girişimde bulunması gündeme alındı, ancak tüm bu uğraşlar sırasında "teşebbüs-i şahsî"nin sınırlandırılmamasına aşırı özen gösterilmesi gerektiği kaydedildi.[10]

Öte yandan sınıf mücadelesi ve çelişen toplumsal sınıf kavramları yadsındı, yerine uzlaşan meslek zümreleri kondu. Sınıflı toplumları izleyecek "meslek devri"nde toplumsal işbölümü esası

---

9 Meşrutiyet halkçılığı için bkz. Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", *Toplum ve Bilim*, sayı 1, Bahar 1977, s.92-123.

10 Hilmi Ziya Ülken, *Siyasî Partiler ve Sosyalizm* adlı yapıtında, burjuvazinin toplumsal görüş ve çıkarlarını savunan burjuva partilerinden söz ederken "milliyetçi partiler"e değiniyor, "milliyetçilik ve millî tesanüt gayesi için burjuva sınıfının kuvvetlenmesine ihtiyaç olduğunu iddia eden" bu parti türüne örnek olarak İttihat ve Terakki'yi gösteriyordu. Ülken, bu partinin sınıfsal yapısının oluşumunu şu satırlarla açıklıyordu:
"Bizde İttihat-Terakki Partisi, Ziya Gökalp'in bu partiye istikamet verdiği andan itibaren milliyyetçi bir burjuva partisi olmuştur. Ondan önce partinin ideali daha ziyade istibdâd idaresini ortadan kaldırmak, meşrutiyeti ilan etmekti. Meşrutiyet ilan edilince gaye kalmamış ve Osmanlı tecanüssüz cemiyetinde çeşitli milletlerin mensupları arasında İttihadcılık bir ideal birliği olmamıştır. Ancak Osmanlı burjuvazisi hareketi Türkçülük idealine çevrildiği zaman parti tam şeklini aldı."
Ülken, "burjuvalaşma partisi" diye adlandırdığı İttihat ve Terakki'nin önce Cavid Bey'in etkisiyle liberalizmden mülhem olduğunu, Cihan Harbi yıllarında Gökalp'in sosyolojizminden ve Türkçülükten esinlenerek "devletçi burjuvazi sistemi"ni benimsediğini belirtiyordu. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Siyasî Partiler ve Sosyalizm*, İskender Matbaası, İstanbul, 1963, s.45, 60.

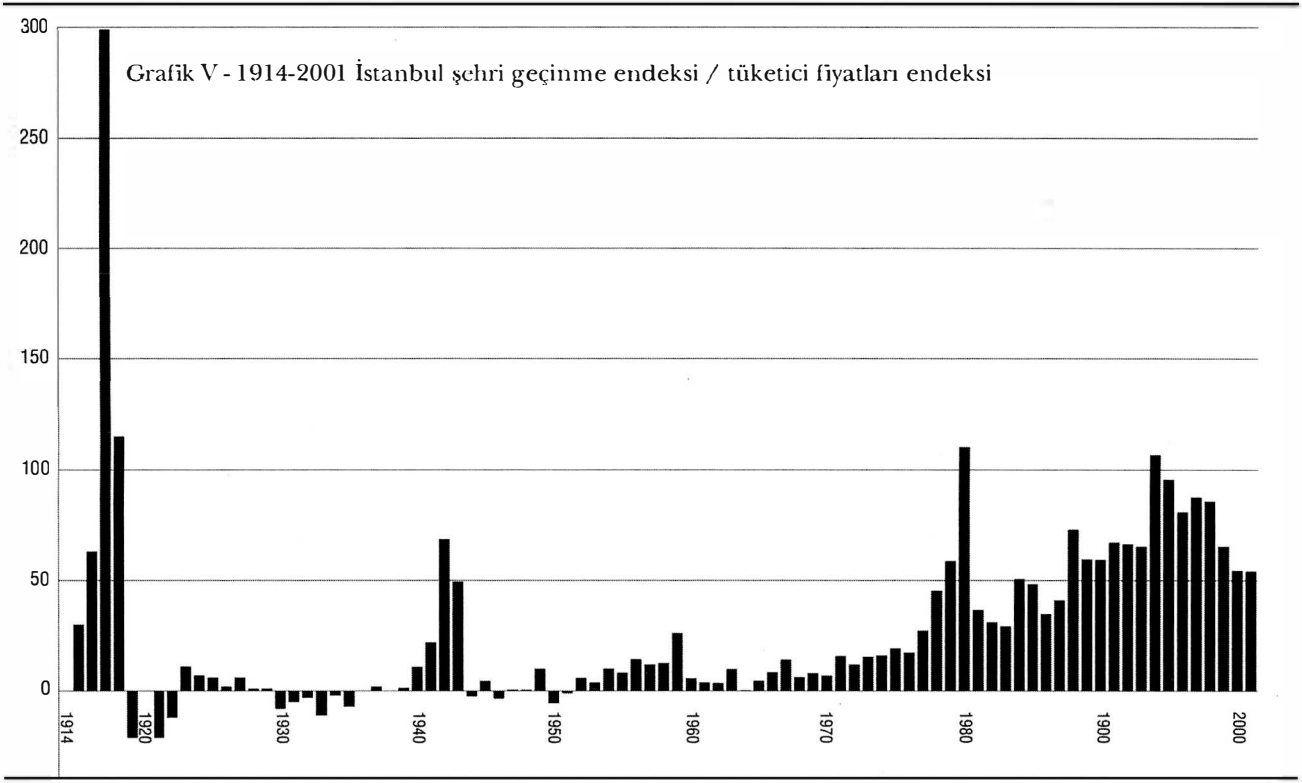
üzerine kurulmuş meslek gruplarının ulusun toplumsal tabanını oluşturacağı söylendi. Diğer bir deyişle, Müslüman-Türk "orta sınıf" yaratma çabaları ve savaş enflasyonunun neden olduğu toplumsal çöküntü İttihatçıları korporatif bir devlet anlayışına doğru yöneltti.[11] İzleyen Cumhuriyet dönemi iktisat politikaları 1940'ların ikinci yarısına kadar savaş ekonomisinin gündeme getirdiği sorunlar ışığında biçimlendi. "Millî iktisat" ilkesi sürdürülürken Cihan Harbi'nin neden olduğu emisyon ve enflasyon anılardan silinmedi. Sağlam para ve denk bütçe uzun yıllar Cumhuriyet maliyesinin temel şiarı oldu. Olanaklar ölçüsünde dışa borçlanmaksızın kendi yağıyla kavrulan Türkiye, içe kapandı. Dünya konjonktürü bunu gerektiriyordu. İki dünya savaşı arası Türkiye'nin pek fazla seçeneği yoktu.

11 İkinci Meşrutiyet korporatizmi için bkz. Zafer Toprak, "Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu", *Toplum ve Bilim*, sayı 12, Kış 1980, s.41-49.

Tablo: XVIII - 1914-2001
İstanbul şehri geçinme endeksi / tüketici fiyatları endeksi

1914-2001 İstanbul şehri geçinme endeksi / tüketici fiyatları endeksi (1939'a kadar Düyûn-ı Umûmiyye ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası verileri esas alınmıştır. 1938 sonrası için Hazine Müsteşarlığı "İstanbul şehri geçinme indeksleri ve değişim oranları", 1968 sonrası için Devlet İstatistik Enstitüsü "İstanbul şehri tüketici fiyatları indeksleri ve değişim oranları" verileri kullanılmıştır.

1914	--	1936	0	1958	12,5	1980	110,2
1915	30	1937	2	1959	26,0	1981	36,6
1916	63	1938	0	1960	5,6	1982	30,9
1917	299	1939	1,4	1961	3,8	1983	29,1
1918	115	1940	10,8	1962	3,6	1984	50,6
1919	-21	1941	21,8	1963	9,8	1985	48,3
1920	0	1942	68,5	1964	0,2	1986	34,9
1921	-21	1943	49,4	1965	4,6	1987	41,0
1922	-12	1944	-2,4	1966	8,4	1988	72,9
1923	11	1945	4,5	1967	14,1	1989	59,4
1924	7	1946	-3,4	1968	6,2	1990	59,3
1925	6	1947	0,5	1969	8,0	1991	67,1
1926	2	1948	0,4	1970	6,8	1992	66,3
1927	6	1949	10,0	1971	15,7	1993	65,2
1928	1	1950	-5,5	1972	11,8	1994	106,7
1929	1	1951	-1.0	1973	15,4	1995	95,4
1930	-8	1952	5,8	1974	15,9	1996	80,7
1931	-5	1953	3,7	1975	19,2	1997	87,5
1932	-3	1954	10,0	1976	17,3	1998	85,6
1933	-11	1955	8,2	1977	27,1	1999	65,3
1934	-2	1956	14,3	1978	45,3	2000	54,4
1935	-7	1957	11,8	1979	58,7	2001	54,1

Grafik V - 1914-2001 İstanbul şehri geçinme endeksi / tüketici fiyatları endeksi
300
250
200
150
100
50
0
1914
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1900
2000

BELGELER

ISLAH-I MESKÛKÂT KOMİSYONU RAPORU[1]

Tevhîd-i Meskûkât

Malum olduğu üzre usûl-i meskûkâttaki karışıklığın, ıttıradsızlığın ref' ve ıslahı için erbâb-ı ihtisastan ve Dersaadet Ticaret Odası delegesinden mürekkep olarak teşkil kılınan komisyon bir seneden ziyade bir müddetten beri Maliye Nezâreti'nde ifa-i vazife eylemektedir. Âhiren mezkûr komisyon tarafından tertib ve ihzâr edilmiş olan raporun bir suretine destres olduğumuzdan bervech-i âtî dercini münâsib gördük.

Islah-ı Meskûkât Komisyonu Maliye Nazırı tarafından Devlet-i Aliye-i Osmaniyye'de elyevm carî bulunan usûl-i meskûkâtın mehâzirini bertaraf edecek tedâbiri tetkik eylemekle memur kılınmıştır. Bu bâbda bazı mesâil-i müteferria da komisyonun pîş-i tetkikine vaz' olunmağla mesâil-i mezkûre hakkında komisyonca vâki' olan mütâlaat ayrıca Maliye Nâzırına arz ve iş'ar edilmiştir.

---

[1] Islah-ı Meskûkât Komisyonu raporunun tümü *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nde yayımlanmıştır. Bkz. "Tevhîd-i Meskûkât", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1382, 18 Haziran 1327, s. 202-203; no. 1383, 25 Haziran 1327, s.210-211; no. 1384, 2 Temmuz 1327, s.217-218; no. 1386, 16 Temmuz 1327, s.233-234; no. 1387, 23 Temmuz 1327, s. 243; no. 1388, 30 Temmuz, s.251; no. 1389, 6 Ağustos, s.258-259; no. 1390, 13 Ağustos, s.265-266. Raporun özeti için bkz. Hasan Ferid, *Nakit ve İtibar-ı Malî*, *1. Kitap Meskûkât*, Hukuk Matbaası, İstanbul, 1331, s.255-274.

Âtîdeki rapor başlıca komisyonun tetkik etmiş olduğu meskûkât meselesine aid olub ekseriyyetin mülâhazât-ı müttehidesini ihtiva eylemektedir:

1. Tarihi

Devlet-i Osmaniye'nin 1880 senesinden evvelki usûl-i meskûkâtının tarihini tetkik etmek hiçbir faideyi mucib değildir. Çünki usûl-i hâzıra bilhassa bu tarihte ittihâz olunmuş olan mukarrerâtın netâyicidir.

Osmanlı lirası ve mecidiyye 1844 senesinden beri şiddetli şekilde darb edilmektedir. Bu meskûkât ile elyevm meydan-ı tedâvülde bulunan diğer nev'i meskûkâtın sıklet ve a'yârları bir numerolu zeylde gösterilmiştir. 1880 senesinde gümüşün tedennî-i kıymeti -i sairede olduğu gibi Türkiye'de de gümüş meskûkâtın kıymet-i hakikiyyesi ile kıymet-i İtibariyesi arasında bir tehâlüf husûle getirdi.

Vâridât-ı hükûmet başlıca gümüş akçe ile istifa edilmekte olub mükellefîn vergilerini gayr-ı mahdut surette gümüş akçe olarak te'diye etmek hakkını hâiz idiler. Fakat hükûmetin te'diyyatından kısm-ı a'zamı altın akçe olarak vuku' bulurdu. Bu hâl hazine için pek vahim mehâzir vücûde getirdi. Bunun üzerine hükûmet ilk bir tedbir-i takayyüdkârâne olarak mecidiyye darbını tatil etti. Pek makul olan bu karar gümüş darbından daima menfaat istihsâl etmek imkânına rağmen bugüne kadar tamamiyle muteber tutulmuştur. Bununla beraber yalnız darbın tatili husûl-i maksada kifâyet etmediğinden 24 Kânûn-ı evvel 1296 (9 Kânûn-ı sânî 1881) tarihinde bir de kanûnnâme tanzim ve neşr olundu ki bunun metni beş nümerolu zeylde mündericdir. Bu kanunun birinci maddesi mucibince Osmanlı lirası meskûkât-ı Osmaniye için vâhid-i kıyâsî ad ve itibâr olundu ve bu suretle memâlik-i Osmaniyye'de usûl-i meskûkât altın mikyası üzerine ibtinâ' eyledi. Hâlbuki eyâdi-i tedâvülde bulunan akçenin kısm-ı âzamı gümüş olduğundan vaz'-ı kanun "gümüş meskûkâtın kıymetini altının kıymetine takrîb için" Hazine'ce 20 kuruş kıymeti olan mecidiyyeyi 19 kuruşa ve küsûrâtının da bu hesâb üzerine altın verilmesini taht-ı karara almıştır. Bu cihetle mükellef 100 kuruş kıymet-i itibâriyyeyi hâiz olan beş mecidiyyeyi 95 kuruş makamında hükûmete vermiş oluyor. Binâ'enaleyh 100 kuruşluk bir vergi için hükûmete gümüş akçe 105 kuruş on para verilmesi lâzım gelir. Mamahif altın ile gümüş meskûkât arasında icra edilen şu takrîb keyfiyyeti, lira-i Osmanî ile gümüş kuruş arasındaki farkın takrîben 1/180 nisbetinde muayyen bulunmuş olmasından dolayı muâmelâtta o kadar tesirli olmamıştır.

1881'den 1910 senesine kadar bu fiâtın mecidiyye, yarım mecidiyye ve çeyrekler için hemân bilâ-ta'dîl muhafaza edilmiş ve her cihette fark yüzde yarımı tecavüz etmemiştir. Ancak lira-i Osmanî mal sandıklarınca 100 kuruşa kabul edilmekte ve hâlbuki altını takrîben 108 kuruşa tebdîl kabil bulunmakta olduğundan ahâlî için te'diyyatı gümüş akçe olarak icrada menfaat mevcuttur ki bu da mecidiyye talebinin mütemâdiyyen artmasını intac eylemiştir.

Lira-i Osmanîye nisbetle kuruş üç muhtelif kıymeti hâizdir.

Birincisi altın kuruştur ki kıymeti liranın yüzde biri derecesindedir.

İkincisi gümüş kuruştur ki 108 adedi 1 liraya muaddeldir. Mevki-i tedâvülde bu kıymet kanunla olmayıp teâmülen tayin edilmiştir. Banka hesâbınca gümüş kuruşların piyasaları temamiyle bu fiâtlara tekabül etmez. İkilik ve kuruşluklar için fark daha büyüktür.

Üçüncüsü mirî kuruştur ki 1880 kanununa göre 19 tanesi 20 kuruşluk mecidiyye makamındadır. Bu esasa göre piyasaca 108 kuruşa muaddel olan 1 lira mecidiyye 19'dan mal sandıklarına 102,60 mirî kuruş itibârındadır. Bu kuruşlar ekseriya "mecidiyye 19 kuruştan" ünvaniyle yâd edilir.

Biz bu mantıksız ıstılâhı "mirî kuruş" suretine tahvil eylemeyi münâsib gördük. Başlıca bu üç fiâtın hâricinde muhtelif malıallerin usûl ve teâmüllerine göre kuruşun birçok kıymeti vardır ki ileride bu bâbda izâhât ve mütâlaata tesadüf edilecektir.

Şurasını da ilâve etmek lâzım gelir ki 1901 senesinin sonbaharında hükûmet lira-i Osmanîyi 102,60 kuruşa kabul etmeye karar vermiştir. Bu kararla hükûmet kuruşun 1881 kanununun vaz' ettiği esastan başka teâmülen taayyün eden kıymetini de ilk defa olarak tanımış oldu. Bu da el-hâletü hâzihi mal sandıklarına vâki' olan te'diyyatta külliyetli altın isti'mâl edilmesini ve pek geniş bir mikyasta te'diyyat için mecidiyye isti'mâlinin azalmasını intac eylemiştir ki hükûmetçe altın ile gümüşün kıymetleri arasında mukaddemen ihdâs edilen fark mecidiyye isti'mâlini artırmış idi.

Darb ve izabe edilen altın ve gümüş meskûkâta dair meskûkât müdüriyetince tertib olunub ikinci üçüncü ve dördüncü zeyllerde mevcud olan istatistik cetvellerinden istintâc edildiğine nazaran şimdiye kadar 7.886.890 kuruş kıymetinde 20 kuruşluk mecidiyye darb olunmuştur. Meydan-ı tedâvülden çekilen ve aksâmına tahvil edilen mecidiyyelerin kıymeti 1.854.383 kuruştur.

Şimdi resmen ma'lûm olmaksızın darb edilen ve bir kaza neticesi olarak zâyi' olan ve eşhâs tarafından eritilen mecidiyyeler dâhil-i

hesâb olmayarak takrîben meydan-ı tedâvülde 6.000.000 yüz kuruşluk mecidiyye vardır.

Darb olunan mecidiyye aksâmının miktarı âtîde gösterilmiştir:

	Yüz kuruştan mecmu-ı darb
Yarım mecidiyye	167.211
Mecidiyye çeyreği	1. 694.456
İkilik	1. 525.406
Kuruşluk	1.117.674
Yekun	**4.504.747**
Meydan-ı tedâvülden çekilen	461.356
Meydan-ı tedâvülde kalan	4.040.391

Altılıklar 721.595 ve beşlikler ve yarım beşlikler 585.276 kuruşluk kıymetinde olarak meydan-ı tedâvülde bulunuyorlar.

Altılıklar 721.595 ve beşlikler ve yarım beşlikler 585.276 kuruşluk kıymetinde olarak meydan-ı tedâvülde bulunuyorlar.

2. Hâl-ı Hâzır

Memâlik-i Osmaniyye'de meskûkâtın hâl-i hâzırı müteaddid nukat nazarından pek müşevveş ve muallaktır. Evvel emirde ânifen izah edildiği vechile kuruşun üç sureti hâiz olması bî-nihâye karışıklıkları ve müşkilâta meydan vermektedir. Fakat asıl müşkilâtı dâi' olan diğer bir takım esbâb mevcuttur.

Evvelâ: Muhtelif meskûkât râici arasında mübâyenet bulunması- Bilfarz Dersaadet'te mecidiyye ve yarım mecidiyye ve çeyrek mecidiyyenin piyasası bir lira-i Osmanî'ye mukâbil 108 kuruş olduğu hâlde birkaç seneden beri bir iki kuruşluklar 103-104 ve 10 ve 20 ve 2 kuruşluklar 103-104 ve on ve yirmi paralıklar takrîben 99-101 kuruşa râicdir.

Bu fiâtlar da piyasanın ahvâline tâbi' olub her gün tebdile ma'rûzdur. Bundan dolayı ufaklık husûsunda ahâlî daima müşkilâta ve ziyana duçâr olmaktadır. Çünkü ufaklığın kıymeti büyük meskûkâtın kıymetinden fazla olduğundan erbâb-ı ticaret müşterilerine daima mümkün olduğu kadar büyük meskûkât verirler. Bu suretle ahâlî ufaklık yaptırmak için sarraflara müracaata mecbur olurlar ki sarrafların da bu yüzden müşterinin ziyanına olarak ettikleri ticaret ma'lûmdur.

Memâlik-i Osmaniyye''nin her yerinde muhtelif meskûkâtın râicleri arasında müşâbehet olmadığı gibi farklar da daima aynı derecede değildir.

İkincisi: Senenin mevsimine göre tahavvül- Muhtelif meskûkâtın piyasalarındaki tahavvülü kezâlik muayyen zamanlarda hissolunan talebin tesirinden neş'et etmektedir. Bazı yerlerde alelhusûs bereketli mahsul alan senelerde sonbaharda mahsulât-ı ziraiyye mübâyaasında kullanılmak üzere mecidiyye şiddetle aranır. Buna mukâbil ekser mahallerde bazı aylarda emtia-i saire mubâyaâtı da ufaklık meskûkâtın kıymetini artırır. Meselâ Bursa'da yumurta ticareti icra kılınan mahallerde yazın ihtiyâc-ı ticarî için ufaklık pek ziyade aranır.

Üçüncüsü: Mahalle göre tahavvül- Meskûkâtın tedâvül ettiği mahall itibâriyle de kıymetleri arasında tahavvül husûle gelmektedir. Bu noktadan en ziyade müşkilâta ma'rûz bulunan İzmir olduğu için misal olarak ondan bahs edelim:

Burada mecidiyyenin resmî kıymeti 19 kuruştur. Hâlbuki bir iki kuruşluklar ve 20 ve 10 ve 5 paralıklar kendi kıymet-ı itibâriyyeleriyle tedâvül ettiğinden ufaklık isti'mâlinde bir kâr mevcuttur. Meselâ bir lira-i Osmanî 108 kuruş mecidiyye paraya tahvil olunduğu hâlde mal sandıklarınca 102,60 kuruş itibâr edilmiştir. Bir ve iki kuruşluğa tahvilinde ise 103-104 kuruş tutar. Binâ'enaleyh isti'mâl olunan meskûkât başlıca bir ve iki kuruşluklarla kuruşun aksâmından mürekkebdir ki bu suretle mecidiyyenin yirmi kuruşa tedâvül ettiği İstanbul ve 19'a tedâvül ettiği İzmir ve Selânik gibi şehirlerde ufaklık meskûkât tedâvülünde daima büyük bir faaliyet rûnümâdır.

Lâkin hepsi bu kadar değildir. İzmir'de ahz u i'tâ' çürük kuruş tesmiye olunan hayalî kuruş ile cereyan eylemektedir ki bunun kıymeti muâmelâta göre tehâlüf eder. Alelâde perakende suretiyle vuku' bulan mübâyaâtın ve araba ve saire ücretleri hesâbâtının vâhid-i kıyâsîsi çürük kuruş olup bir mecidiyyenin 33'te birine, yani lira-i Osmanî'nin 178'de birine muaddeldir. Eğer bir şeyin fiâtı yedi kuruş olursa mecidiyye 33 kuruş hesâbiyle yedi aded bildiğimiz kuruşluklardan te'diyesi lâzım gelmeyip alel takrîb 7 x 20/33 = 4 hesâbına göre dört kuruş verilir.

	Mecidiyye	Lira
Afyon, kuru koza, deri, tütün	20	108
Arpa, bakla, darı, pamuk ve susam tohumu	20 40/00	110,10
Pamuk, palamut, zamg, mazı, kuru üzüm	23 15/00	125
Sultaniye inciri	23 90/00	129
Manifatura, pamuk ipliği	25 05/00	135,25
Zeytin yağı, mısır, beyaz darı, nohut	33	178,20
Buğday, dakik, taze koza	33 70	182

Muâmelât-ı saire için kuruşun bir lira-i Osmanî'ye derece-i muâdeleti alınıp satılan emtianın cinsine göre de tahavvül eder. Bu suretle İzmir'de istimâl olunan çürük kuruşların mecidiyye ve lira ile derece-i muâdeleti âtîdeki cedvelde gösterilmiştir:

Bu usûl ile ülfet etmiyenler bu kadar karışık ve dâî'-i müşkilât bir usûl ile nasıl muamele icra edilebildiğine hayret ederler.

Muâmelâtta vâki' olan müşkilâtı tahfif için bazı tedâbir ittihâz edilmiş ise de bu tedâbirin müşkilâtı azaltacak yerde yeni bir müşkilât ihdas ettiği görülmüştür.

Perakende küçük muâmelât için fiâtlar metelik (10 paralık) yahud (oktaraki) veyahud sekizlik (sekiz meteliğe muaddel olan iki kuruşluk) üzerine ibtinâ' eder ve te'diyyat için işbu meskûkât isti'mâl olunur.

Diğer tarafta erbâb-ı ticaret muâmelâtta muhtelif çürük kuruşları bir esas-ı vâhide ircağ için kambiyo kuruşu nâm verilen husûsî bir kuruş daha kabul etmişlerdir ki bunun da 125 tanesi bir liraya muaddeldir.

Her ne kadar İzmir usûlünün müstesna olan karışıklıkları başka bir yerde mevcud değilse de (çürük kuruş) ve (kambiyo kuruşu) denilen kuruşların carî olduğu pek çok yerler vardır. Ezcümle lira-i Osmanî Beyrut'ta 124 25/40, Haleb'de 127, Adana'na 124, Musul'da 132, Şam'da 130 ve Edirne'de 123 kuruş kıymetindedir.

Dördücüsü: Ecnebî meskûkâtın tedâvülü - Memâlik-i Osmaniye'nin uzak mahallerinde ekseriyyetle ecnebî meskûkâtı tedâvül eylemektedir. Meselâ Trabzon'da her nev'inden külliyetli miktarda Rus meskûkâtı tedâvül etmekte olduğu gibi Bağdad ve Basra'da İran ve Hind'in gümüş ve bakır paralarına tesadüf edilmektedir. Avrupa'nın, Asya'nın, Afrika'nın muhtelif memleketlerinden gelen züvvâr ve hüccâcın bırakdıkları Napolyon ve taler (Maria Theresa doları) Filistin'de ve Hicaz'da serbestçe tedâvül ediyor.

Talerler daima 1780 tarihini ihtiva ve bu tarihten beri bilâ-ta'dîl aynı şekli muhafaza etmektedir. Mukaddema talerin memâlik-i 'ye idhali men' edilmişti. Fakat ehemmiyet-i siyasiye ve coğrafiyyeyi hâiz olan mahallerde kaçak suretiyle idhaline karşı müessir bir kontrol vaz'ı gayr-ı mümkün olduğundan elveym mezkûr meskûkât bu gibi yerlerde tedâvül ediyor. Yemen'de mevki-i tedâvülde bulunan meskûkât hemân umûmiyyetle talerdir.

Memâlik-i Osmaniye'de meskûkât-ı ecnebiyyenin bu suretle tedâvülü kısmen ticaret-i hususiyye münasabetinden veyahut mes-

kûkâtta husûsî bir takım usûller isti'mâlinden neş'et etmektedir. Bilfarz Antalya ve İnebolu'da ve sair mahallerde Mısır'a mevye ve kereste ihracından dolayı İngiliz lirası ve Üsküp'te üzüm mübâyaasından dolayı Bulgaristan ve Sırbistan'dan idhal olunan Napolyonlar ve Kudüs-i Şerif'te milel-i muhtelifeye mensub züvvârın ve seyyahînin bıraktıkları Napolyon, frank ve ruble gibi meskûkât kesretle tedâvül eylemektedir.

Memâlik-i Osmaniye'nin zikr olunan havâlîsinde meskûkâtın ahvâli hakkında bil-umûm tedkikât-ı ciddiyyenin her mahallin ahvâl-i husûsiyyesine değil umûmî bir mülâhazaya ibtinâ' eylemesi lâzım gelir. Mamafih şurası muhakkaktır ki usûl-i meskûkâtda daima bir esas üzerine teessüs edecek ve muayyen kıymeti hâiz olub tebeddülâta ma'rûz bulunmayacak ve her nev'iden talebe kifâyet edecek derecede para tedârikini temin eyleyecek bir surette ıslahât icrası ecnebî meskûkâtın ortadan kalkarak onun yerine meskûkât-ı milliyyenin kâim olmasına hizmet edecektir.

Meydan-ı tedâvülde bulunan meskûkât-ı Osmaniye'nin ahvâl-i hâzırası hakkında i'tâ' kılınan izâhât usûl-i meskûkâtın hâl-i hâzırdaki müşkilât ve mahzûrâtı hakkında lüzümu kadar bir fikir verebilir. Usûl-i meskûkâtdaki adem-i intizamdan dolayı menâfi-i umûmiyyenin ma'rûz kaldığı zarar ve ziyanın ehemmiyetini takdîr etmemek kabil değildir. Çünki bir defa akçe tebdîl muamelesi ile iştigal eden bunca sarrafların bu yüzden ettikleri kâr halkın zararınadır. Diğer taraftan usûl-i hâzıra-i meskûkât hesâbâtı devâir-i devletçe olduğu gibi ticaretce de beyhude bir takım masraf ve külfetleri istilzâm eylemektedir.

Bundan başka usûl-i hâzıra ticarette hâsıl olan ihtiyâc nisbetinde her nev'i meskûkâttan tedârik edilebilmesine mânidir. Pek çok mahallerde ya ufaklıkların noksanından veyahud lüzûmundan fazla bulunmasından dolayı müşkilât tahaddüs ediyor. Bu gibi ahvâl mahallî bir takım muhtelif usûllerin tatbikinden ve akçe tedâriki husûsunda mükemmel bir usûl mevcud bulunmamasından münbaisdir.

Bununla beraber meskûkât-ı Osmaniyye memâlik-i ecnebiyye meskûkâtında görülen bazı fenalıklardan masûndur. Âtîyyen bahs edeceğimiz eski meskûkât müstesna olarak elyevm meydan-ı tedâvülde bulunan meskûkâtın usûl-i darbı, siklet ve a'yârları oldukça mükemmel bulunduğu gibi tedâvül etmekte olan banknotlar da sağlam ve pek mahduddur.

3 -Çareleri

Meskûkât-ı Osmaniyye'nin usûl-i hâzırasındaki fenalıkların, mahzurların mâhiyyet ve derecesi hakkında icra kılınan tedkikât neticesinde işbu ahvâlin ıslahı zımnında tedâbir-i âtîyyenin ittihâzı tezekkür edilmiştir:

Evvelâ: Tevhîd=Unification; yani muhtelif meskûkâtın râicleri arasındaki farkların izâlesi ve muhtelif nev'i kuruşun birleştirilmesi,

Sâniyen: Sadeleştirmek=simplification; yani çürük kuruşunki de dâhil olduğu hâlde gayr-ı a'şârî surette meskûkâtın gayet müşevveş olan râiclerini kaldırmak.

Sâlisen: Tahkim=Stabilisation yani muhtelif meskûkâtın kıymetleri arasındaki nisbetsizliğin izâlesiyle mümkün olduğu kadar her mahall ve zaman için gayr-ı mütemeddil bir fî-i râic tayini.

Râbıan: Her yerde ihtiyâc nisbetinde her nev'i meskûkâttan bulunmasını temin etmek.

Evvel emirde hâl u faslı lüzûm olan mesele lira-i Osmanî ile aksâmı arasındaki münâsebettir. Suret-i umûmiyyede kuruşla lira-i Osmanî arasında münâsebât-ı ibtidaiyye birin yüzde nisbeti üzerine teessüs etmelidir. Komisyonun pîş-i enzâr-ı takdîrine vaz' olunan projelerin kâffesi gerek derâkıb olsun gerek tedricen olsun bu esasın tatbiki lüzûmunu ihtiva eylemektedir.

Komisyon evvelâ meskûkâtta ta'dîlât icrası suretiyle matlub olan nisbetin tesisinden bahs eden bazı projeleri tetkik ve mütâlaa eylemiştir.

Mösyö Arditi tarafından i'tâ' edilmiş olan projede mecidiyye yerine a'yârı dûn vezini fazla diğer yeni bir mecidiyye ikamesi teklif olunuyor. Komisyon azasından Mösyö Kostantin Lambiki şimdiki lira-i Osmanî yerine yeni bir altın darbını elzem görmektedir ki teklifine nazaran bu yeni altın tamamiyle Napolyon vezin ve a'yârında olacaktır.

Komisyon fennen meskûkât-ı hâzıranın ta'dîlinde hiç bir sebeb mevcud olmadığına karar vermiştir. Filhakika gümüş meskûkâtın yeniden darbı ahâlî için müşkilâtı mucib olacağı gibi muâmelât-ı iktisadiyyece ve hattâ siyaseten de bir takım mahzurları intac eylemesi ihtimâlden baid değildir. Diğer taraftan elyevm mütedâvil olan gümüş meskûkâtın vezin ve a'yârlarının ta'dîlinde hiç bir menfaat istihsâl olunamıyacaktır. Çünkü bu meskûkâtın kıymet-i itibâriyyeleri ihtiva eylediği gümüş madeninin kıymetiyle doğrudan doğruya bir nisbette değildir.

Komisyon şimdiki usûl-i meskûkâtın ve Türkiye'nin beynelmilel bilumûm tahvilâtının esasını teşkil eden Osmanlı lirasının vezin ve a'yârında icra edilecek ta'dîlâtın pek vahim netâic tevlîd eyliyeceği fikrindedir. Binâ'enaleyh komisyon gerek altın ve gerek gümüş meskûkâtın tebdiline dair olan bilumûm tekliflerden sarf-ı nazarla kuruş mecidiyye ve Osmanlı lirası arasında bir nisbet tesisi meselesini tetkike lüzûm görmüştür. Komisyon bu bâbda iki teklif karşısında bulunmuştur:

Evvelâ: Kuruşla lira arasında birin yüz sekize nisbeti muhafaza edilmek ve altın ile gümüşün vâhid-i kıyâsîleri arasında birin yüzde olan nisbetinin kabulü tehir olunmak üzre mecidiyye ile kuruş arasında birin yirmiye nisbeti suretinde resmî bir nisbet tesisi.

Sâniyen: Umûmiyyetle lira ile aksâmı arasında birin yüze ve kuruşla mecidiyye arasında birin yirmiye nisbetinin doğrudan doğruya tercih ve kabulü.

Komisyon suret-i umûmiyyede icra ettiği tedkikât neticesinde ekseriyyetle mezkûr tekliflerden ikincisini tercih eylemiştir.

Tedâvül-i meskûkât nokta-i nazarından birin yüze nisbeti gayr-ı kabil-i itiraz menâfi'i mucibdir. Bu tesbitin tesis ve kabülü altın kuruş, gümüş kuruş ve mirî kuruş nâmıyla el-hâletü-hâzihi mevcud olan üç nev'i kuruşun tevhîdini intac eyleyecektir. Hâlbuki birin yüz sekize nisbeti kabul edilecek olursa bu üç nev'i kuruş ancak iki nev'e tenezzül edecektir.

Komisyonun tasvib ettiği teklif bilumûm muâmelât-ı ticariyye ve hesâbiyyede pek çok sühûlet temin edecektir ki bu kolaylığın da İzmir'de ve sair mahallerde istimâl edilmekte olan çürük kuruşun ref ve ilgasına hizmet eyliyeceği bedîhîdir. Hâlbuki birin yüz sekizle münâsebetinin kabulünde umûr-ı hesâbiyyenin sadeleştirilmesi husûsunda hiç bir menfaat tasavvur olunamaz. Bununla beraber işbu tedâbirin gerek hükûmetin ve gerek ahâlînin menâfii nokta-i nazarından netâyic-i iktisadiyyesini tetkik etmek vücûbu âşikârdır. Bu netâyicin teemmülündendir ki bilhassa bazı aza yüz kuruş esasını ihtiva eden teklifin hemân kabulünde tereddüd gösterdiler.

İşbu tedbirin hükûmetin vâridât ve sarfiyyatı üzerine icra edeceği tesir ikinci bir komisyon tarafından tetkik edildi. Bu komisyonun netice-i tedkikâtı da şu suretle hulâsa olunmuştur:

Vâridât-ı hükûmetin kısm-ı a'zamı maktu' ve nisbî olmak üzre iki nev'e ayrılan vergilerden ibârettir. Maktu' vergi envâından olarak ağnam vergisi zikr edilebilir. Bu nev'i resm-i maktu' keçi, koyun, sığır ve emsâli hayvânâtın beher re'si için alınan mahdud ve mu-

ayyen bir meblağdır. 95 kuruş ağnam vergisi te'diye etmek isteyen mükellef bugün Hazine'ce mecidiyye on dokuz kabul edildiği için beş mecidiyye, yahud yüz kuruş te'diyesine mecburdur.

Lira-i Osmanî 108 gümüş kuruş kıymetinde olduğundan zikr olunan 100 kuruş lira-i Osmanînin 108 de yüz kuruş kıymetine muaddel bulunmuş olur. Eğer komisyonun projesi kabul edilecek olursa 95 kuruş vergi verecek bir mükellef Hazineye 100 kuruş değil 95 gümüş kuruş te'diye eyliyecektir. Bununla berabar kuruşun kıymeti liranın yüzde birini teşkil eyliyeceği cihetle mezkûr 95 kuruş 95/100 yahud 102,60/108 nisbetinde olacaktır.

Bu suretle te'diye edilecek kuruş miktarı azalacak, lâkin kıymeti yüzde 2,60 nisbetinde tezâyüd edecektir.

Nisbî vergileri teşkil eden yeni kısıma misal olarak gümrük rüsûmu gösterilir. Bu kısım vergilerde kuruşun altın kıymetinin ta'dîli verginin mâhiyyetine icra-i tesir eylemez. Çünki takdîr-i kıymet hesâbı emtianın kıymeti üzerine olup verginin miktar ve kıymeti büsbütün başkadır. Bu suretle yüz liraya tahmin edilmiş bir emtianın idhâlâtı üzerinden alınacak rüsûm on bir lira-i Osmanî olacaktır. Hattâ bu kıymet kuruş kıymetince ne kadar ta'dîlât icra edilse yine aynı olarak kalır. Mamafih mesele daima böyle basit değildir. Meselâ emlak vergisi de nisbî vergilerdendir. Fakat emvâl-i gayr-ı menkulenin takdîr-i kıymeti uzun fasılalarla vuku' bulur. Binâberin kuruşun kıymeti üzerine icra edilecek ta'dîlât yeni bir tahmin icra edilinceye kadar verginin kıymet-i hakikiyyesi üzerine de icra-i tesirden hâli kalmaz. Çünki o vakte kadar te'diye olunacak kuruşun miktarı aynıdır. Yeni bir tahmin icrasında kıymetçe vâki' olacak tebeddülâtın intac eyliyeceği tezâyüd ihtimâl ki vâhid-i kıyâsî ittihaz olunan kuruş kıymetinin ta'dîlâtına bununla beraber tekabül etmeyecektir.

Fakat hükûmetin masârifâtında mütenâsiben bir tehâlüf vücûde gelebilir. Meselâ düyûn-ı umûmiyyenin tesviyesi gibi masârif kuruş kıymetinin ta'dîlinden müteessir olmaz. Buna mukâbil maaşât gibi kuruş olarak vuku' bulan te'diyyat kıymeti kuruşun kıymeti yükselmesi hasebiyle yüzde 2,6 derecesinde bir tezâyüd gösterir. Bundan da memurîn-i hükûmet itifade eder. Hazine mutazarrır olur.

Bu muhtelif tesirâttan hükûmet için hâsıl olacak kâr veyahut zararı alâ-vechü's-sıhha takdîr etmek zâhiren gayr-ı mümkündür. Fakat komisyon bütçenin teferruatını tetkik ettikten sonra hükûmetin tahsilâtından senevî takrîben 250.000 lira istifadesi olacağını ve buna mukâbil masârifât için 350.000 lira fazla vereceğini tahmin eylemiştir.

Bunanla beraber masârif cihetinden Hazine için bir ziyan olarak gösterilen mebâliğin orduya, bahriyeye ve memurîn-i mülkiyye maâşâtına sarf olunacağına nazaran memleket için faidesiz telakki edilmemesi lâzım gelir. Bu erkam komisyonca takrîbi bir surette hesâb edilmiştir. Komisyon meskûkâtın ıslahı gibi ehemmiyetli bir meselede takrîben yüz bin lira kadar bir ziyanı aramamaktadır.

Usûl meskûkât mükemmel olmayan diğer memâlikte iyi bir usûl tesisi için başkaca ehemmiyetli fedakârlıklar ihtiyâr olunmuştur.

Komisyon mutasavver olan ıslahâtı ahâlî için vücûde getireceği netâyic-i iktisadiyyeyi de tetkik etti. Bunun kıymetlerde bazı ta'dîlâtı intac eyliyeceği vareste-i iştibâhtır. Meselâ Dersaadet'te perakende suretiyle satılan emtianın fiâtları lira 108 kuruş hesâbiyle gümüş kuruş üzerinedir. Bu fiâtlar bilâ-ta'dîl muhafaza edilmiş olsa idi kuruş liranın yüzde birini teşkil ettiğine nazaran müşteriler için hakikî fiâtlar yüzde sekiz artmış olacaktı. Hâlbuki böyle olmıyacaktır. Umûmiyyetle fiâtlar yeni takarrur eden ahvâl ile mütenâsib olacaktır.

İdhal edilen emtiaya gelince: Müşteriler için bazı zarara ma'rûz olmak ihtimâli vardır. Fakat bayiler arasında rekabet az zaman zarfında fiâtların yeni vâhid-i kıyâsîye tatbikini intac eyliyecektir. Yerli ma'mûlâtından olan eşya için bir tatbik muamelesi ihtimâl ki kısmen yapılabilecektir.

Amele kemafüssâbık kuruşun aynı miktarını almakta devam edeceğinden ma'mûlâtın kıymeti kuruşun kıymeti ile mütenâsiben azalacaktır. Kuruş kıymetinin tezâyüdünü tazmîn için kuruş olarak taayyün eden fiâtın kâfî derecede tenzili mümkün olmayacağı da âşikârdır.

Bedel-i icarlar ve kuruş olarak tayin edilen diğer te'diyyat da bu vechile olabilir.

Diğer taraftan kuruş olarak muayyen yevmiye alan amele veyahud küçük müstahdemîn kuruşun takdîr-i kıymetinden istifade edecektir. Şurasını ilâve edelim ki eğer meskûkâtın tedâvülü memnuniyet-bahş bir esas üzerine binâ' edilir ve sarraflara te'diye edilmekte olan akçe farkı kaldırılır ise umûmiyyetle ahâlî için ehemmiyetli bir menfaat hâsıl olacaktır.

Komisyon mevzubahs olan tedbirin ittihâzında bizzarure iktisadî bir takım karışıklıklar vuku'a geleceğini ve bu bâbda i'tirâzâtta bulunulacağını istidlâl etmektedir. Bununla beraber eğer hükûmet ittihâz edilen kararın kat'iyetini teyid ve irae edecek olursa bu karışıklık pek az devam edecek ve ahâlî hemân yeni usûle alışacaktır. Hükûmet için olduğu gibi eşhâs için de bir taraftan husûle gelen

menfaat diğer cihetten hâsıl olan zarara tekabül edecektir. Hâlbuki umûmiyyetle ahâlî sağlam ve daimî bir usûl-i meskûkâtın tesisinden müstefid olmuş bulunacaktır.

Galâ-i es'ârdan en ziyade müteessir olan amele sınıfı için de ıslahât-ı vakıa her vechile mucib-ı menfaattir.

Perakende suretiyle icra-i ticaret eden tâcirlerin muâmelâtında mutad olan kıymetleri tutmak için şimdiki birin yüz sekize nisbetini muhafaza ve yeni bir nev'i (çürük kuruş) ihdâs eyleyecekleri vârid-i hâtır olmak tabiidir. Komisyon bu tehlikenin melhûz olduğunu anlamıştır; fakat birin yüzde nisbeti kaidesinin hesâbda husûle getirdiği sühûletin mezkûr tehlikeyi def'e hizmet edeceği fikrindedir. Bundan sarf-ı nazar çürük kuruşları ref ve izâlesi için ittihâz edilen tedâbir âtîde tetkik olunacaktır ki bu tedâbir aynı zamanda yeni bir (çürük kuruş) ihdâsını men'e hizmet edecektir.

4. Tedâbir-i İcraiyye

Komisyon lira-i Osmanî ile mecidiyye ve kuruş arasındaki münâsebât-ı evveliyyeyi bir lira beş mecidiyye, yahud yüz kuruş olarak yeniden tesisini kabul etmiştir. Bu münâsebâtın teessüsü ile komisyonun teklif ettiği dört tedbirden ikisini, yani (tevhîd) ile (sadeleştirme) yi elde etmiş olacağız. Binâ'enaleyh teessüs eden bu münâsebâtın mevki-i tatbike vaz'ı ve bu suretle halkın ihtiyâcına göre meydan-ı tedâvüle akçe ihracından vâki' râicin tahkiminden ibâret olan diğer iki tedbirin husûlü için tevessül edilecek vesait-i icraiyyenin tetkiki ciheti kalır. Hükûmet bu bâbda iki vasıtaya mâliktir.

Evvel emirde kendi te'diyyat ve tahsilâtı ile tedâvül-i meskûkât üzerine icra-i tesir edebilir. Bir taraftan ahâlîyi mal sandıklarına istedikleri akçeyi te'diyyede serbest bırakarak ve mümkün olduğu kadar te'diyyatta halkın istediği cins akçeden vererek hükûmet muhtelif meskûkâtın kıymet-i itibâriyyelerine ve meydan-ı tedâvülde bulunan akçenin ecnası üzerine bir tesir icra edebilir. Fakat bu vasıta-i icraiyyenin netâyici mahduddur. Çünki Hazine'nin tahsilât ve te'diyyatı her mahallin şerâit-i husûsiyyesine tâbi' olub tedâvül ihtiyâcına göre değildir. Sonra memurîn-i hükûmet ahâlînin ihtiyâcına tamamiyle vâkıf olamıyacaklardır.

En salim olan ikinci vasıta-i icraiyyedir ki bu da hükûmetin muhtelif meskûkâtın kıymet-i itibâriyyelerini tayin ederek halkın doğrudan doğruya Hazine'ye müracaatıyle istediği akçeyi almakta ve elden çıkararak istediği akçeyi tebeddülde serbest bırakılmasıdır. Bu tedbir birinciden daha müessir olacaktır. Fakat aynı zamanda hükûmet için

ağır bir mes'uliyeti dâî'dir. Âtîde izah olunacak esbâba mebni komisyon bu iki tedbirin mütevâliyyen tatbik edilebileceğini ve irae edilecek şerâit-i dâhilinde korkulacak hiç bir mes'uliyyet bulunmadığını tezekkür etmiştir. İttihaz olunacak tedâbirin muvaffakiyyetle neticelenmesi için hükûmetin kendi maksadına vusûl emrinde mebde'inden beri suret-i kat'iyyede karar vermiş olduğuna ahâlîyi ikna etmesi zarurîdir. Bu bâbda en kısa ve en doğru yol budur.

İmdi komisyon tarafından teklif olunan tedâbir şunlardır:

Evvelâ- hükûmet ve bilumûm devâir-i resmiyye her tarafta hazinenin matlûbâtı için lira-i Osmanî'yi yüz kuruşa, mecidiyyeyi yirmi kuruşa ve 10, 5, 2 ve 1 kuruşluklar ile yirmilik ve onluk ve beşlikleri kıymet-ı itibâriyyeleriyle kabul edecektir.

Osmanlı liraları ile mecidiyyeler ve bilumûm gümüş meskûkât aksâmı suret-i gayr-ı mahdudede ve bir kuruşluk ve ondan aşağı diğer nev'i meskûkât elli kuruşa kadar kabul olunacaktır. Beşlik ve altılıklar meydan-ı tedâvülden kaldırılmak için kezâlik suret-i gayr-ı mahdudede kabul edilecek ve bu suretle hazine-i hükûmette terâküm eden beşlik ve altılıklar eritilecektir. Hazine-i hükûmetin te'diyyatı da aynı kıymetlerle icra edileceği gibi mümkün olduğu kadar hükûmet te'diyesinde alacaklının istediği akçeyi verecektir. Bununla beraber tabii te'diye olunacak akçenin nev'i evvelce tayin ve taahhüd edilmiş ise hükûmet o suretle vermeye mecburdur.

Sâniyen- Hükûmet tayin ettiği yerlerde ihtiyâca göre gerek Osmanlı Bankası şubelerinde veyahut hükûmet dairelerinde ve gerek münâsib gördüğü çarşı ve pazar gibi mahallerde mübadele sandıkları tesis eyliyecektir.

Her mübadele sandığı halkın talebi üzerine altını mecidiyyeye ve ufaklığa tahvil edecektir. Yani bir Osmanlı lirası getiren zâten kendi arzusuna göre ya beş mecidiyye, veya yirmi mecidiyye çeyreği, yahud 50 adet ikilik veyahud 100 adet kuruşluk veyahud her nev'i ufaklığın tekabül eden miktarını i'tâ' eyliyecektir. Beşlik ve altılık gibi meydan-ı tedâvülden kaldırılması iktiza eden meskûkât verilmeyecektir. Bunda başka ufaklık meskûkât ahâlînin talebi üzerine mecidiyye ile mübadele edilecektir. Bu husûsta tayin olunacak mübadele sandıklarında mecidiyye ve aksâmına mukâbil altın da verilecektir.

Islahâtın mebde'inde her mübadele sandığında altın ve diğer meskûkâttan külliyetli miktarda mevcud bulunmaması için mübadele muamelesi Dersaadet'te temerküz eyliyecektir.

Kısa bir müddetten, yani tatbik olunan tedâbir neticelendikten sonra mübadele muamelesi İzmir, Selânik gibi en mühim merkez-i ticariyyeye de teşmil olunacak ve kifâyet edecek dereceye vâsıl olunca kadar mübadele sandıkları tesisine devam olunacaktır.

Komisyon tedâbir-i mutasavverenin kuruşla lira-i Osmanî arasında birin yüzde ve kuruşla mecidiyye arasında birin yirmiye nisbetinin teessüsü için kat'iü't-tesir olduğu fikrindedir. Eger ahâlînin her zaman bir lira-i Osmanî'yi yüz kuruşa tebdîl edebilmesi ve gümüş akçe yüz kuruşluk, yahud altın akçe bir liralık te'diyyat için bilâ-fark yüz kuruş verebilmesi temin olunursa meskûkât-ı meskûre arasında lüzûmu olan nisbetin teessüs edeceğine şüphe yoktur.

Mübadele sandıkları tamim edinceye kadar uzak mahallerde fark-ı kıymetin devam edeceği bedîhî ise de mezkûr sandıkların her tarafta teessüsü üzerine fark-ı mezkûr da tedricen bertaraf olacaktır.

Mesele fi-l-asl hükûmetçe o kadar ağır fedakârlığa lüzûm göstermeksizin mecidiyye ile lira arasındaki fiâtın tevhîdi, yani bir mecidiyyenin bir liranın beşte birine muaddel olması keyfiyyetine taalluk etmektedir.

1880 tarihine kadar meydan-ı tedâvüle çıkarılan mecidiyyenin miktarı memleketin ihtiyâc-ı hakikîsinden pek fazla idi. Fakat tarih-i mezkûrdan itibâren azaldı. Üç nümerolu zeylde münderic erkamdan anlaşıldığı üzre elyevm mevki-i tedâvülde kalan yirmi kuruşluk sîm mecidiyyenin miktarı altı milyon kuruşu tacavüz etmiyor.

Memâlik-i Osmaniye'nin vüs'at ve nüfusu nazar-ı itibâra alındığı takdîrde mecidiyye yerine yarım, yahud çeyrek veyahud ikilik ve kuruşluk ikame edilmeksizin miktar-ı mezkûrun daha ziyade tenzili kabil olmadığı tezâhür eder.

Bundan başka son bir tecrübe vardır ki meydan-ı tedâvülde bulunan mecidiyye miktarının ahâlînin ihtiyâcından fazla olduğu ve binâ'enaleyh müşkilât ihdâs etmeksizin bu miktarın azaldırılması imkânı bulunduğu fikrini teyid eylemektedir.

1909 senesi Ağustos'una kadar lira-i Osmanî hükûmet tarafından 100 kuruşa kabul ediliyordu. Bu sebeble mal sandıklarına te'diye edilen meblağın kısm-ı âzamı mecidiyye olarak verilirdi. Çünki takrîben bir liraya muaddel olan 108 gümüş kuruş mecidiyye on dokuz hesâbiyle 102,60 kuruşa muaddel olarak kabul edilirdi.

Tarih-i mezkûrdan beri hazine-i hükûmet lira-i Osmanî'yi 102,60 kuruşa kabul etmekte olduğundan el-hâletü hâzihi hazine-i hükûmete vuku' bulan te'diyyatta ekseriyyetle mecidiyye yerine lira kâim olmuştur. Meselâ akdemce gümrükte istifa olunan meblağın sülüsâ-

nı mecidiyyeyken elyevm bu miktar mecidiyye yerine altın te'diye edilmektedir. Hattâ memâlik-i Osmaniye'nin her tarafında mevcud olan bank-ı Osmanî şubeleri, lira-i Osmanî'nin 102,60 kuruşa kabulü hakkındaki selefü'z-zikr kararın ittihâzından beri mecidiyyenin mevâki'i tenezzül etmiş olduğunu müttehiden beyân eylemektedirler.

Bunun aksi tesiri ise ticarette hissolunmaktadır. Filhakika komisyonun istihsâl etmiş olduğu ma'lûmâta nazaran dâhil-i memlekette vuku' bulan buğday vesair emtia-i ticariyye mübâyaasında mecidiyye yerine ekseriyyetle lira kâim olmuştur.

İmdi bu yüzden mecidiyye kıymetinde hiss olunur derecede bir tenezzül vuku'una intizâr olunabilir. Lâkin 1910 senesi sonbaharında kuvvetli bir taleb mevcut olduğu zamanda piyasa 108'den 107'ye ve daha aşağıya düşmüştü. Yani mecidiyyenin fıkdânından dolayı kıymeti artmıştı.

Mecidiyye kıymeti lira-i Osmanî'nin beşte birine muaddel olduğu takdîrde Hazine-i hükûmete külliyetli miktarda mecidiyye girmesi korkusunun da mevcud olmadığı anlaşılmıştır. Evvel emirde fazla-i kıymet fırsatı ahâlîyi mecidiyyelerini altına tebdîl etmeye mecbur eyleyecekse de hemân tedâvül ihtiyâcı kendini hissettireceği ve bu ayni ahâlînin altına tahvil ettirdikleri mecidiyyeleri yeniden talebe mecbur olacakları tabiidir.

Taleb edilecek altının miktar-ı sahîhini istidlâl etmek mümkün değildir. Fakat her hâlde hükûmet her ihtimâli nazar-ı dikkate alarak bilumûm talebe cevab vermeğe mecburdur. Bunun için Türkiye'de icra-i muamele eden başlıca bankaların muavenet-i Maliyelerine müracaat olunabilir. Bu bâbda iktiza eden tedâbir-i Maliye mezkûr bankalarla müştereken ittihâz olunacakdır. Komisyon ıslahâtın mevki-i fiile gelmesi kuvvetli bir banka sendikasının muavenet-i Maliyesine muhtaç olduğuna kânidir.

Komisyon tarafından tasavvur edilen ıslahâtın spekülasyona ve tereffu'-ı kıymetten istifade etmek isteyen eşhâsın mecidiyyeleri toplamalarına meydan vereceği vârid-i hâtır olabilir ise de komisyon bu kabil spekülasyonun tamamiyle men' edilemiyeceği ve fakat bu gibi muâmelâtın o kadar büyük bir vüs'ati hâiz olamıyacağı fikrindedir. Müessesât-ı Maliyyede veyahud bazı eşhâs beyninde müddahar mecidiyye erbâb-ı ticaret ve ahâlî nezdinde küçük meskûkât hâlinde bulunan miktara nisbetle pek az ehemmiyeti hâizdir. İhtikâr başladığı anda tereffu' husûle geleceğinden yenide icra edilecek ihtikâr artık menfaat temin eylemez. Çünkü tezâyüd-i kıymetten az miktarda mecidiyyeye mâlik olanların istifade edeceği bedîhîdir.

Bundan başka hükûmetin bankalarla iştirâki sayesinde mümkün olduğu kadar ihtikârı azaltmak için hükûmetle bankalar arasında tedâbir-i muktaziyye ittihâz olunabilecektir.

Her hâlde ihtikârı men' etmenin en iyi çaresi mümkün olduğu kadar az bir müddette meskûkâtın yeni fiâtlarını tesis eylemektedir.

5. Tedabir-i Mütenevvia

Akçe Muamelatı

Ahâlinin talep edeceği akçenin hangi sınıftan olacağını evvelce tayin etmek kabil olmadığından yirmi kuruşluk mecidiyye müstesna olarak lüzûmu hâlinde yeniden darb ve ihzâr etmek suretiyle her nev'i meskûkâttan ehemmiyetli miktarda mevcud akçe bulundurmak iktiza eder. Ahvâle göre bu ufaklık akçe mevcudunu temin için mecidiyyelerin dahi ufaklığa tahvili icap ettiği takdîrde mecidiyyenin takdîr-i kıymetini teshil edecek olan işbu tedbire karar verilebilecektir. Bera-i tebdîl mübadele sandıklarına getirilen mecidiyyeler ahâlî tarafından vuku' bulacak mecidiyye talebini tesviye eylemek üzre bir müddet muhafaza olunmalıdır. Bu mecidiyyeler ileride tedâvüle adem-i ihtiyâcları tahakkuk ettiği takdîrde eritilmeli ve lüzûmu varsa ufaklığa tahvil edilmelidir.

Meydan-ı tedâvülden alınan gerek beşlik ve altılıklarla meskûkât-ı kadîme-i saire ve gerek mecidiyyeler ufaklık meskûkât darbı için iktiza eden gümüşü bir dereceye kadar husûle getirebilir.

Tedâvül ihtiyâcı külçe gümüşden de para darbına lüzûm gösterecek olursa bir sikkenin ihtiva ettiği gümüş madeninin kıymeti o sikkenin kıymet-i itibâriyyesinin yüzde kırkını tecavüz etmediğinden bu suret Hazine için nef'i istilzâm eyliyecektir. Bu vechile darb olunan meskûkât ahâlî tarafından taleb vâki' buldukça meydan-ı tedâvüle çıkarılacağından İhtiyâcdan fazla miktarda meydan-ı tedâvüle gümüş akçe çıkarmak korkusu vârid olamıyacaktır.

Komisyon gümüş ve nikel meskûkât darbından mütehassıl menâfi'in meskûkât-ı mütenevvia ile altın arasındaki nisbetin muhafazası ve mübadele sandıkları muâmelâtının temini için tahsis olunması lüzûmunu ityân eylemiştir.

Komisyon tarafından tavsiye edilen usûl mevki-i tatbike konulmadan mukaddem lüzûmu olan her nev'i akçenin süratle darb ve ihzârını temin edecek surette vesaitin mükemmel olması lâzım gelir. Meskûkât müdüriyetinden alınan ma'lûmâta nazaran bu bâbda bazı tedâbir ittihâz olunmuştur.

Komisyon altın darbında darphanece istifa olunan rüsûmu da tetkik etmiştir. El-hâletü-hâzihi bu rüsûm 100.000 liradan aşağı mebâliğ için yüzde bir ve 100.000 lira ve daha fazlası için yüzde 3'tür. Komisyon yüzde 3 olarak bir türlü resim istifasını tensib eylemektedir. Meskûkâtın tertib ve ihzârı mübrem bir lüzûma mübteni olan mebâliğ-i kesirenin darbına mâni' olacak derecede bulunmamalıdır. Komisyon lira darbı için Darphane'ye getirilen altına mukâbil i'tâ' olunan bonoların ciro tarîkiyle ahere havale edilebilmesi kaidesinin vaz'ını da tavsiye eylemektedir.

Islahat Masârifi

Teklif olunan muâmelâtın masârifi şunlardan ibârettir:

(Elif) Mal sandıklarında ve bankalarda müddahar bulunan altın ve diğer meskûkâtın faizleri.

Bu masârif bankalarla islahâtın suret-i icrası arasındaki şerâite müstenid olacağından miktarını evvelden tayin etmek mümkün değildir. Muhtelif meskûkât arasında nisbet teessüs ettiği anda akçe tedâriki başlangıçtaki ehemmiyetini kaybedeceğinden mezkûr masârif gittikçe azalacaktır.

Komisyon her türlü ihtiyata riayeten mübadele sandıklarının temin-i muâmelâtı için bir milyon liranın kifâyet edeceğine kâni olmuştur. Bununla beraber maksadın tamamî-i husûlü için komisyon iki milyon liraya kadar müessesât-ı Maliye tarafından muavenet-i maliyye ibrâzını temin etmesini hükûmete tavsiye eyleyecektir.

(be) Kuruşların nakliyye masârifi.

(pe) Mübadele sandıklarının bilumûm masârifi. Faiz hakkındaki mülâhaza işbu masârife de şamildir. Mal sandıkları ile bankaların mâlik oldukları vesaitin isti'mâliyle işbu masârif hadd-i asgarîye tenzil edilebilir.

(de) Akçe muâmelâtı masârifi.

Meydan-ı tedâvülde bulunan gümüş meskûkâtda daimi bir tedennî vuku' buldukça bu masârif ehemmiyetli olmayacaktır. Bu hâlde hükûmet meydan-ı tedâvülden çekilecek meskûkâtın kıymet-i itibâriyyeleriyle gümüş kıymeti arasındaki farktan dolayı darba ma'rûz kalacaktır. Komisyon bu yüzden zarar husûlü ihtimâli pek az olduğunu düşünmüştür. Bilakis muhtelif meskûkât arasında nisbet teessüs ettiği ve ahâlî lâzım olan meskûkâtı tedârik etmek sühûletine mâlik olduğu vakit meydan-ı tedâvülde bulunan gümüş meskûkât miktarının hemân tezyidi mümkündür.

Çürük Kuruşlar

Islahâtın muvaffakiyyetle tatbiki ve istihsâl-i netâyici için (çürük kuruş) isti'mâlinin men'i lâzımedendir.

Ânifen izah olunduğu vechile kuruş ile lira-i Osmanî arasında a'şârî münâsebetin teessüsü İzmir'de, Suriye'de ve sair mahallerde müsta'mel olan çürük kuruş fiâtlarının terkine hizmet edecektir. Bununla beraber uzun müddetten beri teessüs etmiş olan adât-ı ticariyyeden bahs olunduğu vakit islahât husûsundaki say ve gayretin bu cihetten kuvvetli bir mâni'aya ma'rûz kaldığı görülmektedir. Bu mâni'ayı mağlub edebilmek için sebatkârâne bir cehd ve gayrete lüzûm vardır. Bunun içi nizamî kuruşu muhtevî olmayan senedâtın muhakemece makbul addedilmemesi teklif olunmuş ise de komisyon böyle bir tedâbirin çok şedîd ve ağır olacağı fikrinde bulunmuştur. Tedâbir-i şedîdeden ziyade ahâlîyi iknaya çalışmak daha müessirdir.

Bankalar, ticaret odaları ve her mahallin başlıca tüccarı aralarında vücûde getirilecek i'tilaflarla arzu edilen netice istihsâl olabilir. Hükûmet böyle bir i'tilafın husûlü ve ticaret borsaları ve saire muâmelâtında resmî akçe fiâtlarının esas ittihâz olunması için nüfuzunu isti'mâl eylemelidir. Memurîn-i idare de teftiş ve kontrol edebildikleri fiâtların liste veyahud tarifelerini altın kuruş esasına göre neşr ettirmelidir ve icâbında hükûmet altın kuruşdan başka kuruşları ihtiva eden neşriyyat ve imâlâtı da men' eylemelidir.

Ecnebî Meskûkâtı

Komisyon bazı şehirlerde tedâvül etmekte olan ecnebî altınlarının ne hükûmet ve ne de ahâlî için hiç bir tehlike ve mahzuru dâî' olmadığı fikrindedir. Ânifen gösterildiği üzre asıl câlib-i nazar-ı dikkat olan memâlik-i Osmaniye'nin uzak mahallerinde azim bir mikyasta tedâvül eden ecnebî gümüş meskûkâtıdır. Bu yerler, bilhassa Hicaz ve Yemen havâlîsi şerâit-i mahsusaya mâlik olduklarından komisyon usûl-i meskûkâtın buralarda şedîden tatbikinde şimdilik bir mecbûriyyet olmadığını nazar-ı teemmüle almıştır.

Avrupa devletlerinden bazıları uzak müstemlekelerinde her mahallin ihtiyâcına göre husûsî meskûkât usûlleri tatbik ederler. Trablusgarp ve Bingazi havâlîsi de aynı mülâhazâta tâbi'dir.

Trabzon'da, Bağdad ve Basra vilayetlerinde ruble, kran, rupi ve bunların ufaklıkları gibi meskûkât-ı ecnebiyyenin tedâvülü kısmen ufaklık Osmanlı meskûkâtının fıkdânından, kısmen de bu vilayet-

lerle mücâvir mahallin arasındaki münâsebât-ı ticariyyenin darlığından neş'et etmektedir. Komisyonun teklif ettiği tedâbirin mevki-i icraya vaz'ı altına mukâbil ahâlînin taleb ve arzusu kadar ufaklık Osmanlı meskûkâtı bulunmasını intac eyliyecektir. Mücâvir mahaller arasındaki münâsebât şüphesiz ihlâl edilmeyecek, fakat millî meskûkâtın tedâvülü kâfî miktarda ve sağlam bir surette takarrur ederse münâsebât-ı mezkûre tahfif eyliyecektir.

Meskûkât-ı Kadîmenin Tahvili

Yukarıda zikr edildiği üzre beşlik ve altılık gibi bazı eski meskûkât epey bir miktarda meydan-ı tedâvülde bulunmaktadır. Bazı mahallerde, husûsiyle Suriye'de ahâlî tarafından bu meskûkât tercih ediliyor. Hükûmet Düyûn-u Umûmiyye ve Reji ile müştereken bu meskûkâtın bir kısmını meydan-ı tedâvülden çekmiştir. Komisyon bu meskûkâtın mecmu'u tahvil edilinceye kadar muamele-i mezkûrenin ta'kib edilmesini münâsib görmekte ve mal sandıklarına giren bu kabil eski meskûkâttan hiç birinin tekrar meydan-ı teravüle çıkarılmamasını tavsiye eylemektedir. Bu suretle meydan-ı tedâvülden çekilen paraların ihtiva ettiği gümüş bittabii ufaklık meskûkât darbında isti'mâl edilir. Meydan-ı tedâvüle çıkarılan nikel paraların miktarı ihtiyâca kifâyet edecek dereceye vâsıl olunca aynı muamele meteliklerle bakır paralar hakkında tatbik olunacaktır.

Komisyon darbına mezuniyet verilmiş olan nikel kuruşların hacminin küçüklüğünden dolayı isti'mâli kolay olmayan gümüş kuruş yerine tamamen ikame edilmesini tasvib eylemiştir.

Kalpazanlık

Her yerde olduğu gibi Türkiye'de de gümüş meskûkât ihtiva ettiği gümüş madeninin kıymetinden farklı bir kıymet-i itibâriyye ile tedâvül etmekte olduğundan sahtekârlık tehlikesi mevcuttur. Meselâ bir mecidiyyenin muhtevî olduğu gümüş kıymeti sekiz kuruşu tecavüz etmez. Binâ'enaleyh hakikî mecidiyyelerin sıklet ve a'yârında sahte mecidiyye imâli büyük bir menfaat husûle getirir. Bu menfaate rağmen meydan-ı tedâvülde bulunan sahte mecidiyyelerin pek az bir ehemmiyeti hâiz olduğu muhakkaktır. Komisyon tarafından mecidiyyelerin kıymet-i hâriciyyelerinin yüzde sekiz derecesinde tezyidi hakkında teklif olunan islahât bu nokta-i nazardan ahvâli hissolunur derecede ta'dîl etmeyecektir.

Bununla beraber tehlike mevcud olduğu ve bunun önünü almak yalnız tedâbir-i zabıta ve gümrüklerce iltizâm-ı basiret ile kabil ola-

bileceğini tasdik ve itiraf etmek lâzım gelir. Binâberin hükûmet-i Osmaniye'nin polis memurları ve gümrük idareleri vasıtasıyle bu husûsta dikkat ve ihtimâm göstermesi ve mütecâsirleri şedîden cezalandırması iktiza eder.

OSMANLI İTTİHAT-TERAKKİ BANKASI[1]

Meclis-i Meb'ûsân-ı Osmanî Riyâset-i Celîlesine

Milel-i mütemeddinenin şâhrâh-ı terakkide sâik-i yegânesi millî bankaların tesisiyle servet-i milliyyenin tevhîd ve tenmiyyesi gibi bir teşebbüs-i umûmîye müstenid olup bilhassa Fransa millî bankasının suret ve zemân-ı teşekkülüyle milyarlara baliğ olan sermayesinin bugünkü derece-i azameti istatistiklerin tetebbu'uyla mübtenîdir. Gerçi teşebbüs-ü şahsiyyenin, usûl-ü iktisadiyyeye riayetin netâyic-i hasene tevlîd edeceği cây-i tereddüt değilse de efrâd-ı milletin noksânî-i irfan ve tecrübesinden nâşî bu maksadın re'sen derece-i matlubeye îsâli maateessüf şimdilik mümkün değildir. Memâlik ve şube-i Osmaniye'nin menâbi-i servetinden en ehemmiyetlisi, en azimetlisi ziraat ve harâset olduğuna göre usûl-ü cedide-i ziraatın kabul ve tâmimi, her tarafta turûk u maâbirin inşa ve ikmaliyle vesait-i nakliyyenin teksir ve tevsî'i gibi esbâb-ı tekemmül ve terakkinin az zaman zarfında saha-zîb husûl olmasına mütevakkıftır. Bu bâbda sarf-ı mesâiden geri durınamakla beraber şimdiden "Osmanlı İttihad-Terakki Bankası" nâmıyla millî bir müessese-i maliyyenin vücûde getirilmesi ve ziraata irtibât-ı kâmili nazar-ı dikkate alınarak sermayesinin dahi memâlik-i Osmaniye'de umûm efrâd-ı milletin husûle getirecekleri her nev'i zehâir ve hâsılâttan yüzde 5'inin her fert tarafından yine kendi nâm ve hesâblarına bankaya terk ve

1 "Drama Mebusu Rıza Bey'in Osmanlı İttihat-Terakki Bankası Adında Bir Millî Bankanın Kurulması İçin Meclisi Mebusan'a Verdiği Takrir 23 Şubat 1909", *Takvim-i Vakayi*, sayı 140, 19 Şubat 1324, s.13.

tevdî' suretiyle hissedâr olarak her sene için tevdiâtı nisbetinde hisse senedine mâlik olması. Ve beş sene hitâmından sonra teşekkül edecek sermaye derece-i kifâyete vâsıl, bankaca dahi nisâb-ı malî hâsıl olacağından her bir hissedârın lüzûm ve ihtiyâcı hâlinde bir hesâb-ı carî güşâdıyle tevdiâtınca yüzde 75'i nisbetinde banka ile istikrâz akdedilebilmesi, işbu bankanın merkezi Dersaadet'te olmak üzre her vilayet ve liva ve kazalarda bir şube teşkiliyle icra-i muâmelâtı muktezî ise de bidâyet-i teşekkülünde memûrîn maaşâtı gibi masârif-i mübreme-i zâide ihtiyârına sermayenin gayr-ı müsait bulunacağına mebni muvakkaten beş sene müddet için müesses Ziraat Bankalarına bittevdî' tenmiyesini ve usûl-i cibayetin nizamnâme-i mahsus ile tayin olunması esaslarına müstenid bir kanun lâyihası tanzim olunmak üzre işbu takririn evvel emirde Maliye ve Ziraat Encümenlerince biliştirâk tetkiki zımnında ruzname-i müzakerâta geçilmesini teklif eylerim.

Drama Mebusu Rıza, 10 Şubat sene 324.

MANİSA BAĞCILAR BANKASI[1]

Manisa Bağcılar Bankası Muvakkat İdare Heyeti'nin Bankanın Kuruluş Amacı ve Göreceği İş Konusunda Yöre Bağcılarına Gönderdiği Mektup

Dünkü Cuma günü Mutasarrıf Tevfik Beyefendi'nin riyâsetlerinde toplanan ileri gelen bağcılarla millî bankanın esasâtı hakkında müdâvele-i efkâr olunmuştur. Tevfik Beyefendi bankaların lüzûm ve fevâidinden büyük bir vukuf ile bahsederek hâzırûnu tenvir eylemişler ve Kâtib-i Mes'ul Avni Bey de bu banka için hazırlanan nizamnâmenin mevadd-ı esasiyyesini okuyarak yapacağı işleri teşrih eylemişlerdir. Mecliste hâzır bulunanlar bilâ-istisna bu efkâra tamamen iştirâk ile derhal beşer yüz lira vermek suretiyle bankanın müessisliğini kabul etmişlerdir. Kırk kişiden ibâret olan müessislerin hemân ortaya koydukları sermaye 20.000 liraya baliğ olmuştur. Merkez ve mülhakâttan hisse senedâtı yazmak ve bankanın diğer esaslarını tezekkür ve ikmal etmek üzere müessisler meyânından beş kişilik muvakkat bir hey'et-i idare intihâb olunmuştur. Bu hey'et muntazaman İttihad-Terakki Kulübü'nde ictima' ederek merkez ve mülhakâtın iştirâkine mürâcaât eyliyecektir. Kânûn-u sânînin ibtidâsında mutasarrıf beyefendinin taht-ı riyâsetlerinde ikinci bir ictima-i umûmî akd olunacaktır. Bankanın umûm sermayesi vilayet dâhilindeki umûm bağcıları ve üzüm ticaretini muhtekirlerin ellerinden kurtaracak ve bu millî ve mahallî ticareti arzu olunan dereceye

1 "Bağcılar Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 40, 19 Kânunusani 1332, s.3.

is'ad edebilecek derecede olacaktır. Şimdiden büyük bir tehâlükle iştirâke hâhiş gösterilmektedir. Bu husûsta matbuatla peyderpey ma'lûmât verileceğinden umûm alâkadârânın bu millî teşebbüse iştirâkleri intizâr ve arzu olunur.

MEN-İ İHTİKÂR KOMİSYONU'NUN BEYANNAMESİ[1]

Memleket müthiş düşmanlara karşı üç seneye yakın bir müddetten beri kahramanâne harb ediyor. Hudutlarda ve ecnebî topraklarda nâmus ve hayat-ı vatanı muhafaza azmiyle uğraşan kahramanların gösterdikleri fedakârlıklardan beklenen semerelerin tamamen iktitâf edilebilmesi ve şânlı bir sulhun teminine imkân hâsıl olması memleket dâhilinde kalan vatandaşların da her birinin şu ân-ı mühim-i tarihîde herkese terettüb eden vazifeyi bihakkın idrak etmesine ve vatanın esbâb-ı müdafaasını tezyid ve takviye edecek surette çalışmasına mütevakkıf olduğu şüphesizdir.

Hâlbuki husûsiyle son zamanlarda muâmelât-ı ticariyye maatteesüf çirkin ve gayr-ı kâbil-i tecviz bir şekil almış ve bazı havâyicin fiâtı bir sebeb-i meşru'a müstenid olmaksızın son derecede artmıştır.

Filhakika muharebenin tesiriyle dünyanın her tarafında fiâtlar yükseldi. İstihsâlâtın azalması, nakliyyatın güçleşmesi, umûm ücûrâtın artması gibi birtakım esbâb-ı tabiiyye tesiriyle vuku'a gelen tereffu'-u fiât bir emr-i zarurî gibi telakki olunursa da memleketimizde birtakım insafsız muhtekirler sırf hırs ve tamah sevkiyle fiât-ı eşyayı kat kat arttıracak yolda muâmelâta kalkışmışlardır. O surette ki aynı malın değil bir ay, bir hafta, bir gün içinde birkaç kere fiâtında tereffu' husûle geldiği görülmüştür. Muharebeden evvel bir liraya satılan bir potin bugün dokuz liraya, atmış paraya satılan basma

[1] "Men-i İhtikâr Komisyonunun Beyannamesi", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 6, 1 Haziran 1333, s.92-93; "İhtikârın Meni: Men-i İhtikâr Komisyonunun Beyannamesi", *Sabah*, 27 Mayıs 1917, s.1-2.

otuz kuruşa, dört kuruşa satılan patiska atmış beş kuruşa fırlamıştır. Bu şekli alan ticaretin ise şekâvetten farkı yok demektir. Memleketin şu müşkül zamanında menfaat-ı zâtiyye uğrunda fiât-ı eşyayı böyle yükseltmeğe kalkmak da vatana hiyanetten başka bir şey değildir. İşte erbâb-ı ticaret ve yesâr içinde halkın tahammülü ile istihza eder gibi bu yolda muâmelât-ı ihtikâriyyeye teşebbüs eden vicdansızları artık ezmek vazifesi geldiğini gören hükûmet men'-i ihtikâr hakkında dün gördüğümüz kanunu neşrettiği gibi kanunun tatbikiyle bilhassa meşgul olmak üzere de komisyonumuzu teşkil etti.

Erbâb-ı san'at ve ticaretin meşru bir surette temin-i menfaat etmelerinden tabii bir şey tasavvur olunamaz. Komisyonumuz halkın menâfiini düşünmekle beraber nâmuslu tüccar ve esnafı himaye etmekten de bir ân halî kalmıyacaktır. Komisyonun bütün şeref ve faaliyeti muhtekirlerin aleyhinde masrûf olacaktır. Bu husûsta gerek halkımızdan, gerek nâmuslu tüccar ve esnafımızdan muavenet göreceğimizi ümîd eyleriz.

Komisyon kanunun verdiği salâhiyyete istinâden tüccar ve esnaftan kanunda musarrah olan husûsâttan madâ şimdilik âtîdeki noktaların icrasını talep eder.

1- Dükkân camekânlarından teşhir veya dâhilinde hıfz edilen mevaddın kâffesinin üzerinde fiâtlarını aşikâr surette mübeyyen bir pusula bulunacaktır.

2- Tüccar ve esnaftan veya efrâd-ı halktan olup da ticarete başlamış kimselerden her kimin yedinde:

Elif- patiska ve emsâli

Be- basma

Cim- erkek için elbise ve kadın için kostüm tayyör imâline sâlih kazmir, çuha, şayak vesair yünlü kumaş

Dal- kadın, erkek ve çocuk ayakkabısı

He- ayakkabı imâline sâlih kösele vesâir debağğat edilmiş ve edilmemiş deriler varsa nihayet on iki güne kadar:

Elif- miktarlarını

Be- kendilerine kaça malolduğunu

Cim- elyevm kaça satacaklarını

Dal- kimden ve ne vakit aldıklarını mübeyyin komisyona Türkçe bir defter vereceklerdir.

3- Zincirleme suretiyle alınıp satılmış yani toptan satan tüccarlardan doğrudan doğruya esnafa geçmeyip de spekülasyon suretiyle gerek esnaftan gerek tüccardan elden ele satılmış ve bu suretle fiâtları yükseltilmiş mallar sahip olana iade kılınacaktır. Binâ'ena-

leyh bu yolda mal toplanmış ve almış kimseler onu aldıkları adama ve o dahi kezâlik aldığı adama iade edecek, verdiği bedeli istirdâd eyleyecektir.

Bu muamelenin icrası için nihayet on gün mühlet verilmiştir. 10 gün mürûrundan sonra esnaf ve tüccardan kimin nezdinde birkaç elden geçmiş pahalı mal bulunursa kanunun madde-i mahsusası mucibince cezaya çarptırılacaktır. Bu iade muamelesinin icrası esnasında müşkilâta uğrayanlar komisyona müracaatla keyfiyyeti ihbâr etmelidirler.

İZMİR'İN İKTİSADÎ DURUMU[1]

İktisadiyat Mecmuası İzmir Muhabirinin İzmir'in İktisadî Durumuyla İlgili Verdiği Bilgi

Yeni mahsul peyderpey piyasaya geliyor, pazar-ı ticarete arz olunuyor. Fakat bu sene piyasanın hâl ve rengi büsbütün başka bir hâlde bulunuyor. Sair zamanlarda yeni mahsuller bâhusûs feyz ve bereket senelerinde piyasada pek dûn fiâtlarla satılıyor ve ancak zaman geçtikçe fiâtı arttıkça artıyordu. Bundan spekülasyon ticaretiyle meşgul yerli ve ecnebî bir takım sermayedâr madrabazlar istifade ediyordu. Hâlbuki bu sene yani mahsul doğrudan doğruya zürra' tarafından eski mahsule ait mallardan daha pahalı fiâtlarla çıkarılıyor. Zürra' artık sermaye sahibi olduğu için malını elinden çıkarmağa asla isticâl etmez, müsait zamanı beklemekte hiç bir mahzur görmez. İsticâl eden birisi varsa spekülatör tüccardır ki zürra'ın malı rakibinin eline geçmesin diye yeni mahsulü almakta fevkalâde bir isticâl gösteriyor ve bundan dolayı zürra'a pek yüksek fiâtlar arz etmekten çekinmiyor.

Yeni mahsulün bu kadar yüksek fiâtlarla piyasaya çıkması İzmir'de herkesi şaşırtmıştır. Hattâ öteden beri ziraatın himayesini kendisine şiar ittihâz etmiş olan gazeteler bile rençber ihtikâr yapıyor diye feryad koparmağa başlamışlardır. Rençber bütün malını piyasaya çıkarmayıp da yüksek fiâtlar elde etmek maksadiyle mahı-

[1] M. N., "Yeni Mahsul: İzmir Muhabir-i Mahsusamızdan", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 64, 14 Eylül 333, s.6-8.

sulünün ancak yüzde onu veya yirmisini çıkarmasını ihtikâr addediyorlar. İhtikârın bu derece sû-i isti'mâl edilmesi, bu kadar yanlış telâkkilere ma'rûz kalması istigrâb edilemez. Ahvâl-i hâzıranın efkâr-ı umûmiyyede husûle getirdiği asabiyyet pîş-i teemmüle alınırsa bu mubalağalı itirazların mânâsı pek çabuk anlaşılır. Herkez ilcâ'-i hâl ile husûle gelen sıkıntılı ahvâl ve bilhassa galâ-i es'âr için bir mes'ul arar. Galâ-i es'âr yüzünden ihtikârı kabarta kabarta nev-i beşerin en büyük âfeti derecesine çıkarmak pek kolay ve ammeyi pek ziyade okşayan bir iştir. İşte zavallı rençberin dahi ihtikârla itham edilmesi bu gibi bir hâlet-i ruhiyyenin mahsulüdür.

Hâlbuki esas itibâriyle rençberin yeni mahsulü yüksek fiâtlarla satmağa çalışması pek tabii bir şeydir. Kendisinin işlettiği arazinin kıymeti, alât ve levâzım-ı ziraiyyenin kıymeti beş on misli arttığı gibi kendisinin istihdam ettiği adamların ücûrâtı, kendisinin havâyic-i zaruriyyesi için almağa mecbur olduğu eşyanın bedelleri birkaç misil fırlamış, şerâit-i hayatiyye ve istihsâliyye büsbütün başka kalıba girmiştir. Buna rençberin kâğıt paraya izafe ettiği kıymetin pek dûn olduğu dahi düşünülürse yeni mahsul için istenilen fiât asla istiksâr edilemez. Şimdiye kadar piyasaya çıkan her bir mahsul için başka başka tezâhürât meşhud oluyor.

Hubûbât- Şehrimizde en ziyade yaygaraya sebebiyyet veren mesele hubûbâtın fevkalâde pahalı satılmasıdır. Hubûbât demek fukara-i ahâlînin yegâne medâr-ı maişeti olan ekmek demektir. Hubûbâtın bu derece fırlamasına müsaade edilmemeli imiş. Ekmeğin bu kadar pahalı satılması bittabii şayân-ı memnuniyyet ahvâlden değildir. Fakat bunun için rençberi mes'ul tutmak pek büyük bir haksızlıktır. Galâ-i es'âr umûmî bir tecellidir. Sâir mahsûlâtta olduğu gibi hubûbâtta dahi rûnümâ olması pek tabiidir. Esâsen köylü hükûmete mahsulünün yüzde on iki buçuğunu aynen vermesi büyük bir zarardır. Diğer sunuf-u halk vergilerini nakden nakidin eski kıymeti üzerinden veriyor. Hâlbuki köylü vergisini aynen veriyor. Bugün aynıyyatın nakde nisbetle birkaç misil fazla kıymetli olduğu düşünülürse esâsen fevkalâde ağır olan a'şâr vergisinin köylü için ne kadar tahammülfersa bir hâle geldiği meydana çıkar. Bundan fazla olarak köylü a'şârın bir mislini mübâyaa suretiyle vermeye mecbur tutuluyor. Mübâyaa suretiyle hükûmet tarafından köylüye te'diye edilen fiât bittabii spekülasyon tesiriyle fevkalâde kabaran piyasa fiâtından kat kat dûndur.

Ahvâl böyleyken köylünün spekülasyona meydan vermiyerek madrabazın müstehlikînden talep edeceği fiâtı doğrudan doğruya

kendisinin istemesini istiksâr etmek elbette doğru olamaz. Köylünün elinden çıkan mal doğrudan doğruya müstehlikînin eline geçseydi, ihtimâl ki köylünün fazla fiât istemesi şâyân-ı teessüf olabilirdi. Hâlbuki mal rençberin elinden çıktıktan sonra birkaç madrabazın elinden geçer ve müstehlikînin eline gelinceye kadar iki misil fiât bulur. Bu fark-ı fiâttan madrabazın kesesine gireceğine doğrudan doğruya müstahsil olan rençberin kesesine girmesi millî iktisad nokta-i nazarından daha muvâfık değil mi?

Rençberin fazla fiât istemesine izhâr-ı teessüf olunacağına hükûmetin rençberin şevk ve gayret-i istihsâliyyesini kesr edecek tedâbirden tevakki etmesi temenniyyatı izhar olunsa daha muvâfık olur. Bugün inkâr olunamaz ki bu harb zamanında bu kadar müşkilât içinde, çalışabilecek kolların bu kadar kıt bulunduğu zamanda bütün milleti beslemeğe ve memlekete milyonlarca liranın celbine medâr olabilecek mebzul mahsûlâtın yetişdirilmesine muvaffakiyyet hâsıl olması ancak galâ-i es'ârın köylünün menfaat damarını tahrik etmesinden ileri gelir. Bu fevkalâde fırsatı kaçırmak istemiyen köylü geceli gündüzlü çalışır, her türlü meşâkk ve mezâhime katlanır. Fevkalâde mesâî sarf eder. İstihsâlâtı mümkün olduğu kadar arttırmağa çalışır. Yoksa rençberi bu derece faaliyete getirecek başka hiçbir tedâbir ve vasıta bulunamazdı.

Üzüm- Üzümün fiâtı daha rençberin elindeyken ilk hamlede otuza kadar fırlamıştır. Fiâtın birden bire bu derece fırlamasına asla ihtimâl verilmediği için alıcılar pusulayı şaşırmış ne yapacağını bilmiyorlar. Açıkgöz geçinen ve geçen sene spekülasyonun tadını tatmış, spekülasyon yüzünden binlerce liralar kazanmış olan bazı madrabazlar köylünün elinden üzümleri ucuz kapmak için beynlerinde bir ittifak husûle getirmeye teşebbüs ediyorlar. Eski devirde cây-i tatbik bulan bu gibi manevraların zamanı çoktan geçmiş, şimdi artık rençberin gözü açılmış, mahsulünü satmak için günler haftalar değil icâb ederse aylar bile bekliyebilir, rençberin menâfiini vikaye ve muhafazaya azmetmiş olan resmî ve gayr-ı resmî müesseseler bu gibi bir ittifakın vücûd bulup maksadına ermesine asla meydan vermezler. Tüccar madrabazlar ne isterlerse yapsınlar, istedikleri hile ve manevraları kullansınlar hiç bir vakit fiâtların gittikçe fırlamasına mâni olamıyacak, geçen sene tüccarın spekülasyon yüzünden kazandıkları paraların kısm-ı küllîsi bu sene rençberin kesesine girecektir.

8 Eylül sene 333

ADANA VİLAYETİ'NİN İKTİSADÎ DURUMU[1]

İktisadiyat Mecmuası Adana Muhabirinin Adana Vilayeti'nin İktisadî Durumuyla İlgili Verdiği Bilgi

Harb-ı Umûmî'nin vilayetimizin hayat-ı iktisadiyyesine icra ettiği tesirler yavaş yavaş zâil oluyor. Mahdut bir takım tüccar ve esnaf eskisi gibi muameleye devam edemiyorsa da diğer bir takım tüccar vardır ki eskisine nazaran kat kat fazla bir surette para kazanıyorlar. Ezcümle zürra bu sene pek mühim istifadeler temin etmişlerdir. Galâ-i es'âr dolayısıyla müstahsiller dahi mallarını pek iyi fiâtlarla satınağa muvaffık olmuşlardır. Küçük büyük mal stoklarına mâlik olan toptan ve perakende tüccar dahi mallarını iki üç misil fazla fiâtlarla satınağa muvaffak olmuşlardır. Değirmenler, iplik fabrikaları, sınaî müesseler pek parlak işler yapmışlar. Bunların ekserisi levâzım-ı askeriyyeye mahsus imâlât ile iştigâl etmişlerdir. Mevadd-ı istihlâkiyye bilcümle muhârib memleketlerde görülen fiâtlara nisbetle ehvendir. Meselâ en iyi etlerin okkası sekiz veya on kuruştan fazla değildir. Sütün okkası beş kuruşa çıkmamıştır. Erzak fiâtlarının tereffu'una mâni olmak için hükûmet pek ciddi tedbirler ittihâz ediyor.

Adana şehrinde son zamanlara kadar altın ile kâğıt para arasında büyük bir fark görülmüyordu. Ancak son zamanlarda civar vilayetlerden altın paraya pek ziyade talep vuku' bulduğu cihetle kâğıt

1 A. S., "Vilayat: Adana Muhabirimizden", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 49, 15 Mart 333, s.5.

para ile altın para arasında fark tezâyüd etmiştir. Adana vilayetinde vuku' bulan hubûbât ziraatı geçen seneye nisbetle pek fazladır. Erbâb-ı ihtisas tarafından vuku' bulan tahmînâta nazaran bu sene geçen seneye nisbetle yüzde otuz derecesinde fazla ziraat yapılmıştır. Ahvâl-i havâiyye dahi ziraata pek müsaid cereyân etmiştir. Pamuk mahsulü nisbeten fazla olmuştur. Bu sene mahsul 30.000 balyaya baliğ olmuştur. Evvelce 50.000 balya derecesinde pamuk istihsâl olunacağı tahmin olunmuşsa da bu yaz da hükümfermâ olan kuraklık hâsılâtın noksan kalmasına sebebiyyet vermiştir. Pamuğun kısm-ı a'zamı Adana iplik ve mensucat fabrikalarında imâl edilmektedir. Fabrikalar sulh zamanından kat kat ziyade çalışıyorlar. Dâhilî fabrikaların ma'mûlâtına ziyade rağbet olunmakta binnetîce bu ma'mûlâtın fiâtları kıyas kabul etmeyecek derecede fırlamıştır. Muhabereden evvel ma'mûlât-ı dâhiliyyeden beş kiloluk bir iplik paketi elli kuruşa satılırken bugün 320 kuruşa kadar satılıyor. Pamuk fiâtında dahi aynı derecede tereffu' görülüyor. Muhabereden evvel pamuğun okkası tahminen yalnız 7 kuruştan ibâretken bugün 19 kuruşa satılıyor. Ve bu sayede zürra'ın yüzü gülmeye başlamıştır.

Pamuk fiâtında görülen tereffu' binnetîce pamuk ziraatının çoğalmasına sebebiyyet vermiştir. İşçilerin fıkdânına rağmen pamuk zer'iyyatına fevkalâde bir germi ile çalışılıyor.

Bağdad şimendiferinin inşaatına dahi kemâl-i germi ile devam olunuyor. Yakında Adana ovasında irvâ ve iska' ameliyyatına mübâşeret olunacağı hakkındaki haberler burada pek büyük bir hüsn-i tesir icra etmiştir. Uzun müddetten beri talep edilmekte olan bu ameliyyatın nihayet kuvveden fiile çıkacağına kanaat hâsıl olmuş ve hükûmetin bu bâbdaki icraatına sabırsızlıkla intizâr olunuyor.

BURSA VİLAYETİ'NİN İKTİSADÎ DURUMU[1]

İktisadiyyat Mecmuası Bursa Muhabirinin Bursa Vilayeti'nin İktisadî Durumuyla İlgili Verdiği Bilgi:

Son zamanlarda Bursa'nın hayat-ı iktisadiyye ve umrâniyyesinde göze çarpacak derecede birçok asâr-ı salâh ve terakki meşhud olmuştur. Bursa'da güşad edilecek olan caddeler, inşa edilecek olan hâller hakkında gazetelerde uzun uzun yazılar yazılmış ve hattâ bazı gazeteler hâllerin inşası nâ-be-mevsim olduğu yolunda itirazât dermiyân etmişlerdir. Ben bu meselenin münakaşasına girecek değilim. Yalnız şurasını nazar-ı dikkate arz etmek isterim ki Bursa'nın hayat-ı umûmiyye ve iktisadiyyesinde emsâli nâ-mesbuk derecede semerebahş bir faaliyet görülmektedir. Bu faaliyetin başlıca sahası ziraattır. Filvâki Bursa bir dereceye kadar sanayi memleketidir. İpekçilik bizde bu aralık pek büyük terakkiyyata mazhar olmuştur. Fakat Harb-ı Umûmî ipekçiliğin inkişâfına mâni olmuştur.

Buna mukâbil ziraat fevkalmemûl bir surette terakkiyyata mazhar olmuştur. Bu terakkiyyat hakkında bir fikir peyda etmek için bir menba-i resmîden istihsâl ettiğim erkâma atf-ı nazar kifâyet eder.

Muharebeden evvel ahvâl-i tabiiyye cereyân ettiği zamanlarda Bursa vilayetinde icra olunan zer'iyyatın hadd-ı a'zamı hiçbir vakit 1.535.829 dönümü tecavüz etmemiştir. Bu miktar zer'iyyat ancak pek nadiren icra olunabilirdi. Harbin ikinci senesinde zer'iyyat miktarı 442.000 dönüme kadar tenâkus etmiştir. Faaliyet-i iktisadiyye

1 S. L., "Bursa Muhabir-i Mahsusamızdan", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 67, 8 Teşrinisani 333, s.5-6.

devresi olan 333 senesinde ise zer'iyyat miktarı 1.703.864 dönüme bâliğ olmuştur. O hâlde demek oluyor ki bu sene Bursa vilayetinde geçen seneye nisbetle 1.261.964 ve ahvâl-i tabiiyye zamanlarına nisbetle 168.135 dönüm fazla zer' olunmuştur. Asâr-ı terakki yalnız kemiyyette değil keyfiyyette dahi göze çarpacak derecede meşhud oluyor. Usûl-i ziraatın ıslahı ve hükûmet tarafından sarf olunan ihtimâmât sayesinde dönüm başına istihsâl edilen mahsul miktarında sülüs derecesinde bir tezâyüd görülmüştür. Ahvâl-i adiyyede Bursa vilayetinde alelekser ancak bire altı derecesinde mahsul yetiştirilmektedir. Geçen sene mahsul dahi ancak bu miktarı tecavüz edememiştir. Bu sene vasatî olarak bire 9 istihsâline muvaffakiyyet hâsıl olmuştur.

Ziraatte gerek keyfiyyette ve gerek kemiyyette görülen asâr-ı salâh ve terakkinin esbâbını izâha hâcet görmüyorum. Evvel ve aher mecmuamızda izâh olunduğu vechile istihsâlâtı artırmak için en müessir çare köylünün maddî menfaatini taht-ı temine almaktan ibârettir. Köylü mahsulünü ahvâl-i adiyyeden sekiz on misli fiâtla satabildiğini görüyor ve bu fırsattan istifade için çoluk çocuğuyla beraber var kuvvetini toprağa sarf ediyor ve bu sayede eline avucuna birkaç kuruş biriktirmeye muvaffak oluyor. Bu müessir âmile hükûmetin teşvikâtiyle, tohumluk, alet ve edevât tevzî' etmek suretiyle ibrâz ettiği muaveneti dahi ilâve etmeli.

Sair vilayetlerin ahvâl-i iktisadiyyesini bilmiyorum. Fakat Bursa hakkında şunu kemâl-i kanaatle temin edebilirim ki faaliyet-i iktisadiyye birkaç sene daha bu yolda devam ederse Bursa vilayeti memleketimizin en mühim menâbi'-i servetinden biri olacaktır. Esâsen Bursa'da öteden beri mensucat sanayi'i için büyük bir istidat mevcut olduğundan ziraatın terakki ve teâlisi ve ahâlîde sermaye peyda olması neticesinde bu gibi sanayi'in dahi az müddet zarfında inkişâfı kaviyyen memuldür.

Bursa'nın menâbi'-i servetinden biri de Almanya'nın "ecânib sınâatı" dedikleri keyfiyyettir. Havası ve bedâyi-i tabiiyyesinden dolayı Bursa tenezzüh, istirahat ve tedavi için İsviçre ve İtalya'ya giden binlerce ecânibi celb edebilir ve bu suretle her sene memlekete yüz binlerce liralar gelebilir. Filvâki "ecânib sınâatı" için bizde henüz istidat yoktur ve bundan istifade edebilmekliğimiz pek güç olacaktır. Lâkin inkâr olunamaz ki Bursa hükûmeti bu husûsu daha şimdiden nazar-ı itibâra almaktan geri durmuyor.

İTTİHAT VE TERAKKİ 1916 KONGRESİ RAPORU[1]

Osmanlı İttihat-Terakki Cemiyeti 1916 Kongresi Kongre Raporunda İktisadî Konular

Harbin ilânından sonra tahaddüs eden mesâil-i müşkilenin birini de İstanbul'un iaşesi keyfiyyeti teşkil etmiştir. Ekseriyyet-i halk için maişetin esası ekmek olduğundan hiç olmazsa bu gıda-i aslîyi harbin ilcaatından olan galâ-i es'ârdan kurtarmak ümniyyesiyle Emânet bu mesele ile ciddi bir surette iştigal etmeye başlamış, ahvâl-i harbiyyenin ihdâs ettiği esbâb-ı muhtelife dolayısıyla buhıran def' edilemediğinden bir hey'et-i müteşebbise marifetiyle bu işin tedvîri İstanbul hey'et-i merkeziyyesine havale edilmiştir. Hey'etin deruhte ettiği bu müşkil vazifeyi takdîre lâyık bir surette ifa ettikten başka Anadolu'daki müstahsilleri muhtekirlerin elinden kurtarmak ve mahsulâtı değeri fiâtından fazlaya mubayağa ederek zürra'ın iktisâb-ı servet etmesine delâlet etmiştir. Şehremaneti ekmeğe altmış para narh vaz' ettiği ve buğdayın mubayağa ve tahnı fiâtıyla bu narh arasında iki üç para fark tahsil edildiği cihetle hey'et-i mezkûre bu farkı sermaye ittihâz ederek sair muâmelât-ı ticariyyeye tevessül etmiş ve bu sayede elde ettiği para ile elyevm biri Millî Mahsulât, diğeri Kantariye ve üçüncüsü Ekmekçiler şirketi nâmıyla üç mühim müessese-i iktisadiyye vücûde getirmiştir. İşbu hey'et-i müteşebbise bu husûs hakkındaki mesâîsini ve muâmelâtını mübeyyin olmak üzere hey'et-i âliyelerine bir mecmua takdim edecektir.

1 *İttihat-Terakki Fırkası 1332 Senesi Kongre Raporu*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1332, s.18-24.

Harbin ikinci senesinde İstanbul iaşe meselesiyle Şehremaneti bizzat mütevaggıl olduğu gibi işbu üçüncü senede dahi memleketin iaşesini taht-ı intizama almak üzere bir iaşe komisyonu yapılmış ve vazife ve salâhiyyeti kanun-ı mahsus ile tayin olunmuştur.

Memleketimizde düvel-i muhâsıma müessesâtından olan limanlar ile Aydın, Suriye, Mudanya demiryolları ve İstinye dokları mukavelenâmeleri ahkâmına tevfiken hükûmetce mübâyaa edilerek müessesât-ı milliyye meyânına idhal olunmuşlardır.

Meskûkâtımızca altın ve gümüş esasları carî ve her yerde bunların kıymetleri arasındaki nisbet mütefâvit olduğundan yalnız altın kuruş esası üzerine meskûkât tevhîd ve kısmen usûl-i himayeye müstenid gümrük tarifesi mevki-i tatbike vaz' olunmuştur.

Hey'et-i ictimaiyyemizin müterekkib olduğu ferd, aile, cemaat iktisadlarını bir merkez-i vahdet etrafında toplayan ve bunların yekdiğeriyle tesânüdünü temin ve idare eden millî iktisadın tesis ve inkişâfına aid tedâbir ile iştigâl ve Harb-ı Umûmî'nin kuvve-i istihsâliyyeyi tenkis eden netâyiciyle mücadele olunmuştur. Geniş ve mühim bir muhit-i sınaî vücûde getirmek üzere memleketimizin sanayi-i hâzırasını tedkik ve istatistiğini tanzim için bir Macar mütehassısı celb olunub İstanbul'dan işe başlattırılmış ve tedrisât-ı sınaiyye müfettiş-i umûmîsi olarak getirilen diğer bir Macar mütehassısı marifetiyle sanayi mektebi erbâb-ı hırfet ve sanâta rehberlik edebilecek teşkilâta mazhar edilmiştir. Masnuâtımızı, mezruâtımızı dâhilî ve hâricî müşterilerimize tanıtdırmak için bir sanayi müzesiyle bir ziraat müzesi tesisine ibtidar edilmiştir.

Ticaret sahasında günden güne tezâyüd eden şirketlerin teşekkül ve seyranları himaye ve teşvik edildiği gibi ecnebî şirketlerin murâkabesi ve esas muamelelerinin Türkçe ile cereyânı temin olunmuş ve teşkilât-ı iktisadiyyemizde temin-i vahdet için mülhakatda iktisad müdiriyetleri ihdâs edilmiştir.

Muâmelât-ı iktisadiyyemezi arzu ettiğimiz gayeye i'sâl edecek yolları mütemâdiyyen ta'kib etmek üzere bir iktisadiyat meclisi derdest teşkil bulunmuştur. Madenlerimizin işletilmesinde intizâm ve mazbutıyyet teminine hasr-ı mesâî edilerek sanayimizin inkişâfına elzem olan krom ve linyit ve bağcılık ziraatında ve levâzım-ı harbiyyede mevki-i mühimmi hâiz olan kükürt madenlerinden hâl-i harbde menâfi-i azîme istihsâl olunduğu gibi Keçiborlu'da cesim bir kükürt fabrikası derdest tesis bulunmuştur.

Ormanlarımızdan hadd-i azamî istifadenin temini zımnında Avusturya'dan mütehassıslar ve hey'etler celb edilmiş ve ormanlarımızı tahribden vikaye için fidan tohumlukları vücûde getirilmiştir.

Islah ve teskir-i hayvânâta aid tedâbire tevessül edilib cins-i hayvânât depoları tezyid olunduğu gibi serum ve aşı ihzâr eden müesseseler ikmal olunmuş ve halkı hayvan beslemeye teşvik için tab' ettirilen risaleler meccanen tevzî' edilmiştir.

Umûr-ı ziraiyye ile fevkalâde iştigal olunarak ziraat makineleri celb ve tevzî' olunduğu gibi müstevlî bir hâle gelen çekirge âfeti ile mücadele edilerek teşkilât-ı mahsusa yapılmış ve bu teşkilâtın başına bir ecnebî mütehassıs ikame olunmuştur ki ittihâz olunan tedâbirin bu sene fevâidini hadd-i gayeye i'sâl edeceğimizi ümid etmekdeyiz. Geçen sene halkın tehvin-i ihtiyâcı için üç milyon kilo tohumluk, 330 bin lira muavenet-i nakdiye gönderilmiştir. Müessesât-ı ziraiyyemizin ıslahı için bir Macar mütehassıs celb edilmiştir. Islahât ve icraat-ı vakıanın temin-i istikrarı için sanayi'e, ticaret borsalarına, sanayi ve ticaret odalarına, maâdinimizin işletilmesine, ormanların mülkiyyetine ve idare ve inzibatına, ıslah ve teksir-i hayvânâta, kooperatiflere aid yedi kanun lâyihası ihzâr ve müteaddid nizamnâmeler tanzim edilmiş ve sanayi, ziraat, orman, baytar mekteblerinin programları ihtiyâca göre ikmal ve tevsî' olunmuş ve bu mesleklerde yetişmek üzere Macaristan'a, Almanya'ya kırk üç talebe i'zâm kılınmıştır.

Ziraat Bankası'nın mahsulât üzerine ikrâz muamelesi yapması kanun ile temin olunduğu gibi haşerât, emrâz-ı nebatiyye, tohum laboratuvarları tesisine ibtidar edilmiştir. Hâl-i harb ihtiyâcâtı tazyik ettiği cihetle ihrâcâtı ihtiyâc ile tevzîn edebilmek üzere İhrâcât Komisyonu yapılmış ve emr-i iaşede müşkilâta düşürülmesine meydan kalmaması için mükellefiyyet-i ziraiyye usûlü ihdâs ve kanuna rabt kılınmıştır.

KEMÂL BEY'İN İZAHNAMESİ[1]

İttihad-Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemâl Bey Tarafından 1916 (1332) İttihat Ve Terakki Umûmî Kongresi'ne Sunulan, Cemiyet'in İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin Üstlendiği Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin Faaliyetleri Üzerine İzahname

İstanbul iaşesi hakkında izahnamedir.

Bir Sırp gencinin Avusturya tacına koyduğu kundak Avrupa'yı baştan başa tutuşturmaya kifâyet etti. İki zümre-i azime-i ittifak ve i'tilâf husumet-i müstekinelerini izhara ve Harb-ı Umûmî'yi ilâna fırsat buldular. Harb-ı Umûmî'nin ilânı muvazene-i cihanın bozulması ve alemde cereyân eden kavanin-i adiyye ve münâsebât-ı tabiiyyenin yerine harbin icâb ettirdiği kanunların kâim olması demektir. vaz'iyyet-i coğrafiyyesi ve münâsebât-ı siyasiye ve iktisadiyyesi dolayısıyle her iki zümre-i muharebe ile münesebetdar olan memleketimizin ahvâl-i iktisadiyyesi de işbu Harb-ı Umûmî'den tamamiyle müteessir ve hattâ bir az sonra seferberlik ilânına ve çok zaman geçmeden de harbe iştirâke mecbûriyyet hâsıl olmuştur.

[1] İttihad-Terakki Umumi Kongresi'nde İstanbul'un Bir Sene Üç Aylık İaşesi Hakkında Takdim Kılınan İzahnamedir. Bu izahname 26 sayfalık bir broşür olarak yayımlanmıştır. Ayrıca *Tanin* gazetesinde de tefrika edilmiştir. Bkz. Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 13 Teşrinievvel 1916; Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1916; Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 7 Teşrinievvel 1332; Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 8 Teşrinievvel 1916.

Harb-ı Umûmî'nin ilânı münesabat-ı hâriciyye-i ticariyyemize bir sekte-i atâlet iras ettiği gibi seferberliğin ilânı da münâsebât-ı dâhiliyye-i ticariyyemizi vehleten tevkife bais oldu. Artık hayat-ı adiyye-i halk yerine mukteziyyat-ı mukaddese-i askeriyye kâim oldu. Harikalar ızharına nâmzed olan Osmanlı ordusunun tahaşşudu ve ihtiyâcının temini için ittihâzı icâb eden tedâbire cihet-i askeriyyece tevessül edilmesine mebni vesait ve münakalâtın kısm-ı a'zamına ve limanda bulunan erzak ve eşya-ı lâzimenini kâffesine vaz'ıyed edilmeğe mecbûriyyet hâsıl olmuş idi.

İğneden ipliğe kadar ihtiyâcımızı maateessüf Avrupa'dan celbe ve en mühim madde-i gıdaiyemizi teşkil eden buğdayı kısmen Anadolu'dan ve en mühim aksamını Romanya, Rusya ve Marsilya'dan tedârike mecbur olduğumuzdan seferberliğin ilânını müteakip her şeyden evvel hissedilen ihtiyâc un ihtiyâcı olmuştur. Çanakkale boğazının insidadı ve Rusya'nın harbe iştirâki, Anadolu şimendiferlerinin münakalât-ı mühimme-i askeriyyeye tahsisi, Romanya'da un fiâtının tereffu'u, vaz'iyyet muamelesinin cereyânı hesâbiyle İstanbul'da un ihtiyâcı baş göstermeye başladı.

Bu ihtiyâcı her yerden evvel Ticaret Odası hissetmiştir. Seferberliğin ilânından dört gün akdem Emânet'e yazdığı bir tezkirede İstanbul için memâlik-i ecnebiyyeden gelen dakik miktarının şu sırada gittikçe azalmakta olduğundan bahisle Şehremaneti'nin nazar-ı dikkatini celb ediyordu.

Bunun üzerine Emânet'ce icra edilen tedkikât neticesinde İstanbul'a bilâd-ı ecnebiyyeden haftada yirmi beş bin çuval un dâhil olmaktayken bu miktarın son haftalar zarfında sekiz bin çuvala kadar tenzil eylediği anlaşılmış ve bu sırada dahi seferberlik ilân edilmiştir. Seferberliğin ilânını müteakip un fiâtında mühim bir tereffu' görüldü. Doksan kuruşa satılan bir çuval un derhal yüz kırk kuruşa yükselmiş ve hattâ bir kaç gün zarfında üç yüz kuruşu bulmuştur. Piyasa karışmış, değirmenciler ve uncularla fırıncılar arasındaki münâsebât-ı tabiiyye-i ticariyye bozulmuştur. Ekmekçiler değirmencilerin insafsızlığından, değirmenciler buğdaysızlıktan bahisle şikâyete başladılar. Binnetice ekmek buhranı yüz gösterdi. Bu ahvâl bittabi hükûmet-i seniyyenin nazar-ı dikkatini celb ettiğinde bu bâbda ittihâz ve tatbiki lâzım gelen tedâbir-i esasiyyeyi müzakere eylemek üzere İstanbul valisi, Beyoğlu, Üsküdar mutasarrıfları ve havâyic umûruyle alâkadâr olan Ticaret Odası azasından ibâret bir komisyon Dâhiliyye Nâzırı beyefendinin taht-ı riyâsetinde olarak İs-

tanbul vilayetinde akd-i ictima eylediği gibi Emânet muavini Sezai ve Müfettiş-i Umûmî Lütfi beylerle Ticaret Odası Reisi Abud Efendiden mürekkep ikinci bir komisyon da teşekkül eylemiştir. Bu ikinci komisyon Ticaret Odası'nda akd eylediği ilk ictima'ına bu havâyic umûrunda mütehassıs olan bazı zevâtı dahi davet ederek cümlesinin huzuruyla devr ü dırâz icra eylediği tedkikât ve müzakerat üzerine netice-i mukarrerat olarak dakikin beher çuvalına yüz on kuruş ve ekmeğin kilosuna elli beş para narh vaz' edildiğinden keyfiyyet 23 Temmuz 330 tarihli evrak-ı havâdisle Şehremaneti tarafından ilân edilmiş ve 30 Temmuz 330 tarihinde beş para daha zam ile ekmek fiâtının altmış paraya iblağına mecbûriyyet hâsıl olmuştur.

Un ve ekmek hakkında bi-l-ıztırâr ittihâz olunan mukarrerat gerek uncular ve gerek fırıncılarca lâzım'ül-etba' olamadı. Zira zahireciler elde mevcut dakiklerini gizlemeye ve el altında yüksek fiâtla satmaya teşebbüs ettikleri gibi fırıncılar da ekmek narhının tezyidi hakkındaki müracaatlarını tekrir ve tezyidden hâli kalmamışlardır. Yukarıda zikr edildiği vechile seferberliğin ilânı üzerine Anadolu şimendiferlerine vaz'-ı yed olunarak bir ayı mütecaviz bir müddet mezkûr şimendiferler münakalât-ı askeriyyeye hasr edilmiş ve Anadolu'dan bir müddet-i muvakkata için buğday ve un gelmemiş ve gelen unlara da cihet-i askeriyyece vaz'-ı yedde devam edilmiş olduğundan tüccarın mal celbinden feragat ve izhar-ı haşyet ettiği görülmüştür.

Tüccarın bu tereddüd ve haşyetini izâle ve kendilerini tatmin ve temine lüzûm görerek dâhil ve hâricden mal celb edecek tüccarın emvâline cihet-i askeriyyece vaz'-ı yed edildiği takdîrde bedelinin tazmîn edileceğine dair senedât-ı mahsusa vermek suretiyle Emânet zahire celbini teşci' ve teşvik etmiş ve bu esnada seferberliğin ilk sevkıyatı da hitâm bulmasından bi-l-istifade şehir münakalâtı için Anadolu hattında tüccara yevmî otuz vagon tahsise tavassut suretiyle zahire celbini teşvik ve teşci' etmiştir.

Diğer cihetten bizzat Emânet nâmına zahire mübâyaası düşünülerek Emânet memurlarından bir zât Konya'ya li-ecl-il mübâyaa izam edildiği gibi bervech-i âtî vuku' bulan izâhâtdan da anlaşıldığı üzere Romanya'dan un mübâyaasına da tevessül edilmiştir.

Romanya tüccarlarından Galyaçato tarafından İstanbul'a sevk edilen unların beş bin yüz altmış altı çuvalını 30 Temuz 330'da Emânet mübâyaa eylemiş ve mumaileyhle akdolunan 11 Ağustos 330 tarihli mukavele mucibince otuz bin çuval daha celb ve tevzî' olunmuştur.

O sırada Romanya'yı teşrif etmiş olan Dâhiliyye Nâzırı Tal'at beyefendiye taraf-ı Emânet'ten vuku' bulan müracaat üzerine müşarünileyh tarafından da 13.704 çuval un mübâyaa ve sevk edilmiş ise de işbu unlar nasılsa Odessa'ya aşırılmış olduğundan memur-ı mahsus gönderilmiş ve mahallî konsolos marifetiyle teşebbüsât-ı mahsusada bulunmak suretiyle ve kemâl-i müşkilâtla mezkûr unlar buraya celb edilebilmiştir. Üçüncü defa olmak üzere 23 Ağustos 330 tarihinde Galyaçato ile Emânet beyninde yüz bin çuval un için bir mukavele aktine teşebbüs edilmiş ve mukaveleye vaz'-ı imza dahi olunmuş iken diğer taraftan aynı miktar un teklif edilmekle iki teklif arasında tetkik-i fark-ı fiât ve mukayese-i şerâit ile imrar-ı evkât edildiğinden ve o sırada devlet-i aliye de harbe iştirâk eylediğinden teklif edilen unların her ikisinden de Emânet mahrumiyetle muâteb olmuştur. Emânet'in mübâyaa tarîkiyle elde ettiği unların kılleti ve Anadolu hattından verilen vagonlarla istediği emtiayı nakil salâhiyyetini hâiz olan tüccarın nef'-i ticarîsi ziyade olan emtianın celbine rağbeti ve buğday getiren tüccarın da biraz bî-insafane hareketi yüzünden buğday fiâtı daima meyyal-i irtifa bir vaz'iyyetde kaldığı gibi tüccar vasıtasıyla miktar-ı matlub ihtiyâcın temin edilemeyeceği de iki kere ikinin dört ettiği gibi anlaşılmış idi. Bu hâl Teşrîn-i sânî'ye kadar devam ediyor. Yukarıda bahsedildiği vechile Emânet'in suver-i muhtelife ile celb ettiği unlara piyasaya gelen ve kalb'el-harb memlekete dâhil olan tüccar yedinde müddahar bulunan zahire ile idare olunan İstanbul elim bir ihtiyâcın tazyik-i şedîdine ma'rûz bulunuyordu.

15 Teşrîn-i sânî tarihinde Emânet gerek kendi yedinde ve gerek piyasada bulunan unların ancak şehrin dört günlük ihtiyâcını temin edebileceğini görerek yegâne çare olarak Bulgaristan'dan un celbini düşünmüştür. Ancak bu unun celbi hâlinde ekmek fiâtının iki kuruşa tereffu' edeceğinden narhın muhafazası da zarurî bulunduğundan bahisle hâsıl olacak farkın Emânet veznesinden tazmîni için Babıâli'ye müracaatla bu bâbda Meclis-i Hass-ı Vükela kararını istihsâle mecbur olmuştur.

Hâlbuki bu sırada mahsulünü henüz idrak eden Anadolu arz ve İstanbul talep mevkiinde ve miktar-ı mümkün vagon i'tâ'sı cihet-i askeriyye için taht-ı imkânda bulunuyor.

Artık işin sevk-i tabii-i ticariyye bırakılması vakti çoktan geçmiş idi. Şimdi yapılacak şey emin bir vasıta ile Anadolu'dan İstanbul'a zahire idhali idi. Bu hâl karşısında dûr ü dırâz düşünüldü. Teşkilât-ı resmiyye-i Emânet'in mesâîsinden ve vuku' bulan tergibat ve teş-

vikât-ı binihayenin neticesinden semerat-ı matlube istihsâl olunamadığına göre kat'i ve ciddi bir tedbir ittihâzı kesb-i vücûb etmiş idi.

Ekmekçiler Cemiyeti teşkilâtını idare eden cemiyet-i mezkûre kâtibi İzzet Bey başta olduğu hâlde bir teşkilât-ı ticariyye vücûde getirmek ve bu suretle İstanbul'un un ihtiyâcını temin etmek husûsunda ittifak hâsıl oldu.

İstanbul'un dört aydan beri geçirdiği buhranı dakika be dakika ta'kib eden Cemiyet, bilhassa İstanbul merkezi tasvir edilen hâl ve ihtiyâca binâ'en bu işe müdahaleye mecbur olmuş ve bendenizi bu işe nezâret ve tedvîr için memur etmiştir. Bunun üzerine Emânet'le tevhîd-i maksad ve taksim-i mesâî edilerek işe başlandı.

O sırada Emânet'ce ittihâz edilen tedâbir şunlardır:

Münhasıran zahire nakliyatı için cihet-i askeriyyeden yevmî kırk vagon tahsis ettirilmesi.

Değirmenlerin askerin şerâit-i tahniyyesine tevfiken isticârı.

Ekmekçiler Cemiyeti kâtibi İzzet beye buğday mübâyaa ve celbine medâr olmak üzere avans i'tası.

Emânet'ce ittihâz edilen bu tedâbir üzerine İzzet beyin refakatinde teşekkül eden hey'et-i ticariyye evvel emirde piyasaya gelen miktar-ı cüz'i buğdayları mübâyaa ve cihet-i askeriyyeden bir milyon iki yüz kırk iki bin kilo buğday ve iki bin beş yüz çuval un istiane ederek 25 Teşrîn-i sânî 330 tarihinden itibâren İstanbul'un ekmek ihtiyâcını bi't-tevfikat-ı teali deruhte etmiş ve hemân burada bulunan Konya tüccarından sekiz zât ile yevmî yirmi vagon sevk etmek şartıyla 3600 vagon buğday için mukavele akd etmiştir.

İşbu buğday mukavelesini diğer mukavelât ta'kib ettiğinden artık İstanbul'un temin-i ihtiyâcı teyessür-i nema-i husûl olmuştur.

Kanun-ı evvel zarfından akdedilen mezkûr mukavele Konya vilayetine aksetmesi üzerine memleketin mahsulünü nakl ve istihlâk için vuku' bulan işbu teşebbüs şayan-ı teşekkür ve tebrik ise de bunun diğer tüccarana da teşmilini taleb ve ricasını şamil bir takım telgraf vürûd etmesi üzerine zâten zâhirenin tezyidi ve muzayaka-i tabiiyye-i harbiyyeden dolayı sıkılan halkın terfîhi maksadı esas gayemiz olmak i'tibariyle hemân Konya'ya azimet ve Ereğli, Karaman, Kadınhan gibi zahire merâkizi geşt ü güzâr edildi.

Burada bulunan ve şimdiye kadar yalnız komisyonlar marifetiyle İstanbul piyasasına mal sevk eden küçük ve büyük tüccar celb ve vaz'iyyet-i hâzıra izah edilerek cümlesiyle aynı fiâtla mukaveleler akdedildi.

Aynı fiâtla ve her talib olan tüccar ile akd-i mukavelede iki maksad ta'kib edilmiştir. Biri Anadolu tüccarının kâmilen menfaat-i ticariyyeye iştirâki diğeri de bu suretle taaddüd edecek tüccarın yekdiğere rakip olarak köylüden zâhirenin dûn fiâtla alınmamasının temini idi. Birinci, ikinci mülâhazaların kuvve-i teyidiyyesi olmak üzere Konya'da ikame edilen memur-ı mahsusa ta'limât ve evâmir-i lâzime i'tâ' olunarak köylüden dûn fiâtla zahire almaya kıyam edenler bulunduğu, yahud köylü tüccara vermeyip tüccar fiâtından noksan zahire i'tâ'sına talib olduğu takdîrde mübayağa olunması tavsiye edilmiştir.

Bilâhare Ankara'ya dahi gidilerek bu suret-i mübayağa oraya ve Eskişehir ve Karahisar'a da teşmil kılınmış ve bu suretle arz ve talep yekdiğerine tezvic edilerek hem İstanbul'un un ihtiyâcı def' edilmiş, hem de Anadolu tüccarı için bugüne kadar görülmemiş bir devr-i refah ve servet açılmıştır.

Bilhassa şurası da şayan-ı kayd ve tezkârdır ki: Anadolu'dan mukavele akd ü mübâyaata tevessül edildiği esnada tüccara serbest vagon i'tâ'sı keyfiyyeti de ferâmûş edilmemiş idi. Bidâyet-i emirde kırk ve bilâhare elliye iblağ edilen vagon miktarının ancak yirmi ve yirmi beşi müteahhitlere i'tâ' edilip mütebâkisi beynel-tüccar taksim edilmek üzere bidâyet-i emirde Emânet'le Ticaret Odası tarafından ve az bir müddet sonra vali ve mutasarrıflar tarafından tevzî' edilmiş ve bu minval üzerine vagon tevzî'i 22 Kânûn-ı sânî 330 tarihine kadar devam etmiş ise de ellerinde mal bulunan bazı tüccar evsaf-ı ticariyyelerinin hakk-ı müsaadesinden bi-l-istifade vagon vesikası istihsâl ve bu vagonları vaz'-ı mevki'-i sû-i isti'mâl ettiklerinden ve kumpanya memurları tarafından da intizam-ı matlubun teminine tamamiyle riayet edilmediğinden tarafımızdan icra edilen zahire nakliyatı her an bin türlü müşkilâta ma'rûz kalmakta ve vagonları tertib ve tevzî' eden cihet-i askeriyye dahi işbu hâlin devam edemeyeceğini hissetmekte idi. Bu sevkıyatı menbalarında tetkik ve işi tanzim etmek için Dâhiliyye müsteşarı Ali Münif ve Şimendiferler Şubesi müdiri Refik Beyefendilerle Konya ve Ankara hatları üzerinde icra edilen seyahat neticesinde bu müşkilât kemâliyle ve etrafıyle anlaşıldı. Aynı zamanda nakliyat-ı askeriyyeden dolayı tüccara serbest vagon i'tâ'sına imkân kalmadığı, yalnız şehir ihtiyâcı için getirilecek buğday müteahhitlerine vagon verilebileceği cihet-i askeriyyece takarrur etmiş olduğundan bu tarihten itibâren diğer tüccara da resmen vagon verilmemeye başlamış idi.

Bilâhare vagon işleri büsbütün kesb-i müşkilât etmiş ve levâzımın da mubâyaât ve sevkıyatıyla şehir mubâyaât ve sevkıyatı taaruza başlamış olduğundan şehre muhassas vagonlar dahi levâzım tarafından tahmile başlanmış ve nihayet cihet-i askeriyye ile vuku' bulan i'tilaf üzerine tarafımızdan mübâyaa edilen buğdaylar mahallerinde cihet-i askeriyyeye teslim edilmek ve şehir ihtiyâcı için cihet-i askeriyye tarafından mahallerinden alınan mala mukâbil burada zahire verilmek sureti ihtiyar edilmiş idi. Bu tedâbir bin türlü müşkilâtı ve tarafeyn mübâyaatı terakki-i fiâtı mucib olmakta bulunduğundan buğday mubâyaâtının yeni bir şekle ifrağı ve mubâyaâtın tevhîdi düşünülmüş ve emr-i mübâyaanın vilayetler marifetiyle icrası hükûmetçe tensib edilmiş olduğundan 331 senesi Kânûn-ı sânîsinde buğday mübâyaası keyfiyyetinden tamamen keff-i yed edilmiştir.

Üç yüz otuz senesi Teşrîn-i evvelinde başlayan bu muamele-i mübâyaa otuz bir senesi Teşrîn-i evvelin on beşine kadar teşkilât-ı Mahsuse-i Ticariyye yedinde devam etmiş ve Anadolu'dan mübâyaa ve celb edilen buğdaylar buradaki değirmenlerde tahn ve Ekmekçiler Cemiyeti marifetiyle ekmekçilere tevzî' kılınmıştır. Bu tarihten itibâren emr-i mübâyaa Emânet'le mün'akid mukavele mucibince Anadolu Millî Mahsulât Şirketi ve umûr-ı tahniyeyi de Şehremaneti'nce teşkil edilen Tahniye İdaresi deruhte ederek Kânûn-ı sânî on beşine kadar Millî Mahsulât Şirketi mubâyaâtta bulunarak bu tarihten sonra da yukarıda da izah edildiği vechile mübâyaa taraf-ı hükûmetten icra edilmiş ve Millî Mahsulât Şirketi'nin mukavelesi de hitâm bulmasına mebni bu işe nihayet verilmiştir.

Bir sene üç ay devam eden işbu muameleyi hulâsa etmek lâzım gelirse:

1- Müstahsil ve müstehlik memleketler arasında bir muvazene tesisiyle zahire fiâtının tarafeynin menâfi'ine muvâfık bir surette muhafazası

2- Anadolu ticaretine rehnüma-i istikamet olarak taazzuv-ı ticariyye esaslar vaz'ı

3- Muamele-i vakıa-i ticariyyeden mutedil bir ticaret temini neticeleri istihsâl edilmiş denilir.

***

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin muamelesi yalnız buğday işine maksûr kalmamıştır. Şeker, gaz, bulgur, zeytin gibi şehrin başlıca eşedd-i ihtiyâcını teşkil eden mevada da müdahaleye mecbur ol-

muştur. Bundan başka cihet-i askeriyye ve İstanbul'daki müessesât-ı sıhiyye ve resmiyyenin ihtiyâcına ve metalibât-ı vakıasına binâ'en bazı mevadd üzerine de muâmelât yapmıştır.

Rus donanmasının donanmamızı Karadeniz'de vuku' bulan taarruzu haberi İstanbul'da şayi' olur olmaz şeker fiâtı yirmi dört saat zarfında üç buçuk kuruştan on kuruşa terakki etti. Narh usûlüne muarız bulunan Şehremini Cemil Paşa bile bu ihtikâr-ı nâ-be-hengâm-ı intizâr önünde narh usûlüne müracaat mecbûriyyetini hissetti. Ertesi günü gazetelerde Emânet'in şu yolda bir ilânı görülmüştür.

İlân Sureti

"Her bir şeye narh vaz' etmemekle serbestî-i ticareti temin etmek azminde bulunan Emânet kendisini bu fikirden rücu'a saik olan ahvâl muvacehesinde teessüfünü ketm edememekle müteessirdir. Bayram akşamı üç buçuk kuruşa kadar satılan şekerin kıyyesini 24 saat sonra yani ferdâsı, on kuruştan fazlaya çıkarıldı. Muahheren narh vaz' edilmesine rağmen çift tenekesinin 40 kuruşa satılması lâzım gelen gazın beher tenekesinin bayram günü 40 kuruşa satıldığı ve bu parayı vermeyenlere gaz kalmamıştır, cevabı verildiği birçok taraftan ihbâr olundu. Memleketin menafî-i âliyesi her işten akdem olduğu için tedâbir-i acile ittihâzına mecbûriyyet görüldü.

Bakkallar tarafından satılan şekerin kıyyesine beş kuruş narh vaz' edildi. Tüccardan buna göre mubâyaâtta bulunmaları lâzım gelir. Gaz narhı kat'iyyen mahfuzdur. Merkez kumandanlığıyla Polis Müdiriyet-i Umûmîsine de ma'lûmât verilmiştir. Her hangi eşyada ihtikâr görülür ise ona da narh vaz' edilecektir. Narha ittiba' etmiyenler ve mevcudunu saklayanlar hakkında hükûmet-i seniye bittabi vazife-i kanuniyyesini icra eder."

Bu suretle narh vaz'iyle şehir dâhilinde bulunan şekerin ahâlî tarafından sühûletle ve narh-ı mevzu'la tedâriki husûsu taht-ı temine alınamamış ve tüccar ve esnafın bazıları yedinde bulunan şekeri ketm ederek el altından dilediği fiâtla dilediğine satınağa başlamıştır. Ancak bir ay sonra tahşidat ve münakalât-ı askeriyyenin kesb-i hiffet eylemesi ve Rumeli hattından tüccara vagon tahsis edilmeye başlanması üzerine Dedeağaç'tan İstanbul'a şeker gelmeye başlamış ve esâsen tedâbir-i takayyüdiyye ile teyid edilmeyen narh usûlünün faidesizliği bu defa bir daha tecrübe edilmiş olduğundan şehre vürûd edecek şekerlerin bir usûl-i mü'temene ile sattırılması husûsunu düşünmeye mecbûriyyet hâsıl olmuştur. Binâ'enaleyh

hem tüccarın, hem de halkın menâfi'ini telif ve muhafaza için buraya gelecek şekerlerin nısfını taşraya sevk etmek ve nısfını şehre satmak ve şehir satışını taht-ı emniyete almak usûlünü ihdâs ve tesis mecbûriyyeti hâsıl oldu. İstanbul'da Emânet'in irae edeceği esnaf yedlerinde hıfz ve nısf-ı diğerini serbest satmak üzere bidâyet-i emirde tüccar ile Emânet beyninde bir müzakere cereyân etmiş ise de yedlerinde şekerin tûl müddet muhafazası mağduriyetlerine mucib olacağından bahisle tüccar bu usûle itiraz ettiklerinden bunun üzerine Emânet'ten iki zât ile Sirkeci polis komiseri ve Bakkallar Cemiyeti kâtibinden mürekkeb bir komisyon teşkil edilerek esnafla tüccar arasında yalnız vesâtet ve nısıf şekerin serbest satılmasına mümânaat tedbiri düşünülmüş ise de esnaf peşin para ile ahz u i'tâ' edemediklerinden tüccar bu usûlden de şikâyet etmişti. Binâ'enaleyh bu vaz'iyyet ve şikâyet karşısında Emânet buna çare olmak üzere Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye tarafından esmânı peşinen te'diye edilmek üzere şeker mübâyaasıyla esnafa tevzî'i arzusunu izhar eylemesine ve maksad memleketin temin-i muvazene ve ihtiyâcı olmasına göre bu iş de tarafımızdan deruhte edilmiştir.

Sirkeciye gelip mezkûr komisyon tarafından şehre ait olmak üzere tefrik edilen şekerlerin bedeli derhal tesviye olunarak şekerler depolara sevk ve orada esnafa tevzî' ediliyordu. Bu muamele 22 Kânûn-ı sânî 330 tarihine kadar devam etmiş ve Dedeağaç tarîkiyle buraya küllî miktar mal idhal kılınmış olduğundan şeker fiâtı sükûta başlamış ve Emânet de bittabi bu muameleden sarf-ı nazarla mezkûr komisyonun vazifesine hitâm verilmiştir. Bu esnada elde iki bin altı yüz elli beş çuval şeker kalmış idi.

Ekmekten sonra ikinci bir ihtiyâc-ı şedîd olan şekerin ilân-ı harbden sonra menba-ı tedâriki ancak İtalya idi. İstanbul, hattâ memâlik-i Osmaniye şeker ihtiyâcının kısm-ı mühimmini -yüzde yetmiş nisbetindeki ihtiyâcını- temin eden Avusturya mevâridât-ı ticariyyesi henüz Sırbistan'ın ortadan kaldırılmış olmamasından dolayı münkati' bulunuyordu. Binâ'enaleyh şeker ihtiyâcının bir gün pek şedîd bir surette hükümferma-i zaruret olacağını takdîr etmek kehanete muhtaç değildi. Bunun için elde kalan mezkûr ül miktar şeker derhal depo edilmiş ve diğer cihetten de Dedeağaç'ta bulunduğu ma'lûm olan bir iki yüz vagon şekerin mübâyaası için buradan memur-ı mahsus gönderilmiş ise de o sırada İtalya'nın harbe iştirâk-i nâ-merd-ânesi vuku' bulmasına mebni Bulgaristan mezkûr şekerlerin ihracına mümânaat ettiğinden orada da şeker almaya imkân kalmamıştır.

Bu hâlde elde bulunan şekerler büsbütün kesb-i kıymet etmişti. Piyasada şeker fiâtı artık tereffu'a temayül etmiş ve bir çuval şekerin fiâtı sekiz on liraya kadar yükselmiş ve bir yerden şeker gelmek ihtimâli kalmamış idi. Bu sırada Emânet tarafından vuku' bulan teklif üzerine hükûmetçe tanzim edilen bir kanun-ı muvakkata istinaden şekerin havâyic-i zaruriyyeden bulunduğuna dair Cemiyet-i Umûmiyye-i Belediyye'den istihsâl eylediği karar üzerine Emânet şekerlere vaz'-ı yed ve tayin edeceği fiâtla fürûht salâhiyyetini ihraz ediyor. Emânet derhal bu kanunu bittatbik tüccar yedinde bulunan mal için bir Beyanname talebiyle şekerin serbest satılmasını men' ve esnafa sekiz, ahâlîye sekiz buçuk kuruş fiât vaz'iyle ve nüfus başına seksen dirhem verilmek şartıyla şekerin mukayyeden tevzî'ine devam etti.

Bu sırada Meclis-i Meb'ûsân'a sevk edilen mebhûs kanun hey'et-i celile-i meb'ûsânın mazhar-ı tasvibi olmadığından usûl-i mevzu' ref edilmiş ve bundan sonra şeker fiâtı mühim bir surette terakki ederek kıyyesi yetmiş kuruşa kadar çıkmıştır. Aynı zamanda cihet-i askeriyyece de şekere ihtiyâc hissedilmiş olduğundan elde bulunan şekerin çuvalı dört liradan ve müdtebaki kalan miktarı da kıyyesi yedi buçuk kuruştan hastahane ve eczahanelerle emzikte bulunan etfâle tahsis ve Emânet vesikasıyla tevzî' edilerek şehrin ihtiyâc-ı şedîdi tatmin edilmiştir.

İtalya'nın harbe iştirâki ve şeker fiâtının tereffu'u üzerine hükûmetçe ittihâz edildiği zikr edilen bu tedbir-i kanunî ancak memlekette mevcut şekerin hüsn-i tevzî' ve isti'mâlini temin edecek bir tedbir-i muvakkateden ibâret olup mesele hâricden buraya şeker celbi idi.

O sırada Sırbistan ortadan kaldırılıp Avrupa ile muvâsala temin edilmiş olduğundan Avusturya'dan şeker celbine imkân elvermişti. Avusturya'da şekerin madde-i ibtidaiyyesi olan pancar zer'iyyatının noksan olması ve şeker fabrikalarının şeker imâl edememesi yüzünden Avusturya'da rekoltenin de pek noksan olduğu ve ihraca Avusturya hükûmetince muvâfakat olunmadığı bittahkik anlaşılarak istihsâl-i müsaade olunması için hükûmet nezdinde teşebbüsât-ı lâzımede bulunulmuş ve hükûmet-i seniyye taleb-i vâki'i hüsn-i telakki ederek Avusturya ve Macaristan sefaret-i seniyyesi marifetiyle sekiz yüz otuz üç vagon şeker müsaadesi istihsâline muvaffak olunmuştur. Pek ziyade kıymet ve nedret kesb eden şekerin temin-i iştira ve hüsn-i tevzî'i memlekete hidemat-ı nafiası ve bu gibi muâmelât-ı

cesimeyi tedvîre liyakat ve ehliyeti sabit olan Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'ye tevdî'i tensib edilmiş olduğundan işbu şekerin celbine 28 Kânûn-ı sânî 331 tarihinde mübaşeret olunarak Millî Kantariye Şirketi'nin teessüsüne kadar otuz iki bin sekiz yüz doksan yedi çuval getirilmiş ve idhâlâtdan yüzde otuzunun cihet-i askeriyyeye aidiyeti hakkındaki kanunun müddet-i mer'iyetince marr-üz-zikr miktardan Dersaadet'e gelen kısmının yüzde otuzu cihet-i askeriyyeye i'tâ' ve bakiye de ma'lûm olan usûl vechile ve kemâl-i intizamla Dersaadet ahâlîsine tevz ve bir miktar-ı münâsibi de taşraya tefrik edilmiştir. Bir de ayrıca tüccardan Abud Efendi hazretlerinin iştirâkiyle Almanya'dan elli vagon şeker iştira ve celb olunarak bize ait nısfı elyevm elde tutulmakta bulunmuştur.

Bilhassa şurası şayan-ı zikrdir ki: Avusturya'dan mübâyaa olunan şekerin müsaade-i ihracını ve emr-i mübâyaa ve sevkini temin için dört ay mütemâdiyyen uğraşılmış ve nihayet sefir-i muhterem Hüseyin Hilmi Paşa hazretlerinin himmeti ve bu işe memur edilen Midhat Bey'in gayret ve dirayeti semeresiyle mübâyaasına muvaffakiyyet elvermiştir. Celb edilen mezkûr şeker dahi bilâhare 23 Mayıs 332 tarihinde Millî Kantariye Şirketi'ne devredilerek hey'et-i mezkûrece bu işe hitâm verilmiştir.

Harbin zuhûriyle gaz fiâtı da tereffu' etmiş ve Emânet'ce ittihâz edilmiş tedâbir-i muhtelifeye rağmen fark-ı fiât günden güne yükselmiş olduğu cihetle bu işe de tarafımızdan lakaydi ile bakmak kabil olamadığından bu bâbda bir takım tedâbire tevessül edilmiş ise de maatteessüf gaz hakkında şehri ignâ' edebilecek bir şeye muvaffakiyyet hâsıl olamamıştır.

İstanbul'a gaz idhâlâtı öteden beri başlıca Amerika'dan buraya gaz celb eden "Standard Oil" Amerika kumpanyasıyla Etoile Roumaine kumpanyası ve Batum'dan gaz celb eden bazı tüccar yedinde idi. Çanakkale boğazının insidadı Standard Oil'in faaliyet-i ticariyyesini tatil etmiş ve Rusya'nın ilân-ı harbi üzerine Batum mevâridâtı kesilmiş ve Etoile Roumaine dahi Romanya'dan gaz idhâlâtına derece-i matlubede bittabi muvaffak olamamış idi. Binâ'enaleyh Bulgaristan'dan gaz celbi esbâbına tevessül edilerek Bulgar tüccarından bazılarıyla 200 vagon gaz için akd-i mukavele edilmiş ve bunların temin-i nakli için de Bulgaristan hükûmeti nezdinde müstemiren üç ay teşebbüsâtta bulunulmuş ise de mezkûr vagonlardan ancak beş on tanesinin celbine muvaffakiyyet elvermiş kısm-ı mütebâkisini Bulgaristan'ın da harbe iştirâki ve hattın münakalât-ı askeriyyeye tahsisi hasebiyle nakle imkân kalmamıştır.

Gaz ihtiyâcının memleketimiz için pek mühim bir mesele teşkil etmesine binâ'en bu işin arkası bırakılmayarak Bulgar münakalât-ı askeriyyesinin hitâmı ve Rusçuk hattının güşâdını müteakib Romanya'dan şimendifer tarîkiyle gaz celbi düşünülerek Romanya'ya memur-ı mahsus gönderilmiş ve bin türlü müşkilâtla oradan bin vagon yani şehrin bir senelik gaz ihtiyâcını temin eyleyecek miktarda gaz mukavele edilmiştir.

Bu gazdan da yirmi sekiz vagon sevk ve nakil edildikten sonra Jistovi hattından nakliyat men edildiğinden bu bâbda vuku' bulan teşebbüsât-ı müstemireye rağmen mütebâki gazların tarafımızdan nakli kabil olamamıştır. Maa-zâlik mezkûr gaz mukavelesinin kendisine devri hakkında taraf-ı Emânet'ten vuku' bulan taleb ve arzuya binâ'en mezkûr mukavele de 12 Haziran 332 tarihinde Emânet'e ciro edilmiş ise de Emânet'ce de ancak birkaç vagonun celbine muvaffakiyyet hâsıl olmuştur.

Teşkilât-ı Mahsusa-i Ticariyye'nin Anadolu'dan celb ettiği mevaddan arpa, bulgur, zeytin, yağ, sabun oldukça mühim bir yekûn hâsıl eder. Bunlardan arpa, sabun ile yağın kısm-ı azâmı cihet-i askeriyyeye tevdî', bulgur ve zeytin ise hemân mal olduğu fiâtıyla ihtiyâcı teşeddüd eden halka tevzî' kılınmıştır. Fasulye, pirinç, mercimek gibi bu meyanda celb edilen bazı kısım eşya vardır ki bunlar dahi kısmen Emânet'in müessesât-ı sıhhiyesine verilmek ve kısmen de esnafa tevzî' edilerek mutedil bir fiâtla sattırılmak suretiyle memlekete hizmet etmiştir. Bir de geçen sene hasbel mevki harbgâh olan Çanakkale'nin mahsulü olup ihracına muvaffak olamadıkları palamut mahsulü üzerine eshâbının vuku' bulan müracaatına binâ'en muamele yapılmıştır.

Bundan başka Terziler Cemiyeti kâtibi Baha Bey'in marifetiyle Darü'l-eytâm ile müessesât-ı resmiyyeden bazıları için manifatura ya ve dokumacılar esnafı için pamuk ve ipliğe müteallik bazı mevad üzerine muamele yapılmış ve bundan hâsıl olan temettü'ün bir kısmıyla bilâhare teşkili musammem olan leyli çırak mekteplerine nümûne olmak üzere bir mektep vücûde getirilmiştir. Mumaileyhin yaptığı muameleden şimdiye kadar hâsıl olan temettü elde aynen bulunan emvâl ve senedât dâhil olduğu hâlde on sekiz bin küsur lira raddesine baliğ olmuştur. İşbu temettüât ile mâil-i inkıraz olan dokumacılığa bir şirket tesisiyle ihyası fikri beslenmekte idi.

Anadolu'dan tedârik edilen buğday buraya celb ve değirmenlerde tahn edildikten sonra fırınlara tevzî' ve bilâ-kayd ahâlîye fürûht edilmekte evvelki sene Ramazan-ı şerifinin evâhirine kadar devam

edilmiş ise de Anadolu nakliyatının bir suret-i muntazama ve muttaridede icra edilememesi, hattâ ekser evkât miktar-ı İhtiyâcdan dûn buğday gelmesi cihetiyle ittihar edilmiş olan unların peyderpey sarfına lüzûm görülerek ve bu noksan mevâridâttan dolayı da değirmenlerin muamele-i tahniyesi teşevvüş ederek bazı günler fırınlar istihlâk edeceği unları vakt ü zamanıyla tedârik edememesi ve bundan dolayı da bittabi halkın müracaatı anında ekmek bulamaması halâtı tahaddüs etmekle bidâyetlerde ekmek tevzîâtının fırınlardan polis marifetiyle icrası usûlü vaz' edilmiştir. Bu usûl de muvaffakiyyet görülememiş olduğundan ekmek tevzîâtının bir usûl-i muntazama rabtı düşünülerek ber mucib-i nizamnâme teşkilâtını ikmal etmiş olan İttihad-Terakki'nin İstanbul teşkilâtından istifadeye karar verilmiş ve teşkilât-ı mezkûre marifetiyle İstanbul sekenesi sebt-i defter edilerek her mahallede bir ekmek tevzî' mahalli tesis ve buraya bir zât ikame etmek ve tevzîâtı müstemiren Cemiyet'in mıntıka memurları ve kâtib-i mes'ulleri marifetiyle teftiş etmek suretiyle buhran ortadan kaldırılmış ve halkın mucib-i memnuniyeti olacak bir surette ekmek tevzîâtı icra edilmiştir.

Bilâhare 16 Şubat 331 tarihinde mahalle teşkilâtı aynen belediyelere devr edildiğinden elyevm ekmek tevzîâtı tesis edilen usûl-i mezkûre dairesinde cereyan etmektedir. Bulgur, zeytin ve her ay muntazaman verilmekte olan şeker tevzîâtında da teşkilât-ı cemiyet icra-i faaliyetle tevzî'in hüsn-i cereyanını şimdiye kadar temin etmiştir.

Yukarıdan beri arz ve tasvir edilen vakayi'den ve karîben zikr edilecek neticeden anlaşılacağı üzere bu muamele-i ticariyye ve tevzî'yeye müdahaleden maksad kasd-ı ticarî olmayıp memleketin temin-i ihtiyâcı olmuştur. Harb-ı hâzırın ehemmiyet mevzu'u faaliyetinden istifade edilebilecek kuva-i mevcudenin bir hedef-i müşterek ve muayyene tevcihini emr ediyordu.

Payıtahtımız gibi bir milyondan fazla nüfusu cami' olan bir memleketin temin-i iaşesi ve halkın kuvve-i mukavemesinin tezyidi muazzamât-ı umûrdan olduğu etrafıyle idrak ve ihata edilmiş ve her türlü tedâbire müracaat edildikten sonra ancak bu tarîk-i iaşeye tevessül kılınmıştır. Filhakika bu usûlün ihtiyarındaki isabet-i nazarı vuku'at bütün kuvvetiyle izah etmiştir.

Evvelce de bir nebze bahsedildiği üzere muâmelât-ı vakıanın nef'i yalnız keyfiyyet-i iaşeye ve itidâl-i fiâta münhasır kalmamıştır. Muamelenin tarafımızdan deruhte edilmesi bütün hat boyunda bulunan Anadolu tüccarının bu işe teşriki iki mühim netice vermiştir. Birisi tahşidât-ı evveliyye hitâm bulup da tüccara vagon i'tâ'sına

mübâşeret edildiği esnada Anadolu'da yirmi nihayet yirmi beş paraya düşmüş olan zahire fiâtından vagon alımağa muvaffık olan pek mahdut tüccar sevk edebildiği zahireyi altmış, yetmiş paraya kadar satarak az bir maldan küllî istifadeler temin etmiş ve buna mukâbil mesârif-i istihsâliyyesine bile tekâbül etmeyecek bir fiâtla malını elden çıkarmağa mecbur olan zürra' mutazarrır olmuştur.

Yirmi paradan vehleten kırk dört, bilâhare elli beş paraya kadar tarafımızdan iblağ edilen zahire fiâtı Anadolu zürra' ve tüccarı için büyük bir vüs'at ve inbisat bahş etmiş olduğundan o dakikadan itibâren her tarafta mühim mikyasta yakazât-i ticariyye başlamıştır.

Dün İstanbul piyasasında bigâne olan birtakım tüccarın bugün kısmen şirketler teşkil ve tesis, kısmen de başlı başına hareket ederek teşebbüsât-ı cesime-i ticariyyelerini ve İstanbul piyasasında hâiz oldukları mevki'i göstermekle iftihâr ve birtakım tufan-ı itiraz içinde vuku' bulan mesâî ve metâibimizin câize-i maneviyyesini bu suretle iktitaf ediyoruz.

Bu muamele-i ticariyyeden maksad kasd-ı ticarî olmadığını biraz evvel söylemiş idik. Maksûd bu olmasa dahi bu cesim muâmelâtın mühim bir temettü temini derkar idi. Bu temettüâtın şimdilik cihet-i istimâlini tayinde tereddüt etmedik. Anadolu'nun ve binnetice memleketimizin alıvâl-i iktisadiyyesiyle temas bize birtakım hakikatler öğretmiş ve hakikî kurtuluşun yolunu göstermiş idi.

Cihan terakkiyyatını her şeyde bir teşkilât ve rehnumaya medyun olduğunu unutmamak lâzım gelir. Devr-i kadîmin harabî-i idaresi bu teşkilâta düşman olmuş ve Meşrutiyet idaresi ise gâvail-i dâhiliyye ve hâriciyyeden başını kaldırarak memleketin avâmil-i esasiyyesinden olan ictimaî ve iktisadî teşkilâta vakit ve imkân bulamamış idi.

Binaenaleyh saha-i faaliyetimizde teşkilât-ı iktisadiyyeye başlamak fikri derhal zihnimize tebadür etti.

Kuvvetli sermayeler milletlerin rehakâr elleri olduğunu ilim ve tecrübe isbatta devam ediyor. Biz de elimizde terâküm eden sermaye ile memleketin âtî-i iktisadîsini vaz' edecek olan şirketlerden bazılarının tesisini düşündük. Ankara-Konya hatları üzerinde bulunan mahaller ile tesis edilen münâsebâtın tarafeyne bahşettiği emniyet nısıf sermayesi bizim nısıf sermaye Anadolu tüccarı tarafından vaz' olunmak üzere iki yüz bin liralık bir şirketin, Anadolu Millî Mahsulât Şirketi'nin bais-i vücûdu oldu. Bu şirketin dâhil ve hâricde gördüğü itibâr ve rağbet Kantariye ve Ekmekçiler şirketlerinin dahi peyderpey tesisine sebep olmuştur.

Şeker, yağ, pirinç, kahve gibi istihlâkât-ı mühimme-i memleketten olup hâricden celbe mecbur olduğumuz mevaddın idhali umûriyle iştigal etmek üzere Millî Kantariye Şirket tesis olundu. Anadolu Millî Mahsulât Şirketine Anadolu tüccarı teşrik edildiği gibi bu şirkete de İstanbul bakkalları hissedâr edilmiştir. Bakkalların vâsi' mikyasta iştirâkini teshil ve temin için şeker tevzîâtında bulunup bu muameleden dolayı beher kıyye başına kırk para ücret-i nakil ve tevzî alan bakkalların nısıf ticareti tefrik ve esmân-ı hâsılası hisse senedâtına tebdîl edilmek suretiyle mezkûr şirkete şimdiye kadar bakkallardan pek çokları teşrik edilmiştir.

Bu şirket dahi iki yüz bin liralık bir şirket olup bunun da nısıf hissesi temettüâttan tamamen vaz' olunmuştur.

Üçüncü şirket de Ekmekçiler Şirketi'dir. Bu da yüz bin liralık bir sermaye ile teşekkül etmiştir. Bu şirketin de nısıf sermayesi tamamen temettüât-ı mezkûreden vaz' edilmiş ve nısfı ekmekçiler tarafından konulmuştur.

Ekmekçilerin bu şirkete temin-i iştirâkleri maksadiyle Cemiyet'ce bunlara un tevzî' edildiği esnada çuval başında kırk para alınmak suretiyle sermaye-i evveliyyeleri terâküm ettirilmiş ve bilâhare gerek bu para gerek ayrıca tesviye ettikleri mebâliğ ile şirketin tesisi muvaffakiyyet-pezir olmuştur.

Yukarıda arz edildiği vechile teşkilât-ı iktisadiyyenin bir cüz'ünü temin maksadiyle tesis edilen işbu şirketlerin her birinin teşkilinde başka fikirlerin de hâkimiyeti mevcuttur.

Millî Mahsulât mevadd-ı ibtidaiyye istihsâl eden Anadolu zürra' ve tüccarının malını kıymetlendirerek merkez-i istihsâl ile mahrec-i ticarî arasındaki münâsebâtın muntazam cereyânını temin etmek gibi bir gayeyi istiksa eyleyecektir.

Bu şirketleri tamamen ma'nidâr etmek ve bahsolunan teşkilât-ı iktisadiyyenin kuvvetli bir esasını vaz' eylemek için yapılacak şey teşebbüsât-ı mezkûre-i ticariyyeden hâsıl olan temettüât için bir banka teşkil eylemektir.

Bu bankanın suret-i teşkili ve sermaye-i müterâkimin mezkûr bankaya nakli hakkındaki teklif dermiyân edilmeden evvel şurasını arz etmek isterim ki yukarıdan beri zikr edilen muâmelât-ı ticariyyeden hâsıl olup gerek aynen ve nakden elde bulunan, gerek şirketlere mevzu' olan sermayeden şimdiye kadar vuku' bulan temettüâta ne şahs-ı manevî, ne de bunu idare edenler iddia-i tasarruf ve temellükü hâtıra bile getirmediği cihetle mesârifât-ı vakıa-i zaruriyyeden maada tahassül eden her nev'i temettü tamamen ve emâneten hıfz

edilmiş ve bunun bittabi memlekete nâfi' olacak bir emr-i mebrure tahsisiyle devamlı bir sermaye-i hayriyyenin tesispezir olmasına müsaade buyurulacağı muhakkakât-ı umûrdan addedilmiş olunduğundan ol bâbdaki mütâlaanın bervech-i zîr arzına müsaraat kılınmıştır.

Yukarıda bahsedilen şirketlere mevzu' sermayenin yekûnu iki yüz otuz üç bin yüz lira olup elde seneden, nakden ve aynen bulunan malın mecmu' kıymeti ise kırk bin lira ki elde mevcut malın kıymet-i hakikiyyesi de dâhil edildiği takdîrde cem'an üç yüz bin lira kadar bir meblağ teşkil edeceğine ve şirketlerde mevzu' paranın bu sene memul-ı kavi olan temettu'u dahi lâ'akall yüz bin liraya baliğ olacağına göre elyevm dört yüz bin lira mevcut demek olup bu sermayenin esas ittihâzıyle ve ahâlînin temin-i iştirâkiyle bir milyon liralık bu bankanın hemân tesisine ibtidar olunabilir. Bankaya vaz' edilecek işbu sermayenin resulmalinin vakıf ve her sene hâsıl olacak nemasını sermaye-i aslîye zam etmek suretiyle tenmiye edilmesi işbu müessesenin hem zamân-ı devamı, hem de ahd-ı karîbde hayret-fezâ bir derecede tevessu' ve inkişâfını mucib olacağından himayesi sadedinde bulunduğumuz millî iktisadın en büyük nokta-i istinâdını vücûde getirmiş ve teşekkül etmiş ve edecek bu gibi şirketlere cesaret vermiş olacağız. Buraya kadar arz ve tafsil edilen izâhâttan elbette anlaşılmıştır ki muâmelât-ı mezkûre elsine-i halkda deverân ettiği üzere esnaf cemiyetlerinin şahs-ı maneviyyeleri nâmına tedvîr edilmeyip belki Emânet'in ve bendenizin emniyet-i mahsusesini hâiz olan esnaf cemiyetleri kâtiplerinden bazılarının refâkatinde teşkil edilen bu hey'et-i ticariyye marifetiyle icra edilmiş ve esnaf cemiyetleri yalnız tevzîâttan dolayı kendilerine i'tâ' edilen ücret-i tevzî'yeden ve esnafın alıp sattığı temettüâttan terk ettikleri tasarrufât-ı şahsiyelerinden istifade etmişlerdir.

Tasarrufât-ı şahsiyyeleri arz ve tasvir edildiği vechile kendilerine bittabi terk edildiği gibi ücûrât-ı tevzî'yeden hâsıl olan mebâliğ dahi esnaf cemiyetlerinin taazzuvu ve bütçelerinin tevzî'ni için ayrıca muhafaza edilmiştir. Söze hitâm vermezden evvel muâmelât-ı mezkûre-i cesimeyi idare eden arkadaşlarımın gösterdikleri faaliyet ve gayreti ve Hudâ-pesendâne olan fazilet ve istikameti alenen takdîr ve takdisi bir vazife-i kıymetşinas addettiğini huzur-ı hey'et-i muhteremelerine arza mecburum.

Bervech-i zîr tezyîl edilen hesâbâtımızın kongre hey'et-i muhteremesince tetkiki ve ta'zîmât-ı bî-nihayemin kabulünü rica ederim.

Kemâl

Mevcudât ve Matlubât	Lira	Kuruş	
	6.160	05	Kasada
	16.312	09	Mağazada
	333.100	00	Hisse senedâtından
	10.500	00	Millî Kantariyye ve Ekmekçiler Şirketinden
	7.302	85	Eşhâs-ı müteaddideden
	273.374	**99**	**Yekûn**
Düyûnât			
	Lira	Kuruş	
	3.162	39	Şehremaneti'ne
	35.526	02	Harbiyye Nezâreti'ne
	38.688	**41**	**Yekûn**

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin muâmelât-ı umûmiyyesi netâyicini havi tanzim edilen bilanço balâya derc edildi. Bundan anlaşılacağına nazaran hey'et-i mezkûrenin altı bin yüz altmış lira beş kuruş kasa mevcudu ve on altı bin üç yüz on iki lira dokuz kuruş mağaza mevcudu bulunduğu gibi teşekkül eden şirketlerden iki yüz otuz üç bin yüz liralık hisse senedi bedeli ve kezâlik eşhâs-ı müteaddide ile şirketlerde on yedi bin sekiz yüz iki lira seksen beş kuruş matlubu ki min hayse'l-mecmu iki yüz yetmiş üç bin üç yüz yetmiş dört lira doksan dokuz kuruşluk mevcudat ve matlubâtı ve buna mukâbil Şehremaneti'ne üç bin yüz altmış iki lira okuz dokuz kuruş ve Harbiyye Nezâreti'ne otuz beş bin beş yüz yirmi altı lira iki kuruş ki cem'an otuz sekiz bin altı yüz seksen sekiz lira kırk bir kuruş düyûnâtı bulunduğu tezâhür eyler. Ancak işbu düyûnât hakikî bir deyn olmayıp belki henüz kat'i hesâba muvâfık olunamayan Ankara şubesiyle bazı tüccarın Harbiyye Nezâreti'ne ve Emânet'e Hey'et-i Mahsusa-i Ticariye nâmına teslim ettikleri emvâl mukâbili bulunduğundan işbu düyûnâtın karşılıklı düyûnâttan olduğu tahakkuk eder. Binâ'enaleyh mevcudât ve matlubâttan düyûnât-ı mezkûrenin tenziline lüzûm görülmemiş ve hey'et-i mezkûrenin karşılıksız hiç bir yere deyni kalmamıştır. Şu hâlde mevcudât ve matlubât kısmında görülen iki yüz yetmiş üç bin üç yüz yetmiş dört lira doksan dokuz kuruş muâmelât-ı umûmiyye neticesinde hâsıl olan temettüden ibâret bulunmuştur.

Bundan başka Terziler Cemiyeti kâtibi Baha Beyin vuku' bulan muâmelât-ı ticariyyesi neticesinde hâsıl olan 18.888 lira yetmiş beş kuruş kâr dahi balâda bilançoda beyân olunan temettüât-ı safiyyeye zam edildiği takdîrde temettüât-ı umûmiyyenin iki yüz doksan iki bin iki yüz altmış üç lira yetmiş dört kuruşa baliğ olacağı tabiidir.

MİLLÎ ŞİRKETLER ÜZERİNE KOMİSYON RAPORU[1]

Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye ve Millî Şirketlerin Hesapları Üzerine İttihad-Terakki Fırkası Komisyon Raporu (1916 İttihad-Terakki Kongresi'ne Sunulmuştur)

İttihad-Terakki Fırkası hey'et-i muhteremesi tarafından bilintihâb tetkikine memur edildiğimiz Hey'et-i Ticariyye hesâbâtının netâyicini arz ve beyândan mukaddem bu bâbdaki mütâlaat ve ihtisasâtımızın hey'et-i âliyelerine muhtasaran arzını faideli addettik.

İstanbul Murahhası refîk-i muhterememiz Kemâl Beyefendi'nin "İstanbul'un bir sene üç aylık iaşesi" hakkında kongreye takdim ettiği izâhâtnamede serd ve tafsil ettiği üzere Harb-ı Umûmî'nin ilânını müteakib boğazların kapanması üzerine pâyitaht ve civarının iaşesi mesele-i mühimmesi karşısında bulunulmuş olduğundan ahâlînin eyâdî-i ihtikârdan tahlisiyle daimi ve ucuz ekmek tedârikini teminen hükûmet-i seniyyece ittihâz edilen tedâbir ve mukarrerâtın netâyicinden olarak işbu Hey'et-i Ticariyye vücûde gelmiştir. Filhakika defâtir-i hesâbiyyenin tetkikinden anlıyoruz ki Hey'et-i Ticariyye İstanbul'un duçâr olduğu ihtiyâc-ı şedîde acilen çaresâz olmak için piyasada mevcut olan bir miktar buğdayı mübâyaa ile beraber Harbiyye Nezâreti'nden 1.242.000 kilo buğday ve 2500 çuval dakik istiâne etmekle işe başlayarak müteakiben Konya tüccarları ile 25 Teşrîn-i sânî 330 tarihinde 3600 vagon buğday için bir mukavele akdediyor ve bununla ilk eyyam ihtiyâcı temine muvaffak oluyor. Bu ilk tecrübe ve muvaffakiyyetin verdiği hararetle Anadolu'nun hatt-ı

1 "1332 Senesi İttihat-Terakki Fırkası Tarafından Şirketlerin Hesabatını Tetkik Etmek Üzere İntihap Edilen Encümen Tarafından Takdim Olunan Rapor", *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1916, s.3; 16 Teşrinievvel 1916, s.3.

hadîdîye civar olan yerlerinden vücûde getirilen teşkilât ile peyderpey buğday ve un mübayaâtına germi vererek bir ahenk ve ıttırâd-ı tam içinde merkez-i saltanat ahâlîsinin en mübrem olan ekmek ihtiyâcını tatmin etmiş bulunuyor. Şayân-ı zikr ve şürkandır ki Hey'et-i Ticariyye İstanbul'un iaşesini düşünürken Anadolu müstahsillerinin de menfaatini nazar-ı dikkatten dûr tutmamış ve mahallerinde 44 paradan 60 paraya kadar buğday mübâyaa etmiştir.

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye yevmen fe yevmen hâsıl ettiği tecrübe ve mumâreseye binâ'en saha-i iştigalâtını tevsî' ederek memleketin ihtiyâcât-ı sairesini de pîş-i mütâlaaya almış ve şeker, bulgur, fasulye, zeytinyağı, gaz gibi mevadd-ı zaruriyyenin de ahâlîye ehven fiâtıyle tedârik ve tevzî'i esbâbına tevessül etmiş ve muvaffak olmuştur. Bunlar meyanında ehemmiyet-i mahsusesi itibâriyle en şâyân-ı dikkat olanı şekerdir.

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye mebâdi-i Harb-ı Umûmî'de İstanbul piyasasından mübâyaa ettiği 402.773 kilo şeker ile Avusturya-Macaristan'dan celbine muvaffak olduğu miktarın suret-i sarf ve tevzî'i hakkında bir fikr-i mahsus hâsıl etmek için tanzim edilen cetvel zîrde derc edilmiştir. Bundan müsteban olacağı üzere hadd-ı azamî olarak kıyyesi 9 kuruştan tevzî' edilmiş, ancak bu meyanda şekerci ve helvacı esnafına yalnız 4946 kıyyeden ibâret olan bir miktar 20 kuruş 75 santimden satılmıştır. 112.092 kilosunun emzikli çocuklara 6,5 kuruştan tevzî'i hasseten işaret edilmeğe sezadır ki fikrimizce Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye bu hareketle hikmet-i teessüs ve teşekkülünü en celi bir suretle izhar etmiştir.

Anifen arz olunan bilançoda görüldüğü üzere henüz elden çıkarılamıyan şeker sabun gibi malların kaça satılacağı ma'lûm olmamasına ve Harbiyye Nezâreti'yle Şehremaneti'ne mütekâbil düyûnun rüyet-i muhasebesi de hitâm-pezir olmamasına mebni hey'et-i mezkûre bittabi tasfiye-i hesâbâta muvaffak olamamıştır.

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin müddet-i iştigalâtı zarfında 1.762.377 lira ciro yapmış olmasına nazaran 273.374 liradan ibâret olan temettüât-ı sâfiyye vehleten istisgar edilebilirse de hey'etin kasd-ı ihtikârdan mübâadetle sırf tehvin-i ihtiyâcât-ı ahâlîyi nazar-ı dikkate aldığı unutulmamalıdır.

Şu hesâbâta nazaran temettüât-ı sâfiyye yüzde 15,5 ve 65.110 liraya baliğ olan masârif-i umûmiyye de yüzde 2,67 nisbetindedir. Bu kadar azim bir cironun tedvîri için vuku'a gelen masârifin asgarî bir nisbette bulunması temşiyet-i umûr ve muâmelâttaki meleke ve mahareti irae etmekle şâyân-ı takdîr görülmüştür.

HÜSEYİN CAHİD VE HEYET-İ MAHSUSA-İ TİCARİYE[1]

Kongrenin meşgul olduğu meselelerden biri de İstanbul'un iaşesi dolayısıyla İstanbul hey'et-i merkeziyesinin vesâtet ettiği bir hey'et-i mahsusa-i ticariyyeye ait hesâbât idi. Kari'lerimiz pek iyi hatırlarlar ki bu iş, hemân iki seneden beri pek çok dedikodulara sebep olmuş bir meseledir; vakıa dedikodular ahvâl-i tabiiyyeden olduğu gibi matbuat sütunlarına kadar intikal etmiş değilse de ağızdan ağıza devr edile edile iş o hâli almıştı ki bir aralık hemân herkes bundan bahsediyordu demek mübalâğa olmaz. Kimbilir bu dedikodular arasında ne kadar insanın ne kadar kıymetli vakitleri berheva olup gitmiştir!

Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin teşebbüsâtını birer birer ta'dât-ı tafsil edecek değiliz. Bu cihet Meclis-i Umûmî raporunda muhtasaran ve gazetemizde iki nüshadan beri mabadlı olarak neşr edilen raporda mufassalan teşrih edilmiştir. Binâ'enaleyh bu makalede gayretimiz, esası daha vazılı bir surette tenvire çalıştıktan sonra netice hakkında celb-i dikkat etmeye münhasır kalacaktır.

Birdenbire umûmî seferberlik ilânı, boğazların kapanması, hudutlarda vâsi' tahşidât, memleketi birdenbire fevkalâde bir hâl karşısında bulundurmuştu. Esâsen seferberlik ve harb hiç bir yerde tabii olmadığı hâlde bizim memleketimiz için pek fevkalâde bir şey oluyordu. Bunun sebebi de zâhirdir: Evvelâ memleket yeni bir harbden çıkmış ve kendisi için uzun bir devre-i sulh tasavvur ederek ona göre çalışmaya karar vermişti; binâ'enaleyh Avrupa buhranı karşısı-

1 *İttihat-Terakki Fırkası 1332 Senesi Kongre Raporu*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1332, s.51-55.

na pek nâgihanî bir hadise olarak çıkıyordu; sâniyen ve en mühimi, memleketimizin bu gibi buhranlara karşı vücûde getirilmiş te'sisât ve teşkîlâttan külliyen mahrumiyeti keyfiyyeti ki bunun ne derecede mühim olduğunu iki buçuk seneye yaklaşan bir harb devrinde pek fazla tecrübe ettik. Başka memleketlerde seferberlik sade ordulara münhasır kalmıyor; memleketin maddî ve manevî bütün kuvvetleri seferber hâle vaz' edildiği bir sırada faaliyet-i milliyyeyi terkip eden uzuvlardan herhangi birisi harb münâsebetiyle muattal kalacak olursa derhal onun yerine başka bir müessese başka bir teşkîlât ikame ediliveriyor. Binâ'enaleyh seferberlik ve harb bizden fevkalâde bir gayret, bilhassa müspet ve ameli bir faaliyet istiyordu. Kemâl-i memnuniyetle görüyoruz ki hükûmetin de ilk anladığı hakikat bu olmuştur.

Seferberlik üzerine hükûmetin en çok meşgul olacağı meselelerden biri de İstanbul'un iaşesi meselesi idi. Eğer elimizde bol vâridâtlı muntazam teşkilâtlı bir Şehremaneti bulunmuş olsaydı bu, o kadar büyük bir gaile değildi; fakat İstanbul gibi koskoca bir şehre ifasıyla mükellef olduğu en basit ve ibtidaî vazifelerini bile hakkıyla ifa edebilecek bir hâlde bulunmayan Emânet'ten bin türlü müşkilât içinde bulunan şehrin iaşesini beklemek elbet insafsızlıktır. Bunun için sade tanzifat ve termimât işleri, fırın muayeneleri, sokak planları ile, o da na taam bir surette, uğraşan bir Şehremaneti'ni değil, ticaret ve iktisadiyyat sahasında uzun tecrübelere, ciddi vukufa ve bilhassa mükemmel teşkilâta mâlik bir Emânet lâzımdı ve maateessüf bu da bizde yoktu, çünkü henüz olamazdı. Binâ'enaleyh kari'lerimizin pek iyi hatırlayacakları vechile bir taraftan hükûmet diğer taraftan Emânet müstacel pek çok tedbirlere tevessül ettilerse de o zaman kâmilen gayrı millî eller altında bulunan piyasayı buhrandan, halkı dünyanın gayr-ı tabii müzakayasından kurtaramadılar. Bütün müzâyakalar şöyle dursun hattâ İstanbul'un başlıca gıdasını teşkil eden ekmek bile bulunmaz oluyordu. Kısa bir tetebbu ile sabit oldu ki en mühim ihtiyâcâtı hükûmetin veya Emânet'in veyahut herhangi muavin bir teşkilâtın eli altında toplamak zarurî idi ve bu zaruret diğer bütün Avrupa memleketlerinde cereyan eden ahvâl ile büsbütün tezâhür ediyordu. İşte bundan dolayı Emânet İstanbul hey'et-i merkeziyesinin gerek şehir dâhilindeki teşkilâtından gerek hâricde bulacağı muavenetten istifade etmek istemiştir. Bu suretle teşkilât-ı husûsiyyesi pek nâ-tamam olan Emânet hemân hemân yegâne olarak bulabildiği ve kendince en emin vasıta addettiği bu teşkîlâttan istifadeye karar verdi.

İşte Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin faaliyeti böyle bir zaruretin neticesidir. Bu hey'et derhal faaliyete başladı. Ve önce ekmek işi ile uğraştı. İstanbul'un bu mesele nokta-i nazarından bulunduğu hâl göz önüne getirilirse ekmek husûsunda iki seneden beri devam eden faaliyetin ne derecelerde şayan-ı şükran olduğu derhal tezâhür eder. Sonra bu hey'etin vesâteti ile en mühimi şeker olmak üzere daha bir takım işler görüldü. Bugün hâricde otuz kuruşa satılırken, velev ki nüfus başına ayda yüz dirhem olsun, dokuz kuruşa şeker almak haylice büyük bir iştir. Sırf bu hey'etin faaliyeti sayesinde bir takım havâyic pek iyi denilecek bir surette temin edilmiş olduktan başka meydana tamamen millî bir sermaye ve millî bir idare ve gaye ile birkaç büyük ve kuvvetli şirketler çıktığı gibi iki seneden beri memleketin bütün iktisadiyyatını gayrı millî ellerden millî ellere intikal eylemiştir. Bunun ne büyük bir netice olduğunu anlamaya çalışmak elbet lüzûmsuzdur.

Kongre, bütün bu faaliyete takdîr ve tasvib ettiği sırada netice itibârıyla bir mesele karşısında bulunulmuştu: Hey'et-i Mahusa-i Ticariyye'nin muhtelif ve vâsi' muâmelât ve teşebbüsâtı neticesinde temin ettiği birkaç yüz bin liralık kârın ne olacağı meselesi filhakika Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin maksadı gerek şahsî, gerek gayrı şahsî herhangi suretle bir kâr temin etmek değil, memlekete karşı bir vazife ifa eylemekti. Vazife ifa edildikten sonra ele geçen kâr için bir mahall-i tahsis bulmak lâzım geliyordu. İşte burasını da Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye hâl etmiş ve resmen kendisinin hakkı olan bu temettü'ü millî bir gaye-i hayra vakf etmek münâsib olacağı mütâlaasında bulunmuştur. Kongre bu fikri musîb buldu ve bir müddet müzakere ve münakaşadan sonra mühim bir yekûna baliğ olan temettü mütevellileri evkaf nâzırları olmak ve millî teşebbüsâtta bulunacak bir bankaya sermaye teşkil eylemek üzere vakf etmeye karar vermiş ve kararın suret-i icrasını takrir ve tayin için de bir hey'et intihab etmiştir. Bu hey'et gelecek kongreye kadar bu muameleyi ifa ettikten sonra vazifesini ikmal eylemiş olacak ve temettü de dermiyân edilen şart-ı hayır dairesinde tamamen vakfa geçmiş bulunacaktır.

İşte, her suretle milletin hayır ve menfaati için sarf edilen bir faaliyet-i meşkûrenin neticesi de bundan ibârettir. Bahis üzerinde daha ziyade söyleyecek değiliz, yalnız bitirirken şunu ilâve edelim ki, iki seneden beri bir hey'et-i mahsusanın faaliyeti hakkında günlerce çenelerini yormuş olan dedikoducular bile bu netice karşısında şaşırmış kalmış olsalar gerektir; çünkü insanın böyle bir iş hakkında aylarca çenesini yormuş olması kadar acınacak bir hâl daha tasav-

vur edilemez. Bittabi millet umûmen ve hepimiz de münferiden şu teşebbüsattan maddî ve manevî pek büyük istifadeler temin ettik; fakat fikrimizce en büyük istifademiz bundan alacağımız dersten ibâret olmalıdır: Dedikodu yaparken çok teenni etmek lâzımdır ki neticede boş bir vehim uğrunda çenelerimiz yorulmuş, asabımız gerilmiş olmasın!

CAVİD BEY'İN 1917 BÜTÇE KONUŞMASI[1]

Maliye Nâzırı Cavid Bey'in Meclis-i Mebusan'da 1917 Bütçe Konuşması

Efendiler;

Tasdikinize arz edilen 1333 muvazene-i maliyyesinin ne ihzârında, ne de tetkikinde hâzır bulunduğum için bu bütçenin erkâmını müdafaa etmek maksadı ile değildir ki kürsüye çıkıyorum. İki buçuk seneden beri tarihimizde misli görülmemiş derecede azim fedakârlıklar ihtiyar etmek, bitmez ve tükenmez gavâil-i dâhiliyye ve hâriciyye ile sönmüş ve çürümüş zannonulan kuvvet-i hayatiyyemizin hâlâ, tarihimizin en müşâ'şa' ve satvetli devirlerinde olduğu kadar

1 *Meclis-i Mebusan, Devre-i İntihabiyye 3, İctima 3, 1333 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası Hakkında Maliye Nâzırı ve Kal'a-i Sultaniye Mebusu Cavid Beyefendi Tarafından Meclis-i Mebusan'da İrad Olunan Nutuktur 3 Mart 1333*, Meclis-i Mebusan Matbaası, İstanbul, 1333; Ayrıca bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Üçüncü Devre-i İntihabiye, Üçüncü Sene-i İçimaiyye, 47. İnikad, 3 Mart 1333, s.695-707. Konuşmanın bitimi üzerine İstanbul mebusu Salah Cimcoz söz almış ve duygularını şu sözlerle ifade etmiştir: "Efendim, Nâzır Beyefendinin beyanatı hayat-ı iktisadiyemiz için gayet mühimdir... Bundan dolayı bu nutkun tab' ve tevzî'ini teklif eylerim. (Muvafık sadaları)" Bizim elimizde olan bu ayrı baskıdır. İttihatçıların ünlü hatiplerinden Mehmed Cavid Bey'in Maliye Nâzırı sıfatıyla 3 Mart 1917'de Meclis-i Mebusan'da yaptığı bütçe konuşması savaşın finansmanı ve dönemin iktisadî koşulları açısından son derece önemli bir nutuktur. Nutuk sürekli alkışlarla ve bravo sedalarıyla kesilmiştir. Cavid Bey'in bütçe konuşmaları Meşrutiyetin iktisadî ve malî tarihi açısından ayrı bir önem taşır. Bunlar zabıtlarda yer aldığı gibi ayrıca da basılmıştır. Yukarıda yer alan 1917 söylevi ayrı baskının Latin harflerine çevirim yazısıdır. Metin *Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi*'ndeki eski Türkçe orijinal metniyle de karşılaştırılmış, çok sınırlı bazı düzeltmelere uğramıştır.

zinde ve faal olduğunu göstermek suretiyle içinde bulunduğumuz şu harb-i cihanşümûlün vaz'iyyet-i maliyyemizde husûle getirdiği tahavvülâtı, tabii fakat müthiş tahavvülâtı, uzviyyet-i maliyyemizde açtığı rahneleri derin, fakat zarurî rahneleri huzurunuzda biraz teşrih etmek, bunların esbâb-ı imarını aramak ve şerâit-i harbiyyenin icâb eylemiş olduğu bazı vesait-i fevkalâdeye karşı halk tarafından gösterilen yanlış zehapları tashîh eylemek maksadıyledir ki söz alıyorum.

Bu ameliyye-i teşrihiyyenin bizi me'yüs ve nevmîd edeceğini değil, haşa, teyakkuz ve intibâhımızı daha ziyade tahrik eyleyeceğini kaviyyen ümid eyliyorum. Müttefik ve düşman memleketlerin kürsülerinden şimdiye kadar defalarca müşkilât-i maliyyeleri hakkında söylenen sözlerin o milletler için vesile-i havf ve hirâs olmak şöyle dursun, kendilerine taziyane-i teşvik ve teşçi' olduğunu her gün görüp işitiyoruz. Harbin ferdâ-yı ilânından beri arife-i muharebede mevcut olan her türlü fikir ve meslek ihtilaflarını bertaraf ederek gaye-i müstehdefe doğru bir azim ve sebat-ı metin ile yürüyen milletin imân ve i'tikadının, hakikatler karşısında sarsılmayacağına emniyetim berkemâldir. (Alkışlar)

İstikbâlin muzlim, müphem ve muavveç yollarında bizi tenvir edecek olan fenerleri bugünden ikad ve iş'al edebilmek için hakikatın ziya-ı vuzuhuna muhtacız. Bizi kuvve-i hâkimesiyle değil, kudret-i tahkimiyyesi ile idare etmesi lâzım gelen müfrit bir tasarruf ve iktisad siyasetine -hattâ müsaadenizle hisset siyaseti diyeceğim- dört el ile sarılabilmemiz için yine hakikatı bütün çıplaklığı ile görmeye muhtacız. (Bravo sadâları) Muhtelif cephelerde, muhtelif düşmanlara karşı çelik göğüslerini siper ittihâz ederek diyar-ı vatanın mübarek topraklarını, sehhâr semalarını, cezbedar denizlerini müdafaa eden cesur ve fedakâr ordularımız sayesinde (Alkışlar) inşallah yakında milletin nâsıye-i saf ve pâkında bir hale-i şeref ve iftihâr parlayarak kavuşacağımız ferdânın ağusuna bi-silâh ve bimüdafaa atılmamak için yine hakikatı bütün çıplaklığı ile görmeye muhtacız. (Alkışlar) İşte bunun içindir ki, efendiler, size hayat-ı maliyyemizin şu iki buçuk senelik sergüzeştini bütün ânât ve teferruatı ile izah eylemekte hiçbir mahzur görmüyorum ve eminim ki bundan gerek siz ve gerek biz ve gerek bütün efrâd-ı millet, lâzım gelen hisse-i intibâhı alacağız. Balkan Harbi'nin müsibetlerinden ve felaketlerinden kurtularak düvel-i muazzama ile aktettiği veya etmek üzere bulunduğu muhtelif i'tilaflarla yeni bir devre-imariyyeye girmek üzere olan memleketimiz, birden bire Avrupa ufkundan patlayan

âfet-ı harb karşısında bulundu. vaz'iyyet-i coğrafiyyemiz itibâriyle derhal ordularımızı seferber hâle vaz' etmeye ve âtînin ne suretle tecelli edeceğini bilmediğimiz için masârifimizi dikkat ve ihtiyat ile yapmaya başladık. Bir taraftan ordunun ihtiyâcât-ı acile ve mübremesini tekâlif-i harbiyye suretiyle idare ederken, diğer taraftan da o senenin muvazene-i maliyyesini ancak Paris piyasasından yapacağımız bir ikinci kısım istikrâz ile te'diye etmeyi tasavvur etmiş olduğumuzdan ve harb buna imkân bırakmadığından nâşî bütün memurîn-i devletin ve ordularımızın maaşlarını nısıf olarak te'diye ye karar verdik. Bu hâl üç ay kadar devam etti. Teşrin-i evvelin yirmi üçünde hükûmet ilân-ı harbe karar verdi. O zaman bir mevcud-ı nakdî ile değil, Osmanlı Bankası'nda mevcud olan 1.212.000 liralık bir kredi bakiyyesi ile muharebeye başladık. Taht-ı silâha alınan orduların ihtiyâcâtı için bu meblağ hiç mesâbesinde olup, vâridâta da derhal bir sekte arız olduğundan müttefikimiz Almanya hükûmetiyle aktedilen mukavele mucibinde beş milyon lira istikrâz edildi. Bu beş milyon lira altın olarak ve yüzde altı faiz ile alındı. Sulhün aktinden bir sene sonra re'sülmal ve faizi ile birlikte te'diye edilmek veya uzun vadeli bir istikrâza kalb olunmak meşrut idi. O zaman hükûmetin ihtiyâcât-ı şehriyyesi yalnız 500.000 liradan ibâret adolunuyordu. Bu ilk avans hâsılı beş altı ay ihtiyâcımızı temine kifâyet etti. 1330 senesi Şubatı nihayetine doğru Almanya hükûmeti ile bir ikinci avans mukavelesi akdedilmek lüzûmu hissolundu. İlk mukaveleyi altın göndermek suretiyle ifa eden Almanya hükûmeti, harb esnasında bütün devletler için kılıçlar, tüfekler, toplar, kumbaralar kadar mühim bir unsur-ı zafer teşkil eden altını müstesna olarak bizim memleketimizde tedâvül ettirmeye bittabi ve muhikk olarak razı olmadı. Mamafih diğer taraftan ahâlîmiz henüz evrâk-ı nakdiyye tedâvülüne alışmamış olduğundan, evrâk-ı nakdiyyeyi sağlam ve sabit esaslara ibtinâ' ettirmek suretiyle meydan-ı tedâvüle çıkarmayı düşündük ve Almanya hükûmetiyle, Avusturya hükûmetinden altınlar, Düyûn-ı Umûmiyye idaresi tarafından Viyana ve Berlin'de isticâr olunacak kasalarda hıfz edilmek şartıyle 6.519.000 lira istikrâz ettik. Bu 6.519.000 lira mukâbilinde altın şehadetnamesi nâmını verdiğimiz birinci tertib olarak evrâk-ı nakdiyye meydan-ı tedâvüle çıkarıldı ve bu da uzun müddet sürmedi. Ayda 500.000 liradan ibâret olan ihtiyâcâtımız gittikçe bir milyon liraya çıktı ve aradan dört, beş ay geçmeden Almanya hükûmeti ile yeni bir mukavele daha akdedildi. O zaman Almanya hükûmeti, bittabi altınlarını hapsetmeye dahi razı olmadığından yeni mukaveleyi başka bir esasa ibtinâ'

ettirmek lüzûmu hâsıl oldu. Almanya Bankası, kendisinin meydan-ı tedâvüle çıkardığı evrâk-ı nakdiyye için altınları mahzenlerine hücum ettirmek, toplamak zaruretini hissettiği esnada yine pek tabiidir ki, müttefikimiz, bu altınların mühim bir kısmını bankasından çıkarıp, Düyûn-ı Umûmiyye'nin emrine müheyya bulunduramazdı. Bunun için hazine tahvili usûlüne müracaat edildi ve Almanya'dan yaptığımız üçüncü bir mukavelenameyle ikinci tertib evrâk-ı nakdiyye mukâbili olarak 7.902.000 liralık hazine tahvili alındı. Az zaman sonra bu hazine tahvillerine 11.700.000 liralık hazine tahvilâtı daha ilâve edildi ki, bunlarla üçüncü tertib evrâk-ı nakdiyye ihraç olundu, arada da bazı inşaat-ı mühimme ve müstacele-i askeriyye için 2.374.000 liralık bir mukavele daha akd edildi ki, bunlar da burada aynen Osmanlı lirası olarak alındı. Bir milyon liradan ibâret olan masârif-i şehriyye, aylar geçtiktçe 3 milyona çıkmaya başladı. Devletin vâridâtı gittikçe tenezzül ediyordu, hâsılât-ı şehriyye, belki masârif-i mülkiyyeyi bile te'diyeye kifâyet etmiyordu. Bunun üzerine, şehrî üç milyon lira, esas üzerine Almanya hükûmetiyle yine 27.777.940 liralık hazine tahvilâtı üzerine bir yeni muamele aktedildi ve buna mukâbil dördüncü tertib evrâk-ı nakdiyye ihraç olundu. Yalnız şu 27.777.940 liradan beş milyon lirasının, yine bizim tarafımızdan burada, Almanya hükûmetine ikraz edilmesi meşrut idi, yani yirmi yedi milyon küsur liranın yalnız yirmi iki milyon küsur lirası devletin borcu olarak kalıyor, beş milyon lirası yine Almanya hükûmetine aid bulunuyordu. Bununla da Mart ibtidâ'larına kadar -yani bir iki gün evveline kadar- idare-i maslahat edildi. Bu arada yine masârif-i askeriyye tezâyüd etti, vâridât-ı devlet düştü. Bunun üzerine Almanya hükûmetiyle üç milyon lira yerine hazinenin yedine yedi milyon lira gelmesini temin edecek tarzda bir mukavele akdolundu ve bu mukavelenâme mucibince otuz iki milyon liralık daha hazine tahvilâtını Almanya hükûmeti, Düyûn-ı Umûmiyye'ye tevdî' etti.

Efendiler; bu son hazine tahvilâtının mukâbili olarak meydan-ı tedâvüle çıkarılacak olan evrâk-ı nakdiyye, 1333 senesi Ağustos nihayetine kadar olan ihtiyâcâtımızı istifaya kifâyet edeceği cihetle, o zamana kadar Almanya'dan hazine tahvilâtı suretiyle istikrâz ettiğimiz mebâliğin yekûnu yetmiş dokuz milyon liraya bâliğ olacaktır vee bu yetmiş dokuz milyon liraya altın olarak veya altın şehadetnamesi olarak istikrâz etmiş olduğumuz on bir buçuk milyon lirayı da ilâve edecek olursak, miktar 90.000.000 liraya bâliğ olur. Bazı müstacel inşaat-ı askeriyye için Almanya hükûmetinden İstanbul'da Os-

manlı lirası te'diye edilmek üzre istikrâz etmiş olduğumuzu söylediğim 2.374.000 lira da ilâve olununca borcumuz, hemân 93.000.000 liraya çıkar. Bu istikrâzât, yalnız ihtiyâcât-ı dâhiliyyemizi istifa etmeye mahsus olan istikrâzlardır. Bunun hâricinde şimendifer kumpanyalarına nakliyyat-ı askeriyye mukâbili olarak ve Almanya'daki eshâm-ı Osmaniye hâmillerinin kuponlarına, Almanya ve Avusturya'dan mübâyaa etmiş olduğumuz eşya-yı askeriyyenin te'diye-i bedelâtına mahsus olarak akdedilmiş istikrâzlar vardır. Anadolu ve Bağdad şimendiferlerinin nakliyyat-ı askeriyyesine mukâbil Almanya hükûmetinden 20.000.000 mark, istikrâz kuponlarının te'diyesi için yine Almanya hükûmetinden 17.000.000 mark, Almanya'dan vâki' olan mubâyaâtımızı te'diye etmek için yine Almanya hükûmetinden 208.000.000 mark ve nihayet son mukavele mucibince suret-i isti'mâli henüz tayin edilmemiş olmak üzere, 210.000.000 mark daha istikrâz ettik ki, bunları yekûnu 455.000.000 mark ve beher yirmi mark bir Osmanlı lirası itibâriyle 22.750.000 lira eder. Bunun hâricinde de Almanya'ya harbin bidâyetinden bugüne kadar satın alınmış olan mühimmâtın bedelâtı olmak üzere, takrîben 20 ila 25 milyon lira borcumuz vardır. Hulâsa, harbin yevm-i ilânından bugüne kadar Almanya'dan muhtelif tarzlarda gerek altın olarak, gerek hazine tahvilâtı olarak gerek mark olarak ve gerek mühimmât bedeli olarak vuku' bulan istikrâzâtımız, 142.000.000 liraya bâliğ oluyor. İşte, önümüzdeki Ağustos nihayetine kadar müttefikimizle akdettiğimiz mukavelât üzerine medyûn olduğumuz mebâliğ budur. Fakat devletin bütün borcu bundan ibâret değildir. Avusturya'dan vuku' bulan mübayâtımızı tesviye etmek için ayrıca, 240.000.000 kuronluk bir istikrâz akdetmek üzereyiz ki, bunun mukavelesi de Meclis-i Âlînize takdim olunmuştur. Bu da istikbâldeki kuron fiâtına göre 9-10 milyon liradır. Daha sonra harbin bidâyetinden beri te'diye edilemeyen istikrâzât kuponlarına mukâbil, 8.383.000 lira terâküm etmiş borcumuz vardır. Osmanlı Bankası hesâb-ı carîsine de bir buçuk milyon lira medyûnuz. İstanbul'da memurîn-i devlete tesviye edilmiş olan nısıf maaşlardan dolayı 160.000 lira, mütekâidine te'diye edilmemiş olan nısıf maaşlardan dolayı 256.000 lira, taşra mütekâidinine 300.000 lira ve taşra memurînine de -miktar-ı sahîhini söyleyemeyeceğim- takrîben 1.000.000 lira borcumuz terâküm etmiştir. Müteahhitlere şimdiye kadar Maliye Nezâreti'nde terâküm etmiş olan ve bedelleri te'diye edilmeyen i'tâ' emirleri mucibince 3.488.000 lira Harbiyye Nezâreti'nde te'diye edilmek üzere, ayrıca 614.000 lira borç terâküm etmiştir. Taşrada terâküm etmiş

olan borçlar da bunun hâricindedir. İşte efendiler, bütün bunları yekûn ettiğimiz takdîrde, hâl-i hâzırda, daha doğrusu Ağustos nihayetinde terâküm edecek borcumuz, tekâlif-i harbiyye hâric olarak ve Almanya hükûmeti hesâbına ihraç etmiş bulunduğumuz 5 milyonluk kâğıtı da tenzil ederek 165.000.000 liraya bâliğ olmaktadır. Şimdiye kadar alınan ma'lûmâta nazaran tekâlif-i harbiyyenin miktarı 7.853.000 liradır. Bunun 1.900.000 lirası, muhtelifkanunlar mucibince mahsup edilmiş 5.949.000 lira kalmıştır. Fakat benim i'tikadımca tekâlif-i harbiyyenin bu ma'lûm olan bedelâtı, ancak yekûn-ı umûmînin dörtte birine muadildir. Tekâlif-i harbiyyeyi de geniş geniş 20.000.000 lira ta'dâd edecek olursak, Ağustos nihayetinde düyûn-ı umûmiyyemizin yekûnu 180.000.000 liraya bâliğ olacaktır ki, hemân hemân otuz altı aya taksim ettiğimiz vakit şehrî 5 milyon lira demektir. İşte efendiler; bu yekûn, üç seneden beri devam eden harbin, düyûn olarak bize tahmil ettiği miktardır. Buna, muharebeden evvel mevcut olan 150.000.000 liralık borcumuzu ilâve edecek olursak, düyûn-ı umûmiyyemizin yekûnu 330.000.000 liraya bâliğ oluyor ki, bunun da tekasît-i seneviyyesi biri biri üstüne yüzde altı hesâbiyle hemân hemân 20.000.000 lirayı tecavüz eder.

Efendiler, düyûn-ı umûmiyyemizin şu hakikî ve biraz korkunç tasvirini yaptıktan sonra, müsaadenizle bir diğer meseleye nakl-i kelâm edeceğim. Bu da Almanya hükûmeti tarafından verilmiş olan hazine tahvilâtına mukâbil meydan-ı tedâvüle çıkardığımız evrâk-ı nakdiyyeye taalluk eder. Evrâk-ı nakdiyye meselesi, biliyorsunuz ki, bugün memleketimizin en büyük ve en mühim müşkilü'l-hal bir meselesi olmuştur. Bu bâbta halkımızı tenvir etmek, gerek bizim ve gerek sizin en büyük vazifelerimizden birini teşkil eder. Sözümün ibtidâ'sında arz ettiğim gibi, Almanya ve Avusturya hükûmetlerinden akdettiğimiz bir istikrâza mukâbil, meydan-ı tedâvüle 6.519.000 liralık evrâk-ı nakdiyye çıkardık. Bu 6.519.000 liranın muhtelif zamanlarda hükûmetçe hissedilen ihtiyâc üzerine, 857.000 lirasını, evrâkını iade etmek suretiyle istirdâd ettik. Bugün piyasada bâkî kalan evrâkın mukâbili olan altın, 3.552.000 lirası Almanya'da, 2.109.000 lirası Avusturya'da Düyûn-ı Umûmiyye'ye ait kasalar derûnunda mahfuzdur ve bu birinci kısım evrâkın sulhün aktinden itibâren altı ay sonra bedellerinin Düyûn-ı Umûmiyye tarafından te'diyesi meşruttur. İkinci ve üçüncü tertib istikrâzların mukâbili, yine evrâk-ı nakdiyyedir. Bu evrâk-ı nakdiyyenin de sulhün aktinden itibâren bir sene sonra te'diyesi meşruttur. Filhakika bu evrâkın mukâbili, birinci tertib evrâkın mukâbili gibi kasalarda altın olarak

mahfuz değildir. Fakat Almanya hükûmetinin, altın olmak üzere, yine tekrar ediyorum, Almanya hükûmetinin altın olmak üzere muharrer hazine tahvilâtına mukâbil bu evrâk-ı nakdiyye tedâvüle çıkarılmıştır. Yani bu 19.000.000 küsur liralık evrâka mukâbil 19.000.000 küsur liralık altın üzerine yazılmış hazine tahvilâtı yine Düyûn-ı Umumiyye'nin elinde bulunmaktadır. Sulhün aktinden bir sene sonra Almanya hükûmeti bu iki tertibten meydan-ı tedâvülde bulunacak evrâkı, İstanbul'da altın olarak te'diye etmeye mecburdur. Dördüncü tertib 27.777.940 liralık evrâk-ı nakdiyyenin mukâbilleri hazine tahvilâtı olmak üzere ve yine altın olarak muharrer bulunmak şartıyle Düyûn-ı Umûmiyye'nin elindedir. Bunların da Almanya hükûmeti, sulhün aktinden itibâren üçüncü seneden başlayacak olan beş senelik bir müddet zarfında her sene 7.200.000 lirasını itfa etmek mecbûriyyetindedir. En son yapmış olduğumuz avansa mukâbil Mart nihayetlerine doğru meydan-ı tedâvüle çıkarılmaya başlanacak olan 32.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyyenin mukâbili de yine Almanya hükûmeti tarafından sulhün akdiden itibâren sekizinci ve dokuzuncu senelerde altışar ve onuncu ve on birinci senelerde onar milyon lira olmak üzere İstanbul'da altın olarak te'diye ve itfa edilmek meşrut ve mukarrerdir. Altın şehadetnamelerini bertaraf edersek, 79.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyyemizin 11.000.000 lirasını birinci sene nihayetinde, kalan 68.000.000 lirasının üçüncü, dördüncü, beşince, altıncı ve yedince senelerde her sene 7.200.000 lirası, sekizinci ve dokuzuncu senelerde her sene 6.000.000, onuncu ve on birinci senelerde her sene onar milyon lirası te'diye edilecektir ve bu hesâb ile on ikinci senenin ibtidâ'sında meydan-ı tedâvülde evrâk-ı nakdiyye kalmayacaktır. Başka memleketlerde tedâvül eden evrâk-ı nakdiyyenin toplanması veya te'diye edilmesi için bir zaman-ı muayyen yoktur. Hattâ Almanya İmparatorluğu'nun bankası tarafından meydan-ı tedâvüle çıkarılmış olan evrâk-ı nakdiyyenin altın olarak zaman-ı tediyyesi ma'lûm ve muayyen değildir. Fransa'da muharebenin bidâyetinden beri on altı milyara bâliğ olmuş olan evrâk-ı nakdiyyenin zaman-ı tediyyesi muayyen ve ma'lûm değildir. Avusturya'da harbin bidâyetinden beri meydan-ı tedâvüle çıkarılan belki miktarı 9-10 milyar krona bâliğ olan evrâk-ı nakdiyyenin zaman-ı tediyyesi yine ma'lûm ve muayyen değildir. Hulâsa, harbe iştirâk etmiş olan devletlerin kâffesinin meydan-ı tedâvüle çıkarmış olduğu evrâk-ı nakdiyyenin ne zaman tedâvülden kaldırılacağı ve ne suretle imha ve itfa edileceği, hâl-i hâzırda meçhul bir keyfiyyettir. Memleketimiz evrâk-ı nakdiyye ile meluf

olmadığı için biz, evrâk-ı nakdiyyemizin zaman-ı itfasını kat'i olarak tayin ettirmek istedik ve Almanya hükûmetinin bu husûsa muvâfakatını temin ettik. Almanya hükûmetinin ne nâmusundan, ne haysiyetinden, ne de bu parayı kudret-i tediyyesinden şüphe etmeye hiçbir hakkımız olmadığı için sulhün akdinde itibâren muayyen olan zamanlarda azamî olarak, hattâ şimdi arz edeceğim bazı tedâbir dolayısıyle muayyen olan zamanlardan daha evvel bu evrâk-ı nakdiyyenin meydan-ı tedâvülden kaldırılacağına benim kat'i bir i'timâdım vardır. Hal böyle iken, memleketimizde ya bazı muhtekirlerin ve yahut bazı cahillerin teşvikât ve tahrikâtıyla piyasada evrâk-ı nakdiyye üzerine yapılan muâmelâtı ve evrâk-ı nakdiyyenin mübadelesinde bilâ-sebep bir elden diğer ele geçen servetleri doğrusu pek büyük hayretle pek büyük bir teessür ve ızdırab ile görüyorum ve efrâd-ı milleti bu yazık, bu sebepsiz zarardan vikaye etmek için ben bütün kuvvetimle çalışacağım gibi, sizden de aynı mesâîyi sarf etmenizi istirham edeceğim. Evet, birçok kimseler hâlâ 93 Muharebesi esnasındaki hâtırât-ı seyyi'eyi dimağlarında silmemiş olanlar, bu evrâkın da aynı netice-yi müellimeye ma'rûz olacaklarından korkuyorlar. Fakat bunlar bu iki nev'i evrâkın mâhiyyetlerini tetkik edecek olsalar zannederim ki, daha makul bir harekette bulunmuş olurlar. O zamanlar evrâk-ı nakdiyye hiçbir kontrole, hiçbir murâkabeye tâbi' olmaksızın basılıyordu. Devlet ihtiyâc gördüğü zaman makineleri işleterek istediği kadar evrâk-ı nakdiyye çıkarıyordu. Hattâ müsaade ederseniz, size o zamana ait meşhur bir menkıbe nakledeyim: O zaman sadarette bulunan zât, Maliye nâzırına, ihtiyâcâta kâfî derecede para verilmemekte olduğundan şikâyet etmiş ve Maliye Nâzırı cevaben "Yetişemiyoruz" demiş. "Nasıl yetişemiyorsunuz? Makineler işlemiyor mu?" sualine karşı da, "Evet efendim, fakat makineler yetişemiyor" cevabını vermiş! Evet, hiçbir murâkabeye tâbi' olmaksızın basılan kâğıtları tab' etmek için makineler yetişemiyordu. Fakat bugün, hâl, aynı değildir. O zaman çıkarılan kâğıtların zaman-ı tediyyesi ma'lûm ve muayyen değildi. Bunlar devletin milyonlarla açık olan bütçesine ilâve edilmiş masraflardı. Şimdi ise ahvâl, ber-akistir. Evet; bizim bugünkü bütçemiz de, o zamanki bütçemiz gibi açıktır. Fakat bu kâğıtların te'diyesi, bütçesinde açık olmayan gerek servet-i umûmiyyesi ve gerek irâd-ı milliyyesi bu harbin masrafını bâliğan mabelağ te'diyeye ve müttefiklerine karşı olan taahhüdâtını tamamen ifaya müsait olan Almanya devletinin de taht-ı temin ve tekeffülündedir. Geçende Meclis-i Â'yân'da vuku' bulan beyânâtımda azadan birisinin "Bu kâğıtların

karşılığı var mıdır?" sualine karşı, hiç karşılığı yoktur; diye cevap verişimin yanlış bir telakkiye uğramış olduğunu haber aldım. Ne sual o suretle vârid olmuştu, ne de cevabın bu suretle verilmişti. Sual eden zât, hükûmet-i 'nin Almanya'dan yapmış olduğu istikrâzâta bugünden garanti verip vermediğimizi sormuştu. Ben de, ne Almanya hükûmetinin bizden böyle bir te'minât talep ettiğini ne de bizim böyle bir te'minât vermiş olduğumuz beyân etmiştim. Bundan kâğıtların te'minâtsız olduğu neticesi istihrac edilemez. Bilakis, kâğıtların kuvvetli ve yine tekrar ediyorum ki altın olarak muharrer hazine tahvilâtından ibâret te'minâtı vardır. Şimdi efendiler; te'minât cihetini bir tarafa bırakarak, işi mantık cihetinden muhakeme etmek istiyorum. Bizim kâğıtlarımıza gerek müttefik memleketlerde ve gerek ecnebî bî-taraf memleketlerde verilen kıymeti size göstereceğim. Osmanlı kâğıtları bir aralık Almanya'da 24 mark ediyordu. Hâlbuki Osmanlı lirasının, Almanya parasına nisbeti 18,45 marktır. Yani bir Osmanlı lirası 18,45 mark etmek lâzım gelirken 24 mark ediyordu. Hâlâ bugün 20 ila 21 mark arasında temevvüç ediyor. Demek ki bugün 18,5 marka nisbetle beraber 1 Osmanlı lirasının Alman parasına tahvilinde beher lirada lâ-akall iki mark menfaat vardır. Osmanlı lirasının Avusturya parasıyla nisbeti, harbden evvel 22,5 kurondan ibâretti. Bugün bir Osmanlı lirası 34 kuron ediyor. Demek ki Avusturya parasına nisbeten Osmanlı lirasının kıymeti yüzde 50 derecesinde fazladır. Diyeceksiniz ki, bunlar da muhârib memleketlerdir, verdiğiniz bu izâhât, yalnız muhârib memleketlerin paralarının bizim paramızdan ziyade kıymetlerinin düşmüş olduğunu gösteriyor. Yakın vakitlere gelinceye kadar Osmanlı parasının muhârib olmayan İsviçre parasıyle nisbeti hemân hemân başa baştı. İki üç ay evvel vuku' bulan bazı "spekülasyon" muâmelâtı münâsebetiyle Osmanı parasının kıymeti İsviçre'ye nazaran biraz tebeddül etti. Fakat bu tebeddülü nazar-ı dikkate alarak da bir mukayese yapacağım. Bugün Osmanlı altını ile Osmanlı kâğıdı arasında yüzde yüz, yüzde iki yüz derecesinde İstanbul'da, yüzde üç yüz, yüzde dört yüz derecesinde vilayâtta fark olduğunu işitiyorum. Demek oluyor ki, bir Osmanlı altınına mukâbil İstanbul'da kâğıt olarak aşağı yukarı üç Osmanlı lirası, Halep'te Bağdad'da ve Suriye'nin ekseri cihetlerinde dört, beş Osmanlı lirası tedârik edilebiliyor. Kâğıt olarak bir Osmanlı lirasının İsviçre parası olarak kıymeti 17 franktır. Kâğıt olarak bir Osmanlı lirasının Amerika parası olarak kıymeti 3,70 dolardır. Bir Osmanlı altını beş yahut dört kâğıt lira ile mubadele edildiği takdîrde, demek oluyor ki, bir Osmanlı altınının

bizim memleketimizde mukâbili olan dört Osmanlı kâğıdıyla 15 dolar. Kezalik, bir Osmanlı alınının mukâbili olan dört Osmanlı lirasıyla 68-70 frank alacağız. O hâlde, bir Osmanlı altınına mukabil 3,5 Fransız Altını, bir Osmanlı altınına mukâbil 3 Amerikan altını alıyoruz demektir. Bunun mantık neresinde rica ederim? Bu muameleyi yapan muhtekirlerin, halkın cehaletinden istifade etmek isteyenlerin oynamak istedikleri oyunları halkımıza göstermek ve halkı irşâd etmek zamanları, zannederim ki gelmiş ve belki de geçmiştir. Halkımız bu hakikati gördükten, bu adamların bu suretle tedârik ettikleri evrâk-ı nakdiyyeden ne kadar büyük ve gayrı meşru menfaatler istihsâl ettiğini anladıktan sonra, hâlâ bu harekette devam edecek olurlarsa, memâlik-i ecnebîyyede bizim gösterdiğimizden ziyade emniyet ve i'timâda mazhar olmuş olan kâğıtlarımızı kabul etmemekte, bunu bir vasıta-i mubadele-i sahîha gibi telakki eylememekte ısrar edecek olurlarsa, cehaletlerine ve cehaletlerinden ziyade müsaadenizle birçoklarının hiyanetlerine hükmedeceğim. (Tasvip sadâları)

Kâğıdın bizim memleketimizde bu surette kıymeti tenezzül etmesini bazı kimseler, vasıta-i mübadelenin ihtiyâc olan miktardan ziyade ve yüksek bir dereceye vâsıl olduğuna atfettiler. Mübadelâtta bunun tesiri yok değildir; fakat bu tesirin zannolunduğu kadar ziyade olmadığını isbat için de huzurunuzda bazı erkâm göstereceğim. Bu erkâm ile, kablelharb memleketimizde tedâvül eden nukudun miktarı görünecek, ve harbden sonra bugüne kadar meydan-ı tedâvüle çıkarmış olduğumuz vesait-i tedâvüliyye ile de bunu mukayese edeceğiz. Bu istatistiğin sıhhate tamamen mukarin olduğunu iddia edemem; Fakat karîb olduğunu söyleyebilirim. Memleketimizde usûl-i meskûkât ıslah edildiği zamandan beri darb edilen altın, gümüş, nikel meskûkâttan bahsedeceğim.

İbtidâ, Sultan Mecid Han Hazretleri zamanında, yani 1260 senesinden 1276 senesine kadar 14.480.000 liralık altın meskûkât darb edilmiştir. Sonra Sultan Abdülaziz Han Hazretleri zamanında; yani 1277 senesinden 1292 senesine kadar 14.970.000 liralık altın meskûkât darb edildi. Hâkan-ı Sâbık zamanında 1292 senesinden 1324 senesine kadar da 16.036.000 liralık altın meskûkât darb olundu. Şevketma'ab Efendimiz Hazretlerinin taht-ı saltanata cülûslarından bugün kadar da 23.800.000 liralık altın meskûkât basıldı. Bu suretle memleketimizde şimdiye kadar darb edilen altın meskûkâtın miktarı 69.286.000 liraya bâliğ oluyor. Bunun 1.000.000 lirası, mevcut silik meskûkâtın tahvili suretiyle darb ediliği cihetle, 68.286.000

liralık altın meskûkât darb olundu demektir. Filhakika, 70 seneye karîb bir zamandan beri memleketimizde vuku'a gelen hadisât-ı muhtelife ihtilâlât, muharebât, arazi zıya'ı gibi ahvâl neticesi olarak bu 86.286.000 liralık altının pek çok metehassıslar tarafından yapılan hesâba nazaran 20-30 milyon lirası zâyi' oldu, mücevherâta kalb edildi veyahut kaybettiğimiz memleketlerde kaldı.

Şu suretle harbin ilânından evvel memleketimizde tedâvül eden, tedâvül değil, memleketimizde mevcut olan altın meskûkâtın miktarı 40.000.000 lira kadar tahmin edilebiliyordu. Bu 40.000.000 liranın kâffesi tedâvülde değildi. 10-12 milyonunun saklanmış olduğunu farz edecek olursak, tedâvülde 28-30 milyon liralık kadar altın para vardı; demektir.

Gümüş meskûkâta gelince: Sultan Mecid Han Hazretleri zamanında 3.865.000 liralık, Sultan Aziz Han Hazretleri zamanında 3.208.000 liralık, Han-ı Sâbık zamanında 3.729.000 liralık, Şevketma'ab Efendimiz Hazretlerinin cülûslarından bugüne kadar da 1.375.000 liralık gümüş meskûkât darb edilmiştir. Bu suretle darb edilen gümüş meskûkâtın miktarı 13.177.000 liraya bâliğ oluyor. Bunun da 2,5 milyon lirası silik meskûkâtı tekrar izabe etmek suretiyle darb edilmiş olduğu için 10.677.000 liralık gümüş meskûkât darb olunmuştur; diyebiliriz. Gümüş meskûkâtın tâli'i, altın meskûkâtın tâli'ine makis olamaz. Gümüş meskûkât, hattâ kaybettiğimiz memleketlerde bile kalmayarak, oradan yine bize hicret etti. Bu suretle bundan eksilen miktar, altın meskûkâttan eksilen miktara nisbetle çok cüz'idir. Şimdiye kadar meseleyi tetkik eden mütehassısların hesâbâtı ve üç, beş sene evvel Maliye Nezâreti'nde meskûkâtın ıslahı için teşkil ettiğim komisyonda yapılan tetebbuât ve tedkikât tedâvülde 8.000.000 liralık gümüş meskûkât olduğu neticesini verdi. Bundan mada, tedâvülde 957.000 liralık nikel meskûkât ve basılmış olan 5.000.000 liralık altılık, kara beşlik ve metelikten bakiye 1.200.000 liralık da battal dediğimiz meskûkât vardı. Hulasa, harbin ilânından evvel memleketimiz dâhilinde mevcut olan meskûkât-ı muhtelifenin miktarını 50.000.000 lira kadar, tedâvül eden meskûkât miktarını da 38-40 milyon lira kadar tahmin edersek büyük bir hata etmemiş oluruz, zannederim.

Efendiler, Harb-ı Umûmî ilân edilir edilmez meskûkât piyasadan çekilmeye, biz harbe girdikten yedi, sekiz ay sonra da artık nakd-i madenîden hiç eser görünmemeye başladı. Bu, taaccüb edilecek bir hâl değildi. Bizim gibi henüz ahvâl ve vakayi-i iktisadiyyeye tamamiyle vâkıf olmayan memleketlerde değil, bizden daha çok müte-

rakki olan yerlerde de, aynı hâl zuhûr etti. Habin ilânından bir ay geçmeden Fransa'da, ne paytahtda ve ne de vilayâtda bir tek madenî paranın görülmemesinden şikâyet ediliyordu. Belediyeler, ticaret odaları bile şehirlerde vasıta-i tedâvüliyye fıkdanından nâşî bir franklık kâğıt paralar çıkarmak mecbûriyyetinde bulundular. Harb zamanı emniyetsizlik, itimâdsızlık zamanı demektir. Böyle buhran devirlerinde ahâlî mevcut vesait-i mübadeleyi hattâ altın, gümüş ve bakır arasında hiçbir fark hesâb etmemek hatasını yaparak gömmek, saklamak, tedâvülden kaldırmak tarîkini ihtiyar eder. Bizim memleketimizde de aynen bu hâl vâki' oldu. Vesait-i tedâvüliyye nedret peyda eylediğinden -tahattur edersiniz ki- memlekette hiçbir suretle nakit ile muamele yapmak imkânı kalmamıştı ve bunun neticesi olarak da hükûmet, birtakım tedâbir ve vesait-i ihtiyatiyyeye müracaata mecbur kalmıştı. Sonra kâğıtlar yavaş yavaş piyasaya gelmeye başladı. Yalnız altın şehadetnamesi dediğimiz evrâk-ı nakdiyyenin tedâvül ettiği esnada değil, mukâbili altın olarak depo edilmiş olmayan evrâkın ihracından sonra da kâğıt ile altın arasında hiçbir fark gözetilmiyor, herkes kâğıtları alıp kullanıyordu. Mevcut kâğıtlara yeni kâğıtlar ilâve edildi. Fakat bu ilâvelerin yekûnu hâlâ bugün altın şahadetnamelerinden sarf-ı nazar 46.000.000 lira raddesindedir. Demek ki, bugün meydan-ı tedâvülde mevcut olan evrâk-ı nakdiyye, harbden evvel mevcut olan nukud-ı madeniyyeye hemân hemân muadildir. Demek ki meydan-ı tedâvüle çıkarılan evrâk-ı nakdiyyenin kesret-i miktarının piyasa üzerinde şu gördüğümüz yüzde iki, üç yüz nisbetinde bir tahavvül husûle getirdiğini kabul etmek doğru olamaz. Evet, teslim ederim ki kâğıt başka, altın başka şeydir. Fakat meydan-ı tedâvülde lüzûmundan fazla altın bulunacak olsa, zanneder misiniz ki yine eşyanın fiâtında bir tesir hâsıl olmaz? Halkın altına gösterdiği emniyet başka, kâğıda gösterdiği emniyet başka olmakla beraber, altının miktarının dahi ihtiyâcât-ı tedâvüliyyeden fazla olması, piyasada kâğıdın fazla olmasının tevlîd ettiği neticeyi tevlîd eder. Amerika'ya bakınız; Amerika harbden evvel bazı seneler idhâlâtının ihrâcâtından fazla olan miktarını tesviye etmek için Avrupa'ya altın göndermek mecbûriyyetinde idi. Harbin ilânından beri Avrupa'nın bütün altınları Amerika'ya hücum etti. Harbden evvel mevcut olan 6 milyar altına mukâbil Amerika hazinesinde 15-16 milyar kıymetinde altın terâküm etti. Bu kadar altının terâkümü fiâtlarda azim bir tereffu' husûle getirmeye başladı. Amerikalılar, eşyanın fiâtında vuku'a gelen bu azim tahavvülden dolayı şikâyete başladılar. Diğer taraftan

İngilizler, Fransızlar da kendi altınlarını göndermemek için Amerika'da yüksek faizli istikrâzlar yaparak oradaki mubâyaâtlarını bu istikrâzlar hâsıllarıyle te'diye etmeye başladılar.

Efendiler; ne altın, ne kâğıt, hadd-i zâtında ne yenir, ne içilir. Bunların her ikisinin de kıymeti arızîdir, insanların, onlara verdiği kıymet bir kıymet-i izafiyyedir. Filvâki' altının bir kıymet-i asliyyesi de vardır; çünkü mücevher yapılır. Kâğıtın bir kıymet-i zâtiyyesi yoktur, hattâ duvar kaplamaya bile yaramaz. Fakat altının bugünkü kıymeti, mücevher imâline mahsus olan kıymet-i asliyyesinden farklı bir şeydir. Bugün bütün milletler ittifak edip de altını nakit olarak kullanmaktan sarf-ı nazar etmiş olsalar zanneder misiniz ki, altın bugünkü kıymetini muhafaza edecektir? Kat'iyyen edemez. Bir memlekette ihtiyâcât-ı tedâvüliyyenin icâb ettiği miktardan fazla altın bulunması aranılır, istenilir bir şey değildir. Meydan-ı tedâvülde bulunan kâğıtlarımızın bugünkü miktarının fiâtlarda husûle gelen tereffu'a bâdî olmayacağını anlatmak isterken bu izâhâtı da istitrâden arz ettim. Evet; ihtimâl ki Ağustostan sonra harb devam ettiği takdîrde, bu kâğıtlara 30-40 milyon daha ilâve ettiğimiz vakit eşyanın fiâtında şimdikinden fazla bir galâ' vücûde gelecektir. Bunu kabul ederim; çünkü bir hâl-i zarurînin tevlîd ettiği bir neticedir. Fakat benim kabul etmediğim bir şey varsa, o da kâğıtla altın para arasındaki fark-ı kıymetdir. Men' edilmek lâzım gelen fenalık, budur. Evrâkın miktarını tezyid etmemeye gelince o da mühim bir noktadır. Müttefik ve muhasım devletler hattâ bugün hepsinden zengin olan Amerika devleti de harbe girip de, bütün ihtiyâcâtını her zaman yeniden darb edeceği altınlarla, her zaman yeniden meydan-ı tedâvüle çıkaracağı evrâk-ı nakdiyye ile istifa etmek isterse, bunun neticesi ne olur? Bugüne kadar İngiltere'nin masrafı 100 milyar frangı tecavüz etmiştir. Eğer İngiltere'de bu 100 milyar frank için evrâk-ı nakdiyye çıkarılmış olsaydı; Fransa'da masârif-i umûmiyyenin bâliğ olduğu, 60 milyar frank, makinelerde evrâk-ı nakdiyye tab' edilerek istihsâl edilmiş olsaydı; Almanya bugüne kadar yapmış olduğu 60 milyar istikrâzı akdetmeyip de, her defa ihtiyâcında yeniden kâğıt basmak mecbûriyyetinde bulunsaydı; o memleketlerde idame-i hayat kabil olamayacaktı. Fakat onlar öyle yapmıyorlar. Onlar her altı ayda veya senede bir ihtiyâclarını, milletin hissiyyat-ı vataniyyesine müracaat ederek akd ettikleri istikrâzlarla istifa ediyorlar ve bir defa meydan-ı tedâvüle çıkarılan kâğıtlar, birçok ameliyyat-ı muhtelifede istimâl ediliyor. Almanya'nın harbden beri meydan-ı tedâvüle çıkardığı kâğıtların yekûnu taht-ı istilasında bulunan memleketler

Belçika ve Lehistan dahi dâhil olduğu hâlde 8-8,5 milyarı tecavüz etmiyor. Hâlbuki 60 milyar sarf ve istihlâk etmiştir. Fakat bunu milletine medyûn bulunmuştur. Meydan-ı tedâvülde bulunan kâğıtlardan Devlet yalnız iki istikrâz arasındaki zaman için İmparatorluk Bankası'ndan avans almak suretiyle istifade ediyor. Fakat biz, maatteessüf bu hâlde değiliz. Bizim memleketimiz -hakikati söyleyelim- bu gibi şeylere alışmamıştır. Hükûmet yarın bir istikrâz-ı dâhiliyyeye müracaat etse buna alacağı cevabın ne olacağını kestirmekten bendeniz acizim; sizler onu kestiriyorsanız söyleyiniz. İşte bundan dolayı her def'a ihtiyâcımızda yeniden evrâk-ı nakdiyye çıkarmak mecbûriyyetinde kalıyoruz ve bundan dolayıdır ki harb daha uzun müddet devam edecek olursa tekrar ihraç edeceğimiz evrâkı piyasanın bel' eylemesi müşkül olacaktır.

Efendiler, bir başka itiraz daha işitiyorum; o da gizli kalmasın. Diyorlar ki bu kâğıtların bedelâtı te'diye edilecektir. Almanya hükûmetinin, imzasına riayet ederek bütün bu kâğıtların bedelâtını te'diye edeceğine bizim kanaatimiz vardır; fakat bütün bunlar Almanya'nın galip gelmesiyle meşrut ve mukayyettir. Bu itirazı ben anlamıyorum. Almanya'nın galip gelmesiyle meşrut ve mukayyettir; demek ne demektir? Harbin bugüne kadar Almanya için tevlîd ettiği netâyic mâlumdur. Almanya'nın ve mensup olduğumuz manzume-i ittifakıyyenin bu harbden mağlup olarak çıkması endişesini zihnimize bile getirmek istemem. (Şiddetli alkışlar) Hattâ daha ileriye gidiyorum ve böyle bir endişe ile zihinleri işgal edenlere sorarım: Maazallah böyle bir ihtimâl-i vahim hâsıl olacak olursa, o zaman düşüneceğimiz şey cebimizde bulunacak 3, 5 altından ibâret mi olacak? (Alkışlar) Bu gibiler, bugün kaybettiğimiz memleketlerde kalan kardeşlerimizin, düşman istilasında bulunan yerlerde yaşayan eski Osmanıların bugün nasıl zucret ve sefalet içinde olduklarını duymuyorlar mı? Bunları duyduktan sonra artık mağlubiyet hâlini düşünmek ve böyle zayıf, böyle mantıksız bir ihtimâle karşı ceplerimizdeki beş on altını muhafazaya kalkışmak, zannederim ki, vatana karşı en büyük bir hiyanet ve ihanettir (Alkışlar, bravo sadaları)

Efendiler, evrâk-ı nakdiyyemizin Almanya hükûmeti tarafından altın olarak te'diye edilmesi meşrut ve mukayyet olduğunu söyledim. Âhiren yapmış olduğumuz i'tilafname ve mukavelelerde daha başka menâfi de istihsâl ettik. Muharebeden sonra devletimiz, ecnebî devletlerle dost, düşman, müttefik, bî-taraf bütün memleketlerle münâsebât-ı iktisadiyyede bulunacaktır. Harbin icâb ettiği kapalı hudutlar harb kalktıktan sonra kalmayacak, memleketimize me-

mâlik-i ecnebîyyeden birçok idhâlât vuku' bulacak. Buna mukâbil bizim de ihrâcâtımız olacaktır. Biz şimdiye kadar daima idhâlâtı ihrâcâtından fazla bir memleket olduğumuz için muvazenet-i iktisadiyye dolayısıyle ecânibe medyûn olmuşuzdur. Diğer taraftan, şimdiye kadar memâlik-i ecnebîyyeden akd etmiş olduğumuz istikrâzların faiz ve res'ülmâl mürettebât-ı seneviyyesi olarak her sene memâlik-i ecnebîyyeye sekiz, dokuz milyon lira raddesinde bir meblağ göndermek mecbûriyyetinde idik. Bu mecbûriyyet, ba'de-l-harb bizim karşımıza bir kambiyo meselesi ihdâs edecektir. Kambiyo meselesi ihdâs etmek demek, ba'de-l-harb dahi eşyanın fiâtı meselesi ihdâs edilmek demektir. Eşyanın fiâtı meselesi ihdâs edilmek demek, bilâ-istisna bütün efrâd-ı milletin alâkadâr olduğu bir meselenin tehaddüs etmesi demektir. Bunun için Almanya hükûmetiyle âhiren akdettiğimiz mukavelede bu meseleyi mevzu' bahs ettim. Tabii bugün bizimle düşman olup yarın münâsebât-ı ticariyyeye girişecek olan memleketler için bir şey yapamayız. Onlar için ba'de-l-harb başka kuyud, başka tahdidât vaz' edeceğiz. Müsaade etmeyeceğiz ki, esâsen istikrâzât mürettebât-ı seneviyyesinden dolayı medyûn olduğumuz mebâliğa zamîmeten idhâlâttan bilhassa ziynete müteallik idhâlâttan dolayı da onlara külliyetli bir meblağ medyûn olalım ve bunun neticesi olmak üzere de Osmanlı liralarının kıymeti o memleketin paralarına nisbeten yüzde elli, altmış raddesinde tenezzüle uğrasın. Şimdilik ona karşı yapılacak bir şey yoktur. Binâ'enaleyh ondan bahsetmeyeceğim. Fakat ba'de-l-harb münâsebâtımızın kısm-ı azâmı Almanya ile olacaktır. Almanya'dan buraya birçok idhâlât vuku' bulacak ve bizim de Almanya'ya bittabii ihrâcâtımız olacaktır. Mümkündür ki bir sene, Almanya'dan bize vuku' bulacak idhâlâtın miktarı Almanya'nın her sene bize te'diye etmeyi taahhüd ettiği evrâk-ı nakdiyye bedelâtına müsâvî veya ondan dûn ya da ondan efzûn olsun. Farz edelim ki, harbi ta'kib eden üçüncü senede -ki o sene 7.200.000 liralık evrâk-ı nakdiyye meydan-ı tedâvülden kaldırılacaktır- biz Almanya'dan 7.200.000 liralık eşya getirmişiz. Kezâlik farz edelim ki, o sene Almanya'da 4.000.000 liralık eşya getirdik ve yine farz edelim ki, o sene Almanya'dan 10.000.000 liralık eşya getirdik. Almanya'nın burada te'diye etmeye mecbur olduğu 7.200.000 liralık evrâk-ı nakdiyyeye mukâbil biz Almanya'ya 7.200.000 liralık emtia bedeli burçlu olacak olursak, tabiidir ki, burada bulunan bir kısım tüccar, 7.200.000 liralık evrâk-ı nakdiyye toplayıp borcuna mukâbil Almanya'da bulunan tüccara verecektir. Bunu, muâmelât-ı ticariyye ile mütevaggıl olanlar bilirler, ya o 7.200.000 liralık evrâk-ı

nakdiyyeyi aynen verecektir, yahut 7.200.000 liralık evrâk-ı nakdiyyenin mukâbili olarak Alman parası tedârik edip Almanya'daki tüccara verecektir. Bu takdîrde Almanya'daki tüccara 7.200.000 liralık eşyaya mukâbil 7.200.000 liralık evrâk-ı nakdiyye aynen gönderilecek olursa, demek ki, Almanya, o sene bizde itfa edeceği 7.200.000 liralık kâğıdı toplamış, bunları Düyûn-ı Umûmiyye'ye götürüp teslim eylemek hakkını iktisâb eylemiştir. Bu suretle meydan-ı tedâvülden 7.200.000 liralık evrâk-ı nakdiyye çekilmiş olacaktır. Bununla memleket, bir şey zâyi' etmiş olmuyor. 7.200.000 liralık kâğıdımız itfa edilmiş olacak, ona mukâbil memlekete 7.200.000 liralık Alman emtiası girmiş olacaktır. Eğer bu ticareti istihlâk için yapmayıp da hele istihsâl için yapacak olursak, büyük kâr etmiş oluruz. Gelen mevaddı fabrikalarda, imâlâthanelerde, ziraatımızda kullanacak alât ve edevât, makineler, gübreler vesaire olarak intihab edecek olursak, bunlar mevadd-ı istihsâliyye olacak, memleketimizin servetini tezyide hizmet edecektir. Mevadd-ı istihlâkıyye olarak getirmişsek sarf ve istihlâk etmiş olacağız. Onun da mes'uliyeti bize aittir. Eğer evrâk-ı nakdiyyemiz olmayıp da altınımız olsaydı eşya ve emtia mukâbili olarak altınları göndermiş olsaydık, yine aynı netice karşısında bulunacaktır. Fakat böyle bir hâl karşısında dahi -yani itfa edilecek miktar-ı senevî ile Almanya'ya mecbur olduğumuz miktar-ı senevînin müsâvî olması takdîrinde- Almanya hükûmetini bize yine bir miktar altın göndermeye mecbur etmek için âhiren yaptığımız mukaveleye bir kayıt ilâve ettik. Dedik ki, hattâ Türkiye tüccarı Almanya'ya bir senede 7.200.000 lira medyûn olacak olsa dahi, Almanya hükûmeti her sene lâ-akall 3.500.000 lira altını Türkiye'ye göndermeye mecbur olacaktır. Yani Almanya ile hiçbir santim ticaretimiz yoksa, Alman hükûmeti 7.200.000 liralık altını Türkiye'ye gönderecektir. Almanya ile 7.200.000 liralık ticaretimiz olduğu hâlde Almanya hükûmeti, gelecek senelere mahsûben 3.500.000 lira altını yine Türkiye'ye gönderecektir. Almanya ile 7.200.000 liradan noksan ticaretemiz olduğu takdîrde aradaki farkı, yine altın ile te'diye ve tazmîn edecektir. Almanya ile 10.000.000 lira ticaretimiz olduğu takdîrde Almanya senevî 7.200.000 lira itfa etmeyi taahhüd etmiş iken aradaki 2.800.000 lira için de kâğıtlarımızı borcumuza mukâbil başa baş olarak kabul etmeyi taahhüd eylemiştir. Yani bu suretle muharebeden sonra Almanya'yla ticaretimiz yüksek bir miktara dahi bâliğ olacak olsa, Osmanlı kâğıdının Alman parasına nazaran kıymetten düşmesi imkânı ref' edilmiştir. Muharebeden sonra nasıl bir hâl karşısında bulunursak bulu-

nalım, behemehâl bir Osmanlı lirası lâ-akall 18,45 mark edecektir. Hattâ bundan fazla etmesi ihtimâli vardır, noksan etmesi ihtimâli yoktur. Bundan maada efendiler, Almanya'da tedâvül-i mecburî devam ettiği müddetçe Almanya ile senevî ticaretimiz 7.200.000 lirayı geçmese dahi bu miktar ile 10.000.000 lira arasındaki fark yani 2.800.000 liralık evrâk-ı nakdiyyeyi hükûmet-i , eşhâsın hesâbına toplayıp Almanya'ya göndermeye ve Almanya parası olarak eşhâsın hesâblarına geçirmeye salahiyettardır. Bu suretle görüyorsunuz ki, erbâb-ı ticaret için, ba'de-l-harb Almanya ile muâmelât-ı ticariyyede bulunacaklar için, Osmanlı parasının Alman parasından dûn olmasını men' etmek suretiyle pek büyük bir menfaat istihsâl edilmiştir. Zannederim ki, evrâk-ı nakdiyyemiz hakkındaki bu izâhât, hepimizi tatmin etmeye kâfîdir. Eğer müzakerenin sonunda başka bir matlabınız varsa, onu da is'af etmeye müheyyayım.

Almanya'dan istikrâz etmiş olduğumuz mebâliğ, arz ettiğim gibi ya mark olarak Almanya'da peşinen te'diye edilmiş kısımdır yahut hazine tahvilâtı olarak müecceldir. Almanya'dan mark olarak aldığımız paraların yüzde 6 faizi vardır. Bu yüzde 6 faiz, markları aldığımız günden beri işlemektedir. Almanya'dan hazine tahvilâtı olarak aldığımız mebâliğin hâlen faizi yoktur. Almanya hükûmeti, meydan-ı tedâvülde bulunan evrâk-ı nakdiyyeyi, te'diye edeceği zamandan itibâren bizim hesâbımıza faiz yürüyecektir. O vakte kadar bu sermayeleri faizsiz olarak isti'mâl ediyoruz demektir. Almanya'dan ikinci, üçüncü, dördüncü tertib Hazine tahvilâtıyla istikrâz etmiş olduğumuz mebâliği biz Almanya'ya sulhün akdinden itibâren sekizinci senede, beşinci tertib evrâk-ı nakdiyyenin mukâbillerini de on ikinci senede te'diye edeceğiz yahut bunları uzun vadeli bir istikrâza kalb eyleyeceğiz. Ve ümîd ederim ki, yakında yapacağımız bir i'tilaf ile on iki sene vadeyi alelumûm evrâk-ı nakdiyye için kabul ettireceğiz. Bunu da istihsâl edebilirsek -daha başka şeyler istihsâl edebileceğimizi de ümîd ederiz- harbin hitâmından itibâren hiç olmazsa on iki sene müsterih yaşamak ve bir bütçe yapmak ihtimâli hâsıl olmuş olacaktır.

İşte efendiler; evrâk-ı nakdiyye hakkındaki izâhâtı burada bırakarak şimdi de bütçemiz için birkaç söz arz edeceğim. Hamid Beyefendi, Encümenin bütçe hakkındaki mütâlaatını arz ettiler. Kendileriyle iki buçuk sene beraber çalıştığımız için kendi nokta-i nazarlarıyla benim nokta-i nazarım arasında bir tehâlüf olmadığını pekâlâ bilirler. Fakat onu resmen kürsüden de tekrar etmekle ayrıca iftihâr hissederim. Buyurdukları şeylerin hepsi, inşallah, gelecek

sene de nazar-ı dikkate alınacaktır ve gelecek sene bütçe müzakeresi esnasında tarafınızdan bu gibi şikâyetler dermiyân edilemeyeceğini ben de kaviyyen ümîd ederim ("İnşallah" sadâları) Bütçemiz, efendiler, hakikaten müthiş ve korkunç bi rakama bâliğ olmuştur. Düyûn-ı umûmiyyemizin yekûnundaki korkunçluk ile bütçemiz yekûnundaki korkunçluk yekdiğeri ile müsabaka ediyorlar; dersem hata etmiş olmam. Bu sene bütçesi, 82, 83 milyon lira bir masrafla kapandı. Gelecek sene bütçesinin de bundan noksan olacağını da zannetmiyorum. Filvâki' bugün Meclis-i Âlînize takdim edilen bütçe 46 milyon lira masrafı ve 23 milyon lira vâridâtı gösteriyor. Bütçede her şeyden evvel saffet ve samîmiyyet aramış olduğunuz için ben kemâl-i teessüfle diyeceğim ki, ne 23 milyon lira vâridâta ve ne de 46 milyon lira masrafa inanıyorum. Meclisin müctemi' bulunmadığı zamanda tahsîsât-ı fevkalâde ve munzamme almayacağım için bu sene zarfında birçok umûr hakkında alınmış olan tahsîsât-ı munzamme veya fevkalâdeyi bu bütçeye ilâve etmek lâzım geliyor. Muînsizler için bütçede yalnız 1.000.000 lira konmuş, hâlbuki bu sene takrîben 5.000.000 lira sarf olundu. Bütçenin esna-yı müzakeresinde 3.800.000 lirayı zammetmenizi teklif edeceğim. İskân-ı muhâcirîn için bütçeye 500.000 lira konmuş; hâlbuki bu sene bir buçuk milyon lira masraf olmuş, onun da bütçeye ilâvesini teklif edeceğim. Mükellefiyyet-i ziraiyye için kabul etmiş olduğumuz kanun mucibince yine bütçeye 930.000 lira zammetmenizi teklif edeceğim. Bunları zammettiğimiz takdîrde, gelecek senenin bütçesi 46 milyon lira değil 52 milyon lira olacaktır. 52 milyon lira masrafa mukâbil 23 milyon lira vâridât-ı muhammene vardır. 23 milyon vâridâtta tamamen meşkuk bir kalem vardır ki, gümrük vâridâtıdır. Gümrük vâridâtı bugün artık senenin nısfı harb ile nısfı sulh ile geçeceğine nazaran konmuş zannediyorum. Çünki bu sene ancak 750.000 lira vâridât olduğu hâlde, gelecek sene için 2.750.000 lira vaz' edilmiştir. 2.000.000 lirayı bir kalem olarak tayy etmekliğiniz lâzım geliyor ve 23 milyon lira vâridât da 21 milyona tenezzül ediyor. Günden güne miktarı artan, 331 senesinde 2.361.000 liradan ibâret iken 332 senesinde 3.908.000 liraya bâliğ olan askerî tekaütleri için de bu sene ne ilâve edileceğini bilmiyorum. Şimdiye kadar eğer aldanmıyorsam Tekaüt Sandığı'ndan maaş alanların miktarı 140 bine bâliğ olmuştur ve zannederim ki, maluliyetlerinden dolayı tekaüt edilenlerin yahut vefatlarından dolayı eytâm ve erâmiline maaş tahsis edilmesi lâzım gelenlerin ancak yüzde onunun muamele-i lâzımesi yapılabilmiştir. Bunun yüzde on beş, yirmi, yirmi beşi de

daha bu sene ilâve edilecektir. Bundan dolayı bu sene için bir, bir buçuk milyon lira ilâve edersek yekûn 54 milyona bâliğ olur. Vâridâtımız da, arz etiğim gibi 21 milyon liradan ibârettir ki, arada ordunun ihtiyâcât-ı fevkalâdesi için iktiza eden mebâliğ dâhil olmadığı hâlde 34 milyon lira bir açık var demektir. İşte bütçemizin de hâl-i hâzırı budur. Bunlar, efendiler; ne düyûn-ı umûmiyyemizin yekûn-ı mahûfu, ne de bütçemizin bu erkâm-ı müthişesi sükûnet ve teselli verecek şeyler değildir. Bugünün ma'lûm ve muayyen bütçesini bertaraf ederek yarının, ferdâ-yı sulhün bütçesine imâle-i nazar edecek olursak ne göreceğiz? Ba'de-l-harb bütçemizin masraf yekûnu ne olacaktır? Vâridât-ı muhtemeli neden ibâret bulunacaktır? Huzurunuzda bu makeyeseyi de yapmak isterim ki âtînin ne suretle tecelli ve tezâhür edeceği hakkında bir fikir peyda olsun. Acaba bugünkü bütçede, harbden sonra silinecek olan miktarlar nedir? Bütçenin ne miktarı masârif-i daime, ne miktarı mesârif-i muvakkatedir? Muînsizlere verilen 5.000.000 lira harbden sonraki eyyam ve şühûrda değilse de bir müddet sonra bittabii bütçemizde yer bulamayacaktır. Bunlardan icâb edenleri yalnız eytâm ve erâmil maâşâtı tahsis edilecektir. Muînsiz maâşâtı, askerin terhisini müteakip bütçemizden silinecektir. İskân-ı muhâcirîn için verilen 2.000.000 lira bütçemizde herhalde bu kadar azim bir miktarda olarak yer bulmayacaktır. Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu'nun mahall-i tatbiki kalmayacağı için ona mahsus olan tahsîsât da bütçemizden kaldırılacaktır. Yüzde beş faizli hazine tahvilâtının 2.145.000 liralık tahsîsâtı da bu hazine tahvilâtının res'ülmâli bu sene tamamen itfa edileceği için tayy olunacaktır. Askerî demiryollarına verilen 3.170.000 lira tahsîsât da herhalde bu şekilde bu miktarda kalmayacaktır. Binâ'enaleyh, muharebeden sonra, bu bütçede hiç olmazsa 10, 11 milyon lira kadar tenzilât yapılabilecektir. 52.000.000 liralık bütçe bu suretle 40, 41 milyon liraya tenezzül edecektir. Fakat Harbiyye Nezâreti'nin ancak, 6.000.000 liralık ve Bahriyye Nezâreti'nin de bugünkü kadar tahsîsâtı bulunmak ve memlekette ıslah ve imar nâmına hiçbir masraf edilmemek üzere yani mutad olan hayatı sürmek şartı ile ve muharebe zamanında akd etmiş olduğumuz düyûnun itfa-yı faiz ve res'ülmâli için bir karşılığı muhtevî olmamak üzere ba'de-l-harb bütçemiz 40 milyon lira raddesinde olacaktır.

Vâridâtımıza gelince: Vâridâtımızın harbi ta'kiben epeyce tezâyüd edeceğine kanaat edenlerdenim. Filhakika memleketimizde zuhûr eden birçok ahvâl, hadisât-ı fevkalâde, harb, harbde zâyi' ettiğimiz insanlar, muhâceret dolayısıyle zâyi' olan nüfuslar vesaire

dolayısıyle memlekette müstahsillerin ve müstehliklerin miktarı tenezzül etmiştir. Müstahsillerin ve müstehliklerin tenâkus-ı miktarı, istihsâlât ve istihlâkâtın dahi tenâkusunu mucib olacaktır. İstihsâlât ve istihlâkâtın tenâkusu da devletin istihsâlât ve istihlâkât üzerine mevzu olan vâridâtı üzerinde tenâkus husûle getirir. Binâ'enaleyh, harbden sonra her şeyin alâ hâlini kaldığını farz edecek olursak, harbden evvelki bütçedeki yekûnu bulamayacağız. Evet, harbden mukaddem 30.000.000 dan ibâret olan vâridâtımızın 2, 3 milyonunu bu ahvâl-i muhtelifenin tesirâtından dolayı tenzil etmekliğimiz lâzım gelir. Yani 26, 27 milyon lira bir vâridât tutabileceğimizi zannediyorum. Fakat buna mukâbil harbi ta'kib eden senelerde memleketimizde mevcud stokların kâmilen bitmesi hasebiyle ne kadar tahdid, ne kadar takyid etsek bile Avrupa'dan zarurî olarak idhal edilecek eşya miktarının muharebeden evvelki miktara nisbetle hiç olmazsa bir kaç sene müddetle fazla olması gümrük vâridâtımızda, galâ'-i fiât da a'şâr vâridâtımızda oldukça mühim tezâyüdler vücûde getirecekdir ve bu tezâyüdleri de 4, 5 milyon lira raddesinde tahmin edersek yine hata etmemiş oluruz. Sonra efendiler, şimdiden ve ba'de-l-harb ihdâs edeceğimiz vergiler vardır. Buna bilhassa nazar-ı dikkatinizi celb etmek isterim. Bugün harb eden devletlerin bilâ-istisna hepsi muharebeye rağmen değil yalnız harbden mütevellid temettuât-ı fevkalâde, temettuât-ı fâhişe üzerine, diğer birçok mevadd üzerine dahi muhtelif rüsûm ve tekâlif tarh eylemişlerdir. Ve muharebenin icâb ettiği masârifin bir kısmını istikrâzât ile tedârik ettikleri gibi, bir kısm-ı mühimmini de yeniden tarh ettikleri tekâlif ile istifa ediyorlar. Hele akdettikleri istikrâzâtın te'diye-i mürettebât-ı seneviyyesine mahsus olan mebâliği vergi suretiyle tahsil etmeyi gayet ciddi bir surette düşünüyorlar. Fransa'da, zannederim 1.000.000.000 franga yakın, Almanya'da 1.500.000.000 marka yakın vergi tarh edilmiştir. İngiltere'de tarh edilen vergilerin miktarı, zannediyorum ki, 300.000.000 İngiliz lirasına bâliğ olmuştur. Her memleket, harbe rağmen hem fevkalâde temettuât üzerine, hemde husûsât-ı saire üzerine yeni vergiler tarh etmek mecbûriyyetindedir. Biz de mademki bilhassa harbden sonra yaşamak için lâzım gelen menâbi'i tedârik etmek zaruretindeyiz, aynı suretle hareket etmeliyiz. Bu vergileri dahi iki kısma ayırıyorum: Bir kısmını, Meclis-i Âlînizin vermiş olduğu salâhiyyete istinaden derhal vesait ve tedbirini düşünüp ta'kib edeceğim. Muvazene-i Umûmiyye lâyiha-i kanuniyyesinin esna-i müzakeresinde göreceğiniz üzere muhtelif mevadd ve eşya üzerine rüsûm-ı istihlâkıyye tarh etmeye hükûmete mezu-

niyet veriyorsunuz. Meclis'in ilk ictima'ında buna dair kararnameleri li-ecl-it-tasdik arz olunmak şartıyle bu mevadd-ı istihlâkiyye üzerine derhal tedkikât-ı lâzıme icra edip, lâzım gelen rüsûmu tarh etmek tasavvurundayız. Bununla ne miktar hâsılât alabileceğimizi bilmiyorum. Fakat herhalde memleketin alıvâl-i hâzırasını nazar-ı dikkate alarak pek fâhiş rüsûm tarht etmeyeceğimizden nâşî, şimdilik lâ-akall iki milyon lira kadar vâridât temin edeceğimizi tahmin ediyorum. Eğer harb uzun müddet devam edecek olursa, esna-yı harbde, harb uzun müddet devam etmeyecek olursa ba'de-l-harb derhal tatbik edilmek üzere harb esnasında birçok kimselerin kazanmış oldukları temettüat-ı fâhişe üzerine de bir vergi tarh etmek lâzım gelecektir. (Pek doğru sesleri) Efendiler, kazanç ne şekilde olursa olsun, esbâb ve vesaiti meşru' olmak şartıyla meşrudur. Zannetmeyiniz ki, harb esnasında para kazanlara karşı bir husumetim var, bilakis, gerek sulh ve gerek harb esnasında memleketin servet-i umûmiyyesinin tezyidine medâr olmak üzere para kazananları en ziyade takdîr edenlerdenim ve onların kazançlarını tezyid etmek için de kendilerine müzâheret ve muavenetten geri durmam. Her türlü haklarını bey ü şira edecekleri her türlü mevadd üzerinde hukuk-ı tasarrufiyye ve temellükiyyelerini, kendilerinin hiçbir suretle ızrar edilmemelerini temin eylemeye çalışırım. Fakat kendilerinden de ona mukâbil Hazine-i Maliye için fedakârlık talep etmeye zannederim hakkım vardır. (Alkış) Ve bunu şimdiye kadar harbde bulunan memleketlerin kâffesi yapmıştır. Biz de bu muameleyi yapmakla istisna yapacak değiliz. Teslim ederim ki, bizim memlekette bunu tatbik etmek, başka memleketlere nisbetle biraz daha güçtür. Onların tüccarları sabit tüccarlar, defterleri muntazam defterler, muâmelât-ı ticariyyeleri mürettep ve müesses muâmelâttır. Bizde defâtire müracaat etmek, kazanç sahiplerinden kazançlarına dair beyânât talep etmek, siz de teslim edersiniz ki, oldukça güç muvaffakiyyet verecek şeylerdendir. Artık şimdiye kadar bu gibi husûsâtta kabul ve ittihâz edilmiş olan muhtelif sistemleri mezc ü tevhîd ederek memleketimizin ahvâl ve şerâitine muvâfık bir sistem bulmaya çalışacağız.

Bundan başka âtî için mevcut olan diğer cümle-i tekâlifi de daha ziyade vâridât teminine medâr olacak bir tarzda ihya etmeye gayret edeceğiz. Hulâsa bu muhtelif mesâî ile zannediyorum ki, harbi ta'kib edecek senenin bütçesi, 35, 36 milyon liraya bâliğ olacaktır. Eğer Almanya hükûmetinden de demin de arz ettiğim düyûnun faiz ve re'sülmalleri için uzun bir vade istihsâl edecek olursak, yani

müttefikimiz olan Almanya bizi uzun müddet rahat bırakmak dostluğunu gösterecek olursa, o zaman belki yakamızı şu âfetin elinden kurtarabileceğimizi ümid ederim. (İnşallah sadaları)

Efendiler; vâridâtımıza, sarfıyyatımıza, düyûn-ı umûmiyyemize dair verdiğim şu izâhât, hepinizin dimağlarını oldukça meşgul edecek şeylerdir. Endişeniz, zâten mevcut ise artacak, yok ise vücut bulacaktır. Fakat müsaadenizle şimdi de madalyonun diğer tarafına bakalım: Memleketimizde me cut olan yeni vesait-i tedâvüliyye, Ağustos nihayetlerine doğru 80.000.000 liraya bâliğ olacaktır. Bu suretle dâhil olan serveti istihsâlât-ı umûmiyyeyimizi tezyide sarf edecek olursak, Kabine'nin programında arz ettiğimiz gibi, dünyanın en güzel ve en bâkir topraklarına mâlik olan memleketimizin ziraatına hayat, henüz hâl-i tufûliyyette olan sanayi'mize bir revnak, bir feyz, bir neşvünema vermeye çalışacak olursak, zannederim ki, bu servetlerin bir de tevlîd edeceği yeni servetler, borçlarımızın te'diye-i mürettebâtını kolaylıkla icra etmek imkânını temin edecek, diğer taraftan da her servet yeni bir servet, yeni bir servet de diğer bir servet tevlîd ederek memlekette muhtelif menâbiden almakta olduğumuz ve alacağımız vergilerin miktarını artıracaktır. Bu muharebe, bize pek ziyade mucib-i memnuniyyet ve iftihâr olacak bir şeyi gösterdi. Demin muharebe esnasında para kazanlardan bahsediyordum. Evet; bu muharebe esnasında para kazananların bir kısmı, hiçbir himayeye, hiçbir müzâherete mazhar olmaksızın kazandılar. Bir kısmı, hükûmetin himaye ve müzâheret-i resmiyyesiyle doğrudan doğruya veya bilvasıta kazandılar. Fakat her ne suretle olursa olsun hepsi ticaretin zevkini tattı. Ticaretin zevkini tatmak, onda devam etmek için en büyük saik, en büyük âmildir. Kendilerine yapılan müzâheret ve himaye -hattâ bazılarının iddia ettiği gibi gayrı meşru olduğunu bile farz etsek- neticesi olarak teşebbüsât-ı iktisadiyyeye karşı beslenen rağbetin temin eyleyeceği menfaat, benim nazarımda o kadar büyüktür ki, o gayr-ı meşruiyeti bile izâle edebilir. Yalnız, ümîd ve temenni edelim ki, hükûmetin müzâheret-i resmiyyesinden istifade ederek ticaret edenler, harbin ferdâsında o müzâheret kalktığı vakit dükkânlarını kapamasınlar ve biraz da saha-i rekabette çalışarak, çırpınarak, düşmanlarıyla, rakipleriyle uğraşarak mevkilerini muhafaza etmeye gayret etsinler ve muvaffak olsunlar. Eğer böyle olursa, Meclis-i Âlînizde sekiz seneden beri defaatle tekrar ettiğim gibi, birçok efrâd-ı millet, artık hükûmet kapılarını çalmaktan vazgeçecek, ticaretle, san'atla, ziraatla iştigal edecek olursa, zannederim hem kendi şahısları için, hem de mem-

leket için pek büyük menfaatler iktitâfına vesile olacaklardır. Sonra, efendiler, yalnız yerlilerimize karşı değil, müsaadenizle, memleketimize gelen ecânibe karşı da ta'kib etmeye mecbur olduğumuz siyaset hakkında birkaç söz söyleyeceğim.

Memleketimizde ba'de-l-harb muâmelât-ı ticariyye vüs'at kesbedecektir. Ziraatı terakki ettirmek istiyoruz; küçük, orta, büyük san'atlar tesis etmek istiyoruz. San'at, ziraat, bunların hepsi muhtelif şekilde sermayelere muhtaçtır. O sermayeleri asırlardan beri toplamış olan memleketler vardır. O sermayeleri şimdiye kadar toplamamış, diğer memleketler de vardır. Bir tarafta sermaye talebi, diğer tarafta sermaye arzı. Bir kısım memleketlerde ilim ve marifet, san'at bir mertebe-i kusvâya varmıştır. Bir kısım memleketlerde ilim, marifet ve san'at henüz hâl-i tufûliyyettedir. Ba'de-l-harb bütün düşmanlıklar unutulur, en evvel ticaret dost olur. Muâmelât-ı iktisadiyye -düşmanlarımız ne derlerse desinler- meselâ Paris Konferansı'nda İngilizlerle, Fransızlar, Ruslar ve İtalyanlar, muharebeden sonra muhasım devletlerle idhâlât ve ihrâcât yapmayacaklarını taahhüd etmişler, buna dair mukaveleler akd eylemişler; bunların hepsi hayaldir efendim.

Muharebeden sonra hudutlar açıldığı zaman, denizler serbest kaldığı vakit hiçbir memleket mutasavver değildir ki, Kurun-ı Kadîme ve Kurun-ı Vusta'daki medeniyyet-i ibtidaiyyeye rücu' etsin! Her memleket, medeniyyet-i hâzıranın ahvâl ve şerâitine tebaiyyet etmek mecbûriyyetindedir. Medeniyyet-i hâzıranın ahvâl ve şerâitinin en büyük kanunu, kanun-ı mübadeledir ve bu kanun-ı mübadelenin tesirinden kurtulacak millet yoktur. Her millet efrâdı, şimdiye kadar düşman oldukları memleketlere gelecekler, o memleketlerin pazar-ı dâd ü sitedine iştirâk edecekler ve o memleketlere ahvâl ve şaraitlerinin müsaade ettiği derecede sermayelerini getireceklerdir. Bu sermayeyi getirenler kim olursa olsun, ben sermayenin gelmesine muarız olanlardan değilim; fakat bu sermaye dostlarımız ve müttefiklerimiz tarafından gelecek olursa elbette onu bir büyük sebeb-i rüchân ve fâikıyyet addederiz. Memleketimize gelecek olan sermayelerden tehâşi edenler vardır. Kablelharb bu memlekete gelen sermayelerin gelmesinden korkuluyordu. O zaman biraz korkulabilirdi. Çünkü o vakit Türkiye'yi bir şebeke-i istibdâd altına almış olan kapitülasyonlar dolayısıyla servet ve sermayelerini getirenler, devletlerinin hâkimiyetlerini de beraber getiriyorlardı. Tevzî'-i adaleti kendi hâkimleri yapıyordu; her müracaatlarını kendi sefirleri is'âf ediyordu. Adeta memleketimizde onlar sahip ve hâkim, biz ise

misafirden başka bir şey değildik. Fakat bugün kapitülasyonların ilgası dolayısıyla memleketimize gelecek olanlara kapılarımızı geniş açmakta hiçbir mahzur görenlerden değilim ve ben memleketin siyaset-i iktisadiyyesinin -memleketi kurtarmak istersek- bu suretle idare edilmesine taraftarım.

Efendiler; bugün düşman memleketlerde değil, dost ve müttefik olduğumuz memleketlerde nazar-ı dikkatinizi açıkca celb ediyorum, bizim aleyhimizde tevcih edilen bir büyük silâh vardır. Harbin bidâyetinden beri defaatle Almanya'ya gittim. Ricâl-i siyasiyye ile, ricâl-i maliyye ile memleketin muâmelât-ı iktisadiyyesine iştirâk eden herkesle, bilâ-istisna görüştüm. Herkes Türkiye'nin ordularının kahramanlığına takdîr-hân, memleketimizin gösterdiği büyük fedakârlıklara hayrette; fakat yalnız bir şeyden şikâyet ediyorlar ve diyorlar ki: Memleketinizde bir maraz-ı müzmin var. Siz kendinizi çok büyümüş ve çok yükselmiş addediyorsunuz. İstiyorsunuz ki, her şeyi kendiniz yapasınız ve istiyorsunuz ki, ziraatınızı, ticaretinizi, san'atınızı, şimendiferlerinizi, limanlarınızı, kanallarınızı, memleketinizde asırlardan beri yapılmamış olan her şeyleri kendiniz ibda' ve ihdâs edesiniz. Tâbir-i ıstılâhîsiyle çok "şoven" ve çok "nasyonalist" oldunuz diyorlar.

Efendiler; kelimenin mana-yı lügavîsiyle isterseniz siz de, ben de, hepimiz milliyetperveriz. Fakat mana-yı ıstılâhîsiyle milliyetperver değiliz. Şimdiye kadar memleketimizde ecnebîler tarafından yapılmış olan teşebbüsâtın hiçbirine iştirâk ettirilmemiş olan Osmanlıların ba'de-mâ her teşebbüse sayleriyle, sermayeleriyle tayin edilecek bir nisbet dairesinde iştirâk etmelerini arzu ederiz. İşte bu itibârla milliyetperveriz. İstemeyiz ki, memleketimizde yapılacak bütün teşebbüsât ecnebîler tarafından yapılsın ve biz misafir olalım. Hayır, o teşebbüsâta kendi miktarımızca, kendi kuvvetimizce, kendi istidadımızca biz de iştirâk edelim. Herhangi bir vilayette ecnebîler mühim bir teşebbüs-i iktisadîde bulunacak olurlarsa, o vilayet ahâlîsinden ve şimdiye kadar o işle iştigal etmiş olan mütehassıslar, müteahhidler, say u amelleri ve sermayeleri ile o ecnebîlere iştirâk etsinler. Bunu arzu ediyorum ve bu itibârla ve bu mana ile milliyetperveriz. Fakat kelimenin mana-yı ıstılâhîsiyle milliyetperver değiliz. Çünkü, mana-i ıstılâhîsiyle "milliyetperverlik", ecnebî husumeti demektir.Bizde ise ecnebî husumeti mevcut değildir ve hiçbir zaman da memleketimizin en buhranlı zamanlarında bile, yani ecnebîlerden şikâyet etmeye hakkımız olduğu zamanlarda yine milliyetperver değildik. Şimdi yine bu suretle milliyetperver olmak-

lığımız için hiçbir sebep tasavvur etmiyorum. Tabii muarızlarımıza bütün bu cevaplarımı verdim. Fakat benim en mukni' delillerimden ziyade kendilerini ikna edecek şey zannederim memleketimizde görecekleri ahvâldir. Eğer hakikatı bu suretle görecek olurlarsa, harbi ta'kib edecek senelerde müttefiklerimizin şimdiye kadar istikrâz etmiş olduğumuz sermayelere zamîmeten milyarlara bâliğ olacak sermayeleri bu memlekete nakledeceklerine bende kanaat hâsıl olmuştur. Hattâ bunun için aramızda bazı resmî müzakerât bile yapılmıştır. Yalnız kendilerini temin etmeliyiz ki, Türkiye'nin en ücra bir köşesine gidecek olan bir ecnebînin canı, nâmusu, malı taht-ı emniyette ve tekeffülderir. Eğer bunu yapacak olursak, bu memleketin hudutlarından içeriye giren adamın hukuk-ı hayatiyyesinin masûn ve müemmen olduğu kanaatı Avrupa'da husûle gelecek olursa, efendiler, emin olunuz memleketimiz on seneden az bir zamanda muhtaç olduğu bütün teşebbüsât-ı iktisadiyyeye mâlik olabilir. Bu hakikatı herkesin gözü önünde tecessüm ettirmek, efrâd-ı milleti bu hakikat için irşad ve tenvir eylemek de yine sizin ve bizim vazifemizdir. Eğer kendi sermayemize kalacak olursak, memleketimizde bugün evvelkine nisbetle mühim bir servet hâsıl olmakla beraber, eğer bu servetle şimendiferlerimizi satın almak, yeniden şimendiferler, limanlar yapmak, kanallar vücûde getirmek, ziraatımızı ileri götürmek, fabrikalarımızı açmak, ticarethanelerimizi tevsî' emek gibi üç yüz, beş yüz milyon liraya belki de daha ziyade bir paraya ihtiyâc gösteren işlere teşebbüs etmeye kalkışacak olursak mesâîmizin akim kalacağında hiç şüphe etmem ve bunda hiçbir akl-ı selim sahibi de şüphe etmez. (Bravo sadâları)

Mesâîmizi akamete mahkûm etmemek için yine Kabine'nin programındaki cümleyi tekrar edeceğim:Yerli sermayeyi, yerli âmâl ve mesâîyi ecnebîlerin ilim ve irfanıyla, ecnebîlerin san'atıyla ve sermayesiyle mecz ü tevhîd edelim. Bu siyaseti bugünden ta'kib etmeye başlayalım. Doslarımız üzerinde bu kanaatı husûle getirirsek emin olunuz ki, memleketimizi kurtarmış ve sözlerimin mukaddemesinde dediğim gibi, âtînin meçhul olan ağuşuna bi-silâh ve bimüdafaa değil, en güzel silâhlarla müsellâh ve mecehhez olarak girmiş oluruz.

İşte efendiler, biraz uzun sürmüş olan ma'rûzâtıma hitâm vermezden evvel, Encümeninize, bütçenin tetkiki husûsunda her sene olduğu gibi, göstermiş olduğu himmet ve gayretten dolayı teşekkür ediyorum ve Hey'et-i Âliyenize arz etmiş olduğum bütün nikat-ı nazarın gelecek sene bizce de nazar-ı dikkate alınacağını tekrar vadediyorum.

Son söz olarak da şunu söyleyeceğim: Ne ihzârında ve ne de tetkikinde hâzır bulunduğum bu bütçenin Meşrutiyet'in size vermiş olduğu en zi-nüfuz ve zi-kudret bir hakkı isti'mâl ederek çizmiş olduğunuz hudud-ı muayyene dairesinde tatbikten tevellüd edecek mes'uliyyeti kabul ederken, Meclisinizin esnâ-yı gaybubetinde ordularımızın ihtiyâcât-ı fevkalâdesinden gayri hiçbir suretle tahsîsât-ı munzamme talep etmeyeceğimi, hattâ Muhasebe-i Umûmiyye Kanunu'unun vermiş olduğu salâhiyyete rağmen tahsîsât-ı mütehavvileyi dahi pek ziyade hisset ile isti'mâl eyleyeceğimi ve masârif-i cedide ihdâsından da, mevkimi muhafaza ettiğim müddetçe ictinâb edeceğimi taahhüd ediyorum. (Bravo sadâları, sürekli alkışlar)

CAVİD BEY'İN 1918 BÜTÇE KONUŞMASI[1]

Maliye Nazırı Cavid Bey'in Mebusan Meclisi'nde 1918 Bütçe Konuşması

Efendiler;

1334 senesi muvazene-i maliyyesini, size, bütün mesaîme ve hüsn-i niyyetime rağmen maateessüf istediğim şekilde ve tasavvur eylediğim erkâm ile, arzu ettiğim mükemmeliyyet ve kat'iyyet ve vahdeti hâiz olmak üzere takdim edemedim. Bu bütçeyi tertip etmeye başladığım vakit henüz ufukta, hattâ pek yakın ufuklarda bile sulh emâreleri belirmiyordu. Bunun için, size ne bir sulh bütçesi, ne de harbden sulha intikal bütçesi tevdî' edebildim. Bu bütçe de bütün selefleri gibi şimdiye kadar maziye karışan ve birkaç gün sonra tarihe girecek olan yakın ve uzak bütün selefleri gibi bir harb bütçesinden başka şey olamadı. Binâ'enaleyh, harbin bütün

1 "1333 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası Hakkında Maliye Nâzırı ve Kal'a-i Sultaniye Mebusu Cavid Beyefendi tarafından Meclis-i Mebusan'da İrat Olunan Nutuktur", *Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi*, Üçüncü Devre-i İntihabiye, Dördüncü İçtima', 45. İnikad, 21 Şubat 1334, s.869-886. Bu bütçe konuşmasının da 1917 bütçe konuşması gibi "bütün milletin istifade edebilmesi" için ayrıca basılması önerilmiştir. Bu konuşma ayrıca Fransızca olarak da basılmıştır. Bkz. *Empire Ottoman, Ministère des finances, Discours prononcé à la Chambre des deputés le 21 Fevrier 1334 (1918) (Troisième legislature-Vme session) sur le budget général de l'exercice 1334 par Djavid Bey Ministre des Finances*, Imprimerie de l'Administration de la Dette Publique Ottomane, Achevé d'imprimer le 9 Mars 1334-1918. Cavid Bey'in daha önceki bütçe konuşmalarından da ayrı baskısı vardır. Bkz. *Maliye Nazırı ve Selânik Mebusu Cavid Beyefendi Tarafından İrat Edilip Risale Şeklinde Tabıyla Memalik-i Osmaniye'ye Neşr ve Tevziine Heyet-i Umumiyece Karar Verilmiş Olan Birinci Nutuktur*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1327.

fevkalâdeliklerinden, bütün tesirât ve avârız-ı muhtelifesinden müteessir olarak ellerinizde ahz-ı mevki ediyor. Fakat şunu ilâve edeceğim ki, geçmiş senelerin tecrübelerinden ve derslerinden istifade edilerek tanzim edilmiş olduğu için bu bütçenin her rakamında daha fazla bir mana-yı samîmiyyet, hakikate doğru atılmış geniş adımlar göreceksiniz. Geçen sene huzurunda, bütçenin mes'uliyyet-i tatbikiyyesini deruhte ederken, şimdi Hamid Beyefendinin de buyurdukları gibi, Meclis'imizin müctemi' bulunmadığı zamanlarda Kanun-ı Esasî'nin vermiş olduğu salâhiyyeti, orduların ihtiyaçlarından başka bir ihtiyâc için isti'mâl etmeyeceğimi, Muhasebe-i Umûmiyye Kanunu'nun verdiği hakkı ancak pek bariz ve pek mübrem ahvâl karşısında kullanacağımı ve mevki'imi muhafaza ettikçe sizin gıyabınızda, hizmet-i cedide ihdâsından ictinâb eyleyeceğimi arz eylemiştim. Bu taahhüdümü, ahvâlin müşkilâtına rağmen, yalnız harb senelerinde değil, Meşrutiyet'in ilk senesinden beri görülmemiş bir sadakatla ifa ettim. Bütçemiz için açılan bu yeni çığırın sinîn-i müstakbelede daha ziyade güşâyiş ve inkişâf bulacağını ve bu suretle hakikî ve kat'î bütçelere mâlik olacağımızı kat'iyyen ümîd ediyorum.

Müzakere edeceğiniz 334 bütçesi Maliye Nezâreti'nin en had bir tetkikinden, hattâ ilâve edeceğim, keskin baltalarından Encümeninizin her sene masaisini kemâl-i şükran ile tezkâr etmeyi kendime pek vicdanî ve pek samîmî bir vazife bildiğim Encümeninizin, ince kalburlarından geçerek şu şekl-i kat'isini alan bu bütçenin, pek ziyade zannediyorum ki, sizin müctemi' bulunmadığınız zamanlarda çerçevesi hâricine çıkmak lüzûmu kat'iyyen his olunmayacaktır. Eğer, âtiyi şimdiden keşfetmek ihtimâli mevcut olsa idi, Hamid Beyefendinin diğer temennilerine de pek sühûletle iştirâk edecektim. Fakat âtinin ne doğuracağını, sene-i âtiyyenin ne suretle tecelli edeceğini bugünden kestirmediğim için gerecek sene, Meclisimiz toplandığı zaman, sizden 1334 senesi için yeniden tahsîsât talep etmeyeceğime dair vaat vermeye cesaret hissedemiyorum ve bu cesaretsizliğimden dolayı zannederim ki bendezini mazur görürsünüz.

Herhalde efendiler, sizi temin ederim ki, bu bütçenin tatbikinde hükûmet, tasarruf ve iktisada, tamamiyle riayetkâr olacaktır. Bu benim için kat'î ve inhiraf kabul etmez bir siyasettir. Bugün memlekette yalnız Hazine-i Devlet'i idare edenler değil, bütün efrâd-ı ahâlînin en ziyade tâbi' olmaları lâzım gelen kanun, bence kanun-ı tasarruf ve iktisaddır. Hayat-ı devlette, nukud ve ayniyatta tasarruf ve iktisad, erzak ve aşyada tasarruf ve iktisad, hayat-ı husûsiyye-

de ezvak ve huzûzâtta tasarruf ve iktisad; sarfiyyat ve istihlâkatta tasarruf ve iktisad; bugün bütün muâmelâtın hâkime-i zi-kudreti, dediğim gibi tasarruf ve iktisad olmalıdır. Çünkü efendiler, bu cidâl-i müdhişte zafer kazanmak için evlatlarının kanlarına muhtac olan milletler, yarın bunun yerine kâim olacak olan cidâl-i müdhiş-i iktisadîde evlatlarının metanetlerine, kuvvetlerine ve servetlerine arz-ı iftikar edeceklerdir. Nasıl ki bugün evvelden toplarını, tüfeklerini, ordularını ihzâr etmeyenler, kuva-yı külliye ile hücum eden düşmanların karşısında nasıl münhezim oluyorlarsa, yarınki cidâl-i müthişte de o vaktin tüfeklerini, toplarını, yani fabrikalarını, çiftliklerini, sermayelerini ihzâr etmeyenler de kuva-yı külliyye-i iktisadiyye ile hücum edecek olan başka düşmanların muvacehesinde mağlup olmak zaruretinde kalacaklardır. Bugün her memlekette bütün ricâl-i hükûmet tarafından milletlerin âmak-ı ruhuna kadar isâl edilmek istenilen bu nida ve feryadı biz herkesten ziyade işitmeliyiz. Esâsen fakir olan miletimizin, esâsen teşebbüsât-ı iktisadiyyesinden hiçbiri yapılmamış olan memleketimizin buna başka memleketlerden, başka milletlerden ziyade ihtiyâcı vardır. Bizim için bu husûsta nazar-ı dikkate alınmayacak en küçük bir meblağ, ihmal ve müsamaha edilecek bir zerre bile mevcut olmamalıdır. Düşününüz ki efendiler, bütçeye zammedeceğiniz yüz lira, ensâl-i müstakbeleye kırk sene müddetle yedi lira vergi tahmil edecektir. Borçlarımız ağırdır ve şimdi size izah edeceğim vechile uykunuzu kaçırtacak kadar ağırdır. Fakat borçların ağırlığı, onlara yeni yekûnlar ilâve etmek için bir sebep teşkil etmemelidir. Binâ'enaleyh, gerek siz bütçeyi tetkik ederken, gerek hükûmet, ancak azamî bir had demek olan muhassasâtı isti'mâl eylerken, tasarruf ve iktisad uknûmunu göz önünden uzak tutmamalıdır. Azamî bir had teşkil eden muhassasât diyorum; çünkü verdiğiniz muhassasâtın tamamı, şimdi arz ve izah edeceğim vechile, sarf ve istihlâk olunmak lâzım gelmez ve nitekim olunmuyor. 330 senesinden beri alınan adî ve fevkalâde muhassasâtın sarf edilmeyerek iptal olunmuş yahud sene-i âtiyyeye devredilmiş aksamı vardır. Eğer tasarruf ve iktisada daha ziyade riayet edilecek olursa, devr olunacak veyahut iptal edilecek makadîr elbette şimdikinden fazla olur ve onlar da bütçenin tasarrufâtını, yani kârını teşkil eder. İşte efendiler sizden, bu hissin taht-ı tesirinde bütçeyi tetkik etmenizi rica ve burada hâzır bulunan hükûmet arkadaşlarımdan da bütçeyi tatbik edecekleri zaman bu hissin taht-ı tesirinde tatbik eylemelerini rica ederim.

Efendiler, 334 bütçesine sene-i âtiye zarfında zuhûr edecek olan ihtiyâcâtın kâffesi içi muhassasât vaz' edilmiştir. Yalnız bütçenin erkâmına göz gezdirdiğim vakit, ihtimâl zuhûru birkaç haftadan beri gözlerimiz önünde tahassül etmeye başlayan bir masrafın izlerini göremiyorum. Şimdiden miktarını tayid edemediğimiz bu masrafı, sizin gıyabınızda yapacağız ve eminim ki gelecek sene buraya toplandığınız vakit bunu alkışla kabul edeceksiniz. Senelerden beri kimi efrâd ailelerini, kimi mülklerini, kimi medâr-ı san'atlarını, kimi evlerini terk ederek vatanın diğer bir gûşe-i müsaferetine iltica eyleyen yüz binlerce ihtiyar, genç, kadın, çocuk, dul, yetim mültecilerin bugün düşmanların hain ve kanlı çizmeleri altından peyder pey kurtulmaya başlayan, mukaddes yurtlarına, muazzez yuvalarına dönmeleri zamanı hulûl ediyor. Bunlar, kendilerinin o kadar sevdikleri, o kadar perestiş ettikleri o güzel denizlerine, karlı şahikalarının yüksekliği ancak semaların derinlikleriyle müsabaka edebilen o fahûr ve mağrur dağlarına, etrafına hayat ve revnak veren güzel ırmaklarına, mümbit ve çemenzâr vadilerine, şimdi şu dakikada tatlı ve geçmiş bir seyyahatının gözlerim önünde canlanan her merhalesinde yaşayan ailevî ve millî muhit hâtırâtlarına kavuşacaklardır. Bunlar, bu vatanın harb meydanlarında şehit olan evlâtlarından sonra en ziyade cefa çeken ve en ziyade elem gören bu evlatları, memleketlerine avdet ettikleri vakit orada yıkılmış köyler, şeytanî bir hırs-ı intikam ile düşman tarafından yakılmış, harap olmuş evler, ruhlarından koparılmış parçalar karşısında bulunacaklardır. Bunların hasârât ve zâyi'atını Hazine-i devlet, vüs'-i istitâatı dairesinde zâmin olacak ve kendileri orada kaybetmiş oldukları efrâd-ı aileleri yerine kendi kalpleriyle birlikte cereyan eden bütün Osmanlı milletinin kalplerini beraber bulacaklardır. (Alkışlar) İşte efendiler, yalnız bütün milletin alkışlarla kabul edeceğine emin olduğum bu masraflardır ki, gelecek sene, siz burada mevcut değil iken, bütçenin aksam ve füsulü arasında yeniden ahz-ı mevki eyleyecektir. Bundan madası için geçen seneki vaad ve taahhüdümü tekrar ediyorum. Ben, mevkiimi muhafaza ettikçe başka surette hareket etmeyeceğim.

Şimdi efendiler, bu küçük mukaddemeden sonra, bütçemizin hâline ve âtîsine sizinle birlikte bir nazar atf edeceğim. Bu sene hükûmet tarafından verilen ve Encümeniniz tarafından tasdik edilen bütçe 51.000.000 küsur liralık muhassasâtı muhtevî bulunuyor. Bu muhassasât, geçen senenin 53.000.000 liralık muhassasâtına nisbetle noksandır. Fakat bu noksan, hakikî olmaktan ziyade zâhirî

bir noksandır. Zira esbâb-ı muhtelifeden nâşî 1334 bütçesinde ahz-ı mevki etmeyen bazı mühim muhassasât vardır. Bunların biri, geçen sene Maliye Nezâreti bütçesine Şimendiferler İdaresi için koymuş olduğumuz 3.170.000 küsur lira ki, bu sene bunu bütçeden tayy etmek cihetini iltizam ettik ve nitekim, 1333 senesi için de bu muhassasâta mukâbil, hiçbir santim te'diye etmedik. Çünkü Şimendifer İdaresine, Meclisinizden kabul edilmiş bir kanun ile her nev'i ukud ve mukavelât-ı ticariyye icra etmek salâhiyyeti verilmiş olduğundan, işbu idarenin ihtiyâcâtı tamamen bu vasıta ile istifa olunmaktadır. Bundan dolayı bu sene sarf etmediğimiz bu muhassasât için gelecek senenin bütçesine de bir şey ilâvesine lüzûm görmedik. Kezalik, bu sene bütçesinde mevcut olan mühim bir diğer rakam var ki, o da Redd-i Bedel Kanunu mucibince bedel-i askerî vermiş olanlara iade edilecek mebâliğ için vaz' edilmiş oln 420.000 lira reddiyyat tertibidir. Gelecek senenin bütçesinden bu muhassasât, bittabî, ihraç olunmuştur.

Daha sonra, Diyarbekir ve Resul'ayn Şimendiferinin inşâsı için tahsis edilmiş 1.000.000 lira var idi. Bu iş için, bu sene zarfında bir şey sarf edilmediğinden, gelecek senenin bütçesine tahsîsât vaz' etmedik. Yalnız, gelecek sene bu şimendiferin inşâsı imkânı husûle gelecek olursa, hükûmetin, bu imkândan istifade edebilmesini temin için Bütçe Kanunu'na bir madde ilâvesini teklif edeceğiz.

1334 bütçesinin en mühim erkâmını şunlar teşkil ediyor: Birincisi; mütekaidin-i askeriyye tahsîsâtı ki, 333 senesinin 3.900.000 lira muhassasâtı yerine bu sene 5.500.000 lira ile ahz-ı mevki ediyor. Efendiler, burada müsaadenizle bir iki dakika tevakkuf edeceğim. 332 senesi Martı ibtidâ'sına müdevver mütekaidin-i askeriyye ve aile miktarı, 109.226, bu ailelerin efrâdı da 209.226 kişiden ibâret idi ve şehrî muhassasât, 201.000 lira, yani, senevî muhassasât 2.500.000 liraya karîb idi. 332 senesinde şehrî 48.000 lira tahsîsât ilâve edildi ki, senevî yarım milyon liradan ziyade oluyor. Maaş tahsis olunanların miktarı 32.903, efrâdın adedi de, 79.623'e baliğ oldu. 333 senesinin on ayı zarfında 49.500 lira tahsis edildi ki, seneliği hemân 600.000 liraya takarrüb ediyor. Mütekaidinin adedi, 41.105, efrâdın adedi de 90.000 kişi idi. Bugün mütekaidinin miktarı 183.234 ve efrâd-ı aileleri miktarı da 379.289 kişi, senevîmuhassasât da 3.600.000 liradır. Fakat bunlar, henüz tekaüt edilecek olanların, zannederim ki rub'unu bile teşkil etmiyor. Tabii, size kat'i bir rakam söyleyemeyeceğim. Yalnız şimdiye kadar, Muhassasât-ı Askeriyye idaresinde tekaüd edilenlerin adedi nazar-ı dikkate alınarak ve hangi seneler-

de, nerelerde malûl, mahrûc ve şehid oldukları görülerek yapılmış bir tahmine istinad eyleyerek söylüyorum. Mütekaidin-i askeriyye muhassasâtı, harbin hitâmında lâ'akall altı ve altı buçuk milyon liraya çıkacaktır. Bütçenin diğer mühim rakamı da müînsizlere tahsis edilen maâşâttır ki bu da 5.000.000 liradır. Bu rakam, geçen sene bütçesindeki miktarın aynıdır ve bu, sırf masârif-i harbiyyeden addedilmek lâzım gelen muvakkat bir masraf olub harbi ta'kib eden senelerde, tamamen tasarruf edilecektir.

Kezâlik muhâcirîn muhassasâtı olan 2.000.000 lira da, harbi ta'kib edecek olan senelerde bütçemizde ya hiç ahz-ı mevki etmeyecek, yahud pek küçük miktarda muhassasâtı icap ettirecek bir mevki tutacaktır. Bundan başka, memurînin muhassasât-ı şehriyye-i fevkalâdesi olarak 1.500.000 lira ve muhtelif nezâretlerin harbden dolayı muhassasâtlarına ilâve edilen takrîben 2.000.000 liralık bir meblağ daha vardır. İşte bütçenin en mühim rakamlarını bunlar teşkil ediyor. Görüyorsunuz ki, 11.000.000 lira kadar bir meblağ bütçemizden, ba'de-l-harb tenzil edilecektir ve bu suretle bugün 51.000.000 liradan ibâret olan âdî bütçe, harbi ta'kib eden senede, diğer zamâimden sarf-ı nazar edilecek olursa, 40.000.000 liraya tenezzül etmiş olacaktır.

1334 bütçesinde Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî ve Hânedân-ı Saltanat, aşâir ve muhâcirîn ve imâlât-ı harbiyye bütçelerinden mada umûm bütçelerde, az çok miktarda, zamâim vardır. Bu zamâim bir, iki bin liradan, hadd-i âzamîsi olan 238.000 liraya kadar çıkıyor ki, hadd-i âzamîsini Posta ve Telgraf Nezâreti teşkil ediyor. Bu masrafların, diyebilirim ki, yüzde doksandan fazlası, sırf harbin icâbâtından olan masârif-i muvakkatedir. 1334 bütçesinde yeni teşkil edilmiş olan hidemât, bu masârif-i umûmiyye meyanında pek küçük bir miktarı teşkil ediyor. Memleketimizin ihtiyâcâtı azimdir; bunda hiç şüphe yoktur. Her nezâretin teşkil etmeye muhtaç ve mecbur olduğu muhtelif hidemât vardır. Bunda da şüphe yoktur. Fakat, bütün hizmetleri teşkil ederken, düşünülecek ve nazar-ı dikkate alınacak bir nokta vardır ki, o nokta da âtîdir. Bugün harb esnasında paranın menba'ı pek kolaylıkla takdîr edilmediği için biraz geniş bir surette hidemât-ı celile ihdâsı arzu edilebilir. Muhtelif bütçelere, muhtelif ıslahat muhassasâtı konulmak istenilir ve bu, gayet meşkûr bir arzûdur. Fakat nazar-ı dikkatten dûr tutmamalıyız ki, hangi nezâret için olursa olsun, hattâ en mübrem ihtiyâcât için ve hattâ, ancak yarın mukâbilini koymaya muktedir olabileceğimiz masrafları kabul etmekliğimiz lâzım gelir. Ben zannediyorum ki, yarın, seferberliğin

hitâmını ta'kib eden senede bu devlet ancak vâridât ve sarfiyyatını mütevâzın bir bütçe ile yaşayabilir ve ben size temin ederim ki, eğer mevkiimde kalırsam, ba'de-l-harb vâridât ve sarfiyyatı mütevâzin olmayacak bir bütçeyi, -bittabi harb borçlarından sarf-ı nazar- Meclisimize arza cesaret edecek nâzır ben olmayacağım. Çünkü, bâdelharb mütevâzin olmayacak bir bütçeyi vermek, açığını tedârik edememek; demektir. Açığını tedârik edememek demek, yapılmayacak bir işin mes'uliyetini deruhte eylemek; demektir. Yapılmayacak işlerin icrasını deruhte etmek, nâmuskâr olan adamların şânından değildir. Bunun için pek ziyade temennî ederim ki, -yalnız kendim için değil, bu mevkii işgal edecek olanların hepsi için- ba'de-l-harb verecekleri bütçe sarfiyyat ve vâridâtı mütevâzin bir bütçe olsun. Harb esnasında bulduğumuz geniş müzaheretlere aldanmayalım. Bâdelharb muavenet kapısı kapanacaktır ve başka türlü olması ihtimâli de yokktur. Çünkü, bugünkü borçlarımıza yarın da yeni borçlar ilâve edecek olursak, o hâlde bu borçların zaman ve imkân-ı te'diyesi nasıl hulûl edecektir? Bugünkü borçlarımızın imkân-ı te'diyesini istihsâl etmek için yalnız bir ümîd vardır ki, -onun ne dereceye kadar müsmir olacağında müttereddidim- o da bâdelharb bütçemizin mütevâzin olmasıdır. Bugün ihdâs edilecek olan hizmetleri yarın tayy etmek gayet müşkildir. Bugün hizmete alınacak adamları yarın yeni bir tensik ile kadro hâricine çıkarmak müşkül değil, muhâldir. Bunun için gerek kuvve-i icrâiyyece, gerek Hey'et-i Celilenizce bu noktanın nazar-ı dikkatten hiçbir dakika dûr tutulmamasını, bilhassa, rica ederim. Gelecek senenin muhassasâtı, 51.412.000 lira olduğu gibi, buna tekabül eden vâridât da 37.000.000 küsur liradan ibâret olup, geçen senenin 23. 854.000 liralık tahmînâtına nazaran 13.500.000 lira fazladır ve bu fazlalık efendiler, hakikî bir fazlalıktır.

Bütçemizin masârif kısmının mühim erkâmını zikrettiğim gibi müsaadenizle vâridât kısmının da erkâm-ı mühimmesini zikredeceğim.

Evvelâ başta müsakkafât ve arazi vergisi vardır. Musakkafât ve arazi vergisini gelecek sene için 2.100.000 lira olarak tahmin ediyoruz. Bu senenin tahmînâtı 1.700.000 lira idi. Gerek 331 ve gerek 332 senelerinin mâlûm olan netâyicine nazaran Encümen, hükûmetin takdîrinden biraz daha ileri giderek musakkafât ve arazî hâsılât-ı seneviyyesini 2.100.000 lira olarak takdîr etti ve bu tahminin de hakikat olacağına kanaatim vardır.

İkincisi temettü vergisidir. Bu vergi, 333 senesinin 370.000 lira muhammenâtına mukâbil gelecek sene için 750.000 lira tahmin

edilmiştir. Bu da biliyorsunuz ki geçen seneye kadar bazı mükellefîne verilmiş olan müsaadenin kaldırılmış olmasının neticesidir. Bu sene, şimdiye kadar vuku' bulan tahsilât 600.000 liraya takarrüb ettiği için gelecek sene 750.000 lira vâridât alınması ihtimâlden baid değildir. Temettü vergisi hakkında her ne kadar vâridât bütçesinin esnâ-yı müzakeresinde, bittabi münakaşât cereyan edecekse de arkadaşlarımca daima mucib-i i'tiraz olan bir nokta için bir iki söz söyleyeceğim.

Temettü vergisinin mühim boşlukları, adalete mukarin olmayan noktaları bulunabilir, bunu inkâr etmiyorum. Fakat bu kanun, ancak üç seneden beri taht-ı tatbiktedir ve bu üç sene maatteessüf harb seneleri olmuştur. Kanunun tevlîd ettiği netâyic hakkında kat'i vesâik ve ihsaiyyat toplamak mümkün olamadığından, size kat'i bir şey söyleyecek hâl ve mevki'de değilim. Bu kanunu kaldırıp yerine eski kanunu ikame etmek ihtimâli yoktur. Çünnkü, eski kanun, pek basit surette yapılmış, medenî bir memlekete yakışmayacak bir kanundur. Yeni kanunda usûller ve esaslar daha medenî tarzda ıslah ve tâdil edilmiştir. Bu ıslahat ve tâdilâtta daha ileri gitmek lâzımdır, bunu tasdik ediyorum. Fakat bunun için bize bir zaman veriniz ki, elimizde sizi de iknâ edebilecek vesaik-i kaviyye ile müzakereye girişebilelim. Bu esbâba mebnidir ki, bu sene bu kanunun Hey'et-i Celilenizde müzakeresine taraftar olmadım. İnşallah gelecek sene harb bitecek olursa, harbi ta'kib edecek olan senede esaslı bir surette müzakere ve münakaşa ederek kanunun lâzım gelen yerlerini tâdil ederiz.

Bütçemizde ağnam vâridâtı geçen senenin 1.200.000 lirasına mukâbil 2.500.000 lira olarak tahmin edilmiştir ki, bunun sebebi, ağnam resminin kanun-ı mahsus ile taz'if edilmiş olmasıdır. Diğer ferağ ve intikal ve müskirât ve tuz resimlerinde de geçen seneye nisbetle epeyce farklar vardır. Ferağ resimlerindeki fark, memleketimizde emlâk üzerine cereyan eden muâmelâtın ziyadeleşmesinden, tuz ve müskirât resimlerindeki farklar da, kavanin-i cedide ile bu resimlere zammiyyat icra edilmesinden münbaistir.

Gelecek senenin vâridâtı meyanında en ziyade nazar-ı dikkati celb eden aşâr maddesidir. Bu sene aşâr vergisini sinîn-i sâbıkaya nisbetle gayet yüksek bir miktarda vaz' ediyoruz. Bu sene 4.100.000 liradan ibâret olan muhammenâta karşı, gelecek sene için 8.800.000 lira koyuyoruz. Bunun da sebebi, 333 bütçesinin netâyicini arz edeceğim sırada göreceğiniz vechile, bilhassa erzak ve zahâir fiâtında vücûde gelen galâ'-yi azîmdir. Fâhiş fiâtlar, tabiidir ki, Hazine'nin

vâridâtını tezyid eder ve minelkadîm müelliflerce, aşâr usûlünün fenalığına karşı serdedilen en büyük delil, bu suretle tecelliyyatını göstermiş oluyor. Milletin sefaleti, Hazine'nin fazla-i vâridâtını mucib oluyor. A'şâr vergisinin, şimdiye kadar hissedilmemiş olan ve bu müşkül zamanlarda duyulan en büyük mahzurlarından biri de budur. Fakat herhalde bütçeye koymuş olduğumuz 8.800.000 lira da asgarîdir. Bu sene aşâr varidatı 13.000.000 lirayı tecavüz ettiğinden ve gelecek sene de erzak fiâtlarında, bu seneye nazaran bir ehveniyyet vuku'u ihtimâlini göremediğimden dolayı bunun 12-13 milyon liraya bâliğ olacağından iştibâh etmiyorum.

Efendiler, bütçemizin sarfiyyat ve vâridât yekûnlarını birbirinden tenzil ettiğimiz vakit, 14.385.000 liradan ibâret bir adî bütçe açığı karşısında bulunuyoruz. Fakat hakikî açık bundan ibâret değildir. Çünkü 51.000.000 liradan ibâret olan muhassasât-ı seneviyye içinde, ordunun muhassasât-ı fevkalâdesi dâhil değildir. Ordunun muhassasât-ı fevkalâdesi için de bu senekinden biraz fazla, yani 60.000.000 lira daha ilâve etmek icâb ediyor. Bu 60.000.000 lira muhhassasât-ı fevkalâdeyi 14.000.000 lira açığa ilâve edecek olursak, gelecek senenin açığı 74.000.000 liradan ibâret olduğu görülür. Tabiidir ki, demin de arz ettiğim gibi, bütçedeki muhassasâtın hepsi sarf edilmeyecektir. Bu muhassasât içinde, bu sene olduğu gibi gelecek sene de ibtal edilecek, kullanılmadığından nâşî bütçeden tayy edilecek milyonlar görülecektir. Fakat buna mukâbil, demin arz ettiğim gibi, yeni masraflar zuhûr edeceğinden gelecek seneki ihtiyâcât-ı nakdiyyemizi 74.000.000 lira olarak tayin edersek pek aldanmış olmayız. Bu 74.000.000 lirayı nasıl tedârik edeceğiz? Tabii, şimdiye kadar nasıl tedârik ettik ise, gelecek sene de aynı suretle tedârik etmek ıztırarında bulunacağız. Ma'lûm-ı âlîleri olduğu vechile, Almanya hükûmetiyle her altı ayda bir istikrâz mukavelesi akdediyoruz. Mukavelâtın altı ayda akdedilmesi, ihtiyâcâtın daha tamam ve katî bir surette tayin edilebilmesi maksadına müptenîdir. 334 senesinin ilk altı ayı için olan ihtiyâcâtımızı Almanya hükûmeti ile ahîren Berlin'de vuku' bulan seyahatımda akd ettiğimiz mukavele ile temin ettik. Hey'et-i Âliyenize bu bâbda her ne kadar bir kanun-ı mahsus gelecek ise de, bütçe münâsebetiyle bu bâbda izâhât arz etmek isterim. Almanya hükûmeti ile akdettiğimiz mukavele mucibince, altı ay için istikrâz edeceğimiz meblâğ, 36.000.000 liradan ibârettir. Bu 36.000.000 liranın 4.000.000 lirasını Almanya'da ve Avusturya'da icra edeceğimiz muhtelif mübayaât için Allman parası, yani mark olarak istikrâz ettik. Mütebâki 32.500.000 lirası da İstanbul'da Osmanlı lirası olarak muhtaç olduğumuz mebâliğdir.

Efendiler, geçen senelerden farklı ve geçen senelere nisbetle memleketimiz için gayet nâfi' bir usûl ihdâs ettik. Evvelâ yeni evrâk-ı nakdiyye çıkarmaktan mümkün olduğu kadar müçtenip bulunacağız ve pek kavi olarak ümîd ediyorum ki, bu altı aylık ihtiyâcımızı, evrâk-ı nakdiyye-i cedide ihdâs eylemeksizin temin edeceğiz. Mukavelenamemiz vechile, ne vereceği ma'lûm olmamakla beraber yüzde 5 faizli ve yüzde 1 amortismanlı bir istikrâz-ı dâhilî yapmak fikrindeyiz. Yalnız, memleketimizde halkımız, istikrâz-ı dâhilîye alışmamış olduğu için kendilerine gayet menfaatlı ve bugüne kadar hâl-i harbde bulunan hiçbir memleketin yapmadığı bir şeyi teklif edeceğiz. Bu teklifimiz, halkın arzularına, âmâline tamamiyle muvâfık bir tekliftir. Yüzde 5'ten ibâret olan faiz-i senevîyi altın olarak te'diye edeceğiz. Yeni yapacağımız istikrâzın -miktarı ne olursa olsun, 10, 20, 30 milyonda ibâret bulunsun- halk ne kadar rağbet gösterecekse, faiz ve amortismanını tesviye için lâzım gelen mebâliği, devlet, bütçesinden ifrâz eyleyecektir. Ve şimdiye kadar ecnebîlerle yapmış olduğumuz istikrâzlar nasılsa, tıpkı o istikrâzlar gibi muayyen karşılıklar göstererek ve bu karşılıklar Düyûn-ı Umûmiyye idaresine tevdî' olunarak akd-i istikrâz eyleyeceğiz. Şu suretle yirmi, otuz seneden beri ecânible yaptığımız muamelelerden, dâhilde yapacağımız muameleyi tefrik etmeyeceğiz ki, halkımıza tamamiyle emniyet bahş olsun. Tayin edeceğimiz vâridât, tabii memlekette evrâk-ı nakdiyye olarak tahsil edilecektir. Her kuponun hulûlünden altı hafta evvel bu evrâk-ı nakdiyyeyi, hangi seneye ait olursa olsun, ister altı aylık, ister bir senelik, ister yedi senelik ve isterse on bir senelik evrâk-ı nakdiyye olsun, Düyûn-ı Umûmiyye idaresi, Almanya hükûmetine ibrâz edecek ve Almanya hükûmeti bu evrâk-ı nakdiyyenin mukâbilini altın olarak te'diye eyleyecektir. Altı hafta evvel Düyûn-ı Umûmiyye'nin elinde bulunacak olan altınlar, kuponun hulûl-ı vadesinde istikrâz tahvilâtı eshâbına altın olarak te'diye edilecektir. Efendiler, bu suretle muhtelif menâfi istihsâl ediyoruz: Evvelâ halka bir kere gösteriyoruz ki, evrâk-ı nakdiyye, altından başka bir şey değildir. Bu evrâk-ı nakdiyyenin te'diye-i bedeli için muayyen olan vadelerini evvele getirmekle halkın i'timâdını biraz daha fazla celb etmeye çalışmış olacağız ve bunda Almanya hükûmeti için de bir zarar mevcut değildir; eğer biz, 32.000.000 liralık istikrâzı diğer istikrâzlar şeklinde yapmış olsaydık, yani yeniden evrâk-ı nadiyye ihraç eylese idik, Almanya hükûmeti on bir sene zarfında o evrâk-ı nakdiyyeyi altın olarak te'diye etmek taahhüdünü almaya mecbur olacaktı. Binâ'enaleyh taahhüdât-ı mevcudesine 32,5 milyon liralık

bir taahhüd daha ilâve edilecekti. Hâlbuki şimdi Almanya hükûmetinden bir taahhüd talep etmiyoruz; yalnız Almanya hükûmeti, müstakbele ait taahhüdünü hâlde ifa ediyor ve bizim halkımıza da fazla emniyet ve itimâd verecek bir muamele yapmış oluyor.

Efendiler, ikinci bir menfaat da, meydan-ı tedâvülde bulunan evrâk-ı nakdiyyenin bir kısmını vadelerinin hulûlünden evvel meydan-ı tedâvülden kaldırmaktır. Almanya hükûmetine iade edilecek olan evrâk-ı nakdiyyenin kısm-ı âzamı ileri senelere ait evrâk-ı nakdiyye olacaktır. Çünkü meydan-ı tedâvülde bulunan evrâk-ı nakdiyyenin kısm-ı âzamı, ileri senelere aittir. Bunun neticesi olmak üzere, on birinci, onuncu, dokuzuncu ve sekizinci senelerde itfa edilmesi lâzım gelen evrâk-ı nakdiyye, bugünden itfa edilecek ve ihrâk edilmek suretiyle meydan-ı tedâvülden kaldırılacaktır. Biaenaleyh bunda memleketimiz için azim bir menfaat vardır ve bu suretle altının -ki Artin Efendi, o mübareğin yüzünü çoktan beri görmüyoruz diyorlardı- şimdi kendileri gibi çoktan beri o mübareğin yüzünü görmeyenler bu vesile ile görebileceklerdir.

Sonra altın ile muamele yapanlar -memleketimizin ahvâl-i umûmiyyesi ma'lûmdur- birçok kazanç temin etmiş olacaklardır. Çünkü maateessüf eşya ve erzakın kâğıt fiâtıyla altın fiâtı arasında, biz ne dersek diyelim, azim ve izâlesi gayr-ı kabil bir fark bulunuyor. Fakat kaviyyen ümid ediyorum ki, her altı ayda bir, halka dönülecek ve herkesin eline geçecek olan beş, altı yüz bin liralık altın sayesinde memleketimizde altın ile kâğıt arasındaki farkda da mühim bir tenezzül vücûde gelecektir. Eğer bu teşebbüsümüz de neticepezir olmayacak olursa, o vakit başka suretle müdahale etmeye ve memlekette altın ile kâğıt arasındaki şu gayr-ı meşru, şu gayr-ı mâkul ve gayr-ı mantıkî farkı izâle etmek için Maliye Nezâreti'ne teveccüh eden başka tedâbiri ittihâz eylemeye mecbûriyyet hâsıl olacaktır. (Çok doğru sadâları)

Efendiler; bir sual-i mukaddere cevap vermek isterim. İçinizde düşünenler vardır ki, her altı ayda 32,5 milyon liraya ihtiyâcımız var; acaba memleket 32,5 milyon lirayı verebilecek midir? Bu, bir sual-i mukadderdir ki cevapsız bırakmamak icâb eder. Eğer memleket, 32,5 milyon lirayı veremeyecek ise, farkını ne yapacağız, yine evrâk-ı nakdiyye ihdâs etmek mecbûriyyetinde mi kalacağız? Her hâlde, efendiler, Mart ve Nisan aylarındaki ihtiyâcâtımız için evrâk-ı nakdiyye ihdâs etmeyeceğiz. Mart ve Nisan aylarındaki ihtiyâcâtımız, beşer buçuk milyon liradan on bir milyon lira ediyor. Almanya hükûmeti bu on bir milyon lirayı bize mark satmak suretiyle tedâ-

rik edeceği evrâk-ı nakdiyye ile vermeyi kabul ve taahhüd etmiştir. Bu suretle 32,5 milyon liranın on bir milyon lirası bertaraf edilmiş oluyor. Geride halktan isteyebileceğimiz yirmi, yirmi bir milyon lira kılıyor. İstikrâzın yirmi, yirmi bir milyon lirayı verip vermeyeceğini bilmiyorum, fakat vermemesi için bir sebep yoktur. Bu istikrâz, bizim memleketimizde otuz, kırk milyonu vermelidir. Evvelâ; harbin bidâyetinden beri ilk defadır ki, itibâr-ı dâhilîye müracaat ediyoruz. Sâniyen, -fazla izâhât vermek istemem. Her biriniz düşüncelerinizle ne demek istediğimi anlarsınız- beş lira altın almanın ne demek olduğunu kolaylıkla takdîr edersiniz. Memleketimizde pek az iş vardır ki, yüz liraya mukâbil faiz olarak beş lira altın almanın temin edeceği temettu'u temin edebilsin. O hâlde yirmi, yirmi bir milyon lirayı halkımız, kolaylıkla verebilmelidir. Sâlisen, bunu vermek için lâzım gelen sermaye ve servet, memleketimizde mevcuttur. Aşağıda izah edeceğim vechile bu sermayeleri neticesi meşkûk eşyaya, emvâl ve emtiaya vaz' etmekten ise, neticesi mâlûm ve mütehakkık bir şeye vaz' etmek elbette daha muvâfıktır.

Fakat efendiler, ümidimiz hilâfına olarak istikrâz bu miktarı vermeyecek olursa, aradaki fark, yani Temmuz ve Ağustos ayları ihtiyâcâtı için yine Almanya hükûmeti Berlin'de mark satarak, İstanbul'da Osmanlı parası tedârik etmeye çalışacaktır ve bu da yine tekrar ediyorum ki, Almanya hükûmetinin menfaatıdır ve Almanya hükûmetinin mark satarak İstanbul'da Osmanlı lirası tedârik etmesi, bizim halkımıza göstermelidir ki, Almanya hükûmeti, evrâk-ı nakdiyye bedelâtının altın olarak te'diyesini ne derece samîmiyyetle müteahhiddir. Çünkü mark vermek, hâl-i hâzırda mevcut olan parayı vermek demektir. Almanya hükûmeti bize mark vermek için kendi ahâlîsinden veya Reischtag'ından mark istikrâz etmek zaruretindedir. Hükûmetin hazineleri yoktur. Hâlbuki evrâk-ı nakdiyye ihdâs edecek olursak, hâl-i hâzırda Almanya hükûmeti bir şey vermiş olmuyor. Bunların bedelini ancak on, on bir sene sonra verecektir. Elbette Almanya hükûmeti için on bir sene sonra te'diye etmek, bugün vermekten daha müreccahtır. Öyle olduğu hâlde Almanya hükûmetinin, aksini tercih etmesi, mahzâ bizim ihdâs edeceğimiz evrâk-ı nakdiyyenin mukâbilini altın olarak vermek zaruretinden münbaistir. Âtî için bu kadar ağır ve yüksek altın taahhüdâtına girmemek için hâl-i hâzırda bu azim fedekârlığı deruhte ediyoruz.

Yine efendiler, Almanya hükûmetinin bu mesaîsine rağmen ihtiyâcâtımıza kifâyet edecek olan 32,5 milyon lira tedârik edilmeyecek olursa, ancak o zaman pek cüz'i bir miktar için sekiz, on milyon

lira için evrâk-ı cedide ihdâs edilmek mecbûriyyeti hâsıl olacaktır. Bu evrâk-ı nakdiyye-i cedidenin de yine Almanya hükûmetiyle akd edeceğimiz mukavele mucibince sulhün akdinin üçüncü senesinden on birinci senesine kadar altın olarak te'diye-i bedelâtı meşruttur. İşte efendiler, görüyorsunuz ki, bu defa akd etmiş olduğumuz mukavele, gerek şeklen ve gerek esâsen menâfi-i milliyye itibâriyye geçen defa akd ettiğimiz mukavelâta nisbetle çok iyidir. Eğer istikrâz-ı dâhilî teşebbüsü yürürse halkımız bizim talep ettiğimiz miktardan fazla verirse,veyahut altı ayın mürûrunda sonra yeniden bir istikrâz yapma imkânı olacak olursa tabiidir ki ikinci altı aylık ihtiyâcımızı da bu suretle tedârik etmeyi tercih edeceğiz. Hulâsa efendiler, bütün bu sözlerden çıkarmak istediğim zübde şudur ki, evrâk-ı nakdiyye-i cedide ihdâsından mümkün olduğu kadar ictinâb edeceğiz. Buna ancak en son zaruret hâlinde müracaat eyleyeceğiz.

İşte efendiler, gelecek senenin bütçesine ve ihtiyâcâtına ait olan şu izâhâtı Hey'et-i Celilenize arz ettikten sonra geçen senelerden şimdiye kadar harbin bize neye mal olduğundan biraz bahsedeceğim. Bunun da, umûmunuzun nazar-ı dikkatinizi ehemmiyetle celb edecek bir mevzu olduğundan iştibâh etmiyorum.

Efendiler; geçen sene bana 53 milyon küsur liralık bir bütçe verdiniz ve bu bütçeye muhtelif tarihlerde 59 milyon liralık tahsîsât-ı munzamme-i fevkalâde ilâve ettiniz. Bu suretle yekûn-ı muhassasât 112,5 milyon liraya baliğ oldu. Buna 332 senesinden müdevver15,5 milyon lirayı da ilâve ederseniz 333 senesi zarfında Maliye Nâzırı'na, sarf etmek salahiyetini verdiğiniz mebâliğin yekûnu 128 milyon liraya baliğ olur.

Efendiler, biz 1333 senesine dört milyon lira nakit mevcut ile girdik. Martın birinci günü askerî ve mülkî sandıklarda bütün devâir-i devletin mevcudu dört milyon liradan biraz fazla idi. İlk mukavele ile Almanya hükûmetinden 42 milyon lira, ikinci mukavele ile de 50 milyon lira istikrâz ettik. Vermiş olduğunuz vâridâttan maatteessüf ne miktar tahsil edildiğini kat'i bir surette söylemeye muktedir değilim. Herhalde bugüne kadar vuku' bulan tahsilât-ı a'şâriyye bertaraf edildiği takdîrde pek yüksek bir miktara baliğ olmaktadır.

Efendiler; biz bu sene zarfında devletin bütün duyûn-ı mütemevvicesini tesviye ettik. Geçen sene Hey'et-i Celileniz huzurunda irâd-ı kelâm ederken arz etmiştim ki, memurîne, eytâm ve erâmile, mütekaidine iki milyon lirayı mütecaviz maâşât borçları; müteahhitlere beş milyon liralı te'diye edilmemiş i'tâ' emirleri vardı. Gerek bu iki milyon lira maâşât-ı müterakimeyi ve gerek beş milyon lira müteah-

hit matlûbâtını kâmilen tesviye ettik. Osmanlı Bankası'na yüzde altı faizle medyun olduğumuz bir buçuk milyon liralık hesâb-ı carîyi de te'diye ederek kapattık. Bu suretle elimize geçen paralarla sekiz buçuk milyon liralık geçmiş senelere ait duyûnâtı tesviye ettik. Bâkîsini şu suretle isti'mâl eyledim. Kırk iki milyon lira ordulara gönderdim. On bir milyon lira vilayâtın ihtiyâcât-ı muhtelifesine sarf ettim, üç buçuk milyon lira madenî para olarak -otuz altı milyon liradan hâric olduğu hâlde- General Falkenhayn ordusuna gönderdim. Sekiz buçuk milyon lira, dâhildeki müteahhitlere ve saireye 333 senesi düyûnâtı için verdim. Takrîben, dört milyon lira Bağdad ve Anadolu Şimendifer kumpanyalarına nakliyyat-ı askeriyye mukâbil olarak tesviye ettim. Merkez maâşâtı için de altı milyon lira te'diye olundu Buna, henüz tesviye edilmemiş olan Şubat maaşlarını ve sair masârifâtı da ilâve edecek olursanız, yekûn doksan milyon liraya baliğ olur. Tabii, Düyûn-ı Umûmiyye tarafından tahsil edilip istikrâzata verilen vâridât, bunun kâmilen hâricindedir. Eğer bütün mevcudumu dahi sarf etmiş olsaydım -yani 96 milyon lira mevcut ve sekiz, on milyon lira vâridâtı sarf etmiş olsaydım- yine vermiş olduğunuz bütçeye göre yirmi iki, yirmi üç milyon lira noksandı. Bu da gösteriyor ki demin arz ettiğim gibi istihsâl edilen muhassasâtın bir kısmı safr olunmayıp iptal edilmiştir.

Kezalik, Harbiyye Nezâreti'ne verilmiş olan fevkalâde muhassasâtın bir kısmı da gelecek seneye devredilmek üzere kalmıştır. Harbiyye Nezâreti muhassasâtına ait bir noktanın bazı arkadaşlarımca mucib-i tereddüd olduğunu duyduğumdan bu bâbda izâhât vermek istiyorum. Gerek 332 gerek 331 senelerinde Harbiyye Nezâreti'ne aşâr malı olarak ne verilmiş ise, bunların mukâbili de Harbiyye Nezâreti'nin şimdiye kadar almış olduğu tahsîsâttan mahsub edilmiştir. Bu sene verilen aşârın da mahsub muamelesi tahsîsât-ı mevcudeden icra edilmek üzeredir. Görüyorsunuz ki bu seneki bütçemizde epeyce mühim miktarda bir tasarruf icra edildi. Buna mağdurendir ki gelecek sene bütçesinde de aynı tasarrufun icra edileceğini kaviyyen ümid ediyorum.

Bir de, bu sene vilayâta külliyetli miktarda para gönderdim. Efendiler; hiçbir vilayet, hiçbir müstakil musarrıflık yoktur ki, harb senelerinden beri, vâridâtı ile idare olabilsin. İrsâlât-ı şehriyye 800.000 lira ile 1.200.000, 1.300.000 lira arasında tahavvül etmektedir. Bunda, arz ettiğim gibi, askere müteallik hiçbir masraf dâhil değildir. Gelecek sene yeni vergiler dolayısıyla ağnam, muafiyet-i askeriyye -inşallah bu sene Meclis'te tasdik edilecek olursa- harb

kazancı vergileri dolayısıyla (hay hay sadaları) gelecek sene ümid ediyorum ki, irsâlât-ı nakdiyyemizin miktarı bu senekinden daha az olacaktır. Bu da, tabii, ayrıca bir menfaat teşkil eder. Çünkü bu vilayâta ne kadar az para gönderilirse vilayâtta mevcut olan evrâk-ı nakdiyyenin miktarı o kadar azaltılmış olur. Bu da husûsât-ı saireye o kadar icra-yı tesir eder.

Efendiler; harbin bidâyetinden bugüne kadar vuku' bulan masârife atf-ı kelâm etmek isterim. 330 senesinde 59.000.000 lira, 331 senesinde 68.500.000 lira, 332 senesinde 97.000.000 lira, 333 senesinde 128.000.000 lira tahsîsât verdiniz. Bu yekûnlarda seneden seneye müdevver olanlar da vardır ki, tabii, bir kalemi iki defa zikretmek doğru olamayacağı için size hakikî masrafları zikretmekliğim lâzımdır.

330 senesinin hakikî muhassasâtı 59.000.000 lira, 331 senesinin müdevver mebâliğden sarf-ı nazar edilecek olursa, hakikî tahsilâtı 53.000.000 lira, 332 senesinin 83.000.000 lira, 334 senesinin de 112.000.000 lira. Bunların hey'et-i mecmuası da 308.000.000 liradır. Bunların içinde HarbiyyeNezâreti'ne muhassas olan miktarın neden ibâret olduğunu da arz edeceğim: Harbiyye Nezâreti'ne 330 senesinde 19.142.000 lira verdik ki, on iki aya taksim edildiği takdîrde şehrî 1.600.000 lira eder. Fakat harbe 330 senesinin Teşrîn-i evvelinden sonra dâhil olduğumuz için bu tahsîsât on iki aya değil, dört aya tahsim edilmek lâzım gelir. 331 senesinde 17.000.000 milyon lira ki, müdevverâttan sarf-ı nazar edildiği takdîrde, ki şehrî 1,5 milyon lira eder. 332 senesinde 32.500.000 lira ki, şehri 2.700.000 lira eder. 333 senesinde 56.000.000 lira, ki şehrî 4.700.000 lira eder. Tabii bu miktar seneden seneye mütezâyittir. Bu yalnız bizim memleketimizde değildir, her memleket ordularının muzayakası, seneler geçtikçe tezâyüd etmektedir. Size bir küçük misal okuyacağım: Bizimle kabil-i kıyas olmamakla beraber Fransa'da 1914 senesinde ordu için ayda 1.000.000.000 verilmiş iken 1915 senesinde 1.900.000.000, 1916 senesinde 2.740.000.000, 1917 senesinde 3.390.000.000 frank, Almanya'da ve Avusturya'da, İngiltere'de velhâsıl her memlekette seneler geçtikçe ihtiyâcât artmakta, masârif ziyadeleşmekte ve bunun neticesi olarak tahsîsât-ı harbiyye tezayüt etmektedir. İngiltere'nin masârif-i yevmiyyesi evvelce bir buçuk, iki milyon İngiliz lirasından başladığı hâlde son senede yedi buçuk, sekiz milyon İngiliz lirasına baliğ olmuştur. Tabii, bunları söylemekten maksadım, sarfiyyatı ziyadeleştirmekten ibâret değildir. Şüphesiz ne benim hatırımdan, ne de Harbiyye Nâzırı Paşa Hazretlerinin hatırlarından böyle bir şey

geçmez. Yalnız maksadım bunun bir zaruret neticesi olduğunu arz eylemektir. Harbiyye Nezâreti'nin 124.000.000 liradan ibâret olan bütçesi yine sırf harbden mütevellid olan muînsizler masârifini -ki bu da 21.000.000 lira ediyor- yine harbden mütevellit olan mülteciler masârifi -ki bu da 7, 8 milyon ediyor- bunlara ilâve ettiğiniz takdîrde harbin icâbâtından olan masârif 155.000.000 liraya baliğ olmuş olur.

Tabii bu da, bizim harb için etmiş olduğumuz masrafların hey'et-i mecmuasını göstermez. Her nezâret bütçesinde harbden mütevellit zamlarını, memurîne harbden dolayı verilen muhassasât-ı şehriyyeyi de ilâve etmek icâb eder. Bunların yekûnu da 15-20 milyon liraya baliğ olur. Bu suretle şu güne kadar masârifimiz 175.000.000 lira eder. Bu da tam bir yekûn değildir. Almanya'dan şimdiye kadar almış olduğumuz mühimmât-ı harbiyye bedeli bundan hâricdir. Onların bedelâtınını tesviye etmediğimiz için, hiçbir muhassasâttan mahsupları icra edilmemiştir. Mühimmât da, zannederim 30 milyon lira kadardır. Buna 20 -25 milyon liradan ibâret olan tekâlif-i harbiyyeyi de ilâve edecek olursanız 50-55 milyon lira eder. O hâlde yekûn-ı umûmî 220-230 milyon liraya baliğ olur ki, işte harbin şimdiye kadar mucib olduğu masârif bundan ibârettir. Bu 220 milyon lira masrafın ne suretle tesviye edilmiş olduğunu ve Devleti ne miktar borca griftar ettiğini de ayrıca aşağıda izah edeceğim.

Efendiler; bu borçlarımızın tafsilâtına geçmezden evvel 333 senesi bütçesinin vâridât kısmının a'şâr maddesi hakkında birkaç söz söyleyeceğim. Senelerden beri memleketimizde carî olan bir usûlü bu sene tebdîl ettik. Emânetle idare usûlü vaktiyle bir müddet mer'i olmuş ise de, sonra muhtelif esbâbdan dolayı meriyetten sâkıt olmuştu. Bir taraftan mültezim tedârik etmek imkânsızlığından ve bir taraftan da istihsâl olunacak a'şârı kâmilen orduya vermek mecbûriyyetinden dolayı geçen sene, harb, bizi emânetle idare usûlünü ta'kibe sevk etti. Her birerleriniz memleketlerinizden avdet ediyorsunuz. Emânet usûllerinin tevlîd ettiği netâyici biliyorsunuz, gözlerinizle gördünüz. Ben iddia etmiyorum ki, bu usülden istihsâl edilmesi memul olan netâyici tamemen istihsâl ettik. Bundan çok uzağız. Fakat seneler geçtikçe maksada daha iyi vâsıl olacağımıza eminim. Geçen sene icâbât-ı harbiyye dolayısıyla maatteessüf tatbik edemediğim Suriye vilayetinde de gelecek sene emânet usûlünü tatbik edeceğim. Ve bu sene tatbik edilen vilayetlerde de tatbikine devam eyleyeceğim. Yalnız icâbât-ı mevkisi dolayısıyla geçen sene de istisna edilmiş olan Musul vilayeti vardır ki, bu sene, daha şimdi-

den mahallinden aldığımız tegraflarda emânet usûlünün tatbikinin mümkün olamayacağı söyleniyor.

Abdullah Safi Bey (Kerkük) - Tahmin usûlü Musul vilayetini yangın yerine çevirdi. Pekâlâ. O hâlde onda da müttefikiz. Eğer kabil olursa Musul'da da emânet usûlünü tatbik etmek isterim.

Şekip Arslan Bey (Havran) - Emânet, tahminden iyidir.

Efendiler; emânet usûlü için bu sene 39 bin memur istihdam ettik, gelecek sene de 60 bin memura ihtiyâcımız olacaktır. Çünkü bu sene kolculuk vazifesini kurâ hey'et-i ihtiyariyelerine havale etmiştik.

Hâlbuki maateessüf gördük ki, kurâ hey'et-i ihtiyariyyesinin kolculuk yapması birçok sû-i isti'mâlâtı mucib oluyor. Gelecek sene o vazifeyi onlardan alacağımız için 39 bin memura daha 20 bin memur ilâve etmek icâb edecektir. Bu sene Harbiyye Nezâreti bize, okumaktan mahrum olmayan kimselerden 3300 kişi verdi. Okumaktan mahrum olarak da 3900 memur verdi. Biz de 8300 sivil memur ve muallim istihdam ettik. Ayrıca hâricden de 23.500 kişi bulduk. Gelecek sene eksiklerimiz neden ibâret ise onu da tedârik etmeye çalışacağız. Ne kadar müşkilâta ma'rûz olursak olalım, istihsâl edeceğimiz netâyicin iyiliğinden dolayı bu müşkilâtın karşısında durmayacağız. Filvâki' bu husûsta çok müşkilât vardır. Muhtelif yerlerde mâni'ler ika etmek istediler. Tabii, emânet usûlüyle mültezimlerin menâfi'i mahvoluyordu. Şimdiye kadar milyonlarca halka zulmederek kazanan mültezimler şimdi mevkilerini terk etmek zaruretini hissediyorlar. Mültezimler çalıyordu; acaba ahâlî çalmadı mı? diyeceksiniz. Evet, ahâlî de çaldı. Pek ziyade kanaatim vardır ki; ahâlî de çaldı. Köylüler de çaldı. Fakat ne oldu? Hiç olmazsa zahire, açlığa mahkûm ve ma'rûz olmayacak olan köylülerin ambarlarında, hazinesinde kaldı. Bu sene çaldılar. Gelecek sene de biraz sû-i isti'mâl olacaktır. Fakat harb geçtikten sonra bu sû-i isti'mâl o kadar kolay olamayacaktır. İnşallah ümîd ediyorum ki, bu emânet usûlü dört, beş sene tatbik edildikten sonra istikbâlde a'şârı büsbütün yeni bir şekle ifrad edebileceğiz. Meşrutiyetin ilânından beri muhtelif meclislerin arzu ettikleri şey de bu suretle husûlpezir olmuş olacaktır. (İnşallah sadaları)

Bu sene 300 milyon kilo a'şâr-ı ayniyye istihsâl ettik. Bunun kıymetini vasatî fiâtla 13-13,5 milyon lira tahmin etmek icâb eder. Bir de bedelen de 1,5 milyon lira aldık. Bu suretle a'şâr hâsılâtı 14,5-15 milyon lira tutmuştur. Buna mukâbil, maaş, ücret, ikramiye suretiyle masraflarımız 1.250.000 liradır ki, a'şâr için tayin edilen yüzde

onu tecavüz etmemiş demektir. İşte efendiler, 333 vâridât bütçesinde nazar-ı dikkatinizi celb etmek istediğim nokta budur. Arzu ediyordum ki, bu mesele hakkında Meclisinizin fikrini alayım. Gelecek sene bu fikir benim için ısrar husûsunda büyük bir kuvvet teşkil eder. Bu kuvveti almış olduğum için gelecek sene memleketin her tarafında a'şârı emâneten idare edeceğim. (İnşallah sadaları) İşte efendiler, gerek bu senenin ve gerek geçen senelerin vâridât ve sarfiyyatı hakkında şu izâhâtı verdikten sonra diğer mühim bir noktaya nakl-i kelâm ediyorum. Bu mühim nokta da devletin duyûn-ı umûmiyyesidir.

Bidâyet-i harbden bugüne kadar devlet, Almanya'dan altın olmak üzere 12.612.000, yine Avusturya'dan altın olmak üzere 2.167.000 lira istikrâz etmiştir. Gümüş olarak yapılan istikrâzlar da 2.600.000 liradır. Osmanlı lirası ve mark olmak üzere yine Almanya'dan 24,5 milyon lira hazine tahvilâtı olarak 128 milyon lira, 6000 milyon mark tahmin edilen mühimmât-ı askeriyye mukâbili olarak 30 milyon lira ki, cem'an 201.255.000 lira istikrâz eyledik. Bunun yalnız iki milyon lirası Avusturya'ya, mütebâkisi Almanya'ya aittir. Bir de, bu 201 milyon lira içinde 5 milyon lira vardır ki, bir taraftan Almanya'dan hazine tahvili suretiyle istikraz ettik, diğer taraftan da Almanya'ya evrâk-ı nakdiyye olarak ikraz ettik. Bunu da ihraç edecek olursanız 195.000.000 lira kalır. Müteahhitlere borcumuz yok gibidir, var ise de pek cüz'î bir miktardan ibârettir. Vilayetlerde de orduların büyük borçları olduğunu zannetmiyorum. O hâlde bu 203.000.000 liraya ilâve edilecek, yalnız tekâlif-i harbiyye ve Avusturya bankalarından yaptığımız istikrâz kalır. Bunları da ilâve edince istikrâzat yekûnu 233.000.000 liraya baliğ olmuş olur. Efendiler; buna eski borçlarımız olan 155 milyon lirayı da ilâve ettiğimiz takdîrde devletin düyûn-ı umûmiyyesi yekûnu 388.000.000 liraya çıktığı görülür.

Almanya'dan yaptığımız istikrâzların bir kısmını muaccelen ve bir kısmını da müeccelen almışızdır. Muaccelen aldığımız borçlar faizli borçlardır, müeccelen aldığımız borçlar ise faizsiz borçlardır. Şimdiye kadar yaptığımız bütçelerde faiz mukâbili olarak hiçbir şey koymuyoruz. Her ne kadar faizleri Almanya hükûmetine te'diye etmiyorsak da, bunlar hesâbımıza geçmektedir. Binâ'enaleyh, bu geçmekte olan senelerin bütçelerine bu faiz mukâbillerini de ilâve etmek iktiza eder.

Almanya hükûmetinden muaccelen aldığımız paraların faizleri bu sene Temmuzuna kadar 4.500.000 liraya baliğ olacaktır ve bunların faiz-i senevîsi bugün 2.500.000 liraya takarrüb ediyor. Tabii

muhtelif tarihlerde aldığımızdan dolayı gelecek Temmuzda ancak 4.500.000 lira faiz toplanmış olacaktır. Almanya'da nakden aldığımız 5.000.000 lirayı da, altı ay vadeli evrâk-ı nakdiyye olarak aldığımız 4.000.000 küsür liranın faizi 692 bin lira ediyor. Bundan sonra Almanya'dan mark ve Osmanlı lirası olarak, mühimmât hâric, aldığımız 30.500.000 liranın faizi de 1.840.000 lira ediyor. Diğer hazine tahvilâtı olarak aldığımız paraların faizi altın olarak te'diye olundukça işlemeye başlayacaktır. Sulhten bir sene sonra faize üç yüz bin lira inzimam edecek. Üç sene sonra üçüncü inzimam edecek. Dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci seneler için takrîben 650.000 lira ilâve olunacak. Sonra, sekizinci, dokuzuncu senelerin her birisi için de 720'şer bin lira, keza onuncu ve on birinci senelerin her biri için de 1.200.000 lira inzimam edecektir ki, şu suretle Almanya hükûmetinden muaccelen ve müeccelen istikrâz etmiş olduğumuz mebâliğin sulhu ta'kib eden on birinci senesinde faiz-i senevîsi takrîben 11.000.000 liraya ve medyun olacağımız faizlerin yekûnu da 51.000.000 liraya takarrüb edecektir.

Efendiler, tabii, bu rakam müthiş bir rakamdır, hepinizi söyletmeye hakkı vardır. Yalnız söylenmeye değil, düşündürmeye de hakkı vardır.

Efendiler; şurada bir küçük noktayı söylemeden geçmek istemiyorum. Biz Almanya hükûmetine bu harb esnasında para itibâriyle pek hafif bir bâr teşkil ettik, Almanya'dan mark olarak, Osmanlı lirası olarak ve altın ve gümüş olarak aldığımız paranın yekûnu 70.000.000 lirayı tecavüz etmiyor. 70.000.000 lira ise, Almanya'nın tekmil ordularının ancak 20, 25 günlük bir masrafıdır. Binâ'enaleyh, bizim üç seneden beri devam eden bu müthiş harbde Almanya için mucib olduğumuz nakdî fedakârlık yalnız bu küçük miktardan ibârettir. Tabii âtîye ait fedakârlıklar da vardır. Tabii Almanya, sulhu ta'kib eden seneden itibâren, harb esnasında bizim için akdettiği bu borçları te'diye edecektir. Fakat bu borçları bugün tesviye etmekle harbden sonra tesviye etmek arasında pek büyük bir fark vardır ve hattâ şurasını da ilâve etmek isterim ki, Almanya hükûmetine harb esnasında mucib olduğumuz nakdî fedakârlık, Bulgaristan hükûmetinin mucib olduğu nakdî fedekârlıktan da azdır. Gayet kanaatkâr olduğumuzdan, yalnız ihtiyâcât-ı zaruriyyemiz için lâzım gelen şeyleri talep ettiğimizden dolayıdır ki, Almanya hükûmetiyle borçlarımızın suret-i tesviyesi hakkında bir i'tilaf yapılmasını, menâfi'imizde muvâfık bir i'tilaf yapılmasını kaviyyen ümîd etmekte kendimizde bir hak buluyoruz. (Alkışlar) Ve karîben açmak niye-

tinde olduğumuz müzakeratta Almanya hükûmetinin de bizim bu husûstaki metalibâtımızı dûr-endîşâne takdîr edeceğinde kaviyyen ümidimiz vardır.

Efendiler, borçlarımızdan bahsederken düyûn-ı umûmiyyemizin bir kısmını te'diye ettiğimizi de zikretmeyi unutmak istemem ve memleketimizin itibâr-ı âtisi için bunu gayet mühim bir nokta telakki ettiğimden dolayı bu bâbda nazar-ı dikkatinizi bilhassa celb ederim. Biz, efendiler; böyle müthiş bir harb içinde yaşıyoruz. Bu harb bizde, her gün yeni bir ihtiyâc tevlîd ediyor. Böyle olduğu hâlde, devlet, harbden evvel akdetmiş olduğu istikrâzâtın faiz ve res'ülmâl mürettebât-ı seneviyyesini yalnız müttefik memleketlerdeki eshâb-ı tahvilâta değil, hattâ düşman memleketlerde bulunan eshâb-ı tahvilâtın haklarını bile te'diye ve ifrâz eylemek siyasetini ta'kib ediyor.

Efendiler; bu muharebede bütün kaideler,bütün prensipler zîr ü zebir edildi. En medenî memleketler,düşmanlarına, yapılmayacak, tarihte Kurûn-ı Vustâ ve hattâ Kurûn-ı Kadîmede misli görülmemiş şeyleri yapmayı mübah ve hattâ sevap addetmek siyasetini ta'kib ettiler. Biz ise, memleketimizde yaşayan ecnebîler hakkında, daima olduğu gibi, bu harb senelerinde de kemâl-i merhamet ve adalet ile muamele ettik. Fransızlara ve İngilizlere olan borçlarımızın karşılıklarını da her sene ne tahassül ediyorsa, bunları, harb biter bitmez eshâbına tesviye etmek üzere Osmanlı Bankası'na veya diğer müessesâta tevdî etmekteyiz. Bu suretle Osmanlı Bankası'nda harbin bidâyetinden beri toplanmış olan hasım memleketlere ait istikrâzât karşılıkları yedi, sekiz milyon liraya bâliğ olmuştur ve bunu bu kürsüden kemâl-i iftihâr ile zikreder ve ümid ederim ki, harbden sonra memleketimize edilecek itibâr, memleketimize gösterilecek itimâd için bu, kuvvetli bir delil, kuvvetli bir burhân teşkil edecektir. Başka memleketler borçlarını inkâr ederek, iflas ederken, Türkiye hasımlarına karşı bile mukavelâta, ukûda riayetkâr oluyor. (Bravo sadaları) Bu siyasete, şimdiye kadar devam ettiğimiz gibi, âtîdeki senelerde de, harb ne kadar devam ederse etsin, devam etmek fikrindeyiz.

Efendiler, borçlarımızın miktarı büyüktür. Size bir şifa ve tesliyet vermek için değil, fakat mukayeseye medâr olmak için müsaadenizle başka memleketleri zikredeceğim. İngiltere'nin harbe girdiğinden bugüne kadar olan borcu altı buçuk milyar İngiliz lirasına, Fransa'nın 4,5 milyar İngiliz lirasına, Rusya'nın 5,5 milyar İngiliz lirasına, Amerika'nın 2,5 milyar, İtalya'nın 1,5 milyar, Almanya'nın beş milyar İngiliz lirasına, Avusturya-Macaristan'ın da takrîben iki buçuk milyar İngiliz lirasına bâliğ olmuştur.

Bulgaristan'ın hapten beri akdettiği düyûnun yekûn-ı umûmîsi de lâakal üç milyar franga, yani yüz elli milyon liraya karîbdir. Bu muharebe yalnız bizim için değil, iştirâk eden bütün memleketler için maatteessüf aynı netâyici tevlîd etmiştir ve harbin nihayetinde bu borçların te'diye-i mürettebâtı için bizim gibi her memleket de müşkilât-ı azîme içinde kalacaktır. Efendiler, borçlarımızı zikrederken tabiî memleketimizin en mühim mesâilinden olan evrâk-ı nakdiyye meselesini ihmal etmeyeceğim. Halkımızı da bir defa daha pek büyük faydası olmamakla beraber, irşad ve tenvir etmeye çalışacağım.

Efendiler, şimdiye kadar meydan-ı tedâvüle çıkarılan evrâk-ı nakdiyyenin miktarı 138.000.000 liradır. Bunun altı milyon küsur lirası, pekâlâ biliyorsunuz ki, altı aylık evrâk-ı nakdiyyedir ki, bunların bugün piyasada bir tanesi bile mevcut değildir. Bunlar zengin adamların kasalarında, altı ay sonra altına tebdîl edilmek üzere saklanmıştır ve bunun hâricinde olan kısım ise 1-2 senede te'diye olunacak evrâk-ı nakdiyyedir. Bu evrâk-ı nakdiyyenin yüzde sekiz buçuğu, sulhün akdinden itibâren bir, yüzde sekizi üç sene sonra, yüzde sekizi dört, yüzde sekizi beş, yüzde sekizi altı, yüzde sekizi yedinci senelerin nihayetinde itfa edilecek, yani sulhün akdinden itibâren yedinci sene nihayetinde evrâk-ı nakdiyyenin lâakal nısfı meydan-ı tedâvülden kalkmış olacaktır. Bâkî kalan nısfın da yüzde dokuzu sekizinci, dokuzu dokuzuncu, on beşi onuncu, on altısı da on birinci senelerde itfâ edilecektir. Yani bu suretle on birinci senenin nihayetinde meydan-ı tedâvülde hiç evrâk-ı nakdiyye kalmayacaktır.

Efendiler, yine tekrar ediyorum ki, bizim yapmış olduğumuz "kombinezon" başka herhangi memlekette olursa olsun, yapılmış olan "kombinezon"lara nisbetle daha iyi ve daha muvâfık bir "kombinezon"dur. Bizden zengin memleketler var. Bizden pek çok evrâk-ı nakdiyye ihraç etmişlerdir Fakat evrâk-ı nakdiyyenin meydan-ı tedâvülden kaldırılması, o memleketlerin hiçbirisinde bizde olduğu kadar kat'i ve mutlak bir tarihe muallak değildir. Başka memleketlerde evrâk-ı nakdiyyenin meydan-ı tedâvülden kaldırılması, bütçelerin fazla-i vâridâtına vâbestedir. Memleketin memâlik-i saire ile olan münâsebât-ı ticariyyesine vâbestedir. Sonra, her memleket, meydan-ı tedâvülde bulunan evrâk-ı nakdiyyeyi, meydan-ı tedâvülden kaldırmayı yalnız kendi kuvvetinden bekleyecektir. Hâlbuki bizde ahvâl ber-akistir. Yapmış olduğumuz itilâflarda Almanya hükûmetinden evrâk-ı nakdiyye muayyen tarihlerde, Al-

manya'nın münâsebât-ı ticariyye-i hâriciyyesi, Almanya'nın vaz'iyyet-i maliyyesi ne olursa olsun, behemehâl meydan-ı tedâvülde kaldırmak taahhüdünü aldık ve Almanya hükûmeti de bunu kemâl-i samîmiyyetle kabul etti ve bir devlet-i muazzamanın taahhüdü ne demek olduğunu, içinizde anlamayacak bir kimse yoktur. Eğer Almanya hükûmetinin bu taahhüdünün samîmî olmadığından, memlekette şüphe ve tereddüt eden varsa, buna hayret ve teessüf ederim. (Kimse yok sadaları) ve eminim ki, yoktur. Almanya hükûmeti taahhüdâtında tamamiyle samîmîdir ve bu taahhüdâtını tamamiyle icra edeceğinin en kuvvetli, en bâriz bir delili de işte vadeleri hulûl etmeden dahi evrâk-ı nakdiyyenin bedelâtını altın olarak tesviyeyi kabul etmesidir ve bu suretle efendiler, biz harbden sonra uzun müddet, filhakika evrâk-ı nakdiyye ile birlikte yaşayacağız; fakat her geçen sene, evrâk-ı nakdiyyenin miktarı tenzil edecektir ve ahâlîmiz, bugün emniyet ve itimâd etmeyen halk, her senenin nihayetinde 10, 11 milyon liralık evrâk-ı nakdiyyenin toplandığını, ya bedelinin altın olarak verildiğini veyahut mukâbilinde emvâl ve emtia verilerek Düyûn-ı Umûmiyye meydanında ihrâk edildiğini görecek olursa, artık : Bu evrâk-ı nakdiyyenin mukâbili tesviye edilmeyecektir; demeye kimse cüret etmeyecektir. Bundan dolayı kaviyyen ümidvarım ki, harbi ta'kib edecek olan üçüncü senenin nihayetinden itibâren memleketimizde evrâk-ı nakdiyye ile altın arasındaki fark, yalnız "change" farkından ibâret olacaktır. Yani hâricle "change" farkı neden ibâret ise, dâhilde de altın ve kâğıt farkı bundan ibâret bulunacak ve eminim ki yüzde yüzden noksan olacaktır. Yani bir lira, iki kâğıttan eksik edecektir. Bugünkü hâl, sırf harb zamanının emniyetsizliğinden münbais bir keyfiyyettir ki, sulh bunu izâle edecek ve sulhün takarrübü tehvin eylecektir.

Efendiler, geçenlerde Rusya ile sulh yapılmak ihtimâline karşı altın piyasasının farkı üç buçuk liraya indiğini gördünüz, sonra Rusya ile sulh yapılmak ihtimâli zâil olunca, fark, tekrar yükseldi ve sonra tekrar sulh yapmak ihtimâlâtı zuhûr edince fiât düşmeye başladı. Sulhün akdi bu farkları hadd-i asgarîsine indirecektir. Fakat yazıklar olsun ki, o zamana kadar pek çok zavallılar, pek çok sâfdiller servetlerinin mühim bir kısmını, ceplerine hiçbir menfaat getirmeyen altınları sokmak için feda ve heder etmiş olacaklardır. Biz, vazifemizi tamamiyle ifa ediyoruz. Matbuat da halkı irşâd ve tenvire çalışıyor. Bundan fazla elimizden ne gelir? Bundan fazlası da halkın kendi menfaatını, kendisinin takdîr etmesine kalır.

Efendiler, burada bir noktaya daha nazar-ı dikkatinizi celbetmek isterim. Belki ekseriyyetin efkârına muarız bir şey söyleyeceğim. Memlekette pek çok kimseler, altın ile evrâk-ı nakdiyye arasındaki farkı, başlıca esâsî bir sebebe irca ediyorlar ve diyorlar ki, bu farkın yegâne sebebi, meydân-ı tedâvülde külliyetli miktarda evrâk-ı nakdiyye bulunmasıdır. Bu iddiayı cerh etmek istiyorum. Bugün ihraç edilmiş 138.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyye var. Demin arz ettiğim gibi, meydan-ı tedâvülde değil, ihraç edilmiş, 138.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyye var. Fakat, bu 138.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyyenin 6.000.000 lirası, yani birinci tertip, bugün meydan-ı tedâvülde değildir. Geride 128 milyon liralık evrâk-ı nakdiyye kalır. Bunun 14 milyon lirası da, Alman hazine bonalarıyla tedâvülden kalldırılmıştır. Onu da indirecek olursanız, 114 milyon lira kalır. Bu 114 milyon liranın da lâakal on beş, yirmi milyon lirası bankalarda, devlet hazinesinde, ecnebî memleketlerinde bulunmaktadır. Yani bizim tedâvülümüz üzerine icra-yı tesir eylememektedir. Bunu da indirecek olursanız, meydan-ı tedâvülde bulunan evrâk-ı nakdiyyenin miktarı azamî olarak 90-95 milyon liradan ibâret kalır.

Efendiler, geçen sene izah etmiştim ki, meyan-ı tedâvülde bulunan altın ve gümüş meskûkât-ı madeniyyenin miktarı kalbelharb 45-50 milyon lira arasındaydı. O hâlde bugün meydan-ı tedâvülde mevcut olan evrâk-ı nakdiyyenin miktarı, harbden evvel meydan-ı tedâvülde mevcut olan meskûkât-ı madeniyyenin iki misli raddesindedir. Fakat efendiler, sulh zamanının ihtiyâcâtıyla bugünkü ihtiyâclar arasında ne kadar azim farklar olduğunu elbette düşünürsünüz. Evvelâ sulh zamanında bankalar tarafından itibâr geniş surette tevzî' ediliyordu. Bir memleketin nakit mevcudu, yalnız meydan-ı tedâvüldeki altın ve gümüşleri değildir. Bir memleketin nakit mevcudunu o memleketin altın ve gümüş ve evrâk-ı nakdiyyesiyle banlardan tevzî' olunan itibâr yekûnu teşkil eder. Binâ'enaleyh harbden evvelki zamanlarda muâmelât-ı umûmiyyenin ancak bir kısmı meskûkât-ı madeniyye ile icra edilir asıl mühim olan kısm-ı diğeri de, bankaların tevzî' ettikleri itibâr sayesinde yapılırdı. 45-50 milyon liralık nukud-ı mevcudeye bankaların tevzî' ettikleri itibârı -ki miktarını tayin edemeyiz- ilâve edecek olursanız, vesait-i tedâvüliyyenin miktar-ı hakikîsini bulursunuz. Harb ilân edileliden beri, bankalar itibârı kestiler. Her muamele peşin para ile oluyor. Burası da zarurîdir ki, harbden evvel ne miktar âlât-ı tedâvüle ihtiyâc var idiyse, harb esnasında ondan daha ziyadesine ihtiyâc vardır. Kütle-i muâmelâtın icra ettiği tesir pek azimdir. Bu tesir dolayısıyladır ki,

başka memleketler, şimdi zikredeceğim müthiş rakamlarla beraber fiât-ı eşyâda bizim memlekette görülen galâ'yı görmüyorlar. Harbden evvel, memleketimizin herhagi bir mahsulünü alalım. Yapağı, pamuk, tütün; bunlar içerisinde en kabadayısı, haydi haydi nihayet, senevî üç, üç buçuk milyon liralık nakd-i madenîyi, yahut itibârı istilzâm ederdi. Bugün memleketimizin tütün istihsâlâtı, pamuk istihsâlâtı, yapağı istihsâlâtı, her biri başlı başına evvelce hepsinin yekûnundan icâb ettiği miktardan fazla bir meblağı istilzâm ediyor. Bundan dolayı vesait-i mübadeleye olan ihtiyâc artmıştır. Bunun içindir ki meydan-ı tedâvülde bulunan 80-90 milyon liralık alât-ı tedâvüliyyenin muâmelât üzerinde, eşyanın fiâtını tezyid edecek, bilhassa bu kadar azim bir surette tezyid edecek derecede bir tesir ve tazyik icra ettiğini kabul etmiyorum. Buna benim kanaat-ı kaviyyem vardır. O hâlde ne oluyor? Efendiler, bizim melekette mesele maatteessüf evrâk-ı nakdiyyenin miktar-ı mütedâvilinde değildir. Memleketimizde icra-ı tesir eden şey, bir madde-i rûhiyyedir, evrâk-ı nakdiyyenin ihraç edileceğinin ilânı keyfiyyetidir. Eğer benim kanunen salahiyetim olsaydı, meydan-ı tedâvüle çıkaracağım evrâk-ı nakdiyye hakkında kanun neşretmek zaruretinde bulunmasaydım, sizi temin ederim ki, piyasaya ceste ceste bu ahvâl ve şerâit dâhilinde kırk milyon liralık evrâk-ı nakdiyye çıkararak, kimsenin bundan haberi olmaz ve kimse de bunun çıktığının farkına varmaz idi. Fakat kırk milyon liralık evrâk-ı nakdiyye ihraç edilecektir diye yapılan nutuklar, söylenilen sözler, halkın zihnine icra-yı tesir eyliyor ve gördüğünüz şu netâyici tevlîd eyliyor. Bu tenâkus, ilmî, fennî, hakikî bir tenâkus-ı kıymet değildir. Câlî ve sun'î bir tenâkus-ı kıymettir. Bundan dolayıdır ki, daha ziyade şâyân-ı teessüftür. Fakat buna karşı yapılacak bir şey de yoktur.

Efendiler, halkın memlekette evrâk-ı nakdiyye miktarının tenezzülünü arzu etmek husûsundaki emeline bildiğim için geçende bir kanun-ı mahsus ile Hey'et-i Celilenize arz ettiğim gibi hazine bonalarını meydan-ı tedâvüle çıkarmıştık. O vakit bir rakam zikretmekten hayâ etmiştim ve demiştim ki inşallah bütçe müzakerâtına kadar bu rakam yükselir, kabarır da size ben de iftihâr ederek o rakımı zikredebilirim. Bu sözü söylemekte hakkım varmış. O vakit dört, beş milyon liradan ibâret olan hazine bonaları satışı, bilâhara 17.154.000 liraya bâliğ oldu. Memleketimizde bu ilk teşebbüste hâsıl olan bu netice bilhassa şâyân-ı teşekkürdür.

Efendiler, bu husûsta Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ile Deutsche Bank ve Osmanlı Bankası'nın ve ikinci derecede yeni teşekkül etmiş

olmakla beraber epey himmeti sebk eden İtibâr-ı Millî Bankası ile diğer bankaların gayret ve muavenetlerinden dolayı bilhassa teşekkür ederim. Bu teşekkürü pek arzu ederdim ki, ahâlîmize de teşmil edeyim ve pek isterdim ki, meydan-ı tedâvülden pek kolay çekilmiş olan 17.154.000 liralık evrâk-ı nakdiyyenin hiç olmazsa sülüsünde veya rub'unda halkımızın hissesi bulunsun. Maatteessüf hayır. Bunun kısm-ı azâmına bankalar yazıldılar. Bizim arzu ettiğimiz netice, şüphesiz, tahassül etti, meydan-ı tedâvüle az evrâk-ı nakdiyye çıkarmak istiyorduk, çıkardık, fakat halk cebindeki parayı kendisine hiçbir menfaat temin etmeyecek surette saklayacağına bu vasıtaya müracaat etmiş olsaydı ne olurdu? Başka memleketler de hazine tahvilâtı çıkardılar efendiler, fakat hiçbirisi bizim çıkardığımız kuyûd ve şurût dairesinde çıkarmadı. Başka memleketler, üç sene, beş sene, hattâ on, on beş sene vadeli hazine tahvilâtı çıkardılar. Bu vadeler uzun olmakla beraber, konsolide edilmiş bir istikrâza nisbetle kısa sayılabilirdi. O memleketlerde halk, o hazine tahvilâtından milyonlarla aldı. Hâlbuki bizim hazine tahvilâtımızın bir mahiyyet-i mahsusası vardır ki, bu da cebinde faizsiz bir para gezdirmekten ise, faizli bir para gezdirmekten ibârettir. Cebinizde yüz liralık bir banknot olunca, onu bir hazine tahviline kalb ederdiniz ve o yüz liralık banknot yerine yüz liralık faizli hazine tahvili koyardınız ve paraya muhtaç olduğunuz saatta bu hazine tahvilini tebdile Düyûn-ı Umûmiyye mütekeffil idi. Binâ'enaleyh hazine tahvili, benim işime yaramaz, ben bunu ahz u i'tada kullanamam, itirazı vârid olmazdı. Çünkü kullanmaya muhtaç olduğunuz gün, yalnız gidip iskonto ettirmekten ibâret bir zahmet vardı. Neyse, istihsâl ettiğimiz netice, bankalardan mütevellit olmakla beraber, bizce şâyân-ı teşekkürdür. Ümid ederim ki, ahâlîmiz bundan sonra yapılacak teşebbüslerde daha ziyade rağbet gösterirler.

Şimdi de efendiler, evrâk-ı nakdiyye meselesinde bizim memleketimizde hâsıl olan neticenin başka memleketlerde hâsıl olmadığını ve başka memleketlerde meydan-ı tedâvüle çıkarılan evrâk-ı nakdiyyenin bizimkilerle kabil-i kıyas olmadığını göstermek için birkaç rakam zikredeceğim. Almanya'da şimdiye kadar 16.400 milyar liralık evrâk-ı nakdiyye ihraç edildi. Bunun altı milyar iki yüz bin lirası (dârlenskassen) dedikleri ikraz kasaları tarafından, kusûru da Reichsbank tarafından alınmıştır. Fransa Bankası'nın şimdiye kadar ihraç ettiği evrâk-ı nakdiyyenin miktarı yirmi iki milyar sekiz yüz yirmi milyona baliğ oldu. Rusya da on dokuz milyar rublelik, yani 50.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyye ihdâs etti. İtalya'da 6,5 mil-

yar franklık, Bulgaristan'da da 1,5 milyarlık evrâk-ı nakdiyye ihraç edilmiştir. Bizim evrâk-ı nakdiyyemizin yekûnu 2 milyar 700 milyon mark ediyor. Bu miktar diğer memleketlerinki ile kıyas kabul etmeyeceği gibi, memleketimizin nüfusuna, ihtiyâcât-ı umûmiyyesine nazaran Bulgaristan'ın 1,5 milyarına nisbetle bile çok değildir, bilakis azdır. Fakat efendiler, maatteessüf demin de arz ettiğimi gibi, bizim memleketimizde evrâk-ı nakdiyyenin miktarı diğer memleketlere nazaran dûn olmasına rağmen bizim memleketimizde husûle gelen netâyic, başka memleketlerde husûle gelmiyor ve başka memleketlerin hiçbirinde evrâk-ı nakdiyyenin miktarı, muharebeden evvelki miktardan pez ziyade baliğ olmakla beraber, tezâyüd-i eşya fiâtında, bizde görüldüğü kadar bir galâ' husûle gelmemiştir. Bu galâ'-yı fiât meselesi, efendiler, bizim memleketimizin en büyük düşmanıdır. Şimdiye kadar bu bâbda pek çok söz söylenildi; fakat hakikî bir istatistik yapılmadı. Memleketimizin en müstakim, en muktedir ve şayan-ı iftihâr memurlarından Düyûn-ı Umûmiyye Müdir-i Umûmîsi Arslan Efendi, idaresinde gayet mukni' ve vâzıh bir istatistik tertip ettirdi. Mevzu'muza taalluku itibâriyle bu istatistik hakkında birkaç söz söyleyeceğim ve bu istatistiği tab' ettirerek Hey'et-i Âliyenize de birer nüsha tevzî' ettireceğim.

Bu istatistikten memleketimizdeki galâ'nın ne kadar müthiş olduğunu ve bu galâ'nın zannolunduğu gibi yalnız evrâk-ı nakdiyye ile altın arasındaki farktan neşet eylemediğini göreceksiniz. Evrâk-ı nakdiyye ile altın arasındaki fark, eşya fiâtı üzerinde daima aynı tesiri yapmıyor. Bu tesir bir defa intıba' etmiş, kalmış. Bunu izâle etmek, zannediyorum ki, hattâ bugün bir lira altın, bir buçuk, iki lira kâğıt ile mübadele edilse bile, yine mümkün olamayacaktır. İnsanların birinci derecede ihtiyâcına taalluk eden başlıca mevadda, Berlin şehrinde bugüne kadar husûle gelen galâ'-yı vasati yalnız yüzde 124, Viyana şehrinde yalnız yüzde 178, İstanbul'da yüzde 1970'tir.

Sadık Efendi (Denizli) - Kahrolsunlar.

Efendiler, Viyana ve Berlin'e evrâk-ı nakdiyye miktarının ne kadar ziyade olduğunu gördünüz. Evrâk-ı nakdiyye miktarı o memleketlerde eşyanın fiâtı üzerinde hiçbir tesir göstermemiştir. En büyük galâ' oralarda yüzde 124 ve yüzde 178 derecesine çıkmış, bu da evrâk-ı nakdiyyenin kesretinden değil, eşyanın tedârikindeki müşkilâttan mütevellit bir galâ'-yı fiâttır. Bizim memlekette ise, bu, hiçbir zaman görülmemiş fâhiş bir hadde varmıştır. Buna müteallik daha bazı erkâm zikredeceğim. Muharebeden evvel 235 kuruş 10

para ile taayyüş edebilen bir adam aynı mevaddı bugün istihsâl edebilmek için 4099 kuruş 60 santime muhtaçtır. Yani 2 lira 35 kuruş yerine hemân hemân 41 lira lâzımdır.

Başka memleketlerde vücûde gelmeyen bu fark bizim memleketimizde vücûde gelmiştir ve maatteessüf efendiler, bu fark yalnız eşya ile evrâk-ı nakdiyye arasında değil, eşya ile nukud-ı madeniyye arasında da mevcuttur. Bakınız nasıl oluyor. Evvelâ eşya ile nukud-ı madeniyye arasında bir fark vücûde geliyor. Fiât-ı eşya meskûkât-ı madeniyyeye nazaran harbden evvelki fiâta göre pek çok yükselmiştir. Sonra meskûkât-ı madeniyye darb beş, darb altı ameliyesiyle eşyanın evrâk-ı nakdiyye ile fiâtı bulunuyor. Meclis-i Âlînizi çok işgal etmemek için çok uzun söylemeyeceğim. Bunları tab' ve tevzî' ettireceğimden bu izâhâtı orada göreceksiniz. Yalnız bir, iki maddeyi zikredeyim. Meselâ muharebeden evvel Beyrut'ta buğdayın fiâtı 60 para idi. Bugün nakid-i madenî ile 7,5 kuruştur. Demek ki muharebeden evvelki fiâta nazaran nakd-i madeniyye göre hemân yüzde 500 derecesinde fazladır ve bir dereceye kadar İstanbul müstesna olmak üzere diğer şehirlerin hemân hepsinde iki türlü fiât vardır: Bir nakd-i madenî râici, bir de kâğıt râici. Konya'da petrolün fiâtı muharebeden evvel 2 kuruştu, şimdi nakd-i madeni olarak 40 kuruş, yani yüzde 2000, kâğıt olarak 40 darb 3,5, yüzde 135 kuruştur. Bu da eşya fiâtının evrâk-ı nakdiyyeye mütenâsiben yükselmediğine bir misaldir. Eğer evrâk-ı nakdiyye ile mütenâsiben yükselmek iktiza ederse, Konya'da bir lira 5 kâğıt, 5,5 kâğıt ediyor. O hâlde petrolün fiâtı 210 kuruş etmek icâb ederdi. hâlbuki 210 kuruşa değil, 135 kuruştur. Diğer vilayet merkezlerinde de bu hâle tamamen tesadüf olunur. Ben biraz daha ileriye giderek diyeceğiz ki, bugün memleketimizde hakikaten fiâtı en az yükselmiş olan bir madde varsa, o da altındır. Muharebeden evvel, bir altın, bir lira idi, bugün bir altın 5 liradır, 6 liradır. Altının fiâtı, evvelki zamana nisbetle yüzde 500 nisbetinde artmıştır. Fakat diğer eşya ve emtianın fiâtları yüzde 1500-2000 raddesinde artmıştır. Herhalde ümid ederim ki, efendiler, piyasadaki muhtekirler, altının fiâtı en az tereffu etmiştir dediğime bakıp da, onu da daha ziyade yükseltmeye çalışmazlar. (Handeler)

Efendiler, Mayıs nihayetinde Sivas'ta altın fiâtı yüzde 400 idi, eşya fiâtı ise -nihayetinde- yüzde 3045 raddesinde idi. İstanbul'da altının fiâtı yüzde 160 idi, eşya fiâtı yüzde 1004 idi. Binâ'enaleyh, hiçbir zaman eşya fiâtındaki tereffu, altın fiâtındaki terefu'u tamamiyle ta'kib etmemiştir.

Efendiler, evrâk-ı nakdiyyemize gösterilen emniyetsizlik ve itibârsızlık, nazar-ı dikkatinizi celbederim ki, yalnız dâhile mahus bir keyfiyyettir. hâricde evrâk-ı nakdiyyemize karşı hiçbir itibârsızlık yoktur. Hâricde muamele altın esası üzerine değil, evrâk-ı nakdiyye üzerine cereyan ediyor. Avrupa'ya gidenler, Avrupa ile muamele yapanlar bilirler ki, Avrupa size altın kelimesini zikretmez. Her ne alırsanız, onların parası vardır: Ya marktır ya kurondur ya franktır. Bu memleketlerde altın üzerine muamele carî değildir. Fiâtlar hepsi kâğıt fiâtı üzerine tayin edilmiştir. Binâ'enaleyh, biz de o memleketlerden ne gibi eşya satın alırsak onun bedelini kâğıt olarak te'diye ederiz. Kâğıt olarak te'diye ettiğimiz için onlar da memleketimizin evrâk-ı nakdiyyesine emniyet ve itibâr ediyorlar demektir.

Dâhilde erbâb-ı istihsâlin gösteremediği emniyeti hâricdeki müstahsiller gösteriyorlar. Kâğıdımız hârice karşı ne kaybetmiştir? Dâhile nazaran kaybettiğimiz âşikâr. Dâhile nazaran altın ile evrâk-ı nakdiyye arasında fark neyse, onu kaybetmiştir. Bugün 5 lirası olan adam, eğer altın tedârik etmek isterse 4 lirasını kaybediyor demektir. Eğer 5 lirası olan bir adam Almanya'a, Avusturya'da kuron, mark tedârik etmek isterse hiçbir şey kaybetmiyor, bilakis az, çok kazanıyor. Frank veya İngiliz lirası tedârik etmek isterse ya hiçbir şey kaybetmiyor yahut pek cüz'i bir şey kaybediyor.

Bugün bir kâğıt Osmanlı lirasına mukâbil 18 mark tedârik ediyorsunuz, bir Osmanlı lirasına mukâbil 28 kuron, 28,5 kuron alabiliyorsunuz. Eğer elinizde altın olarak Osmanlı lirası mevcut olacak olursa bakınız bir Osmanlı lirası ile ne kâr edeceksiniz? Altın Osmalı lirasını, 5 Osmanlı kâğıdına tahvil edeceksiniz, sonra, 5 lira ile Alman parası 95 mark alacaksınız. 95 mark aşağı yukarı 5 lira demektir, yani bir Osmanlı altını ile 5 Alman lirası alıyorsunuz. Alman kâğıdının Almanya'da bir Alman altınından farkı yoktur.

Efendiler, diyeceksiniz ki, müttefik memleketlerin paraları bizden ziyade düşkündür. Onun için bî-taraf memleketlere, muhasım memleketlere geçeceğiz. İsviçre'yi nazar-ı dikkate alalım. Bugün 1 Osmanlı lirasına mukâbil 16 İsviçre frangını tedârik ediyorsunuz. Hattâ 1 Osmanlı lirası 17-17,5 İsviçre frangına kadar çıkmıştı. Bunun daha yükselmesi de muhtemeldir. İsviçre'nin parası altındır, altın tedâvül etmez, fakat altın demektir. O hâlde 1 Osmanlı altınını 5 Osmanlı kâğıdına tahvil edecek olursanız, 5 Osmanlı kâğıdı ile 80 İsviçre frangı alıyorsunuz. Bu, 4 Fransız altını demektir. O hâlde 1 Osmanlı altını ile 4 Fransız altını alabilirsiniz.

Sonra, hasım memleketlere geliyorum: 1 Osmanlı altınıyla 5 Osmanlı kâğıdı, 5 Osmanlı kâğıdı ile 80 İsviçre frangı alıyorsunuz, 80 İsviçre frangıyla 101 veya 102 Frangını edinebilirsiniz.

Muharebeden evvel 5 Osmanlı lirası, altın olarak 5 Osmanlı lirası, 112,5 frank idi, bugün ise bizim paramız Fransız frangına nazaran 112,5'tan 10, 11 raddesinde bir şey kaybetmiştir.

Bir de İngiliz lirası hesâbını yapacağım. 125 kuruş kâğıt para ile 20 İsviçre frangı tedârik ediyorsunuz. Bugün 1 İngiliz lirası 21 İsviçre frangıdır. O hâlde, 130, 131 kuruş mukâbilinde 1 İngiliz lirası tedârik etmek imkânı var. Harbden evvel ise 1 İngiliz lirası 110 kuruştu. İngiliz lirası da bugün filhakika altın değildir; fakat ona yakındır. Memâlik-i ecnebiyyede paramızın kaybettiği şeyi, bunun memleketimizde kaybettiği şey ile mukayese edecek olurlarsa halkımız, yani evrâk-ı nakdiyyelerini verip de altın tedârik edenler ne azim zâyi'ata uğradıklarını görürler.

Memleketiizin parasını itimâdları yok. Pekâlâ anlıyorum memleketin parasına itimâdları yoksa, o paraları, hiç olmazsa altın olarak ceplerinde saklayacaklarına, müttefik memleketlerin parasına da itimâdları yok, onları da almasınlar, kâğıt olarak saklasınlar da yarın muharebe biter bitmez beynelmilel münâsebât-ı iktisadiyye başlayınca, paralarını itimâd ettikleri memleketler parasına kalb etsinler ve herhalde bu adamlara temin edebilirim ki, o vakit bu kâğıt paralarının kendilerine temin edeceği menfaat, bugün o paraları altına tahvil eylemekte kazandıklarından ve kazanacakları şeye nisbetle pek çok ziyade olacaktır.

İşte efendiler, bu izâhât ile anlatmak istedim ki, paramızın tenâkus-ı kıymeti, yalnız memleketimizin dâhilindedir. Hâricde böyle değildir.

Buna karşı, bana tabii, itiraz serd edilebilir ve denilebilir ki, doğru; fakat memâlik-i ecnebiyyeye para göndermek serbest değildir ve memâlik-i ecnebiyyeye para göndermek serbest olmadığı için, herkes sermayesini başka suretle isti'mâl etmek zaruretindedir. Fakat efendiler, evvelâ bu serbestinin neden dolayı mevcut olmadığını izah ve bununla da diğer meseleye nakl-i kelâm edeceğim. Efendim bu mesele de "kambiyo" meselesidir. "Kambiyo" meselesi, muharebe esnasında olduğu gibi, muharebeden sonra da uzun bir müddet devlet için mühim bir mesele teşkil edecektir. Her memleket, sermayesini kendi memleketi dâhilinde muhafaza için kendi ihtiyâcât-ı hâliyye ve âtiyyesine karşı mahfuz bulundurmak maksadı iledir ki, "kambiyo"nun serbestîsini izâle etmiştir. Her memlekette bunun

için "kambiyo" komisyonları teşkil olunmuştur. Biz de, memleketimizde, sermayelerin memâlik-i ecnebiyyeye bilâ sebep hicret etmesine mâni' olmak için bir kambiyo komisyonu teşkil ettik. Kambiyo komisyonu evvelâ, bî-taraf memleketlere mahsus idi, sonra müttefik memleketler vasıtasıyla bî-taraf memleketlere para kaçırıldığını maliyye müfettişlerinin raporlarından istidlâl ettik. Bu istidlâlimiz üzerine murâkabeye yine tabii müttefik memleketleri de idhal ettik.Tabii, müttefik memleketlerin de bu daireye idhal edilmesi, o memleketlerde birtakım mahâziri dâi' oldu, muamelelerini işkâl eyledi. Bunun üzerine Almanya hükûmeti ile bu mesele hakkında müzakereye giriştik. Kambiyo komisyonuna müttefik memleketleri idhalden maksadımız, müttefik memleketlerden bî-taraf ve düşman memleketlere para ihracına mâni' olmak idi. Fakat maatteessüf, Almanya'nın kanunları buna mâni' idi. Bir Alman, Almanya'daki sermayesini bî-taraf bir memlekete göndermeye muktedir değildir; fakat Almanya'ya Türkiye'den gelen sermayeleri bî-taraf memleketlere göndermeye herkesin salâhiyyeti vardır.

Kanun bu suretle tanzim edilmiş olduğu için biz, memleketimiz sermayelerinin memâlik-i ecnebiyyeye müttefik memleketler vasıtasıyla kaçmasına mâni' olamıyorduk. Almanya hükûmeti ile cereyan eden, müzakerât neticesinde Türkiye'nin menâfi'ini muhafaza edecek tarzda bir "decret" neşredildi ve bu sayede Türkiye'de Türklere yahut Türkiye'de mütemekkin müessesâta ait olmak üzere gönderilecek mebâliğin İstanbul Kambiyo Komisyonu'nun müsaade-i mahsusası olmaksızın bî-taraf memleketlere gönderilmesine mâni' olundu. Bunun üzerine biz de mark üzerine olan kontrolü ref' ettik. Bugün mark serbest olarak satın alınmaktadır.

Avusturya ile henüz aramızda böyle bir müzakere cereyan etmedi. Bir aralık memleketimizde pek çok kimseler sermayelerini bî-taraf memleketlere nakletmeye teşebbüs eylemişlerdi. Bu, memleketimizin ne hâlen ve ne de âtiyen menâfi'ine muvâfık düşmediğinden, her sermayenin ne maksatla gönderildiğini, gönderecek adamların Kambiyo Komisyonu'na beyân etmelerine dair bir ta'limât tanzim olundu. İrade-i Seniyyeye iktirân ettirildi. Kambiyo Komisyonu, bu bir sene zarfında muhtelif memleketler için 14.500 muameleye müsaade etti. Birçok muâmelât için de gayr-ı meşru gördüğü, memleketin menâfi'ine muvâfık bulmadığı hakikî bir muamele-i ticariyyeye müstenid görmediği cihetle müsaade ve mezuniyet vermedi. Kambiyo Komisyonu'ndan pek ziyade istifade ettik; bunu yalnız harb

senelerinde değil, biraz değiştirerek harbden sonraki senelerde de ibka etmek mecbûriyyetinde kalacağız.

Efendiler, kambiyo meselesi diyordum ki, bugün için değil âtî için de mühim bir meseledir. Bâhusûs, bizim gibi memâlik-i ecnebiyyeye zimmeti ziyade olan memleketler için pek mühimdir. Muharebeden evvelki son istatistiğimize göre, senevî idhâlâtımız 40 milyon lira, ihrâcâtımız da 21 milyon lira idi. Tabii, bu istatistikler bir kat'iyyet-i riyaziye ibrâz etmiyor. Fakat her hâlde şüphe yoktur ki, muvazene-i ticariyye bizim aleyhimizdedir. Muvazene-i ticariyye aleyhimizde olduğu gibi, muvazene-i maliyyemiz de aleyhimizdedir. Çünkü, her sene memâlik-i ecnebiyyeye, vaktiyle aktedilmiş olan istikrâzatın mürettebât-ı seneviyyesi için külliyetli para göndermek zaruretindeyiz. İstikrâzât için göndereceğimiz paralar 5-5, 5 milyon liraya muvazene-i ticariyyemiz için göndereceğimiz paralardan belki 10-15 milyon liraya baliğ oluyor.

Eğer muâmelât serbest bırakılacak olursa, paralarımızın büyük zâyi'ata uğraması ihtimâli vardır; bundan dolayıdır ki, ba'de-l-harb hükûmet, yalnız kambiyo muâmelâtını değil, efendiler, ticaret muâmelâtını bile tahdidâta tâbi' tutmak mecbûriyyetinde kalacaktır. Benim gibi muâmelât-ı iktisadiyyede kat'i hürriyet taraftarı olanlar için bu sözü söylemek biraz ağırdır, fakat, hakikati söylemek de lâzımdır. İktisad prensiplerine ne kadar hürmetkâr olursam olayım, bu müthiş habin memlekette tevlîd edeceği icâbât-ı ameliyyeyi nazar-ı dikkatten uzak tutmamaklığım iktiza eder. Yalnız bizim memleket değil, hürriyet-i iktisadiyyeyi kendilerine şimdiye kadar en büyük sancak ittihâz etmiş olan memleketler bile, bizim yapacağımız takyidat ve tahdidâtı yapmak zaruretide kalacaklardır ve şimdiden de buna başlamışlardır.

Ticaretimizin en mühim bir kısmının, müttefiklerimizle yapılmasını arzu edeceğiz. Zira, orada müttefiklerimizle yapılacak ticarette "change" itibâriyle kârımız vardır, zararımız yoktur. Kârımız şudur ki, paramız onların paralarına hiç olmazsa muadil olacaktır. Osmanlı lirasının hiçbir surette mark ile Osmanlı lirası arasında başa baş fiât olan on sekiz kırk beşten aşağıya düşmesi mümkün değildir. Binâ'enaleyh, Osmanlılarla Almanlar arasında yapılacak muâmelâtta change farkından bir zarar etmek ihtimâli yoktur. Avusturya ile yapılacak muâmelât-ı ticariyyede, bizim erbâb-ı ticaretimiz, change itibâriyle zarar görmeyeceklerdir. Şüphesiz, diğer memleketlerle de muâmelât-ı ticariyye yapacağız. Bunu yapmamak ihtimâli yoktur. Çünkü, onlardan gelecek olan, başka memleketler-

den getiremeyeceğimiz birtakım eşyalar vardır; fakat ona mukâbil, memleketimiz mahsûlâtından bir kısm-ı mühimmini onlara göndermeye çalışacağız ki, bu suretle idhâlâtımızla ihrâcâtımız arasında, ya bir tevazün husûle gelsin veyahut tam bir tevazün husûle gelmezse bile, külliyetli nakit irsâline ihtiyâc kalmasın. Zira, muvazene-i ticaret ve muvazene-i maliyye müfrit bir surette aleyhimizde bulunacak olursa, o vakit memleketimizden, o memleketlere altın ihraç etmek icâb edecektir. Altın ihrâcâtı ise, esna-yı harbde olduğu gibi, ba'de-l-harbde de birçok seneler serbestçe yaptırılmayacaktır.

İşte bundan dolayı ihrâcâtımızı tezyid ve teşvik ederek, muvazene-i ticariyyeyi mümkün olduğu kadar istihsâl eylemeye gayret etmekliğimiz iktiza ediyor. Bir tarafta, muvazene-i maliyye, bir tarafta, muvazene-i ticariyye aleyhimizde iken, ba'de-l-harb kambiyo muâmelâtını serbest bırakacak olursak, bu zararlara bir de halkın kendi zevki için eshâm ve tahvilât iştirası için sermayelerini ecnebî memleketlere nakl için gönderecekleri Osmanlı paralarıyla, tebdilinin ecnebî dövizleri için vücûde getireceği talepten mütevellit zararları da ilâve eylemek icâb edecektir. İşte bundan dolayıdır ki efendiler, Kambiyo Komisyonu'nun muâmelâtını ba'de-l-harb dahi idame etmek mecbûriyyende olacağım.

Efendiler, Kambiyo Komisyonu'nda markın ve kronun murâkabesini kaldırdık. Tabii, içinizde muâmelât-ı ticariyye ile mütevaggil olanlar diyeceklerdir ki, kaldırdınız; fakat bunun neticesi olarak markın ve kronun kıymetini yükselttiniz, Osmanlı lirasının kaymetini düşürdünüz. Bu sual-i mukaddere de cevap vermek isterim. Filhakika, Osmanlı lirasının marka nisbetle biraz kıymeti düştü, 20, 21 mark iken, 19 marka indi. Kron da biraz kazandı, 1 lira 30, 31 kron iken, 28, 28,5 krona düştü. Bunda murâkabenin kalkmasının cüz'î bir tesiri yok değildir. Fiât takdîri nev-ummâ taht-ı inhisarda kalıyor demektir; fakat bu münâsebetle diğer bir meseleye nazar-ı dikkatinizi celb edeceğim ki memleketimizde ekser, pek çok kimselerin alâkadâr olduğu meseledir. O da Almanya ile olan münâsebât-ı ticariyyemizdir.

Efendiler, şimdiye kadar bizim memleketimizde markı düşüren ve Osmanlı lirasını yükselten ne idi? Almanya'nın memleketimizden icra ettiği külliyetli mübâyaat. Biz, Almanya'ya karşı ihrâcâtçı vaz'iyyetinde bulunuyorduk. hâlbuki, Almanya'dan hiçbir şey idhal etmiyorduk. Daha doğrusu Almanya'dan idhal ettiğimiz şeylerin bedelini vermiyorduk, hesâba geçiriyorduk. Almanya ise, bizden mübâyaa ettiği eşyanın bedelâtını tamamen tesviye etmek zarure-

tinde bulunuyordu. Almanya, memleketimizden iştirâ ettiği milyonlarca eşyanın mukâbilini tesviye etmek zaruretinde oldukça ve bunların bedeli de ancak Osmanlı lirası ile tesviye olunacağı için, kendisince memleketimizde Osmanlı lirası tedârik etmek zarureti vardı. Binâ'enaleyh, Almanya mark satıyordu, Osmanlı lirası satın alıyordu. markın arzı ziyade Osmanlı lirasının talebi fazla olduğundan, bittabi Osmanlı lirası yükseliyor ve mark düşüyordu; fakat efendiler buna şimdi imkân kalmadı, bu imkânsızlığa erbâb-ı ticaretin ve müstahsillerimizin nazar-ı dikkatlerini celb etmek isterim.

Memlekette müthiş bir galâ'-yi fiât husûle geldi ve bu, yalnız ihtiyâcât-ı zaruriyyeden olan dâhilî eşyaya değil, ihrâcât eşyasına da şâmil oldu ve galâ'-yi fiâtın ihrâcât fiâtına da şâmil olması memleketimizin ticaretine mühim bir darbe vurdu. Bu sene zarfında Rüsûmât İdaresi'nden aldığım istatistiklere nazaran Almanya'ya ondokuz milyon liralık eşya ihraç olundu, Avusturya'ya iki milyon liralık ve bunlar, bu yirmi bir milyon liralık eşyanın bedelini te'diye etmek için -arz ettiğim gibi- buradan Osmanlı lirası elde ettiler ve bunun için Osmanlı lirasının fiâtı yükseldi, markın fiâtı düştü; fakat efendiler, fiâtlar o hâle geldi ki, Almanya ve Avusturya mubâyaâtı tatil etmeye mecbur oldu.

Memleketimide galâ'-yi es'âr çılgıncasına ve mütelâşî bir hâlde zuhûr etti. Müstahsiller eşyaların fiâtını yükselttiler. Müstahsillerden alan birinci kısım, birinci el tâcirler bizzarure yüksek fiâta satın aldıkları için, ikinci ele satarken onlar da yüksek sattılar. Onlar da ecnebî tâcirlere satarken fiâtları bir kat daha yükselttiler ve bu suretle ecnebî tâcirleri -ki, ecnebî tâcir yoktur, ecnebî tâcir demek, Almanya hükûmeti demektir. Bugün burada Almanlar tarafından ne satın alınıyorsa, bir hey'et-i resmiyye tarafından Almanya hükûmeti menfaatına ve Almanya hükûmeti hesâbına satın alınıyor- mubâyaâtı tâtil zaruretini hissettiler. Eğer memleketlerinde ihtiyâclarına kâfî gelecek derecede eşya yoksa, er, geç bunları satın alacaklardır, varsa, bu eşyaları satın almayacaklar. Emvâlimizin satılmaması, memleketimiz için mühim ve büyük bi darbe olacaktır.

Geçen sene bu münâsebetle huzurunuzda söylemiştim ki, çılgın ve mütelâşî eşya spekülasyonu yapanlar da düşünsünler ki, yarın paranın intizam alacağı zaman hulûl edecektir; bu zaman hulûl etmektedir. Bu suretle külliyetli eşya satın almış ve idhal etmiş olanlar sulh zamanına kadar mallarını satamazlarsa, külliyetli zarara uğrayacaklardır. Zira, fiâtları tanzil etmeye mecbur olacaklardır. Bu husûs için müstahsillerin bilhassa nazar-ı dikkatini celb ederim.

Şimdi, ellerinde emvâl ve eşya olanlara gelince: Bunların mutazarrır olmalarını tabii hükûmet arzu etmez. Şüphesiz memleketimizde transit yapmaya muktedir olmayan erbâb-ı ticaretimizin mutazarrır olmaması için bazı teşebbüsâtta bulunulmuştur ve bu teşebbüsâtımıza devam edeceğiz ve bir netice-i fi'liyye istihsâline çalışacağız.

Efendiler, işte size buraya kadar, memleketimizin hayat-ı maliyyesi safahat-ı muhtelifesi hakkında ve faaliyet-i iktisadiyyesine dair arz-ı izâhât ettim. Âtî için pek kısa bir, iki söz ilâve edeceğim. Âtîden maksadım, sulhü ta'kib edecek olan âtîdir. Sulhü ta'kib edecek seneler için her memleket şimdiden fevkalâde bir cehid ve faaliyet sarf etmektedir. Harb iktisadiyyatı yerine, yarın bir sulh iktisadiyyatı kâim olacaktır. Bizim de sulh iktisadiyyatına bütün kuvvetimizle hazırlanmaklığımız lâzım gelir. Harbde zaferi temin eden sebepler başkadır; sulhü temin edecek olan esbâb ve tedabir başka olacaktır. Sulh zamanındaki muzafferiyeti- sözümün mukaddemesinde söylediğim gibi- erbâb-ı istihsâlâtımızın teşebbüsât-ı şahsiyyesinden bekleyeceğiz. İstikbâlde teşebbüsât-ı iktisadiyyeyi tezyid ve tevsî etmekten ziyade, memlekete edilecek bir hizmet mutasavver değildir. Memleketimizin teşebbüsât-ı iktisadiyyesini tezyid, istihsâlâtını tevsî' eyleyecek olursak, memâlik-i ecnabiyyeden getireceğimiz eşyanın mukâbilini bu suretle para ile değil, eşya ile temin etmiş yahut idhâlâtımızı azaltmış oluruz.

Bu sayede memleketimizin servetinin tezâyüdünden husûle gelecek menfaat da başka. Hükûmet bu husûsta efrâdın kuvve-i teşebbüsiyyesinden pek çok şeyler beklediği gibi, kendisi de birtakım tedâbire müracaat etmektedir. Geçen sene bir kanun-ı mahus ile İtibâr-ı Millî Bankası'nın teşkili için Hey'et-i Celilenizden müsaade aldığımızı tahattur edersiniz. Bu müsaadenin neticesi olmak üzere, hükûmetin de iştirâk ettiği bir miktar sermaye ile banka teşekkül etti ve ümidimizin fevkinde bir mevki'e mazhar olmaktadır ve pek kaviyyen ümîd ediyorum ki, altı, yedi sene sonra bu banka hakikî manasıyla bir devlet bankası, bir millet bankası olabilecektir. Bankayı, bir taraftan ileride bir devlet bankası hâline getirmek arzusunda olduğumuz gibi, diğer taraftan da memleketin teşeebbüsât-ı iktisadiyyesi için bir merkez vazifesini görmesini arzu ediyoruz. Memleketimizde bilhassa yapılacak işler teşebbüsât-ı sınaiyye, teşebbüsât-ı madeniyye ve nafıadır.

Geçen sene Hey'etinize arz etmiştim ki, bütün bu teşebbüsâtı yalnız kendi sermayelerimizle değil, ecnebî sermayelerinin de iştirâkiyle vücûde getirmek lâzımdır. İtibâr-ı Millî Bankası bu husûs

için Avusturya ve Almanya'a bulunan birinci derecedeki müessesât-ı maliyye ve müzakereye girişmiş ve bunların muavenet ve müzâheretleri temin olunmuş gibidir. Bu te'minât sayesinde pek ziyade ümîd ediyorum ki, harbi ta'kib eden senelerde ve az zaman zarfında gerek birçok maden işleri ve gerek diğer teşebbüsât-ı sınaiyye ve inşaiyye ve bilhassa mühim şimendifer merkezlerini ve limanlarını birbirine rabt edecek küçük ve dar hatlı şimendiferler inşa edilecektir. Bunu devlete ait mühim ve nâfi' bir hizmet add ve telakki ettiğimden dolayıdır ki, burada zikretmeyi muvâfık gördüm.

İşte efendiler, bununla sözlerimi bitiriyorum. Zannediyorum ki, sabrınızı kâfî derecede sû-i isti'mâl ettim (Estağfurullah sadaları) Şimdi, memleketimizin nasıl bir hâlde bulunduğunu gördünüz. Size geçen sene olduğu gibi, bu sene de hakikati bütün açıklığıyla söyledim; hiçbir şey saklamadım. Düşünmek lâzım gelirse, benim kadar siz de düşünmeye muhtaç ve mecbursunuz. O hâlde ben ne görüyorsam, ne biliyorsam, ne düşünüyorsam, sizi de onlarla alâkadar addetmeyi bir vecibe bilirim.

Geçen seneki beyânâtımın birçok mahâfilde fazla hakk-gû olmakla itham edildiğini tahattur ediyorum. Benim hakkımda yapılacak bütün ithamât ve bütün cürüm hakk-gû olmaktan ibâret olsun! Ben hakikati -ne kadar acı, ne kadar çirkin olursa olsun- güzel ve mutarrâ yalanlara tercih edenlerdenim. Bu, bence bir siyasettir ve ümîd ederim ki, sizin âmâlinize muvâfık olan siyaset de budur.

Ahvâl-i maliyyemizi, size, ne ufaltıcı, ne de büyültücü adeseler arkasından göstermedim ve bununla da zannediyorum ki, vazifemi ifa ettim. Çok ağır ve müşkil bir mevkideyiz. Bu, kabil-i inkâr değildir. Fakat bugün müşkil mevkide olmayan hangi millet vardır? Bu harbe girişmiş olan devletlerin hepsi de bizim mevkimizdedir. Bütün milletler tufandan beri beşeriyetin başına müstevlî olan bu en büyük âfetin, bu en büyük müsibetin karşısında bilâ-istisna zengin, fakir bütün milletler, nâlân ve mecruh, bitâb ve mâtemzededir. Biz de o hâldeyiz. Fakat efendiler, mahrumiyetlerimiz, fedakârlıklarımız, şimdiye kadar ma'rûz olduğumuz alâm ve fecâyi, bizi âtîyi düşünmekten men' etmemelidir; daha görülecek hesâblarımız var. Sözlerimin ibtidâ'sında söylediğim gibi, bugün topraklarımızın bir kısmını düşmanların hain ve kanlı çizmelerinden kurtarıyoruz. Fakat henüz anûd, kavi, mütehakkim bir düşmanın pây-ı savleti altında inleyen yerlerimiz var. Hiçbirimiz, Irak'ın o cennet kadar güzel şehirlerini, hiçbirimiz, tarih-i kadîmin bütün abidât ve hâtırâtını sinesinde saklayan mamur beldelerini hiç unutamaz. Bunları da

kazanmak için efendiler, unutmayınız ki, daha önümüzde kat'edilecek büyük mesafeler, daha yapılacak fedakârlıklar, katlanılacak eziyetler, tahammül edilecek mahrumiyetler, hattâ dökülecek kanlar ve sarf edilecek milyonlar vardır. Vardır; fakat ne olursa olsun bizi daima göğsümüz kabarmış, başlarımız yukarı, gözümüz önde ve ayaklarımız ileride yürümekten men'etmeyecektir. (Alkışlar) Çünkü uzaklarda günden güne bize yaklaşan bir yıldız var. O yıldıza istiklâl ve istihlas yıldızı diyorlar. İnşallah oraya vâsıl olduğumuz günün mükâfâtı, o kadar uhrevî, o kadar ulvî, o kadar semavî bir mükafat olacaktır ki, bize bu geçen senelerin bütün felaketlerini ve mâtemlerini, bütün alâm ve fecâini unutturacaktır. (İnşallah sadâları)

Bunun için efeniler, biz sizden, siz milletten korkarak, millet sizi, siz bizi tenvir ve irşad eyleyerek daima dest-be-dest bir ittihad-ı mukaddesle harbin ilk zamanlarında görülmüş olduğu gibi, ondan daha fazla bir ittihad-ı mukaddesle ve her türlü hissiyyat ve ihtirasât-ı nefsaniyyeden tenzih ve tecrid-i nefs ederek yürümek lâzımdır. Ancak bu sayede muharebe meydanlarında, muhtelif sınırlarda yalnız bir imân ile, vatan imânı ile Allah aşkı ve vatan imânı ile kanlarını döken şehitlere lâyık kardaşlar ve bu vatana lâyık evlatlar olduğumuzu göstermiş oluruz. (Sürekli alkışlar)

Hamdullah Emin Paşa (Antalya) - Efendim, Maliye Nâzırımız Cavid Beyefendinin irâd ettikleri nutuklarında ibret alınacak ve istifade olunacak ve âtî için hazırlanmaya yollar açacak irşadât bulunduğundan, bu nutkun bütün milletin istifade edebilmesi için hükûmet-i seniyye tarafından neşr olunmasını temenni ederim. (Doğru sadâları).

CAVİD BEY VE İTİBAR-I MİLLÎ BANKASI[1]

Maliye Nazırı Cavid Bey'in Meclis-i Âyan'da Osmanlı Bankası ve İtibar-ı Millî Bankası Üzerine Konuşması

Maliye Nâzırı Cavid Bey - Efendim, bilirsiniz ki memleketimizde devlet bankası imtiyâzâtını hâiz bir müessese vardır ki o da Osmanlı Bankası'dır. Osmanlı Bankası Fransız-İngiliz sermayeleriyle müteşekkil bir bankadır. Evvelce bu sermayenin nısfı Fransız, nısf-ı diğeri de İngilizlerin elinde iken mürûr-ı zamanla kısm-ı azâmı Fransızların eline geçmiş, bir kısm-ı cüz'isi de İngilizlerin elinde kalmıştır. İdare itibâriyle banka Paris'de ve Londra'da mevcud birer komite marifetiyle idare olunur. Bankanın Türkiye'de ittihâz edeceği tedâbir-i mühimmeye dair her bir karar Paris'deki komite ile Londra'daki komitenin bil-iştirâk i'tâ'-i rey etmesine vabestedir ve yalnız bu suretle ittihâz edilen mukarrerât mevki-i tatbike ve icraya vaz' olunur. Osmanlı Bankası elli, altmış sene evvelki ahvâl ve şerâite nazaran bu tarzda teşekkül etmiş ve bidâyet-i teessüsünden beri bu suretle tedvîr-i muamele etmekde bulunmuştur ki bunu şimdilik münakaşa etmeye mahall yoktur. Esâsen Osmanlı Bankası'nın müddet-i imtiyâziyyesi yakın bir zamanda münkazî olmak üzeredir. İyi tahattur ediyorsam 1924 senesi evâhirinde bu müddet münkazî olacaktır. Bundan sonra da Osmanlı Bankası idame-i muvcudiyyet edecek mi etmeyecek mi? Bu mesele o zaman mütâlaa ve müzakere edilmek icâb eder. Muharebenin ferdâ-i zuhûrunda Osmanlı Bankası biraz

[1] *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Üçüncü Devre-i İçtimaiye, Üçüncü Sene, 31. İçtima-i Umumi, 6 Şubat 1332, s.348-351.

garib bir vaz'iyyetde kalmıştı. Filhakika bu bankayı esas itibâriyle idare eden komitelerin Paris ve Londra'da bulunmaları hasebiyle buradaki müdirân bittabi' amirlerinden emir ve müsaade telakki edemeyecek bir hâlde kaldıkları gibi kendileri de bizzat Fransız ve İngiliz tâbi'yetinde bulunuyorlardı. Esâsen bunlar muharebenin ilânından sonra ancak az bir zaman kalabildiklerinden hükûmetin talebi üzerine bankada bulunan ve Osmanlı tâbi'yetini hâiz olan üç zâta kendi yerlerine müdir tayin ve kendileri memuriyetlerini terk ile memleketlerine avdet ettiler. Şimdiki müdirler Fransız ve İngiliz müdirleri tarafından usûlü dairesinde ve ileride hiç bir gûna itiraza mahall kalmayacak surette intihab edilmişlerdir.

Bankanın sermayesi muhasım devletler teba'sına aid olmakla beraber bidâyet-i harbden bugüne kadar bankanın hükûmetle muamelesi gayet muntazam ve "korrekt" bir tarzda devam edegelmiştir. Fakat muharebenin ferdâsında memleketimizde bulunan ve devlet bankası ünvan ve imtiyâzını hâiz olan bir müessese idaresinin ecnebî memleketlerde bulunması hükûmetin nazar-i dikkatini celb etmişti. O vakit bendeniz Maliye Nezarareti'nde değildim.

Ve hükûmette bulunan arkadaşlarım bir millî banka tesis etmek için statülerin ve sair lâzım gelen şeylerin ihzârını bendenizden rica ettiler. Bendeniz de kendilerinin bu ricalarını nazar-ı dikkate alarak ileride millî banka olabilecek müessesenin statülerini hazırladım. Bankanın güşadı meselesi bir müddet tehire uğradı. Nihayet beş altı ay evvel mesele tekrar ortaya çıktı. Ve evvelce ihzâr edilmiş olan statüler bazı ta'dîlât ile hükûmete verildi. Hükûmetçe de bu ta'dîlât tedkik olunduktan sonra işin bir an evvel mevki'-i tatbike vaz' olunması düşünüldü. Bu mesele tezekkür edildiği sırada bizi en ziyade işgal eden şey acaba ahâlîmizin böyle bir müessesenin teşkiline rağbet gösterip göstermiyeceği meselesi idi. Bunda da ârâ' muhtelif bulunuyordu. Bazıları böyle bir müesseseye halkın fevkalâde rağbet göstereceğini iddia ediyorlardı. Bazıları da muharebe zamanında bankaya yüksek bir rağbet bulmak ihtimâli olmadığını ve binâ'enaleyh bankanın tesisi müşkül olacağı fikrini serd ediyorlardı. Bankanın bugüne kadar istihsâl ettiği netâyice nazaran birinci fikirde bulunanların muhikk olduklarını görüyorum. Hulâsa statüler tarîk-i kanuniyyeden geçerek yani Maliye ve Ticaret nezâretlerince, Şurayı Devlet ve Hey'et-i Vükela'ca tedkik edilerek irâde-i seniyyeye iktirân eyledi. Teşekkül eden bankanın ünvanı Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'dır. Fakat bugünkü hâlde devlet bankası değildir. Ve nizamnâmesinde Osmanlı Bankası'nın imtiyâzât-ı mevcudesine halel

getirecek hiç bir kayd-ı şart yoktur. Çünki aksi bir şey yapılmış olsaydı Osmanlı Bankası'nın hukuk-ı muktesebesine tecavüz edilmiş olunurdu ki buna ne hükûmet ve ne de bankanın statülerini ihzâr edenler tarafdar değildi. Fakat ileride bu bankanın millî banka ve devlet bankası olması ihtimâli mevcuddur. ...

Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası hâl-i hâzırda devlet bankası değildir. Osmanlı Bankası'nın imtiyâzât-ı mevcudesinden hiç bir noktası lağv edilmemiştir ve Osmanlı Bankası müddet-i imtiyâzının inkırazına kadar hiç bir tecavüze ma'rûz kalmaksızın mevcud kalacaktır.

... Hissedarâna gelince ... kâmilen nâma muharrerdir. Senedât nâma muharrer oldukdan başka muvazaa tarîkiyle dahi başka ellere geçmemesi için tedâbir ittihâz edilmesini, ezcümle herkim kendi senedini diğer birine ferağ etmek isterse kable'l-ferağ bankanın meclis-i idaresine müracaat edib ahz-ı mezuniyet etmesi husûsunu nizamnâmeye derc ettik. Binâ'enaleyh bu suretle ... hisse senadâtının kendi ahâlîmiz arasında kalmak maksadı tamamiyle temin edilmiştir ve bu senedât her zaman da ahâlîmiz elinde kalacaktır.

Maliye Nâzırı- Demin arz ettim ki Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası bugün için devlet bankası değildir. Fakat ileride bu bankanın devlet bankası olması ihtimâli pek kuvvetli bir surette mevcud olduğundan bu müesseseyi diğer müesseselere nazaran farklı bir mevkide bulundurmak tabiidir. Yoksa diğer her açılacak müessesâta böyle bir takım imtiyâzât verilebileceğini söyliyemem. Bu banka bir mâhiyyet-i mahsusesi olduğu içindir ki bu gibi imtiyâzâta nail oluyor. Bendeniz zannederim ki memleketimizin iktisadiyyatı nokta-i nazarından bu bankanın teşkili pek ziyade faidelidir. Ve ümid etmek isterim ki bu banka vücûde gelir ve sermayesi kâmilen halkımızdan toplanırsa bu sayede ileride memleketimizde pek çok teşbbüsât-ı iktisadiyye vücûde gelecektir. Bu banka bir ana müessesi vazifesini ifa edecek, memleketde gerek sınaî gerek ticarî gerek umûr-ı nafiaya müteallik olarak ileride teşekkül edecek birçok şirketlere doğrudan doğruya dâhil olmasa bile bunların teşekküllerine pek ziyade yardım edebilecektir. Bundan dolayı hey'et-i âlînizin bu bankanın teşekkülünü ve kendisine bu muafiyyat ve imtiyâzâtın bahş olunmasını kabul edeceğini ümid ederim.

...

(Lâyiha-i kanunuyyenin birinci maddesi bervech-i zîr kırâat olundu):

...

Reis - Madde hakkında bir mütâlaa var mı?

Damad Ferid Paşa - Meselenin bilcümle ehemmiyetini ihtiva eden madde budur. Mevzu'bahs olan muafiyyat ve imtiyâzât bu maddede münderic. Bendeniz dünyada mevcud bankalar meyanında en mühimlerinin statülerini tedkik ettim. Faraza Almanya, Avusturya ve Macaristan, İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika, Hollanda, Belçika ve Rusya bankaları nizamnâmelerinin hiç birinde bu gibi imtiyâzâta tesadüf etmedim.Yalnız zi kudret müesseseler banknot çıkarmakla iktifa ediyorlar ki bu yüzden temin ettikleri menâfi pek azimdir. Ve hattâ bu menfaat-ı azimeden dolayı bu bankalar mensub oldukları devletlere bir hisse-i temettü ifrâz ediyorlar.

Maliye Nâzırı - Tabii efendim.

Damad Ferid Paşa (devamla) - Bazı memleketlerde bu bankaların nail oldukları imtiyâzâta bir mukabele-i şükraniyye olmak üzere devletin vâridâtını cibayet ve düyûn kuponlarını te'diye gibi hidemâtı meccanen ve maal-memnuniyye ifa ediyorlar. Burada tesis edilen bank-ı millîye dahi banknot ihracına müsaade olunsa emlâk vergisinden, gümrük resminden, pul bedelâtından muafiyyetten husûle gelecek tasarrufa ihtiyâc kalmaz. Nâzır Beyefendi hazretleri buyurdular ki biz Bank-ı Osmanî'nin imtiyâzâtına tamamiyle riayet ediyoruz ve edeceğiz. Bendeniz ecnebî düşmanı değilim. Bilakis insaniyyetin muhibbiyim. Lâkin Bank-ı Osmanî nâmı altında mukaddema iki milyon lira ile tesis edilip az zamanda bu memlekette sermayesini dört beş kat tezyid etmiş olan bankadan öteden beri hoşlanmam. Nâzır Beyefendinin şimdi beyân buyudukları vechile madem ki Bank-ı Osmanî'nin imtiyâzı altı veya yedi senede hitâm buluyor (geçen gün kullandığım tâbiri yine isti'mâl edeceğim) kedilerinin umûr-ı maliyye ve iktisadiyyede müsellem olan rüsûh ve ihtisasları ile acaba Osmanlı Bankası'nın bakiye-i cüz'iyye-i imtiyâzının ilgası mümkün olamaz mı? Bu hâlde bank-ı millîye mevzu'bahs imtiyâzâtın i'tâ'sına mahall kalmaz. Fikrimi en ziyade tedhiş eden mesele bu müessese hisse senedâtının yed-i ecânibe geçebilmesi ihtimâlidir ki bu suretle İtibâr-ı Millî Bankası Fransız ilm ü marifeti ve Fransız sermayesiyle güşad edilip fakat elli sene mukaddem bir maharet-i siyasiyyeyle İngilizlerin taht-ı nüfuzlarına aldıkları Süveyş kanalına müşâbih bir hâl iktisâb etmesin.

Maliye Nâzırı - Buna emin olabilirsiniz Paşa hazretleri, kat'iyyen ecânib eline geçmeyecektir.

Damad Ferid Paşa (devamla) - Bunu temin edebildiyseniz mesâî-i âliyelerini tebrik ederim. Gerçi Bank-ı Osmanî'nin müessisleri

ve sermayedarânı muhârib bulunduğumuz devletler teba'sından olub mamafih onların hukuk-ı husûsiyyesine riayet milletimizin metanet ve ulvî ahlâkı icâbından ise de, ilga-i imtiyâzın ihtimâline hâlen bile bir çaresi bulunabilir. Bu takdîrde aynı fikir etrafında tekerrür etmesi mazur görünür. Her Osmanlı'nın te'diye ile mükellef olduğu rüsûm ve teklifden millî bankanın muafiyetini kabul ile devlet içinde devlet ihdâs edilmiş olmaz. Bu mahâzîr bertaraf edilirse millî bankanın tesisinden daha makbul ve nâfi' bir eser olamaz.

Maliye Nâzırı - Paşa hazretlerinin buyurdukları pek doğrudur. Tabii bendeniz de bu bankanın statülerini tedkik etdiğim zaman zât-ı âlîleri gibi gerek Fransa bankasının ve gerek Alman bankasının ve bütün düvel-i muazzama bankalarının statülerini nazar-ı mütâlaaya aldım. Bunlardan bizim ahvâl ve şerâitimize tevâfuk edebilecek olan mevadd ve ahkâmdan istifade ettim. Millî bankaya bu imtiyâzı şimdiden verip vermemek meselesini çok düşündüm. Arkadaşlar arasında paşa hazretlerinin fikirlerine tarafdar olanlar da vardı. Fakat neticede bendenizin fikri galib geldi ve zannederim ki daha münâsib oldu. Osmanlı Bankası'nın demin arz ettiğim gibi daha yedi sene müddet imtiyâznamesi vardır ve bankanın müddet-i imtiyâzı bitmeden imtiyâzlarını elinden almaya çalışmak Osmanlı Bankası'nın en mühim hukukuna tecavüz etmek demektir. Kendileri de gerek muhasım olsun gerek olmasın ecânibin hukuk-ı müktesebesine riayet etmek vecâib-i hukukiyyedendir buyurduklarından zannederim ki Osmanlı Bankası imtiyâzâtı hakkında da vecâib-i hukukiyyeye riayetkârlık ibrâz buyururlarsa daha muvâfık olur. Diğer memleketlerde banknot çıkarmak hakk ve imtiyâzı bu gibi müessesât-ı milliyyeye aid bulunduğundan dolayı şüphesiz ki o bankalar pek büyük temettü ihraz ediyorlar. Bu tümettü'ün ziyadeliğinden dolayı temettü ve emlâk vergisi gibi "hadd-i zâtında zâhiri imtiyâzât diyeceğim çünki bunların kıymet-i nakdiyyeleri büyük değildir" böyle zâhiri imtiyâzât istihsâli teşebbüsünden vareste kalıyorlar. Fakat, biz Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası hakkında rağbet-i umûmiyyeyi tezyid ve temin etmek için imtiyâzâtın bu bankaya i'tâ'sını münâsib gördük. İleride bu banka da banknot çıkarmak imtiyâzına mâlik olursa o vakit Bank-ı Osmanî'nin alacağı vaz'iyyeti ve millî bankaya verilecek şekle göre bittabi' nizamnâmede yapılacak ta'dîlât düşünülecek ve kezâlik hükûmetin tahvilât kuponlarının banka tarafından gişe vazifesi ifası suretiyle te'diyesi maddesi tedkik edilecek ve bankanın ihraz edeceği temettü'e hükûmetin derece-i iştirâki tayin olunacaktır. Şimdilik kanunun hâliyle kabul buyurulması pek muvâfıktır.

CAVİD BEY VE DAHİLÎ İSTİKRAZ[1]

Dahilî İstikraz Üzerine Cavid Bey'in Meclis-i Mebusan'daki Nutku

Maliye Nâzırı Cavid Bey (Kal'a-i Sultaniyye) - Efendiler, muharebeye iştirâk ettiğimiz günden beri ilk defa olarakdır ki bu kanun ile itibâr-ı dâhilîye müracaat ediyoruz. Bu kararı vermezden evvel birçok ahvâli nazar-ı dikkate almak icâb etmişdir. Çünki harb esnasında yapılacak istikrâzın mutlaka muvaffakiyyetle tetevvüc etmesi lâzım gelir. Bu zamanın her itibâr ile gerek siyaseten gerek piyasa itibâriyle ve gerek istikrâz için tayin ettiğimiz şerâit dolayısıyle en münâsib bir zaman olduğu fikrindeyim. Siyaseten istikrâz-ı dâhilî için en münâsib bir zamandır diyorum. Çünki, memleketimiz hakikaten bugün harbe girdiğimiz günden beri en müstesna ve en iyi bir mevki'de bulunuyor. Halkı, devletin taleb eylediği itibârı ibzâle davet edecek olan en büyük sebeb i'timâd ve itmînân-ı nefs bugün memleketimizde mevcuddur. Şark hududlarımızda hamdolsun top ve tüfenk sesleri susmuşdur. Şimdiye kadar daima Osmanlı memleketinin inhitâtıyle kendisine gıda temin eden asırdîde müdhiş düşmanımız muzmahim ve münkariz bir hâldedir. (Kahrolsun sedaları) Nasıl ki şimdiye kadar Rus devleti hep Osmanlıların zaafından, acziden, inkısâmından istifade ederek tevsî' etmişse şimdiden sonra

[1] *Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi*, Üçüncü Devre-i İçtimaiye, Dördüncü İçtima, 79. İnikad, 31 Mart 1334, s.1522-524. Nutkun son kısmı kısa bir süre sonra *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*'nda yayımlanmıştır. Bkz. "İstikraz-ı Dahilî Hakkında Maliye Nazırı Cavid Beyefendi Tarafından Meclis-i Mebusan'da İrat Edilen Nutuk", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 14/38, c.2, 19 Nisan 1334, s.228-229.

da Osmanlı devleti Rus saltanatının enkazı karşısında evvelkinden daha kuvvetli, daha rasîn bir suretde teessüs etmiş bulunuyor. (Alkışlar) Bu hâl efendiler, şüphesizdir ki dört senedir bu harbin müdhiş yüküne tahammül eden efrâd-ı milletin hepsinin kalbine fazla bir neş'e, fazla bir neşât, fazla bir teselli vermiş ve demin söylediğim vechile herkesde i'timâd-ı nefs hissi tezyid eylemiştir. Bundan dolayıdır ki efendiler, istikrâz için bu zamanı en müsaid ve en münâsib bir zaman addediyorum. Sonra piyasa şerâiti itibâriyle yani iktisaden de en münâsib bir zaman görüyorum. Çünki böyle bir istikrâzın muvaffak olması memleketde gayr-ı meşgul sermayelerin kesretine mütevakkıfdır. Bu zamanda şimdiye kadar ihraç edilen evrâk-ı nakdiyyeden dolayı ve bilhassa evrâk-ı nakdiyyenin bundan bir sene evvel mevcud olan müfrit ve mecnunâne spekülasyonlara yatırılmasına sekte gelmiş olmasından nâşî piyasada mevcud olan vesait-i tedâvüliyyenin miktarı böyle bir istikrâza müsaid olacak derecede bulunuyor. Bunun içindir ki iktisadiyyat itibâriyle, piyasa şerâiti itibâriyle bu zamanı istikrâza müracaat için müsaid bir zaman görüyorum. Sonra Efendiler; istikrâzın şerâiti de ahâlîmizin menâfi'ini azamî bir suretde temin edecek bir tarzda tayin etmiş olduğuna kanaatim vardır. Bu bâbda da biraz izâhât arz edeceğim. Evvelâ istikrâz yüzde beş faizli olacakdır. Şimdiye kadar devlet-i âliyenin yapmış olduğu bütün istikrâzlar yüzde dört ile yüzde beş arasındadır. Muharebeden evvel son yaptığımız istikrâzın faizi yüzde beş idi. Bu istikrâzın faizini de yüzde beş olarak tayin ediyoruz. Bu mikdar faiz muharebeye iştirâk eden devletlerin hepsinin tayin etmekte oldukları mikdar-ı faize hemân muaddeldir. Fakat bizim memleketimizin ahvâl ve şerâit-i iktisadiyyesi diğer memleketlerin şerâit-i iktisadiyyesine muaddel olmadığı cihetle eğer yalnız yüzde beş faizli bir istikrâz akd etmiş olsa idik birçok sunuf ahâlî bu istikrâza iştirâk edemeyecekdi. Çünki memleketimizde diğer suretle daha fazla menâfi temin edecek olan menâbi-i istihsâlât mevcuddur. Biz halkın şevk ve rağbetini tezyid etmek üzere istikrâzın faizini altın olmak üzere te'diye etmeyi şart koyduk. Yüzde beşden ibâret olan mikdar-ı faiz her taksîtin hulûlünde eshâbına altın olarak tesviye edilecektir. Sâniyen istikrâzın amortismanı yani imhası için her sene bütçemize yüzde bir raddesinde bir meblağ koyacağız. İstikrâzın bâliğ olacağı mikdara nazaran tabii bu rakam tehâlüf edecektir. İstikrâz tahvilleri piyasadan iştira suretiyle veya kurra keşidesi suretiyle itfa edilir. İstikrâzın fiâtı başa baş fiâttan yani fiât-ı muayyene ve muharreresinden dûn olduğu takdîrde piyasadan mübâyaa suretiyle itfa mu-

amelesi icra edilir. İstikrâzın borsa fiâtı başa baştan yüksek olduğu takdîrde kurra keşidesiyle itfa yapılır. Bu tahvilâtın kıymeti daima başa baştan yüksek olacağında iştibâh etmiyorum. Bunun içindir ki istikrâzın itfa muamelesi de kurra keşidesi suretiyle icra edilecektir. Her hangi nümeroya kurra isabet edecek olursa "amortisman" bedeli de altın olarak tesviye edilecektir. Yani meselâ yirmi liralık bir tahvil almak için yirmi liralık varaka-i nakdiyye veren buna mukâbil yirmi liralık altın alacaktır. İşte istikrâzın ikinci şartı da budur. Sâlisen yirmi sene zarfında yani 1354 senesine kadar hükûmet her ne suretle olursa olsun istikrâz tahvilâtını tedâvülden kaldırmamağı yani tahvil-i deyn muamelesi icra etmemeyi ve istikrâzın faizini tenzil eylememeyi taahhüd ediyor. Yani yirmi sene zarfında devletin itibârı yüzde beş yerine yüzde dört faizli istikrâz akdine müsaid olsa dahi yine yirmi seneden evvel bu istikrâz tahvilâtını hattâ bedelâtını te'diye edip yüzde dört faizli bir istikrâza tahvil etmek salâhiyyetini hükûmet bu kanun ile kendisinden nez' etmiş oluyor. İşte istikrâzın üçüncü faidesi budur. Râbian, bu istikrâza talib olacak olanların istikrâz kuponlarını tahsil etmek, istikrâz tahvilâtı almak, müşteri kayd olmak için verecekleri her nev'i evrâkın, kezâlik bu istikrâza müteallik olarak tanzim olunacak her türlü senedât, ilânât ve icra edilecek bilâ- istisna her türlü muâmelâtın gerek damga resminden ve gerek rüsûm-ı saireden muafiyetini kabul ediyoruz. Daha sonra da efendiler, beşinci bir menfaat olmak üzere, sermayelerini bu istikrâza yatıracak olanların alacakları faiz hâlen ve âtiyyen devlette mevcud olan ve tesis edilecek olan her nev'i rüsûm ve tekâlifden muaf olacakdır. Yani bu irâdlar ne bugünkü temettü vergisine ve ne de âtiyyen vaz'ı muhtemel olan irâd vergisine tâbi' olmayacaktır. İşte kanunde zikr edilen şerâit-i esasiyye bunlardır. Fakat bunun hâricinde olarak da Düyûn-ı Umûmiyye idaresiyle icra etmekde olduğumuz müzâkerenin hitâmında, bu istikrâz için dahi devletin, memâlik-i ecnebiyyede ihraç etmiş olduğu bilumûm istikrazlarda olduğu gibi ayrıca te'minât-ı mahsusa vaz' edilecektir. Yani devletin menâbi ve vâridâtından bir kısmı lâ-yetegayyer bir tarzda bu istikrâzın tâ zaman-ı itfasına kadar faiz ve res'ülmâllerinin te'diyesine tahsis olunacaktır ve vâridâtın istikrâz faizlerini te'diye ile mükellef olan bankaya tevdî'-i muamelesini de, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi icra edecektir. Kezâlik Osmanlı Bankası ile de diğer istikrâzlara olduğu gibi buna da iştirâk etmesi için müzakeredeyiz.

İşte efendiler, arz ettiğim bu noktalardan istikrâza iştirâk edecek olanların menâfi'ini ne derecede temin etmiş olduğumuzu görüyor-

sunuz. Bu istikrâzı bir düsturda hulâsa etmek istersek diyebilir ki: "hükûmet için asgarî fedakârlık, istikrâza talib olacaklar için azamî istifade ve memleketimizin hey'et-i umûmiyye-i ictimaiyyesi için de büyük bir menfaatdir." Hükûmet için asgarî bir fedakârlık diyorum. Çünkü hükûmet nazarında kâğıt ve altının farkı yokdur. Hükûmete, bir varaka-i nakdiyye neye mal oluyorsa bir altın da aynı şeye mal olacaktır. Efrâd için azamî menfaat diyorum. Çünkü efrâdın ahvâl-i ruhiyyesine nazaran bir varaka-i nakdiyye ile bir altın aynı şey değildir. Madem ki efrâd altını varaka-i nakdiyyeye tervic ediyor, biz onun bu tercihini tatmin etmek suretiyle azamî bir faide temin etmiş oluyoruz. Kâğıt olarak vereceği bir sermayenin faizini altın olarak te'diye eylemeyi kabul etdiğimiz gibi sermayesinin dahi altın olarak iadesi ihtimâlini kendisine bahş ediyoruz. Umûm hey'et-i ictimaiyye için büyük bir menfaat vardır, diyorum. Çünki bu sermayede piyasaya yeniden evrâk-ı nakdiyye çıkarmak şöyle dursun, piyasada mevcud olan evrâk-ı nakdiyyenin mühim bir kısmı bir zaman için, piyasadan istirdâd edilmiş oluyor.

Efendiler, bu istikrâzın muvaffakiyyetle tetevvüc etmesinde alâkadar olmayacak bir ferd yoktur. Sizin nazar-i dikkatinizi istikrâzın muvaffakiyyetle neticelenmesinin, dost memleketlerde husûle getireceği intiba'-i müstahsene ve düşman memleketlerde vücûde getireceği saikavî tesire bilhassa celb emek isterim. Efendiler, bu harb bize pek büyük şeyler kazandırmıştır. Ordularımız, milletimiz ve memleketimiz hakk-ı bekasını, hakk-ı hayatını bir kere daha an'anevi cengâverlikleriyle teyid etmiş oldular ve bundan evvelki bir muharebenin düşmanlarımızın silâhlarıyla değil, dâhilin siyaset zehirleriyle gayb ettimiz bir habin ecnebî zihinlerinde vücûde getirdiği tereddüd ve müşkûkiyyet şebekesini parçaladılar. Fakat efendiler, biliyorsunuz ki, Osmanlı orduları asırlardan beri, yalnız muzaffer oldukları maharebelerde değil hattâ mağlub oldukları mübarezelerde bile daima kendileri için şevket, şehâmet, satvet destanları yazdırmışlardır. (Alkışlar) Bu defaki hareketleriyle de tarihi, bir defa daha te'kîd etmiş oldular, esâsen alem-şümûl bir hakikatı bir defa daha ilân eylediler. Fakat efendiler, ecnebîlerin inanamayacakları ve havsalarına sığıdıramayacakları bir şey varsa o da Osmanlı milletinde iktisad uyanıklığının muvcudiyyetidir. Memleketimizde şu dört seneden beri inkişâf etmeye başlayan inkılâb-ı iktisadîye düşman memleketlerinde, emin olunuz ki, inanacak bir ferd yokdur. Bu istikrâzın muvaffakiyyeti, sizi temin ederim, düşmanlarımız için en kanlı bir meydan muharebesinde kazanacağımız zaferin vücûde

getireceği tesirden daha müdhiş bir darbe-i hüsrân ve elem teşkil edecektir. Bu hadise efendiler, memleketimizin hayat-ı maliyyesinde bir mebde'-i tarih olarak kalacakdır. Çünki, değil yalnız eski zamanlarda, hattâ Meşrutiyet'in ilânından beri hepiniz biliyorsunuz ki, ecnebîlerin daima Türkiye'nin zaafından istifade ederek her gün istiklâlimizden bir parça kemirmek için en ziyade isti'mâl etmek istedikleri silâh, silâh-ı malî olmuştur. (Kahrolsun sedaları) Daima bizi, para tahakküm ve istibdadıyle esir etmek istemişlerdi. Daha bir kaç sene evvel bir kaç milyon almak için ricâl-i siyasiyyemizin ecnebî diyarlarında dolaşdığını Meşrutiyet'den evvel de kırk, elli bin liradan ibâret bir meblağ-ı kalîlin tedârik edilmesi için bu memleketde nâmus-ı saltanatı ve haysiyet-i hilâfeti kefil ve rehin veren adamların mevcud olduğunu bilen düşmanlarımıza bugün bir kaç hafta zarfında milyonlar toplanabilmesi gösterecekdir ki, artık Türkiye'de kullandıkları silâh-i malî körlenmeye yüz tutmuş bir silâhdır. (Alkışlar) Biz, bu sayede istiklâl-i malîmizin en rasîn temellerini atmış olacağız. İşte efendiler, bende mevcud olan bu kanaat ve imândır ki, bilâ-istisna bütün efrâd-ı millete, tâ Anadolu'nun en hücra bir köyünde yaşayanlardan, payitaht-ı saltanatın ve bütün merakizin mükellef ve müstesna evlerinin sine-i refah ve saadetinde yaşayanlara varıncaya kadar mutavassıt, büyük, küçük bütün efrâd-ı millete müracaat ediyorum ve kendilerinden bu vatanî emre iştirâk etmelerini taleb ediyorum. Bu talebim, bir teberru' ve iane talebi değildir, efendiler, dünyada hayat-ı maddiyede en büyük saik olan, menfaat-i şahsiyye saikinin hayat-ı maneviyyede en ulvî ve en kudsî bir saik olan hizmet-i vatan saikiyle i'tilaf etmiş olduğu bir teşebbüse kendilerini davet ediyorum. Bu istikrâzda efrâdın menâfi-i maddiyyesi ne derecede temin edilmiş ise vatana edilecek hizmet de o derecede büyüktür. İşte bunun içindir ki efrâd-ı milletden taleb etdiğim şey, arz etdiğim gibi, teberru' ve iane değil, kendi menâfi-i maddiyyelerini istihsâl eyleyerek ulvî ve mukaddes bir hizmet-i vatan ifa eylemeleridir. Bu sözlerimle sizin de hissiyyatınıza tercüman olduğumda hiç iştibâh etmiyorum. Bu sözlerimin bütün efrâd-ı milletin kalbinde samîmî bir ma'kes bulacağını ümid ederek sözümü kesiyorum. (Sürekli alkışlar)

CAVİD BEY, DEVLET SERMAYESİ VE FERDİYET[1]

Ahmed Rıza - ... Bu bankaya birçok imtiyâzât verilmişdir. Hattâ Düyûn-ı Umûmiyye'nin de güya müsaadesi alınarak -bilmiyorum hangi Düyûn-ı Umûmiyye hey'etinin- bazı imtiyâzât da oraya aid vâridâtdan verilmiştir.

Şimdi hükûmet elli bin hisse alınağa karar vermiş. Temenni ederiz ki bu banka iflas etmesin. Fakat şayet batacak, iflas edecek olursa bu paranın tazmîn ve tesviyesi nasıl temin ediliyor. Her şahsî ticaret gibi onun da zâyi'ata uğraması ihtimâli olabilir. Şu kadar ki ben elimde bulunan parayı istediğim gibi bir bankaya veya başka bir şeye hasr etmekde muhtârım. On liramı millî bankaya veyahud Ziraat Bankası'na yatırırım. Neticede yalnız kendim mutazarrır olurum. Hâlbuki hükûmet bu kanunla milletin parasını oraya veriyor. Banka şayed bir kazaya uğrayacak olursa -mutlak uğrayacakdır demiyorum- çünki her şeyin aksini de düşünmek lâzım gelir. Bâhusûs hükûmetin bizden ziyade bu ciheti düşünmesi icâb eder. Bu para ne suretle te'diye ve tazmîn olunacaktır.

Maliye Nâzırı - ... Tabii kâr için girilen her işte zarar olmak ihtimâli vardır. Dünyada hiç bir iş yokdur ki suret-i katîyye ve mutlakada bundan kâr edilecekdir denilsin. En büyük temettüler getirecek işler bile bazı ahvâl ve hadisât dolayısıyle zarar verebilir. Nasıl ki her ferd kendi sermayesini vaz' edeceği işin temin edeceği netâyici uzun uzadıya muhakeme ederek vaz' ederse bittabi' hükûmet de aynı su-

[1] *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Üçüncü Devre-i İçtimaiye, Üçüncü Sene, 35. İçtima-i Umumi, 14 Şubat 1332, s.412-413.

retle hareket etmek mecbûriyyetindedir. Efrâd kendi sermayesinin isti'mâlinde serbestî-i mutlakı hâiz olduğu hâlde hükûmet bu serbestîyi hâiz değildir. Onun içindir ki millet meclislerinin yani gerek Meclis-i Meb'ûsân'ın ve gerek Hey'et-i Â'yân'ın muvâfakatlarını taleb ediyorum. Hey'et-i hükûmet milletin iki yüz elli bin lirasını değil hattâ 250 kuruşunu bile millet meclislerinin müsaade ve muvâfakatı inzimam etmedikçe kullanmak hakk ve salâhiyyetini hâiz değildir. Biz bu işin neticesinde kâr olması ihtimâli pek kuvvetli bir suretde fark ediyoruz. Bu işin neticesinde hiç bir kâr kalınıyacak olsa bile hükûmetin bu bankanın sermayesinde iştirâki bulunması yine memleketin nef'i itibâriyle gayet müfid olduğunu telakki ediyoruz. Hükûmetin murâkabe ve teftişi bulunmasını memleketin istifadesi itibâriyle pek nâfi' buluyoruz. Hükûmet bankayı manevî bur suretde himaye etmekden hiçbir vakit fârig olmayacaktır. Vaz' ettiğimiz sermayenin zâyi' olmayacağına kani'im. Zât-ı devletiniz de teslim buyurunuz ki memleketimizde bu gibi teşekkül edecek olan mühim müessesâtda hükûmetin hissesi bulunması faideden hâli değildir.

Bâhusûs memleketimizde efrâd henüz başlı başına bu gibi mühim işleri idare etmeye ehil değildirler. Kulunuz ferdiyyet hem de kuvvetli bir ferdiyyet tarafdarıyım fakat her işde mümkün olduğu kadar az bir suretde hükûmetin müdahalesini arzu edenlerdenim ve hükûmetin müdahalesi olmayan işlerde daha büyük muvaffakiyyet hâsıl olacağına i'tikad edenlerdenim. Fakat bunun için her şeyden evvel memleketin ahvâl ve şerâitini nazar-ı dikkate alınağa ve bir memleketi bu hâle getirmek için ihzâr eylemek lâzımdır. Bizim memleketimizin henüz bu suretle izhâr olunduğuna kani' bulunanlardan değilim. Bundan dolayıdır ki efrâdın bu ve buna mümâsil işlerinde hükûmetin muavenet ve müzaheretde bulunmasını lâbüdd görüyorum. Böyle olmakla beraber zannetmeyiniz ki her işde buna lüzûm gösterenlerdenim. Ancak böyle pek mühim umûr-ı nafıa ve maliyye mevzu'bahs olduğu takdîrdedir ki hükûmet muavenet etsin diyenlerdenim. Yoksa alelâde yapılacak teşebbüsât-ı nafıa ve sınaiyye için hükûmetin ne bizzat iştirâk etmesini arzu ederim, ne de hükûmetin bu gibi işleri bizzat yapmasına tarafdarım.

TALAT PAŞA VE İHTİKÂR SORUNU[1]

Âyan Meclisi'nde İaşe ve İhtikâr Sorunu ve Talat Paşa

Reis - İaşe nezâreti teşkili hakkında Ahmed Rıza Beyefendi tarafından teklif olunan lâyiha-i kanuniyyenin müzakeresi birinci celsemizde hey'et-i celilenin kararıyla ictima'-i âtîye ta'lik buyurulmuştu. Fakat şimdi Sadrazam Paşa hazretleri meclisi teşrif buyurdular. Hey'et-i celilece arzu buyurulacak izâhâtı verecektir. Eğer evvelki karardan rücu' ile devam-i müzakere tensib buyurulursa mazbatayı okuyalım. "Okuyalım sesleri".

İaşe nezâreti teşkili hakkında Ahmed Rıza Bey tarafından verilen lâyiha üzerine Mülkiyye ve Nafıa encümenlerinden tanzim kılınan bâlâda sureti münderic müşterek mazbata okundu.

Topçu Feriki Rıza Paşa - Müsaade buyurulur mu? Sadrazam Paşa hazretleri encümende i'tâ' buyurdukları izâhât sırasında bu bâbda her ne ki yapmak lâzımsa yapılmıştır demişler. Fakat ne yapdığına dair bir şey söylememişlerdir. Binâ'enaleyh bu husûsda vâki' olan teşebbüsâtın mâhiyyeti neden ibârettir onu öğrenmek istiyoruz. Sâniyen müsadenizle evvelce yapmış olduğum suali tekrar ederim. Çünki o suali sorduğum vakit Sadrazam Paşa hazretleri meclisde hâzır değildiler. O da havâyic-i zaruriyye hakkındadır. Bu havâyic-i zaruriyyeyi bendeniz ikiye taksim ediyorum. Biri hâricden celbi zarurî

[1] *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Üçüncü Devre-i İçtimaiye, Üçüncü Sene, 31. İçtima-i Umumi, 6 Şubat 1332, s.352-356. Bu beyanat gazetelerde de yer almıştır. Bkz. "Sadrazam Paşa Hazretlerinin İaşe Meselesi Hakkındaki Beyanatı", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Şubat 1917, s.1.

olan mevadd diğeri de dâhilde istihsâl olunan havâyicdir. Hâricden tedârik olunan havâyic meyânında en mühim olan şey şekerdir. Bu şekerin fiâtı adeta borsa muâmelâtı gibi her gün inip çıkıyor. Hâlbuki şekerin Viyana ve Berlin piyasalarından tedârik olunmasına nazaran fiâtlarının hükûmetçe ma'lûm olması iktiza eder. Binâ'enaleyh bu şeker için o piyasa fiâtına göre bir hadd-i azamî-i fiât neden tayin edilmiyor. Bunu bilmek istiyorum. Sâniyen dâhilde istihsâl olunan havâyic-i zaruriyye ki bu gayet mühimdir. Erzak fiâtı son zamanlarda pek çok arttı. Meselâ bendeniz Bursa'dan pirinç getiriyorum. Buraya yirmi iki kuruşa geliyor. Hâlbuki burada pirinç otuz iki, otuz üç kuruşa satılıyor. Keza Bursa'dan tereyağı getiriyorum. Oradan elli kuruşa alınıyor. Hâlbuki o yağın burada okkası doksan veya yüz kuruşa satılıyor. İşte fiâtlar arasında pek büyük fark bulunuyor. Acaba dâhilde bununan bu ve emsâli erzak için bir narh ta'yini mümkün değil mi? Değilse esbâbı nedir? Üçüncü mühim bir sualim vardır. Biz mühim bir harb ile meşgulüz. Bu harbin ne vakit biteceği ma'lûm değildir. Ve avn-i inayet-i hakla muharebeye zafer-i nihâîyi istihsâl edinceye kadar devam tabii bir zarurîdir. Binâ'enaleyh menfaat-i umûmiyyeye şiddetle alâkası hasebiyle gelecek sene ziraatini şimdiden nazar-i dikkate almak icâb eder. Şu hâlde bu bâbda hükûmet ne gibi tedâbir ittihâz etmiştir. Bunu de bilmek istiyorum. Suallerim bunda ibâretdir.

Sadrazam Tal'at Paşa - Â'yân-ı kiramdan Ahmed Rıza Beyefendi hazretleri payitahtda bir iaşe nezâreti teşkili teklif ve ekser memleketlerde bu tarzda teşkilât vücûde getirilmiş olduğunu beyân ediyorlar. Hâlbuki mesele böyle değildir. Ve ekser memleketlerde teşekkül etmiş bir iaşe nezâreti yoktur. Bazı memleketlerde filhakika bu kabil teşkîlât yapıldı ise de bilâhare muvaffak olamadığı görüldüğünden lağv edildi. Diğer bazı memleketler ve ezcümle müttefiklerimiz bu bâbda yapdıkları şey nim-resmî bir teşkîlâtdır ki bunlarda esas; hükûmetin, serbest şehirlerin, komünlerin birer mikdar sermaye koyarak ve ahâlî tarafından da bu sermayeye iştirâk edilerek "gesselschaft" nâmıyla vücûde getirilen şirketler marifetiyle emr-i iaşenin idare edilmesinden ibârettir. İaşe meselesinin ehemmiyetini biz geçen seneden beri nazar-ı dikkatde tutuyoruz. Daha o vakit Almanya'dan bir mütehassıs getirmişdik. Bu zât Almanya'da dahi aynı teşkîlât ile meşgul olmuş idi. Bu mütehassısın vürûdundan sonra bizde de Almanya'dakine benzer teşkîlât yapıldı. Riyâset-i âcizânemde bir komisyon teşkil edildi. Bu komisyon azası bu işle alâkadâr olan nezâretlerin müsteşarlarından ve Abud Efen-

di, İsmail Efendi gibi herkesin i'timâdına mazhar erbâb-ı ticaretden ibâret idi. Bu teşkîlâtı yalnız payitahta hasr etmeyi muvâfık görmedik. Bir aynını da dâhilde yapdık. Bazı vilayâtda en büyük mülkiyye memurunun riyâseti altında birer talî komisyon teşkil ettik. Bu komisyonların vazifesi dâhil ve hâricden buğday, arpa, mısır, çavdar gibi yemlik tedârik ve mübâyaa etmek idi. Bu komisyonların yanı başında diğer bir takım komisyonlar daha teşkil olundu ki bunların da vazifesi arz ettiğim komisyonların, yani iaşe komisyonlarının tedârik ve mübâyaa ettiği hubûbâtı ahâlîye tevzî' etmek idi. Bu suretle ahâlînin ihtiyâcâtı binnisbe tehvin edilmiş olundu. Bunu yapmak için bittabii nakde ihtiyâcımız oldu. Hükûmet bu parayı istikrâz suretiyle tedârik cihetine gitti. Muvakkat avans şeklinde ve Almanya devletinden hazine tahvilâtı olarak aldı. Bu para tabii tedâvül edecek ve binnetice Ziraat Bankası'na devr olunacak, hazine tahvilâtı da imha edilecektir. Teşkîlâtı ve sermayesi bu suretle vücûd bulan komisyon ifa-i vazifeye mübaşeret etti ve ahâlînin bir sene zarfında gerek kendisine ve gerek hayvânâtına lâzım olan ihtiyâcı miktarı tenzil edildikten sonra fazla kalan erzaka râic-i mahallîyi az çok nazar-i itibâra almak şartıyle fiât vaz' edilerek mübâyaaya başlandı. Bu suretle Anadolu'dan şimdiye kadar mübâyaa ettiğimiz erzak beş bin iki yüz vagona baliğ olmuştur. Esâsen 7000 vagonluk erzak mübâyaa olunduysa da vagonların hacm-i isti'abiyyesini on beş bin kilo itibâr ettiğimizden mubâyaâtımız 5200 vagon miktarında demekdir. İhtiyacımızı tehvin edecek menâbiden biri de Romanya ganâ'iminden hissemize isabet eden mikdardır. Filvâki' ganâ'im-i mezkûreden hissemize ihtiyâcımız derecesinde zahire tefrik edildi. Bugün onları nakletmekle meşgulüz.

Topçu Feriki Rıza Paşa - Bunun mikdarı ma'lûm mu?

Sadrazam Paşa - Bu ganâ'imin mikdarı henüz suret-i kat'iyyede taayyün etmedi ise de bugün aldığım ma'lûmâta göre 150 bin vagona baliğ olacaktır. Osman Nizamî Paşa hazretleri iş'ar-i ahirinde 200 bin vagondan bahs etmekde olduklarına göre yüz elli bin vagonun sıhhatinde şüphe olunamaz. Mamafih arz ettiğim vechile meselenin ehemmiyeti erzakı tedârikde değil nakildedir. Vesait-i nakliyye Romanya cihetinde mevcuddur. Mamafih elyevm o cihetten erzak muntazaman gelmeye başladı. Ümid ederim ki bundan sonra da aynı intizam devam edecek. İnşallah bu husûsda sıkıntı çekilmeyecekdir. Ekmeklik meselesi hakkındaki ma'rûzâtım bundan ibârettir.

Bu seneki zer'iyyatımız hakkında Rıza Paşa hazretleri tarafından vâki' olan suale gelince: Şimdiye kadar alınan raporlar müfâdına

nazaran bu seneki zer'iyyatımız geçen seneye nisbetle daha fazladır ve bu seneki raporlar geçen senekilerden ziyade hakikate müsteniddir. Meclis-i âlînizden henüz geçib geçmediğini bilmesem de mükellefiyyet-i ziraiyye hakkında elyevm mevki'-i tatbikde bulunan bir kanundan bil-münasebe bahs etmek isterim. Hükûmet vaktiyle böyle bir kanun-ı muvakkat yaparak mevki'-i tatbike vaz' etmişti. Geçenlerde devren Sivas vilayetine gittiğim zaman bir geceyi Sivas ile Malatya arasında bir köyde geçirmeye mecbur olmuşdum. Yaptağımız kanunun ahâlî arasında nasıl bir telakkiye uğradığını yani mükellefiyyet kanununun tatbik edilip edilmediğini tahkik etmek istedim; ahâlîyi topladım ve kendilerinden bu husûsu sordum. İki gün evvel ziraat memurlarının geldiğini, kura çekildiğini, tarlasına kurra isabet edenlerin işe başladıklarını söylediler. Bu cevab bittabii memnuniyeti mucib olmakla beraber biraz da hayretimi celb etmişti. Çünki kanunun esna-i tanziminde bilmünasebe Eskişehir'de bulunurken valileri davet etmiş, mütâlaalarını sormuşdum. Bazıları kanuna pek de tarafdar görünmedi. Çünki kanunun tatbiki muvaffakiyyetli bir netice vereceğine i'timâdı yokdu. Hâlbuki badel-tatbik anladım ki bu usûl halkımız arasında esâsen carîdir. İmece usûlüyle yekdiğerine muavenet etmek köylülerimizde esâsen mevcuddur. Mükellefiyyet-i ziraiyye kanunu buna bir şekl-i resmiyyet vermekten başka bir şey yapmadı. Bu ma'rûzâtım kışlık zer'iyyata aid olub yazlık zer'iyyat hakkında tedâbir-i lâzımeye tevessül olunmuş, nitekim yemeklik için gelen vagonlarla kâfî miktarda tohumluk, mısır ve saire celbine de teşebbüs edilmiştir.

Topçu Feriki Rıza Paşa - Kışlık zer'iyyata mahsus tohumluklar mahallerine, lâzım gelen yerlere gönderildi mi?

Sadrazam Talat Paşa - Kışlık zer'iyyata mahsus tohumluklar mahallerine gönderildi ise de yazlık zer'iyyata aid tohumluklar henüz tamamen celb edilemediğinden mahallerine gönderilmemiştir.

Abdurrahman Yusuf Bey - Zâten bu tohumlukların irsâli zamanı henüz gelmemiştir.

Tal'at Paşa - Evet, mamafih bu tohumluklar da şimdi elimizde bulunmuş olsaydı daha iyi olurdu. Ancak bunları henüz celb edemedik. İaşe komisyonunun tahammül etmiş olduğu vazifenin diğer kısmına gelince: Ma'lûm-i âlîleriniz olduğu vechile iaşe komisyonu sırf yemeklikle olan ihtiyâcı tehvin maksadiyle teşekkül etmişti. Fakat son zamanlarda fazla ihtikâr başladı. Hükûmetin bu hâle bigâne kalmaması lâzım gelirdi. Hükûmet-i saire ihtikârın men'-i vuku'u için şimdiye kadar muhtelif tedâbir ittihâz ettiler. Ancak tatbîkat-

ta hepsi mahzurlu neticeler vücûde getirdiğini gördüler. Biz gerek diğer devletlerce ittihâz edilen tedâbiri ve gerek bu tedâbirin intac ettiği mahâziri nazar-ı dikkate alarak ayrıca bir teşkîlât yapmayı tasavvur ettik. Ve bugün mevcud olan bu teşkîlât-ı husûsiyye ile iaşe komisyonunun meşgul olmasını daha muvâfık ad eyledik. Mesele hadd-i zâtında tasavvur edildiği kadar basit değildir. Eğer erzaka ve havâyic-i mübreme-i saireye narh koymak suretiyle bu hâle galebe etmek kolay bir iş olsaydı hükûmet derhal buna tevessül eder ve bazı eşya ve erzakı ihtiyâcât-ı umûmiyyeden ad ile bunlara narh vaz' eder, ihtikârlar da bu suretle izâle edilmiş olurdu. Hâlbuki memâlik-i sairede edilen ticaretten va hattâ bizde de kısmen istihsâl edilen netâyicden anlaşıldı ki hangi mevadd üzerine narh vaz' edilecek olsa o mevadd ortadan kalkıyor: Hükûmetçe narh vaz' edilmesi üzerine piyasadan kaldırılan mevadd-ı istihlâkiyye saklı durdukça halkın ihtiyâcâtını tatmin edemiyeceği gibi el altından gizli gizli ve daha fazla fiâtla satılması da men' olunamazdı. Biz buna esaslı bir çare olmak üzere gerek dâhilden ve gerek hâricden eşya ve mevadd-ı gıdaiyye celb etmek isteyenlerin serbest bulunmasını ve şu kadar ki nakliyyat-ı askeriyye için lâzım gelen mikdardan fazla vagon bulunduğu hâlde bu vagonların iaşe komisyonunun emri altında olmasını daha muvâfık bulduk. Bu suretle gerek İstanbul'da ve gerek taşrada fiâtı düşürmeye muvaffak olacağımızı kaviyyen ümid ediyorum. Taşrada diyorum. Çünki yalnız İstanbul'da fiâtı düşürmeyi düşünmek de doğru değildir. Demin Rıza Paşa hazretleri Bursa yağını elli beş kuruşa aldığını söylediler. Belki bu yağlar Bursa'da da kırk beş kuruşa satılıyor da buraya gelinceye kadar fiâtı elli beş kuruşa tereffu' ediyor, yahud Bursa'da da elli beşe satılıyor. Her iki şıkka göre Bursa için bu fiât yüksektir. Zâten taşra ile icra ettiğimiz muhâberât neticesinde valilerin de vilayetlerdeki eşya ve erzak fiâtının düşürülmesi lüzûmundan bahs ettiklerini görmüşdüm. Yukarıda arz ettiğim vechile ihtiyâcât-ı askeriyyeden fazla kalan vagonlar iaşe komisyonunun emri altında bulununca Tosya'da, Ankara'da ve diğer mevâki'de pirinci veya Bursa'da zeytinyağı, Ayvalık'ta zeytini olan tüccar bu mevaddı buraya celb için iaşe komisyonuna müracaat edecek komisyon da müstahsilin veya tüccarın sarf ettiği para üzerine yüzde on beş veya yirmi nisbetinde bir zam ile baliğ olacak fiât üzerinden mevcudu almaya talib bulunacaktır. Eğer tüccar elinde bulunan malı bu suretle iaşe komisyonuna satarsa komisyon bu malı celbedecek, tüccar malını iaşe komisyonuna satmaya muvâfakat etmezse iaşe komisyonunun tayin edeceği fiât

ile satmak ve hükûmetin tayin edeceği kontrole tâbi' olmak şartıyla malını buraya getirebilmek için kendisine vesika i'tâ' olunacaktır. Bu tedârikâtımız on beş güne kadar hitâm bulacaktır. Bugüne kadar bir hayli erzak iddihârına muvaffak olduk ise de peyderpey idhâlât vuku'unu taht-ı temine almadıkça tevzîâta başlamayı münâsib görmüyoruz. Çünki muntazaman erzak celb edeceğimize kanaat hâsıl etmeden evvel tevzîâta başlarsak ve tüccar da erzakın arkası gelmiyeceğini anlayacak olursa hâl-i hâzırda otuz kuruşa alınan fasulyenin fiâtı derhal altmış kuruşa tereffu' edebiliyor. Netice böyle bir netice-i ma'kûse istihsâline değil, es'ârı daimi suretde hâl-i i'tidâlde bulundurmaya maruf olduğundan elyevm elimizde müdahhir bulunan erzakı on beş gün sonra Almanya'da carî olan usûl dairesinde nümerolu kâğıdlarla tevzî'e başlayacağız ve inşallah bugünkü yüksek fiâtları bilvasıta düşürmeye muvaffak olacağız. Bendeniz bu neticenin teminine muvaffakiyyet hâsıl olacağına kani'im.

Topçu Feriki Rıza Paşa - Sadrazam Paşa hazretlerine teşekkür ederim, bendeniz sormuş olduğum suallere bu suretle cevab i'tâ' buyurmalarından dolayı memnunum.

Reşid Arif Paşa - Müsaade buyurulur mu? Bazı sû-i isti'mâlâta ictisâr eden bir takım eşhâs-ı adiyye görülüyor. Bu kabil eşhâs hakkında hükûmet daha şiddetli bir tarz-i hareket ittihâz etse daha münâsib olmaz mı? Meselâ bazı mahalle muhtarlarının, mahalle imamlarının ve hattâ bazı mıntıka memurlarının pek çok sû-i isti'mâlât ika' etdikleri ve ahâlînin bunlardan ziyadesiyle müştekî bulunduğu görülüyor, bunlar hakkında da ahkâm-ı şedîde-i cezaiyye vaz' ve tertib olunsa muvâfık olur zan ve i'tikadındayım.

Tal'at Paşa - Bendeniz tevzîâtın şekl-i hâzırını değiştirdim ve bu suretde memlekete daha ziyade merbut zevâtı istihdam etmek mecbûriyyetini hissettim. Bunları da devâir-i resmiyyeden alacağım. Zâten hâl-ı harb münâsebetiyle bazı devâire aid olan vezaif esaslı suretde tahaffüf etmiştir. Binâ'enaleyh iyi çalışacak ve sû-i isti'mâl etmeyecek zevâtı nezâretler den isteyeceğim ve vücûde getireceğim teşkîlât ile bu işi ifa edeceğim. Anladım ki başka türlü olamıyor. Emr-i tevzî' Şehremaneti'ne aid olub Emânet nâmına bu vazife belediye müdirleri tarafından ifa edilmekde ise de asıl tevzî' işini mevki' memurları yapmaktadır. Yalnız İstanbul'da sekiz yüz yerde tevzîât vâki'. Yani işe sekiz yüz mevki' memuru dâhil oluyor. Bunların hiç birisi tarafından sû-i isti'mâl vuku'a getirilmemesini taleb etmek imkânsız bir şeydir. Bu bâbda yegâne çare işi daha ziyade şayân-ı i'timâd zevât tarafından ifa ettirmektir. Spekülasyon cihetine gelin-

ce: Buna narhın mâni' olamıyacağını yapılan tedkikâttan anladım. Bilâ-istisna bugün tüccarlar, bankalar bu spekülasyonu yapıyorlar ve bundan istifade ediyorlar. Menâfi'-i umûmiyye nâmına böyle şeyler olmamak lâzım gelirse de maatteessüf yapanlar eksik değildir. İnşalah buna mâni' olacağız. (İnşallah, Allah muvaffak etsin sesleri)

Salih Paşa - Müsaade buyurulur mu efendim? Havâyic-i zaruriyye meselesinin ehemmiyeti cümlemizce ma'lûmdur. Gerek memâlik-i mahrusada ve gerek muhârib olan diğer devletlerde hiç bir dimağ yokdur ki bu mesele ile meşgul olmasın. Bu, hükûmet kadar bizi de işgal eden bir mesele-i hayatiyyedir. Evet, mesele-i hayatiyye tâbirinin delâlet ettiği mananın bütün kuvvetiyle bir mesele-i hayatiyyedir. Bu tâbirin isti'mâl edildiği en muvâfık mahall burasıdır. Bu mesele geçen sene yine meclisimizde mevzu'bahs olarak ittihâz olunan karara göre hükûmete teblîgat icra edildi. Bunun üzerine hükûmet bir takım tedâbir ittihâz edeceğini vâd etti. Vâdini de incâz etti.

Hâlbuki fevkalâde ahvâle karşı ittihâz olunan bu tedâbir fevkalâde tedâbir adâdında değildi. Ona binâ'endir ki bu tedâbirlerin ahvâle çaresaz olamadığı anlaşıldı. Çünki görüyoruz ki ahâlî geçen seneye nisbetle fevkalâde galâ-i es'âr karşısında bulunuyor. Geçen seneki es'âr fiâtı şimdiki ile kıyas kabul etmeyecek derecede daha az idi. Sadrazam Paşa hazretlerinin hamiyyet-i fehimânelerinden, ciddi tedâbirler ittihâz edeceğinden bendeniz eminim. Yalnız anlamak istediğim ve arzu eylediğim bir cihet vardır ki efrâd-ı milletten bazıları her gün dört beş defa karnını doyursun, diğer kısmı ise beş günde bir defa hakkıyle doyursun, işte bu, olmasın. Buna mâni' olacak bir çare bulunsun, bu galâ-i es'ârdan en çok müteessir olanlar cüz'i veya mutavassıt maaş alan memurîn ile cüz'i irâd veya bir sermaye ile geçinen fukara tabakasıdır. Onlar maişetini maatteessüf temin edemiyorlar. Çünki bugün memleketimizde ekmek fiâtı kırk beş kuruştur. Zengin olanlar keselerinden biraz fedâkarlık ederek karınlarını doyursunlar. Ben isterim ki bu memlekette erzakın miktarı tahdid, fiâtı taklîl edilsin, parası olan ziyade alamasın, binâ'enaleyh ziyade yiyemesin. Çünki Rıza Paşa hazretlerinin buyurdukları gibi biz bir hayat ve memat muharebesiyle iştigal ediyoruz. Bu harbden gâlibâne çıkmak istiyoruz. Bu harbi sonuna kadar idame ederek zafer-i nihaîyi temin etmekde ondan vazgeçmiyeceğiz. Fakat harbi idame ettirmek için insan lâzımdır. İnsan için hayat lâbüddür. Hayat ise ancak gıda ile temin olunabilir. Bu gıdayı taht-ı temine almazsak o hayat söner, bizim galebemizden de memnun ve mesrûr olacak kimse kalmaz. İttihaz buyurulan bu tedâbir meyanında Sadrazam Paşa

hazretleri acaba bunu da nazar-ı dikkate aldılar mı? Şüphesiz almışlardır. İnşallah on beş gün sonra mevki'-i tatbike vaz' buyuracakları tedâbir meyanında şu ciheti de yani erzakın mahdud bir miktarda verilmesi ve verilen mikdarın her kimseye göre alınabilmesi husûsunun temin edilmiş olduğunu nazar-ı fahr ile görürüz. Sadrazam Paşa hazretlerinin şiddet-i azimlerinden ve müşkilâtı iktihâmdaki maharet ve iktidar-ı fevkalâdelerinden ümid ve intizâr eylerim.

Sadrazam Paşa - Ma'lûm-ı âlîleridir ki ekmek iki kısım olarak veriliyor. Bir kısmı harc-ı âmım olan ekmek ki bunu bir müddet hükûmet ahâlîye altmış paraya verdi ve bittabii fark-ı fiâtı ödemeye mecbur oldu. İkinci kısım da francaladır. Francala imâlini birkaç def'a men' etmeyi düşündük. Zâten hâricden gelen bazı seyyahların ilk evvel nazar-ı dikkatini bu francala meselesi celb ediyordu. Nitekim bizim celb ettiğimiz mütehassıs da ahâlîye istenildiği kadar francala verilmekte, lokantalarda mebzulen francala bulunmakta olduğundan bahisle bunun men'-i fürûhtu mütâlaasında bulundu. Gerçi bendeniz meseleyi evvelce tedkik etmiş ve francala fürûhtunun men'ine imkân görmemiştim. Ancak bu kanaatimi kendisine söyledim ve yalnız meseleyi tetkik ederek ona göre teklifâtta bulunmasını rica ettim. Bu zât meseleyi ariz ve amik tetkik ettikten sonra daha bir müddet francala tevzî'ine devam edilmesini tasviye etti. İkinci nev'i ekmek elyevm her gün herkese müsâvî surette tevzî' edilmekte ve herkes bundan müsâvî surette istifade etmektedir. Francala için de yeni bir karar ittihâz ettik. Gelen unlarımızdan iyilerini tefrik edeceğiz. İaşe komisyonu bu unlardan francala imâl edecek ve beş kuruşa satacaktır. Hâricden bu fiâtla francala çıkarıp satan olursa bunlara da müsaade edeceğiz. (Çok iyi sesleri) Erzak meselesinde de aynı kaideyi aynı usûlü ta'kib ediyoruz. Bir az evvel arz ettiğim gibi nümero ile muayyen bir mikdar zeytinyağı, gaz, fasulye, pirinç şeker -getirebilirsek- müsâvî bir surette tevzî' edeceğiz. Bu suretle tevz i'at başlayınca evvelce de tecrübe ettiğimiz vechile fiâtlar derhal sükût edecektir. Şeker tevzî' edilmeye başlandığı zaman şekerin hâricde kıyyesi kırk kuruşa idi. Tevzîât başlar başlamaz şekerin kıyyesi yirmi kuruşa tenezzül etti. Şimdilik bu suret-i hareketi tasavvur ediyoruz. Bilâhare başka bir lüzûm muvacehesinde bulunursak o zaman tavır ve hareketimizi tebdîl ederiz. Bendeniz havâyic-i zaruriyyeyi efrâd-ı ahâlîye tevzî' etmekle beraber hâricdeki erzakın fürûhtunu serbest bırakmak fikrindeyim. Binâ'enaleyh bu suretle hem maksad-ı âlîniz hâsıl olur ve hem de fazla erzak almak isteyenler erzaklarını hâricden tedârik edebileceklerdir. Buyurduğunuz usûl filhakika diğer

memleketlerde tatbik olunmuştur. Fakat fevkalâde şikâyeti mucib oluyor. Bunun derecesini bugün için hey'et-i kiram yanında hissedecek bir ferd yoktur zannederim. Bu usûlün ağırlığı tatbik edildiği gün ancak hissedilecektir. Bu itibâr ile her iki cihetin de nazar-ı dikkate alınması daha muvâfık olur kanaatindeyim (Pekâlâ sesleri)

Damad Ferid Paşa - İaşe meselesi hakkında verilen izâhât A'yân-ı kirâmın dikkatini hattâ rikkatini celb edecek mâhiyyetdedir. Bendenizce bu bir mesele-i siyasiyye değil insâniyyet meselesidir. Yarından itibâren ebnâ-yi cinsimizin, vatandaşlarımızın açlık gibi bir felaket-i muhakkarâneden istihlâsı çaresini arıyorum. Sadrazam Paşa hazretlerinin buyurdukları tedâbir âtî içindir. Bugüne kadar her neye teşebbüs edildiyse muvaffakiyyet hâsıl olmadı. Hiç şüphe yok ki Sadrazam Paşa hazretleri Dâhiliyye nazeratinde iken bu mesâil ile ciddi bi surette iştigal ettiler. Fakat muvaffak olamadılar. İşin tabii umk ve künhü var. Bendeniz bunu bilemem. Kendileri elbette daha iyi biliyorlar. Maksadım kimseye tâ'rîz değil. Çünki beyhude muâheze ile kaybedilecek vakit yok. Kendileri devletin riyâset-i idaresindedirler. Memleketimiz dünyanın en kavi, en muazzam devletleriyle tarihin gıbta edeceği bir suret-i fedakârânede mücahedede bulunuyor. Böyle mühim umûr ile meşgul oldukları bir zamanda iaşe meselesine nezârete bilmem vakitleri ne dereceye kadar müsaid olur. Bunun muâmelât-ı siyasiyye-i devlete taalluku yok. Başka memleketlerde şehreminlerinin ifa edeceği bir vazifedir. Kendileri tensib buyurdularsa kurra keşidesiyle taayyün edecek Â'yân-ı kirâmdan on beş ve Meb'ûsân-ı kirâmdan on beş ki cem'an otuz zâttan mürekkeb bir hey'et-i murâkabe tesis edilsin. Hükûmet arzu ettiği usûlü muhafaza veyahud yeniden arzu edeceği teşkîlâtı icra etsin. Bu hey'et-i murâkabe yalnız erzakın ahâlîye tevzî'inde ve husûsât-ı sairede tesadüf edecekleri yolsuzlukları hükûmete ve iaşe komisyonuna ihbâr eylesin. Vuku'a gelebilecek hatâiyyat günü gününe tashîh olunabilsin. Memleketimizde iaşe meselesi ancak bu suretle hâl olunabilir. Şimdi burada ve geçen gün Â'yân encümeninde vuku'a gelen beyânât-ı âlîlerinden kendilerinin dahi böyle bir suret-i tesviyye tarafdârı olduklarını anladım.

Sadrazam Paşa - Zannederim ki encümence beyânâtım yanlış telakki edilmiş. Encümende eğer Â'yân ve Meb'ûsân'dan da komisyonda beraber çalışmak isteyenler varsa gelsin çalışsınlar, beraber çalışalım dedim. Fakat zannederim ki Â'yân ve Meb'ûsân'ın vazifesiyle hükûmetin vazifeleri ayrıdır. Bu mesele sırf icraya taalluk eder bir keyfiyyettir. Ve kontrol de daime Meclis-i Meb'ûsân'ın hakkıdır.

Topçu Feriki Rıza Paşa - Pek doğru. Hey'et-i teşriiyye kuvve-i icraiyyenin vazifesine iştirâk edemez. (Kâfî sesleri)

Reis- O hâlde müşterek encümenimizin teklifi vechile hükûmete tebliğini kabul edenler lûtfen ellerini kaldırsınlar (Eller kalkar). Yalnız Damad Ferid Paşa hazretlerinin muhalefetiyle kabul edildi.

Damad Ferid Paşa - Teklifim yani Â'yân ve Meb'ûsân-ı kirâmdan otuz zâttan mürekkeb bir hey'et- murâkabe tesisi kabul edilirse bendeniz de ekseriyyete iltihak ederim.

Reis- Ekseriyyetle kabulüne ve hükûmete tebliğine karar verildi efendim.

TALAT PAŞA VE İAŞE SORUNU[1]

Meclis-i Mebusan'da İaşe Sorunu-Sadrazam Talat Paşa'nın Beyanatı

Sadrazam ve Dâhiliyye Nâzırı Talat Paşa (Edirne) - Hey'et-i âliyenizce mâlumdur ki harbin ilk senesi, iaşe-i umûmiyye hakkında hiç bir teşkilâta mâlik değil idik ve bittabi' bu yüzden birçok müşkilâta tesadüf eyledik. İkinci senesi bir teşkîlât vücûde getirmeyi düşündük. İaşe-i Umûmiyye Hey'eti'nin risayet-i âcizânemde teşkili, Hey'et-i Vükela'ca münâsib görülmüş idi. Bunun üzerine Almanya'da bu işle tevaggul etmiş mütehassıs zevâtdan bir veya birkaç kişinin celbini te'emmül etdik. Onları istedik, gönderdiler. Bugün tedkik etmekde olduğunuz kanun dairesinde bir teşkilât vücûde getirdik ve bu teşkilât sayesinde gerek dâhildeki mübaya'dan, gerek hâricden istifade ederek bugüne kadar memleketin iaşe-i umûmiyyesi temin edilebildi.

Abdullah Azmi Efendi, dâhilde zürra'dan aldığımız mahsule lâzım gelen fiâtın verilmediği iddiasında bulunuyor ve diyorlar ki: diğer mevaddın fiâtı fevkalâde yükselmişdir. Bu, köylüye yüksek fiâtla mal oluyor. Ve köylünün elindeki mahsul de ucuz alınıyor. Bu, filhakika öyledir. Fakat diğer mevadd olarak ta'dad buyurdukları, nal, demir, makara vesaire ekmek ihtiyâcıyla müsâvî değildir; zannederim. Ekmek ihtiyâcı, ihtiyâcât-ı yevmiyyedendir. Diğerlerini

[1] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Üçüncü Devre-i İntihabiye, Üçüncü İctima, 52. İnikad, 10 Mart 1333, s.831-833. Bu beyanat gazetelerde de yer almıştır. Bkz. "İaşe Meselesi-Sadrazam Talat Paşa Hazretlerinin İaşe Meselesi Hakında Dün Meclis-i Mebusan'da Vuku Bulan Beyanatı", *Tasvir-i Efkâr*, 11 Mart 1917, s.1.

köylü senede bir defa, iki defa, üç defa alabilir. Fakat bugün kendilerinin tasavvur buyurdukları vechile, ekmeğin okkasını incirin veya üzümün fiâtına is'âd edecek olursak buna hiç bir ferd tahammül edemez, bu sebeble ekmek hakkındaki hüküm başka suretle düşünülmek ve başka suretle verilmek icâb eder. Bu fiât meselesi bizi fevkalâde meşgul etti. Bu husûsda köylüyü memnun etmek imkânı yoktur. Çünki arz ettiğim vechile ilk sene, hiç bir teşkilât yapılmamış olduğundan yerine göre buğdayın okkası beş, altı, sekiz, on kuruşa kadar yükselmiştir. Biz, buğday fiâtı sekiz, on kuruşken teşkilât yapdık ve o fiât üzerinden ekmeğe bir fiât takdîr eyledik. Eğer ilk sene teşkilât yapmış olsaydık diğer memleketlerde olduğu gibi fiâtı muhafaza edecekdik ve köylüye de güç gelmeyecekti. Nitekim bugün Almanya'da buğdayın kıyyesi, bizim paraya nisbetle elli iki paradır. Hâlbuki Konya gibi en mahsuldâr olan bir yerde, buğdayın kıyyesine iki kuruş veriyoruz. Ankara gibi mahsuldâr bir mevki'de de doksan para veriyoruz. Hâl-i tabiiyyede, hâl-i sulhda ma'lûm-ı âlîniz buğdayın kıyyesi yirmi sekiz para, otuz para, otuz beş para idi. Fakat zannediyorum ki incirin ve üzümün fiâtı hâl-i tabiiyyede de yüz para, üç kuruş idi. O bir misli tezâyüd edince on kuruş oluyor, iki misli tezâyüd eylediği takdîrde yirmi kuruş oluyor. Biz, buğdaya iki üç misli fiât verdik. Bendeniz köylünün eline fazla para geçmesi ve ziraatın da teşvik edilmesi tarafdarıyım. Fakat hey'et-i âliyeniz takdîr eder ki bu fiâtların bu kadar yükselmesi zürra'ın lehine değildir. Birgün hâl-i tabiiye, hâl-i sulhe geleceğiz. Köylü bu fiâta alışacak olursa o zaman malını doksan paraya, yüz paraya, üç kuruşa satmak isteyecekdir. Hâlbuki bize başka memleketlerden, Odessa'dan, Amerika'dan, Romanya'dan zahire gelirse o zaman biz bunlara yüzde elli, yüzde seksen gümrük resmi vaz' etmiş olsak yine dâhildeki mahsulâtımızı himayeye muvaffak olamayız. Onun için biz köylüyü mutazarrır etmeyecek bir fiâta alışdıracak olursak her hâlde köylünün menfaatine daha ziyade hizmet etmiş oluruz. Mamafih biz bu sene büyük bir tecrübe geçirdik. Bu tecrübemizden de istifade etmek isteriz. Bu sene yapacağımız teşkilâtda köylünün daha ziyade müstefid olması cihetini temine gayret edeceğiz.

Bu vesile ile biraz da İaşe Hey'et-i Umûmiyye'sinin iştigal etmekte olduğu erzak meselesinden bahsetmek isterim. Bugün efkâr-ı umûmiyye tabii bu cihetle de meşguldür. Şimdiye kadar İaşe Hey'et-i Umûmiyyesi yalnız ekmek meselesiyle iştigal ediyordu. Bu ekmeklik ile iştigal ettiği sırada, gerek İstanbul'un, gerek İzmir'in,

Bursa'nın, Edirne'nin, Çatalca'nın, Gelibolu'nun, Karasi'nin, hattâ Antalya, Akseki ve Ala'iye'nin ihtiyâcalarını da temin etmiştir. Yani bir taraftan alıp diğer tarafa göndermek suretiyle ve bittabi' hâricden de bu esnada birçok vagon zehâir celb etmişdir ve bugün Romanya'da ganâim olarak hissemize tefrik edilmiş mühim mikdarda "stok" mallar vardır. Bunların celbiyle de iştigal etmekdedir. Bunlarla meşgul olduğu gibi fasulye, pirinç, gaz, şeker, zeytinyağı ve emsâli ihtiyâcâtın tehviniyle de iştigal ediyor. Hükûmet, erzakın fevkalâde tereffu' etmekde olduğunu görünce, bittabi' ona karşı sükût etmeyi muvâfık bulmadı ve bunlara karşı defaatle arz ettiğim vechile narh vaz' etmek ve ihtikâr yapanlara ceza tayin eylemek suretiyle mâni' olmayı düşünmedi; çünki bu tecrübe edilmiş ve tecrübe neticesinde muvaffakiyyet vermemiş bir usûldür. Bu itibâr ile bu tarîki teklif etmedi. Biz bilvasıta fiâtlara icra-i tesir etmek cihetini düşündük ki asıl müessir olarak gördüğümüz de budur ve bu suretle fiâtlara ve piyasaya müessir olacak olursak o tesir payidâr olacakdır. Narh ve ceza tayini suretiyle yapılacak muhalefetler, bilakis o eşyanın gizlenmesini ve gizli olarak şimdiki fiâtlarından dört, beş misli fazla fiâtlarla satılmasını mucib oluyor ki gaye, bu değildir. Bunun için gerek hâricden gerek dâhilden gelecek eşyanın vesait-i nakliyyesini İaşe Hey'eti'ne verdik. İaşe Hey'etince bugün dâhilden zâten celb edilecek, mübâyaa edilecek mühim mikdarda erzak mevcud değildir. Çünki mevcud olan erzak cihet-i askeriyyece mübâyaa ediliyor ve ordunun ihtiyâcına veriliyor. Fakat ne varsa bunları İstanbul'a getirmek ve müsâvî suretde ahâlîye tevzî' etmek cihetini düşündük. Asıl hâricden gelecek şeker, gaz, fasulye gibi eşyadır. Bugün Romanya'da hissemize tefrik edilmiş küllî mikdarda fasulye vardır. Elimizde de mikdar-ı küllî fasulye mevcuddur. Bunlar, şu beş on gün zarfında ahâlîye ucuz fiâtla ve müsâvî suretde tevzî' edilecekdir. Kezâlik bir mikdar pirinç de topladık. Yani bir mikdar denilince pek az zannetmeyiniz. Ahaliye müsâvaten verilecek ve bir aylık ihtiyâcını temin edecek mikdardadır. Bunu da karîben tevzî' edeceğiz.

Asıl en mühim olmak üzere hey'et-i âliyenize arz edeceğim et meselesidir. İaşe Hey'eti'nin erzak şubesi, bu et meselesi ile de ciddi olarak meşgul oldu. Bunu da arz etdiğim gibi, fiâtlara bilvasıta icra-i tesir etmek suretiyle hâlletmeyi tercih eyledi. Yani narh koymayacağız. Fakat koyun, sığır tedârik ettik. Üç, beş gün sonra muayyen fiâtlarla ve muayyen kasablar vasıtasıyle satdıracağız ve hiç bir vakit fiâtı yirmi beş kuruşu tecavüz etmeyecekdir. Et, bu fiât üzerine satılınca zannederim ki, diğer es'âr üzerinde de bir tesir yapacakdır.

Çünkü etin kıyyesini yirmi beş kuruşa, belki ileride yirmi kuruşa da verebileceğiz. Sığır etini daha ucuz verebiliriz. Böyle olunca kimse gelib fasulyeyi otuz kuruşa mübâyaa etmez. Onlara da, o nev'i erzaka da bu suretle bilvasıta bir tesir yapmış oluruz. İşte İaşe Hey'eti kemâl-i ciddiyetle bu suretle meşgul olmakdadır ve arz ediyorum ki beş on gün sonra tevzî'ata başlayacakdır. Bundan dolayı hey'et-i âliyeniz müsterih olabilir.

İAŞE NEZARETİ ÜZERİNE ENCÜMEN RAPORU[1]

Ahmed Rıza Bey'in Takriri Üzerine Mülkiyye ve Nafıa Encümenlerinin Bil-İştirak Tanzim Ettikleri Mazbata

İaşe umûriyle iştigal etmek üzere payitaht-ı saltanat-ı seniyyede bir iaşe nezâreti tesisine dair azadan Ahmed Rıza Bey tarafından verilen takrir ile merbutu Lâyiha-i kanuniyye lâyiha encümeninde tetkik olunduktan sonra hey'et-i umûmiyyece Mülkiyye ve Nafıa encümenlerine müştereken havale buyurulmağla birleşdirilerek kırâat ve Sadrazam Paşa hazretleri hâzır olduğu hâlde tetkik ve müzakere olundu:

Ahmed Rıza Bey esbâb-ı muacibeyi havi takririnde emr-i iaşenin derkâr olan ehemmiyeti hasebiyle bilumûm muhârib devletlerde ve hattâ bî-taraf memâlikde bile hükûmetleri tedâbir-i fevkalâde ittihâzına sevk etmekte ve bu maksadla vücûde getirilen teşkilât-ı mahsusa sayesinde erzak ve eşya-i mevcude efrâd-ı millete muntazaman ve mütesâviyyen tevzî' olunarak halkın tehvin-i ihtiyâcât ve tahfif-i ıztırabâtına muvaffakiyyet elvermekte olduğundan ve böyle muzayakalı ve felaketli bir zamanda meydan-ı ihtikârın serbest ve ticaretin esâsen tâcir olmayan bazı hey'etlere münhasır bırakılması muvâfık olmayıp nitekim hükûmet de es'âr ve havâyic-i zaruriyye fiâtlarının tereffu'u ahvâl-i hazıra ilcaatı ve hiss-i ihtikâr ile mütenâsib suretle kendisine ihsas ettiğini memurîn maaşına zamm-ı

1 *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Üçüncü Devre-i İçtimaiye, Üçüncü Sene, 31. İçtima-i Umumi, 6 Şubat 1332, s.345-346.

tahsîsât hakkında tanzim ettiği lâyiha-i kanuniyyenin esbâb-ı mucibesinde zikr ve teslim etmekte bulunduğundan ve bu kadar mühim bir mesele-i hayatiyyeyi kemâl-i ciddiyetle tanzim etmek lâzımeden olduğu ve diğer hükûmetlerden bazıları yalnız bu işle uğraşmak üzere başlı başına bir nezâret tesis etmiş bulundukları hâlde bizde iaşe meselesinin bir komisyona havale ve tevdî'iyle iktifa olunması asla doğru olmayacağından bahisle memlekette havâyic-i zaruriyye mikdar ve fiâtlarını ve esbâb-ı galâyı tedkik etmek ve münhasıran ihtiyâcât-ı umûmiyyenin suret-i adilâneden itifası umûriyle iştigal eylemek üzere müstakil bir iaşe nezâreti teşkili lüzûmunu beyân etmektedir. Encümende hâzır bulunan Sadrazam Paşa hazretleri iaşe meselesi öteden beri hükûmetçe lâyık olduğu ehemmiyet ve ciddiyetle nazar-ı dikkatde tutulmakta olub bunun için ne yapmak kabil ise yapılmış veya yapılmakda bulunmuş olduğunu ve Almanya'dan bir de mütehassıs getirildiğini ve geçenlerde bu maksadla teşkil edilen iaşe komisyonunun faaliyetini tezyid için bu defa komisyon emrine üç milyon lira tahsîsât i'tâ'sı ve bilâhare bu paranın sarfına mahal kalmayacak olur ise Ziraat Bankası'na devri takarrur ederek olbâbdaki lâyiha-i kanuniyyenin Meclis-i Meb'ûsân'a tevdî' edildiğini, cihet-i mülkiyye kendi elindeki vesaitin kâffesine müracaat ettiği gibi cihet-i askeriyyenin menâbi ve vesaitinden istifade kaziyesini ihmal etmeyerek onlarla tevhîd-i mesâî esbâbına da tevessül eylediğini beyân ve Ahmed Rıza Beyin teklifi vechile bir iaşe nezâreti teşkili ciddi bir faide temin edemiyeceği ve ahvâl-ı hâzıra dâhilinde böyle bir nezâretin muvaffakiyyeti şöyle dursun devamı bile kabil olamıyacağı fikir ve kanaatinde olduğunu ve nitekim Bulgaristan'da da böyle bir iaşe nezâreti teşkil edilmiş iken çok geçmeden ilgasına mecbûriyyet görülerek emr-i iaşe idare-i askeriyyeye devr edildiğini, elhâsıl bizde müteşekkil iaşe komisyonu temin-i maksada çalışmakta olub Â'yân ve Meb'ûsân azasından bu komisyonun vezaif ve mesâîsine iştirâk etmek isteyenler olur ise hükûmetçe kemâl-i memnuniyetle kabul olunacağını dermiyân etmişdir.

Ahmed Rıza Bey tarafından verilen lâyiha-i kanuniyyenin kasd eylediği gaye memleketin emr-i iaşe ve ihtiyâcât-ı mübremesini temin etmek olduğuna göre esas itibâriyle nazar-ı dikkate alınmağa şayan olduğunda şüphe yok ise de hükûmetin bu meseleyi lâyik olduğu ehemmiyetle mütenâsib surette derpiş ederek ona göre sarf-ı ihtimâmât etmekde olduğunu Sadrazam Paşa hazretleri tarafından verilen izâhâttan anlaşılmasına ve esâsen emr-i iaşenin ehemmiyet-i

azîmesi derkâr olub bunun ıslah ve tanzimi ile ihtikârın men'i ise ancak hükûmet-i seniyyenin azim ve himmetiyle hâsıl olabileceğine nazaran salifü'z-zikr lâyiha-i kanuniyyenin nazar-ı dikkate alınmak üzere hükûmete tevdî'i kararlaşdırılmıştır.

6 Şubat 1332

Aram	Şükrü	Tevfik	Mahmud
Hayri	Nuri	Aristidi	Abdurrahman Şeref

TİCARET VE ZİRAAT NAZIRI'NIN BERLİNER TAGEBLATT GAZETESİYLE RÖPORTAJI[2]

Berliner Tageblatt gazetesinin muhabir-i mahsusu âhiren Nâzır Beyefendi hazretleri ile bir mülâkat icra etmiş ve müşârinüleyh harbin ilânını müteakib ticaret ve ziraat işlerinde hükûmet tarafından ittihâz edilen tedâbir ile umûmiyyet üzre iktisadiyyat-ı memleketin inkişâf ve terakkisine hâdim olarak vücûde getirilen ıslahat ve Türkiye istikbâl-i iktisadîsinin istinad edeceği esaslar hakkında ma'lûmât vermiştir.

Nâzır Beyefendi hazretleri hâl-i harbin alem-i ticaret üzerinde icra ettiği tesirâttan bahsederek söze başlamış ve beyânât-ı âtîde bulunmuştur:

"Harb-i Umûmî münâsebât-ı tabiiyyeyi ihlâl etmiş olduğu için ticaret işlerinde hükûmetlerin müdahale-i dûr-endîşânede bulunmaları icâb etti. Harb-ı Umûmî ile beraber idhâlât ihtimâlleri azalmış, dâhilde mevcut eşyanın hârice sevk edilerek memleketin büsbütün boş bırakılması korkuları ise artmış idi. Bunun için hükûmet-i Osmaniye diğer devletlerde olduğu gibi ihracı kat'iyyen memnu' olan eşya ile ihracı serbest olanları ve ihraç edilmek için bir karar-ı mahsus istihsâli iktiza edenleri tayin etti. Ticaret-i hâriciyye için bu yolda tedâbir ittihâz ettiği gibi ticaret-i dâhiliyyeyi de ihtikâra açık bir saha hâlinde terk etmemek icâb ediyordu. Bu husûsta en ziya-

2 "Nazır Beyefendi Hazretlerinin Ahval-i Ziraiye Ve İktisadiye-i Memleket Hakkındaki Beyanat-ı Mühimmesi", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, sayı 55-57, 30 Teşrinisani 1331.

de ihtikâra müsaid olan, binâ'enaleyh hükûmetin fazla bir mürakabesine tâbi' tutulması lâzım gelen ekmek meselesi idi. Müdahale lüzûmuna hükûmetçe kanaat hâsıl olan vilayetlerde ekmek üzerine narh vaz' edildi. Bu tedâbirin faidebahş olduğu bidâyet-i harbden beri İstanbul'da ekmek fiâtının hiç bir tebeddül ve tereffu'a duçâr olmamasıyla sabittir. Payitaht ekmek ihtiyâcâtını Konya, Ankara, Eskişehir mıntıkalarından celb olunan buğday ile temin etti. Bunun için hükûmet tedâbir-i lâzımeye tevessül ederek her gün şehir için maktar-ı kâfî vagon tahsis esbâbını temin ve şehrin ekmek ihtiyâcâtıyla müstakilen meşgul olmak üzre Şehremaneti'ni memur etti. Bu suretle payithatın ekmek ihtiyâcâtı bir siyak u ahd-ı vefa-i tabii ile taht-ı emniyete alındı.

Hâl-ı harbin netâyic-i zaruriyyesi hasebiyle erbâb-ı ticaretin patates, kömür, yağ ve saire gibi mahsûlât-ı dâhiliyye ile şeker, gaz gibi idhâlât-ı ecnebiyyeyi nakl ve idhalde tereddüd etmesi eşya-i mezkûre fiâtlarını yükseltti. Bu hâllere karşı hükûmet yeniden bir takım tedâbir ittihâz etti. Tüccarın vesait-i husûsiyyeleri ile nakl ve idhal edecekleri eşya tekâlif-i harbiyye usûlünden istisna edildi. Ekmekden gayrı ihtiyâcât için Şehremaneti'ne de yevmi iki vagon tahsis edilmiştir. Bu suretle fiât-ı eşyada an-karîb bir i'tidâl hâsıl olacağını emid ediyoruz."

Bundan sonra nâzır beyefendi hazretleri ziraiyyat hakkında geçen sene mevki-i tatbike konan tedâbirlerden bahisle şu yolda irâd-ı kelâm etmiştir:

"Hükûmet ilân-ı harb ile beraber muvaffakiyyetli bir ziraat seferberliği yaptı. Vazife-i askeriyyeden şitab eden efrâdın arazisi köylerinde kalanlarla cihet-i askeriyyeden tertib olunan amele taburları tarafından zer' edildi. Erbâb-ı ziraata hayvan, ziraat makineleri gibi âlât ve edevat tedârik olunduğu gibi dört milyon mark kıymetinde tohum tevzî' edildi. Bu suretle mezruatta sinîn-i sâbıkaya nisbetle hattâ tezâyüd hâsıl oldu. Şimdiye kadar Türkiye'ye lâzım olan patates ile pirinç memâlik-i ecnebiyyeden alınmakta idi. Bu sene ise Türkiye pirinç ziraatının henüz bir kaç senelik bir hayatı olmasına rağmen kâffe-i ihtiyâcâtını mahsulât-ı dâhiliyyesiyle temin edebilecektir. Irak'ta yetişen pirinç mahsulünü bu hesâba idhal etmemek icâb eder. Çünkü vesait-i nakliyyenin fıkdânı bunlardan istifade imkânını selb etmektedir. Hükûmet bu senenin ziraatı için de aynı tedâbiri tatbik etmiştir. Gelecek sene mahsulünün ihtiyâcâtı tamamen temin edeceğine kanaatımız vardır. Çünki her yirmi beş senede bir defa zuhûr eden ve bu defa tâ Bursa'ya kadar tevsî'-i daire-i tah-

ribat eyleyen Sudan çekirgesi bilâ-ihmal ta'kib edilmektedir. Memleketimizde tevettün etmiş olan Fas çekirgelerinin ta'kib ve imhası için de üç Alman mütehassıs celb olunacaktır.[3]

Türkiye istikbâl-i iktisadîsi hakkındaki tasavvurlarını Nâzır beyefendi hazretleri şöyle izah etmişlerdir:

"Türk milletine şimdiye kadar imtiyâzât-ı ecnebiyye dolayısıyla nasib olmayan her türlü terakkiyyat-ı iktisadiyye ve ticariyyeyi temine azmettik. Memleketimizde yeni bir devir güşâd edildiğinin ilk nişanesi olmak üzere nezâretin ünvan-ı müstakbeli İktisadiyyat Nezâreti olacaktır. Memleketimizin en maruf erbâb-ı ilim ü fenninden müteşekkil bir İktisadiyyat Meclis-i daimîsi teşkil olunacak ve gaye-i iktisadiyyemize vusûl için ittihâz ve tatbiki lâzım gelen tedâbir tayin ve tesbit edilecektir. Memâlik-i ecnebiyyedeki iktisadî cereyânları yakından müşahede ve ta'kib etmek ve Osmanlı mahsûlâtının ecnebî pazarlarında mevki tutmasına çalışmak, Osmanlı müstahsilleriyle ecnebî tâcirlerini yekdiğerine tanıtmak için düvel-i ecnebiyyedeki süferâmız nezdine birer ticaret ateşeleri tayin olunacaktır.

Bugün nezârete mevdu' hidemâtın kâffesi hakkında ta'kib edilecek siyasetin ve ittihâz olunacak mukarrerât ile kavânin-i iktisadiyye ahkâmının hüsn-i tatbikini daimi surette murâkabe altında bulundurmak üzere vilayetlere iktisad müdirleri tayin olunacaktır.

Meclis-i Meb'ûsân'a tevdî' olunan sene-i âtîyye bütçesinde otuz gencin Alman ticaret ve on gencin Alman sanayi mekteblerine izâmı hakkında tahsîsât münderictir.

Memleketin terakki-i iktisadiyyatına hâdim olacak müteaddid levâyih-i kanuniyye Meclis-i Meb'ûsân'a derdest tevdî'dir. Bunların en mühimmi 1916 senesi Martından itibâren mevki-i icraya vaz' olunacak olan gümrük kanunudur.

Ticaret odaları kanunu ihtiyâcımıza göre ta'dîl ve ıslah olunacak ve ticaret odaları hükûmetle erbâb-ı ticaret arasında mâhiyyet-i idariyyeyi hâiz bir müessese hâline konulacaktır. Müzakeresi hitâm bulmuş olan kooperatif şirketler kanunun erbâb-ı ticaret ve sınaat ile zürra' menâfi-i müşterekelerini müctemi'an istihsâl için pek ciddi fevâid temin edeceği kanaatindeyiz.

Zîr-i zeminde medfun servet-i madeniyyenin mevk-i istifadeye vaz'ı için yeniden tertib olunan Maâdin Kanunu Şura-yı Devlet'te

3 Almanya Hâriciyye Nezâreti müstemlekât şubesi erkânından ve en maruf erbâb-ı ihtisastan müşavir-i hükûmet ünvanını hâiz Mösyö Boher ile haşerat mütehassısı Mösyö Baver ve ziraat mütehassısı Mösyö Bredman celb edilmiş ve mumaileyhim ifa-i vazifeye başlamıştır.

derdest müzakeredir. İki sene mukaddem Avusturya'dan celb olunan orman mühehassıslarından Mösyö Fayt tarafından tanzim edilen Orman Kanunu'na ehemmiyet-i mahsusa atfetmekteyiz. Mösyö Fayt'ın hesâbına göre işbu kanunun tarih-i tatbikinden yirmi sene sonra Türkiye ormanlarından senevî takrîbî iki yüz milyon mark vâridât alınabilecektir. Daha dört orman mütehassısı celbi için 1332 senesi bütçesine tahsîsât konmuştur. Bunlardan ikisi İstanbul Orman Mekteb-i Âlîsi'nde ikisi de İzmit'teki yeni güşâd olunan Orman Ameliyyat Mektebi'nde muallimlik edecektir.

Sivas'ta güşâd olunacak ilk şeker fabrikası imtiyâzı bir Türk şirketine i'tâ' edilmek üzeredir. Keçiborlu'da ilk kükürt fabrikası güşâd esbâbına dahi tevessül olunmuştur. Bu fabrika memleketin kükürt ihtiyâcâtını tamemen tatmin edeceği gibi ihrâcât yapmağa muktedir olacağını ümid ediyorum.

Hayvânâtın, hubûbât tohumlarının ıslahı için de kavânin-i lâzıme lâyihaları ihzâr edilmiştir.

Ziraat Bankası'nın salâhiyyeti tevsî' edilmiştir. Bu sayede Ziraat Bankası zürra'ın bazı mahsulâtını te'minât olarak kabul edebilecek ve itibâr-ı ziraî dairesi genişlemiş olacaktır.

Memleketimiz ziraat memleketi olduğu hâlde şimdiye kadar ecnebî memleketlerden külliyetli un idhaline mecbur idik. Bu kerre hükûmet son Alman sisteminde cesim değirmenler inşasına karar vermiştir. Bu suretle ecnebî memleketlerden un celbine ihtiyâcımız kalmayacaktır.

Memlekette ziraatle beraber sanayi'in terakkisi için de tedâbir-i muktezıyye ittihâz olunmuştur. Küçük sanayi eshâbı ile küçük ticaret erbâbına sermaye ve itibâr tedârik edebilmek üzre bir sanayi bankası teşkili derdesttir. Buna dair olan proje Şura-i Devlet'te müzakere olunmaktadır.

Tedrisât-ı sınaiyye yeni bir kanun ile tanzim edilecektir.

Türkiye ma'mûlât-ı sınaiyyesi için daimi bir sergi vücûde getirilecektir. Mimar Sinan'ın asâr-ı nefisesinden biri olub Sultan Ahmed ve Ayasofya meydanları arasında kâin hamam sergi mahalli olmak üzre intihab olunmuştur. Bundan başka Ziraat Nezâreti'ne muttasıl bulunan eski yeniçeri kıyefethanesinde bir seneden beri çalışılarak bir ziraat müzesi ihzâr olunmaktadır."

İKTİSADİYAT MECMUASI'NIN TİCARET VE ZİRAAT NAZIRIYLA MÜLAKATI[1]

Nâzır Beyefendi hazretleriyle, âhiren saha-i intişara vaz' olunan İktisadiyat Mecmuası muharririnin alıvâl-i ziraîyye ve iktisadiyye hakkında vuku' bulan mülâkatlarını bervech-i zîr derc-i sütun eyleriz.

Nezâreti deruhte buyurduğunuz zamandan beri en çok hangi husûsâta ehemmiyet verdiniz? Ve icraat nelerden ibârettir?

- Biliyorsunuz bu nezâreti müstesna bir zamanda işgal ettim. Ben nezârete geldiğim zaman memleket hemân bütün Avrupa'ya şâmil büyük bir harbe girmişti. Bu hâl bir nokta-i nazardan yapılacak bazı şeyleri güçleştiriyor idi. Meselâ seferberlik münâsebetiyle istihsâl için işe yarayacak insan kuvveti ve çift hayvânâtı azalmıştı. Bu yüzden kendi arazimizin ziraat için muhtaç olduğu şeylerin eksikliği karşısında kalmıştık. Adeta bir müdafaa-i milliyye meselesi olan mahsulâtın memlekete kâfî derecede istihsâli husûsunda birçok müşkülleri iktihâm ederek çalışmak lâzımdı. Sonra tabii harb zamanında iktisad alemi tabii zamanlardaki gibi olmadığından ticarî ve sınaî terakkiyi temin etmek için yapılacak teşebbüsler de çok ve çabuk semereler vermeyecekti.

Biz en evvel ziraat meselesine ehemmiyet verdik. Ziraî ahvâl hakkında elde edeceğiniz ma'lûmât ile anlayacaksınız ki birçok tedâbirlere müracaatla mahsulâtın mebzul surette idrak edilmesine uğraştık. Geçen senenin sonbahar ve bu senenin ilkbahar zer'iyya-

1 "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 1, 8 Şubat 1331, s.6-10; "Nazır Beyefendi Hazretlerinin *İktisadiyat Mecmuası* Muharririyle Mülakatları", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, aded 58-60, 29 Şubat sene 1331, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1332, s.379-395.

tının eski seneler nisbetinde icrasını temin etmeğe çalıştık. Zürra'a yirmi milyon kuruşluk tohumluk tevzî', ve pek çok çift hayvanı tedârik ve ilkbahar zer'iyyatı için ayrıca tohumluk patates, mısır, pirinç, fasulye i'tâ' ettiğimiz gibi amele taburları efrâdını ameliyyat-ı zirâiyyede çalıştırdık, ve hasad ve harman zamanı on üç binden fazla makine ve yeni hasad aleti tevzî' ederek bu ameliyyatın vaktiyle icrasına yardım ettiğimiz gibi bağlar için Avrupa'dan vesait-i mahsusa ile göztaşı ve kükürt getirterek Ziraat Bankası vasıtasıyla vilayâta tevzî' eyledik. Maatteessüf alınan semere bu say ile mütenasip olmadı. Kuraklık, dolu, seylan, çekirge ve hastalık gibi sebeblerle hasara uğrayan geçen sene mahsulü -dünyanın pek çok tarafında olduğu gibi bizde de- bereketsiz oldu. Bu sene say'imizi daha ziyade arttırdık. Muhtelif vilayetlere tohumluk tevzî'ine otuz beş milyon kuruş tahsis ve havale ettiğimiz gibi mahallerince tohumluk tedârik edilemeyen yerlere muktazi tohumluğu gönderdiğimiz memurlarla pek çok müşkilât ile tedârik ve vesait-i nakliyye bulmanın güçlüğüne rağmen mahallerine irsâl ve zer'iyyatın fazla olmasını temin için teşvikât icra ve hattâ bununla matuf muakkibler tayin ettirdik. Orak ve harman ameliyyatı için de şimdiden vesait tedârikiyle meşgul oluyoruz. Bunlardan başka cihet-i askeriyye ile müşterek bir ziraat idaresi teşkil ve buharlı makineler ve çift hayvanları tedârik ile Konya'nın geniş sahasında ve garbî vilayetlerdeki arazi-i metrukede zer'iyyat icra ettirmekde ve Hilâl-i Ahmer gibi müteşebbis hey'etlerle, ekallî elli bin dönüm zer etmeği taahhhüd eden Celâl Bey-Rihter Şirketi'ni de bu mesâîye teşrik etmekteyiz. Adana'nın Çukurova sahasında da tedârik eylediğimiz tohumlukla mısır zer'iyyatı yapılacaktır. Hüdavendigâr, Adana ve Konya'da ayrıca geniş mikyasta pirinç ziraatına ehemmiyet verdiğimiz gibi pirinci çeltiğinden ayırmak için makineler celb ile Bursa'da bir fabrika tesis etmek üzereyiz. Yalnız Hüdavendigâr vilayetinde gelecek sene beş milyon okka pirinç istihsâl olunacağını memul eylemekteyiz. Sair yerlerde ilkbahar için külliyetli miktarda patates, mısır ve ak darı göndermekteyiz. Mektep talebesinin ziraî ameliyyata muavenet etmelerindeki faideyi düşünerek ziraat memurları vasıtasıyle kendilerine haftada iki gün ders verdirmekteyiz. Ve bu suretle umûm mekteb talebesi orak ve harman zamanı çiftçilere yardım edeceklerdir.

İşte bu ittihâz olunan tedbirlere ve iki sene üst üste umûmî bereketsizlik vuku'u da pek mütehammil olmamasına binâ'en gelecek sene hubûbât husûsunda bu senekinden daha müsaid vaz'iyyette bulunacağımızı ümid ederim.

Ziraatin mühim bir vasıta-i icraiyesi de hayvânâttır. Memleketimizde mevcut kırk yedi milyon raddesinde hayvânât-ı ehliyyenin nesillerinin teksir ve ıslahı ve alıvâl-i sıhhiyyelerinin hüsn-i idamesi pek lâzım ve bu da her şeyden evvel etibba-i baytariyye miktarının tezyidine mutevakkıftır. Biz bunun için Baytar Mektebi kadrosunu senede altmış baytar yetiştirecek surette tevsî', ve derûnunda laboratuvarlar tesis ettiğimiz ve Almanya'nın meşhur muallimlerinden celb etmek suretinde olduğumuz gibi bütçemize yeni koyduğumuz tahsîsât ile tevsî'-i ma'lûmât etmek üzre Almanya'ya da bu sene on baytar izam edeceğiz.

Geçen sene tatbik eylediğimiz zabıta-i sıhhiyye-i hayvaniyye kanunuyla sârî emrâz-ı hayvaniyyenin tahdid-i sirayetine muvaffak olduk. Bu kanun mucibince hastalığın men'-i intişarı için itlaf edilen hasta hayvânât eshâbına tazmînât verilerek yerine bir hayvan tedârik etmesi imkânı temin edilmektedir. Bundan başka hayvanların hastalık sirayetinden muhafazası için serum istihzârına da ehemmiyet verdik. İstanbul bakteriyolojihanesini Pendik'te yeni inşa olunan bir binaya nakl eylediğimiz gibi Erzincan'daki serum darü'l-istihzârının ameliyyatını tevsî' ve bu sene Eskişehir'de yeni bir serum bakteriolojihanesini de güşâd ettik.

Hayvânâtın hastalıklardan vikayeleri, ıslah, terbiyye ve tagdiyeleri hakkında ma'lûmâtı havi açık lisânla yazılmış risaleler tab' ve tevzî' ettirdik.

Çifteler çiftliğindeki harayı bittevsî' hâlis-üd-dem Arap atlarının miktarını tezyid ettiğimiz gibi ayrıca bir inekhane, bir nümûne ve bir tecrüble istasyonu için de bütçemize tahsîsât ilâve olunmuştur.

Zaten hayvânâtın nesillerinin teksir ve ıslahı husûsunda merkeze, vilayâta ve ahâlîye terettüb eden vazifeleri gösterir bir kanun lâyihası ihzâr ettik. Bu kanunun ihtiva edeceği tahsîsât, tayin edeceği vezaif sayesinde yakın zamanda hayvânâtın teksiri ve bu suretle memleketin kuvve-i nâmiyesinden istifadenin tezyidi mümkün olacaktır.

Bilirsiniz ki çiftçilerin en büyük düşmanı çekirgelerdir. Üç yüz otuz senesinde bazı taraflarda zuhûr eden Fas çekirgesi memleketin mahsulât-ı ziraîyye itibâriyle en mühim mıntıkalarına sırayetle mühim hasarlar ika' etmişti. Bunun için muzır hayvanlar itlafı tahsîsâtını tezyid ederek o sene Teşrîn-i evvel sonuna kadar on milyon okkaya yakın çekirge tohumu toplattırmaya, üç milyon dönümden fazla çekirge tohumu gömülü arazi sürdürmeye ve milyonlarca çekirge itlaf ettirmeye muvaffak olunmuştu. Geçen mart ibtidâ'sında

Sudan havâlîsinde mütevattın siyah çekirge denilen nev'i sürülerle hicret ederek birçok vilayetlerimize sirayet etti. Bunların da imhası için mütehassıslardan mürekkep bir komisyon teşkil ettik. Bu komisyonun müzakerât ve mukarrerâtını tatbik etmek üzre bu sene Harbiyye Nezâreti'yle müştereken bir "Çekirge Mücadele Teşkîlâtı" da vücûde getirdik. Amele taburlarından on üç tabur tefrik ve bunlardan başka cihet-i askeriyyece mezun ad olunan yetmiş kadar memurîn-i ziraîyye temin ve bunlar çekirgelerin en çok müstevlî olduğu yerlere tahsis edildi. Bu teşkîlâtı ifa etmek üzre Almanya'dan mütehassıs bir hey'et ile beraber bir hayli âlât ve malzeme celb olundu. Çekirge derc edeceklere ücret olarak tevzî' olunmak üzre mühim tahsîsât ayrıldı. Bu sayede bu sene zarfında memleketin ziraatını müthiş zararlara uğratan bu âfetin izâlesine muvaffak olunacağını ümîd ederim. İstanbul'da haşerât-ı muzırreyi teşhis ve mazarratını def etmek esbâbını irae ve tarif için bir haşerât-ı muzırre istasyonu ve nebatî hastalıkların teşhis ve tedavisini gösterir bir emraz-ı nebatiyye istasyonu ve ayrıca tohum ve kimya laboratuvarları da tesis edildi.

Osmanlı memleketlerinde yetişen mahsulât-ı arziyye ile sanayi-i ziraîyyeye ait masnuâtı tanıtmak üzre bütün bunların numenelerini teşhir etmek üzre eski yeniçeri kıyafethanesinde bir ziraat müzesi tesisine de teşebbüs ettik. Bu teşebbüsümüz şimdiye kadar hayli ilerilemiştir.

Sanayi-i ziraîyyenin terakkisine çok ehemmiyet veriyorum. Memleketimizde şeker pancarı ziraatına kabiliyetli pek çok mıntıkalar mevcuttur. Bunların tedkik ve tayini için bir mütehassıs celbine karar verildi. Gelmek üzere olan bu mütehassısın netice-i tedkikâtına göre tayin edilecek yerlerde şeker fabrikaları tesisi için müracaat edenlerle şimdiden şerâit-i lâzıme kararlaştırılmıştır, yakında bu suretle bir kaç fabrikanın teessüs edeceğini ümid ederim.

Keçiborlu'da mevcut olan evsaf-ı lâzımeyi hâiz olduğu anlaşılan kükürt madeninin işletdirilmesini temin için yirmi bin liralık bir fabrika tesisine başlandı.

1329 senesi ziraat istatistiki de grafik büyük levha ile beraber tab' edilerek neşr olunmak üzeredir.

Ticaretin terakkisi için ne gibi tedbirler ittihâz edildi?

- En önce memleketimiz iktisadiyyatının muntazam bir surette cereyânını temin için bir "İktisadiyyat Meclisi" teşkil edeceğiz. Bu meclis nezâret erkânıyla gerek diğer dairelerde ve gerek hâricdeki ihtisas sahibi ve maruf zâtlardan mürekkeb olacak ve memlekette

vücûde getirilen ve getirilmesi matlub olan tesisât-ı iktisadiyyenin teessüs ve terakkisine say ve devletce yapılması müfid teşebbüsât husûsunda hükûmeti ikaz ve mâhiyyeti umûmî olan mesâil-i iktisadiyyede meclis-i teşriiyyeye teklifâtta bulunmak üzre nezâretle istişare gibi vazifelerle mükellef bulunacaktır.

Yerli ve ecnebî tüccara ma'lûmât-ı lâzımeyi i'tâ' etmekle muvazzaf ve ticaret odalarıyla münâsebettar olmak üzre bir de "İstihbarât Kalemi" teşkilini tasavvur ediyorum. Bu suretle memleketimizin diğer memleketlerle olan münâsebât-ı iktisadiyyesi teshil ve tanzim edilmiş olacaktır. Bu kalemin memleket dâhilinde yapacağı vazifenin işini hâricde yapmak üzre sefaretler nezdine ticarî ateşeler tayin edilecektir. Biri birinin mütemmimi olan bu üç teşkilât için yeni sene muvazenesine tahsîsât konulmuştur.

Bundan başka vilayetlere de iktisad memurları göndereceğiz. Bunlar her vilayetin ticarî ve sınaî kabiliyetini tetkik ve tetebbu ile raporlar tanzim edecekler ve bu raporlara göre ittihâz olunacak mukarrerâtın tatbikine de nazerette bulunacaklardır. Bundan sonra istatistik hakkında ma'lûmâtı bunlar tedârik ve temin edeceklerdir.

Ticaret odalarının ıslahı ve ticaret borsalarının teşkili en ehemmiyet verdiğimiz noktalardan biridir. Ticaret odaları hakkında elyevm mevcut olan nizamnâme de bunların mâhiyyet-i hukukiyyeleri lâyıkıyla anlaşılamamaktadır. Bu ıslah neticesinde ticaret odaları muayyen merkezde intihab usûlüyle teşkil ve ihdâs edilecek ve bunların vazifeleri yalnız beyân-ı rey ve mütâlaa etmekten ibâret olmıyacak. Oda dairesine dâhil tâcirlere âm ü şamil menâfi'e aid teşebbüsatta ve umûr-ı nafıa taahhüdâtında bulunabilecekler ve bu işleri deruhte ettikten sonra yine bunların teşebbüs ve idare husûsundaki kararları kat'i olacaktır. Odalar teşkilât-ı umûmiyye-i devletten bir cüz'ü olmak üzre vücûde geleceklerinden bütün müessesât-ı umûmiyye gibi bunlara da ecnebîler dâhil olamayacaktır. Odalar hukuk-ı ammenin müşterek ve âm menâfi'i temşiyet ve rüyet için tatbik ettiği (association forcée) esasına göre teşkil edileceği cihetle vâridât-ı devlet mâhiyyetinde menabî-i irâda mâlik olacakları ve akd-ı istikrâz salâhiyyetini hâiz bulunacakları gibi Almanya ile İsviçre'de mevcut olan tüccar defterleri usûlü de tesis olunacağı ve ticaret borsalarının idaresi husûsunda odalar alâkadâr kılınacağı cihetle tâcirler her hâlde odalarla irtibat peyda etmeye mecbur kalacaklardır.

Mâ'lumât-ı ticariyyelerini tevsî' ve ikmal etmek ve bilhassa ticarî müessesâtda bulunarak kredi muâmelâtının suret-i cereyânını

öğrenmek üzre yakında Avrupa'ya pek çok talebe göndereceğiz ve bunları gayet itina ile intihab edeceğimiz gibi tahsillerini de mütemadi nezâret altında bulunduracağız.

Biliyorsunuz ki şimdiye kadar bizde ticaret-i bahriyye yok gibidir. Bunun da sebeblerinden en mühimi ecnebî ticaret vapurlarının sahillerimiz limanlarına uğramaları ve oralarda tâbi' oldukları tekâlif itibâriyle kendi memleketlerinden ve hattâ bir kaç sene evveline gelinceye kadar bizzat Osmanlı gemilerinden ziyade hâiz-ı rüchân olmaları idi. Tabii bu şerâit altında yeni ve millî seyr-i sefain şirketlerinin teşekkülü ve onlarla rekabeti imkânı yoktu. İşte biz bunu düşünerek tanzim eylediğimiz bir kanun lâyihasıyla bundan sonra küçük ve büyük kabotajı azamî bir zaman tayin olunarak -o müddet zarfında ve millî şirketlerin teşkiliyle seyr ü sefer ihtiyâcâtı tatmin edilebileceği hükûmet tarafından takdîr edilmek suretiyle- tedricen yalnız Osmanlı gemilerine hasr edeceğiz. Bu, millî seyr ü sefain şirketlerine karşı yapılacak himayenin birinci adımıdır. İleride başka memleketlerde olduğu gibi onları sair suretle mükâfât ve imtiyâzâta da nail etmek isteriz.

Şirketler hakkında bir seneden beri bir kanun-ı muvakkatla tatbik etmekte olduğumuz yeni usûller var. Şimdi esas muameleleri Türkiye dâhilinde bulunan anonim şirketler ecnebî tâbi'yetinde bulunamazlar. Bu nev'i şirketler tayin olunan müddet zarfında Osmanlı tâbi'yetini ihraz etmedikleri takdîrde icra-i muameleden men' ve idarehaneleri sedd olunacaktır. Türkiye'de şubeleri bulunan ecnebî anonim şirketler de bu şubeleri burada icra edecekleri muâmelâtta Osmanlı kanunları ahkâmına tâbi' olacaklarını taahhüd ettiler. Bunlar da şerâit-i kanuniyyeyi ifa etmedikleri hâlde ceza-i nakdiyye ve ısrar olunduğu takdîrde keza men ve sedd cezasına uğrayacaklardır. Sigorta şirketlerinden de aynı suretle taahhüdname alındığı gibi i'tâ' edecekleri tazmînâta te'minât akçesi olmak üzre muamelelerinin vüs'ati nisbetinde her nev'i için beş binden on beş bin liraya kadar şirket nâmına ve Nezâret'in emrine bankalara tevdî' ettirilmiştir. Şirketlerin gerek devletle, gerek efrâd ile muamele ve münâsebetlerinde Türkçe lisânının istimâli de bir müddet hitâmında mecbûriyyet altına alınmıştır. Bu suretle iktisadiyyat aleminde devletin resmî lisânının hâkimiyeti temin edilmiş ve bu gibi müessesâtta yerlilerin de istihdamı imkânı hâsıl olmuştur.

Kooperatif şirketlerinin servet-i memleket için temin ettiği menfaatler ve bu tarz şirketlerin bütün mütemeddin memleketlerde az zamanda ne kadar tekessür eylediği ma'lûmdur. Bizim ticaret kanu-

numuz bu nev'i şirketlerin teşekkülüne müsaid mevaddı havi değildir. Bu bâbda tedkikât icrası için Avrupa'ya gönderilmiş olan hey'et tarafından tertib edilen lâyiha-i kanuniyye projesi Nezâretçe teşkil olunan komisyon tarafından tetkik edilmekte ve bazı ta'dîl ve ilâvelerle memleketimizin ahvâl-i iktisadiyye ve ictimaiyyesine daha muvâfık şekle konulmaktadır. Yakında tedkikâtı hitâm bularak mevki-i tatbike vaz' olunacak olan bu kanun ahvâl-i iktisadiyyemiz üzerine mühim bir tesir icra edecektir. Bu sayede muattal kalmış birçok sermayeler ve kollar işleyecek ve ekseriyyetle muhtekir mutavassıtlar tarafından gasb edilen menfaatler ziraat ve sanayi erbâbına kalarak onların refahına ve ziraat ve sanayi'in daha kolaylıkla inkişâf ve terakkisine hizmet edecektir.

Memleketimizde emlak ve arazinin kıymetini yükseltmek ve bir hayli teşebbüsât-ı husûsiyyeye meydan vermek için itibâr-ı emlak müesseselerinin de -bazı kuyud ile- teşekkülünü teşvik ve tergib etmekteyiz. Bu müesseselerden biri şimdi teşekkül etmiştir, işe başlamak için harbin hitâmını bekliyor. Teşebbüs olunduğu hâlde hâl-i harb dolayısıyla teşekkül edemeyen diğerlerinin de yakında vücûd bulacağına kani'iz.

İçinde bulunduğumuz hâl bir nokta-i nazardan bazı yapılacak şeyleri kolaylaştırıyor demiştim. Bunun en birinci sebebi kapitülasyonların ilgasıdır. Pek çok zamanlar devletin teceddüd ve terakki azimlerini ta'kim eden bu hailden kurtulmakla iktisadî vadide de memleketin âtîsini temin edecek şeyler yapmak mümkünleşti. Söylediğim şeylerin bir kısmı işte bu iktisadî istiklâlin semereleridir ve bunların en mühimmi önümüzdeki Mart'tan itibâren gümrüklerde tarife usûlünün tatbikidir. Tertib olunan gümrük tarifesinde memleketin ziraî ve sınaî servet ve kabiliyeti nazar-ı itibâra alındı. Bir taraftan yerli mahsulât ve ma'mûlâtın dâhilî ve hâricî sürümünü temine hizmet eylediği gibi diğer taraftan memlekette diğer mahsulâtın ziraatı ve sanayi müesseselerin vücûde gelmesi imkânını da hâsıl etmeye gayret olundu. Bu sayede diğer devletlerle akdedeceğimiz ticaret muahedelerinde memleketimiz için azamî istifadeyi temine muvaffak olacağız. Bilhassa Türkiye bir ziraat memleketi olduğu için bize en çok ma'mûlât ve masnuat idhal eden memleketlerle pek iyi şerâitle ticaret muahedeleri yapabileceğiz.

Sanayiin terakkisi, büyük müessesât-ı sınaiyyenin vücûd bulması için, ormanlarımızın ve madenlerimizin işlettirilmesi için neler yapıldı? Bu münâsebetle müsaadenizle bir sual daha irâd edece-

ğim: Bu işlerde ecnebî sermayenin göreceği iş hakkında fikr-i âlîniz nedir?

- Biliyorsunuz ki bizde sanayi geridir. Bu husûsta tedricen terakki husûlünü temin etmek için istihzârâtta bulunmak lâzım. Hazırlamakta olduğumuz tedrisât-ı sınaiyye kanunu memlekette teşekkül etmeye istidadı olan san'at ve hirfet mekteblerinin muayyen bir esası ve gayeyi hâiz olmasını temin edecek. Tedrisât-ı sınaiyye üç dereceye ayrılacak. Şimdilik memlekette yalnız ibtidaî sanayi mektepleri teşkîlâtı yapılıp tâlî ve âlî tahsil için Avrupa'ya talebe gönderilecek. Bu sanayi mektepleri için Avrupa'dan müdürler ve işbaşılar celb edeceğiz. Memlekette en çok ehliyet gösteren talebeyi Avrupa'ya izam ile tahsilini ikmal ettireceğiz. Bunlar Avrupalı işbaşıların yerlerini tutacak. İleride sınaî tahsil görmüş işbaşı; mühendis ve muallimler artdıkça tâlî ve âlî derecede sanayi mektebleri de vücûde getireceğiz.

Şehremaneti'yle müzakere ederek tedrisât-ı sınaiyye kanununa tevfiken her san'atın loncası marifetiyle esnaf mektebleri açtıracağız.

Avrupa'dan celb edeceğimiz mütehassıslara memuriyet mıntıkaları ayırarak memleketimizde mevcut ve vücûd bulacak müessesât-ı sınaiyyeyi teftiş ettirip bunların nevâkısının ikmali için sahibleri nezdinde delâlet ve teşvikâtta bulunacağımız gibi bu mütehassıslar bulundukları mıntıkaların mevadd-ı ibtidaiyye ve kabiliyet-ı mevkiyyelerine göre payidâr olacak müesesât vücûde getirmek için raporlarla daimi surette nezâreti ikaz edecekler. Bu seneki bütçemizde buna dair tahsîsât mevcuttur.

Teşvik-i sanayi kanununu memlekete azamî menâfi-i iktisadiyye temin edecek surette ta'dîl ve ıslah ediyoruz. Bu ta'dîlâta göre bundan sonra yerli mevadd-ı ibtidaiyyeyi ve Osmanlı işçisini en çok kullanan sınaî müesseseler teşvikât ve müsaedâta nail olacak. Bu tedbirler sayesinde yerli kabiliyet-i sınaiyye artacağı ve bazı yerlerde müteferrik surette mevcud müessesât-ı sınaiyye tekemmül edeceği gibi yeni ve daha büyüklerinin de vücûd bulacağı tabiidir.

İstanbul'da bir sanayi sergisi yapmanın büyük faidesi olacağını düşündük. Bunu şurada, Sultan Ahmed'deki Mimar Sinan'ın hamamında tesis edeceğiz. Bu binanın kirasına mahsûben Şehremaneti'ne üç bin lira vererek binada lâzım olan tamirat ve ıslahatı yaptırıyoruz.

Ormanlarımızın ıslahı meselesi pek mühimdir. Anadolu'nun bu nokta-ı nazardan tükenmez bir hazine olduğunu bilirsiniz. Fakat şimdiye kadar mevcut kanunların kifâyetsizliğinden ve nakitsizlik-

ten dolayı bu hazineden matlub olan istifade temin edilememiştir. Birçok yerlerde kat'iyatın hiç fenni olmayan bir surette, adeta tahrib şeklinde icra edildiği muhakkaktır. Bunun başlıca sebeplerinden biri bu vâsi' ormanların teftiş ve nezâreti için lâ'akall beş yüz müfettişe ve bin fen memuruna ihtiyâc olduğu hâlde şimdiye kadar ancak kırk kadar müfettiş ve iki yüz küsür fen memuri istihdam edilmesi ve bunların da ekserisinin ormancılıkla hiç münâsebeti olmayan kimselerden ibâret olmasıdır. Mevcut Orman Mekteb-i Âlîsi pek küçük mikyastadır. Senede ancak yirmi kişi yetiştirmektedir. Programı da muhtac-ı ıslahtır. Bunun için Almanya'dan mütehassıs mualimler celbine teşebbüs ettiğimiz gibi talebe miktarını şimdilik altmışa iblağ edeceğiz. Ayrıca orman ameliyyat mekteplerinde de -ki bunların biri bu sene İzmit'te tesis edilmiştir- vukuf sahibi memurlar yetiştireceğiz. Bir de orman bekçi mektebini tevsî' ederek ondan yetişecek talebe ile bekçi miktarını tezyid edeceğiz.

Ormanlarımızın fenni bur surette usûl-i idarelerini takarrur ettirmek ve onlardan müterakki memleketler derecesinde istifade edebilmemizi temin etmek için nezâret müşaviri Avusturyalı Mösyö Fayt'ın riyâseti altında bulunacak dört Avusturyalı mütehassıstan mürekkeb bir amenajman hey'eti ile iki müfettiş celb edeceğiz. Bunlar gelir gelmez yanlarına yerli fennî memurlar vererek sırasıyla vilayetlere gönderip tatbîkat-ı fenniyeye başlatacağız. Bunun neticesi olarak ormanlara sabit bir surette hudutları tayin edecek kat'iyatın muntazam ve fennî surette icrası kabil olacak ve kat'iyyat icra olunun yerlerde yeniden orman yetiştirilecektir.

Ormanların ihâlesi husûsunda lâ'akall beş yüz bin metro mik'abı kat'iyyat yapılacak surette büyük mikyasta mukaveleler akdetmek her vechile faidelidir. Bu gibi mukavelelerde yerlerinde masârifi müteahhide ait olmak üzre leylî bir orman mektebi, hastahane ve ibtidaî mektep tesis olunmak, dekovil, liman, şöse, havi hatlar inşa edilerek bunlar hitâm-ı mukavelede hükûmete terk edilmek gibi müfid şartlar konulacaktır.

Bu sayede ormanlarımızın muntazam suretle işletilmesi imkânı hâsıl olarak ma'mûlât-ı haşebiyyeye aid darüssınaeler de vücûd bulacak ve ağaç hazinesi olan memleketimizin mevadd-ı haşebiyye için hârice çıkan paraları dâhilde kalacaktır.

Şimdilik İzmit ormanlarında böyle bir ihâlede bulunulduğu gibi, Kastamonu, Bolu, Eskişehir ormanları için vuku' bulan müracaatlar üzerine böyle ihâleler için lâzım gelen mukavele projeleri de derdest ihzârdır. Ormanları da ihâle edilmek üzeredir. Daha ormanlara

müteallik tasavvuratımızla kanunda vücûde getirdiğimiz ta'dîlâtı size mufassalan irae edecek bir muhtıra hazırlayacağım. Bu ıslahat sayesinde orman hâsılâtının pek çok tezâyüd edeceğine eminim. Aynı zamanda yerliler de bu usûlden çok istifade edeceklerdir.

Madenlerimiz hakkında ittihâz olunmuş mukarrerâtımız var. Şimdiye kadar tatbik olunan maâdin kanunu nâkıs olduğu kadar muzır şerâiti havi idi. Bu kanunda maâdinin mülkiyyet ve tasarrufu hukuk-ı adiyye meselesi gibi telakki edilmiş, hakk-ı keşfe büyük ehemmiyet verilmiş ve muhteri'in ve imtiyâz sahibinin vezâifi madenlerin işletilmesi gayesini temin edecek surette tayin edilmemiştir. Bu yüzden pek çok madenlerimiz ileride zengin müşteriler bulup satmak ve işlettirmek üzre imtiyâzlarını ve bu suretle memleketin menâbi-i servetini uzun müddet ta'kim eden imtiyâz biriktiricilerinin, gayr-ı muktedirlerin elinde kalmış ve ekseriya yerli ve ecnebî sermayelerin batmasına da sebeb olmuştur. Madeni bulmak san'atı ile işletmek san'atı ayrı ayrı şeylerdir. Biz bunu nazar-ı dikkate aldık. Maâdin kanununu ta'dîl ettik, bir takım kuyud vaz' ettik. Kanun lâyihasını, madeni ehline ihâle ederek muhteri'i tazmînât ve mükâfât ile alâkadâr etmek esasına tevfik ettik. Millî servetlerimizin en mühimlerinden olan madenlerin bu sayede muattal kalmaktan kurtulacağı ve memleket için azim faideler tevlîd edeceği şüphesizdir. Bilumûm madenlerimizi gösterir bir harita da tanzim etmekteyiz.

Bütün bu sınaî işlerde ecnebî sermayesinin ne işler göreceğine dair sualiniz mühimdir. Millî iktisad nokta-i nazarından bu meselede mütebassır, fakat aynı zamanda hâl-i hâzırı iyice nazar-ı itibâra alarak bu gibi faaliyetleri ta'kim etmeyecek surette salim bir hatt-ı hareket ta'kib etmek lâzımdır. Bu husûsta memleketimiz ve milletimiz hâl-ı hâzırı itibâriyle ecnebî sermayesinden daha uzun müddet istiğna edemiyeceğimize kani'im. Fakat esas fikrim aynı zamanda millî sermayeyi onunla müştereken çalıştırmaktadır. Binâ'enaleyh yerli sermayenin kendi başına teşebbüs edeceği işleri tercihen teşvik ve teshil etmekle beraber muhtelit sermayelerle vücûd bulmağa ihtiyâc gösterecek büyük teşebbüsât-ı sınaiyyenin de muvaffak olmasına çalışacağız. Esâsen kanunlarımızın ta'dîl ve ıslahında hâkim olan ruh, millî iktisadın inkişâf ve hâkimiyeti olduğu için bu tarzda teşebbüslerin tervici hâlinde de menâfi-i milliyyenin azamî derecede gözetileceği muhakkaktır.

Ziraat ve sanayi erbâbına ikraz, muavenet, teşvik, mükâfât gibi tarzlarla yardım edilmek husûsunda fikr-i âlîniz nedir? Ve bu ne suretlerle yapılıyor?

- Çiftçilerin mürabahacılar elinde ihtikâra zebun olarak harab olmalarını mümkün mertebe men etmek için onlara para ikraz etmek üzere mevcut bir müessese var: Ziraat Bankası. Yeni kanun mucibince bu bankanın salâhiyyet ve sermayesini tevsî' etmek istiyoruz. Ziraat Bankası şimdiye kadar yalnız zürra'a emvâl-i gayr-ı menkule te'minâtı mukâbilinde ikrazatta bulunuyordu. Hâlbuki kısa vadelerle istikrâz olunacak cüz'i meblağlar için daima gayr-ı menkulât terhini müşkül bir iştir. Bundan sonra ambara vaz' edilmiş hâsılât-ı ziraiyye, muteber tahvilât, hisse senedâtı ve sîm ü zer evânî ve hilyat ve müteselsil kefalet ile de zürra'a para ikraz edilecektir. Bundan başka banka ziraat etmeyen eshâb-ı arazi ile sanayi-i ziraiyye erbâbına ve sanayi şirketlerine de para ikraz edebilecektir. Bankanın mevcud beş buçuk milyon lira sermayesi icra ettiği muâmelâtın kesretine binâ'en kifâyet etmediğinden memâlik-i ecnebiyye kredi konsiyye müessesâtının ve ziraat bankalarının müracaat ettikleri usûl ile fazla nakdin tedâriki için bankaya hükûmetin izniyle ikramiyeli veya ikramiyesiz tahvilât çıkarmak salâhiyyeti verilmiştir ve ahâlî tarafından vâki' olacak tevdiâtın daha vâsi' mikyasta kabulü gibi sair suretlerle banka muâmelâtının tevsî'i ve bu sayede edeceği hizmetin tezyidi müessesenin ehemmiyetini artıracaktır.

Bundan başka küçük san'atlar erbâbına da ikrazâtta bulunmak üzre bir sanayi bankası tesis etmek üzereyiz. Buna esâsen karar vermiş olup projesi tanzim olunmuştur. San'at sahiplerine daha bazı muavenette ve mükâfâtlarda bulunmak memleketimizde inkişâf-ı sanayi nokta-i nazarından elzemdir. Fakat buna ait tahsîsâtın azlığı bu yardım ve taltifin geniş bir surette ifasına mâni' olmaktadır. Ahvâl müsaid oldukça bu husûsta da çalışacağız.

İşte sizlere sorduğunuz şeylere telhisen ma'lûmât verdim. Bu ma'lûmât verdiğim şeylerin bir kısmını mevki-i icraya koyduğumuz gibi diğer kısmı için 1332 bütçemize mümkün olduğu kadar tahsîsât koydurmağa muvaffak olduk. Zâten projelerini evvelden hazırlamış olduğumuzdan gelecek Mart'tan itibâren onların da icrası esbâbına tevessül edeceğiz. Bütün bu mesâile ve tedkikât-ı ihsaiyyeye dair ait oldukları şubelerden bunları mütemmim her türlü ma'lûmâtı alabilmeniz için size muavenet etmelerini de söyleyeceğim. Yakında nazeretin ismi tebeddül ederek "İktisadiyyat Nezâreti" nâmını alacaktır. Esâsen bizim faaliyet-i idariyyemizle mecmuanızın mekâsid-i neşriyyesi arasında bir tevâfuk vardır. Bu muâmelâtı kari'lerimize vermekle onları memleketin en canlı meselelerine alâkadâr edeceğiniz gibi sırf vatanımız ve milletimizin terakki-i iktisadîsi gayesini

ta'kib ederek neşr edeceğiniz mütâlaat ile bize de müfid olursaniz hizmetinizin kıymeti artar. Bu geniş ve zengin memleketimizin bâkir servetlerini halkımızın müstaid-i inkişâf kuvvet ve kaliliyetini hüsn-i isti'mâl etmek için herkes el birliğiyle çalışırsa istikbâle emniyetle bakabiliriz.

REFİK HALİT'E GÖRE HARP ZENGİNİ[1]

İstanbul'a geldim geleli: "Bunlar da kim? Nasıl adamlar bunlar?" diye kendi kendime soruyorum. Hikâyeleriyle kulaklarım doldu; nereye uğrasam bahisleri geçiyor, kiminle konuşsam lakırdıları ediliyor; salonlarda süs düşkünü hanımlar gözleri parlayarak, kalemlerde parası kıt beyler hiddetlerinden sararark, sokaklarda aç dilenciler belki bize de talih birgün yardım eder hülyasıyle kendilerini avutarak hep bunları düşünüyor, bunlarla uğraşıyor. Harb zenginleri hiç şüphe yok harbden, harbin kendinden fazla bizi meşgul ediyor. Zenginin malı züğürdün çenesini yorar derler, yiyip içme husûsunda eski günlere nisbeten çok az işlemeye mahkûm çenelerimizi şimdi harb zengilerinin bahsi yoruyor. Hepimizi, bütün canlıları, daima bu talih meselesini düşünürken görmeye o kadar alıştım ki karşıma geçip mütefekkir bir eda ile gözleri uzaklarda meşgul şeylere dalan kedimden bile harb zenginlerine dair hülyalarla meşgul diye şüpheye düştüğüm oluyor!

Bugünün her yerde bahsi tazelenen iki mühim, bir birini müşâbih iki büyük ve şumullü meselesi var; bizi daima iğrendiren, üzen, ürküten, bazen de öldüren iki mesele: Harb zengini, tifüslü bit ... Alışverişte birini, gidip gelişte öbürünü düşünür; bakkal, kasap dükkanlarında birini, tramvayda, vapurda öbürünü hatırlarız; eş dost toplanınca da birini bırakıp öbürüne beddualar ederiz. Harb zenginlerinin gün geçtikçe şişip kabaran keselerine ne kadar kâr girerse bizim de her ay biraz daha sararıp solan kanımızdan o ka-

1 Refik Halid, "Harp Zengini", *Yeni Mecmua*, sayı 42, c. 2, 2 Mayıs 1918, s.301-302.

dar kırmızı huveynât eksiliyor; onlar defterlerindeki fiât faslında ne kadar darb ameliyyatı yaparsa bizim saframızdaki yemeklerden de o kadar tarh etmek icâb ediyor; onların kapatmaları ne kadar fazla giyinip kuşanırsa bizim de çoluk çocuklarımızın o kadar yolunup soyunması lâzım geliyor ... Hulâsa onların bolluğu bizim kıtlığımız; onların keyfi bizim kederimiz; onların varlığı bizim yokluğumuz... Hani bir başka ağacın dalında, bir başka hayvanın sırtında büyüyüp yaşayan zararlı fidanlar, böcekler vardır, asıl bedeni günden güne zayıf düşürüp körletirler, harb zengininin ticareti böyle... Kuvveti topraktan değil, benim sırtımdan çekiyor; havanın feyzini değil benim iliğimi emiyor; yağmur suyuyla değil gözyaşıyla yetişiyor... Bütün dünya, her yerde, ehramları kuran rençberler gibi yalınayak, başıkabak, dört kaba zenginin dağlar büyüklüğündeki servet abidesini yapmaya mahkûm... Bütün milletler bu yeni zenginlerin hesâbına çalışıyor; istisnasız bir kaide ... İşte ben bile şu makalemi meselâ bir Kandiloğlu, bir Iydzade kârına yazıyorum; müttefik memleketlerde de böyle, düşman ülkelerde de ... Frenginin ilacı cıva, uyuzun kükürt olduğu gibi bunun ki de; sulh ... Bu derdi harb doğurdu, müsâlaha öldürecek, kan denizinde türeyip dal kol salan bu ahtapot sulhun temiz havasına çıkınca boğulacak, o zamana kadar tahammül; başka çare görmüyorum; meclislerden, nizamlardan fayda ummuyorum ...

Ben şu sayfaya onlarla gelen zararı sıkıştıramam; bu makalem, içine dünya yüzündeki bütün fenalıkları aldığı rivayet edilen Pandora'nın şer kutusu değildir ki üç sütuna üç bin sayfaya girmez dertleri sıkıştırabileyim... Yalnız bazı mütâlaalarım var onları yazacağım: Çabuk kazanılan para hâzır elbise gibi eğreti duruyor; türedinin zenginliği Göksu testisi gibi hantal bir şey; servet asırların yadigârı olmalı ki insanı çeşm-i bülbül gülâbdânlar gibi inceltsin... Paranın sahibine yakışabilmesi asırlar meselesidir. Servet önüne gelenin sırtında zarif durmuyor; zengin hazinesini hamal gibi maddî bir güçlükle kaba tavırlarla değil dimağı dolu bir alîm gibi manevî bir yorgunlukla, nazik edalarla taşımalı; parasını dolu gibi kıra vura değil, Nisan yağmurları gibi içire içire sarf etmeli; zenginin dışarıya verdiği yegâne tesir kendine söğüp saydırmak değil, beğenilip sevdirmek olmalı... Bunu harb zengini yapamıyor; değil iyilik etmeyi, parasını hazmetmiş bir zengine yakışır tavırla oturup kalkmayı daha öğrenemedi.

Batolarında dimdik, yahut yamyassı aldıkları acemice vaz'iyyetler bana kurban bayramında koyunlarını satıp mecidiyyelerini

kemerine istif eden çobanların arabadaki beceriksiz, rahatsız oturuşlarını hatırlatıyor. Daha arabaya binmeyi öğrenemediler!

Kanepeye yaslanıp elli bin liralık hesâblardan, yüz bin liralık alışverişlerden bahsettikleri vakit Mınakyan'la Hasan'ın tiyatrosunda zavallı görgüsüz, kıyafetsiz aktörlerin oyun icâbı zenginlikten, milyonlardan dem vurmalarını göz önüne getirip gülüyorum. Daha pahalı bir adam edası alamadılar!

Yanlarına dört kopuk dalkavuk toplayıp rakı tepsisinin başına dizildikleri ve murdar hikâyeler anlata dinleye kaba kaba gülüştükleri zaman hatırımda anasını öldürüp bahçeye gömen ve üzerine pırasa ekip çaldığı parayı Ziba sokağında yiyen kanlı hovardalar, sokak mirasyedileri, baloz müşterileri canlanıyor. Hâlâ efendice eğlenmenin tadını bulamadılar!

Zenginliği sade yiyip şişmekten, hindi gibi kabara böbürlene gezmekten, dişi arkasında sokak sokak dolaşmaktan ibâret zanneden böyle servet sahiplerinin memleketi, vatanı yoktur. İrfansız gözlerinde içkiden bakiye dumanlar, bön yüzlerinde sürdükleri sefahat hayatından kalma galiz çizgiler; çökük vücutlarında birahane ve müştemilâtına sürüne sürtüne büsbütün bayağılaşmış edalar... Bunlar mı paranın feyzi, semeresi, faydası?

Onlar harbin bitmemesini isterler; tıpkı yangının dalbudak sarmasını bekleyen çapulcular, ölülerin bereketini gözleyen kargalar, salgın hastalıkları özleyen ıskatçılar gibi... Kalplerinde iyiliğe istidat, ruhlarında yükselmeye kudret, gözlerinde güzelliği görür fer olmayan şu zenginlerin parasından memlekete ne fayda geldi? Fabrika işletip amele çalıştıran, azari alıp rençber besleyen, gemi işletip tayfa kullanan, hulâsa servetinin bir kısmını memleketine döken zengine benden bin hürmet... Fakat iki odalı bir yazıhanede dört ihtikâr manevrasıyla milyon kazanan, sonra bu parayı gidip frenk ellerinde sefahatla eriten mantar gibi türedi tüccara selam bile çok! El'an hayır müesseseleri harbden evvelki zenginlerin dostluğuyla yürüyor, el'an memleket az paralı fakat çok vicdanlı insanların kolları üzerinde taşınıyor. Böyle yüreği iyilikte kısır, hamiyyette züğürt, lâkin eli sefihlikte cömert, şirretlikte geniş zenginlerden mahrum kalmak herhalde toprağımız için şereftir. Parası bol bir adamın böyle devirde iyilik etmek için ne geniş meydan bulacağını düşünüyorum da dünkü müflisin bugünkü taş kalpliliğine hayret ediyorum; asıl onun hepimizden fazla hâlden anlaması lâzım gelirdi... Daha henüz uykusunda kendisini zavallı hayatıyle çöpsüz, pulsuz görüp bu korkunç rüyadan çırpına çırpına uyandığına şüphem yok!

Fakat bunları düşünen kim? Sen keyiften, cakadan, dalavereden haber ver; git zamane zenginin lütfunu Garson Kosti'den, Teyze Maryonko'dan, boyalı hasbalardan sor! Bu yürek iyilik etmekten lezzet almıyor, bu ağız hayırının tadını duymuyor, bu el sadaka vermenin zevkini bilmiyor. Bol para böyle adamların elinde cetvelleri açılmamış taşkın bir ırınağa benzer, etrafına fayda değil zarar verir, benim memleketim için istediğim servet bu değildir, bu bir âfettir. Kasırga ile dolunun methinde kalemimin ehliyeti yok; ne yapayım?

Zamane zengini, ara sıra, bugünkü kârının yüzde beşini iane şeklinde vermeye mecbur olursa gazeteler onu alkışlıyor; teşekkürler, taltifler, takdîrler, bini bir para ... Ertesi gün şeker iki yüze fırlıyor ... Neden böyle? Gece evden götürdüğü sandık dolusu eşyadan ertesi sabah bir çevre geri getirdi diye kabahatliyi lütufkâr addetmek çok fazla, çok manasız bir nezaket olmaz mı?

Hülasa harb zengini bu memlekete daha habbe kadar, zerre kadar fayda vermedi; bilakis parasını bir kama gibi zarara kullanıyor. Bu servet şerre alet. Balta ormana "sapım sizden!" demiş; bu ictimaî bıçkının da maalesef, sapı içimizden çıktı, yerli malı... Evveli zengin Frengin serveti memlekette bela olurdu, şimdi de kendimizinki!...

Benim kesemden zevk süren, benim sırtımda keyif getiren, benim kanımla caka satan, beni zarara soktukça sermayesini artıran şu mahlukâtın meth edecek yerini bulmak, doğrusu, yaman maharet... Gazeteciliğin bu kabil ince felsefelerini benim kaba aklım bir türlü kavramıyor.

RAUFÎ MANYAS BEY VE İTİBAR-I MİLLÎ BANKASI[1]

Memlekette, ticaret ve sanayi işleri sahasında faaliyette bulunmak üzere hakikî Türk sermayesiyle kurulan ilk millî malî müessese İtibâr-ı Millî Bankası'dır. Bu itibârla memleketin iktisad tarihinde bu bankanın husûsî bir mevkii vardır.

Galata'da Osmanlı Bankası'nın karşısındaki binada 1917 senesinde kapılarını açan İtibâr-ı Millî Bankası, teşekkülü anında, kadrosunu yüzde doksan gayrı Türk elemanlardan terkip etmek mecbûriyyetinde bulunmuştur. Zira o tarihte memlekette gerek meslekî tahsil yapmış gerekse pratik bakımdan yetişmiş bankacı Türk eleman mevcut değildi. Bankanın teknik servislerinin başındaki şefler diğer bankalardan alınmış yabancı ve gayrı Türk elemanlardı. Bunların maiyetine verilen Türk gençleri müptedilerdi, fakat bunların da Fransızca bilmeleri zarurî idi. Zira bankanın defterleri ve evrâkı müsbitesi Fransızca tutulurdu; bu durumu mecbûrî kılan sebep de bankacılık teknolojisini ifade edecek Türkçe terimlerin mevcut ve müteamil bulunmaması idi.

Bankanan ilk umûm müdürü aslen Viyanalı olan Mr. Weil idi. Banka çok rağbet görmiye başladı. Teknik idare kuvvetli idi. Bu vasfiyle banka iş adamlarını kolaylıkla cezbedebiliyordu.

Bankanın umûmî kâtibi Suphi Ziya beydi. Daha evvel Türkiye Millî Bankası'nda (İngiliz sermayesiyle kurulmuş bir banka idi) çalışmış olan Suphi Ziya Bey, umûm müdürün muavini vaz'iyyetinde

[1] Raufî Manyas, "İtibar-ı Millî Bankası", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c.VI, İstanbul, 1951, s.127-129.

idi. Bankanın teknik servislerinde imza sahibi, Türk olarak bir ben vardım. Fakat kısa bir zaman sonra banka çok kıymetli bir Türk eleman kazandı: Bu zat, meslektaşım Fuat Lostar Beydi.

Banka çok isabetli bir kararla Viyana'ya tahsile altı genç gönderdi. Bunlar, hâlen İş Bankası idare meclisi reisi Muvaffak Bey, son senelere kadar İş Bankası İstanbul şubesi müdürlerinden olan Nejat Bey, hâlen İş Bankası umûm müdür muavini olan Said Bey, hâlen İşçi Sigortaları muşavirlerinden Kemal Bey ve Adnan Beydir. Bu arkadaşlar Viyana'da Handel's Akademiyi ikmal ederek bankanın teknik kadrosuna iltihak ettiler ve kısa bir müddet sonra kabiliyetlerini gösterdiler. Bu esnada banka İzmir'de bir şube açtı. Bir şube de İstanbul tarafında Bahçekapı'da hâlen Bi-Ba-Bo tuhafiye mağazasının bulunduğu binada açmıştı. İstanbul şubesinin servis şefliklerine hemen hemen Türk elemanlar geldi. Muâmelât müdürlüğüne Cevad Nizami Bey getirildi. Gene o tarihlerde kadromuza Macaristan'da bankacılık ve ticaret tahsili yaparak avdet etmiş ve hâlen Akbank müdürü olan Firuz Bey de iltihak etti. Bankanın müşterilerle olan münâsebetlerinde başrolü oynayan muhâberât servisini dakika aksatmadan bütün gençlik enerjisiyle idarede büyük muvaffakiyyetini gösteren Şekip Hikmet'i de kaydetmek bir vazifedir.

Bankanın teknik kadrosu Türk elemanlarla günden güne kuvvetleniyor, fakat maalesef idare meclisi ise zayıflıyordu. Bu vaz'iyyet, idare edenlerle edilenler arasında bir uçurum vücûde getiriyordu.

1918 de Mütareke ilân edilmiş ve İstanbul'u işgal eden düşman idaresi bankaya da bir kontrol koymuştu. Bu durum karşısında Avusturya tebaası olan Mr. Weil memleketine advet etmiş, yerine M. Gerson isminde, meşhur bankacı Gerson'un kardeşi gelmişti. İşgal vaz'iyyeti gayrı Türk elemanları şımartmıştı. Bu cephe o kadar enerjik hareket ediyordu ki, günün birinde gayri Türkler idare meclisine topyekûn protesto mahiyetinde bir istifa müracaatı yaptılar. Aciz idare meclisi şaşırıp kalmıştı. İstifa gününün akşamı geç vakit ictima'a Cevad Nizami'yi ve beni çağırdılar. Bu mütehassıs elemanlar giderse banka çalışamaz diyorlardı. Bu iddiayı şiddetle reddettik. Bütün mes'uliyyeti deruhte ediyoruz istifayı kabul edin diye israr ettik. O gece geç vakte kadar bu mevzu üzerinde şiddetli münakaşalar oldu ve nihayet teklifimiz ve noktai nazarımız galebe çaldı. Ertesi sabah bütün faaliyet mes'uliyyeti yüzde yüz Türk kadrosunun omuzlarına yüklenmiş bulundu. Bütün işler yeni kadroya devredilip makina ayarlanıncaya kadar gece yarılarına kadar hattâ bazen bütün gece çalışıyor, bir iki saat kanepelerin üzerinde uyuyorduk.

Sene sonu da gelmişti. İkinci Kânunun ikinci günü sabahı binlerce hesâb hulâsası ikmal edilmiş olarak murahhas azâ Celâl Muhtar Beyin masası üzerine yığılınca hayretini gizleyemedi. O tarihlerde mesai arkadaşlarımızın bu asil ve bilgili faaliyetlerini takdîrle kaydetmeden geçemeyiz.

Bu intikal devresinden sonra ilk iş olarak defterlerin ve evrâkı müsbitenin Türkçeleştirilmesi işi ele alındı. Ticaret Mektebindeki bazı muallim arkadaşlarla teşriki mesai ederek kısa bir zamanda ıstılâhları da temin ettik ve bütün defterler ve evrâkı müsbite Türkçe olarak tanzim edilmeye başladı.

Bursa'da bir şube açıldı. Müdürlüğüne hâlen Akhisar Tütüncüler Bankası müdürü olan Hilmi Bey getirildi. İzmir şubesi müdüriyetine Fuat Lostar tayin edildi. Bir şube de Batum'da açıldı. Banka artık tamamen millî hüviyetini almış bulunuyordu. Düşman kontrolüne rağmen sıkı bir tesanütle Türk müşterilerin hukukunu muhafazaya azamî gayret sarf ediyorduk.

Ankara'da bir şube açılmasına karar verildi. Bu vazifeye memur edildim. Bu şubenin açılması meslekî bir hadise olarak başlı başına incelemeyi değer mahiyettir. Bu karar alınırken idare meclisi azaları iki zıt görüşü müdafaa ediyorlardı. Bir tarafta müsbet ve samîmî görüşleriyle Nemlizade Mithat Bey ve Necmeddin Molla merhumla Kibar Saim beyler, diğer tarafla mücadele hâlinde idililer. Fakat diğer tarafın menfi durumu banka hakkında resmî mahfillerde fena bir intiba husûlüne sebebiyyet veriyordu.

Bu arada (1924) Türkiye İş Bankası teessüs etmiş bulunuyordu. İtibâr-ı Millî Bankası İş Bankası ile füziyon yaptı. Türk bankacılığının hakikî nüvesi rolü yine yüzde yüz Türk olan İş Bankası'nın omuzlarına intikal etti. Orada da merhum Haydar Şekip ve Fethi gibi asil ruhlu bihakkın teknisyen arkadaşlar mesleğimizi nâmzed bulunduğu mertebeye yükselttiler. Bu iki arkadaşın aziz hatıraları hiç bir zaman kalbimizden silinmeyecektir.

Bugün iftihârla söyleyebiliriz ki, daha isimlerini saymaya imkân bulamadığımız yüzlerce bankacı, İtibâr-ı Millî Bankası'nın cidden çok kuvvetli kurulmuş bünyesinde yetişmiştir. İş Bankası da bu vediayı lâyık olduğu derecede yüksekte tutmuş ve yaşatmıştır; ve, işte memlekette teknisyen vasfını taşıyan hakikî bankacılarımızdır ki, faaliyet sahasındaki diğer malî işletmelerimizin kuruculuk şerefini taşımaktadırlar.

THE COMMERCİAL ACTİVİTİES OF THE C.U.P.[1]

The C.U.P. appears to have begun its commercial life about September 1916. The political significance of the date is not clear, but may be guessed at. By that time the worst period of the Armenian deportations was over. In a way, the commercial enterprises of the Committee were intended as an economic counterpart to the ultra-nationalist movement in politics which caused, or at least encouraged, the deportation and massacre of non-moslem Ottoman subjects. Commercial Societies is expressed in their names; "Millî" (National) became in the commercial world almost a synonym for "C.U.P.".

The more practical significance of the date should not be overlooked The Armenian deportations had been a profitable source of wealth to C.U.P. offcials and their party funds; and it may well be that the C.U.P. commercial enterprises were initiated because the former main source of income was running dry. Whatever the prime motive, the practical effect of the new commercial movement was to create something like a moslem monopoly of trade which resulted in huge profits, most of which were divided between corrupt officials and the C.U.P. party funds. For the non-moslem and non-trading classes this monopoly involved serious hardships. Christian shops were closed down and their owners' occupation gone, high prices licked up the accumulated savings of the poor people, while

[1] FO 371 4141 8528, Public Record Office.

the resultant profits strengthened the C.U.P. against all attempts at opposition.

In securing commercial control the C.U.P. was greatly helped by its hold on the various trade guilds (esnaf) of Constantinople. (See paper on "The Committee of Union and Progress", part V para 3, issued under file no 2528 "I"). "Saçlı" Kemal, president of the important porters's guild (hammal esnafı), was the C.U.P. delegate for Constantinople. To his initiative is ascribed the foundation of the National Weighters' Association (Millî İthalat Kantariye) in September 1916; he succeeded in inducing all the town guilds to cooperate in the working of the society. Bekir Bey, who was made head of the new society, is one of Kemal Bey's nominees.

The National Weighters' Association (The Millî İthalat Kantariye) was organised as a limited company with a capital of LT. 200.000 divided into 20.000 shares of LT 10 each. Only Moslems were allowed to subscribe. In cooperation with the Wholesale and Retail Dealers' Guilds, the association aimed at creating a monopoly in groceries and foodstuffs of every kind. During the first year of trading the society made a profit of about LT 260.000, of which about LT 12.000 was piously spent in founding a Moslem orphanage.

Much of this first year's profit was made out of the provisioning of Constantinople, which at that time was under the town prefecture. When the Ministry of War took over the service of provisioning, the National Weighters' Association suffered by being forced to sell many of its stocks at lower prices; but even after the armistice it was generally believed to hold large stocks of food and groceries, and to be manipulating the market.

The National Bakers' Company (Millî Ekmekçiler Şirketi) was an offshoot of the National Weighters' Association and its president was İzzet Bey, another of Kemal Bey's creatures. It was founded in January 1917 with a capital of LT. 100.000 divided into 10.000 shares of LT. 10 each, only Moslems being allowed to subscribe. The Company aimed at buying up cereals either from the interior or from abroad. A later offshoot of the Weighters' was the National Produce Society (Millî Mahsulât), otherwise styled the Société Anonyme Ottomane des Produits Nationaux d'Anatolie), which aimed at doing for the provinces what the Weighters' was doing for Constantinople. The capital of the society was fixed at LT. 200.000 in 20.000 shares of LT. 10 each; the head offices were at Constantinople, with branches at Ereğli, Eskişehir, Akşehir, Ankara, Polatlı, Kadınhan,

Karaman, Konya and Kütahya. The profits of the first two financial periods are said to have been very great.

As the C.U.P.'s commercial position grew stronger, its sphere widened and other less notorious trading societies were formed. Of these the National Cloth Society (Millî Mensucat) was typical; other minor enterprises included a printing office, (Société Anonyme Ottomane de Papeterie et Imprimerie), an officers''canteen, and a "millî" cooperative society at Erenköy. The Committee's activities also included the running of a press agency (the "Agence Millî") under the deputy-directorship of Hüseyin Tosun Bey, a well-known C.U.P. leader.

In the financial sphere, the Committee aimed at running its own banks. The National Credit Bank (Crédit National Ottoman) was constituted on January 1, 1917 with a capital of LT. 4.000.000, apparently divided into 160.000 shares at LT. 25 each, of which only 60.000 were issued. The head offices were established at No 50, Grande Rue de Voyvoda, Galata. Ostensibly the bank was purely Ottoman, but it is perhaps significant that the general manager was an Austrian Victor Weil. In cooperation with the Weighters', the Credit National Ottoman purchased large quantities of foodstuffs from Christians by methods which amounted practically to requisitioning. The General Bank (Banka-i Umûmî) was also a C.U.P. enterprise; in this many non-C.U.P. merchants, especially in the provinces were forced to take shares. About a third company the National Bank of Economy (Millî İktisad Bankası) little is known except that it was a C.U.P. enterprise and was run in conjuction with Kantariye, Mahsulat and Mensucat.

The attack on the commercial supremacy of the C.U.P. was opened very courageously by Ahmed İzzet Bey, the Minister of Pious Foundations (Evkaf)* who is connected with the Liberal Entente party. It appears that the C.U.P. originally financed its commercial enterprises with money belonging to the Ministry of Evkaf, LT. 700.000 (gold) having been taken in this way. No satisfactory account of this sum had been made to the Minister of Evkaf up to the date of the armistice. Finding that formal enquiries produced no results, İzzet Bey proceeded on December 30, 1918 to violent action. He put his own officials into the offices of the Kantariye, Mahsulat, Mensucat and of the Millî İktisad Bankası declaring that the former directors and employees were dismissed.

On January 5, 1919, similar action was taken against the Crédit National Ottoman. Of 60.000 shares issued only 15.000 (representing LT. 375.000) had been placed, and all these were held by the Ministry of Evkaf. The Ministry therefore declared itselif competent to appoint a new board of directors; the general menager, being an Austrian, could not remain in Constantinople and it was decided to replace him by Ferid Bey, Director of the Turkish Mint.

In this tentative attack on the C.U.P. societies İzzet Bey appears to have had the support of the Ministry of Interior; but it was not clear that his action was approved by the whole cabinet. The societies in question instituted legal proceedings, and made a formal protest in the daily press. This show of resistance was dropped quietly when later action both by the Entente authorities and by the Turkish Government made it plain that the attack on the C.U.P. was to be pressed.

When the German and Austrian banks were occupied by the British on January 25, 1919, a controller was also placed in the Crédit General de Turquie. This action was followed four days later by an Entente occupation of the Credit National Ottoman. Among the C.U.P. leaders arrested by the Turkish Government on January 29, 1919 was Hüseyin Tosun Bey, head of the "Millî" Press Agency. Since his arrest the agency has been taken over by the representatives of the Reuter and Havas agencies. (MM. Werndel and Mothu); in collaboration with Hikmet Bey, a former director of the Constantinople Press Bureau, the business is now being carried on as the Agence la Turquie- Reuter- Havas.

Broadly speaking the attack on the commercial enterprises of the C.U.P. coincided in time with the attack on the Committee's political activities; in each sphere the end of January marks a considerable victory for the anti-Committee powers.

Issued by General Staff
"Intelligence"
General Headquarters,
CONSTANTINOPLE

MÜKELLEFİYET-İ ZİRAİYE RAPORU[1]

332-333 Senesi Mükellefiyet-i Ziraiye ve Tohumluk Hizmetleri Hakkında Rapor, 1333

21 Temmuz 330 tarihinde umûmî seferberliğin ilânı ve müteakiben devletin Harb-ı Umûmî'ye iştirâk mecbûriyyeti istihsâlât-ı ziraiyyemiz üzerinde ağır bir tesir icra etmekten halî kalmamıştır. Nüfus-ı umûmiyyesinin hemân yüzde 90'ını ehl-i ziraat teşkil eden memleketimizde silah taşımaya muktedir olanların müdafaa-i vatan vazifesini ifa etmek üzere tarlaları başından ayrılması mesai kollarının fevkalâde denecek bir tarzda tenâkusuna bâdî olmuştur.

1329 senesi ticaret-i hâriciyye istitastikine nazaran memleketimizde 980 küsur bin kental hubûbât idhaline karşı memleketimizden ancak 100 bin kental hubûbât ihracı vuku' bulmuştur ki bundan hâl-i tabiide cereyan eden senelerde bile memâlik-i Osmaniye'nin ziraî yekûn-ı istihsâlâtı ihtiyâcât-ı dâhiliyyeden 880 küsur bin kental noksan olduğu anlaşılmaktadır.

Memleketimizin mevki-i coğrafîsi ve hudud-ı 'ye mülâsık memâlik-i ecnebiyyenin hubûbât ihrâcâtına müsait olmaması, husûsiyle hemân memâlik-i sairenin kâffesinde hubûbât ihrâcâtının mem-

[1] *Ticaret ve Ziraat Nezareti, 332-333 Senesi Mükellefiyet-i Ziraiye ve Tohumluk Hizmetleri Hakkında Rapor*, Hukuk Matbaası, Dersaadet, 1333. Bu raporun çevrimyazısı daha önce şu kitapta yayımlanmıştır: A. Gündüz Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlüğü (Mükellefiyet-i Ziraiye) Belgeler 1914-1922*, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1983. Ancak değerli hocamızın metninde okuma, dizgi hataları ve eksikler vardır. Bu metin düzeltilmiş ve tamamlanmış şeklidir.

nuiyyet altına alınması iaşe-i umûmiyye ve askeriyyeye muktezî hubûbâtı memleket dâhilinde yetiştirmek, kendi istihsâlâtımızla mümkün olduğu kadar kendimizi idare etmek mecbûriyyetini tevlîd etmiştir. Kendi istihsâlâtımızla kendimizi idare etmek için hattâ sinîn-i adiyyedeki istihsâlâtımızdan fazla istihsâlatta bulunmak mecbûriyyetinde iken sınıf-ı zürra'dan azim bir miktarının köylerinden ve tarlalarından ayrılması ile istihsâlât-ı mu'tade bile pek büyük bir tenâkusa ma'ruz kaldığı gibi askere giden bir kısım zürra'ın tohumlarını satarak kendilerine harçlık yapması Memâlik-i 'nin bir kısm-ı mühimminde çekirge âfeti zuhûr ederek köylülerin hattâ tohumlarını da tahrib etmesi tohumsuzluk yüzünden de saha-i zer'iyyatın tenâkusu tehlikesini meydana çıkarmıştır.

Bundan başka seferberlik ve harb, nakliyyat-ı askeriyye ve iaşede kullanılmak üzere çift hayvanâtından bir kısmının tarla hidemâtından nakliyyat hidemâtına intikalini icâb ettiği gibi milyonlarca askerin silah altında bulunması et istihlâkini tezyid etmek suretiyle bazen çift hayvanâtının mezbahalara sevkine sebep olmuş ve bilhassa memurîn-i fenniyyenin fıkdânı ve icâbât-ı harbiyyeden olarak, vaz' olunan emrâz-ı sariyye kordonlarına tamamen riayet edilmemesi tesiriyle uzun müddet hayvanât-ı bakriyye hastalığı hafif ve şedîd devam ederek çift hayvanâtında icra-yı tahribât eylemiş ve bi-n-netice istihsâlât-ı ziraiyyenin istinad ettiği vesaitin tenzil ve tenâkus-ı miktarına bâdî olarak tehlikeli bir şekil almıştır. Nitekim Harb-ı Umûmî'nin birinci ve ikinci senelerindeki yekûn zer'iyyat ile 329 senesi saha-i zer'iyyatının mukayesesi bu tehlikeyi pek bariz bir surette meydana koymuştur. Filhakika 329 senesi ziraî istitastikine nazaran saha-i zer'iyyat 68 milyon dönüm iken 330-331 senesi -ki harbin birinci senesidir- saha-i zer'iyyat 35 milyon dönüme düşmüş ve 331-332 sene-i ziraiyyesi saha-i zer'iyyatı ise 27 milyon dönümde kalmıştır.

Harb-ı Umûmî'nin icâbâtından olarak bervech-i bâlâ tafsil olunan şekil karşısında hükûmetin lâkayd kalması tasavvur olunamazdı. Hükûmet iaşe-i umûmiyyeyi temin edebilmek üzere bir taraftan hâricden kabil olduğu kadar zahire idhalatına çalışmak, diğer taraftan istihsâlât-ı milliyyesinin yegâne menba-ı ve iktisad-ı millîsinin en mühim istinadgâhı olup vehn ve inkıraz yoluna düşen ziraati üzerinde bütün dikkati cem' ederek memlekette iyi bir teşkil ve tensik-i ziraî vücûde getirmek, zürra'ın havâyicini tatmin, nevâkısını ikmal, tohumluk vesair levâzım tedârik ve tevzî'i suretiyle zaruretlerini tehvin etmek mecbûriyyetinde idi.

Hükûmet harbin ilk iki senesinde bu mecbûriyyetlerini bir takım tedâbir-i idariyye ittihâzıyle ifa etmek cihetini derpiş etmiş ve o suretle bazı ta'limâtlar ısdâr ederek bütün milleti karşılayan büyük tehlikenin önüne geçmek istemiştir.

Ezcümle seferberliğin tarih-i ilânı olan 21 Temmuz 330 tarihi tamamen hasad ve harman zamanına müsâdif olduğu ve harman işleriyle meşgul olup henüz mahsulâtını der-ambar etmeyen zürra' seri bir surette silah altına alındığı için Ziraat Nezâreti ahâlînin hamiyyetine müracaat ederek bunların mahsullerinin der-ambar edilmesini köy hey'et-i ihtiyariyyesine bir vazife olarak tahmil ve ziraat odalarını da bu vazifenin teftişâtına memur etmiş ve bu husûsâtı câmi' bir ta'limâtnâme neşrederek vilâyât ve elviye-i müstakileye göndermişti.

İşbu ta'limâtnâmede harbin ilk senesi için faide vermekten hâlî kalmamakla beraber Ziraat Nezâreti'nin ve bilhassa her tarafı şamil bir nazarla görecek olan merkez-i hükûmetin murâkabe-i emniyyesini temin etmediği gibi mahsulât der-ambar edildikten sonra sinîn-i âtiyye zer'iyyatı için ahkâm-ı esasiyyeyi de ihtiva etmiyordu. Bu husûsları nazar-ı dikkate alan Dâhiliyye Nezâreti'yle müştereken bir ta'limâtnâme lâyihası hazırlayarak Meclis-i Vükela'nın kararına iktirân ettirdikden sonra mevki-i tatbike vaz' etmiştir. İşbu ta'limâtnâme köy ahâlîsinin ahlâk ve teâmülünde mevcut olan imece usulünden istifade etmek ve bu âdet-i müstahseneyi bilhassa askere gidenlerin lehinde kullanmak maksadıyla yapılmıştır. Ta'limât ahkâmına nazaran her karyede sinn-i mükellefiyyet hâricinde kalanlar, hey'et-i ihtiyariyyeye köy imamıyla köy mualliminin inzimâmından müteşekkil komisyonun idaresi ve nâhiye müdürleriyle mutasarrıflar ve valilerin teftişi altında olmak üzere köyde mevcut ve müstahzar araziye tohum atmak ve yeniden hafriyyatta bulunmak suretleriyle o karyede sene-i adiyyede zer' edilen miktar-ı zer'iyyatı hizmet-i müştereke usulüyle temin eylemekle mükellef olub köylerdeki çift hayvanâtı da bu husûsta hizmet-i müşterekeye amede bulundurulacaktır. Ta'limâtnâme İdare-i Vilayât Kanunu'nun 78'inci maddesinin derpiş ettiği müeyyideye istinad etmektedir.

İşbu ta'limâtnâme tohumluk meselesini de nazar-ı dikkate almıştır. Memurîn-i mülkiyye her karyenin muhtâcînîni sebt-i defter edecektir. A'şârı emâneten idare olunan mahallerde evvel emirde tohumluk ihtiyâcı tefrik olunacak, a'şârı emâneten idare olunmayan mahallerde ise memurîn-i maliyye tohumluk tedârik edecekler ve bi-t-tevzî' karye nâmına zimmet kaydeyleyeceklerdir.

Bundan başka Harbiyye Nezâreti'yle Ziraat Nezâreti tarafından müştereken yapılan bir ta'limât ile harman yerlerinde bulunan zehâirin ambara naklinde vesait-i nakliyye kollarının muaveneti temin edildiği gibi, Maarif Nezâreti'yle müştereken yapılan diğer bir ta'limâtnâme ile de mekâtib talebesinin ziraat umûruna alıştırılması ve mekâtib bahçelerinde ziraat tecrübeleri yapılarak şarikdânın ledel-icâb zer'iyyat-ı memlekete iştirâk ettirilmesi esası düşünülmüş ve fakat ma'teessüf tatbiki kabil olamamıştır.

Bütün bu ta'limâtlar Harb-i Umûmî neticesi olarak doğan bir ihtiyâcın bir hizmet-i mahsusa tarzında ve teşkilât-ı muayyene dâhilinde hükûmet tarafından tatmin edilmesi lüzûmunu gösteriyor. Harb devam ettikçe bu ihtiyâc teşkilât ve şiddetini arttırıyor ve harb içinde her gün gittikçe hükûmetin doğrudan doğruya işe vaz-ı yed etmesi mübremiyyeti kuvvetleniyordu. Bilhassa harbin ikinci senesi ve Redd-i Bedel Kanunun mevzu' bahs olması esaslı bir teşkilâtla mevcut kuvvetlerden azamî istifadeyi temin yolunun aranmasına daha ziyade lüzûm gösterdi.

İstihsâlât-ı ziraiyyemizin bidâyet-i harbden beri irae ettiği azim tenezzülü tevkif etmek ve kabil olduğu kadar hâl-i tabii mikdar istihsâlâtına doğru yükseltmek için dâhil-i memlekette kabil-i istifade kuvvetleri tasarruf ve bu husûsta istihdam etmek lâzım geliyordu. Bilhassa iaşe meselesinin harbde devam ve netice-i muzaffereye kadar sebat etmek meselesiyle alâkadar olması zer'iyyat yolunda çiftliği olmayanların da muvazzaf olmaları vücûbunu meydana koydu. Bu hizmetin ifası köyler ve köylülerle merkez-i hükûmeti sağlam bir teşkilâtla yek diğerine rabt etmek köylülerin ihtiyâclarını yakından görmek vilâyâttaki merkez-i hükûmet mümessillerine züra'ın hareket ve ahvâlini ta'kib edebilmeye imkân vermek, hâsılı istihsâlât-ı ziraiyyenin aldığı ehemmiyet-i umûmiyyeye binâ'en tekmil memâlik-i Osmaniye çiftçilerini hükûmet tarafından idare olunan büyük bir darü'l-mesai işçileri hâlinde teftiş ve murâkabeye tâbi' kılmak ve bu sayede saha-i zer'iyyatı tevsî'e imkân bulmak gibi husûsâtın teminiyle husûl bulacak bir netice idi.

Bu lüzûm ve ihtiyâc-ı mübrem hükûmeti bir Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu neşrine sevk etmiş ve kanun-ı mezkûr geçen sene-i ictimaiyyede Meclis-i Teşri'iyyenin tasdikine iktirân ederek Ziraat Nezâreti bütçesine bir defaya mahsus tahsîsât ünvanı altında bir fasl-ı mahsus olmak üzere yüz elli bin lira ilave olunmuştur.

332-333 senesi kanun-ı mezkûrun ilk sene-i tatbikıyyesi olmasına ve harbin devam etmesine ve 316 tevellüdlülerden 289 tevel-

lüdlülere kadar erbâb-ı esnân silah altına davet edilerek ziraat yolunda çalışan mesai kollarının azalmasına rağmen elde edilen neticenin ehemmiyeti hükûmetin işbu kanunu neşrindeki isabeti ve meb'usan-ı milletin tahsîsât-ı matlubeyi i'tâ' etmek fedekârlığının ne kadar becâ ve lâyık olduğunu isbata kâfîdir.

Kanunun İhdâs Ettiği Mükellefiyyetlerin Enva'ı

Ziraat mesâlik-i hayatiyyeden biridir. Herkesin bu mesleğe girip girmemekde ve çiftçiliği san'at ittihâz ettikten sonra çalışıp çalışmamaktaki serbestî ve salâhiyeti derkârdır. Çünkü alelâde zamanlarda efrâdın istihsâlâtta bulunarak vatandaşların havâyicini tatmin etmeyi düşünmesi bir menfaat-i umûmiyye meselesi değildir. Her şahsın hayat-ı ictimaiyyesinde mümkün olduğu kadar müreffeh yaşamak arzusu menfaat-ı zatiyyesi iktizasından olduğundan yalnız bu saik ve muharrik hayat-ı umûmiyyenin temin-i intizamına kâfî addolunur. Ve filhakika hemân her mekânda ve hattâ bir dereceye kadar her zamanda menfaat-i zatiyye saiki umûmiyyet itibâriyle istihsâlât-ı efrâdın nâzımlığı vazifesini ifa etmiş ve kuvve-i umûmiyyesinin müdahalesini icâb ettirmemiştir. Hâlbuki içinde bulunduğumuz kıtâl-i umûmînin şerait-i mahsusesi efrâdın bilhassa iaşeye medâr olacak surette istihsâlâtta bulunmasını bir menfaat-i umûmiyye meselesi hâline ifrağ ederek kuvvet-i umûmiyyenin müdahalesini müdafaa-i vatan emri kadar mühim bir surette istilzâm etmiştir.

İşte buna binâ'en alelâde zamanlarda bir çift sahibinin mikdar-ı zer'iyyatına karşı lâkayd kalan kuvve-i hükûmet bu kanun ile çiftçilere zer'e mecbur oldukları bir hadd-ı asgarî tayin etmek salâhiyyetini iktisâb etmiştir. Bundan başka kanun çiftçilikten gayri mesleğe intisab edib de hâl-i harb münâsebetiyle meşguliyeti temin-i iaşe kadar mühim ve mübrem olmayan ve boş zamanı bulunanlarla Hilâl-i Ahmer, Donanma, Müdafaa-i Milliyye, Bank-ı Osmanî, Reji, diğer bankalar, cemiyetler ve şirketler gibi teşkilât-ı vâsia ve mahsusaları bulunan müessesâtın ya çiftçilere sermaye ve tohum vererek onların kuvve-i istihsâliyyelerini tezyid suretiyle ortakçılıkla bil-vasıta veya alât-ı cedide ile ve vesait-i mahsusa ile doğrudan doğruya ziraata iştirâk etmelerini temin için de hükûmete salâhiyet vermiş ve bu da tevsî'-i zer'iyyata hâdim tedâbirden biri olmuştur.

Birinci salâhiyetin temin-i tatbiki harb sebebiyle bozulan teşkilât-ı ziraiyyemizin mümkün olduğu kadar iade ve hüsn-ı muhafazası esasına istinad etmektedir.

Memleketimizin ahâlîsinin yüzde doksanı çiftçi olmakla beraber bunların da ekseriyyet-i azimesini küçük ve mutavassıt çiftçiler teşkil etmektedir. Bir veya iki çift ile yüz dönüme kadar zer'iyyatta bulunan çiftçilerle yedi sekiz çift ile beş yüz dönüme kadar zer'iyyatta bulunan çiftçiler memleketimizde ekseriyyet-i azimeyi teşkil etmekte, beş yüz dönümden bin dönüme kadar zer'iyyatta bulunanlar da şayân-ı ehemmiyet bir derecede bulunmakda olub, bin dönümden fazla zer'iyyatta bulunanlar akalliyyette kalmaktadırlar.

Birinci kısım ziraatı bir aile san'atı tarzında idare edib ecir ve amele kullanmazlar ve istihsâlleri kendi ihtiyâclarıyla münâsib olup hârice çok bir şey satmazlar. Kadın erkek bütün efrâdı ziraat usulüne vâkıf ve reis-i ailenin kumandası altında hep birden çalışmakla me'lûf olan bu kısım çiftçilere küçük ziraat ashâbı nâmını veriyoruz. İkinci sınıfta olanlar ziraatı bir teşebbüs mahiyetine vaz' ederek amele ve ecir istihdam ederler ki sahib-i arzın emri altında ecirler ve ortakçılar çalışır ve netice-i mahsulün iyiliği veya mebzuliyyeti ve mahsulâta verilecek itina sahib-i arz veya teşebbüsün ikdâmât ve mesaisiyle mütenâsibdir. İhtiyaclarından fazla istihsâlâtta bulunarak pazar-ı iştiraya sevkederler. Memâlik-i 'e pazar-ı füruhta çıkarılan zehâirin kısm-ı ekseri bu ikinci sınıfın mahsülüdür ki bunlara da mutavassıt çiftçi nâmını veriyoruz. Üçüncü sınıf ziraatı tam bir teşebbüs-ı sınaî hâlinde idare ederek nâdiren kuvve-i mihânikıyye ve ekseriya kuvve-i hayvaniyye ile çalışanlardan terekküp eder. Maattessüf bunların miktarı memleketimizde henüz azdır. Bunlara da büyük çiftçi ünvanını veriyoruz.

Harb-ı Umûmî'nin tesiriyle şu üç sınıfı idare edenler tamamen silah altına alınmıştır. Redd-i Bedel Kanunu'nun neşrinden mukaddem bunlardan büyük kısmı bedel vererek işleri başında kalmışlardı. Fakat bu kanun neşri üzerine onlar işleri başından ayrıldı. Bu husûsta en ziyade mutazarrır olanlar mutavassıt çiftçiler oldu. Memleketimizde çiftlik sahibi, ağası nâmıyle yâd edilmekte olan bu kısım çiftçiler adeta bir müteşebbis ve amir vazifesini görüyor ve maiyeti kadın, erkek ecirlerini, ortakçılarını çalıştırıyorlardı. Binâ'enaleyh işleri başından ayrılmaları ile yerleri boş kaldı, düzenleri bozuldu. Küçük ziraat eshâbına gelince gerçi zaten ailece temin-i ziraat etmekte ve kıdınları erkek hizmetini görmekte olan bu sınıfta askere gidenlerin yerleri büsbütün boş kalmamışsa da bunların bir kısmında ya kalan efrâd-ı aile arasında çalışacak kimse veya ekecek tohum bulunamıyordu. Çünkü bu küçük zer'iyyat sahipleri arasında otuz otuz beş dönüm zer'iyatta bulunanlar da pek çoktur.

Bu miktar zer'iyyat eshâbı afât-ı tabiiyye ve ahvâl-i ictimaiyyeye henüz en az mukavemet edenlerdir. Ufak bir kuraklık, bir aile düğünü, bir seferberlik, bir kaza, bir dolu, bir sel bu kısım erbâb-ı ziraati kendi yağı ile kavrulurken muhtac-ı iane bir vaz'iyyete düşürür. Böyle hadisâtta bunlar ellerinde bulunan bir çift hayvanı otuz kırk dönüm tarlayı muhtekirlere kaptırırlar. Kendileri müstakilen çiftçi iken uşaklığa, ecirliğe, ortakçılığa düşerler. Uzun bir müddet kendilerini toplayamazlar. İşte küçük çiftçiler de bu suretle seferberlikten mutazarrır oldular. Bu üç nev'i zürra üzerine seferberliğin ika' ettiği tesir alâ hâlihi bırakılacak olursa teşkilât-ı ziraiyyemiz böyle uzun bir harb neticesinde dehşetli surette sarsılmaş olarak çıkacak ve belki uzun müddetler bunun çare-i tedavisi bulunmayacak, harbin neticesinde müthiş bir hüzâl ve zevâl-i iktisadî karşısında kalacağız. Başından amir ve sahipleri ayrıldığı için büyük ve mutavassıt çiftçilik teşkilâtları dağılacak. Küçük çiftçiler ise bir senelik sermayesizliğiyle işsizliğe ve daima isti'aneye mahkûm kalacaktır. Binâ'enaleyh yapılacak şey işleri başından ayrılan büyük ve mutavassıt zer'iyyat sahiplerinin yerine kâim olacak memurîn vasıtasıyle onların ziraat yurtlarının dağılmasına meydan vermemek ve yine o memurîn ile küçük zer'iyyat eshâbını işsizliğe mahkûm olmaktan kurtarmaktadır. Bunun içindir ki teşkilâta karyelerden başlamalı ve memurîn karyeleri bizzat devr ve teftiş ile çiftlik sahiplerinin idare vazifesini ve küçük çiftçilerin iş bulmalarını temin etmelidir. Ve çalışabilecek zükûr ve inasdan her çiftçiye ve her çift sürmeye sâlih hayvana muayyen miktarda iş göstererek faaliyet-i ziraiyyeyi murâkabe ve mesai kuvvetlerinden azamî istifadeyi istihsâl eylemelidir.

Bunun için teşkilâtın mebde'i karyelerdir. Karyelerde mükellefiyyet-i ziraiyyenin temin-i tatbîkatı zer'iayyat memurlarına mevdûdur. Karyelerin cesâmetine ve yekdiğerinden bu'd ve mesafesine göre altıdan on ikiye kadar karye için birer zer'iyyat memuru tayin olunmuştur.

Bunların vilayetlerin ehemmiyetine göre miktarları âtîdeki cedvelde mündericdir. (Cetvel 1)

Zer'iyyat Memurların Askerlikleri

Bunların bidâyet-i tayinlerinde kış zer'iyyatının hitâmına kadar askerlikleri tecil edilmişti. Bilâhare sevâhilde Mayıs gayesine ve yayla mıntıkalarında Haziran on beşine kadar müecceliyetleri temdid ve bu sene a'şârın emâneten idare edilmesi hasebiyle a'şâr umû-

runda lâyık olanları istihdam olunmak üzere Eylül on beşine kadar sevkleri tehir olundu. Eylül on beşinden itibâren Harbiyye Nezâreti'yle bil-ittifak silâhsız ihtiyat ve silâhlı silâhsız müstahfız olanları ibka olunarak diğerleri hizmet-i askeriyyelerini ifa etmek üzere memuriyetlerinden infisâl ettirilmişdir. Nezâretten yapılan bir tamim ile hadd-i azamî tayin edebilecekleri ziraat memurlarının miktarı vilâyât ve elviye-i müstakileye iş'ar olunmuş ve bir senelik tecrübeye nazaran bunlar içinde okuyup yazanları, vazifesini bihakkın ifa edenleri ibka edilip diğerlerinin cihet-i askeriyyeye tevdî' ve silâhsız ihtiyat ve alel-ıtlak müstahfız olmak şartıyle yerlerine yenilerinin tayini ve bu husûsta mümkün olduğu kadar çiftlik eshâbının tercih olunması ve bunlar içinde rehâvet ve atâlet gösterenlerin hemân cihet-i askeriyyeye teslimi bildirilmiştir.

Cedvel: 1 - 332 senesinde istihdam olunan zer'iyyat memurlarının miktarını mübeyyin cedveldir.

Esâmi-i vilayet		**Zer'iyyat memurlarının adedi**
İstanbul	vilâyeti	36
Edirne	"	170
Adana	"	98
Ankara	"	182
Aydın	"	262
Bitlis	"	55
Beyrut	"	171
Halep	"	71
Hüdavendigâr	"	98
Diyarbekir	"	111
Suriye	"	87
Sivas	"	250
Trabzon	"	35
Kastamonu	"	163
Konya	"	161
Ma'muretü'l-Aziz	"	122
Musul	"	-
Yekûn		**2072**

Esâmi-i elviye-i müstakile		**Zer'iyyat memurlarının adedi**
Eskişehir	sancağı	38
Urfa	"	3
İzmit	"	74
İçel	"	44
Bolu	"	87
Teke	"	46
Canik	"	69
Cebel-i Lübnan	"	-
Çatalca	"	16
Zor	"	18
Kudüs-i Şerif	"	11
Karahisar-ı Sahib	"	72
Karesi	"	63
Kal'a-i Sultaniyye	"	45
Kayseri	"	42
Kütahya	"	80
Maraş	"	31
Menteşe	"	45
Niğde		44
Yekûn		**828**

Mülâhazât

Vilâyet yekûnu	**2072**
Elviye yekûnu	**828**
Cem'an yekûn	**2900**

Çiftçilere Ait Mükellefiyyetler ve Bu Mükellefiyeyyetlere Mukabil Muafiyat

Sene-i sâbıkada çiftçilere tahmil olunacak mükellefiyyet miktarı her çiftçinin 331-332 sene-i ziraiyyesinde miktar-ı zer'iyyatı asgarî ve alel'ade senelerde yapılan zer'iyyat miktarı azamî addolunmak şartıyla bu iki hadd arasında mahallerince tayin olunmak esası kabul edilmişti. Bu tarzın iyi bir usul olduğu vuzuh-ı tam ile taayyün edemedi ve hadd-ı zatında bazı mahallerde sene-i sâbıkada köylüler çekirge korkusundan zer'iyyatta bulunmamış ve ekser mahallerde alelâde zaman zer'iyyatın miktarı tesbit edilememiş, evvelce zer'iyyatta bulunmayıp da bu kanun üzerine ahvâl-ı hâzıranın verdiği sevk ve hâlıişle ziraata sülûk edenler için de bir mikyas bulunamamış olduğu cihetle bu usul pek de kabil-i tatbik değildir. Bunun için bu sene mikyas-ı mükellefiyyet nizamnanme ile tayin olunarak merkez-i hükûmetin emri şekline ifrağ olunmuş ve mikdar-ı teklif bir hadd-i asgarî suretinde tayin olunduğundan bundan fazla zer'iyyatta bulunanların mazhar-ı mükâfat edileceği yine nizamnâmede tasrih edilmişti. Şöyle ki mükellefiyettin miktarı için çift hayvanâtının cins ve keyfiyyeti esas ittihâz olunarak erkek çift hayvanâtı için 45 ve dişi çift hayvanâtı için 35 dönüm zer'iyyat mükellefiyyeti vaz' olunmuştur. Bundan başka çiftçilere çift hayvanâtı miktarını tezyid etmek için de bir mecbûriyyet tahmil olunmak lüzûmu hissedilmiş ve o cihetle yapılmıştır. Çünki bir taraftan cihet-i askeriyye ihtiyâcât-ı askeriyye için çift hayvanlarını mübâyaa-i cebriyye ile satın almış ve almakta bulunmuş, diğer taraftan memleket dâhilinde seferberlik münâsebetiyle et sarfiyyatı tezâyüd ederek her tarafa yayılan müteahhid ve celebler bilâ tefrik çift hayvanlarını mezbahalara sevk etmekte bulunmuş olmalarından ve memur fıkdânının ve ihtilatâtın önünün alınamaması yüzünden pek ziyade tahribâta sebeb olan hayvanât-ı bakriyye hastalığından memleket dâhilinde çift hayvanâtı miktarı pek ziyade tenezzül etmiştir. Hâlbuki bir çift hayvanı tarlayı süren bir saban ve pulluk demek olup mezbahaya sevk olunan her çift hayvanı için memleketin saha-ı ziraatinden kırk elli dönüm eksilmiş olacağı, bu ise âti için bir tehlike-i iktisadiyye teşkil edeceği cihetle çift hayvanâtının iyi muhafaza olunması ve damızlıkların zebhinin men'iyle âtinin siyanet edilmesi iktiza eder. Bunun için çift hayvanâtının kasaplık olarak mübâyaasının memnu'iyyeti Mükellefiyyet-i Ziraiyye Nizamnâmesi'nde derc ediliği gibi dişi

hayvanâtın da bundan istifadesi için çifte alıştırılması ve bu nev'i hayvanâtın temâdi-i nesline halel iras etmemek şartıyle mümkün mertebe çiftte de istifade edilmesi bir mükellefiyyet tarzında eshâbına tahmil edilmiştir.

Alel'ade zamanlarda memleketimizde çift için çalışan lâakal bir milyon altı yüz bin çift hayvanı mevcut iken bunun elyevm miktarı dokuz yüz elli bin raddesine kadar tenüzzül etmiştir. Bu tenezzül temâdi edecek olursa ziraat yine azim bir tehlike karşısında kalacaktır. Buna meydan verilmemek üzere çift ve damızlığa sâlih hayvanâtın emr-i muhafazasına hadim bazı tedâbiri havi bir lâyiha-i kanuniyye tertib olunarak Meclis-i Âlinize takdim olunmuştur.

Çiftçiliği san'at-ı mu'tâde ittihâz eden çifçiye havanatının her çifti için erkek veya dişi olduğuna göre kırk beş veya otuz beş dönüm mükellefiyyet tahmil olunduğu gibi üç yüz ve beş yüz ve daha ziyade dönüm zer'iyyatta bulunanlar için de ahkâm-ı mahsusa vaz' olunmuştur. Şöyle ki:

Üç yüz dönüm zer'iyyatta bulunanlar çiftlik sahibi addolunarak bunlardan müsellah olanların en yakın kıtaat-ı askeriyyeye tayin ve zer' ve hasad zamanlarında münâsib mehillerle terhis edilmeleri Harbiyye Nezâreti'yle takarrur ettirildiği gibi silâhsız ihtiyat ve alel-ıtlak müstahfız olanlarının işleri başında mezun addolunarak silâh altına celb ve davet edilmemesi ve üç yüzden beş yüz dönüme kadar zer'iyyatta bulunanların kendilerinden mâadâ birer ortakçı veya hizmetkâr gibi ecirlerinin ve bin dönüme kadar zer'iyyatta bulunanların da ikişer ortakçı veya hizmetkârlarının silâhsız ihtiyat silâhlı silahsız müstahfız olmak şartıyle kezalik işleri başında kalarak askerlikten mezun addedilmeleri temin edilmiş ve bu suretle teşkilât-ı ziraiyyemizde mutavassıt ve büyük çiftçilerin mümkün olduğu kadar düzenlerinin iade ve muhafazası esbâbı istikmâl olunmuştur.

Zer'iyyatın temin-i icrası zürra'ın elde mevcut alât ve edevât-ı ziraiyyeden kırılan ve bozulanların sür'atle tamir ve istimâline mütevakkıf olduğu hâlde bedel eshâbının cem' ve sevki cihetiyle bazı menâtık-ı ziraiyyede ve hattâ bazı kazalarda demirci, ve sabanların ahşap kısmını imâl eden sabancı ustalarının kalmadığı ve çift hayvanâtını nallayacak nalbant bulunmadığı muhâberât-ı cariyyeden anlaşılmasıyla demirci ustalarından müsellâh hizmete ayrılanların Mayıs'ın on beşine kadar tehir-i sevklerine ve gayr-ı müsellâh ihtiyat ve alel-ıtlak müstahfız sınıfında bulunan demirci ve sabancı ustalarıyla nalbantların teciliyle Harbiyye Nezâret-i Celilesi'nin muvaffakatı istihsâl olunmuş ve keyfiyyet ta'mînen tebliğ ve iş'âr edilmiştir.

Köylerde ve kırlarda mezruatı hayvan ve insan tasallutundan vikaye edecek kimse kalmadığı ve kırlarda emniyyet-i ziraiyye olmadıkça kadınların ve çocukların tarlalarda iştigal etmeleri kabil olamayacağı cihetle her köyde birer bekçinin teciline lüzûm görülmekle vâki' olan müracaat üzerine Harbiyye Nezâret-i Celilesi'nce keyfiyyet bi-t-tasvib icâbı ifa olunmuştur.

Hayvan yetiştirilmesi ve bakılması ayrı bir san'at-ı mahsusa teşkil eylediği hâlde eshâb-ı hayvanât ile sığırtmaç ve döl ve damızlık hayvanlarının peyderpey celb ve sevk olunması köylünün başlıca emvâl-i menkulesini teşkil eden ve eti sütü ve yünü ile gerek memleketin gerek ordunun bir kısım mühim ihtiyâcını temin eden hayvanâtın duçâr-ı telef ve zıyâ' olmasına mahall kalmamak üzere otuz beygir veya elli sığır veyahut yüz elli koyunu bulunan eshâb-ı hayvanâtın kendileriyle bir çoban veya sığırtmacının her köyde birer sığırtmacının ve döl ve damızlık hayvanlarının çobanlarının tehir-i sevklerine veya asker olarak işlerinde bırakılmalarına Harbiyye Nezâret-i Celilesi'nin muvâfakatı alınmıştır.

Çiftçilerin An-Cemaatin Çalışmaları

Bidâyette tertip olunan Mükellefiyyet-i Ziraiyye Nizamnâmesi çiftçilerin an-cemaatin çalışmaları esasına istinad ettirilmişti. Bu husûsu vaz' ve tatbik ettiği sırada Ziraat Nezâreti bir taraftan ahâlîmizin imece nâmıyla yâd olunan âdet-i müstahsenesine istinad etmek, diğer taraftan da an-cemaatin mesainin mesai-i ferdiyyeye karşı rüchan ve müsmiriyyetinden istifade etmek istemişti. Filhakika köylülerimiz fukara ve erâmil ve eytâm ile köy imamı, muhtar, sıbyan mektebi, hocası, köyün ağası gibi ikram etmek istediklerinin tarlalarını konu komşu toplanarak an-cemaatin zer' ederler ve biçerler, bu ahlâk-ı gayr-i endîşâneyi şu Harb-i Umûmî bir vazife-i kanuniyye hâline ifrağ etmek vakit kazanmak, kuvvetlerden hadd-i azamî istifadeyi temin etmek, köylülerin menfaat-i müşterekeleri nâmına yekdiğerine karşı muavenet ve murâkabelerini temin eylemek gibi fevaid-i iktisadiyye ve müsmiresinden memleketi geniş bir mikyasda hissedar ettirmek gibi menâfi'i câmi'dir. Fakat vilâyâtla cereyan eden muhâberât neticesinde ve bilâhare Meclis-i Teşriiyye'de her köylünün kendi tarlasında kendisi için çalışması, yani menfaat-ı zatiyye saiki daha kuvvetli, binâ'enaleyh daha müsmir olacağı kanaati galebe çalarak an-cemaatin mesainin bikes aileler lehine

masrûf ve mahsus olması takarrur etti ve geçen sene o vechile tatbik olunduğu gibi bu sene yeniden tanzim olunan nizamnâmede de an-cemaatin çalışmak esası bertaraf olunarak yalnız iki noktada bu husûs ibka' edildi:

1. Asker ailelerinden olup da köyünde çift hayvanâtı ve bunları kullanacak tüvânâ kimseleri bulunmayanlar için köylülerin ancemaatin çalışarak beher aileye kırk dönüm miktarında zer'iyyat yapmaları olup nizamnâmenin zîrde aynen münderic dokuzuncu maddesinde musarrahdır;

Dokuncu madde: "Çiftçililiği san'at-ı mu'tâde ittihâz etmiş olub da hizmet-i askeriyyesini ifa etmek üzere köyünden ayrılmış ve terk ettiği ailesi içinde çalışacak kimse bırakmamış olanlar için kendi tarlalarında olmak ve her asker ailesi için kırk dönümü tecavüz etmemek şartıyla haftada bir gün an-cemaatin zer'iyyat yapılır."

2. Köyde boş kalan ve kabil-i zer' olan arazinin köy nâmına ancemaatin zer'i olup nizamnâmenin sekizinci maddesi de bu mükellefiyeti nâtıktır.

Sekizinci madde- "Sahibi tarafından işlettirilmeyen veya vesaitinin noksanı sebebiyle işlettirilemeyen arazi tefrik olunarak köy veya kasaba nâmına haftada bir defayı tecavüz etmemek üzere ancemaatin zer' olunur. Bu zer'iyyatın tohumları hükûmet tarafından tedârik edilir. Bunların sene-i âtiyye mahsulünden evvelâ tohum, sâniyen çalışmış olanların ücretleri ve tarlanın bedel-i icârı sene-i ziraiyye içinde mahallince mu'tad olan miktarda çıkarılır. Mütebâkisi köy veya kasaba nâmına âlât-ı ziraiyye mübâyaa edilmek üzere Ziraat Bankası'na tevdî' olunur."

Çiftçiliği San'at-ı Mu'tâde İttihâz Etmeyenlerin Mükellefiyyeti

Geçen sene yalnız Hilâl-i Ahmer, Reji, Bank-ı Osmanî gibi bazı müessesât hakkında ilkbahar zer'iyyatı mevsiminde tatbik olunan işbu mükellefiyyet suretiyle 33.334 dönüm kadar mahall zer' edilmiş ve bu sene bunun daha geniş mikyasta tatbiki için tedâbir-i lâzime ittihâz olunmuştur.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti geçen sene-i ziraiyyede 3621 dönüm zer'iyyatta bulunduğu gibi bu sene de daha vâsi' icrsa-yı zer'iyyat için kendisine traktör makineleri vesaire tedârik olunmuştur. Bank-ı Osmanî, Reji, Selânik Bankası ile yapılan i'tilâfât neticesinde Bank-ı Osmanî çiftlik sahibi veyahut erbâb-ı ziraatle müştereken dört bin

dönümlük zer'iyyat icrasını taahhüd etmekle beraber traktörler i'tâ'sı gibi cihet-i sınaiyyesi Nezâret tarafından idare edilmek ve masârifi de müessese-i mezkûrece tesviye olunmak üzere sekiz, on bin dönümlük zer'iyyat hakkında dahi başkaca bir proje ihzâr edilmiştir. Kezâlik Selânik Bankası'nca bir çiftlik sahibi ile teati ettikleri mukavelename mûcibince on bin dönüm ve Reji Müdüriyyet-i Umûmiyyesi'nce de yedi bin beş yüz dönümlük arazi zer'ine mübâşeret edilmiş ve Reji İdaresi cihet-i ameliyyesi Nezâret'çe deruhte edilmek şartıyle daha yedi bin beş yüz dönümlük zer'iyyatın muamele-i maliyyesini deruhteye hâzır olduğunu bildirmiştir. Bunlardan mâadâ merkez idareleri taşrada bulunan müessesât ve şirketlerin esâmi ve miktar-ı sermayelerini ve merâkiz-i idarelerini ve istitâat-ı maliyyelerine göre her birine takdîr olunan miktar-ı mükellefiyeti nâtık ve sureti zîrde münderic cedvel bi't-tanzim takdim kılınıb müessesât ve şirekât-ı mezkûrenin o miktarda zer'iyyatla mükellefiyyeti Meclis-i Vükelâ'ca tezekkür ve kabul edilmiştir. (Cetvel 2)

Şirketin ismi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
İstanbul Vilayeti		
Bank-ı Osmanî	Dersaadet	4000
Reji	Dersaadet	7500
Deutsche Orient Bank	Dersaadet	5000
Emvâl-i Umûmiyye Şirketi	Dersaadet (Bursa şubesi vardır)	50
Mehmed ve Ahmed Abud Müessesatı Şirketi	Dersaadet	500
Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi Şirketi	Dersaadet	200
Ereğli Maden Şirketi	Dersaadet	1000
Balya Karaaydın Şirketi	Dersaadet	800
Selânik Bankası	Dersaadet	1000
Osmanlı Sigorta Şirketi	Dersaadet	1000
Manifatura Ticareti Osmanlı Şirketi	Dersaadet	50
Mebde-i Servet Ticaret Şirketi	Dersaadet	50
Mensucat Ticareti Şirketi	Dersaadet	50
İntibâh Ticaret Şirketi	Dersaadet	50
Yeni Ticaret Şiketi	Dersaadet	1000

Şirketin ismi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
Kozlu Kömür Madenleri Anonim Şirketi	Dersaadet	50
Anadolu Millî Mahsulât Şirketi	Dersaadet	500
Kesendire Maden Şirketi	Dersaadet	500
Şark Demiryolları Şirketi	Dersaadet	4000
Bağdad Demiryolu Şirketi	Dersaadet	2000
Adana Demiryolu Şirketi	Dersaadet	500
Tramvay Şirketi	Dersaadet	2000
Galata Tünel Şirketi	Dersaadet	500
Rıhtım Şirketi	Dersaadet	2000
Edirne Vilâyeti		
Lüleburgaz İslâm Ticaret Bankası	Lüleburgaz	50
Adana Vilâyeti		
Mühtedî Süleyman Bahri Efendi ile Feride Hanım Şirketi	Adana	50
İmrozzade Mustafa ve Hacıağazade Nuri vesaire Şirketi	Adana	50
Çerkes Mehmed Ali ve Çerkes İsa Efendiler Şirketi	Adana	50
Köleoğlu Istavri ve Yordan Ağalar Şirketi	Adana	50
İmamzade Mehmed ve Kiryako Efendiler Şirketi	Adana	50
Elcicioğlu Ağaş Efendi ve Mehmed Rıfat Bey Şirketi	Adana	50
Pabuççuoğlu Nikola ve Dimosolu Monides Şirketi	Adana	50
Zeylanzade Mahmud Fuad Efendi ile Mühendis İlhami Bey Şirketi	Adana	50
Bedosaki Atnasyadis Şirketi	Adana	50
Türk Kazanc İktisad ve Teavün-i Millî Kooperaif Şirketi	Adana	50
Ankara Vilâyeti		
Anonim Şirketi	Yozgad	50
İntibâh-ı İslâm Şirketi	Nallıhan	50
Haymana Ticaret-i Millî Anonim Şirketi	Haymana Merkez Kazası Polatlı İstasyonu	50
Ankara'da Ohrili tüccardan Arif bin Arslan, Manastırlı Hasan ve Sabri bin Rasim Efendiler Şirketi	Ankara	50
Ankara Millî Mensucat Şirketi	Ankara	50
Şirket-i Hayriyye-i İslâmiyye	Kırşehir	50
Sigara ve Bakkaliye Şirketi	Ankara	100
Millî Anonim Şirketi	Ankara	50
Trabzon Teshilât Şirketi	Ankara	50
Millî Ticaret Şirketi	Ankara	100
Bakkaliye Emniyet Şirketi	Ankara	50
Tuz ve Kil vesaire Şirketi	Ankara	50
Millî Bakkaliye Şirketi	Ankara	50
Esb Pazarında Zahire Şirketi	Ankara	50

Şirketin ismi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
	Aydın Vilâyeti	
Maryos ve Miralayzade Ekrem Celâleddin Kollektif Şirketi	İzmir	50
Ohannes Saatcıyan Kumpanyası Kollektif Şirketi	İzmir	50
Ömer Muharrem Sabun Fabrikası	İzmir	50
Ömer Muharrem ve Karabeyzade İbrahim Sabun Ticarethanesi	İzmir	50
Şevki Bedri Balaban Manaklis Şirketi	İzmir	50
Bandırmalı Mehmed ve Aleksandr Pontramolu Şirketi	İzmir	50
Tevfik ve Tarık Kollektif Şirketi	İzmir	50
Çolakzade İbrahim ve Şamlı Damadı Remzi Şirketi	İzmir	50
Hüsnü Vasıf ve Behçet ve Şürekâsı Şirketi	İzmir	50
Şabhaneli Mehmed Fuad ve Şürekâsı Ormancılık Şirketi	İzmir	50
Bezzaz Şamlı Şükrü ve Biraderleri Nafız ve Mehmed Şirketi	İzmir	50
Komandit Şirketi	İzmir	50
Edremitli Hasan ve Şekerci Yorgi ve Şürekâsı Kollektif Şirketi	İzmir	50
İsa'il ve Kumpanyası	İzmir	50
Avram Şolman ve Mahdumu	İzmir	50
Agob ve Serkiz Hamparsumyan Şirketi	İzmir	50
Avram İhsan ve Şürekâsı	İzmir	50
Ananya Çakıryan Şirketi	İzmir	50
Anton Manya ve Mahdumları Şirketi	İzmir	50
Anton Ricyo ve Şürekâsı Şirketi	İzmir	50
İstroci ve Ayonidi Şirketi	İzmir	50
Enderyadi Biraderler Şirketi	İzmir	50
Atanaş Nikolayidi ve Şürekâsı	İzmir	50
Amadosyone Şirketi	İzmir	50
Eller Yaşova Şirketi	İzmir	50
Anton ve Corci Hacı Toma Şirketi	İzmir	50
Ahmed Paşa Harsa Ticarethanesi	İzmir	50
Elmacıoğlu Biraderleri Şirketi	İzmir	50
Eli Alararaki ve Mahdumu	İzmir	50
İbrahim Paşa ve Mahdumları	İzmir	50
İlya ve Avram Politi ve Elhanati Şirketi	İzmir	50
Artin Bekliyan ve Voskerciyan Şirketi	İzmir	50
Anton Arslan ve Şürekası	İzmir	50
Buldanî Hacı Emin ve Mahdumları	İzmir	50
Bazergancık Biraderler Dert ve Elis Şirketi	İzmir	50
Buldanlı Hafız Edhem ve Mahdumu Şirketi "Kollektif"	İzmir	50
Bardavidir ve Suvarsman Şirketi Kollektif	İzmir	50
Bari Biraderler	İzmir	50
B. Kebeci ve A. Kiryako Şirketi Kollektif	İzmir	50
Pol Millarg Şirketi Kollektif	İzmir	50
Panayot Kiryakidi Şirketi Kollektif	İzmir	50

Şirketin ismi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
Papa Dimitriyu Biraderler	İzmir	50
Tiryandafilo Karayani Şirketi	İzmir	50
Corci Papazoğlu	İzmir	50
Canik Elmasyan Şirketi	İzmir	50
Hamzazadeler Şirketi	İzmir	50
Hacı Yavaşzade Biraderler Şirketi	İzmir	50
Hasan Seydi ve Bicon Şirketi	İzmir	50
Hafız Ali ve Biraderi	İzmir	50
Hacı Antonyo Biraderler Şirketi	İzmir	50
Hayim Kuru ve Mahdumları Şirketi	İzmir	50
Hayik Vezador Keresteciyan Şirketi	İzmir	50
Halifa Politi Halefleri Şirketi	İzmir	50
Debbağ Hacı Mehmed Mahdumları Şirketi	İzmir	50
D. L. Aristidi ve Şürekâsı Şirketi	İzmir	50
Z. P. Papazoğlu Ticarethanesi Şirketi	İzmir	50
R. Jey Kaloti Şirketi	İzmir	50
Jakob Hayım Mahdumu Şirketi	İzmir	50
J. Modayi ve Mahdumları Şirketi	İzmir	50
J. Modayi ve Mahdumları Şirketi	İzmir	50
Jak ve Enyas Maeneyi Şirketi	İzmir	50
Jak Enderyadi Şirketi	İzmir	50
Jozef N. Lui Şürekâsı	İzmir	50
Selim Serkiz ve Evlâdı	İzmir	50
Köynan Biraderler	İzmir	50
Suhami Vayof	İzmir	50
S. Haşhaşyan ve Madumu Kollektif	İzmir	50
Saul Nemayor ve Mahdumları Kollektif	İzmir	50
Samuel Tabuh Kollektif	İzmir	50
S. M. Morukyan Kollektif	İzmir	50
Sava Sivastopulo Şirketi Kollektif	İzmir	50
Şerbetçizade Hüseyin Galib Kollektif	İzmir	50
Şark Sanayi Kollektif	İzmir	50
Siliciyan, İspenciyan, Keleyan	İzmir	50
Tarika Frankova İsrail ve Şürekâsı	İzmir	50
Arakil Şerbetyan ve Mahdumları	İzmir	50
Aleksander Kominos ve Şürekâsı	İzmir	50
Osmanlı Anadolu Ticaret Şirketi	İzmir	50
Osmanlı Aba Kumpanyası	İzmir	50
Avadis Avadikyan ve Merican	İzmir	50
Muradyan	İzmir	50
Avni Re'fet Biraderler	İzmir	50
Grigoryadi Setiloğlu	İzmir	50
Foti Mavroyani ve Şürekâsı	İzmir	50
F. Feydau ve Şürekâsı	İzmir	50

Şirketin ismi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
Franko ve Mahdumu Rafael	İzmir	50
Fescizade Abdullah	İzmir	50
Filibeli Yakub Cemil ve Mahdumları	İzmir	50
Franko İsrail Alayof ve Şürâkası	İzmir	50
Kalo Stepan Papazyan Ticarethanesi	İzmir	50
Kosti Bayındırlı	İzmir	50
Kigorak ve Dikran Panosyan	İzmir	50
Kuyumcıyan Biraderler	İzmir	50
Kalika	İzmir	50
K. D. Fraşopulo Mahdumları Şirketi	İzmir	50
K. Veropulo Mahdumları Şirketi	İzmir	50
Kontropi Bidarerler Şirketi	İzmir	50
Kominos ve Kumpanyası "Kollektif" Şirketi	İzmir	50
Kohti ve Şürekâsı Şirketi	İzmir	50
Kalenderoğlu ve Şürekâsı Şirketi	İzmir	50
Kocamanyan ve Andonyan Şirketi	İzmir	50
Kohti Taranto ve Şürekâsı Şirketi	İzmir	50
Karakaçani ve A. Kefla Şirketi	İzmir	50
Kuleli Biraderler Şirketi	İzmir	50
Leon Karasu ve Mahdumları Şirketi	İzmir	50
M. Susmacıyan ve Şürekâsı Şirketi	İzmir	50
M. Zambakçıyan ve H. Kazaryan Şirketi	İzmir	50
Miser ve Şürekâsı Şirketi	İzmir	50
Modyato ve Salamon Şirketi	İzmir	50
Misak Mısıryan Mahdumları Şirketi	İzmir	50
Melkon Nalbandyan Şirketi	İzmir	50
M. Papadopulo Şirketi	İzmir	50
M. H. İkizler ve Şürekâsı Şirketi	İzmir	50
Nafiz Hamdi, Ahmed Cevdet ve Nafiz Şirketi	İzmir	50
Nikola Bayındırlı Şirketi	İzmir	50
V. Garikat Kumpanyası Şirketi	İzmir	50
Herman Şirer Kumpanyası Şirketi	İzmir	50
Hacı Toma Serkis ve Evlâdı Şirketi	İzmir	50
Hacı Antonyo Şirketi	İzmir	50
Vasilyadi Şirketi	İzmir	50
Yusuf Gapay ve David Movros Şirketi	İzmir	50
Yuda Levi Biraderler Şirketi	İzmir	50
Yani Grikor ve Polo Şirketi	İzmir	50
Yahyel ve Yeşova Şirketi	İzmir	50
Yordanoğlu ve Marino Şirketi	İzmir	50
Kansızzade Hacı Emin ve Dramalı Kâzım Şirketi	İzmir	50
Mateo Bayara ve Şürekâsı Şirketi	İzmir	50
Türk Şirket-i İttihadiyyesi Komandit Şirketi	İzmir	50
Kemal Caferi Ticarethanesi Şirketi	İzmir	50

Şirketin ismi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
Lütfi Veopulos Şirketi	İzmir	500
İzmir İdhalât ve İhrâcât Türk Anonim Şirketi	İzmir	150
İzmir Pamuk İmalâtı Osmanlı Anonim Şirketi	İzmir	50
Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Şirketi	İzmir	50
Şark İplik ve Mensucat Sına'at Şirketi	İzmir	50
İncir Anonim Şirketi	İzmir	50
Millî Aydın Bankası Şirketi	Aydın	100
Aydın İncir ve Himaye-i Zürra' Şirketi	Aydın	50
Ahmed Halis ve Şürekâsı Efendiler Şirketi	Salihli	50
Osman Nuri ve Şürekâsı Şirketi	Salihli	50
Buldan Terakki-i Mensucat Şirketi	İzmir	50
Büyük Şark Moda Tuhafiye Mağazaları Şirketi	İzmir	50
Osmanlı Anadolu Ticaret Şirketi	İzmir	50
Elektrik Şirketi	Denizli	50
Su Şirketi	İzmir	500
Beyrut Vilâyeti		
Şam Tramyay Şirketi	Beyrut	600
Beyrut Tramvay Şirketi	Beyrut	600
Beyrut Klüp ve Gazino Şirketi	Beyrut	50
Hicaz Demiryolu Kooperatif Bakkaliye Şirketi	Hayfa	50
Su Şirketi	Beyrut	1000
Havagazı ve Tenvir-i Elektrikî Şirketi	Beyrut	1000
Hüdavendigâr Vilâyeti		
Anadolu Pazarı Şirketi	Bilecik	50
Osmanlı Komandit Şirketi	Kirmastı	50
Gemlik Koza ve Zeytin Şirketi	Gemlik	50
İşyurdu Maden ve Kömür Şirketi	Bursa	50
Bursa Mensucat Şirketi	Bursa	50
Hüdavengidâr Seyr-i Sefain Şirketi	Bursa	50
Ertuğrul Pazarı	Bilecik	50
Suriye Vilâyeti		
Suriye, Beyrut ve Haleb Cam ve Billur Fabrikası	Şam-ı Şerif	50
Tenvir-i Elektrikî Şirketi	Şam-ı Şerif	1000
Sivas Vilayeti		
Yün Dokumacılık Birinci Şirketi	Merzifon	50
Yün Dokumacılık İkinci Şirketi	Merzifon	50
Kollektif Şayak Şirketi	Vezirköprü	50
Dirlik ve Birlik Şirketi	Hafik	50
Komandit Şirketi	Yıldızeli	8200

Şirketin ismi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
Kastamonu Vilâyeti		
Ma' Ticaret Anonim Şirketi	Kastamonu	50
İslâm Teavün Şirketi	Kastamonu	50
Türk Kazanç Yurdu Şirketi	Ayancık	50
İnebolu Bakkaliye, Tuhafiye, Manifatura, Nakliyye Şirketi	İnebolu	50
Rehber-i Terakki Şirketi	Safranbolu	50
Dakik Fabrikası İktisad Şirketi	Taşköprü	50
Hafız Abdurahman Vehbi Şirketi	Boyabad	50
Teşvikiye Dakik Fabrikası Şirketi	Boyabad	50
Attariye ve Okka Malı Alım Satım Şirketi	Boyabad	50
Aşar İltizam ve Zahire Alım Satım Şirketi	Boyabad	50
Arabacılık Şirketi	Boyabad	50
Konya Vilâyeti		
Rencber ve Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	100
Anadolu Sanayi ve Ticaret Şirketi	Konya	50
Osmanlı İktisad-ı Millî Anonim Şirketi	Konya	250
Tekaüdzade Biraderler ve Şürekâsı Şirketi	Konya	50
Demirciler Şirketi	Konya	50
Ticaret-i Umûmiyye Türk Anonim Şirketi	Konya	100
Eşya-yı Ticariyye Osmanlı Şirketi	Konya	50
Mensucat Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	250
Mensucat ve Emtia Yurdu Şirketi	Konya	50
Emtia-i Umûmiyye İkbaliyye Şirketi	Konya	50
Emtia-i Umûmiyye Saadet Şirketi	Konya	100
Emtia-i Umûmiyye Kantar Şirketi	Konya	100
Emtia-i Ticariyye Saadet Şirketi	Konya	150
Sadırlar Ticaret Anonim Şirketi	Konya	50
Tahralızade ve Şürekâsı Kollektif Şirketi	Konya	50
Levâzım-ı Irkâbiyye Anonim Şirketi	Konya	50
Kereste Teshilât Şirketi	Konya	750
İlyas Hoca ve Şürekâsı Bankası	Konya	100
Osmanlı İktisad Şirketi	Akşehir	100
Millî Banka	Karaman	50
Ziraat ve Ticaret Anonim Şirketi	Karaman	50
Ziraat ve Ticaret Anonim Şirketi	Karaman	50
Ziraat ve Ticaret Anonim Şirketi	Karaman	50
Anonim Şirketi	Karaman	50
Celeb Şirketi	Karaman	50
Millî Mahsulât Şirketi	Akşehir	50
Abdizade Edhem Efendi'nin Halıhanesi	Burdur	50
Uyanık Köylüler Şirketi	Ilgın	50
Ziraat Şirketi	Ereğli	50
Köylü Şirketi	Ereğli	100

Şirketin ismi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
Kereste Şirketi	Beyşehir	50
Yeni Kollektif Şirketi	Ereğli	100
Ziraat ve Ticaret Anonim Şirketi	Ereğli	50
Hüseyin Efendi ve Rüfekâsı Şirketi	Karaman	50
Emniyet Şirketi	Karaman	50
Şirket-i Ticariyye	Konya	50
İstikamet Kollektif Şirketi	Konya	50
Saadet Kollektif Şirketi	Konya	50
Şirket-i Mudârebe Şirketi	Konya	50
Bakkaliye İtibâr Şirketi	Konya	50
Haffafiye Debâgat Kollektif Şirketi	Konya	50
İntibâh-ı İslâm Komandit Şirketi	Konya	50
Ma'muretü'l-Aziz Vilâyeti		
Hazinedarzade Mehmed Efendi Şirketi	Eğin	50
Sakallızade Rıdvan Efendi	Eğin	50
Eskişehir Sancağı		
Ma' Ticaret Sanayi Şirketi	Eskişehir	100
İzmit Sancağı		
Terakki-i Ticaret Anonim Şirketi	İzmit	50
Reokito Anonim Şirketi	(Berlin)	200
Herzok Anonim Şirketi	(Viyana)	100
Hasan Akif Komandit Şirketi	Selânik	50
Kooperatif Tütün Müstahsilleri Anonim Şirketi	Hendek	200
Komandit Çuha ve Şayak Şirketi (Fabrikası)	Karamürsel	100
İslâm Ticaret Bankası	Adapazarı	50
Canik Sancağı		
Kantar ve Tütün Şirketi	Samsun	50
Aba ve Şayak ve Kazmir Şirketi	Samsun	50
Karahisar-ı Sahib Sancağı		
Sadakat Şirketi	Dinar kazasına tâbi' Apa[redacted]	50
Şirket-i Husûsiyye	Karahisar'da Egret karyesinde	50
Osmanlı Emniyet Komandit Şirketi	Karahisar	50
Osmanlı İktisad Şirketi	Karahisar	50
Osmanlı İtimad Şirketi	Karahisar	50
Kayseri Sancağı		
Komandit Sühûlet Şirketi	Kayseri	50
İktisad-ı Millî Anonim Şirketi	Kayseri	150
Anonim Şirketi	Kayseri	150

Şirketin ismi	Merkezi	Teklif edilen miktar dönüm
	Kudüs-i Şerif Sancağı	
Filistin Ticaret Bankası	Kudüs	500
	Kütahya Sancağı	
Uşak Necm-i Ticaret Şirketi	Uşak	50
	Niğde Sancağı	
Emniyet Şirketi	Niğde	50
Kanaat Şirketi	Bor	50
Konthane Şirketi	Bor	50
Emniyet Şirketi	Bor	50

Zer'iyyatla mükellefiyyeti icâb eden müessesât ve şirekât yalnız bunlardan ibâret olmayıp cedvelde ira'e edilmeyenler hakkında devair-i aidesiyle muhâberât cereyan etmekte ve bazı nezâretlerden peyderpey cedveller vürûd eylemekte olduğundan bunlar da mükkelef kılınacaktır.

Umûr ve muâmelât-ı ticariyyenin sekteden vikayesi için Harbiyye Nezâret-i Celilesi'yle cereyan eden muhâberât neticesinde asgarî bin lira sermayesi olan vilâyâttaki tüccar ve mutavassıtlardan silâhsız ihtiyat ve silâhlı ve silâhsız müstahfız sınıfında bulunanların hizmet-i askeriyyeleri tecil edilmişti. Buna mukâbil bunların da sermayeleri nisbetinde birer miktarda zer'iyyatla mükellefiyyeti bi't-tensib nizamnâmenin on ikinci maddesinde "çiftçiliği san'at-ı mu'tâde ittihâz etmemiş olan erbâb-ı sanayi ve ticaretten bizzat mağaza ve dükkân veya imâlâthane sahibi olub yevmî lâakal sekiz saat iş başında bulunmak mecbûriyyetinde olanların askerlikleri hakkında Harbiyye Nezâreti'yle Ticaret ve Ziraat Nezâreti arasında takarrur eden usul bâki kalmak üzere tüccarlığı dolayısıyla tecil edilmiş olan komisyonculuk, simsarlık gibi mutavassıtlık yapanlar sermayelerine göre elli dönümden üç yüz dönüme kadar ziraat yapmakla teklif olunacaklardır. Mükellefiyyet-i ziraiyyesini ifa etmeyen mutavassıtlar asker edilmek üzere Harbiyye Nezâreti'ne teslim olunacaklardır" diye tasrih edilmiştir.

Mükellefiyyet-i Ziraiyye Tatbîkatına Ait Vezaif

Zer'iyyata müteallik teşkilâtın esas karyelerden başladığı ve buna da evvelâ karye hey'et-i ihtiyariyyesi ve imamlarıyla ziraat

memurları memur olduğu cihetle zer'iyyat memurlarının ve nâhiye müdürlerinin ve kaza kaymakamları ile ziraat muallim, memur ve müdürlerinin ve mıntıka ziraat müfetişleri ve mütfettiş-i umûmîlerin bu bâbdaki vezaifi ol bâbdaki ta'limâtnâmeden bil-ihrac berveçh-i âti derc edilmiştir.

1. Yeni Mükellefiyyet-i Ziraiyye Nizamnâmesi evvelce izah edildiği üzere mükellefiyyeti mevcut hayvanât miktarına göre tayin ve tahsis eylediği ve bikes asker aileleriyle boş kalacak kabil-i zer' arazinin an-cemaatin zer'ini mükellef kıldığı ve arazi ve vesait-i ziraiyyesi olmayan çiftçilerin bulundukları köyde diğerlerinin arazisinde ücretle çalışmaya sevkedildiği ve köy hey'et-i ihtiyariyyesiyle imamları tarafından mükellefîn-i mezkûrenin defterinin tanzimiyle bulundukları mıntıka zer'iyyat memurlarına teslim etmeye mecbur ettiği cihetle zer'iyyat memurları, dâhilinde köy ve kasaba mahalle hey'et-i ihtiyariyyesiyle birlikte o köy veya mahallede kırk beş dönüm ve otuz beş dönüm zer'iyyatta bulunacak hayvanâtı ile o sene içinde çifte alıştırılıp otuz beş dönüm zer'iyyat yaptırılacak hayvanâtın miktarını sahiplerinin isimleriyle sahipleri tarafından hangi tarlalarda çalıştırılacak ise tarlaların dönümleri miktarını ve semtleri ile beraber muntazam surette tutacakları deftere kaydedecekler ve lâakal her on beş günde bir defa semtlerini, kaydettikleri tarlaları bizzat dolaşarak ve sahipleriyle görüşerek o müddet zarfında hangi çiftçi tarafından hangi nev'i çift hayanâtıyle hangi semtteki tarlaya, hangi nev'i tohum atıldığını tahkik edip defter-i mahsusuna kayd edeceklerdir.

2. Sene-i âtiyye harman zamanında mükellefiyyetinden fazla zer'iyyatta bulunan ve zer'iyyatını saban demiriyle değil pullukla yapan ve tohum attığı tarlayı evvelce nadas eden ve tohumunu saçma olarak temizleyen çiftçilere ve karye hayvanâtını iyi çalıştıran muhtarlara ve karyeye mükâfat-ı nakdiyye ve alât ve edevât ve saçma tohumluk verileceğinden zer'iyyat memurları, her çitfçi için açacakları defter sahifesinin ve karyeye mahsus defterin hulâsât hanelerine çiftçinin pullukla ziraat yapıp yapmadığını ve nadasın derecesini san'atına dikkatini, muhtarların vazifelerine ikdam edip etmediklerini dahi yazacaklardır. Şayet çiftçiler mükellefiyyet miktarından dûn zer'iyyat yaparlar, sabahtan tarlalarına koşup akşama kadar çalışmazlarsa bunlar hakkında hey'et-i ihtiyariyye huzurunda bir zabıt varakası tanzim edip sulh hâkimine gönderilmek üzere hemân nâhiye müdürüne ve keyfiyyeti kazada ta'kib etmek üzere kaza ziraat muallim veya onun vazifesini ifa eden memura bildireceklerdir.

3. Beş yüz dönüm ve daha ziyade zer'iyyatta bulunmalarından dolayı askerden mezun bırakılan çiftlik eshâbının arazileri başında bulunmaları nizamen meşrut olduğundan zer'iyyat memurları böyle arazi sahibi olub da köyde arazisi başında bulunmayan eshâb-ı arazinin de isimlerini askerlik mezuniyetinden istifade ettirilmemek için nâhiye müdürüne ve ziraat muallim veya onun vazifesini ifa eden memura bildirecektir. Bunlardan mâadâ zer'iyyat memurları, nizamnâmenin 7'nci maddesi mûcibince üç yüz dönüm ve daha ziyade bir miktarda zer'iyyatta bulunmak üzere kendileri ve ortakçı ve ecir gibi hizmetkârları için askerlikten mezuniyet almış olanların hakîkaten çiftlikleri başında bulunup bulunmadıklarını ve taahhüd ettikleri miktarda zer'iyyat yapıp yapmadıklarını tahkik ve tetkik ederek işbu tetkikâtını tarlaları bizzat gezmek suretiyle tevsik ederek ziraat muallimine veya onun vazifesini ifa eden memura ve nâhiye müdürüne bildirecektir.

4. Zer'iyyat memurları, hey'et-i ihtiyariyye ile birlikte köy veya kasaba dâhilinde kabil-i zer' olub da eshâbı tarafından zer' edilmeyen tarlaların nizamnâmenin 8'inci ve asker ailelerinden çalışmaya muktedir olmayan ve âlât ve edevât-ı ziraiyye ve hayvanâtı bulunmayan ailelerin nizamnâmenin 9'uncu maddeleri mûcibince an-cemaatin zer' edilecek tarlalarının semt ve miktarını müş'ir defterlerini tanzim edecek ve haftanın hangi günlerinde zer'iyyat yapılacağını ve hangi nev'i tohum zer olunacağını tertip ve tayin edecekler ve ziraat muallimlerine bildireceklerdir.

5. Zer'iyyat memurları askerlikten mezun addolunan komisyoncu ve mutavassıtlarla şirekât ve müessesâta teklif olunan zer'iyyattan karye veya kasaba dâhilinde icra edilecek miktarının yapılıp yapılmadığını tetkik ve tahkik ile muallimlere bildireceklerdir.

Nâhiye Müdürlerinin Vezaifi

6. Nâhiye müdürleri, zer'iyyat memurlarının daireleri dâhilinde bizzat geşt ü güzâr edip etmediklerini nazar-ı dikkatte tutacaklar, terâhîsi görülen zer'iyyat memurları hakkında kaymakam-ı kazaya ma'lûmât verecekler ve zer'iyyat memurları tarafından kendilerine tevdî' olunan zabıt varakalarını derhal sulh hâkimine irsâl eyleyecekler ve kurâya bizzat azimetle nizamnâmenin 21'inci maddesi mûcibince temin-i mükellefiyyet için icâb eden tedâbiri ittihâz ve irşadât ve ihtarâtı icra edeceklerdir.

Ziraat Muallimlerinin Vezaifi

7. Ziraat muallimleri veya onların vazifesini ifa eden memurîn kaza dâhilindeki zer'iyyat memurlarının her birine ait birer dosya ile defter tertip edip mükellefiyet-i ziraiyyenin her zer'iyyat memuru dairesindeki cereyanını muntazaman ta'kib ve kaydedecekler ve ahz-ı asker şubeleri reislerinden ziraat için mezun edilmiş olanların listelerini alıp bunları bir deftere kayd edeceği gibi hangi zer'iyyat memurunun dairesinde ziraat ediyorlar ise o zer'iyyat memuruna isimlerini ve miktar-ı mükellefiyetlerini bildireceklerdir.

8. Ziraat muallimleri veya bunların vazifesini ifa edenler kasaba dâhilinde ledel icâb ziraat umûrunda istihdam olunabilecek olan çiftçilerden mâadâ kimselerin bir cedvelini yapıp ziraat müdür ve memurlarına gönderecekleri gibi nizamnâme mûcibince ziraat ve ticaretleri sebebiyle askerlikten mezun olanların listelerini de göndereceklerdir.

9. Ziraat muallimleri kaza dâhilini her ayda bir kere ve senede lâakal altı ay dolaşmak suretiyle devr ile mükellefiyet-i ziraiyyenin köylü nef'ine olduğunu çiftçilere tefhim ve tamamî-i tatbikini tahkik ve çiftçilerle hey'et-i ihtiyariyyenin ve zer'iyyat memurlarının bihakkın çalışıp çalışmadıklarını tetkik, tarlaları geşt ü güzâr ederek icâb eden malûmât-ı fenniyeyi köylülere i'tâ' ve onların mütalâalarını istima' ve tohumluklarının hüsn-i intihâbını tetkik ve hükûmet tarafından tevzî' edilen tohumların muhtâcîne tevzî' edilip edilmediğini tahkik ve hükûmetçe bey olunan alâtın işletilmesini talim ve köylülerin alât-ı cedideye karşı rağbetini celb hayvanlarını hüsn-i isti'mâl etmelerini ve harbden sonra çift hayvanı bulmak müşkil ve pahalı olacağından satmamalarını ve bilakis teksir etmelerini ve hükûmetin tevzî' ettiği damızlık boğaları hüsn-i muhafaza etmeyi ve hayvanları için daima iyi boğalardan yavru almaya ve onları iyi tagaddiyye etmeye çalışmalarını ihtar edecek ve ziraat memurları üzerinde müfettişlik vazifesini ifa eyliyecekdir.

10. Ziraat muallim veya bunların vazifesini ifa edenler her ayde bir kere ziraat müdürüne veya müstakil liva ziraat memuruna seyyahatleri neticesini bildirecekleri gibi her on beş günde bir hâsıl-ı zer'iyyatı zer'iyyat memurlarından aldıkları raporlara müsteniden bir cedvel suretinde bi't-tanzim ziraat müdür veya memurlarına göndereceklerdir.

Seyahatleri neticesinde veya zer'iyyat memurlarının raporları üzerine teksir-i zer'iyyata mâni' ahvâl ve esbâb gördüğü hâlde he-

mân bertaraf edilmesini kaymakama bildirecek ve kaza kaymakamı kendi salâhiyeti dâhilinde olanı bizzat ittihâz-ı tedâbir ile men eyleyecek, kendi salâhiyeti hâricinde olan husûsât için bir karar ittihâz edilmek üzere vali-i vilâyete veya müstakil liva mutasarrıfına yazacaktır. Ziraat muallimleri keyfiyyeti ziraat müdüriyyetine bildirecektir.

Kaza Kaymakamlarının Vezaifi

11. Kaza kaymakamları Mükellefiyyet-i Ziraiyye kanun ve nizamnâmesiyle işbu ta'limâtnâme ahkâmının hüsn-i tatbikiyle mükelleftir. Bu husûsu temin etmek üzere lâakal iki ayda bir kere senede lâakal iki ay kazaları dâhilinde gezecekler ve her defasında mâfevklerine mufassal rapor vereceklerdir.

Ziraat Müdür veya Müstakil Liva Ziraat Memurlarının Vezaifi

12. Ziraat müdürleri veya memurları ziraat muallimleriyle zer'iyyat memurlarının vezaifini tanzim ve idare ve zer'iyyat hey'eti ve vali veya müstakil liva mutasarrıfı ile müttehiden teksir-i zer'iyyatı temin ve istihsâlât-ı ziraiyyeyi tezyid etmek üzere vilayet ve liva emvâl-i ziraiyyesini sevk ve idare edeceklerdir. İcab eden mukarrerât ve tedâbir zeminlerini ve lâyihalarını ihzâr ederek vali veya mutassarrıfa ve ledel icâb ya doğrudan doğruya vali veya mutasarrıf tarafından veya zer'iyyat hey'etince karara rabt ettirerek tatbik ve icrasını ta'kib eyleyeceklerdir.

13. Ziraat müdürleri veya müstakil liva ziraat memurları umûr-ı ziraiyyenin revşini daimi surette Nezâret'e bildirecek ve senede lâakal dört defada dört ay vilayet veya liva kaza ve kurâsını dolaşacaktır.

Mıntıka Zer'iyyat Müfetişlerinin Vezaifi

14. Mıntıka zer'iyyat müfettişleri, ziraat müdürleri ile seyyanen mıntıkalarını teftiş ve Mükellifiyyet-i Ziraiyye kanunu ve nizamnâmesiyle ta'limâtnâme ahkâmının tatbik ve mükellefiyet-ı ziraiyyeden maksûd olan neticenin istihsâl edilip edilmediğini tetkik edecekler ve müşahedâtlarını vali veya mutasarrıfa ve Ziraat Nezâreti'ne bildireceklerdir.

15. Mıntıka zer'iyyat müfetişleri senede sekiz defa ve sekiz aydan akall olmamak üzere teftiş edecekleri ve bera-yı teftiş bulundukları mahallerden daima telgrafla Nezâret'i haberdar eyleyeceklerdir.

16. Valilerle müstakil liva mutasarrıfları ve Ziraat Nezâreti'nin izam edeceği müfettiş-i umûmîler ta'limâtnâmenin tatbik-i ahkâmıyla mükelleftirler.

Zer'iyyat Müfettişlerinin Mıntıka-i Memuriyyetleri

1. İstanbul, Edirne vilâyetleriyle İzmit sancağı
2. Bolu, Kastamonu merkez, Çankırı sancakları
3. Karesi ve Kal'a-i Sultaniyye sancakları
4. Hüdavendigâr vilâyeti
5. Aydın vilâyeti ve Menteşe sancağı
6. Aydın vilâyeti ve Menteşe sancağı
7. Aydın vilâyeti ve Menteşe sancağı
8. Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar sancakları
9. Teke, Isparta, Burdur sancakları
10. Ankara vilâyeti
11. Konya merkez ve İçel sancakları
12. Niğde, Kayseri sancakları
13. Sivas vilâyeti
14. Adana vilâyeti
15. Haleb vilâyeti
16. Ma'muretü'l-Aziz vilâyeti
17. Diyarbekir, Bitlis vilâyetleri
18. Urfa, Zor sancakları
19. Musul Vilâyeti

Mükellefiyyet-i Ziraiyye Tatbikatı Netayici

Mükellefiyyet-i ziraiyye tatbîkatının netâyic-i müfidesi hakkında bir fikr-i icmalî hâsıl olmak üzere 332-333 sene-i ziraiyyesi zarfında vuku' bulan zer'iyyat miktarını mübeyyin tanzim olunan zer'iyyat cedveli âtîye aynen derc edilmiştir. Cedvel-i mezkûr mündericâtı zer'iyyat memurları tarafından verilen ma'lûmât üzerine ziraat müdürleriyle müstakil liva ziraat memurları taraflarından her on beş günde bir tanzim ve tesyâr olunan zer'iyyat cedvellerinde murakkam erkamdan ve her türlü ihtimâle karşı ihtiyaten yüzde 10 nisbetinde tenzilât icrası suretiyle ahz ve idhal edilmiş olmasına nazaran cedvel-i mezkûredeki zer'iyyat miktar-ı sahîhenin fevkinde değil belki dûnundadır. (Cetvel 3)

Bu cedvelin ihtiva ettiği ma'lûmâta esas teşkil eden vesâikin muayyen defterde muntazaman celb ve tetkiki sayesinde zer'iyyat mekadîri hakkında Nezâret her vakit ma'lûmat-ı lâzime elde eylemiş

ve zer'iyyatın batâetle icra edildiği anlaşılan mahallere teblîgat-ı muktezîyye icra ve icâbında buradan memurîn-i mahsusa izamı suretiyle zer'iyyatın hadd-ı lâzime iblağını temine gayret olunmuştur. (Cetvel 4)

Cedvel: 3 - 332-333 senesi zer'iyyatı

Esâmi-i vilayet		Dönüm	Esâmi-i elviye-i müstakile		Dönüm
İstanbul	vilâyeti	212.258	Eskişehir	sancağı	716.975
Edirne	"	2.001.707	Urfa	"	422.780
Adana	"	1.388.688	İzmir	"	994.212
Ankara	"	3.993.259	İçel	"	471.824
Aydın	"	3.306.038	Bolu	"	986.038
Bitlis	"	273.346	Teke	"	767.782
Beyrut	"	1.874.131	Canik	"	694.033
Haleb	"	3.850.636	Cebel-i Lübnan	"	4.500
Hüdavendigâr	"	1.480.346	Çatalca	"	214.972
Diyarbekir	"	1.480.346	Zor	"	105.804
Suriye	"	2.993.259	Kudüs-i Şerif	"	520.789
Sivas	"	1.844.843	Karahisar-ı Sahi	"	1.355.058
Trabzon	"	291.472	Karesi	"	1.020.574
Kastamonu	"	1.988.028	Kal'a-i Sultaniyye	"	509.993
Konya	"	3.780.840	Kayseri	"	534.987
Ma'muretü'l-Aziz	"	1.406.096	Kütahya	"	979.056
Musul	"	2.293.265	Maraş	"	648.849
Yekûn		**33.458.558**	Menteşe	"	703.788
			Niğde	"	924.584
			Yekûn		**12.576.598**
			Vilâyât yekûnu		**33.458.558**
			Elviye-i müstakile		**12.576.598**
			Yekûn-ı umûmî		**46.035.156**

Mükellefiyyet-i Ziraiyye Tahsîsâtı

Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu ahkâmının temin-i tatbiki için kanun-ı mezkûrun 5 inci maddesi mûcibince 150.000 liralık tahsîsât-ı fevkalâde alınmıştır. Bu tahsîsât ile Mükellefiyyet-i Ziraiyye Nizamnâmesi ahkâmına tevfikan vilâyât ve elviye-i müstakile merkezlerinde zer'iyyat hey'âtı teşkil ve karyelerin vüs'atleriyle yekdiğerine olan münâsebet ve mesafelerine göre altıdan dûn ve on ikiden efzûn karyeyi ihtiva etmemek üzere tayin ve tefrik olunan menâtık-ı ziraiyyeye birer zer'iyyat memuru tayin ve lüzûm görülen mahallere ayrıca zer'iyyat müfettişleri izam ve muâmelâtın gösterdiği lüzûm ve ihtiyâca göre de gerek merkez ve gerek taşrada memurîn-i taliyye tayin edilmiş ve mükellefiyyet-i ziraiyye teftişatı için devr ve teftişe çıkacak olan memurîn-i mülkiyye ile ziraat muallim, memur ve müdürlerinin ve müfettişlerinin Nezâret'e mensup memurînin yev-

miye ve harcırahları hakkındaki muaddel nizamnâmenin dördüncü maddesindeki salâhiyete istinaden Encümen-i Nezâret'ce ittihâz olunup ahvâl-i hâzıranın devamı müddetince vezaif-i mahsusa ile akşamları merkez-i memuriyetlerine avdet kabil olmayan mahallere azimet eden memurîne vezaif-i mahsusanın müddet-i devamı için on gün itibâriyle on gün için bin kuruş kadar maaş alanlara beş yüz ve maaşı 1001-1500 olanlara altı yüz ve 1501-2000 kuruş olanları yedi yüz, 2001-3000 kuruş olanlara dokuz yüz ve üç binden fazla maaşı olanlara da 1000 kuruş ücret-i maktu'a i'tâ'sı ve müddet-i hizmet on günden ziyade veya noksan olduğu hâlde beher gün için ücret-i maktua-i mezkûrenin öşrü miktarında tezeyyüdât veya tensikât icrası, merkezinde bulunan ve mahallerinden Dâhiliyye Nezâret-i Celilesinden gösterilen lüzûma binâ'en mükellefiyyet-i ziraiyye teftişâtı için mülhakata çıkacak bazı vilâyât memurîn-i mülkiyyesine de teşmil kılınan karara tevfikan memurîn-i mumaileyhime yevmiye harcırah i'tâ'sı suretiyle mühim bir paranın mükellefiyyet-i ziraiyye

Cedvel: 4 - 332-333 senesi mikdar-ı zer'iyyatı

Esâmi-i Vilâyât	Esâmi-i liva	Dönüm	Esâmi-i Vilâyât	Esâmi-i liva	Dönüm
İstanbul vilâyeti	Merkez sancağı	34.894	Haleb	Merkez	2.429.783
	Beyoğlu	3.984		Ayıntab	1.420.853
	Üsküdar	173.380	Hüdavendigâr	Merkez sancağı	756.953
Edirne vilâyeti	Merkez	526.234		Ertuğrul	723.393
	Tekfurdağı	764.490	Diyarbekir	Merkez	*
	Kırkklise	427.510		Ergani	*
	Gelibolu	301.473		Siverek	*
Adana vilâyeti	Merkez	*		Mardin	*
	Cebel-i Bereket	*	Suriye	Merkez	*
	Kozan	*		Hama	*
	Mersin	*		Havran	*
Ankara	Merkez	*		Kerin	*
	Yozgad	*	Sivas	Merkez	680.291
	Kırşehir	*		Tokad	538.290
	Çorum	*		Amasya	492.018
Aydın vilâyeti	Merkez	818.845		Karahisar-ı Şarkî	134.244
	Aydın	571.636	Kastamonu	Merkez	1.156.013
	Denizli	708.613		Sinop	444.184
	Saruhan	1.206.944		Çankırı	387.833
Bitlis	Merkez sancağı	*	Konya	Merkez	2.844.692
	Siirt	*		Isparta	646.253
	Genç	*		Burdur	289.895
Beyrut	Merkez sancağı	299.069	Ma'muretü'l-Aziz	Merkez	420.436
	Trablus Şam	429.519		Dersim	103.473
	Akka	584.674		Malatya	882.187
	Lazkiyye	334.360	Musul	Merkez	851.184
	Nablus	226.516		Süleymaniye	200.629
				Kerkük	1.241.460

* *Liva üzerine ma'lûmât alınamamıştır.*

tahsîsâtından sarfına mecbûriyyet elvermiş ve mamafih kâfî derecede harcırah verilmek suretiyle memurîn-i mezkûrenin geşt ü güzârda bulunmalarına imkân hâsıl olmak ve bunların tefrişât ve murakebe-i daimesinden teksir-i zer'iyyat husûsunda semerât-ı hassane iktitâfına muvaffak olunmuştur.

Zer'iyyat memurlarının ve diğer memurîn-i tâliyyenin ücret-i maktua-i şer'iyyelerine ve salif-üz-zikr memurîn-i ziraiyye ve mülkiyyenin yevmiye harcırahlarına zer'iyyat hey'etleri ücûrâtına ve saireye sarf ve i'tâ' edilmek üzere mükellefiyyet-i ziraiyye tahsîsâtından vilâyât ve elviye-i müstakile kuruş olarak zîrde alel-müfredât gösterilen miktarda tahsîsât i'tâ' kılınmıştır.

Müfettişler tarafından tanzim ve her on beş günde bir tesyâr olunan teftişat varakaları muhteviyyatı tetkik ve derhal mevki-i tatbike vaz' edilmesi yüzünden ifa-yı vazifede tekâsül ve rahavetleri tahakkuk eden memurînin azl ve tecziyesi ve mahkemeye tevdî'i suretiyle teşkilât-ı ziraiyyenin yevmen fe yevmen iktisâb-ı intizam ve tekemmülüne muvaffakiyyet elvermiş ve tedâbir ve teşvikât-ı vakıa semeresiyle memurînin suret-i daimede hâl-i faaliyette bulundurulması ve bin-netice miktar-ı zer'iyyatın teksir ve tezyidi temin kılınmıştır. Ezcümle geçen ilkbaharda miktar-ı zer'iyyatları dûn derecede kalan Konya ve Ankara vilayetleriyle Eskişehir, Kütahya ve Karahisar-ı Sahib sancaklarında buraca bi't-tayin vilâyâta izam olunan zer'iyyat müfettiş-i umûmîlerinin ikdâmât-ı vakıası neticesi olarak ilkbahar zer'iyyatıyla noksan-ı vâki'in telâfisine ve hele Isparta ve Burdur livaları gibi geçen sene çekirgeden hasarât-ı azimeye duçâr olup tohumluğunu bile tedârikten aciz kalan mahallerde zer'iyyatın hadd-i kemâle isâline imkân bulunabilmiştir.

Mebhûs-ün-anh tahsîsât 150.000 liradan ibâret olup bundan bir kısmı bu ana değin sarf edilmiş ve ber-mûcib-i nizam bu sene on dokuz mıntıka zer'iyyat müfettişinin istihdamına lüzûm ve ihtiyâc görülmüş olduğundan tahsîsâtın adem-i kifayesi anlaşılarak vilâyât ve elviye-i müstakilede müstahdem zer'iyyat memurlarının tahdid-i miktarı ile zîrdeki cedvelde alel müfredât gösterdiği vechile zer'iyyat memuru yekûnunun bilumûm vilâyetlerde dokuz yüze ve elviye-i müstakilede altı yüze tenziline mecbûriyyet hâsıl olmuştur.

Bi-n-nisbe bu kadar cüz'i bir tahsîsâtla gayet vâsi' ve umûm köylere kadar şamil olan teşkilât-ı mevcudenin hüsn-i tatbik ve icrası temin edilmiş ve gayet cüz'i bir fedakârlık mukâbilinde tahsîsâtın hüsn-i isti'mâli semeresiyle memleketin hayatî bir meselesi olan

Cedvel: 5 - 332 Senesi Mükellefiyyet-i Ziraiyye Tahsîsâtı

		332 senesinde gönderilen havalât	Tenkis olunan mikdar	Mahallerinde kalan mikdar	Mahallince sarf olunan mikdar
İstanbul	vilâyeti	200.000	200.000	200.000	
Edirne	"	350.000	350.000	214.583 05	
Adana	"	200.000	200.000		
Aydın	"	700.000	700.000		
Ankara	"	700.000	700.000		
Beyrut	"	300.000	300.000		
Bitlis	"	200.000	138.409 35	61.590 05	
Bağdad	"	200.000	200.000		
Halep	"	260.000	260.000		
Hüdavendigâr	"	400.000	190.000	210.000	
Diyarbekir	"	200.000	200.000		
Suriye	"	300.000	300.000		
Sivas	"	200.000	200.000		
Trabzon	"	200.000	144.069	55.931	
Konya	"	700.000	700.000		
Kastamonu	"	400.000	400.000	254.459 05	
Musul	"	200.000	200.000		
Ma'muretü'l-Aziz	"	200.000	200.000		
İzmit	sancağı	240.000	240.000		
Eskişehir	"	130.000	15.000	115.000	106.533 35
İçel	"	100.000	100.000	55.687 20	
Urfa	"	100.000	100.000		
Bolu	"	300.000	141.585 30	158.414 10	151.155 15
Teke	"	100.000		100.000	
Canik	"	200.000		200.000	
Çatalca	"	100.000	44.196 25	55.803 15	55.803 15
Karesi		190.000		190.000	
Kal'a-i Sultaniyye	"	150.000	15.000	135.000	107.935 10
Kayseri	"	100.000		100.000	111.743 20
Karahisar-ı Sahib	"	150.000		150.000	180.859 25
Kudüs-i Şerif	"	100.000		100.000	45.833 05
Menteşe	"	100.000		100.000	97.438 35
Maraş	"	100.000		100.000	1.835 10
Niğde	"	100.000	24.800	75.200	
Zor	"	100.000	55.564 25	44.435 15	26.075 25
Kütahya	"	250.000	13.065	236.943	
Medine-i Münevvere		100.000	100.000		
Cebel-i Lübnan	"	100.000	100.000		
Vezne-i Umûmî		**735.000**	**600.000**	**135.000**	
Yekûn		**9.455.000**	**7.873.309 05**	**1.581.690 35**	

zer''yyat işinde fevaid-i matlûbenin temin-i istihsâline alâ kadr-il-imkân muvaffakiyyet hâsıl olmuştur.

Tohumluk Meselesi

Geçen 331-332 sene-i zirraiyyesi zer'iyyatının noksan miktarda icrasıyle beraber sene-i mezkûrede kuraklık, çekirge tahribâtı ve afât-ı saire dolayısıyle mezruatın hasarât-ı âzimeye uğramasından Memâlik-i Osmaniye'nin her tarafında tohumluk zahire ihtiyâcı hâsıl olmuş ve iaşe hey'etlerince zürra'ın yemeklik, yemlik ve tohumluk zehâirinden mâadâsının bil-mübayaa der-ambar edilerek bundan velev para mukâbilinde olsun tohumluk zahire verilmesi tohumluğunu elde edemeyen zürra'ı tehî-dest bırakarak bunları ve mükellefiyet-i ziraiyye usulü ile yeniden zer'iyyatta bulunacakları arz-ı ilticaya ve tohumluk talebine muztarr bırakılmıştı. Bu derece azim bir ihtiyâcın temin ve tehvinine mecbur kalan Nezâret bir taraftan muktezî tohumlukların tedârik ve mübâyaası zımnında 22 Ağustos 332 tarihli kanun-ı mahsus ile dört yüz elli bin, 15 Şubat 332 tarihli kanun ile de iki yüz elli bin ki cem'an yedi yüz bin liralık tahsîsât-ı fevkal'ade istihsâline ve diğer taraftan da tohumlukların tedârik ve mübâyaası için tedkikât ve tahkikât-ı lâzıme icrasına tevessül ederek işin ehemmiyet ve nezâketini takdîr eden hükûmet-i icraiyyenin ve Meclis-i Millî'nin inzimâm-ı muvâfakatı ile tahsîsât-ı mezkûreyi istihsâl eylemiş ve Konya, Adana, Halep, Suriye, Beyrut, Diyarbekir, Musul, Ma'muretü'l-Aziz, Sivas vilâyetleriyle İçel, Maraş, Urfa, Kudüs-i Şerif, Canik, Niğde, Kayseri, Bolu livalarından mâadâ diğer vilâyât ve elviye-i müstakilede icâb eden tohumluğun kâmilen dâhilden tedârik ve tevzî'ine imkân bulunmadığı anlaşılınakla bu vilâyât ve elviye-i müstakile için kışlık zer'iyyat için muktezî tohumluk buğday ve arpanın Konya ve Ankara vilâyetlerinden tedâriki münâsib görülerek iaşe-i umûmiyye merkez hey'et-i riyâsetiyle bil-muhabere İstanbul; Edirne, Aydın, Hüdavendigâr vilayetleriyle Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Kal'a-i Sultaniyye, Çatalca, Teke mutasarrıflarına ait tohumlukları Konya vilâyetinden, Kastamonu vilâyetiyle İzmir, Karesi, Eskişehir livalarına ait tohumlukları da Ankara vilâyetinden tedârik ve mübâyaası ve İstanbul iaşesi için Konya ve Ankara'da yevmî müretteb zehâirden mâadâ fazla olarak istasyonlara indirilecek zehâirin tohumluğa elverişli olanlarının tohumluk olarak vilâyât ve elviye-i mezkûreye sevki kararlaştırılmış ve tohumluk zehâirin tefrik ve irsâline ait muâmelâtın ifası zımnında Konya

ve Ankara vilâyetlerine memurîn-i mahsusa tayin ve il'zam edilmiş ve zikr olunan vilâyât ve elviyeye ve diğer vilâyât ve elviye-i müstakileye icâb eden tohumluğun tedârik ve mübâyaası ve bunların masârif-i sevkiyye ve sairesinin ifası zımnında da müfredâtı zîrde münderic tahsîsât i'tâ' olunmuştur. (Cetvel: 8)

Cedvel: 6 - 333 Senesi Mükellefiyyet-i Ziraiyye Tahsîsâtı 333 senesinde şimdiye kadar gönderilen havalât

İstanbul	vilâyeti	315.000	İzmit	sancağı	300.000
Edirne	"	700.000	Eskişehir	"	265.000
Adana	"	350.000	İçel	"	150.000
Aydın	"	800.000	Urfa	"	100.000
Ankara	"	850.000	Bolu	"	350.000
Beyrut	"	600.000	Teke	"	135.000
Bitlis vilâyeti - Siirt		160.600	Canik	"	250.000
Bitlis vilâyeti - Genç		40.000	Çatalca	"	180.000
Halep	"	300.000	Karesi	"	420.000
Hüdavendigâr	"	584.000	Kal'a-i Sultaniyye	"	180.000
Diyarbekir	"	450.000	Kayseri	"	405.000
Suriye	"	600.000	Karahisar-ı Sahib	"	300.000
Sivas	"	900.000	Kudüs-i Şerif	"	45.000
Trabzon	"	200.000	Menteşe	"	180.000
Konya	"	1.200.500	Maraş	"	125.000
Kastamonu	"	1.250.000	Niğde	"	180.000
Musul	"	700.000	Zor	"	75.000
Ma'muretü'l-Aziz	"	200.000	Kütahya	"	300.000
			Vezne-i umûmî		**700.000**
			Yekûn		**14.840.100**

Bâlâda zikr ve beyân olunduğu üzere Konya ve Ankara vilâyetlerinden tedârik ve mübâyaa olunacak tohumluk zehâir için vilâyet-i müşârün-ileyhâya ayrıca mebâliğ-i lâzime tahsis ve i'tâ' kılınmış ise de vesait-i mevcude-i nakliyyenin adem-i kifâyesi hasebiyle istisyonlara lüzûmu miktarda zahire indirilememesinden ve esbâb-ı saireden dolayı müretteb olan miktarın ancak bir kısmının tefrik ve sevkinden sonra her iki vilâyet hârice tohumluk sevkinden izhar-ı acz eylemesine ve tohumluk talebi hakkındaki iş'ârât ve müracaatın lâ-yenkati' devamına binâ'en zer'iyyatın icrasını teminen tesadüf edilen her türlü müşkilâtı bil-iktiham mümkün olan esbâba müracaat olunmuştur:

1. Karahisar-ı Sahib livasınca evvelce iaşe nâmına taahhüd edilmiş olan zehâirden bâkî kalan on yedi vagonun liva-i mezkûr muhtâcîn-i zürra'ına tohumluk olarak tevzî'ine İaşe-i Umûmiyye Merkez

Cedvel: 7 - Hal-i hâzırda istihdam olunmakta bulunan zer'iyyat memurlarının miktarını mübeyyin cedveldir.

Esâmi-i vilayet		Zer'iyyat memurlarının adedi
İstanbul	vilâyeti	20
Edirne	"	70
Adana	"	70
Ankara	"	100
Aydın	"	100
Bitlis	"	15
Beyrut	"	50
Halep	"	60
Hüdavendigâr	"	40
Diyarbekir	"	40
Suriye	"	60
Sivas	"	50
Kastamonu	"	45
Konya	"	100
Ma'muretü'l-Aziz	"	40
Musul	"	40
Yekûn		**900**

Esami-i elviye-i müstakile		Zer'iyyat memurlarının adedi
Eskişehir	sancağı	45
Urfa	"	20
İzmit	"	45
İçel	"	20
Bolu	"	40
Teke	"	40
Canik	"	40
Cebel-i Lübnan	"	-
Çatalca	"	25
Zor	"	20
Kudüs-i Şerif	"	10
Karahisar-ı Sahib	"	45
Karesi	"	45
Kal'a-i Sultaniyye	"	35
Kayseri	"	35
Kütahya	"	45
Maraş	"	25
Menteşe	"	20
Niğde	"	45
Yekûn		**600**

Vilâyat yekûnu	**900**
Elviye yekûnu	**600**
Cem'an yekûn	**1500**

Hey'eti'nin muvâfakatı istihsâl kılınarak hemân mübâyaa ve tevzî' ettirilmiştir.

2. Aynen iade edilmek üzere a'şâr ambarlarıyla askerî müddahirlerinden cem'an 3.208.452 kilogram hubûbât ahz olunarak Edirne, Aydın, Hüdavendigâr vilâyetleriyle Karesi, İzmit, Menteşe, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Eskişehir, Teke livaları muhtâcîn-i zürra'ına tevzî' olunmuştur.

Bunlardan mâadâ Nezâret'in delâletiyle ve esmânı taraflarından tesviye kılınmak şartıyle Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ve Muhâcirîn Müdüriyeti nâmlarına Ankara'dan 91.613 kilogram tohumluk tedârik ve sevk olunmuştur.

Bâlâda zikr olunun tohumluk keyfiyatı kışlık zer'iyyata ait olup yazlık zer'iyyat için de istihzârât-ı lâzime icrasına Nezâret'ce vakt-üzamanında tevessül edilmiştir. Zer'iyyat-ı mebhûse için bir taraftan mükellefiyyet-i ziraiyye usulü ile imkân dairesinde fazla miktarda nadas ihzârına çalışılmakla beraber kışlık zer'iyyata ait tohumluk-

ların dâhilen tedârikinde tesadüf olunan müşkilât hasebiyle yazlık zer'iyyata ait olup dâhilen tedârikine imkân bulunmadığı anlaşılan tohumluk mısır, fasulye, darının Bulgaristan, Macaristan ve Romanya'dan temin-i tedâriki esbâbına mübaşeret edilmiş ise de, Bulgaristan ve sonra da Macaristan'dan matlub tohumluğun tedâriki kabil olamayacağı anlaşılmasına binâ'en, iş yalnız Romanya'dan iki yüz küsur vagon mısır, on vagon darı, beş vagon fasulye ve beş vagon da bezelyenin tedârik ve celbiyle kalmıştır. O sırada Tuna'nın mevsimsiz buz tutması bunların Dersaadet'e celbine bir müddet işkâl eylediğinden Adana ve emsâli gibi zer'iyyatı erken başlayan mahaller için Düzce ve Adapazarı'ndan on iki vagon mısır tedârik olunarak dört vagon Adana, üç vagon Aydın, bir vagon Bilecik ve üst tarafı da Isparta ve Burdur'a sevk edilmiştir.

Romanya'dan tedârik edilen tohumlukların sevkıyatında iltizam olunan sürat sayesinde kısm-ı a'zamının mevsim-i zer'in mürûrundan evvel celbiyle Edirne, Aydın, Hüdavendigâr, Ankara, Konya vilâyetleriyle Çatalca, İzmit, Kal'a-i Sultaniyye, Karesi, Isparta, Burdur, Eskişehir, Kütahya,Karahisar-ı Sahib ve Canik livalarına sevkine müvaffakiyet hâsıl olmuştur.

Bunlardan mâadâ Bursa'da tedârik olunan 8718 kilogram tohumluk çeltik Konya'ya ve Adapazarı'ndan tedârik olunan 14.430 kilo tohumluk patates Akşehir'e, 91.515 kilo patates Kal'a-i Sultaniyye'ye ve Kütahya'dan tedârik olunan 42.670 kilogramlık tohumluk patatesten 27.390 kilosu Isparta ve Burdur livalarına ve 15.280 kilosu Ankara vilâyetine sevk olunmuştur.

Ahvâl-i harbiyye münâsebetiyle vesait-i nakliyyenin pek müşkül olduğu bir zamanda bu kadar sevkiyyatın icrası emrinde sarf olunan mesai şayan-ı ehemmiyet bir derecede bulunmuş ve 332-333 sene-i ziraiyyesi zarfında Nezâret'ce tedârik ve sevk olunan tohumlukların tarih-i tedârik ve sevk itibâriyle tanzim olunan cedveli âtîye derc edilmiştir. (Cetvel: 11, 12, 13, 14)

Tohumluk mübaya'at, tevzî'at ve sevkıyat ve sairesi hakkında tanzim ve vilâyât ve elviye-i müstakileye irsâl olunan ve bil-imla peyderpey gönderilmekte olan cedvelin bir nümûnesi lef edilmiş ve bu suretle tohumluk mübaya'at ve sevkıyatı hakkında taşrada cereyan eden muâmelâtdan merkezce istihsâl-i ma'lûmata muvaffakiyyet hâsıl olmuştur.

Cedvel: 8 - Zer'iyyat için tohumluk tahsîsâtı

		332 senesi ilkbahar (1) zer'iyyatı için	332 senesi sonbahar (1) zer'iyyatı için	332 senesi sonbahar (2) zer'iyyatı için	333 senesi ilkbahar (3) zer'iyyatı için	333 senesi ilkbahar (4) zer'iyyatı için	333 senesi sonbahar (5) zer'iyyatı için
Vezne-i Umûmî		3.070.000		5.230.570	2.342.000	2.000.000	
Edirne	vilâyeti	1.066		739.166	50.000	120.000	
Adana	"	320.000		1.500.000	1.000.000	80.000	2.000.000
İstanbul	"	118.159		980.000	90.000	40.000	
Aydın	"	569,800		500.000	300.000	180.000	50.000
Ankara	"	500.000		5.200.000	1.200.000	105.000	
Bitlis	"	230.000		600.000	0	0	
Siirt	sancağı	0		40.000	150.000	25.000	
Genç	"	0	100.000	0	300.000	20.000	
Beyrut	vilâyeti	0		934.224	200.000	100.000	1.000.000
Halep	"	0		10.007	0	70.000	
Hüdavendigâr	"	150.000		27.419	122.000	122.969	
Diyarbekir	"	0		1.000.000	0	75.000	1.000.000
Suriye	"	0		2.000.000	1.500.000	125.000	2.000.000
Sivas	"	1.417.575		2.500.000	5.000.000	1.830.000	
Trabzon	"	332.384		500.000	200.000	15.000	
Kastamonu	"	100.000		822.014	900.000	70.000	
Konya	"	230.900		3.930.186	3.030.000	90.000	
Ma'muretü'l-Aziz	"	300.000		1.000.000	500.000	1.085.000	2.000.000
Musul	"	100.000		2.350.000	0	90.000	
Bağdad	"	323.000		1.500.000	0	0	
Erzurum	"	500.000		0	0	0	
Urfa	sancağı	0		1.100.000	0	25.000	
İzmit	"	155.000		917	50.000	35.000	

	332 senesi ilkbahar (1) zer'iyyatı için	332 senesi sonbahar (1) zer'iyyatı için	332 senesi sonbahar (2) zer'iyyatı için	333 senesi ilkbahar (3) zer'iyyatı için	333 senesi ilkbahar (4) zer'iyyatı için	333 senesi sonbahar (5) zer'iyyatı için
İçel sancağı	0	285.000	200.000		25.000	
Eskişehir "	185.000	500.000	500.000	200.000	15.000	
Bolu "	50.000		275.628	500.000	45.000	
Teke "	509.892		80.000	0	40.000	
Canik "	197.161	300.000	1.200.000	1.500.000	30.000	
Cebel-i Lübnan "	0		0	0	0	
Çatalca "	2.045		465.478	6.000	15.000	
Zor "	655		100.120	0	25.000	
Kudüs-i Şerif "	50.000		500.000	0	25.000	
Kal'a-i Sultaniyye "	185.000		0	150.000	80.000	
Karesi "	20.000		500.000	0	45.000	
Kayseri "	200.000		300.000	0	20.000	
Karahisar-ı Sahib "	46.000		1.709.178	10.000	70.000	
Kütahya "	16.477		500.000	185.000	20.000	
Menteşe "	15.656		17.071	350.000	30.000	
Medine-i Münevvere	0		500.000	0	0	
Maraş sancağı	28.000		500.000	100.000	25.000	2.350.000
Niğde "	88.104		559.896	200.000	35.000	
Yekûn	**10.011.874**	**1.185.000**	**41.091.874**	**20.000.000**	**6.847.969**	

(1) 7 Mart 332 tarihli kanunla müdevver tohumluk tahsîsâtı 14.327.142
(2) 22 Ağustos 332 tarihli kanunla alınan tohumluk tahsîsâtı 45.000.000
(3) 15 Şubat 332 tarihli kanunla tahsis ve 333 senesine devr olunan 25.000.000
(4) 333 senesi bütçesinden 31 inci faslındaki tohumluk tahsîsâtı 50.000.000
(5) 333 senesi bütçesinin 31 inci faslındaki tohumluk tahsîsâtı

Cedvel: 9 - 332 Senesi Sonbaharında Verilen Havalat İle Mahallerinde Mübâyaa Olunan Tohumluğun Cins ve Miktarını (Kg) Mübeyyin Cedveldir (Esâmi-i vilâyât ve elviye-i müstakile)

		Buğday	Arpa	Yulaf	Mısır	Çavdar	Darı	Kaplıca	Bakla	Nohud	Burçak	Mercimek	Fasulye	Patates	Sair Tohumluklar
İstanbul	vilâyeti									5.128			6.884	8.718	
Edirne	"	295.697	134.515	3.330		6.517		5.763							
Ankara	"														
Adana [1]	"	82.144													
Aydın	"	753	31.323	2.794		2.940			29.399		919				
Bitlis [2]	"	48.949	4.306			1.785	1.247					77			
Beyrut	"	204.160	57.893	205	6.100		11.721			1.300	1.440	1.662	100		70
Halep [3]	"				2.202										
Hüdavendigâr	"														
Diyarbekir	"										15.334				
Suriye [4]	"	513.242	130.472	400			2.875								
Sivas	"														
Trabzon	"														
Kastamonu	"	97.452	25.716												15.744
Konya	"	1.007.626	833.383												1.967
Ma'muretü'l-Aziz [5]	"	98.059	58.940							6.723	25.242	290			29.564
Musul	"	104.948	216.356												

		Buğday	Arpa	Yulaf	Mısır	Çavdar	Darı	Kaplıca	Bakla	Nohud	Burçak	Mercimek	Fasulye	Patates	Sair Tohumluklar
Eskişehir	Sancağı	595.132	53.938												
Urfa	"	510.161	368.849												
İzmit	"														
İçel	"	28.895	51.947												285
Bolu	"	100.940	102.195	3.085	200	62		15.606							
Teke	"	262.952	159.555												
Canik	"	178.343	61.979	3.863	13.540			1.808							739
Cebel-i Lübnan	"														
Çatalca	"	78.129	57.397						6.606	380		192			
Zor	"														
Kudüs-i Şerif	"														
Karahisar-ı Sahib	"	341.411	493.538		2.100										
Karesi	"														
Kal'a-i Sultaniyye	"	315	10.463	10.368			2.138		1,7.629	10.833					
Kayseri	"	69.056	40.300			18.678									1.225
Kütahya	"	10.674	15.050		9.864		1.003		2.221						
Maraş	"	80.461	31.627												460
Menteşe	"	10.517				225			97	229	9				
Niğde	"														

Mülâhazat: 1) Yalnız Feke kazasına aittir. 2) Yalnız Siirt sancağına aittir. 3) İskenderun kazasına aittir. 4) Kürek Ovası mübâyaatı dâhildir. 5) Yalnız merkez sancağına aittir.

Cedvel: 10 - 332 Senesi İlkbaharında Verilen Havalat İle Mahallerinde Mübâyaa Olunan Tohumluğun Cins ve Miktarını (Kg) Mübeyyin Cedveldir (Esâmi-i vilâyât ve elviye-i müstakile)

		Buğday	Arpa	Mısır	Darı	Nohud	Mercimek	Sisam	Bakla	Börülce	Burçak	Patates	Fasülya	Soğan	Mahlut	Saire
İstanbul	vilâyeti															
Edirne	"															
Ankara	"															
Adana [1]	"	553	682			185	88									
Aydın	"			49.579	19.769	1.395			4.258	490	7.822	2.415		346		
Bitlis	"															
Beyrut	"															
Halep	"															
Hüdavendigâr	"															
Diyarbekir	"															
Suriye	"															
Sivas	"															
Kastamonu	"	552	99.202													78.855
Konya	"	241.07	144.669									17.054				4.774
Ma'muretü'l-Aziz	"															
Musul	"															

Mülâhazat: 1) Yalnız Haçin kazasına aittir.

		Buğday	Arpa	Mısır	Darı	Nohud	Mercimek	Sisam	Bakla	Börülce	Burçak	Patates	Fasülya	Soğan	Mahlut	Saire
Eskişehir	sancağı															
Urfa	"															
İzmit	"			2.177												
İçel	"			2.4								3.040	250			
Bolu	"	7.710	22.035	37.345	1.191										50	
Teke	"				21.036	1.297										
Canik	"			40.540												
Cebel-i Lübnan	"											56		40		
Çatalca	"															
Zor	"															
Kudüs-i Şerif	"															
Kal'a-i Sultaniyye	"															
Kayseri	"		2.630													
Kütahya	"															
Maraş	"	37.430	44.302	10.731	3.334	60	5	100								450
Menteşe	"															
Niğde																

Cedvel: 11 - Mahallî A'şar Ambarlarından Ahz ve Tevzî' Olunan Tohumlukların Ecnas ve Miktarını (kilo) Mübeyyin Cedveldir.

Esâmi-i vilâyat ve Elviye-i müstakile		**Buğday**	**Arpa**	**Yulaf**	**Kaplıca**	**Çavdar**	**Melez**	**Darı**	**Burçak**	**Mısır**	**Mercimek**	**Sunter**	**Nohut**	**Fasulye**
Edirne	vilayeti	216.549	18.145	406	192	3.712								
Hüdavendigâr	"	452.455	52.905			14.350	270							
Karesi	sancağı		150											
Kütahya	"	468.365	317.475		400			14.007	9.409	9.003	422	2.074	498	15
İzmit	"	150												
Teke	"	143.391	52.307											
Aydın	vilayeti	150												
Karahisar	sancağı	300												
Eskişehir	"	325.928	43.687											
Menteşe	"	82.255	119.178			10.786			268					
Bolu	"		100											
Yekûn		**2.288.943**	**853.697**	**406**	**592**	**28.848**	**270**	**14.007**	**9.677**	**9.003**	**422**	**2.074**	**498**	**15**

Cedvel: 12 - Romanya'dan tedârik olunan tohumlukların ecnas ve miktarlarını (kg) mübeyyin cedvel

Esâmi-i vilâyât ve Elviye-i müstakile		Koçanlı Mısır	Dane Mısır	Darı	Fasulye	Bezelye
İstanbul	vilâyeti	41.820	11.915			
Edirne	"	346.769		12.184	12.088	
Aydın	"	240.950	14.450	15.190	5.067	
Ankara	"	27.320				
Hüdavendigâr	"	425.447	19.182			
Konya	"	100.060		26.745	12.250	
İzmit	sancağı	49.680				
Eskişehir	"	66.245	30.125	12.075		
Canik	"	229.685				
Çatalca	"	28.003				
Kal'a-i Sultaniyye	"	80.125				
Karahisar-ı Sahib	"	126.380	11.590	10.260	14.610	
Karesi	"	214.400	30.125	14.960	5.067	
Kütahya	"	102.785	15.040	8.900		
Sonbaharda tevzî' edilmek üzere hıfz edilen						49.355
İaşe-i Umûmiyyeye verilen		311.395				
Levâzımât-ı askeriyyeye verilen		238.838				
Yekûn		**2.629.902**	**132.427**	**100.314**	**49.082**	**49.355**

Mülâhazât: Bu tohumluklar Romanya'dan celb ve tedârik edilmiş olub 15 Nisan 333 ila 29 Mayıs 333 zarfında sevk ve tevzî' olunmuşdur.

Cedvel: 13 - Nezâretce tedârik ve sevk olunan tohumluklar

Esâmi-i vilâyât ve Elviye-i müstakile	Buğdağ Kg.	Arpa Kg.	Mahall-i tedâriki
İstanbul vilâyeti	363.172	61.094	Konya
Aydın "	165.930	187.790	"
Edirne "		15.420	"
Çatalca sancağı	45.950	45	"
Karahisar-ı Sahib	"	15.02	"
Kütahya "		40.85	"
Kal'a-i Sultaniyye	"138.809	29.390	Ankara
Karesi "		264.954	"
Yekûn	**713.861**	**659.518**	

Sevkıyyata mübaşeret tarihi: 12 Teşrîn-i evvel 332
Sevkıyyatın tarih-i hitâmı: 15 Kânun-ı sânî 332

Cedvel: 14 - Nezâretce tedârik edilen mısır, patates ve çeltik

Esâmi-i vilâyât ve Elviye-i müstakile	Mısır	Patates	Çeltik	Mahall-i tedâriki	Mülâhazât
Adana vilayeti	60.155			Adapazarı	(1)
Aydın "	45.240			"	
Hüdavendigâr "	15.440			"	
Konya "	56.560	41.820	8.900	Çeltik Hüdavendigâr'dan	(2)
Ankara "		15.280		Kütahya'dan	
Kal'a-i Sultaniyye sancağı		91.515		Adapazarı'ndan	
Yekûn	**177.395**	**148.615**	**8.900**		

(1) Bu tohumluklar 23 Mart 333 ila 16 Nisan zarfında sevk ve tevzî' olunmuştur.
(2) Mısır Adapazarı'ndan, patates Adapazarı ile Kütahya'dan

KAYNAKÇA

Kitap ve Risaleler

1325 Senesi Asya ve Afrika-i Osmani Ziraat İstatistiki, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1337.

1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1332.

1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1335.

332-333 Senesi Mükellefiyet-i Ziraiye ve Tohumluk Hizmetleri Hakkında Rapor, Hukuk Matbaası, Dersaadet, 1333.

ABDÜLHÂLİK MİDHAT, *İlm-i İktisad*, Sırat-ı Müstakim Matbaası, İstanbul, 1328.

ABİDİN BEY, *Konsolidenin Hava Oyunlarıyla Sair Muamelatı Hakkında ve Müstakrizat-ı Maliyeye Dair Risaledir*, Ticaret ve Ziraat Nezareti, 1291.

Adapazarı İslam Ticaret Bankası Osmanlı Anonim Şirketi-fi 1 Teşrin-i Evvel 335 Tarihinden fi 29 Şubat 336 Tarihine Kadar Muamelâta Müteallik Meclis-i İdare ve Müfettiş Raporları ve Bilanço-Hissedârân Heyet-i Umumiye İçtimaı, İstikbal Matbaası, Adapazarı, 14 Mayıs 336.

AEREBOE, Friedrich, *Der Einfluss des Krieges auf die Landwirschafliche Production in Deutschland*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, Berlin und Leipzig, 1927.

AFTALİON, A., *L'industrie Textile en France Pendant la Guerre*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1924.

AHMED CEVAD, *İktisadda İnkılab: İstihlak Teavün Şirketleri*, Matbaa-i Şems, İstanbul, 1330.

AHMED EMİN, *Turkey in the World War*, Yale University Press, New Haven, 1930.

AHMED İHSAN, *İlm-i Servet*, Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1307.

AHMED MİDHAT, *Ekonomi Politik*, Kırkanbar Matbaası, İstanbul, 1296.

AHMED MİDHAT, *Hallü'l-Ukâd*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul, 1307.

AHMED RAGIB, *Altın ve Düyunat Meselesi*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1338.

AHMET ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1970.

AHMET ZİYA, Rehber/1255 Tarihinden 1341 Tarihine Kadar Vaz ve Neşredilen Bilumum Kavanin ve Nizamât ve Talimatla İradelerin Huruf-u Heca Tertibiyle Fihristi, Hafız Mustafa Matbaası, İzmir, 1340.

Akşehir Osmanlı İktisad Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi, A. Sevincin Matbaası, Dersaadet, 1333.

Akşehir Osmanlı İktisad Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi, A. Sevincin Matbaası, Dersaadet, 1333.

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası/Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996.

AKYİĞİTZADE, Musa, *İktisad yahut İlm-i Servet/Azade-i Ticaret ve Usul-i Himaye*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1314.

AKYİĞİTZADE, Musa, *İlm-i Servet Veyahut İlm-i İktisad*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul, 1316.

Almanya'da Yetiştirilecek Askeri ve Sivil Mühendisler, Talebeler, Fennî Memur, Usta ve Amelelere Nezaret Vazifesiyle Mükellef Olmak ve Berlin Sefâret-i Seniyyesine Merbut Bulunmak Üzere Teşkil Edilen Askeri Murahhaslığın Vezaifine Salahiyetine Dair Talimatnamedir, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1332.

Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisidir, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331.

ANDONYADİ, Toma, *Kamûs-ı Kavânîn*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1310.

ARDİTİ, E., *Projet de Réforme Monétaire Dans l'Empire Otoman/Présenté à la Commission de Réforme Monétaire*, Imp. Gérard Frères, Konstantinopolis, 1910.

ASTROV, Nicholas J. & GRONSKY, Paul P., *The War and the Russian Government*, Yale University Press, New Haven, 1929.

ATASAĞUN, Yusuf Saim, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası: 1888-1939*, Kenan Basımevi, İstanbul, 1939.

ATASAĞUN, Yusuf Saim, *Türkiye'de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası*, Kenan Matbaası, İstanbul, 1934.

AUTHEMAN, André, *La Bonque İmpériale Ottomane*, Comité Pour l'histoire Économique et Financière de la France, Paris, 1996.

AUTHEMAN, André, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası: Bank-ı Osmanî-i Şahane*, çev. Ali Berktay, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2002.

AUTHEMAN, André, *The Imperial Ottoman Bank*, çev. J. A. Underwood, Ottoman Bank Archives and Research Centre, İstanbul, 2002.

Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi Hey'et-i Umumiye Zabıtnamesi, Meclis-i İdare Raporu (Şirketin İki Senelik Bilanço ve Mizanları), Keşişyan Matbaası, İzmir, 1332.

Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi Nizamnamesi, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1331.

BAİLEY, Frank Edgar, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, 1942.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâp Tarihi*, c.3., kısım 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1967.

BELİN, M., *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler*, çev. M. Ziya, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

BEVERIDGE, Sir William H., *British Food Control*, Humphrey Milford, Londra, 1928.

BİLİOTTİ, Adrien, *La Banque Impériale Ottomane*, Henri Jouve, Paris, 1909.

BLAİSDELL, Donald C., *European Financial Control in the Ottoman* Empire, New York, 1929.

BLAİSDELL, Donald C., *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi/ Düyunu Umumiye*, çev. Ali İhsan Dalgıç, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 1979.

Boğaziçi Beykoz Parkı Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi, Fratelli Hayim Matbaası, Dersaadet, 1330.

BORAK, Sadi, *Hacı Süleyman Efendi*, İtimat Basımevi, İstanbul, 1974.

Borsa Rehberi 1928 (2) Osmanlı Dönemi Borsa ve Mali Sistemi, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayını, 1991.

Borsa Rehberi 1928, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayını, İstanbul, 1987.

BOURKE, Joanna, *Dismembering the Male/Men's Bodies, Britain and the Great War*, Reaktion Books, 1999.

BOWDEN, Witt, Michael Karpovich and PAYSON, Abbott Usher, *An Economic History of Europe since 1750*, Howard Fertig, New York, 1970.

Capital Cities at War-Paris, London, Berlin, 1914-1919, ed. Jay Winter & Jean-Louis Robert, Cambridge University Press, 1997.

CEMAL (Ticaret ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü), *Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası ve Esbabımucibesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1330.

Cemiyet-i Müteşebbise Nizamnamesi, Becidyan Biraderler Matbaası, Dersaadet, 1325.

CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

CHICKERING, ROGER, *Imperial Germany and the Great War, 1914-1918*, Cambridge University Press, 1998.

CLAY, Christopher, *Gold fort he Sultan/Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, I.B. Tauris, 2000.

CLÉMENTEL, Etienne, *La France et la politique économique inter-alliée*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1931.

CROWELL, Benedict & WILSON, Robert F., *The Giant Hand: Our Mobilization and Control of Industry and Natural Resources*, 1917-1918, Yale University Press, New Haven, 1922.

Çeklere Dair Kanun-u Muvakkat, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1330.

DAGAVARYAN, A., *Biçare Çiftçilerimiz Hakkında*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1325.

DANIEL, Ute, *The War from Within/German Working-Class Women in the First World War*, Berg Publishers, 1997.

Darphane-i Millî 1921-1924 Sene-i Maliyeleri Darbiyyat ve Muamelatı Hakkında Maliye Vekâleti Celilesine Takdim Olunan Üçüncü Rapor, İstanbul, 1925

DAVIS, Belinda J., Food, *Politics and Everyday Life in World War I Berlin*, The University of North Carolina Press, 2000.

DEARLE, N. B., *An Economic Chronicle of te Great War for Great Br tain and Ireland 1914-1918*, Humphrey Milford, Londra, 1929.

Dersaadet Su Şirketi, Morkides Matbaası, Dersaadet, 1325.
Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nda Mukayyed Banker ve Tüccar ve Komisyoncuların Esamisi, Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası Matbaası, 1333.
Devlet-i Osmâniye'nin 1330 Senesine Mahsus Bütçedir, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1330.
DICKINSON, Frederich R., *War and National Reinvention/Japan in the Great War 1914-1919*, Harvard University Asia Center, 1999.
DUCRUET, Jean, *Les Capitaux européens au Proche-orient*, Presses Universitaires de France, Paris, 1964.
Düyunu Umumiye-i Osmaniye İdaresi, Memalik-i Osmaniye'de Evrak-ı Nakdiye Kıymetinin Tenezzülüyle Netayici Hakkında Muhtıra, Düyunu Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdaresi Matbaası, İstanbul, 1334.
Düyunu Umumiye-i Osmaniye İdaresi, *Memalik-i Osmaniye'de Evrak-ı Nakdiye Kıymetinin Tenezzüliyle Netâyici Hakkında Muhtıra*, Düyunu Umumiye-i Osmaniye Varidât-ı Muhassasa İdaresi Matbaası, İstanbul, 1334.
Ecnebî Anonim ve Sermayesi Eshâma Münkasem Şirketler ile Ecnebî Sigorta Şirketleri Kanun-u Muvakkati, Hukuk Matbaası, İstanbul, Tarihsiz.
Economic and Social History of the World War, ed. James T. Shotwell, Rumford Press, Washington, 1924
Economie et sociétés dans l'Empire otoman (Fin du XVIIIe-Début du XXe siècle), haz. Jean-Louis Bacqué-Grammont et Paul Dumont, Edition du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1983.
ELDEM, Edhem, *A History of the Ottoman Bank*, Ottoman Bank Historical Research Center, İstanbul, 1999.
ELDEM, Edhem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktay, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul, 1999.
ELDEM, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.
ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1970.
Emlâk ve İkrazât Anonim Şirketi Osmanlı Nizamname-i Dahilîsidir, Mahbud Bey Matbaası, Dersaadet, 1329.
EROL, Mine, *Osmanlı İmparatorluğunda Kâğıt Para (Kaime)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970.
Esham ve Tahvilat Borsası Nizamnamesi, Zelliç Matbaası, İstanbul, 1324.

Esnaflar Cemiyeti Nizamname-i Esasisidir, İstanbul, 1333.
Evkaf Bankası Kanunudur, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul, 1334.
EZHERLİ, İhsan, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*, genişletilmiş 2. basım, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1998.
Fabrikalar Kaleminin Vezâif-i Dahiliyesi, Bahriye Matbaası, İstanbul, 1301.
FAZIL, *İlm-i İktisad*, Hukuk Matbaası, İstanbul, 1330.
FELDMAN, Gerald D., *Army, Industry and Labor in Germany 1914-1914*, Berg Publishers, 1992.
FERİD, Hasan, *Nakid* ve *İtibar-ı Malî c.III, Bankacılık*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334.
FERİD, Hasan, *Nakid ve İtibar-ı Malî, Birinci Kitap Meskûkât*, Hukuk Matbaası, İstanbul, 1330 Rumî ve 1333 Arabî.
FERİD, Hasan, *Nakid ve İtibar-ı Malî, c.II, Evrâk-ı Nakdiye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334.
FERTEKLİGİL, Azmi, *Türkiye'de Borsa'nın Tarihçesi*, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayını, İstanbul, 1993.
FINDIKOĞLU, Z. Fahri, *Türkiye'de İktisat Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1946.
Fî 10 Muharrem Sene 329 Ve Fî 29 Kânunuvvel Sene 326 Tarihli İdare-i Seniyye Hazret-i Padişahî İle Teşkili Tasdik Buyrulmuş Olan Hilâl Osmanlı Anonim Vapur Şirketi Nizamnamesidir, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, Dersaadet.
FONTAINE, Arthur, *French Industry during the War*, Yale University Press, New Haven, 1926.
FRIEDLAENDER, Heinrich E. and OSER, Jacob, *Economic History of Modern Europe*, Rentice-Hall, New York, 1953.
GAYZEL, Susan R., *Women's Identities at War/Gender, Motherhood and Politics in Britain and France during the First World War*, The University of North Carolina Press, 1999.
GAZİ AHMED MUHTAR PAŞA, *Devlet-i Âliye-i Osmaniyede Tarih-i İktisadî Nasıl Olmalıdır?*, İkdam Matbaası, İstanbul, 1328.
GIDE, Charles & OUALID, William, *Le bilan de la guerre pour la France*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1931.
GIDE, Charles, *Effects of the War upon French Economic Life*, At the Clarendon Press, Oxford, 1923.
GIDE, Charles, *İlm-i İktisad*, çev. Hamid, Hasan Tahsin ve Zühdi, c.I, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1330.

GIDE, Charles, *İlm-i İktisad*, çev. Hamid, Hasan Tahsin ve Zühdi, c.II, İstanbul.
GIDE, Charles, *İlm-i İktisad*, çev. Hamid, Hasan Tahsin ve Zühdi, c.III, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1335.
GIDE, Charles, *İlm-i İktisad*, çev. Hamid, Hasan Tahsin ve Zühdi, c.IV, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334.
GRATZ, Gustav & SCHÜLLER, *Richard, Der Wirtschaftliche Zusammenbuch Österreich-Ungarns*, Hölder Pichler-Tempsky A.-G., Viyana, 1930.
GRATZ, Gustav & SCHÜLLER, Richard, *The Economic Policy of Austria-Hungary during the War*, Yale University Press, New Haven, 1928.
Gümrüklerce Sıklet-i Eşya Üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun ve Merbut Tarife-i Umumiye, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1332.
HAKKI, İsmail, *Beledî Bankalar Hakkında İstişaremiz*, Asır Matbaası, İstanbul, 1324.
HARDACH, Gerd, *The First World War, 1914-1918*, Allen Lane, Penguin Books Ltd, Londra, 1977.
HARDACH, Gerd, *The First World War: 1914-1918*, Allen Lane, London, 1977.
Harp Kazançları Vergisi Hakkında Kararname, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1335.
Harp Kazançları Vergisi Hakkında Kararnamenin Suver-i Tatbikiyesini Mübeyyin Talimatname, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1335.
Harp Kazançları Vergisi Hakkında Kararnamenin Suver-i Tatbikiyyesini Mübeyyin Talimatname, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334.
Harp Kazançları Vergisi Kanun Lahiyası, Meclis-i Mebusan Matbaası, İstanbul, 1333.
HEIDBORN, H., *Manuel de droit public et administratif de l'Empire Ottoman/Les Finances Ottomanes*, c.II, C. W. Stern, Editeur, Leipzig, 1912.
HERSHLAG, Z. Y., *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*, Leiden: Brill, 1964.
HERWIG, Holger H., *The First World War/Germany and Austria-Hungary* 1914-1918, Arnold, 1998.
HIRST, Francis W. & ALLEN, J. E., *Bristish War Budgets*, Humphrey Milford, Londra, 1926.
HIRST, Francis W., *The Consequences of the War to Great Britain*, Humphrey Milford, Londra, 1934.
HÜBNER, Otto, *Ekonomi Tercümesi Fenn-i İdare*, çev. Mehmed Midhat, Cemiyeti İlmiye Matbaası, İstanbul, 1286.

HÜSEYİN KÂZIM, *Çiftçi Çocuğu*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekkası, İstanbul, 1329-1331.
ISSAWI, Charles, *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago University Press, 1966.
ISSAWI, Charles, *The Economic History of the Middle East and North Africa*, Londra, 1982.
ISSAWI, Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago University Press, 1980.
İaşe-i Umumiye Kararnamesi ve Suret-i Tatbikiyesini Müşir Talimatname, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1333.
İBRAHİM FAZIL, *İktisad*, c.1, Akşam Matbaası, İstanbul, 1927.
İHSAN, *Mekâtib-i İbtidaiyede Ziraat Dersleri: Muallimlere Rehber*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331.
İlk Osmanlı Numune-i Terakki-i Ziraat Şirketinin Beyannamesidir, Keteon Bedrosyan Matbaası, İstanbul, 1329.
İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgası Üzerine Ecânib Hakkında Olunacak Muameleye Dair Talimatname, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1330.
İNALCIK, Halil, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge University Press, 1994.
İSMAİL RIFKI, *İtibar-ı Ziraî ve Kooperatif Şirketleri Hakkında Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'da İcra Edilen Tetkikât Netâyicini Hâvi Rapordur*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1331.
İstahlak-ı Milli Cemiyeti Nizamname-i Esasisi, İfham Matbaası, İstanbul, 1331.
İstanbul Eshâm Ve Tahvilât-Kambiyo ve Nukud Borsası Meclis-i İdaresi, *Borsa Rehberi*, Matbaa-i Ebuüzziya, İstanbul, 1928.
İstanbul Umum Binek ve Yük Arabacıları Cemiyeti, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1327.
İstanbul Vilayeti Çırak Mekteplerinin Emr-i İdare ve Tedrisatına Müteallik Talimatname ve Müfredat Programıdır, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331.
JÈSE, Gaston, *Les dépenses de guerre de la France*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1926.
JUNGE, Reinhard, *Das Problem der Europäisierung Orientalischer Wirtschafts*, Weimar, 1915.
Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi Nizamnamesi, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet, 1332.
Karaman Millî Bankası Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi, Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1331.
KARAMURSAL, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1940.

KARAVOKİROS, Miltiyadi, *Lugat-ı Kavânîn-i Osmaniye*, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibbiyye Matbaası, İstanbul, 1310.
KASABA, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.
KASABA, Reşat, *The Ottoman Empire and World Economy The Nineteenth Century*, State University of New York, 1988.
KAZGAN, Haydar, *Galata Bankerleri*, Türk Ekonomi Bankası Yayını, İstanbul, 1991.
KAZGAN, Haydar, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
KEYDER, Çağdaş, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Verso, Londra, 1987.
KEYDER, *Çağdaş, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
KIRAY, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
KOHN, Stanislas & MEYENDORFF, ALEXANDER F., *The Cost of the War to Russia*, Yale University Press, New Haven, 1932.
KOLERKILIÇ, Ekrem, *Osmanlı İmparatorluğunda Para*, Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası, Ankara, 1958.
Konya Osmanlı İktisad-ı Milli Şirketinin Nizamname-i Dahilîsi, Konya Vilayet Matbaası, Konya, 1327.
Konya Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1332.
KÖMÜRCAN, Kirkor, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi/Düyunu Umumiye Tarihçesi*, Şirket-i Mürettibiye Basımevi, İstanbul, 1948.
KUYUCAK, Hâzım Atıf, *Para ve Banka*, c.I, Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Talebe Yayın ve Yardım Bürosu Yayını, İstanbul, 1947.
KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, c.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1970.
KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri*, c.II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976.
M. ZEKİ, *Köylülerimiz Niçin Zengin Olmuyor*, İctihad Matbaası, İstanbul, 1330.
Maarif-İ Umumiye Nezareti Celilesi İdaresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidaiye, Rüşdiye, Adidiye, Âliye ile Mekâtib-i Hususiye ve Ecnebiyelerin İstatistiki, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1318.
MAHMUD ESAD İBN-İ EMİN SEYDİŞEHRÎ, *İktisad*, Kısm-ı evvel, Cüz-ü evvel, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1318.

MAHMUD ESAD İBN-İ EMİN SEYDİŞEHRÎ, *İktisad*, Kısm-ı evvel, Cüz-ü Sanî, Hilal Matbaası, İstanbul, 1326.

MAHMUD ESAD İBN-İ EMİN SEYDİŞEHRÎ, *İktisad*, Kısm-ı Sâlis, Matbaa-i Hayriyye, İstanbul, 1325.

MAHMUD HAYRİ KAHVECİBAŞIZADE, *Mebâdi İlm-i Servet-i Milel*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1317.

Maliye Nazın Selanik Mebusu Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tabıyla Memalik-i Osmaniye'ye Neşr ve Tevziine Heyet-i Umumiye'ce Karar Verilmiş Olan İkinci Nutuk, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1327.

MARDİN, Şerif, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918*, ürk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, no. 12, SBF Maliye Enstitüsü, Ankara, 12 Temmuz 1962.

MEHMED EKREM SOKULLUZADE, *Fenn-i Servet*, Asır Matbaası, İstanbul, 1316.

MEHMED ESAD, *Bahçıvanlık*, İkinci Kitap, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1333.

MEHMED ESAD, *Fennî ve Amelî Ordu'da Ziraat*, Birinci Kitap, Matbaa-i Askeriyye, İstanbul, 1333.

MEHMED SÜLEYMAN AVANZADE, *Alman Usulü Ticaret ve Servet*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1335.

MEHMET CAVİT, *İlm-i İktisad*, 1. kitap, Karabet Matbaası, İstanbul, 1315.

MEHMET CAVİT, *İlm-i İktisad*, 2. kitap, Mihran Matbaası, İstanbul, 1315.

MEHMET CAVİT, *İlm-i İktisad*, 3. kitap, Karabet Matbaası, İstanbul, 1316.

MEHMET CAVİT, *İlm-i İktisad*, 4. kitap, Alem Matbaası, İstanbul, 1317.

MENDELSSOHN-BARTHOLDY, Albrecht, *The War and German Society*, Yale University Press, New Haven, 1937.

Meskûkât-ı Cedide-i Osmaniye Hakkında 1260 Senesinde Tanzim Olunan Tarife Usul-ü Sikke-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Meskûkât-ı Şahane İdaresi-Darphane-i Âmire-1336 Sene-i Malîsi (Darbiyyat Ve Muamelâtı Hakkında Maliye Nezaret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor), Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1337-1921.

Meskûkât-ı Şahane İdaresi Darphane-i Âmire 1335 Sene-i Malîsi Darbiyyat ve Muamelatı Hakkında Maliye Nezareti Celilesine Takdim Olunan Rapor, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1336-1920.

MIDDLETON, Thomas Hudson, *Food Production in War*, At the Clarendon Press, Oxford, 1923.

MICHELSON, Alexander M., APOSTOL, Paul N. & BERNATZKY, Michael W., *Russian Public Finance during the War*, Yale University Press, New Haven, 1928.

MIKHAEL PORTAKAL PAŞA, *İlm-i Usul-ü Maliye*, Mekteb-i Mülkiye-yi Şahane Matbaası, İstanbul, 1301.

Milli Aydın Bankası T.A.Ş./Tarişbank Tarihi, haz. Hüsnü Erkan, Sabri Yetkin, Özlem Yıldırır, Oktay Gökdemir, N. Oğuzhan Altay, Ayma Matbaa İşletmesi, İzmir, 1993.

Milli Boğaziçi Anadolu Kooperatif Şirketi Nizamname-i Dahilisi, İstanbul, 1333.

Milli İnşaat-ı Bahriye Anonim Şirketi Nizamname-i Esasisi, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1333.

Milli Sultanahmet Kooperatif Şirketi Nizamname-i Dahilisi, İstanbul, 1333.

MILLMAN, Block, *Managing Domectic Dissent in First World War Britain*, Frank Cass Publishers, 2000.

MITCHELL, B. R., *European Historical Statistics*, Columbia University Press, New York, 1975.

MITRANY, David, *The Effect of the War in South-Eastern Europe*, Yale University Press, New Haven, 1930.

MORAWITZ, Charles, *Les finances de la Turquie*, Paris, 1902.

MORAWITZ, Charles, *Türkiye Maliyesi*, haz. Maliye Tetkik Kurulu, Damga Matbaası, 1979.

MUSLİHİDDİN ADİL, *İktisad Dersleri*, Zeman Matbaası, Selanik, 1328.

Mükellefiyet-i Ziraiye Kanununun Tatbikatına Dair Nizamname, İstanbul, 1332.

MÜNİF PAŞA, *İlm-i Servet*, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, İstanbul, 1302.

Mütekaidin-i Askeriye Teavün Cemiyeti Nizamname-i Dahilîsidir, Manzume-i Efkâr Matbaası, Dersaadet, 1328.

Mütekaidîn-i Askeriye Ticaret Anonim Kooperatif Şirketi Nizamname-i Dahilisîdir, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet, 1328.

Müzakere-i Fünun-u Maliye Cemiyeti Nizamname-i Haricî ve Dahilîsi, Levant Herald Gazetesi Matbaası, İstanbul, 1324.

NAİL, *Fenn-i Usul-ü Maliye*, Cihan Matbaası, İstanbul, 1329.

Nakliyat-ı Umumiye Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi, Mahmud Bey Matbaası, 1332.

NEZİHİ, Aykut, *Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Devredilen Kaimeler ve Osmanlı Bankası Banknotları*, İstanbul, 1979.

NİHAD MEHMED, *Das Papiergeld in der Finanz und Währungsgeschichte der Türkei 1839-1909*, Diss. Freiburg/Br., İstanbul, 1930.

NİYAZİ ASIM, *Meskûkât-ı Şahane İdaresi Darphane-i Âmire 1336 Sene-yi Malîsi Darbiyyat ve Muâmelâtı Hakkında Maliye Nezareti Celilesine Takdim Olunan Rapor*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1337-1921.

NOLDE, Baron Boris E., *Russian in the Economic War*, Yale University Press, New Haven, 1928.

NURİ, *Mebâhis-i İlm-i Servet*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1299.

ONNİK İHSAN, *Kadınlara Amelî Sanayi-i Ziraiye Dersleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331.

Ordu-yu Hümâyun İle Ahâlînin İaşesini Temin Zımnında Neşr Olunan 10 Temmuz 332 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1332.

Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti Ziraat Heyet-i Fenniyyesi, *Selanik Vilayeti Bin Üç yüz On Dört Senesi Ziraat İstatistiki*, Alem Matbaası, İstanbul, 1316.

OSMAN NURİ, *İstanbul Şehreminleri*, Şehremaneti Matbaası, İstanbul, 1927.

Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi Numunesi, Hukuk Matbaası, İstanbul, 1333.

Osmanlı Çiftçiler Cemiyeti Nizamnamesi, İkramiyeli Matbaa, İstanbul, 1326.

Osmanlı Gümrük Tarife-i Umumiyesine Müteallik Kanun, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1332.

Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası Meclis-i İdaresince 15 Nisan 1334/1918 Tarihinde Hissedârân Heyet-i Umumiyesine Arz Olunan Rapordur, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1334.

Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Umûm Müdürlüğü, *Müdiriyet-i Umumiye'ce Meclis-i İdareye Arz Olunan Hususi Rapordur*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1334.

Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası, 19 Kânunuvvel Tarihinde Şerefsudur Buyrulan İrade-i Seniye-i Hazret-i Padişahi Mantuk-u Münifince 4.000.000 Lira-yı Osmani Sermaye ile Müesses Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-yi Esasisi, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1332.

Osmanlı İttihat Saraçlık Anonim Şirketi Nizamname-yi Dahilisi, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet, 1327.

Osmanlı Menâfi-i Milliye Cemiyeti Nizamname-i Umumisi, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1324.

Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti Nizamnamesi, Keteon Bedrosyan Matbaası, Dersaadet, 1329.
Osmanlı Sanayii: 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki, haz. A. Gündüz Ökçün, SBF Yayını, Ankara, 1970.
Osmanlı-Alman Mukavelât ve Muahedâtı, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1333.
OWEN, Roger, *The Middle East in the World Economy*, 1800-1914, Londra, 1981.
PAKALIN, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi 1442-1930*, c.4, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara, 1978.
PAKALIN, Mehmet Zeki, *Tanzimatın Maliye Nazırları*, c.I-II, İstanbul, 1939.
PAMUK, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2000.
PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984.
PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
PAMUK, *Şevket, Osmanlı İmparatorluğu'nda Para*, Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
PAMUK, Şevket, *The Ottoman Empire and European Capitalism 1820-1933/Trade, İnvestment And Production*, Cambridge, 1987.
Paris Ziraat ve Fen ve Tıb Darülfünunlarından Mezun Sivas Mebusu Doktor Dagavaryan Efendi Tarafından Ziraat, Orman ve Maadinin Terakkisi Hakkında Meclis-i Mebusan'da İrad Eylediği Nutuk, Sabah Matbaası, İstanbul, 1327.
PARVUS EFENDİ, *Türkiye'nin Can Damarı: Devlet-i Osmaniye'nin Borçları ve Islahı*, Şems Matbaası, İstanbul, 1330.
PARVUS EFENDİ, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, haz. Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul, 1977.
PINOT, Pierre, *Le Contrôle Du Ravitaillement De La Population Civile*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1925.
PURYEAR, Vernon John, *International Economics and Diplomacy in the Near East/A Study of British Commercial Policy in the Levant 1834-1853*, Stanford University Press, 1935.
QUATAERT, Donald, *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direnişi 1991-1908*, çev. Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara, 1987.
QUATAERT, Donald, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge University Press, 1993.
QUATAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 1987.

QUATAERT, Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, New York University Press, New York, 1983.

Recueil Des Contrast D'emprunts Conclus Entre Les Gouvernements Allemand Et Otoman Au Cours De La Guerre Générale (1915-1918) À L'occasion Des Émissions De Papier-Monnaie En Turquie, 1919.

ROSHWARD, Aviel & STITES, Richard, *European Culture in the Great War /The Arts, Entertainment and Propaganda*, 1914-1918, Cambridge University Press, 1999.

Rüsumat Salnamesi, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbuat Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1330.

SAKIZLI OHANNES, *Mebâhis-i İlm-i Servet-i Milel*, Mihıran Matbaası, İstanbul, 1297.

SALİH ZEKİ & MEHMED REFET, *Nevsâl-i Ziraat ve Ticaret*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1330.

Sanayinin Terakkisi Hakkında Kanun Layihası İle Esbabımucibesi, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1325.

SAY, Jean Baptiste, *İlm-i Tedbir-i Menzil*, çev. Sahak, Mühendisoğlu Tabhanesi, İstanbul, 1268.

SAYAR, Ahmed Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Der Yayınları, İstanbul, 1986.

SCHACHT, Hjalmar, *Paranın Sihri*, çev. Halil İlteber, Ak Yayınları, İstanbul, 1968.

SCHAEFER, Carl Anton, *Türkische Kriegsfinanzwirtschaft*, Stuttgart-Berlin, 1917.

SCHAEFER, Carl Anton, *Ziele und Wege für die Jungtürkische Wirtschaftspolitik*, Karsruhe İ. B., G. Braunsche Hofbuchdruckei und Verlag, 1913.

SİMAVİ, Sedat, *Harp Fakirleri*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, tarihsiz.

SİMAVİ, Sedat, *Yeni Zenginler*, Nâşiri: Kütüphane-i Sudî, İstanbul, 1918.

STAMP, Sir Josiah, *Taxation During the War*, Humphrey Milford, Londra, 1932.

STRUVE, P. B., ZAITSEV, K. I., DALINSKY, N. V. & DEMOSTHENOV, S. S., *Food Supply in Russia during the World War*, Yale University Press, New Haven, 1930.

SÜLEYMAN SUDİ, *Defter-i Muktasid*, Üç Cilt, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1306-1307.

Sweden, Norway, Denmark and Iceland in the World War, ed. H. Westergaard, Yale University Press, New Haven, 1930.

ŞAMLI MEHMET REŞİD, *İhtisarü't-tahvil*, Malumat Matbaası, İstanbul, 1313.

ŞANDA, Hüseyin Avni, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi/1980 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1932.

Talat Paşa'nın Hatıraları, ed. Hüseyin Cahit Yalçın, Güven Matbaası, İstanbul, 1946.

Tanzimattan Cumhuriyete Yasalarımız Dizini 1839-1923, haz. Ahmet Ziya, çev. Nuri Onat, Danıştay Matbaası, Ankara, 1990.

Tariş, İncir, Üzüm, Pamuk, Zeytin, Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri Tarihi, Ayma Matbaa İşletmesi, İzmir, 1993.

Tashih-i Ayâr-ı Meskûkâta Dair Darphane-i Âmire Nezaretine Şerefsudur Olan 26 Sefer 1256 Tarihli Ferman-ı Âlî, Meskûkât-ı Şahane İdaresi-Darphane-i Âmire-1336 Sene-i Malisi (Darbiyyat Ve Muamelatı Hakkında Maliye Nezaret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor), Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1337-1921.

TC Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi/Osmanlı Devri/Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, c.10, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985.

Tevhid-i Meskûkât, Meskûkât-ı Şahane İdaresi Darphane-i Âmire 1336 Sene-yi Malisi (Darbiyyat ve Muamelatı Hakkında Maliye Nezareti Celilesine Takdim Olunun Rapor), Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1337-1921.

The French Home Front-1914-1918, ed. Patrick Fridenson, Berg Publishers, 1992.

The Great War and the Twentieth Century, ed. Jay Winter, Geoffrey Parker & Mary R. Habeck, Yale University Press, 2000.

THOBIE, Jacques, *Intérêts Et İmpérialisme Français Dans l'Empire Ottoman (1895-1914)*, Publications de la Sorbonne-Imprimerie Nationale, Paris, 1977.

Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, *Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1332.

Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1335.

Ticaret ve Ziraat Nezareti, *1328-1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1333.

Ticaret ve Ziraat Nezareti, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Hukuk Matbaası, Dersaadet, 1334.

TOPRAK, Zafer, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

TOPRAK, Zafer, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
TOPRAK, Zafer, *Türkiye'de "Milli İktisat" 1908-1918*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.
TOPUZLU, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Güven Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1951.
Tönbeki Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisidir, Dersaadet Ticaret Odası Matbaası, Dersaadet, 1333.
TRUCHY, Henry & JÈSE, Gaston, *The War Finance of France*, Yale University Press, New Haven, 1927.
TRUCHY, Henry, *Les Finances de Guerre de la France*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1926.
TRUMPENER Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton University Press, New Jersey, 1968.
TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952.
Türkiye Cumhuriyeti Darhane-i Milli Müdüriyeti Tarafından 1337/1921, 1338/1922, 1339/1923, 1340/1924 Sene-yi Maliyeleri Darbiyyat ve Muamelatı Hakkında Maliye Vekalet-i Celilesine Takdim Olunan Üçüncü Rapor, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1925.
Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası: 1888-1939, Kenan Basımevi, İstanbul, 1939.
Türkiye İktisat Tarihi Semineri, der. Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1975.
Türkiye'nin Sosyal Ekonomik Tarihi 1071-1920, ed. Osman Okyar ve Halil İnalcık, Meteksan Limited Şirketi, Ankara, 1980.
Tütün Rençberlerine Kılavuz/Tütün Ekip Yetiştirenlere Doğru Yolları ve Bütün Kolaylıkları Gösterir Kitaptır, Sanayi Mektebi Matbaası, Edirne, 1331.
UMBREIT, Paul, *Der Krieg und die Arbeitsverhältnisse. Die Deutschen Gewerkscaften im Kriege*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, Berlin, Leipzig, 1928.
Üçüncü Tecil-i Düyun Kanun-u Muvakkati, 18 Eylül 1330.
ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Siyasî Partiler ve Sosyalizm*, İskender Matbaası, İstanbul, 1963.
Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistiki, çev. Mehmed Sadık, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1330.
VEFİK, Abdurrahman, *Tekalif Kavâidi*, c.I, Matbaa-i Kader, Dersaadet, 1328.
VELAY, A. du, *Türkiye Maliye Tarihi*, haz. Maliye Tetkik Kurulu, Damga Matbaası, 1978.

WAITES, Bernard, *A Class Society at War-England 1914-18*, Berg Publishers, 1987.
WINTER, J. M., *The Great War and the British People*, Macmillan, 1986.
WINTER, Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning-The Great War in European Cultural History*, Cambridge University Press, 1995.
YENİAY, İ. Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını, 1964.
Yeşilyurd İnşaat Anonim Şirketi Nizamnamesi, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet, 1327.
YORULMAZ Kâzım, *Kılavuz: Esnaf Neleri Bilmelidir*, Ticaret Dünyası Matbaası, İstanbul, 1947.
ZAGORSKY, S. O., *State Control of Industry in Russia During the War*, Yale University Press, New Haven, 1928.
ZEMAN, Z. A. B. & SCHARLAU, W. B., *The Merchant of Revolution: The Life of Alexander Israel Helphand (Parvus) 1867-1924*, Oxford University Press, Londra, 1965.

Gazete ve Dergi

"1332 Senesi İttihad-Terakki Fırkası Tarafından Şirketler Hesabatını Tetkik Etmek Üzere İntiha Edilen Encümen Tarafından Takdim Olunan Rapor", *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1332.
"22 Ramazan 1334 (10 Temmuz 1332) Tarihli İaşe Kanun-u Muvakkati'nin 4 ve 6. Maddelerini Muaddel Kanun-u Muvakkat 25 Teşrinievvel 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8.
"30.000.000 Liralık Evraâk-ı Nakdiye İhracına Maliye Nezareti'nin Mezuniyetini Mutazammın Kanun-u Muvakkat 6 Ağustos 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8.
"6 Milyon Liralık Evraâk-ı Nakdiye İhracı ve Tedavülünün Mecbûriyeti Hakkında Kanun" 18 Teşrinievvel 1331", *Düstur*, II. Tertip, c.7.
"80.000.000 Altın Marklık Avans Ahzı İçin Almanya ile Mün'akid 20 Nisan 1915 Tarihli ve 47.025.000 Altın Kronluk Avans Ahzı İçin Avusturya-Macaristan ile Mün'akid 1 Mayıs 1915 Tarihli Mukavelenameleri Musaddık Kanun11 Şubat 1332", *Düstur*, II. tertip, c.9.
"Alât-ı Fenniye-i Ziraiye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1562, 29 Teşrinisani 1330.
"Almanya Hükümetinden 56.500.000 Liralık Avans Akdiyle 50.000.000 Liralık Evrak-ı Nakdiye İhracı Hakkında Kanun 12 Mart 1334", *Düstur*, II. tertip, c.10.

"Almanya Hükümetinin Faizli Hazine Bonolarının Füruhtu ve Teferruatı Hakkında Karârnâme 4 Teşrinievvel 1333", *Düstur*, II. tertip, c.9.
"Almanya Hükümetlerinden 20 Milyon Liraya Kadar Bir Avans Alınzı İçin Mukavele Akdine Mezuniyeti Mutazammın Kanun 22 Kânunuevvel 1331", *Düstur*, II. tertip, c.8.
"Almanya'dan 38.781.400 Liralık Bir Avans Akdiyle 35.981.400 Liralık Evrak-ı Nakdiye İhracına Mezuniyeti Mutazammın Kanun 21 Kânunuevvel 1332", *Düstur*, II. tertip, c.9.
"Almanya'dan 42.500.000 Liralık Bir Avans Akdiyle 32.000.000 Liralık Evrak-ı Nakdiye İhracına Mezuniyeti Mutazammın Kanun 4 Şubat 1332", *Düstur*, II. tertip, c.9.
"Almanya'dan 6 milyon Lira Avans Alınzı İçin Akd-ı Mukaveleye Mezuniyeti Mutazammın Kanun 18 Teşrinievvel 1331", *Düstur*, II. tertip, c.7.
"Altın Meskûkâtın Sarf Edilmeyerek Hazine'ye Gönderilmesine Dair Kanun 18 Mart 1333", *Maliye Nezareti 333 Senesi Muharrerât-ı Umumiye Mecmuası*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1336.
"Amele Taburlarının Semerat-ı Mesaisi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1596, 25 Temmuz 1331.
"Anadolu Millî Mahsulât Şirketi", *Türk Yurdu*, sayı 5, c.9, 5 Teşrinisani 1331.
"Anadolu'da Pamuk Mahsulü", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 59, 5 Temmuz 1333.
"Aşarın Emaneten İdaresi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 56, 24 Mayıs 1333.
"Aydın'da Teşkil Olunacak Millî Bankanın Hisse Senetlerine Ziraat Bankası'nın İştirâki Hakkında Kanun-u Muvakkat 8 Şubat 1329", *Düstur*, II. tertip, c.6.
"Bağcılar Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 40, 19 Kânunusani 1332.
"Bank-ı Osmanî Tarafından Tedavüle Çıkarılan Banknotların Tedavülünün Mecbriyeti Hakkında Kanun-u Muvakkat 21 Temmuz 1330", *Düstur*, II. tertip, c.6.
"Bank-ı Osmanice Bir ve Yarım Liralık Banknotlar İhracı Hakkında İrade-i Seniye 28 Temmuz 1330", *Düstur*, II. tertip, c.6.
"Bir ve Beş Liralık Evrakı Nakdiyeden Lüzumu Miktarının İki Müsavi Kısma Tefrik ve İhracı Hakkında Kanun 16 Kânunuevvel 1331", *Düstur*, II. tertip, c.8.
"Birinci İaşe Mıntıkası Reisiyle Mülâkat", *İkdam*, 28 Temmuz 1917.

"Birinci Kadın İşçi Taburu", *Vakit*, 11 Şubat 1918.
"Bitaraf Memalik Üzerine Her Nev'i Kambiyo Muamelesinin Suret-i İcrasını Mübeyyin Talimattır", *Takvim-i Vakayi*, no. 2780, 18 Kânunusani 1332.
"Bu Seneki Zer'iyatın Miktarı", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 43, 1 Mart 1333.
"Bursa Muhabir-i Mahsusamızdan", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 67, 8 Teşrinisani 1333.
"Cihet-i Askeriye Tarafından Zer' Olunan Bazı Tarlalar", *Maliye Nezareti 332 Senesi Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1336.
"Cihet-i Askeriyece Belediyeler Namına Yemeklik Tedarik Olunmak Üzre Hazine'ce Harbiye Nezareti'ne 500.000 Liralık Avans İtâsı Hakkında Kanun 21 Şubat 1331", *Düstur*, II. Tertip, c.8.
"Çiftçi Bankası", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Nisan 1918.
"Çiftçiler Derneği İçtiması", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 37, 15 Kânunuevvel 1332.
"Çiftçiler Derneği'nin Nizamname-i Esasîsi", *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, sayı 1, 11 Eylül 1332.
"Çiftçiler Derneği", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 20, 30 Haziran 1332.
"Çiftlik Sahiplerine Muavenet-i Askeriye", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 33, 3 Teşrinisani 332.
"Dahili İstikraz Etrafında Rıza Tevfik ve Satı Beylerin Konferansları", *Tanin*, 24 Nisan 1918.
"Dahili İstikraz Hakkında *Tanin*'in Anketi", *Tanin*, 2 Mayıs 1918.
"Drama Mebusu Rıza Bey'in Bir Millî Banka Tesisi Hakkında Takriri", *Takvim-i Vakayi*, sayı 140, 19 Şubat 1324.
"Düyunu Umumiye'den: Evrak-ı Nakdiye", *Takvim-i Vakayi*, no. 2237, 6 Temmuz 1331.
"Ekmek Narhı-Şehremaneti'nden", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 22 Teşrinisani 1330.
"Ekmeklik Tedariki İçin Maliye Nezareti'nce Taşra Belediyelerine 100.000 Liraya Kadar Avans İtası Hakkında Kanun-u Muvakkat 28 Mart 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8.
"Erzak Tevziatı", *Vakit*, 24 Teşrinievvel 1917.
"Erzak Tevzii", *Vakit*, 16 Teşrinievvel 1917.
"Eski Türklerde İş Teşkilatı: İttihat-Terakki Tarafından Evvelce Ankara ve Havalisinde Yaptırılan Tetkikata Göre Ahilere Dair Elde Edilmiş Olan Malumat", *Meslek*, sayı 19, 12 Nisan 1925.
"Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat 13 Şubat 1325", *Düstur*, II. tertip, c.2.

"Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat 24 Nisan 1328", *Düstur*, II. tertip, c.4.
"Evkaf Bankası Hakkında Kanun 19 Temmuz 1330", *Düstur*, II. tertip, c.6.
"Evrakı Nakdiyenin Çeyrek Liralıklarının İki Müsavi Kısma Tefrik ve İhıracı Hakkında Kanun 2 Mart 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8.
"Fahiş Faizler", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1332, 3 Temmuz 1326.
"Galâ-ı Es'âra Karşı Tedabir" *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1737, 20 Nisan 1334.
"Gaz ve Şeker Fiyatı-Şehremaneti'nden", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1557, 25 Teşrinievvel 1330.
"Hamdullah Suphi Bey'in Konferansı", *Tanin*, 26 Nisan 1918.
"Harbin Devamı Müddetince Maaşata İcra Kılınacak Zamâim Hakkında Kanun-u Muvakkat 5 Eylül 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8.
"Harp Kazançları Vergisi Hakkında Kararname 14 Kânunuevvel 1335," *Düstur*, II. tertip, c.11.
"Harp Kazançları Vergisi Kanunu", *Vakit*, 27 Kânunuevvel 1917.
"Harp Kazançları Vergisinin Temin-i Tahsili İçin Tedabir-i Evveliyeyi Muhtevi Kanun 4 Nisan 1334", *Düstur*, II. tertip, c.10.
"Harp Kunduraları", *Sabah*, 18 Haziran 1917.
"Harp Vergisi Hakkında Kanun 5 Ağustos 1328", *Düstur*, II. tertip, c.4.
"Havâdis-i Dâhiliye: Banknotlar", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1545, 2 Ağustos 1330.
"Havâdis-i Dahiliye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1549, 30 Ağustos 1330.
"Hazine-i Maliyece Şehremaneti'ne 5000.000 Lira Avans İ'tâsı Hakkında Kanun-u Muvakkat 10 Mart 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8.
"Interdiction Aux Fonctionnaires De S'occuper Des Affaires Commerciales", *Iktissadiat Medjmouassi*, 2me année, no. 66, 11 Octobre 1917.
"İaşe Haberleri", *Tanin*, 28 Eylül 1918.
"İaşe İşleri: Celal Muhtar Bey'in Beyanatı", *Tanin*, 19 Teşrinievvel 1918.
"İaşe Kanun-u Muvakkati 10 Temmuz 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8.
"İaşe Kararnamesinin Suret-i Tatbikiyesi Hakkında Tanzim Edilen Talimatname", *Sabah*, 24 Ağustos 1917.
"İaşe Meclisi Teşekkül Etti", *Tanin*, 14 Nisan 1918.
"İaşe Meclisi'nin Dünkü İçimaı", *Vakit*, 25 Nisan 1918.

"İaşe Meclisi'nin İlk İçtimaı", *Tanin*, 21 Nisan 1918.
"İaşe Meclisi", *Tanin*, 25 Nisan 1918.
"İaşe Meselesi", *Tanin*, 8 Teşrinievvel 1332.
"İaşe Meselesi-İaşe Heyet-i Müdür-ü Umumisiyle Bir Mülakat", *Sabah*, 13 Mart 1917.
"İaşe Meselesi-Sadrazam Talat Paşa Hazretlerinin İaşe Meselesi Hakkında Dün Meclis-i Mebusan'da Vuku Bulan Beyanatı", *Tasvir-i Efkâr*, 11 Mart 1917.
"İaşe Müdiriyet-i Umumiyesi'nin Tedbirleri", *Sabah*, 30 Ağustos 1917.
"İaşe NâzırNazırımızın Beyanatı", *Sabah*, 25 Ağustos 1918.
"İaşe Nezareti Hakkında Kararname 30 Temmuz 1334, *Düstur*, II. tertip, c.10.
"İaşe Nezareti'nde Değirmenlerin Devir ve Teslimi", *Tanin*, 22 Eylül 1918.
"İaşe Nezareti'nde", *Tanin*, 21 Eylül 1918.
"İaşe Nezareti'nde", *Vakit*, 2 Eylül 1918.
"İaşe Nezareti'nde", *Vakit*, 4 Eylül 1918.
"İaşe Nezareti", *Sabah*, 28 Teşrinievvel 1918.
"İaşe Teşkilatı Etrafında-İaşe Nazırının Matbuata Beyanatı", *Tanin*, 25 Ağustos 1918.
"İaşe-i Umumiye Kanunu 4 Nisan 1334", *Düstur*, II. tertip, c.10.
"İaşe-i Umumiye Kararnamesi 18 Ağustos 1333", *Düstur*, II. tertip, c.9.
"İaşe-i Umumiye Talimatnamesi", *İkdam*, 24 Ağustos 1917.
"İhtikâr Aleyhinde Mücadele: İhtikâr Heyeti", *Tanin*, 27 Mayıs 1917.
"İhtikâr Meselesi Etrafında", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 8, 1 Temmuz 1333/1917.
"İhtikâr Meselesi Etrafında", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 9, 16 Temmuz 1333/1917.
"İhtikâr Mücadelesi Başladı: 239. Madde Tatbik Olunuyor", *Sabah*, 22 Mayıs 1917.
"İhtikâr Mücadelesi: 150 Kuruşa Ayakkabı", *Sabah*, 3 Haziran 1917.
"İhtikâr Mücadelesi: Basma Vesikaları", *Sabah*, 2 Temmuz 1917.
"İhtikâr Mücadelesi: Beyanname", *Sabah*, 1 Haziran 1917.
"İhtikâr Mücadelesi: Müşterek İçtima", *Sabah*, 12 Haziran 1917.
"İhtikâr Mücadelesi: Zincirleme Usulü ve Tevkifat", *Tasvir-i Efkâr*, 10 Haziran 1917.
"İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 13 Haziran 1917.
"İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 15 Haziran 1917.

"İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 17 Haziran 1917.
"İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 18 Haziran 1917.
"İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 4 Haziran 1917.
"İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 4 Temmuz 1917.
"İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 5 Haziran 1917.
"İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 9 Ağustos 1917.
"İhtikâra Karşı Mücadele: İtibar-ı Millî Bankası'nın Bir Muaveneti", *Sabah*, 30 Mayıs 1917.
"İhtikâra Karşı Mücadele: Komisyonun Yeni İcraatı", *Tasvir-i Efkâr*, 31 Mayıs 1917.
"İhtikâra Karşı Mücadele: Ticaret Odası'nın Dünkü İçtiması", *Tasvir-i Efkâr*, 30 Mayıs 1917.
"İhtikâra Karşı Mücadele", *Sabah*, 29 Mayıs 1917.
"İhtikâra Karşı Mücadele", *Tasvir-i Efkâr*, 29 Mayıs 1919.
"İhtikâra Karşı", *Tanin*, 12 Mayıs 1917.
"İhtikârın Men'i Hakkında Kanun-u Muvakkat 24 Mayıs 1333", *Düstur*, II. tertip, c.9.
"İhtikârın Men'i: Men-i İhtikâr Komisyonu'nun Beyannamesi", *Sabah*, 27 Mayıs 1917.
"İkinci Tertip Banka Kaimeleri", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1550, 6 Eylül 1330.
"İktisadî Cihad: İttihad-Terakki'nin Tahrirat-ı Umumiyesi", *Tanin*, 23 Kânunusani 1917.
"İktisadî Cihad: Padişahımızın İştiraki-Her Tarafta Rağbet", *Tanin*, 21 Kânunusani 1917.
"İktisadi Haberler: Piyasa Ahvali", *Sabah*, 14 Şubat 1918.
"İktisadî Haberler: Şehremaneti'nde Kadın Memurlar", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 53, 26 Nisan 1333.
"İktisadî Kısım", *Şehremaneti Mecmuası*, sayı 7, Mart 1341.
"İktisadiyat Meclisi Teşkilat ve Vezâifine Dair İrâde-i Seniye Layihası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 38, 29 Kânunuevvel 1332.
"İktisadiyat Meclisi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 38, 29 Kânunuevvel 1332.
"İktisadiyat Meclisi", *Sabah*, 20 Kânunusani 1917.
"İktisadiyatta Temellül", *İkdam*, 18 Teşrinisani 1916.
"İktisat Haberleri: İzmir'de Ufak Para", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 23, 28 Temmuz 1332.
"İktisat Nezareti Teşkili", *Tanin*, 17 Mart 1334.
"İlanat: Manisa Bağcılar Bankası Heyet-i İdaresinden", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 49, 15 Mart 1333.

"İstanbul Ticareti", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1484, 1 Haziran 1329.
"İstanbul Vilayeti'nden", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1557, 25 Teşrinievvel 1330.
"İstanbul'un İaşesi Dolayısıyla İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin Vesâtet Ettiği BirHeyet-i Mahsusa-yı Ticariye'ye Ait Hesabat", *Tanin*, 28 Eylül 1332.
"İstanbul'un İaşesi Meselesi", *İkdam*, 7 Mart 1917.
"İstikraz Marşı", *Tanin*, 1 Mayıs 1918.
"İstikraz-ı Dahili Hakkında Maliye Nazırı Cavid Beyefendi Tarafından Meclis-i Mebusan'da İrâd Edilen Nutuk", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 14/38, c.2, 10 Nisan 1334/1918.
"İstikraz-ı Dahilî Teranesi", *Tasvir-i Efkâr*, 1 Mayıs 1918.
"İstikraz-ı Dahilî", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1738, 27 Nisan 1334.
"İthikâra Karşı Mücadele: Tüccar Tarafından Verilen Layihanın Reddi", *Tasvir-i Efkâr*, 1 Haziran 1917.
"İtibar-ı Millî Bankası", *Tanin*, 10 Kânunusani 1917.
"İttihat ve Terakki Umumi Kongresi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 30, 6 Teşrinievvel 1332.
"İzmir'de Kadın Tanzifat Amelesi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 55, 10 Mayıs 1333.
"İzmir'de Vagon Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 17, 9 Haziran 1332.
"İzmir'de Yeni Bir Cemiyet: Nâzım Bey'le Mülakat", *Tanin*, 8 Kânunuevvel 1333.
"Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nden", *Vakit*, 8 Şubat 1918.
"Kadınların Muharebeden İstifadeleri", *Sabah*, 13 Teşrinievvel 1917.
"Kambiyo Muamelesinin Suret-i İcrasına Dair İrâde-i Seniye (23 Ağustos 1333)", *Düstur*, II. tertip, c.9.
"Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1644, 25 Haziran 1332.
"Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 18, 16 Haziran 1332.
"Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 55. 10 Mayıs 1333.
"Komisyonlar", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 40, 19 Kânunusani 1332.
"Konya Millî İktisat Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 52, 19 Nisan 1333.

"Konya Ovası İska Ameliyatı İşletme Muamelat-ı Fenniyesinin Muvakkaten Anadolu Demiryolu Şirketi'ne İhalesi ve Bedel-i İhale ve Müteferriatına Muktezi 2.450.573 Kuruşun 1329 Nafıa Bütçesine Zamîmeten Sarfı Hakkında Kanun-u Muvakkat 24 Ağustos 1329", *Düstur*, II. tertip, c.5.
"Konya Ovası'nın İrvâsından Şimdiye Değin Istihsâl Olunan ve Bundan Sonra Husule Gelecek Olan Fevâid", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 44-48, 8 Mart 1333.
"Konya'da Çiftlik Makinist Mektebi", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Şubat 1918.
"Konya'da Millî Bir Şirket", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 35, 24 Teşrinisani 1332.
"Köy Sandıkları", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 27, 1 Eylül 1332.
"*Köylü* gazetesinden", *Sabah*, 21 Ağustos 1918.
"L'Agriculture et les femmes", *İktisadiat Medjmouassi*, (*İktisadiyat Mecmuası*'nın Fransızca Kısmı) yıl 2, no. 54, 3 Mayıs 1917.
"La Réforme Monétaire", *Revue de Turquie-Questions Économiques*, no. 7, Novembre-Décembre 1917.
"Malî Hayat: Yeni Dahili İstikraz", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 14/38, 10 Nisan 1334.
"Maliye Nazırı Cavid Bey'in Avanslar Hakkında Meclis-i Mebusan'da Beyanatı", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 2/26, 10 Kânunusani 1334/1918.
"Maliye Nazırı Cavid Bey'in Hazine Bonoları Hakkında Meclis-i Mebusan'da Beyanatı", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 4/28, 24 Kânunusani 1334/1918.
"Meclis-i İaşe Kararı", *Vakit*, 16 Mayıs 1918.
"Meclis-i İaşe Mukarrerâtı", *Vakit*, 9 Mayıs 1918.
"Memalik-i Osmaniye Erzağı", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1571, 31 Kânunusani 1330.
"Memalik-i Şahane'de İtibar-ı Ziraî ve Ziraat Bankaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1224, 7 Haziran 1324.
"Memurîn Lokantası", *Vakit*, 25 Teşrinievvel 1917.
"Memurînin Suret-i İaşesi Hakkında Kararname 25 Eylül 1333", *Düstur*, II. tertip, c.9.
"Memurînin Ticaretle İştigalden Memnu'iyeti Hakkında Kararname, 2 Teşrinievvel 1333", *Düstur*, II. Tertip, c.9.
"Men-i İthikâr Komisyonu'nun Beyannamesi", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 6, 1 Haziran 1333/1917.
"Meskûkât Kanun-u Cedidi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1633-34, 9-16 Nisan 1332.

"Mevadd-ı Gıdaiye ve Havâyic-i Sairenin Suret-i Füruhtu Hakkında 1332 Tarihli Kanun-u Muvakkat'in Birinci Maddesine Müzeyyel Kanun-u Muvakkat 25 Temmuz 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8.
"Mevadd-ı Gıdaiyye ve Havâyic-i Sairenin Suret-i Füruht ve Tevzî'i Hakkında Kanun-u Muvakkat 18 Nisan 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8.
"Mevadd-ı Gıdâiyye ve Havâyic-i Sairenin Suret-i Füruht ve Tevzii Hakkında Kanun 5 Nisan 1333", *Düstur*, II. tertip, c.9.
"Mevki-i Tedavüle Çıkarılacak Battal ve Mahlût ve Nikel Ufaklık Hakkında Kânun-u Muvakkat 28 Mart 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8.
"Millî İktisadiyat Bankası", *Sabah*, 9 Eylül 1918.
"Millî İzmir Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1517, 18 Kânunusani 1329.
"Muhabir Mektupları: Adana, 3 Kânunusani 1334", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 4/28, 24 Kânunusani 1334.
"Muhabir Mektupları: Adapazarı, 8 Temmuz", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 9, 16 Temmuz 1333, s.140.
"Muharebe-i Umumiye ve Ticaret-i Osmaniye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1543, 19 Temmuz 1330.
"Mühim Bir Teşebbüs", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no.1564, 14 Kânunuevvel 1330.
"Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu 2 Nisan 1333", *Düstur*, II. tertip, c.9.
"Mükellefiyet-i Ziraiye Kanun-u Mavakkatı 5 Eylül 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8.
"Müstahsil Şirketleri", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1679, 10 Mart 1333.
"Mütarekenin Piyasamızdaki Tesirleri", *Vakit*, 3 Kânunuevvel 1917.
"Odun ve Kömür", *Vakit*, 6 Teşrinisani 1917.
"Orduda Ziraat Dersleri Talimatnamesi", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, sayı 37-38, 30 Nisan 1330.
"Ordu-yu Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımnında Neşredilen 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanun-u Muvakkat'in Suver-i Tatbikiyesi Hakkında 29 Ağustos 1332 Tarihli Nizamname Makamına Kaim Olmak Üzere Tanzim Olunan Nizamname 12 Nisan 1333", *Düstur*, II. tertip, c.9.
"Osmanlı Çiftçiler Derneği Nizamname-i Esasisi", *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, sayı 3-4, 1 Mart 1335.
"Osmanlı İktisad-ı Millî Bankası", *Halka Doğru*, sayı 48, 6 Mart 1329.
"Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Hisse Senedâtından Hükümet Namı-

na Mübayaası Takarrür Eden Miktar Hakkında Kanun 14 Şubat 1332", *Düstur*, II. tertip, c.9.
"Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası İmtiyazatı Hakkında Kanun 8 Şubat 1332", *Düstur*, II. tertip, c.9.
"Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1676, 4 Şubat 1332.
"Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1671, 31 Kânunuevvel 1332.
"Osmanlı Terhin-i Akar Bankası Namıyla Bir Şirket Teşkili Ruhsatını Mutazammın İrâde-i Seniye 27 Nisan 1331", *Düstur*, II. tertip, c.7.
"Paralarını İşletmek İsteyenlere", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 56, 24 Mayıs 1333.
"Piyasa Ahvali", *Vakit*, 6 Kânunuevvel, 1917.
"Piyasada Vaziyet", *Vakit*, 5 Kânunuevvel 1917.
"Sadrazam Paşa Hazretlerinin İaşe Meselesi Hakkındaki Beyanatı", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Şubat 1917.
"Suriye Bankası", *Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye*, no. 5, 3 Mart 1330.
"Sükna İçin İcar ve İsticar Olunan Mahallerin İcar Bedelâtı Hakkında Kanun 8 Nisan 1334", *Düstur*, II. tertip, c.10.
"Şahane Bir Mütalaa: Şevketlû Padişahımızın İstikraz-ı Dahilî Hakkında Hatt-ı Dest-i Hümayunları", *Tanin*, 2 Mayıs 1334.
"Şehremaneti'nden", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 4 Teşrinievvel, 1330.
"Şeker Fabrikaları Hakkında", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 43, 1 Mart 1333.
"Şeker Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 42, 9 Şubat 1332.
"Şu'un", *Yeni Mecmua*, sayı 45, c.2, 23 Mayıs 1918.
"Talimatname Sureti", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1558, 1 Teşrinisani 1330.
"*Tanin*'in Dahilî İstikraz Hakkında Yaptığı Anket-Birkaç Mütalaa", *Tanin*, 1 Mayıs 1918.
"Taşra Piyasaları: Ankara, 12 Mart; Kayseri, 25 Mart", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 13/37, c.2, 3 Nisan 1334.
"Taşradan Erzak Celbi", *Vakit*, 19 Teşrinisani 1917.
"Taşralara İaşenin Tevziatı", *Vakit*, 27 Teşrinievvel 1917.
"Tecil-i Düyun Hakkında Kanun-u Muvakkat 20 Temmuz 1330", *Düstur*, II. tertip, c.6.
"Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi, 28 Kânunusani 1327", *Sicilli Kavanin*, c.16.
"Tekâlif-i Harbiye Kanunu'nun Refi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1474, 23 Mart 1329.

"Terzi ve Dokumacılık Mektebi", *Türk Yurdu*, sayı 4, c.9, 22 Teşrinievvel 1331.
"Teşebbüsât-ı Ziraiye", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 40, 19 Kânunusani 1332.
"Tetkikat: Memleketimizde Sınaî Şirketler, Fabrikalar ve Darüssınaîler; Osmanlı İttihat Saraçlık Şirketi ve Darüssınaîsi -1-", *Sanayi*, sayı 25, 31 Kânunusani 1334.
"Tevhid-i Meskûkât Hakkında Kanun-u Muvakkat, 26 Mart 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8.
"Ticaret ve İtibar-ı Umûmî Millî Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1683, 14 Nisan 1333.
"Ticarî Haberler: Adana, 10 Mart", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 13/37, c.2, 3 Nisan 1334, s.215.
"Ticarî Haberler: İhtikâr Meselesi Etrafında", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 7, 16 Haziran 1333/1917.
"Türk Kadını: Bir Viyana Gazetesinin Makalesi", *Vakit*, 3 Mart 1918.
"Türklük Şu'unu: Millî Banka", *Türk Yurdu*, sayı 7, c.11, 24 Teşrinisani 1332.
"Türklük Şu'unu: Şirketler", *Türk Yurdu*, sayı 2, c.12, 15 Mart 1332.
"Tütün Zürra'ı Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 37, 15 Kânunuevvel 1332.
"Umur-u İktisadiye Kanun Layihası", *Vakit*, 18 Mart 1918.
"Vaziyet-i İktisadiyemiz", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1720-21, 22-29 Kânunuevvel 1333.
"Viyana'ya Banka Talebesi İzamı", "*İktisadiyat Mecmuası*", sayı 51, 5 Nisan 1333.
"Yazlık Mahsulat Ziraati", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1581, 11 Nisan 1334.
"Yüzde Beş Faiz ve Yüzde Bir Amortismanlı İstikraz-ı Dahili Kanunu 3 Nisan 1334", *Düstur*, II. tertip, c.10.
"Ziraat Bankası Kanunu 2 Mart 1332", *Düstur*, II. tertip, c.8,
"Ziraat Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1238, 13 Eylül 1324.
"Ziraat Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1736, 13 Nisan 1334.
"Ziraat İşleri", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 58, 21 Haziran 1333.
"Ziraat Komisyonu", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, no. 1671, 31 Kânunuevvel 1332.
"Ziraat Makineleri", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 29, 12 Eylül 1332.
"Ziraat Makinist Mektebi", *Vakit*, 2 Kânunuevvel 1917.

ABDİ TEVFİK, "Tedavülü Tahdit Eden Avamil", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 24, 27 Kânunuevvel 1333.
AHMED EMİN, "İktisat Nezareti", *Vakit*, 18 Mart 1918.
AHMED HAMDİ, "Siyaset-i Maliye: Harb ve Evrâk-ı Nakdiye -2-", *Ticareti-i Umumiye Mecmuası*, sayı 11/35, 14 Mart 1918.
AHMED HAMDİ, "Umur-u İktisadiye Nezareti", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 12/36, 21 Mart 1334/1918.
AHMET EMİN, "İaşe İşlerinin Tanzimi", *Sabah*, 30 Ağustos 1917.
AHMET EMİN, "İaşe-i Umumiye Kararnamesi", *Sabah*, 21 Ağustos 1917.
ÇAKAN, Işıl, "Mesleki Temsil Arayışları İçinde Çiftçilerin Siyasal Temsiline İlişkin Çabalara Bakış: Osmanlı Çiftçiler Derneği'nden Türkiye Zürra Fırkası'na (1914-1920)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 1, 2002.
E. S., "Vilayat: Adana Muhabirimizden", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 49, 15 Mart 1333.
FERİD, "Kambiyo Komisyonu", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 51, 5 Nisan 1333.
İBRAHİM FAZIL, "Osmanlı Bankası", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sayı 21, 1341.
İBRAHİM PERTEV, "Beylik Fabrikalarda Amele Yevmiyeleri", *Sanayi*, sayı 42, c.2, 31 Kânunuevvel 1334.
JENSSEN, O., "Marxistische Beiträge zum Problem der Wirtschaftsentwicklung und Wirtschaftsforschung im Orient", *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient*, Jahrgang II, Heft 2.
JUNGE, Reinhard, "Das Wirtschasproblem des Näheren Orient", Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient, Jahrgang I, Heft 1, Weimar, Ocak 1916.
KÂZIM ŞİNASİ, "Harp Zenginleri", *Yeni Mecmua*, sayı 38, c.2, 4 Nisan 1918.
KEMAL, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 13 Teşrinievvel 1916.
KEMAL, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1916.
KEMAL, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 7 Teşrinievvel 1332.
KEMAL, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 8 Teşrinievvel 1916.
KÖPRÜLÜZADE MEHMET FUAT, "Millî Vazife", *Tanin*, 13 Mayıs 1918.
L. R., "Travaux D'irrigation en Asie Turque 'Les Plaines de Konia'", *Revue de Turquie-Questions économiques*, no. 2, Juin 1917.
MÜŞFİK SELAMİ, "Petrol-Hazineye Temin Edebileceği Vâridât", *Ulûm-u Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, no. 1, Nisan 1334/1918.
OSMAN NURİ, "İstanbul'un İaşesi -1-", *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, sayı 1, 1 Eylül 1340.

REFİK HALİD, "Harp Zengini", *Yeni Mecmua*, sayı 42, c.2, 2 Mayıs 1918.
S. GÜNDOĞDU, "Müessesat ve Fabrikalarımızı Ziyaret: Yedikule İplik Fabrikası, Makriköy Bez Fabrikası", *Sanayi*, sayı 12/39, c.2, 31 Ağustos 1334.
TEKİNALP, "Dahilî İstikraz Münasebetiyle İktisadî Hayat: İnkılabın Son Perdesi", *Yeni Mecmua*, sayı 44, c.2, 16 Mayıs 1918.
TEKİNALP, "İkdisadiyat Nezareti", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 68, 22 Teşrinisani 1333.
TEKİNALP, "İktisadî İnkılâb", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 64, 14 Eylül 1333.
TEKİNALP, "İktisadiyat Meclisi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 38, 29 Kânunuevvel 1332.
TEKİNALP, "İstihsâlât-ı Milliyeyi Artırmak Meselesi 2", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 49, 15 Mart 1333.
TEKİNALP, "İtibar-ı Millî Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 40, 19 Kânunusani 1333.
TEKİNALP, "İttihat ve Terakki Fırkası'nın İktisadî Faaliyeti -1-", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 30, 7 Teşrinievvel 1332.
TEKİNALP, "Kapitalizm Devresi Başlıyor", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 67, 8 Teşrinisani 1333.
TEKİNALP, "Konya Millî İktisat Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 24, 28 Temmuz 1332.
TEKİNALP, "Ministère de l'économie Nationale", *İktissadiat Medjmouassi*, yıl 2, no. 67.
TEKİNALP, "Yeni İstikamet İstikrazı", *Yeni Mecmua*, sayı 40, c.2, 18 Nisan 1918.
TOPRAK, Zafer, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İaşe Politikası", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi-Beşeri Bilimler*, c.6, 1978.
TOPRAK, Zafer, "II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", *Toplum ve Bilim*, sayı 1, Bahar 1977.
TOPRAK, Zafer, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası", Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayısı, 1979-1980.
TOPRAK, Zafer, "Osmanlı Kambiyoları", *Finans Dünyası*, Ocak 1990.
TOPRAK, Zafer, "Osmanlı Narodnikleri: 'Halka Doğru Gidenler'", *Toplum ve Bilim*, sayı 24, Kış 1984.
TOPRAK, Zafer, "Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu", *Toplum ve Bilim*, sayı 12, Kış 1980.

VERGEOT, JEAN, "Le Papier-Monnaie En Turquie Pendant La Guerre", *Revue d'Economie Politique*, c.33, 1919.
YUNUS NADİ, "İki Kanun Layihası", *Tasvir-i Efkâr*, 8 Mart 1917.
Z, N., "Osmanlı Türklerinde İktisadî Hareket: Tütüncüler Bankası", *Türk Yurdu*, sayı 12, c.11, 2 Şubat 1332.
Z(e). N(un)., "Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası", *Tasvir-i Efkâr*, 20 Kânunusani 1917.
ZİYA GÖKALP, "İktisadî Vatanperverlik", *Yeni Mecmua*, sayı 43, c.2, 9 Mayıs 1918.
ZİYA GÖKALP, "Para ve Tesanüt", *Yeni Mecmua*, sayı 41, c.2, 25 Nisan 1918.
ZİYA GÖKALP, "Türklerde Millî İktisat Devreleri", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 44-48, 8 Mart 1333.

DİZİN

Aba ve Şayak ve Kazmir Şirketi, 478.
Abaoğlu Ali Efendi, 99.
Abaoğlu Hacı Mustafa Efendi, 98, 99.
ABD (Amerika Birleşik Devletleri), 23, 32, 48, 59, 138, 139, 178, 258, 323, 345, 348, 349, 402.
Abdizade Edhem Efendi'nin Halıhanesi, 477.
Abdi Tevfik, 167, 168.
Abdullah Azmi Efendi, 198, 423.
Abdullah Emin Bey, 127.
Abdullah Safi Bey, 379.
Abdurrahman Şeref, 429.
Abdurrahman Yusuf Bey, 416.
Abdülaziz, 145, 346.
Abdülmecit, 46, 143.
Abud Efendi, 84, 97, 323.
Abud Efendi Hanı, 219.
Adana, 134, 168, 188, 192, 207, 215, 305, 306, 436, 466, 472, 484-486, 488-493, 495, 497, 501.
Adana Demiryolu Şirketi, 472.
Adanalı Hacı Hafız Hüseyin Efendi, 106, 107.
Adapazarı, 108, 208, 478, 501.
Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi, 471.
Adapazarı İslâm Ticaret Bankası Osmanlı Anonim, 108.
Adembeyzade İbrahim, 108.
Sipahizade Hamit ve Şürekâsı İslâm Ticaret Bankası, 108.
Adliye Nezareti, 34.
Adnan Bey, 452.
Afyonkarahisar, 193, 484.
Agob ve Serkiz Hamparsumyan Şirketi, 473.
Ahmet Cevat, 159.
Ahmed Çavuşoğlu Bayram Bey, 107.
Ahmed Emin, 193, 195, 250.
Ahmed Fethi Paşa, 76.
Ahmed Halis ve Şürekâsı Efendiler Şirketi, 476.
Ahmed Hamdi, 127, 165.
Ahmed Hamdi Bey, 127.
Ahmed Kemal Bey, 96.
Ahmed Nesimi Bey, 127, 236.
Ahmed Paşa Harsa Ticarethanesi, 473.

Ahmed Rasim, 255.
Ahmed Rıza Bey, 91, 198, 411, 413, 414, 427, 428.
Ahmed Tevfik Bey, 96.
Ahmed İhsan, 92, 108.
Ahmed İzzet Bey, 457.
Akağazade Abdullah Efendi, 103.
Akhisar, 106, 107, 453.
Akhisar Tütüncüler Bankası, 453.
Akif Fevzi, 97.
Akka, 486.
Akseki, 425.
Akşehir, 102, 456, 477, 492.
Akşehir Osmanlı İktisad Anonim Şirketi, 102.
Ala'iye, 425.
Alaşehir, 107.
Alberti, 73.
Aleksander Kominos ve Şürekâsı, 474.
Ali Münif, 318.
Ali Osman, 128, 163.
Ali Rıza, 118, 128.
Ali Rıza Paşa, 230.
Alleon, 73, 75.
Almanya, 31, 32, 37, 63, 66, 67, 89, 126, 135, 138, 139, 142, 147-150, 152-154, 156, 158, 159, 164, 166, 187, 190, 194, 201-203, 213, 218, 228, 240, 257, 258, 308, 311, 323, 339-345, 349-353, 356, 357, 360, 371-375, 377, 378, 380-384, 387, 390, 392, 394, 395, 397, 402, 414, 415, 418, 423, 424, 428, 433, 437-439, 443.
Alvanitidi, 178.
Amadosyone Şirketi, 473.
Amasya, 486.
Anadolu Demiryolu Şirketi, 131.
Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi, 175, 176, 319, 326, 327, 472.
Anadolu Pazarı Şirketi, 476.
Anadolu Sanayi ve Ticaret Şirketi, 477.
Ananya Çakıryan Şirketi, 473.
Ankara, 126, 175, 176, 182, 188, 190, 191, 193, 196, 199, 215, 234, 318, 326, 329, 417, 424, 432, 453, 456, 466, 472, 484, 485-493, 495, 497, 500, 501.
Ankara Millî Mensucat Şirketi, 472.
Ankara'da Ohrili tüccardan Arif bin Arslan, Manastırlı Hasan ve Sabri bin Rasim Efendiler Şirketi, 472.
Anonim Şirketi Karaman, 477.
Anonim Şirketi Kayseri, 478.
Anonim Şirketi Yozgad, 472.
Antalya, 48, 55, 126, 188, 279, 398, 425.
Anton Arslan ve Şürekası, 473.
Anton Manya ve Mahdumları Şirketi, 473.
Anton Ricyo ve Şürekâsı Şirketi, 473.
Anton ve Corci Hacı Toma Şirketi, 473.
Arabacılık Şirketi, 477.
Arakil Şerbetyan ve Mahdumları, 474.
Aram Efendi, 97.
Arif Paşazade Cemil Bey, 96.
Arifiye, 199.
Aristidi, 429.
Arpacı Ahmed Ağa, 107.
Arpacı Hacı Ahmed Ağa, 106.
Arslan Efendi, 388.
Artin Bekliyan ve Voskerciyan Şirketi, 473.

Artin Efendi, 373.
Asaf Bey, 106, 107.
Asya Bankası Anonim Şirket-i Osmaniyesi, 97.
Aşar İltizam ve Zahire Alım Satım Şirketi, 477.
Atanaş Nikolayidi ve Şürekâsı, 473.
Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, 110.
Atina Bankası, 66.
Attar Halilağazade Eyüp Efendi, 98.
Attariye ve Okka Malı Alım Satım Şirketi, 477.
Avadis Avadikyan ve Merican, 474.
Avni Bey, 295.
Avni Re'fet Biraderler, 474.
Avram Şolman ve Mahdumu, 473.
Avram İhsan ve Şürekâsı, 476.
Avusturya, 56, 59, 78, 148, 153, 166, 177, 178, 188, 203, 259, 310, 313, 321-323, 339, 341-343, 345, 371, 377, 380, 390, 392, 393, 395, 397, 434, 452; -lı, 92, 443.
Avusturya-Macaristan, 33, 37, 64, 66, 67, 126, 139, 178, 194, 213, 228, 322, 332, 382, 402.
Avusturya-Macaristan Bankası, 149, 380.
Avusturya-Osmanlı Bankası, 78.
Ayancık, 477.
Â'yânzade Hafızî Bey, 99.
Ayasofya, 434.
Ayastefanos Muahedesi, 147.
Aydın, 54, 103-105, 121, 126, 127, 188, 234, 310, 466, 476, 484-486, 488-493, 495, 497, 499-501.
Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim, 104, 105, 476.
Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Osmanlı Anonim, 103, 476.
Ayıntab, 192, 486.
Ayvalık, 417.
Aziz Ağa, 106, 107.
Aziz Efendi, 103, 104, 227.
Azmi, 97.

B. Kebeci ve A. Kiryako Şirketi Kollektif, 473.
Babanzade Hikmet Bey, 84.
Bağdad, 278, 290, 306, 341, 345, 376, 488, 493.
Bağdad Demiryolu Şirketi, 472.
Baha Bey, 179, 324, 329.
Baha Sait, 182.
Bahçecizade Hacı Mehmet Efendi, 101.
Bahçekapı, 452.
Bahriye Nezareti, 141, 142, 355.
Bakkalcılar Cemiyeti, 177.
Bakkaliye Emniyet Şirketi, 472.
Bakkaliye İtibâr Şirketi, 478.
Balcızade Hakkı Bey, 104.
Balcızade Hamit, 104.
Baltazzi, 73, 75.
Balya Karaaydın Şirketi, 471.
Bandırmalı Mehmed ve Aleksandr Pontramolu Şirketi, 473.
Bank-ı Dersaadet (Banque de Constantinople), 63, 75, 76.
Banque Française, 55.
Bardavidir ve Suvarsman Şirketi Kollektif, 473.
Bari Biraderler, 473.
Barker, 73.
Basra, 48, 278, 290.
Batum, 178, 323, 453.
Bayezid II., 74, 133.
Bayramzade İsmail Hakkı, 222.

Bayur, Yusuf Hikmet, 193.
Bazergancık Biraderler Dert ve Elis Şirketi, 473.
Bedosaki Atnasyadis Şirketi, 472.
Bekir Bey, 456.
Bekirzade Hacı Ali Ağa, 99.
Belçika, 92, 257, 350, 402.
Belediye Cemiyet-i Umumiyyesi, 129.
Berlin, 148, 149, 339, 371, 374, 478, 388, 414.
Beşbeyzade Mehmet Bey, 106.
Beyoğlu, 133, 172, 225, 314, 486.
Beyrut, 21, 55, 76, 168, 188, 192, 278, 389, 466, 476, 485, 486, 488-491, 493, 495, 497.
Beyrut Klüp ve Gazino Şirketi, 476.
Beyrut Tramvay Şirketi, 476.
Beyşehir, 478.
Bezzaz Şamlı Şükrü ve Biraderleri Nafız ve Mehmed Şirketi, 473.
Bi-Ba-Bo Tuhafiye Mağazası, 452.
Biga, 84, 193, 196.
Bilecik, 476, 492.
Bitlis, 74, 207, 466, 484-486, 488-491, 493, 495, 497.
Bogos, 74.
Bohor Efendi, 198.
Bohor Gomel Bey, 107.
Bolu, 188, 191, 193, 196, 207, 226, 443, 466, 484, 485, 488-491, 494, 496, 498, 499.
Bomonti Birahanesi, 167, 252.
Bor, 479.
Bosna-Hersek, 34.
Bosnalı İbrahim Bey, 106, 107.
Bosnevi Hacı Adem Beyzade İbrahim, 108.
Boşnak (Bosnalı) Süleyman Efendi, 106, 107.
Boyabad, 477.
Buldan Terakki-i Mensucat Şirketi, 476.
Buldanî Hacı Emin ve Mahdumları, 473.
Buldanlı Hacı Mehmet Efendi, 106, 107.
Buldanlı Hafız Edhem ve Mahdumu Şirketi "Kollektif", 473.
Bulgaristan, 34, 48, 64, 66, 67, 139, 173, 179, 188, 203, 212, 279, 316, 321, 323, 381, 383, 388, 428, 492.
Burdur, 477, 484-487, 492.
Bursa, 41, 43, 44, 74, 76, 122, 125, 126, 130, 190, 234, 277, 307, 308, 414, 417, 425, 432, 436, 453, 492, 471, 476.
Bursa Mensucat Şirketi, 476.
Bükreş, 179.
Büyük Şark Moda Tuhafiye Mağazaları Şirketi, 476.

Caferîzade Cemal Efendi, 106.
Caferoğlu Cemal Bey, 107.
Cahid Bey, 72.
Camondo, 73.
Canik, 466, 485, 488-492, 494, 496, 498, 500.
Canik Elmasyan Şirketi, 474.
Cebel-i Bereket, 486.
Cebel-i Lübnan, 188, 192, 466, 485, 488, 491, 494, 496, 498.
Celal Bey, 134, 247, 436.
Celal Derviş Bey, 127.
Celal Muhtar Bey, 246-248, 453, 522.
Celeb Şirketi, 477.
Cemal Bey, 107.
Cemal Bey Oğlu Abdülhalim Bey, 108.

Cemal Paşa, 134.
Cemil Paşa, 320.
Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye, 116, 134, 210.
Cemiyet-i Umumiye, 129, 148, 174, 189.
Cemiyet-i Umumiye-i Belediye, 174, 177, 322.
Cemiyet-i Ziraiye, 116.
Cevat Bey, 198.
Cevad Nizami Bey, 452.
Cezairlioğlu Mıgırdıç, 74.
Cidde, 56, 144, 145.
Corci Papazoğlu, 474.
Coronio, 73.
Corpi, 73.
Çakaloğlu Hafız İbrahim Bey, 107.
Çakalzade Hafız İbrahim Efendi, 106.
Çakmakçılar, 219.
Çalıkağazade Rıfat Efendi, 102.
Çanakkale, 134, 149, 324.
Çanakkale Boğazı, 171, 178, 214, 247, 314, 323.
Çankırı, 207, 484, 486.
Çatalca, 122, 125, 188, 191, 193, 196, 425, 466, 485, 488-492, 494, 496, 498, 500, 501.
Çerkes Mehmed Ali ve Çerkes İsa Efendiler Şirketi, 472.
Çiftçi Bankası, 101.
Çiftçiler Derneği, 126, 127.
Çiftlik Makinist Mektebi, 126.
Çiftliklinin Mehmed Çavuş, 107.
Çiftliklinin Mehmed Efendi, 106.
Çolakzade İbrahim ve Şamlı Damadı Remzi Şirketi, 473.
Çorum, 486.
Çukurova, 130, 134, 436.
Çürüksulu Mahmut Paşa, 198.
D. L. Aristidi ve Şürekâsı Şirketi, 474.
Dahiliye Nezareti, 115, 123, 160, 176, 185, 220, 461.
Dakik Fabrikası İktisad Şirketi, 477.
Damad Ferid Paşa, 402, 421, 422.
Danimarka, 204.
Darphane-i Âmire, 46, 53, 58.
Darphane-i Millî, 67.
Darü'l-eytam, 179, 242, 243, 246, 324.
Darülfünûn, 37, 162, 235, 236, 251.
Debbağ Hacı Ahmed Efendi, 106, 107.
Debbağ Hacı Mehmed Mahdumları Şirketi, 474.
Dedeağaç, 177, 320, 321.
Demirciler Şirketi, 477.
Denizbank, 111.
Denizli, 388, 476, 486.
Denizlili İsmail Hakkı Bey, 108.
Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, 58, 90, 93, 121, 125, 126, 129, 164, 171, 211, 252, 263, 273.
Dersim, 486.
Deutsche Bank, 55, 65, 66, 156, 386.
Deutsche Orient Bank, 55, 65, 66, 471.
Die neue Orientierung, 164.
Dinar, 478.
Dirlik ve Birlik Şirketi, 476.
Divan-ı Harb-i Örfî, 231.
Divan-ı Muhasebat, 55, 198, 236.
Divanyolu, 133.
Diyarbekir, 192, 367, 466, 484-486, 488-491, 493, 495, 497.
Diyarbekirlizade İbrahim, 108.

Doktor İsmail Bey, 127.
Doktor Nâzım, 220 260.
Donanma Cemiyeti, 125.
Drazzade Mazhar Nurullah Efendi, 102.
Duzoğlu Agop Çelebi, 46.
Duzoğulları, 74.
Düyun-u Umumiye, 148, 149, 282, 291, 339, 340, 342, 343, 352, 354, 355, 358, 372, 376, 380, 382, 384, 386-388, 407, 411.
Düzce, 492.

Edhem Ağazade İsmail Hakkı Bey, 108.
Edhem Bey, 103.
Edirne, 122, 125, 130, 188, 191, 193, 196, 278, 423, 425, 466, 484-486, 488-493, 495, 497, 499-501.
Edremitli Hasan ve Şekerci Yorgi ve Şürekâsı Kollektif Şirketi, 473.
Eğin, 478.
Ekmekçiler Cemiyeti, 174, 175, 317, 319.
Ekvilla, 178.
Elaziz, 215.
Elcicioğlu Ağaş Efendi ve Mehmed Rıfat Bey Şirketi, 472.
Elektrik Şirketi Denizli, 476.
Eli Alararaki ve Mahdumu, 473.
Eller Yaşova Şirketi, 473.
Elmacıoğlu Biraderleri Şirketi, 473.
Emin Hasanzade Mehmet Efendi, 106.
Eminönü, 159.
Emir Hasanzade Şükrü Efendi, 106, 107.
Emir Hasanzade Mehmed Efendi, 107.
Emir Hasanzade Mehmed Efendi mahdumu Şükrü Bey, 107.
Emlak ve İkrazat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi, 96.
Emniyet Sandığı, 110.
Emniyet Şirketi Bor, 479.
Emniyet Şirketi Karaman, 478.
Emniyet Şirketi Niğde, 479.
Emtia-i Ticariyye Saadet Şirketi, 477.
Emtia-i Umumiyye Kantar Şirketi, 477.
Emtia-i Umumiyye İkbaliyye Şirketi, 477.
Emtia-i Umumiyye Saadet Şirketi, 477.
Emvâl-i Umumiyye Şirketi, 471.
Enderyadi Biraderler Şirketi, 473.
Enver Paşa, 118, 122, 134, 193.
Ereğli, 175, 317, 456, 477, 478.
Ereğli Kömür Madeni Şirketi, 78.
Ereğli Maden Şirketi, 146, 471.
Ergani, 486.
Ermiyeli Hasan Efendi, 106, 107.
Ertuğrul, 486.
Ertuğrul Pazarı, 476.
Erzincan, 135, 437.
Erzurum, 69, 207, 215, 493.
Esb Pazarında Zahire Şirketi, 472.
Eskişehir, 135, 175, 188, 191, 193, 196, 199, 215, 234, 318, 416, 432, 437, 443, 456, 466, 478, 484, 485, 487-492, 494, 496, 498-500.
Eskişehir Çiftçi Bankası, 101.
Esnaflar Cemiyeti, 182, 183, 263.
Eşya-yı Ticariyye Osmanlı Şirketi, 477.

Etibank, 111.
Evkaf Bankası, 82, 83.
Evkaf Nezareti, 82.

F. Feydau ve Şürekâsı, 474.
Faik Bey, 198.
Faik Nüzhet, 236.
Fanko ve Mahdumu Rafael, 475.
Fatih, 133.
Fatih Sultan Mehmed, 73.
Fazıl Berki, 159.
Fenercizade İbrahim Efendi, 106, 107.
Ferid Abud Efendi, 97.
Ferid Bey, 66, 73, 458.
Fernandez, 73.
Fescizade Abdullah, 475.
Fethi, 453.
Fethi Bey, 198.
Fırıncı Haydar Efendi, 106, 107.
Filibeli Yakub Cemil ve Mahdumları, 475.
Filistin, 48, 278.
Filistin Ticaret Bankası, 479.
Finlandiya, 59, 205.
Firuz Bey, 452.
Foti Mavroyani ve Şürekâsı, 474.
Franko ve Mahdumu Rafael, 475.
Franko İsrail Alayof ve Şürâkası, 475.
Fransa, 45, 46, 53, 54, 59, 75, 89, 138, 139, 204, 228, 250, 293, 343, 348, 349, 356, 377, 382, 402.
Fransa Bankası, 59, 79, 139, 387, 403.
Foti Mavroyani ve Şürekâsı, 474.
Fuat Hulusi Bey, 96.
Fuat Paşa, 145.
Fuat Lostar Bey, 452, 453.

Galata, 36, 75, 159, 179, 451, 457.
Galata Bankerleri, 63, 73, 75.
Galata Tünel Şirketi, 472.
Galatasaray, 159.
Galatasaray Sultanisi, 162.
Galip, 97.
Galyaçato, 315, 316.
Gazizade Adürrahim Efendi, 106.
Gelgeloğlu, 74.
Gelibolu, 425, 486.
Gemlik, 476.
Gemlik Koza ve Zeytin Şirketi, 476.
Genç, 486, 490, 493.
General Bank of Constantinople, 76.
General Falkenhayn, 376.
George, Lloyd, 32.
Gerson, M., 452.
Gevgililioğlu Sezai Bey, 108.
Giresun, 215.
Giritli Safder Bey, 107.
Giritli Selim Efendi, 106.
Giritli Selim Sırrı Efendi, 107.
Gözübüyükzade Sabit Efendi, 101.
Grigoryadi Setiloğlu, 474.

Hacı Antonyo Biraderler Şirketi, 474.
Hacı Antonyo Şirketi, 475.
Hacı Glagıçzade İsmail Safa Bey, 104.
Hacı Hafızzade Mehmed Ziyaeddin, 108.
Hacı Halid Mahmud Beyzade Kâni Bey, 107.
Hacı Halil bin Mahmud, 227.
Hacı Halil Efendi, 104.
Hacı İbrahim Efendizade Hacı Mehmed, 103.
Hacı İbrahimoğlu Aziz Efendi, 227.

Hacı Mahmudzade Hasan Bey, 103.
Hacı Osman Zeki Efendi 103.
Hacı Ömer Efendizade Mustafa Efendi, 106.
Hacı Ömer Efendizade İzzet Bey, 103.
Hacı Salimzade İbrahim, 108.
Hacı Şabanzade Mustafa Fehmi Efendi, 107.
Hacı Şeyh Damadı Mehmed Efendi, 103.
Hacı Şeyh Efendi, 106.
Hacı Şeyh Mehmed Efendi, 107.
Hacı Taşlı Mehmed Ağa, 104.
Hacı Toma Serkis ve Evlâdı Şirketi, 475.
Hacı Yahyazade Hafız Ahmed Efendi, 103.
Hacı Yavaşzade Biraderler Şirketi, 474.
Hacılarzade Mustafa Efendi, 102.
Haffaf Kamil Efendi, 106.
Haffafiye Debâgat Kollektif Şirketi, 478.
Hafız Abdurahman Vehbi Şirketi, 477.
Hafız Ali ve Biraderi, 474.
Hafız Ağazade Bekir, 108.
Hafız Ömer Efendi, 101.
Hafik, 476.
Halep, 61, 168, 188, 192, 207, 226, 345, 466, 485-491, 493, 495, 496.
Halid Paşa, 106.
Halifa Politi Halefleri Şirketi, 474.
Halk Bankası, 111.
Halkalı Ziraat Mektebi, 118.
Hama, 486.
Hamdullah Emin Paşa, 126, 127, 398.
Hamdullah Suphi, 159, 162.
Hamid Bey, 198, 236, 253, 364.
Hamzazadeler Şirketi, 474.
Hancı Sarı Molla, 104.
Handel's Akademi, 92, 452.
Harb-i Umumî, 85, 129, 137, 230, 240, 260, 265, 305, 307, 310, 313, 314, 331, 332, 347, 431, 459, 460, 462, 464, 469.
Harbiye Nezareti, 329, 331, 332, 341, 355, 376-379, 438, 462, 466, 468, 479.
Harp Kazançları Vergisi Kanunu, 228.
Hasan Akif Komandit Şirketi, 478.
Hasan Çavuş mahdumu Halil Bey, 108.
Hasan Efendi, 104.
Hasan Efendi bin İbrahim, 227.
Hasan Ferid, 73, 100.
Hasan Rıza Bey, 127.
Hasan Seydi ve Bicon Şirketi, 474.
Hasan Tahsin, 236.
Hasan Vasfi Bey, 107.
Hasan Vasti Efendi, 106.
Hasköy, 246.
Havagazı ve Tenvir-i Elektrikî Şirketi, 476.
Havâyic-i Muhtelife Komisyonu, 188.
Havâyic-i Zaruriyye Komisyonu, 302, 322, 413, 414, 419, 420, 427, 428.
Havran, 118, 119, 486.
Haydar Şekip, 453.
Haydarpaşa, 199.
Hayfa, 476.
Hayik Vezador Keresteciyan Şirketi, 474.
Hayim Kuru ve Mahdumları Şirketi, 474.

Haymana, 472.
Haymana Ticaret-i Millî Anonim Şirketi, 472.
Hayri, 429.
Hazine-i Hassa, 74, 146.
Hazine-i Maliye, 357.
Hazinedarzade Mehmed Efendi Şirketi, 478.
Helfferich, 166.
Helvacı Ali Rıza Efendi, 106.
Hendek, 478.
Herman Şirer Kumpanyası Şirketi, 475.
Herzok Anonim Şirketi, 478.
Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, 95, 129, 171, 173-181, 183, 184, 200, 233, 262, 263, 319, 321, 323, 329, 331-333, 335.
Hicaz, 48, 54, 119, 146, 278, 290.
Hicaz Demiryolu Kooperatif Bakkaliye Şirketi, 476.
Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 470, 491.
Hilmi Bey, 243, 453.
Himaye-i Etfal Cemiyeti, 242, 253.
Hindenburg Programı, 32.
Hindistan, 55, 69.
Hollanda, 59, 139, 402.
Hugo Meyer, 187, 190.
Hüdavendigâr, 134, 188, 191, 234, 436, 484, 489, 491, 492.
Hüdavengidâr Seyr-i Sefain Şirketi, 476.
Hüsamettin Bey, 107.
Hüsamettin Efendi, 106.
Hüseyin Bey, 243.
Hüseyin Cahid Bey, 84, 85, 88, 93, 161, 162, 198, 220, 333.
Hüseyin Efendi ve Rüfekâsı Şirketi, 478.
Hüseyin Hilmi Paşa, 323.
Hüseyin Kâzım, 116.
Hüseyin Naim Bey, 97.
Hüseyin Rahmi, 254.
Hüseyin Tosun Bey, 457, 458.
Hüseyinoğlu Yenişehirli İsmet Bey, 107.
Hüsnü Efendizade Kâzım Bey, 99.
Hüsnü Vasıf ve Behçet ve Şürekâsı Şirketi, 473.

Ilgın, 477.
Irak, 21, 62, 69, 397, 432.
Irganyan Uzun Artinoğlu, 74.
Islah-ı Meskûkât Komisyonu, 52, 55, 56, 58, 273.
Isparta, 484, 487, 492.

İbrahim Bey, 107, 198.
İbrahim Cemal Paşa, 96.
İbrahim Nuri, 108.
İbrahim Paşa ve Mahdumları, 473.
İbrahim Pertev, 210.
İçel, 188, 192, 466, 484, 485, 488-491, 494, 496, 498.
İdare-i Vilayât Kanunu, 123, 461.
İdris Efendi, 104.
İhracat Hey'eti, 34.
İktisad Anonim Şirketi, 97, 101, 102.
İktisad Nezâreti, 239, 241.
İktisad-ı Millî Anonim Şirketi, 98, 478.
İktisad-ı Osmanî Şirketi, 102.
İller Bankası, 111.
İlya ve Avram Politi ve Elhanati Şirketi, 473.
İlyas Hoca ve Şürekâsı Bankası, 477.
İmalât-ı Harbiye, 118, 210.
İmamzade Mehmed Bey, 101.
İmamzade Mehmed ve Kiryako Efendiler Şirketi, 472.

İmamzade Reşid Efendi, 102.
İmrozzade Mustafa ve Hacıağazade Nuri vesaire Şirketi, 472.
İncir Anonim Şirketi, 476.
İnebolu, 48, 55, 279, 477.
İnebolu Bakkaliye, Tuhafiye, Manifatura, Nakliye Şirketi, 477.
İnegöllüoğlu M., 39.
İngiltere, 32, 46, 59, 75, 76, 89, 138, 139, 202, 203, 258, 349, 356, 377, 382, 402.
İntibâh Ticaret Şirketi, 471.
İntibâh-ı İslâm Komandit Şirketi, 478.
İntibâh-ı İslâm Şirketi, 472.
İpekçi Cevdet, 97.
İran, 48, 69, 74, 278.
İsa'il ve Kumpanyası, 473.
İskandinavya, 59.
İskenderiye, 178.
İskenderun, 207.
İslâm Teavün Şirketi, 477.
İslâm Ticaret Bankası, 108, 478.
İsmail Bey, 127, 243.
İsmail Canbolat Bey, 184.
İsmail Efendi, 415.
İsmail Hakkı, 108, 134, 222.
İsmail Hakkı Paşa, 119, 120, 225.
İsmail Rıfkı Bey, 128.
İsmet Bey, 106, 107, 129, 176, 183.
İspanya, 59, 74.
İstanbul (Dersaadet), 11, 12, 33, 34, 41, 43-46, 50, 52, 54-56, 61, 66, 72-75, 77, 79, 80, 83, 84, 86, 94-97, 109, 113, 119, 122, 123, 127, 129, 133-135, 140, 142, 144, 145, 148, 156, 159, 162, 165, 171-186, 188-195, 197-200, 206, 211, 213-216, 218, 219, 221-223, 225, 226, 231, 236, 239, 242, 244-247, 252, 254, 255, 260, 262-265, 277, 283, 285, 294, 309, 310, 313-318, 320, 321, 323, 325-327, 331-335, 337, 340, 341, 343, 345, 371, 374, 388, 389, 392, 417, 418, 424, 425, 432, 434, 437, 438, 442, 447, 452, 466, 484-486, 488-493, 495, 496, 500, 501.
İstanbul Bankası, 96.
İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, 216.
İstikamet Kollektif Şirketi, 478.
İstinye, 310.
İstroci ve Ayonidi Şirketi, 473.
İsveç, 76, 139.
İsviçre, 64-67, 308, 345, 390, 391, 439.
İşyurdu Maden ve Kömür Şirketi, 476.
İtalya, 31, 55, 59, 139, 177, 212, 257, 308, 321, 322, 359, 382, 387, 402.
İtibâr-ı Millî Bankası, 66, 72, 84-93, 95, 110, 225, 241, 387, 396, 399-403, 451, 453.
İttihadcı Rıza Bey, 71.
İzmir, 41, 47, 51, 52, 62, 76, 83, 104, 106, 107, 109, 133, 159, 178, 190, 234, 252, 260, 262, 277, 278, 281, 286, 290, 301, 424, 452, 453, 473-476, 485, 489.
İzmir Pamuk İmalâtı Osmanlı Anonim Şirketi, 476.
İzmir İdhalât ve İhracat Türk Anonim Şirketi, 476.
İzmit, 74, 122, 125, 188, 191, 193, 196, 234, 434, 443, 466, 484, 488, 490-493, 496, 498-500.
İzzet Bey, 96, 103, 174, 175, 317, 456-458.

J. Modayi ve Mahdumları Şirketi, 474.
Jak Enderyadi Şirketi, 474.
Jak ve Enyas Maeneyi Şirketi, 474.
Jakob Hayım Mahdumu Şirketi, 474.
Japonya, 59, 139, 258.
Jistovi, 179, 324.
Jozef N. Lui Şürekâsı, 474.

K. D. Fraşopulo Mahdumları Şirketi, 475.
K. Veropulo Mahdumları Şirketi, 475.
Kaçantriyantis, 178.
Kadirli Emin Bey, 107.
Kadınhan, 317, 456.
Kadızade Hacı Ethem Efendi, 98.
Kafkasya, 23, 69, 214.
Kal'a-i Sultaniye, 188, 191, 405, 484, 489-492, 494, 496, 498, 500, 501.
Kalas (Galatz), 76.
Kalenderoğlu ve Şürekâsı Şirketi, 475.
Kalika, 475.
Kalo Stepan Papazyan Ticarethanesi, 475.
Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu, 19, 20, 34, 62, 63, 65-67, 70, 233.
Kanaat Şirketi, 479.
Kansızzade Hacı Emin ve Dramalı Kâzım Şirketi, 475.
Kantar ve Tütün Şirketi, 478.
Karacasulu Alioğlu Mustafa Bey, 104.
Karagözlü Mehmed Bey, 107.
Karagözzade Şükrü Bey, 103.
Karahisar, 234, 318.
Karahisar-ı Sahib, 188, 191, 196, 478, 487, 489-492.
Karakaçani ve A. Kefla Şirketi, 475.
Karakaş Nikolaki Efendi, 198.
Karaman, 100, 175, 317, 457.
Karaman Millî Bankası Osmanlı Anonim Şirketi, 100.
Karamanîzade, 118.
Karamürsel, 478.
Karaosmanoğlu Halid Paşa, 107.
Karaosmanzade Kâni Bey, 106.
Karasi, 234, 425.
Kardicalı Mustafa Efendi, 107.
Kardicalı Sakallızade Ahmed Kâzım Efendi, 107.
Kardicali Aziz Ağa, 107.
Kardicali Emin Bey, 106.
Kardicali Mustafa Bey, 106.
Karesi, 188, 191, 234, 466, 484, 489, 491, 492.
Kasaba, 106.
Kastamonu, 188, 191, 193, 196, 215, 226, 443, 477, 484-486, 488-490, 493, 495.
Kasımpaşa, 246.
Kâşzade Hacı Ahmed Efendi, 99.
Kâtip Ali Bey, 107.
Kâtipzade Nuh Naci Efendi, 102.
Kavaf Kâmil Bey, 107.
Kaymak Asım, 97.
Kayseri, 101, 215, 466, 484, 485, 489, 494, 496, 498.
Kayseri Köy İktisat Bankası, 101.
Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi, 101, 102.
Kâzım Şinasi, 249, 250.
Kâzım Nuri Bey, 103.
Keçiborlu, 310, 434, 438.
Keleşzade Hacı Ahmed Efendi, 98.
Kemal Bey, 95, 129, 174, 175, 178,

181-184, 188, 192, 200, 211, 242, 244-246, 263, 313, 331, 456.
Kemal Caferi Ticarethanesi Şirketi, 475.
Kerek, 119.
Kereste Şirketi, 478.
Kereste Teshilât Şirketi, 477.
Keresteci Hafız Mehmed Efendi, 106, 107.
Kerin, 486.
Kerkük, 379, 486.
Kesendire Maden Şirketi, 472.
Kırkklise, 486.
Kırım Harbi, 76, 77, 144.
Kırşehir, 207, 472, 486.
Kibar Fazıl, 97.
Kibar Saim Bey, 453.
Kigorak ve Dikran Panosyan, 475.
Kirmastı, 476.
Kocamanyan ve Andonyan Şirketi, 475.
Kohti Taranto ve Şürekâsı Şirketi, 475.
Kohti ve Şürekâsı Şirketi, 475.
Kollektif Şayak Şirketi, 476.
Komandit Çuha ve Şayak Şirketi (Fabrikası) , 478.
Komandit Şirketi Yıldızeli, 476.
Komandit Şirketi İzmir, 473.
Komandit Suhulet Şirketi, 478.
Kominos ve Kumpanyası "Kollektif" Şirketi, 475.
Konthane Şirketi, 479.
Kontropi Bidarerler Şirketi, 475.
Konya, 61, 97-100, 101, 126, 134, 175, 176, 188, 190, 191, 193, 196, 199, 226, 227, 234, 315, 317, 318, 326, 331, 389, 424, 432, 436, 457, 477, 478, 484-493.
Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi, 98, 99.
Konya Millî İktisat Bankası, 99, 100.
Konya Osmanlı İktisad-ı Millî Anonim Şirketi, 98.
Konya Ticaret-i Umumiyye Türk Anonim Şirketi, 98.
Kooperatif Tütün Müstahsilleri Anonim Şirketi, 478.
Kosovalı Şerif Şakir Efendi, 107.
Kosti Bayındırlı, 475.
Kozan, 486.
Kozlu Kömür Madenleri Anonim Şirketi, 472.
Köçeoğlu, 73.
Köleoğlu Istavri ve Yordan Ağalar Şirketi, 472.
Köprülüzade Mehmed Fuad, 163.
Köy İktisat Bankası, 101.
Köylü Bankası, 101.
Köylü Şirketi, 477.
Köynan Biraderler, 440.
Kriegsamt, 32.
Kriegsgesellschaften, 32.
Kudüs, 54, 55, 188, 192, 279, 466, 479, 485, 488-491, 494, 496, 498.
Kulaksızzade Mehmed Efendi, 104.
Kuleli Biraderler Şirketi, 475.
Kurrazade Hacı Bekir Efendi, 103
Kurrazada Hacı Mehmed Efendi, 103.
Kuyumcıyan Biraderler Şirketi, 475.
Külahdaşzade Rıza Bey, 106.
Külahdaşzade Rıza Efendi, 107.
Kürkçüzade Ömer Efendi, 102.

Kütahya, 188, 191, 193, 196, 457, 466, 479, 484, 485, 487-492, 494, 496, 498, 500, 501.

Lasto, 73.
Lazkiye, 486.
Lebib Bey, 198.
Leon Karasu ve Mahdumları Şirketi, 475.
Levâzım-ı Irkâbiyye Anonim Şirketi, 477.
Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye, 119, 120, 225.
Lewis, W. A., 258.
Liverpool, 76.
Londra, 45, 72, 75, 76, 80, 81, 258, 399, 400.
Londra Darphanesi, 46.
Loranda, 73.
Lüleburgaz, 472.
Lüleburgaz İslâm Ticaret Bankası, 472.
Lütfi Bey, 315.
Lütfi Veopulos Şirketi, 476.

M. H. İkizler ve Şürekâsı Şirketi, 475.
M. Papadopulo Şirketi, 475.
M. Susmacıyan ve Şürekâsı Şirketi, 475.
M. Zambakçıyan ve H. Kazaryan Şirketi, 475.
Ma' Ticaret Anonim Şirketi, 477.
Ma' Ticaret Sanayi Şirketi, 478.
Ma'muretü'l-Aziz, 192, 484, 489.
Maarif Nezareti, 34, 116, 462.
Macar Bankası, 65.
Macaristan, 118, 257, 311, 452, 492.
Macit Karakaş Efendi, 198.
Mahmut II., 46.
Mahmud, 429.
Mahmut Nedim Bey, 84.
Makriköy Bez Fabrikası, 210.
Malatya, 416, 486.
Maliye Nezareti, 55, 65-67, 72, 74, 75, 77, 91, 92, 94, 148, 152, 184, 185, 236, 273, 341, 347, 364, 367, 373.
Manifatura Ticareti Osmanlı Şirketi, 471.
Manifaturacı Mustafa Nuri, 108.
Manisa, 106, 107.
Manisa Bağcılar Bankası, 105, 106, 295.
Maraş, 192, 466, 485, 488-491, 494, 496, 498.
Maria Theresa, 48, 56, 278.
Marsilya, 171, 314.
Maryos ve Miralayzade Ekrem Celâleddin Kollektif Şirketi, 473.
Mateo Bayara ve Şürekâsı Şirketi, 475.
Mavrogordato, 73.
Mazhar Bey, 243.
Mazlumzade Hacı Osman Efendi, 99.
Mebde-i Servet Ticaret Şirketi, 471.
Meclis-i Mebusan, 84, 160, 162, 177, 182, 220, 337, 405, 423.
Medine-i Münevvere, 488, 494.
Mehdizade Mahzar Bey, 101.
Mehmet Abud Efendi, 84.
Mehmet Ali Ayni Efendi, 84.
Mehmet Arif, 134.
Mehmed Cavid Bey, 84, 89, 91, 93, 147.
Mehmet Emin Paşa, 127.
Mehmet Esad, 120.
Mehmet Reşat, 90, 161.

Mehmed Selahattin, 134.
Mehmed ve Ahmed Abud Müessesatı Şirketi, 471.
Meksika, 59.
Melkon Nalbandyan Şirketi, 475.
Memiş bin Hasan, 227.
Men-i İhtikâr Heyeti, 218, 220-225, 227, 228, 231, 233, 264.
Menemenlizade Halid Efendi, 106.
Mensucat Ticareti Şirketi, 471.
Mensucat ve Emtia Yurdu Şirketi, 477.
Mensucat Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi, 443.
Menteşe, 188, 192, 234, 484, 491.
Menzilcizade Hacı Hasan Efendi, 106.
Merkez Bankası, 20, 27, 47, 70, 111.
Mersin, 215, 486.
Merzifon, 476.
Meskûkât İdaresi, 55, 66.
Mıntıka Ziraat Mekâtib-i Âliyesi, 116.
Mısır, 39, 46, 55, 81, 279.
Mısırlıoğlu, 73.
Midhat Bey, 323.
Millî Anonim Şirketi, 98, 472.
Millî Aydın Bankası, 103-105, 476.
Millî Bakkaliye Şirketi, 472.
Millî Banka Karaman, 477.
Millî Ekmekçi Anonim Şirketi, 183.
Millî Ekmekçiler Şirketi, 95, 180, 309, 327, 456.
Millî İktisat Bankası, 95, 96, 100, 183, 457, 458.
Millî İktisat Nezareti, 240, 241.
Millî İthalât Kantariye Anonim Şirketi, 178, 183, 456.
Millî Kantariye İthalat Şirketi, 95, 188, 309, 323, 326, 456, 457.
Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, 95, 180, 183, 309, 456.
Millî Mahsulât Şirketi Akşehir, 477.
Millî Ticaret Şirketi Ankara, 472.
Mimar Sinan, 434-442.
Mirès, 145.
Misak Mısıryan Mahdumları Şirketi, 475.
Misci Hacı Mustafa Efendi, 107.
Miser ve Şürekâsı Şirketi, 475.
Miskci Hacı Mustafa Efendi, 106.
Modyato ve Salamon Şirketi, 475.
Mösyö Arditi, 280.
Mösyö Coste, 76.
Mösyö Fayt, 434, 443.
Mösyö Halle, 128.
Mösyö Kautz, 128.
Mösyö Kostantin Lambiki, 280.
Mösyö Lora, 55.
Mösyö Loran, 94.
Mudanya, 310.
Muradyan, 474.
Mustafa III., 46, 74.
Mustafa, 236.
Mustafa Abdülhâlik Bey, 198.
Mustafa Bey, 198.
Mustafa Fevzi Bey, 106.
Mustafa Fevzi Efendi, 106.
Mustafa Hulusi Bey, 127.
Mustafa Nuri Bey, 108.
Mustafa Reşit Paşa, 17, 76.
Mustafa Şeref Bey, 84, 125, 236.
Mustafaoğlu Bekir, 227.
Musul, 61, 192, 278, 378, 379, 466, 484, 485, 486, 488-491, 493, 495, 497.
Muvaffak Bey, 450.
Müdafaa-i Milliyye Cemiyeti, 116, 117, 121, 125, 242, 243, 463.

Mühtedî Süleyman Bahri Efendi ile Feride Hanım Şirketi, 472.
Mükellefiyet-i Ziraiye Heyeti, 123.
Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu, 117, 121-124, 208.
Münir, 236.
Münir Bey, 99.
Mürteza Abdi Bey, 107.

Nablus, 486.
Nafiz Hamdi, Ahmed Cevdet ve Nafiz Şirketi, 475.
Nail Bey, 97.
Nakibzade Hacı İbrahim Efendi, 98.
Nalbandoğluzade Ali Bey, 106.
Nalbantzade Halil Ağa mahdumu Ali Bey, 107.
Nallıhan, 472.
Nâzım Paşa, 104.
Necip Bey, 103.
Necmeddin Molla, 453.
Negroponte, 73.
Nejat Bey, 452.
Nemlizade Mithat Bey, 453.
Nesib Bey, 128.
Nevşehir, 226.
New York, 226, 258.
Nikola Bayındırlı Şirketi, 475.
Niğde, 188, 191, 193, 196, 466, 479, 484, 485, 488-491, 494, 496, 498.
Norveç, 205.
Numan Beyzade Numan, 108.
Numan Hamit, 108.
Nuri, 429.
Nuri Bey, 108, 198.

Odessa, 316.
Ohannes Saatcıyan Kumpanyası Kollektif Şirketi, 473.
Oriental Bank of Constantinople, 76.
Orman Ameliyyat Mektebi, 434.
Orman Mekteb-i Âlîsi, 434, 443.
Osman Bey, 220.
Osman Nizamî Paşa, 415.
Osman Nuri ve Şürekâsı Şirketi, 476.
Osman Nuri, 183, 242.
Osman Zeki Efendi, 103, 104.
Osmanlı Aba Kumpanyası, 474.
Osmanlı Anadolu Ticaret Şirketi, 476.
Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmanî), 16, 18-20, 45, 47, 55, 63, 66, 68, 71-73, 76-81, 83, 84, 92, 93, 95, 108-111, 140-143, 145-147, 149, 159, 166, 169, 170, 236, 285, 287, 339, 341, 376, 382, 386, 399-403, 407, 451, 463, 470, 471.
Osmanlı Emniyet Komandit Şirketi, 478.
Osmanlı İktisad Şirketi, 478.
Osmanlı İktisad Şirketi Akşehir, 477.
Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası, 65, 66, 72, 84, 86-93, 95, 110, 400, 401, 403.
Osmanlı İtimad Şirketi, 478.
Osmanlı İttihad Saraçlık Anonim Şirketi, 209.
Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası, 71.
Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, 134.
Osmanlı Komandit Şirketi, 476.
Osmanlı Sigorta Şirketi, 471.
Osmanlı Terhin-i Akar Bankası, 97.
Osmanzade Rüştü Bey, 103.

Ökçün, Gündüz, 96, 106.
Ömer Abud Han, 167, 252.
Ömer Muharrem Sabun Fabrikası, 473.
Ömer Muharrem ve Karabeyzade İbrahim Sabun Ticarethanesi, 473.
Öyenidi, 73.

Pabuççuoğlu Nikola ve Dimosolu Monides Şirketi, 472.
Paketçioğlu Ali Bey, 107.
Paketçizade Ali Efendi, 106.
Panayot Kiryakidi Şirketi Kollektif, 473.
Papa Dimitriyu Biraderler, 474.
Paris, 44, 45, 72, 75, 79-81, 142, 147, 339, 399, 400.
Paşalimanı, 246.
Pendik, 135, 437.
Pera Bankerleri, 63.
Peru, 59.
Peştemalcızade Şeyh Aziz Efendi, 104.
Peştemalcızade Hüdai Efendi, 104.
Pol Millarg Şirketi Kollektif, 473.
Polatlı, 456.
Polonya, 257.
Portekiz, 59, 74.
Posta ve Telgraf Nezareti, 55, 368.

R. Jey Kaloti Şirketi, 474.
Rahmi Bey, 62, 105.
Rasuhi Bey, 220.
Raufî Manyas, 84, 451.
Reed, Irving and Company, 76.
Refik Bey, 318.
Refik Halid, 249.
Rehber-i Terakki Şirketi, 477.
Reichsbank, 149, 150, 387.
Reichsbank notes, 139.
Reischtag, 374.
Reji İdaresi, 55, 159, 471.
Rencber ve Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi, 477.
Reokito Anonim Şirketi, 478.
Ressam Avni, 159.
Reşid Arif Paşa, 418.
Rıfat Bey, 198, 243.
Rıhtım Şirketi, 472.
Rıza Paşa, 198, 413-419, 422.
Rıza Tevfik, 159, 162.
Rihter Şirketi, 134, 436.
Romanya, 59, 171, 178, 179, 188, 190, 191, 212, 214, 243, 314-316, 323, 324, 415, 424, 425, 492.
Rusçuk, 179, 324.
Rusya, 23, 31, 37, 39, 55, 59, 69, 171, 178, 214, 257, 314, 323, 382, 384, 387, 402.

S. Haşhaşyan ve Madumu Kollektif, 474.
S. M. Morukyan Kollektif, 474.
Saadet Kollektif Şirketi, 478.
Sadakat Şirketi, 478.
Sadık Efendi, 388.
Sadırlar Ticaret Anonim Şirketi, 477.
Safder Bey, 106, 107.
Safranbolu, 477.
Said Bey, 452.
Sait Halim Paşa, 33.
Sakallızade Ahmed Kâzım Efendi, 106, 107.
Sakallızade Rıdvan Efendi, 478.
Salah Cimcoz, 134, 337.
Salahattin Ali Bey, 84.
Salih Paşa, 198, 419.

Salihli, 106, 107.
Samih Bey, 101.
Samsun, 192, 262, 478.
Samuel Tabuh Kollektif, 474.
Samuel Teyano, 222.
Sandison, 17, 76.
Saraç Hacı Mustafa Efendi, 107.
Saraç Hüseyin Efendi, 106, 107.
Sarmısakçı Musa Beyoğlu Ahmed Bey, 107.
Saruhan, 486.
Sarızade Ahmet Bey, 104.
Sason Efendi, 84, 198.
Satı Bey, 159, 162.
Saul Nemayor ve Mahdumları Kollektif, 474.
Sava Sivastopulo Şirketi Kollektif, 474.
Sedat Simavi, 248, 253.
Selahaddin, 236.
Selahaddin Bey, 243.
Selanik, 33, 54, 74, 76, 84, 116, 277, 286.
Selanik Bankası, 55, 65, 66, 470, 471.
Selim III, 15.
Selim Serkiz ve Evlâdı, 474.
Selim Sırrı, 107, 159.
Seyr ü Sefain, 210.
Sezai, 315.
Sezai Bey, 108.
Shilizzi, 73.
Sındırgıcızade Mehmed Bey, 106.
Sındırgılıoğlu Mehmed Bey, 107.
Sırbistan, 48, 177, 178, 212, 279, 321, 322.
Sırrı Bey, 236.
Sigara ve Bakkaliye Şirketi, 472.
Siirt, 61, 486.
Siliciyan, İspenciyan, Keleyan, 474.
Simon Bey, 128.
Sinop, 191, 192, 486.
Sipahizade Hamit, 108.
Sir Babington Smith, 55.
Sirkeci, 133, 177, 321.
Sivas, 192, 389, 416, 434, 466, 476, 484, 485, 486, 488-490, 493, 495, 497.
Siverek, 486.
Standard Oil Cie, 178, 323.
Steana Romana (Etoile Roumaine), 178, 179.
Stefanoviç, 73.
Su Şirketi Beyrut, 442.
Su Şirketi İzmir, 442.
Suat, 236.
Sudan, 135, 433, 438.
Suhami Vayof, 474.
Suphi Ziya Bey, 451.
Suriye, 47, 52, 62, 188, 290, 291, 310, 345, 378, 466, 476, 489.
Suriye Bankası, 97.
Suriye, Beyrut ve Haleb Cam ve Billur Fabrikası, 476.
Sükkerizade Tevfik Paşa, 104.
Süleyman Sırrı, 236.
Süleymaniye, 486.
Sümerbank, 20, 111, 180.

Şabhaneli Mehmed Fuad ve Şürekâsı Ormancılık Şirketi, 473.
Şakirbeyzade Ahmed Bey, 106.
Şam, 168, 192, 476.
Şam Tramyay Şirketi, 476.
Şamlı Nihad Bey, 97.
Şark Demiryolları Şirketi, 472.
Şark Sanayi Kollektif, 472.
Şark İplik ve Mensucat Sına'at Şirketi, 476.

Şefik Bey, 83.
Şekip Arslan Bey, 379.
Şekip Hikmet, 452.
Şerbetçizade Hüseyin Galib Kollektif, 474.
Şeref Bey, 125.
Şerif Şakir Efendi, 106.
Şevket Paşa, 82.
Şevki Bedri Balaban Manaklis Şirketi, 473.
Şişeci Halid Efendi, 106.
Şirket-i Hususiyye, 478.
Şirket-i Mudârebe, 478.
Şirket-i Ticariyye, 478.
Şirket-i İktisadiye-i Milliye, 98.
Şumnulu Hacı Mehmed Hilmi, 108.
Şükrü, 429.
Şükrü Beyzade Ahmed Bey, 107.
Şükrü Paşa, 198.

Tahralızade ve Şürekâsı Kollektif Şirketi, 477.
Talat Paşa, 33, 127, 147, 149, 161, 187, 189, 190, 220, 222, 246, 253, 264, 413, 414, 416, 418, 423.
Tanzimat, 15-18, 39, 40, 45, 46, 73, 75, 76, 78, 81, 97, 103, 130, 143.
Tarika Frankova İsrail ve Şürekâsı, 474.
Taşçızade Mehmed Efendi, 102.
Taşköprü, 477.
Tebdil-i Kavaim İdaresi, 146.
Tekaüdzade Biraderler ve Şürekâsı Şirketi, 477.
Tekaüt Sandığı, 354.
Teke, 192, 466, 484, 485, 488-491, 496.
Tekfurdağı, 486.
Tekinalp, 83, 84, 87, 88, 131, 164, 180, 240, 241, 265.
Tenvir-i Elektrikî Şirketi, 476.
Tepecikli Mehmed Ağa, 106, 107.
Terakki-i Ticaret Anonim Şirketi, 478.
Terziler Cemiyeti, 179, 324, 329.
Teşvikiye Dakik Fabrikası Şirketi, 477.
Tevfik, 236.
Tevfik Bey, 295.
Tevfik ve Tarık Kollektif Şirketi, 473.
Tevhid-i Meskûkât Kanunu, 18, 40, 47, 57, 60, 61, 62, 64, 69, 153.
The Bank of Smyrna, 76.
The British and Oriental Bank of Constantinople, 76.
The Commercial Bank of Smyrna, 76.
The Imperial Bank, 76.
The Ottoman Bank, 76.
Tıngıroğlu, 74.
Ticaret ve Ziraat Nezareti, 126, 128, 134, 187, 199, 234-236, 238, 239, 247, 248, 479.
Ticaret ve İtibar-ı Umumî Millî Bankası, 96.
Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi, 477.
Tiryandafilo Karayani Şirketi, 474.
Tokat, 486.
Tokatlayan Gazinosu, 225.
Topçu Feriki Rıza Paşa, 198, 413, 415, 416, 418, 422.
Topçuoğlu Nazmi Bey, 103.
Tophane Nezareti, 75.
Topuzlu, Cemil, 174.
Tosya, 417.
Trabzon, 48, 55, 192, 215, 278, 290, 466, 485, 488, 490, 493, 495.
Trabzon Teshilât Şirketi, 472.

Trabzonlu Ademoğlu Mustafa, 227.
Tramvay Şirketi, 472.
Tubini, 73.
Turuk-ı Umumiye, 55.
Tuz ve Kil vesaire Şirketi, 472.
Türk Kazanç Yurdu Şirketi, 477.
Türk Kazanc İktisad ve Teavün-i Millî Kooperatif Şirketi, 472.
Türk Ocağı, 162.
Türk Şirket-i İttihadiyyesi Komandit Şirketi, 475.
Türk Ticaret Bankası, 109.
Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 20, 27, 47, 70, 111.
Türkiye İş Bankası, 453.
Türkiye Millî Bankası, 55, 66, 72, 451.
Tütün Rejisi, 16, 78.
Tütün Zürra'ı Bankası, 105.
Tütüncüler Bankası, 453.

Ukrayna, 243.
Ungarische Bank, 66.
Urfa, 192, 208, 465, 484, 485, 488-491, 493, 496, 498.
Urgancının Hacı Osman Efendi, 106, 107.
Uşak, 479.
Uşak Necm-i Ticaret Şirketi, 479.
Uşakizade Halid Ziya Bey, 251.
Uşakizade Osman Zeki Bey, 101.
Uyanık Köylüler Şirketi, 477.

Ülken, Hilmi Ziya, 266.
Üsküdar, 172, 314, 486.
Üsküp, 48, 279.

V. Garikat Kumpanyası Şirketi, 475.
Van, 74, 207.
Vridat-ı Sitte İdaresi, 78.
Vasilyadi Şirketi, 475.
Vehbi Bey, 244.
Venedik, 75.
Vezirköprü, 476.
Victor Weil, 457.
Viyana, 80, 92, 148, 149, 339, 388, 414, 453.
Wassermann, Eugen von, 143.
Weil, 92, 451.
Wiener Bank Verein, 66.
Wilhelmstrasse, 72, 143, 147, 149, 150, 154, 156, 159, 166.

Yahyel ve Yeşova Şirketi, 475.
Yani Grikor ve Polo Şirketi, 475.
Yasin Beyoğlu Mehmed Bey, 107.
Yayaköylü Mustafa Efendi, 106.
Yedikule İplik Fabrikası, 210.
Yemen, 48, 56, 145, 146, 278, 290.
Yemişçi Kâtipzade İbrahim Efendi, 107.
Yeni Kollektif Şirketi, 478.
Yeni Ticaret Şiketi, 471.
Yıldızeli 476.
Yordanoğlu ve Marino Şirketi, 475.
Yozgat, 207, 478, 486.
Yuda Levi Biraderler Şirketi, 475.
Yunanistan, 205, 212.
Yunus Nadi 62, 92, 243.
Yusuf Gapay ve David Movros Şirketi, 441.
Yusuf Ziya Bey, 127.
Yün Dokumacılık Birinci Şirketi, 476.
Yün Dokumacılık İkinci Şirketi, 476.
Z. P. Papazoğlu Ticarethanesi Şirketi, 474.
Zafiropulo, 73.
Zarifi, 73.

Zekai Bey, 101.
Zeki Koyuncu, 97.
Zentraleinkaufsgesellschaft, 32.
Zer'iyat Heyeti, 122, 124, 125, 485, 487.
Zeylanzade Mahmud Fuad Efendi ile Mühendis İlhami Bey Şirketi, 472.
Zînetullah Nûşirevan, 105.
Ziraat Bankası, 90, 93-95, 97, 101, 104, 105, 110, 120, 128, 130, 131, 134, 158, 187, 189, 311, 411, 415, 428, 434, 436, 445, 470.
Ziraat Makinist Mektebi, 118.
Ziraat Mekteb-i Âlîsi, 126.
Ziraat Şirketi, 477.
Ziraat ve Ameliyat Mektepleri, 116.
Ziraat ve Ticaret Anonim Şirketi, 477.
Ziraat ve Ticaret Anonim Şirketi Ereğli, 478.
Ziya Gökalp, 86, 87, 162, 163, 236, 241, 246, 265, 266.
Zonguldak, 55, 215.
Zor, 192, 466, 484, 485, 488, 490, 491, 494, 496, 498.

Feroz Ahmad

İTTİHAT VE TERAKKİ
1908-1914

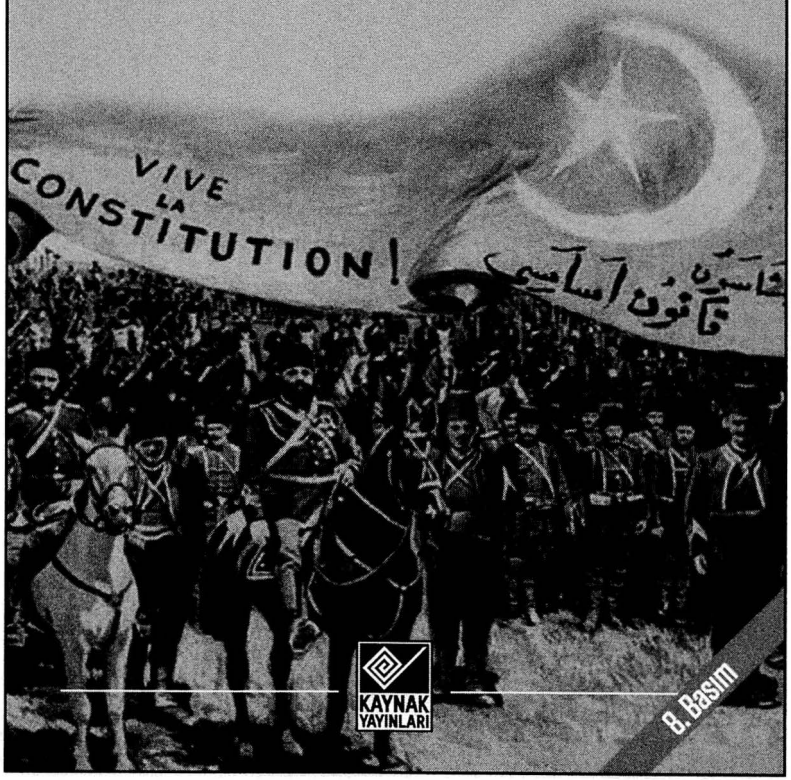

VIVE LA PATRIE - VIVE LA NATION
VIVE LA LIBERTÉ

KAYNAK YAYINLARI
10. Basım

Feroz Ahmad

İTTİHATÇILIKTAN KEMALİZME

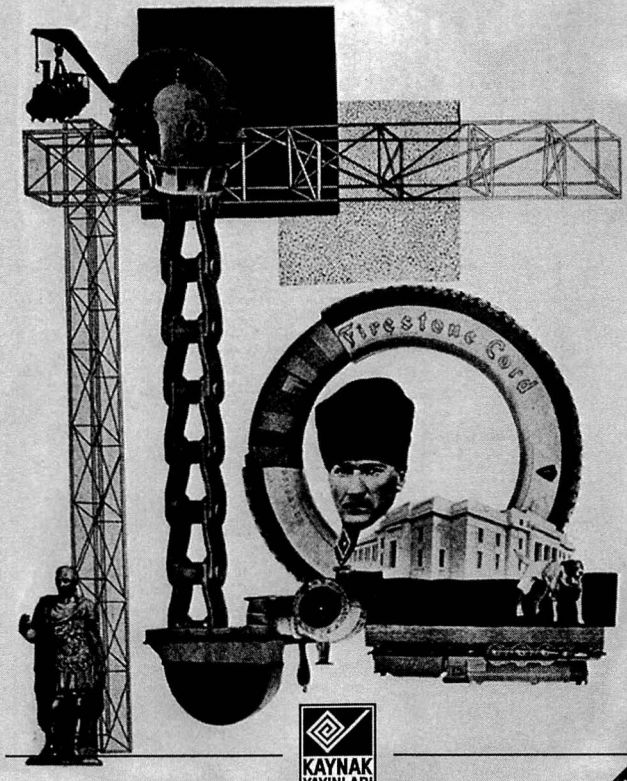

KAYNAK YAYINLARI

8. Basım

FEROZ AHMAD

MODERN TÜRKİYE'NİN OLUŞUMU

KAYNAK YAYINLARI

14. Basım

Doğu Perinçek'in Eserleri-46

Doğu Perinçek

Kemalist Devrim-8
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE TÜRK DEVRİMİ

Kemalist Devrimin Başlangıcı

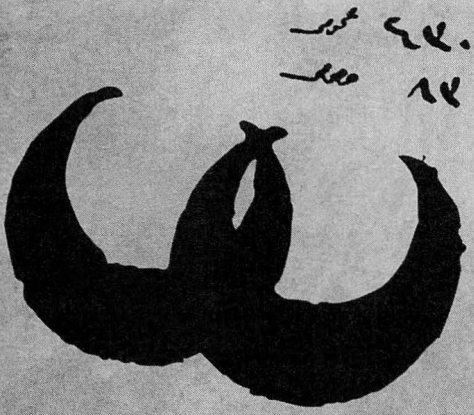
KAYNAK YAYINLARI

3. Basım

ERGUN HİÇYILMAZ

Yemin Billah Önce Vatan

TEŞKİLATI MAHSUSA

KAYNAK YAYINLARI

1908 Devrimi'yle iktidara gelen İttihat ve Terakki'nin
10 yıllık iktidarı iki evreden oluşur.
1913'e kadar çoğulcu denilebilecek parlamenter bir dönemde
İttihat ve Terakki geri planda kaldı.
Kabineleri denetledi; zaman zaman kabineye
nazır soktu, beğenmediği kabineyi düşürdü.
Sait Paşa'nın istifasından sonra kısa bir süre muhalefette kalan
İttihat ve Terakki, Babıâli Baskını'nın ardından fiilen iktidar oldu.
Bundan böyle Osmanlı Devleti İttihatçı kadrolardan sorulur oldu.

Başlangıçta Maliye Nazırı Cavit Bey'in önderliğinde
liberal bir iktisat politikası izleyen İttihat ve Terakki
Cihan Harbi'nin zorlu koşullarında devletçiliğe yöneldi.
Türkiye'de devletçilik ilk kez İttihat ve Terakki döneminde görüldü.
Cihan Harbi yıllarında kapitülasyonları kaldıran İttihat ve Terakki
milli bir burjuvazi yaratmak amacıyla İaşe Nazırı Kemal Bey'in
önderliğinde çok sayıda milli şirket kurdu.
Yerli üretim özendirildi.
Osmanlı parasının dış değerini korumak amacıyla kambiyo işlemleri
Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'na verildi.
"Milli İktisadiyat" anlayışı bu dönemde geçerli oldu.

Meşrutiyet'i Milli Mücadele noktaladı.
Cumhuriyet Türkiye'si İttihat ve Terakki'nin mirasını devraldı.
Milli Mücadele kadroları Cihan Harbi'nde bilendi.
II. Meşrutiyet yıllarında İttihatçı çevrede gelişen milliyetçilik,
halkçılık ve devletçilik Cumhuriyet hükümetlerinin
ve Halk Fırkası'nın benimseyeceği temel ilkeleri oluşturdu.

TARİH
ISBN 978-605-182-037-8
9 786051 820378
₺45

KAYNAK YAYINLARI